

नं० ४८०८

नाम - तन्त्रालोकटीका तन्त्रालोकविवेकः

कृत्ता - राजानकाभिनवगुप्ताचार्यः जयशङ्करः

पत्रसंख्या - ४२३ पृष्ठाणि सं० x

विषयः - भक्तिशास्त्रम्

200
228

22
200
228

तंत्रालोकः दृष्टादिकपर्यंतः

विवेकाख्यटीकासहितः

ध२० छ

४२२

पृ० ११

१-१००

२-२८

३-२२८

४२२

५९०८

I. १ to ९८.

II. १ to १००.

III. १ to २२५ ५९ to १३५ ५
Missing

F. = ३५९

ॐ श्री
ते. ला.

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ चौरविज्ञौ च विद्ये सविच्चक्षणाभिमानने नत्वातिगोप्ये लिखितं त्रैवेयीर
वीरकः ॐ यस्मादीषणविक्रियाय इति तास्त यदेवे विद्येत इमत्रिकतत्त्वमद्वयमयदेहे विमु
क्तयवास्मि श्रीमत्कल्याण स्त्रिवशासनागमरहस्य कर्कशेषाशुशिश्रये नग्नयकारपदमा
मुमयाम्य यिते प्रवृत्तः किं ते तदर्थपरिशीलनतो विकल्पः संस्कारवांश्च समियादिति वांछि
तेनः याताः याताः स्थिताः केचिदज्ञासत्सरिणः परे सन्दिग्धाः ज्ञातारो यदनागताः तदनाक
र्ण्यगुणार्थस्वाङ्मयाशयकौशलम् साकृतसुक्रमये यते मनः अत्र महाराजात्तापियन्नि
येत्रणमुल्लसेत् तत्पारमेश्वरं श्रीमन्महानन्दविजृम्भिते इह खलु शास्त्रादावलौकिकाशीर्वा
दमुखेन वक्ष्यमाणमर्थशास्त्रार्थगर्भीकारेण समचित्तेष्टदेवतांशास्त्रकारः परामृषतिः वि
मलकलाश्रयाभिनवसृष्टिमहाजननीभरिततनुश्चपेचमुखगुम्फुचिर्जनकः उडभययाम
लस्फुरितभावविसर्गमयं हृदयमनुतरामृतकलममसंस्कारतात् समात्मनो हृदये जगदा
नेदशास्त्रवाच्येतयो वस्तुसम्यक् देहप्राणादिप्रमातृता संस्कारन्यक्ता रपुरस्मरसमावेशादेषा
लासेन दिक्कालादिकलिततया स्फुरतात् कालत्रयवच्छेदशून्यत्वेन विकसतादित्यर्थः उश्चकी
टगिस्तुक्ते उडभयेति तदायावथा खमाने च तडभयं तययामले तयोर्ययामले त्रये ससंघेद
इति स्मृत इति वक्ष्यमाणानीत्याशक्तिशक्तिसत्तासरस्य रूपः संघट्टः स्फुरितभावः परानपेक्षतेन

स्वतएवोलसितसजाकोयोसौ अतएवविसर्गोयमव्यक्तदकलात्मकइत्युक्ता कलाकलोभयच्छदा
त्मकदकारार्थरूपोविसर्गः बलिरुहोलसिवास्वभावः सप्रकृतिर्यस्यतत् अतएवादाउत्तराम्
तकुलमिति अनुत्तरंकतिययकालदर्शकालिामृतोत्तरवैलक्षण्यउक्तंष्टवतत् यज्जस्तिनभयं
किंचिज्जराद्याथयोपिवानविज्ञानवैमृत्सवेकालः कलयेअतमित्यकालकलितत्वादविद्यः
मानेमृतेयवतत्कुलेशरीरंयस्यतदसाव्यकलास्वरूपमित्यर्थः तउक्तं कलासमादशीयासाव
मृताकाररूपिणीति किंचतउभयमित्याह जननीजनकश्चेति कीदृशीजननीविमलकला
अयेति विगतामलाग्रवच्छेदकायस्याः तादृशीयाकलापरविसर्गो कस्वभावभर्तालक्षणः
सग्राश्रयाः आलंबनेस्वरूपेयस्याः साशुद्धसातशक्तिरूपेत्यर्थः अतएवाभिनवायामायायां
सृष्टौ शुद्धाध्वमार्गं शुद्धधनिशिवः कर्तेति नीत्याशिवस्यैवतत्रसाक्षात्कारत्वात् सहः पारिप्ल
एलक्षणंतेजः स्फारोयस्याः सोऽत्युक्तम् इहाह्वयनयेहिभगवानेवस्वस्वातेअमादात्पादवभास
मात्रसारतयास्वाथतिरिक्तमपिद्यतिरिक्तमेवैवजगदवभासयतीत्यनन्यापेक्षिणाः स्वातेअ
स्यैवजगद्वैचित्र्यनिमित्ततमुक्तं अविद्यावासनादीनांभेदाभेदविकल्पापतत्ताजगद्वैचित्र्यनिमि
त्तत्वाभिधानावपपत्तेः अतएवभगवश्चिदायनेतशक्तिसंभवेपितत्स्फुरणमात्रत्वात्तासातस्याप
वप्रथान्यादिहाभिधानं यद्वस्यतितेनस्वातेअशक्तैवयुक्तइत्यंजसेविधिरिति भरितासर्वाकोः

श्री.
ते. लो.
२

दासेक्षयात्पारिपूर्णेन पूरितातनुः स्वभावो यस्य सः अनन्योक्तत्वात्तया स्वतंत्रयति यावत् अतएव ये
चभिः चिदानेदाद्या ज्ञानक्रियात्मभिर्मन्त्रैः शैवीमुखमिहोच्यते इत्युक्त्या शक्तिभिर्गुणापरिपूरिता प्रवे
येनानुवर्तमाना रुचिरभिलाषो विशेषानुपादानात्कृत्यपेचविषयो यस्य सो सैवैवैवविथकृत्य
कारीत्यर्थः तदुक्तं सृष्टिसंहारकर्तारं विलयस्थितिकारकं अनुग्रहकरं देवंप्रणतार्तिविनाशनं
मिति तदेवमात्रविसर्गप्रसरस्वभावत्वेन जगद्देवि अवीजभूतेशिवशक्तिसंघट्टात्मकपरत्रिकश
ब्देवाच्यमनात्मात्मकं विज्ञौ च प्रधंसाय परासृष्टे तदुक्तं तत्रापि मेव रहितः स्वात्ममय्या सद्देश्वरः
यदा संघट्टमासाय समपत्तिपरो व्रजेत तदा स परमेव क्वं विसर्गप्रसारास्पदे अनुत्तरविकामोऽयुः
जगदानंदसंदरं भाविवक्त्रादिभारो नवीजे सर्वस्य संस्थितं हृत्स्येदो यत्परासारमूर्तिनिन्नामतन्मयं
एतत्परं त्रिकं सूक्ष्मं सर्वशक्तिविभारावदिति अथ च हृदयं शक्तिः सूत्रे हि त्वात्सुक्त्या श्रीसृष्टिकालाद्य
रिवलशक्तिचक्रासूत्रेण प्रस्फुरद्वृणं श्रीकालसंकर्षणीयामसंस्फुरताज्ञादात्मैकैकः सामित्यर्थः
तच्च कीदृगित्युक्तमनुत्तरासृत्तकुलमिति सृष्ट्यादीनामत्रैव लयादविद्यमानमुत्तरमन्यदस्मात्
अतएवामृतं स्वात्मवसक्कारमात्रपरमार्थमतएव कुले कुले पदमनामात्ममित्यनासात्वाद्भूपा
मित्यर्थः अन्यश्च कीदृगित्याह तदुभयेति तच्च तद्वात्स्यमाते सृष्टिसंहारात्मकमुभये तस्य या
मले लोलीभावः ततश्च कथयेत कचतिलोलीभूता परास्थितिरिति तथा प्रभवाप्ययोरेतर्लो

लीभावात्कमोवतारात्वाद्यादिनीत्यास्फुरितसत्ताकः स्थित्यात्माविविधः सर्गः तन्मये परैव सनात्वा
भगवती संवित्त्वे वा ते आत्मात्मनि सृष्ट्या घवभासयति विलापयति चेत्यभिप्रायः यदुक्तं यस्य नि
त्योदिता येका भासा कालतयं करी भासते हृदयो भोजविकासि गगनोदरे सृष्टिस्थित्यपसंहार
रूपातद्भरणे रतेति तच्छब्दपरामृष्टमुभयं व्याचष्टे जननी जनकश्चेति जनयति विष्णुमिति जन
नी परापारमीश्वरे सृष्ट्या घवकाया सावशुद्धबोधमात्रस्वभावत्वाद्विमलायेयमादिभूता चोदम
सी कला सा आश्रयग्राहने बने गतिर्यस्याः सा सकलजगदापायकारि परामृतमयीत्यर्थः त
दुक्तं कुर्ध्वेति संस्थिता सृष्टिः परमानन्दरूपिणी पीयूषवृष्टिर्वर्षती वैदरी परमाकलेति तथा कु
र्ध्वेति स्थिता चंद्रकला च शांता पूर्णा मृतानन्दरसेन देवी अतएवाभिनवायो सदा सृष्टिविनादा
येति नीत्या सदा तनायो सृष्टौ बहीरूपतायां स्वातंत्र्यलक्षणं महः तेजो यस्य सीत्युक्तं जनयति
भावसंहारमिति जनकः अभिरूपः परः प्रमाता सवपे चानां वामेषणादि बाह्यशक्तीनां मुखैश्च
दीन्द्रियवृत्तिरूपैर्द्वाभैः येन येनाह मार्गेण यो योर्थः प्रतिभासते स्वावष्टंभवला योगी तद्गतस्त
न्मये भवेदित्यादिनीत्या तत्र द्विषयाद्भरणेन गुप्ता स्वावष्टंभवेन परिरक्षिता रुचिन्दीप्तिः यस्या
सौ निखिलभावप्रसिद्धतया ससुदीपितपरप्रमात्भाव इत्यर्थः अतएव भरिततनुः तत्तद्भावसं
भावचर्वणं निराकोत्ततोत्पादात्मात्ममात्रविश्रान्ता पूर्णा इत्यर्थः तदेव मात्र प्रेथकता सृष्ट्या

ते. लो
३

दिक्कमत्रयद्रूपतामवभासयेत्यपि उदतिवर्तनेन परिस्फुरेती कमाकमवपुःपरैवानाख्यापारमेस्वरीः
संवित्परास्मृष्ट्युक्तं स्यात् यदकमस्मत्परमेष्ठिगुरुभिः कमत्रयसमाश्रयव्यतिकरेण या संततं क
मवितयलेचनं विदधती विभास्युक्तैः कमैकवपुःकमप्रकृतिरेव या योतते करोमिह दिक्कम
हं भगवती परो संविहं अथ च हृदये निजबलसमुद्भूतिलक्षणं तत्र विशेषानुपादानात् सर्वस्य
सम्यक्प्रत्योः पाख्या रोहेण स्फुरतादिक सतादित्यर्थः तच्च कीदृक् तदुभयेति तदा यावत्पा
ख्या समानं तस्य यत् यामलमाद्ययागाधिपूढं मिथुने तस्य परस्परौत्सविनचमकारतात्
स्ययोगात् स्फुरितः सोऽहो सोऽहो सौ भावः आशयविशेषः विसर्गहेयः ऊर्ध्वगोलाख्याद्रव्यावि
शेषानिःशब्दः सप्रकृतिर्यस्य तत् अतएव चानुज्ञेरेषेता रुणात्मदेवता मयता यनुसेथानेन
पशुपुक्रशोणिवैलक्षण्यादुक्तं अमृते सारे कलसुत्पत्तिरोगोचरे इत्युक्ता कलमाकरोयस्य
तत् किंतु उभयमित्याह जननी जनकश्चेति कीदृशी जननी विमलकला अयेति विमलेति
वर्णकला आश्रयशालेव ते यस्य सा विमलकला भिद्यतेत्यर्थः तथा भिनवसृष्टिर्महेति
अभिनव श्रीमदभिनवयमस्य सृष्टिः जन्मसेवतेदंति पितरस्तस्य तेदंति च पितामहाः अथ
माहेष्टरे जातः सोऽस्मान् तारयिष्यतीत्याहुक्तैः सत्यप्रसवेन कृतकृत्यतया चमकारातिशय
त्वेन महत्तमो यस्यास्मा तथा जनकश्च कीदृशः पंचमुखगुप्तरुचिः पंचमुखः सिंहः सिंहगुप्ते

तिसेत्तयारुचिन्दीभिः सर्वप्रपञ्चायासामो तस्मात्तज्ज्ञावलकेतिजनेप्रसिद्धश्चेदावदाउपिषणेन
रसिंहगुप्तइतिवत्समाणदृशानरसिंहगुप्तसेत्तयाख्यातइत्यर्थः अस्याहिग्रेयकृतः श्रीनरसिंहगु
प्तविमलाख्योपितरावितिगुरवः सेतिहिपदेषुपदैकदेशात्प्रयुजानाइतिनीत्या भीमोभीमसेन
इतिवदत्रापिनरसिंहगुप्तसिंहगुप्तशब्दयोः प्रयोगः भरिततत्ररितिः शिवशक्त्यात्मकेद्वयेभाव
येष्वपरस्परं न कुर्यात्मानवीबुद्धिरागमोहादिसंयुतां ज्ञानभावनया सर्वकर्तव्यसाधकोत्तमैरि
त्यायुक्तनीत्यादयोऽपि शिवशक्तिसमावेशमयत्वाभिधानस्येष्टे काकाक्षिन्यायेन योज्यं तदे
वंविधसिद्धयोगिनीप्रायपितृमेलकसमुत्पत्तयाः तादृशेलककलिकाकलिततत्र्योर्भावे
र्द्धम उक्तस्य योगिनीभूः स्वयमेव ज्ञानभाजने भक्तइत्युक्तनीत्या स्वात्मनि निरुत्तरपदाद्वयज्ञा
नपात्रतामभिदधता ग्रेयकृतानिखिलवर्गप्रपञ्चास्वसारसंग्रहभूतग्रेयकरणेऽधिकारः कदा
हीकृतः अत्रच संभवत्यपि व्याख्यांतराणि न कृतानि ग्रेयागौरवभयात्प्रकृतानुपयोगाच्च के
वाचिदपि व्याख्यांतराणामासमंजस्य मतीव संभवदपि न प्रकाशिते एवं हितस्यैव हेतुन वाच
येदिति वत्समाणदृशा स्वात्मनिसमयलोपावहे महात्मना महायुद्धानां निदाबीजमासूचित
मिति भवेत् कोनामशान्तिकर्मारभमाणो वैतालान्तापने कुर्यात् इह चास्माभिस्तद्यास्वासा
रोऽयस्यैव प्रतिज्ञातत्वात्तदेव क्रियते इति तदितरत्त्वयमेव सर्वत्रासारतया चित्तैतसचेतसर

श्री.
ते. ला.
५

ति अलमनेन वचननापि प्रस्तुतमिदं भिदधः तदेवंपरेत्रिके परास्वपरापरिमपि पुरासष्टमपक्रममाणः
प्रथमेतावदपरोदेवी परास्वपति नौमिवित्यति सोभो देवी भैरवयोगिनी मातृमानप्रमेयां शाश्वलां बुजक
तास्यदो परोपूर्णमत एव भिन्नमपि जगत्वात्मस्य भेदरूपतया पालयेती मनस्योक्तं तया च प्रकृष्टो
यासा शक्तिर्जगद्धातः कथिता समवायिनी त्याग्युक्त्या भैरवयोगिनी नित्यमेव परप्रमात्रवियुक्तात्मा।
तदात्मभूता अतएव इच्छाते तस्य सा देवी सिद्धोः परिययते इत्यासुक्त्या चिद्रूपा सा सो प्रतिप्रतिभाप्र
ज्ञाता मायो बलज्ञात्मकतेन बहिरुल्लिखितसिद्धास्वभावामत एव देवी प्रमात्ररपि विश्रुतिया मनास्य
मिति रूपतया योतमाना मत एव बहिरपि प्रमात्रप्रमाणप्रमेयाण्येवोशाः अनुद्रुपा भारा यस्य शूल
स्य तत्रयान्योक्तं तस्यानि प्रेबुजानि तत्र कृतास्यदो तदुज्जीर्णया भासमानो नौमि देहप्राणादिप्रमा
तरूपस्य रभावेन तत्स्वरूपमाविशासीत्यर्थः एवमुक्तैपि परास्वरूपे परास्वरूपमनभियायत उभ
भयस्य परापरस्वरूपस्य वक्तुमशक्यत्वात्क्रमप्राप्तो परापरो देवी परिरुत्पप्रथमेतावदपरो दे
वीमभिमुखयतिः नौमि देवी शरीरस्योत्पत्तौ भैरवाकृतेः प्राहृदमेव च नयोमवियुहोत्वा विला
सिनी नृत्यतोनेन कप्राप्तेति शिवसूत्रदृष्ट्या निरुद्धितस्वरूपवष्टं भूमलतत्तद्देवित्र्यभूमिका
प्रपंचे प्रकाशयती भैरवाकृतेः पूर्णस्वरूपस्य परमात्मनः शरीरस्य एव भूतमिदेव स्तुभवद्वितिय
दा पुनः ज्ञाता तदेव तदस्वकं वैतत्र क्रियोच्यते इत्याद्युक्त्या तत्र त्वमात्प्रमेयायनेता भासवैवित्र्य

५

कारितयास्वरूपाविष्टामतएवदेवीजगदुहासनक्रीडाकारिणीमपरोभगवतीनौमीतिसंबंधः अ।
तएवबहिरपिविद्यात्मनायोतमानद्वेषिभेदभावकमायीयतेजोशशसनाश्चतत् सर्वसंहारक।
हेनकृत्संतिमिरूपधृदिद्युक्तस्वरूपेपरप्रमातर्येवविश्रान्तत्वात्कृत्पिंगलरूपामित्युक्तं प्राह
मेवचनयोमविपुलेवाविलासिनीमिति अथपरापरोभयस्वरूपमयीपरापरोदेवीपरामृशतिः
दीप्तज्योतिष्कदासुष्टभेदबंधयस्फुरत् साज्ञानशूलसम्यक्विषयोक्तार्तनंतमं ज्ञानमेवमेत
दिदेवस्तनान्येतिस्मृतिस्मिन् ज्ञापयंतीजगत्प्रज्ञानशक्तिर्निर्गयते इत्याद्युक्तज्ञानशक्तिस्व
भावमपि अंतरासूत्रितेकाक्रियात्मकमतएवपरापरप्राप्त्यपदेशपमतएवतलोलीभूतमतः
शक्तिवितयेतविशूलकमितिब्रह्ममाणनीत्यातविशूलेतत्रतएवदीप्ताभिरप्रतिहृताभिस्तत्
दिद्विद्युतिरूपाभिः ज्योतिष्कदाभिः यत्रयत्रमिलितामरीचयस्तत्रतत्रविभुरेवज्जंभते इत्यादि।
नीत्यावसमाणस्वरूपस्यभेदप्रधानसंबंधहेतत्वात् बंधरूपस्याणवादिमलत्रयस्यशेषकेअ
तएवस्फुरत् शुद्धबोधैकरूपतयास्फुरत्तासारमतएवसंस्थासौपक्षः जगदानंदः तस्यविषदा।
स्तदप्रष्टारूपाणिज्ञानंदायाज्ञानंदाअनानंदाअतेषामुक्तार्तनंतपूर्णप्रधात्मकत्वेनतत्पणेतत्रमे
समर्थस्तादितिवाक्यार्थाः तत्रैकं जयंतिजगदानंदविषदक्षयणक्षमाः परमेशसुखोद्भूतज्ञान
चैवमरीचयइति इदानीमपरमपित्रिकंपरासष्टुमाह स्वातंत्र्यशक्तिःक्रमसंसिद्धत्वाक्रमात्मता

ते. लो.
५

चेति विभो विभूतिः तदेव देवी त्रयमेतदास्तामनुतरं मे प्रथयत्स्व त्रयं स्वातंत्र्यं त्रयाशक्तिर्यस्याः साव-
नेतशक्तिर्भगवो शिवः क्रमस्य मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्सौ क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्ता-
लक्रममपीश्वर इत्याद्युक्तनीत्यादेशकालात्मनो विश्ववैचित्र्यस्य स्वर्गस्य सम्पदेन सिसृत्ता जरा-
त्तृष्टिनिमित्तं पारमेश्वरी इच्छा त्रयाशक्तिः क्रमात्मता क्रमोभेदा अयोभेदोपाभाससदसत्तत्त-
त्यादिनीत्याभेदप्रधानं तत्तदनेताभाससंभिन्नं संकुचितात्मद्वयं नरत्नमित्येवं येयं नरशक्तिश्चिवा-
त्मिका विभोः भगवतः परस्यानुतरस्य प्रकाशस्य विभूतिः तत्र तत्स्फुरणात्मत्वेनैश्वर्यं तदेव क्रमेण-
तत्स्फारसारत्वात्समनेतरोक्तस्वतृपदेवी त्रयं परप्रकाशात्मकत्वादननुतरं सर्वकर्तृत्वादेरसा-
धारणं त्रयं प्रथयत् तत्र द्वेददशेदयेष्यति रोदधत्त ममात्मनो तदास्ताम् येकात्म्येन स्फुरतादिम-
र्थः एवैव दर्शने चित्तदेवता परामर्शानन्तरं तत्स्वतृपानुप्रवेशेनैव युगयद्गुणेशावदुकावभिमुख-
यतिः तदेव ताविभवभाविसहामरी चिच्छेत्स्वरयित निजस्थितिरेक एव देवी स ते माता पतिः-
स्फुरदिक्कांतिः सम्पत्सुखलयात्मसमेविदधिं एक एवानन्यापेक्षजयानिस्महायोगाण-
स्य करणचक्रस्य दिनकरसमसहृदादिकं गणपतितावदुतियोत्तमस्तस्यै इत्यादिदृशापतिरहं-
काररूपः प्रभुः अतएव तासां समनेतरोक्तानां देवतानां विभवेन परप्रकाशात्मना स्फुरिण यत्र-
नहि विश्रान्तं तत्र भः क्रममायते इति वक्ष्यमाणनीत्याभवत्शीलास्तनयतया परिसुरैः पोषाम

हामरीचयः तत्रदिन्द्रियदेवदेवताः तामोयश्चक्रेतत्रेश्वरवदाचरन् निजस्थितियः समात्मनः संविदे-
वानवगासत्तादीयः सम्यग्विषयकालव्यविलापनेन समंतात्सर्वतपवततदिन्द्रियप्रसृतसंविद्वा
रेणोच्छलयतादिकामयतात् तदेकमयतामुत्पादयतादित्यर्थः प्रथिसमुच्छलनसमुचितता
अस्फुरदिङ्कांतिरित्युक्तं वस्तुतोस्यानव्याप्तिरस्तीत्येवंनिर्देशः अतएवदेवीसतोवदुकोणे
वेवियः किंतशरीरस्यथवलित्वास्फुरदिङ्कांतिः अस्याहिप्राणव्याप्तिरस्तीत्येवंनिर्दिशति
रवः देवीसत्तमुभयोरपि कुशलशास्त्रोचितोयव्यपदेशः तदुक्तं देवीपुत्रोत्रवदुक्तः स्वशक्ति
परिवारितइति गणेशोविघ्नहर्तासौदेवीपुत्रइतिच इहवल शास्त्रोदोसोतसोभेदंतथासंख्य
नमेवच प्रवर्तयेगुरुंचस्तेयीस्यात्तर्यकीर्तनादिद्यायुक्तदशावश्यमेवशास्त्रकोदेः स्वश्वी
देः कीर्तनेकार्यमतश्चवसमाणस्यशास्त्रस्यकुलतेवप्रक्रियात्मकत्वेनतैविथेपि नमःस्थिता
यथात्तारानभ्राजंतेरवौस्थिते एवंसिद्धंततंत्राणिनविभातिजलारामेः तस्मान्कुलादृतेना
न्यत्संसारोद्धरणंप्रतीत्यायुक्ताकुलप्रक्रियायाः प्रक्रियांतरेभ्यः प्राथान्यात् भेरव्याभेरवात्प्राप्ते
योगव्यापततः प्रिये तत्सकाशातसिद्धेनसीनाखिनवरानने कामरूपीमहापीदेमच्छंदेनम
महात्मनेत्यादिनिर्दिष्टस्थित्यातदवतारकंतयनाथमेवतावत्प्रथमकीर्तयति रागारुणं
थिविलावकीर्णं योजालमातानविताहतिः कलोभितवाप्येवकारस्तामेसमच्छंदविभुः।

श्री.
ने. ला.
६

प्रसन्नः सः सकलकलशास्त्रावतारकतया प्रसिद्धः मङ्गाः पाशाः समाख्यातश्च पलाशितवृत्तयः स्वे
दितास्तु यदा तेन मङ्गदस्तेन कीर्तित इत्या युक्ता पाशावेतस्वभावो मङ्गद एव परमेश्वरसमावेश
शालितादिभुः समप्रसन्नाः स्नात स्वात्मदर्शनसंविभागापात्रतामाविष्कुर्यादित्यर्थः यो जाले मत
स्वबंधने इन्द्रिजालप्रायांचमायांचास्य पयोचकार अष्टौ सिद्धा महात्मानो जालपृष्ठाः सतेजसः इत्या
युक्तातरीयतास्वरूपावहितेन संकोचापहस्तनाथनवथेयतोचनिने इत्यर्थः तस्मिन् रागेण गौरिका
दिद्वयेण रागउद्वेगचारुणोलेहितीकृतमियंतिगच्छति अर्थानुगमात्तत्तद्देदशाप्रसरद्रूपंचतया
ग्रंथिभिः बंधनैः विलेश सलिलनिर्गमनस्थानैः ग्रंथौ मायायाद्वितीयस्मिन्ने देविलैः विलासा
कारिभिः भगसेजाभिः भोगभूमिभिश्चावकीर्णव्याप्तं तथा प्रातानवितानवृत्ति आयासपाशासा
नयुक्तं विष्वाकारत्वात्सर्वतः प्रसरद्रूपंच तथा कलया विस्फिति विशेषेण कालात्तेन चार्थात्
लितियंते तेनोभितमारब्धं यदुक्तं मायाद्रूपं भवेजालेथारयेतकलचित्तकः विष्वाकारं महाजाले
नाडीसूत्रनियोजितं भुवनात्समोपेतं तत्र ग्रंथिदृष्टीकृतं कालरागयुतं चैत्यादि श्रीमङ्गीकंद
नाथाज्ञावशात्सिद्धाश्वातरन श्रवकामात्कामिस्तु श्रीनाथाग्रहयेहये तयातयेचुनिपुणाक
मेण शिवशासने आद्यसंचालयेजते द्वितीयोद्दिष्टकृमात् सचार्थश्रवकाभिः सतानः स
प्रतिष्ठितः अतश्चार्थचतस्रोत्रमदिकाः संततिकृमात् इति वक्ष्यमाणस्यित्या श्रीसंतयामात्कवे

येवकार्थेयेवकार्थासमाधासतिस्त्वंप्रमदिकासमथाहसमाएतत्रप्रक्रियायास्येयेवकमदि
काप्रयणेनातिक्रमोस्तीतिसामान्येतावहुन्नभिमुखयति त्रैयेवकार्थमिहितसेततितास्यपणी
समौक्तिकप्रकारकोतिविशेषभाजः पूर्वजयेतिगुरवोपुरुषास्त्रिसिंयुक्तहोतृकीलिकलनाम
लकार्थधाराः त्रैयेवकेति अभिहितसेततिः सदिकेत्यर्थः एवे शैवादीनिरहम्यातिपूर्वमासन्न
हात्मनां ऋषीणोवक्रकहरेतेष्टेवाजग्रहक्रियाः कलोप्रहृतेयातेष्टेष्टुडगमगोचर कलापि
ग्रामप्रमुखमस्त्रिनेषिवशासने कैलासादौभ्रमन्देवामूर्त्याश्रीकंदनूपया प्रचग्रहायावती
णोश्चोदयामासभूतले मुनिर्दुर्वाससेनामभगवान्धरेतसे नक्षत्रियतेयथाशास्त्ररहस्यंकरुता
दृशो ततः सभगवान्देवादादेशं प्राप्ययत्नतः ससर्जमानसेप्रवेयेवकादित्यनामके इत्याद्युक्ता
कलिकालाद्यादिस्त्रिष्यनिखिलशास्त्रोपनिषद्भूतस्यसर्वकमविज्ञानस्यत्रैयेवकसेतान
हारेणावतारकहृदायेकैलासस्यश्रीकंदनाथास्त्रिगुरुप्रसेगान्मदिकोतरगुरुंश्चोक्तमर्थे
ति जयतिगुरुं कएवश्रीश्रीकंदोभुविप्रथितः तदपरमूर्तिर्भगवान्महेश्वरोभूतिराजश्च ए
कएवगुरुरित्यस्यावतारकत्वेस्त्विते महेश्वरश्चित्यः श्रीसेतत्यर्थेयेवकार्थमदिकयोर्गुरु
तयानेनान्यत्रोक्तः परमेशइतीशश्चित्तं यदाहमहारिकादिभूततः श्रीमान्निजोदयक्रमः स
हादिपरमेशोक्तः श्रीसेतानेदयक्रमः श्रीमान्वज्यादिरीशोक्तः परमोयगुरुक्रमः त्रिकट्यस्तिका

श्री.
ते. ला.
७

योमेधियेवर्धयतोतरामिति तदपरमूर्तिरित्यनयोर्भावाद्वादेशमयत्वेदर्शिते यद्यपि योयत्रशास्त्रेधि
कृतः सतत्रगुरुरिति वक्ष्यमाणनीत्यामदिकोतरगुणोविकार्येगुरुत्वाभावादिह नमस्काराप्रस्ता
वएव तस्यमेसर्वशिष्यस्यनोपदेशादिरित्येत्यादिदृष्टा सर्वत्रैवगुण्यदेशस्यभावादात्मनिभूयोः
वियत्वेदर्शयताग्रंथकृतास्यग्रंथस्यापिनिविष्टास्त्रांतरसारसंग्रहाभिप्रायत्वेप्रकाशिते यद्वत्स।
ति अथुष्टसेततिसौतः सारभूतसाल्विते विधायतेत्रलोकोयस्येदतेसकलावसानिति पूर्वज
येतिगुरवश्चितिसामान्येनकृतेपित्तमस्कारे योगांगत्वेतसमानेपि तर्कोयोगांगमुत्तममित्याद्यु
क्ता परमोपादेयस्वप्रकाशस्वात्मेस्वरप्रत्यभिज्ञानपरस्यतर्कस्यकर्तारोव्याख्यातारश्चपरंनमः।
कृतंवाइतिविशेषप्रयोजकीकारेणगुरुपरमगुरुपरमेष्टिनः पुनरपिपुरास्वष्टमाह श्रीसोमा
नेदबोथश्रीमदुत्पलविनिर्मुक्तः जयंतिसंविदामोदसत्तर्भादिवसर्पिणः उपाध्यायादशावा।
यश्चाचार्याणांशातेपितेघायुक्ता तस्याचार्यादपिगौरवातिरेकस्मृतेन्निजमपिपितरमाप्तीवी
दमुखिनपरामृषति तदांबोदभराशेषाष्टद्वितीमतिषट्पदी गुरोर्लक्षणगुप्तस्यनादसेमाहि
नीतमः यः पूर्णानेदविज्ञातसर्वशास्त्रार्थपारगः सश्रीबुल्लकोदिश्यादिष्टमेगुरुकृतमः बु
ल्लेति लोकप्रसिद्धेनामांतरमस्य गुरुकृतमइत्युत्तमस्यचायंगौरव्यतिरेकस्मृतिरेवनिमि
त्रंअतएवाप्तत्रापि गुरुयोपिगरीयांसेजनकंबुल्ललाभियमित्यायुक्तं एवतंत्रप्रक्रियोपासन।

गुर्वभिमुखीकरणेन तरेविश्रान्तिस्थानतया कुलप्रक्रियायुक्तमपि उत्कर्षयेति जयताजगद्वृत्तिः
चमोमौ भगवत्यासहस्राक्षनाथ एकः युद्धदीर्घतशासनो शुभिनेप्रकटोयंगहनापिशासमा
र्गः भगवत्याख्यास्य हन्ती कुलप्रक्रियायां हि हन्ती मन्तरेण क्वचिदपि कर्मणि नाधिकार इत्यतस्त
त्सहभावोपनिवेद्यः योक्ता संवत्सरात्सिद्धिरिह पुंसां भयात्मनो सा सिद्धिस्तत्र निष्ठानां स्त्रीणां
द्वादशभिर्दिनैः अतः स्वयं स्वभगो स्वयं भाविताशयो आदाय योचितं कुर्यादप्यनेन यजने
कृते इति शास्त्रमार्गो विमलो जात इत्यनेनास्य त्रिकायागमव्याख्या तत्रमपि प्रकाशिते युद्धे
क्रमेणैव इत्यागमं सकलशास्त्रमहानिधनास्त्रीशंभुना दवदनादयि गम्य सम्यक् शास्त्रे
हस्यरसमंतति संदरे स्मितां भीरवाचिरचिता विवृतिर्मयेयं इति इदानीं स्वप्रवृत्तिप्रयोजना
याचक्षणेन ग्रंथकारो ग्रंथकरणं प्रतिजानीतेः सन्ति पद्यतयाश्चित्राः स्तोत्राभेदे पुंभूयसा प्र
वृत्तवृत्तार्थकमेवेकापिनेहतेः न चान्यथा संभाव्यमित्यात्मन्यामत्ते प्राप्तापयनेव प्रति
ज्ञाकरणे सामंज्यं दर्शयति इत्यनेन वक्तव्यं सद्भिः शिष्यामन्त्राचारिभिः अर्थितो रचयेत्पुष्टं
पूर्णार्थं प्रक्रियाभिर्मो श्रीभट्टनाथचरणान्नयुगलया श्रीभट्टारिकां न्नियुगलाद्गुरुसंत
तिर्या बोधान्यथा प्राविष्युदयासतो र्यबोधो ज्वलो भिनवगुप्त इदं करोतिः तस्य गुरुपरस्य
रागतस्य ज्ञानस्य उपासनं पुनः पुनश्चेतसि निवेशनं तत उच्यते यो सो उपदेष्टव्यविषयो वो

श्री.
ते. लो.
८

यः साक्षात्कारः तेनोज्ज्वलः सम्परावगा उधर्मासन्निदेशादेशात्तं प्रायविपर्यासादिरहितत्वेनाधि
गतमनुतरत्रिकार्थप्रक्रियलक्षणं परान्वतिचिख्यायविषयाकरोति उपदिशतीत्यर्थः अभिनव
गुप्तरितिसकललोकप्रसिद्धनामोदीरणेनाप्यामन्त्रमेवोत्तलिते उक्तो हि साक्षात्कृतधर्मायथादृष्टा
र्थस्यचिख्यायविषयाप्रयुक्तउपदिष्टाचामरतितच्छब्दपरामुष्टेव्याचष्टे यागुरुसंततिरिति गुरु
संततिः गुरुपारेपर्याविच्छिन्नतयास्थितेतदुपदिष्टं ज्ञानमित्यर्थः सावकीदृशित्युक्तं बोधान्तरं
याशविषनुदिति यत्किंचित्परमाद्वैतसंवितात्ते असंदरात् परास्त्रिवाङ्मूर्तत्वात्तत्प्राशः
उच्यते इत्यादिवक्ष्यमाणानीत्यावोधात्परास्त्रिवाङ्मूर्तत्वात्तत्प्राशः
सयवमोहकत्वाद्विषंतनुदतियासा तथा श्रीभट्टनाथेति श्रीशंभुनाथः श्रीभट्टारोकेतिभग
वत्याख्यस्पृहती यदुक्तमनेनेव भट्टभट्टारिकेनाथे श्रीकंदहृष्टभैरवे भूतिकालाश्रियायुक्तं
सिंहं वीरमुक्तं नानाभिधानमायंतं वेदेशं भूमहागुरुमिति स्त्रीमुखेनितिपेत्प्राज्ञः स्त्रीमुखा
द्वाहयेत्युनरित्यायुक्तेः ऊलप्रक्रियायां हृतीमुखेनेव शिष्यास्य ज्ञानप्रतिपादनास्त्रायादिहगु
रुतद्वयोः समस्कंदतयोपादानं ननु सामान्येन विकदर्शनप्रक्रियाकरणं प्रतिज्ञाय संभवत
पि तदर्थं अभिधाय निशास्त्रजाते किमिति श्रीमालिनीविजयोत्तरमेवाधिकृत्य तन्निर्वाहयिष्य
ते इत्याशंक्याह नतदस्तीत्यत्र श्रीमालिनीविजयोत्तरे देवदेवेन निर्दिष्टं स्वशास्त्रेनाथलिंगतः

श्रीमालिनीविजयोत्तरे इति नादिकोतायामालिन्याविजयेनसर्वोक्तर्वेणोत्तरति सर्वसोतेभ्यःसुव
तेःसामभूतत्वात् सर्वशास्त्राणामेतदेवाह दशाष्टादशावस्यभिन्नयस्यमनेविभोः तत्कारंवि
कशासंहितत्कारंमालिनीसते इहखलुपरपरामर्शसारबोधात्मिकायांपरस्योवाचिसर्वभा
वनिर्भरत्वात्सर्वशास्त्रपरविबोधात्मकतयैवोत्तेभमाणंसत्यप्रपञ्चीदशायांवाच्यवाचकवि
भारास्वभावत्वेनासाधारणतयाहंप्रत्यवमर्शात्मोत्तरुदेति अतएवहि तत्रप्रत्यवमर्शकेण
प्रमात्रापरामृष्टमाणावाच्यार्थोहंतास्त्रादितएवस्फुरति तदनुतदेवमथमाभूमिकायामेत
रेव वेद्यवेदकप्रपञ्चोदयाद्भिन्नवाच्यवाचकस्वभावतयोहसति तत्रहिपरमेश्वरएवविदा
नेदेष्टाज्ञानक्रियात्मकवक्रपंचकासूत्रेनसदाशिवे स्वरुपामधिप्रायानस्तद्वक्रपंचा
कमेलनतयापंचसोतोमये भेदभेदाभेदाभेददशोहंकनेनतत्रद्वेदप्रभेदवैचित्र्यात्मनि
विलेशास्वभवतारयति यद्विर्वैखरीदशायांस्फुटतामियात् तथाहि प्रथममीशानत
त्पुरुषसंयोगात्तैरेकैकस्योदुभृष्टभिःसद्भिःभेदत्रयमुलसितमुद्भूतैश्चेत्येकैकभेदाःसद्व
विभिरप्येभिःसंभूयोलासितपकोभेदःइषतत्पुरुषो इषसंयोगात्तौसंयोगात्तत्पुरुषावि
ति ह्यात्मनासंभूयापि एभिस्त्रिभिर्भेदत्रयंसमुलसितमित्येतेभेदप्रथानादशाशिवभेदाः
तदुक्तं इषतत्पुरुषात्तैरुद्भूतैरुदुभृष्टभिः एकैकैःषड्विरेकेणत्रिकोणह्यात्मकैस्त्रिभिः

श्री.
नै. लो.
५

तदिष्टं शिवभेदानोदशानामभयस्थितिः पञ्चमेव च वामदेवाद्यो रमेलनयाष्टादशारुद्रभेदाभवे
ति तथाच तत्रैकैकेन वामदेवाद्यो रात्मभेदेन भेदद्वयमेव पञ्चविधत्वेऽपि शादेव क्रयस्य शिवभे-
देषु कृत्वा तत्सुरुषसंयोजातयोश्चैवं स्वमावाभावात्ताभ्यो महासंगतैर्भेदचतुष्टयाभावादीनां
वामविशद्योरावद्योरावमौ चेति ह्यात्मकभेदत्रयमेवावशिष्यते इति त्रयोदशिकभेदः तथाप्ये-
वानामपीशातसुरुषाजातवामाद्योराणां आत्मकत्वेन संमीलनायामीशानस्य क्रमेणोत्तरव-
क्रमेभेदेषु तत्सुरुषस्य त्रयस्तथासंयोजातस्य तदवशिष्टवक्रमेभेदेषु केऽप्यतिदशविधत्वेन
तत्सुरुषसंयोजातात्मनः प्रथमत्रिकस्य शिवभेदेषु कृत्वा तद्विशवासाद्योरात्मनः षष्टस्य त्रिक-
स्य व्यापारोत्तरेण त्रियोदशमाणां आत्मकभेदाष्टकमेवावशिष्यते इत्यष्टविधत्रिकभेदाः
अतएवैकैककथने चिंत्यमिति नवाद्यं तत्सुरुषसंयोजातवामाद्योराणां हि ह्यात्मकतया च-
त्तरात्मकतया वा ज्ञानजनने संयोगनिष्ठे यो विवक्षितः ह्यात्मकतया वपितथाभावे हि बहू-
नां भेदानां प्रसज्यते इति भेदसप्तककथनमपि न्यायेन स्यादित्यलं ब्रूना तथाप्येवानामेषां
षोडशरात्मकत्वेन मेलनायै पञ्चविधत्वेऽपि तत्राज्ञातवामाद्योराणां मुक्तयुक्त्या संगतभा-
वाश्चत्वारश्चतुर्भेदाः सर्वेषां मेषां संमीलनायै पञ्चकभेद एकैवेत्येवमष्टादशभेदाभेदप्र-
धानरुद्रभेदाः अतएवैकैककथने चिंत्यमिति नवाद्यं तत्सुरुषाजातवामाद्योराणां हि ह्यात्म

कतयावाज्ञानजननेसंयोगनिषेधेविवक्षितः ह्यात्मकतायासपि तथाभावेद्विवक्षितोभेदानो
निषेधः प्रसज्यते इति तदुक्तं यदात्रयाणां वक्राणां वामदक्षिणसंगतिः तदा सप्तद्विकाभेदाश्चेष्टे
चैव त्रिकात्मकः चतुष्काश्चापि चत्वारः पंचकस्ते कर्तृणः इति विशतिमर्थोत्तराज्ञातावसं
गतिं वामाद्या राक्षयेयातः स्वाते आत्पर्यपश्चिमौ ज्ञाने भजेते नैवेति भेदोऽप्युक्तं स्थिते तत्रापि
वामदेवीयमेकतडपरिस्थिते स्रष्टृपैभैरवीयं च तेनाष्टादशाया स्थितिः रुद्रभेदस्य शास्त्रेषु
शिवे नैव निरूपितेति एतच्च श्रीश्रीकल्याणमभियाने पूर्वविस्तरत उक्तं स्वातस्त्वं भवे ज्ञाने शिव
रुद्राभियंति या कामजे योगाजे चित्तं मोक्तुं चाश्रमस्वरः दीप्त तरे पुनः शिवभेदाः समा
ख्याता रुद्रभेदाः शृणु प्रिये विजये चैवतिः स्वासे सद्गीते पारमीश्वरे मुख्यं चैव सिद्धं च संताने
नारसिंहिकं चेष्टाशुवीरभद्रं च आनेयं च स्वयं भुवं विसरं रौरवः पंचविमले किरणं तथा ललि
तं सौरभेयं च तत्राण्यप्युक्तं हे स्वरि अष्टविंशतिरित्येव मूर्धस्वोतो विनिर्गत इति अत्र चोनेणैव
शिवैरुक्तः शिवाभियोभेदो रुद्रैश्च रुद्राख्य इति भेदानि निरूपितः वसुभिश्च भूमिर्गुणिताश्चेष्टे च
तः षष्ठिर्भैरवभेदः तथा च द्वायस्वभावे स्रष्टृपेशिवशक्तिजत्सं च दाख्ययोगिनी वक्रात्मनि द
क्षिणवक्त्रे प्रत्येकमदुभूषुद्रततिरोधिस्ततिरोहितात्मिकतया च रूपत्वेन भेदोऽप्युक्तः शास्त्रात्मक
मिति रुद्रकचतष्टये यदा युगपदेतलीनतामेति तदेव परस्परमेलनया चतः षष्टिरत्ययप्रथा

ते. लो.
९

नाभैरवभेदाः तदुक्तं यथातेददितोहार्दलिंगोहृत्परमंमते तदप्यंतःकृताशेषस्याष्टभावसुनिर्भरम् स
र्वस्वहारकताश्रुत्संतिमिरूपधृत भेदभावकसायीयतेजोशायमनात्मकं तदंतर्लीनतांयानि
यावद्वक्तव्यं तदुभूतयोद्धतंतिरोयत्सतिरोहितं इत्युगपदेवैतद्भेदोऽष्टाकात्मकं देह
नैसर्गिकेहोदेस्वतंत्रेषुशिवेविशतः अष्टाष्टकात्मतस्यास्युगपदैरवात्मकमिति एतदुपपत्तिः
श्रीकंठ्यामभियानपूर्वविस्तरतउक्तं तयथाग्रन्थसंक्षेपतावत्संगीतयत्परमेष्ठिना तदुभेदेः
प्रवक्ष्यामिचतःषष्टिविभागशः भैरव्यामलं चैवमतांमंगलंनया चक्राष्टकंशिखाष्टकं वक्र
रूपं च समं वागीशंवाष्टमं प्रोक्तमित्यष्टौवीरवेदिने एतत्सदाशिवेचक्रं कथयामिसमासतः
स्वच्छंदोभैरवश्चेरः क्रोथतन्मतेभैरवः प्रसितो गौमहोऽसुखः कपालीचतयेवच एतस्वच्छंद
पास्तुवक्ररूपेणभाषिताः ब्रह्मयामलमित्युक्तंविस्तारामलकंतथा स्वच्छंदश्चक्रुश्चैवषष्टेवा
थर्वणोऽसृते समंरुद्रमित्युक्तंवेतालंवाष्टमंसृते अतःपरंमहोदेविमतभेदोऽष्टाष्टमे रक्तां
लेपटां चमते लक्ष्म्यास्तुथैवच पंचपंचालिकाश्चैवपिंगलायचषष्टकं उत्फुलकमंतवान्
द्विश्वायंवाष्टमंसृते चैरभेदाः सृतास्तेभैरवीरववेदिने भैरवीप्रथमाप्रोक्तापिचतस्रसमुद्र
वा साद्विधाभेदतः एवातात्तृतीयाततउच्यते ब्राह्मीकलाचतुर्थीतत्रविजयाख्यातपंचमी चंद्रा
ख्याचैवषष्टीतमंगला सर्वमंगला एवमंगलभेदायंक्रोधेपानचभाषितः प्रथमेतत्रचक्रंतव।

९

एतच्चैव द्वितीयकं तृतीयं शक्तिचक्रं तत्कलाचक्रं चतुर्थकं पंचमं बिंदुचक्रं तस्यैवैनादसंज्ञकं सप्तमं गुणचक्रं तत्त्वचक्रं चाष्टमं स्मृतं एषैव चक्रभेदो यमसितो गेन भाषितं अथ केरुभेदे च प्रजाये मूलसंज्ञकं वर्णभेदे विदुर्गे च ज्वलितं मान्तरौथने कीर्तिताः परमेशेन रुरुणा परमेश्वरि भैरवी च त्रिकाचैव हेमाद्या च कदेविका हलोवा च इलोवा च विद्युलोवा च विद्युमान् एते वागीशभेदास्तु कपालीशेन भाषिताः भैरवी त्रिशाखा प्रोक्ता वीणा चैव द्वितीयका वीणा मणिस्तृतीया तस्यैवा द्वैतचतुर्थकं पंचमं शमरं नाम षष्ठं चैवाण्यथर्वकं कवेयं सप्तमं एवातेश्वरः स्रष्टाष्टमः स्मृतः एते देविशिवभेदा उन्मत्तेन च भाषिताः एतत्सदाशिवचक्रमथाष्टकविभेदतः इति तेभिर्भेदो यमभेद नाना वैचित्र्यात्मनाना प्रकारमित्यर्थः यत्तु श्रीश्रीकंदोतपुरुषवक्रमुद्दिश्य अष्टाविंशतिभेदे स्तुतगारुडे हृदयपुरेत्यादि तथा यस्मिन् भूतजने जाणि तथा दक्षिणे दक्षिणे मार्गश्चतुर्विंशतिभेद इत्यादि तथा वामदेवा त्रयज्ञातमन्यतन्ता स्मृतं शुण्डित्यादि अन्यभेदोपभेदे वैचित्र्यमुक्तं तदेकैकस्य वक्रस्य पंचवक्रात्मकत्वादेतद्भेदजातोपभेदात्मकमेवेति तत्तु पंचमं गृहीतमिति पृथगिहतायस्तु तदुक्तं एकैकं पंचवक्रं च वक्रं यस्मात्प्रगीयते दशाष्टादशभेदस्य ततो भेदेष्टसंख्यतेति अतश्च भेदभेदाभेदप्रतिपादकं शिवरुद्रभैरवाद्यत्रियैवेदं शास्त्रमुद्धृतमिति सिद्धांतः तदुक्तं ते त्रैजने रुद्रशिवभैरवाद्यमिदं त्रियावस्तुतो हि त्रियैवेयं ज्ञानसत्ता विज्ञे

श्री.
ते.लो.
११

भते भेदेन भेदा भेदेन तथैवा भेदभागिनेति एवेतमेवायात्सकमपीदं शास्त्रे परमेश्वरवामचोरात्मकं
शिष्टविकंपरादिदेवीत्रयविश्वविधामतया कोरीकृत्य पुष्पगंधास्त्रिलेतेलेदेहेजीवोजलरसः य
थातथैवशास्त्राणोक्तलभंतः प्रतिष्ठितं इत्याद्युक्त्वा परमात्मयामृतपरिप्लुतेदथात् अन्यथास्य।
स्यपरपदप्रामिनिमित्तत्वेन स्यात् तदुक्तं ततोपिसेहताशेषभावापाधिषु निर्भरः भेदः परमा-
र्थोयद्वद्वेदितशक्तिकः ईशानवामदत्तासतासुशक्तित्रयेकमात् अपरादिपराप्रोतेकोरी-
कृत्यविकंस्यतः कुर्धवामतद्व्यानितेवाणिचकुलानिच उद्धरप्रोतश्रुजानिप्रापयाभेदभूमि
कामिति नत्वेवविधानकश्चिच्छ्रुतिरूपलभ्यतेइतिकिंप्रमाणंतन्वत्रोक्तमेवानेनयुरुपारंपर्येत्
लाणंप्रमाणेयदाहः इत्येवमयोविभिन्नेतेविकमेवतथातथा शास्त्रमस्तद्गुरुदहेसंप्रदायकमा
स्थिमिति नवतदेवात्रप्रेबुद्धिप्रभवत्तेचोये - - - कृतमिदं पोलितोनेनागमः कश्चनसेवाद
नेयोयेनैतत्समाहितं स्यात् नैतत् अवर्गीतैवहिप्रसिद्धिरागमश्च्यते यदुक्तं प्रसिद्धिरागः।
मौलोकेयुक्तिमात्रतथैतरः विद्यायामपि विद्यायोप्रमाणमविगानतः प्रसिद्धिरविगीताहि
सत्पावागीश्वरीमता तथायत्रयथासिद्धं तद्वाप्यमविशंकितैः रितिसाचविद्यतेपवाविगा
नेनमहात्मनायुक्तामिति किमत्रप्रमाणंतरालेषणेन यदिचावीरहृशोभावाहृशामेव।
विधा श्रुतिः कर्णगोचरेनगता तावतैवैतन्नोपपद्यतेइतिनवक्तृशक्यंनहिप्रमाणाभावात्

मेयस्याप्यभावः स्यात् नचैतेविप्रलेखकायेनैवमन्यथोपदेशोयुवेतदुपदेशामूलतयेवनिविलस्ये
वशास्त्रागमार्थस्यप्रयोगदर्शनात् तेनयथामन्वादिसंज्ञातुत्पन्नशास्त्रामूलत्वादष्टकादियोगा
नामूलभूताश्रुतिः कल्प्यते तथेहापिज्ञेये नयेवेविद्योश्रुतिसदृष्टासाक्षात्कृतनिविलशेषवाम
मसत्तत्त्वास्तएवमुपदिशोयुरित्यलेमहागुरुमपदेशोपरीक्षणदुःशितया ननुशास्त्राणायतः शि
वोद्भवः सर्वः शिवयामयामफलप्रदस्यायुक्तेरेकतनियामककारणफलयोरेकमस्तीहकिं
नवथनमेवातेवतानात्वमुक्तं सत्येकितनयास्याशयभेदोदेशानानात्वकल्पितं यदुक्तं सर्वमे
तत्सदृश्यार्थेष्टोद्भाणोत्तविभेदतः अर्थभेदात्तभेदोयमुपचारात्कल्प्यते फलभेदानकल्प्यात्रप्रक
ल्प्येदयथायथमिति ननुयथेवंतत् वेदादिभ्यः परंशैवैशैवाहामेवदक्षिणो दक्षिणात्तात्पर्येको
लात्परंतरेनहीत्यादिनेोक्तमेवायथायथमुत्कृष्टत्वेयुक्तंनस्यात् नैतत् द्वारिद्वारिभावेनैवाश्रया
योपेयभावस्योक्तत्वात् तेनपरमादयेपदेशप्रतिपादकमेवशास्त्रंशिवसद्भावलाभैकफलमि
त्यवसेये तदेवंतत्प्रतिपादकानिपुनः शास्त्राणि तद्विपर्ययसमुद्भावनप्रतिक्षेपपरेत्वादिनाया
थायथेतदेगभूतानिइतितदेवपरमपदुप्राप्तौसाक्षादुपायभूतत्वात्तुक्ते एतच्छानेनैवश्रीमा
लितीश्लोकवार्तिकादौवित्तोक्तमित्यतएवस्वयमवधार्य ग्रंथगौरवभयात्तत्प्रतिपदनमेवा
दितं अतएवाह तत्सारं चिकशास्तमिति तदुक्तं वेदाश्चैवंततोवासेततोदक्षततः कले ततोमले

श्री.
ते. ला.
१२

१२

ततश्चापित्रिकं सर्वोक्तं परमिति अनेनैवाशयेन च वाममार्गादिष्विक्तेष्विदेषिकः परतत्त्ववित् संस्का-
र्योभेरवेसोपिकुलेकौलेत्रिकेषिसत्त्वादि श्रीनिशाचरादौ उक्तं ततश्च सिद्धानामकमालिन्याख्यां
इत्यात्मकहात्रिविधेतत्र क्रियाप्रधानं ग्रन्थमकं तेनेतदुभयसंयमालिनीमतमिति तदेवमुच्यते
दाह तत्सामं मालिनीमतमिति एवं च न तदस्तीत्यनेत्यादियुक्तमेवोक्तं अतश्च सर्वसहत्वात्तद-
धिकारेणैव च प्रतिज्ञाया अपि निर्वाहो युक्त इत्याह अतो ज्ञातं गीतं सर्वं संप्रदायो ज्ञितैर्बुधैः अह-
हं प्रकटीकृतो गुरुनाथात्तयावयं अत इति उक्तं युक्ताः स्यैव शास्त्रस्य प्राधान्यात् प्रकटीकृतस-
तिप्रक्रियाकरणेन अतश्च प्रधाने हियत्नः फलवान्भवतीति भावः गुरुनाथात्तयेति न हितदा-
ज्ञां विनात्राधिकार एव भवेदिति भावः अन्याह हं प्रकटीका च स्वात्मनि भगवत्प्रसाद एव निमित्त-
मिति दर्शयितुमाह अभिनवगुप्तस्य कृतिसंयं यस्योदिता गुरुभिराख्या त्रिनयनचरणसरोरुद-
चित्तनलथप्रसिद्धिरिति त्रिनयनप्रसादासादितप्रकृतिसिद्धेः किं नामाः साध्यमिति भावः एवं
चेयकृतिः सर्वेषामेव ग्राह्या भवेदिति प्रतिपादयितुमाह श्रीशंभुनाथभास्करचरणनिपातप्रभा-
षणतसेको वं अभिनवगुप्तस्य हृदयो बुजमेतद्विचिन्तनमहेश पूजनहेतोः आदिवाक्यं हृदयेणा-
स्मात्सततं महेश्वरस्य पूजने पूजानासनप्रस्थापैर्यामतिः कियते हृदा निर्विकल्पमहायोगिनि-
सा पूजायादरालय इत्याद्युक्ता तत्तद्वत्मानं तेनैकमेव स्वात्मतया प्रत्यभिज्ञाने अतश्च महावा-

१२

कार्येनैकमेवादिवक्तात्मकं वाक्यमिति दर्शयितुमाह आदिवक्तामिति इह यद्यपि परमेश्वरशा-
स्त्रिपातमेतरेण तस्मात्प्रवणदावत्यत्र ह्यतिनिमित्तं युज्यते तथापि शास्त्रकाराणामियं शैली
त्यभिधेयप्रयोजनादिप्रतिपादयितुं प्रवृत्तिहेतुतया यसादिवक्तापि निवेद्यः तत्र प्रथमश्लोकपे-
चकास्त्रितोत्तरसु उर्थार्थक्रम इत्यनेन साक्षादभिहिताश्च परपरापरापरात्मतादिना वङ्गप्रका-
रः त्रिकार्यः तावदभिधेयतस्यैव च कर्तृप्रतिपादनकौशलेन मौलारामस्य च समस्तशास्त्रप्राया-
न्याभिधानेन सातिशयतं प्रतिपादयितुं श्रीभट्टनाथेत्यादिश्लोकपेचकमुपाते स च गुरुपरंपरा-
गतः तस्माद्गुरुकमायाते दिशन्नेति परं शिवमित्यात्सुकनीत्या गुरुसंकीर्तनपरं श्लोकसमक-
मुदकितमतश्चास्यैव वत्समाणापायक्रमक्रमेण स्वात्मतया प्रत्यभिज्ञानाजीवनाक्तिपदत्वे
प्रयोजने श्लोकांतरास्त्रितमपि श्रीशंभुनाथेत्यादिश्लोकेन साक्षादुक्तं यत इदं हि प्रकोनामना-
सवेताः परमेश्वरशक्तिपातयविवितः प्रवर्तते इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रवृत्तस्याप्येतदुपलब्धौ
तमनित्यपुमेगेषु ये जयंति विनायका इत्याद्युक्तेः विज्ञासंभवंतीत्येतन्निरासाय गणेशावदु-
क्तयोः स्तुतिः अर्थितो रचये इति प्रतिज्ञातायाः प्रक्रियायाश्च तन्मया तत्ते ते तत्रालोकनाम्ना
शासने इत्यादिवत्समाणापजीवनेन तत्रालोक इति भिधानं यवमभिधानाभिधेययोरभिधेयप्र-
योजनयोश्च वाच्यवाचकसाध्यसाधनभावलक्षणाः संवेद्याश्चार्थातिम इत्यनेनैकवाक्यसमीलना

श्री.
ते. लो.
१३

तत्कमेकमेवादिव्यक्तप्रवृत्तिहेतुतयोक्तमिति पितृशयः इह यद्यपि सर्वत्रादिनां मोक्षपदोपादेयस्तत्पत्तिप
तभूतः संसारश्चेत्यः तस्य च मिथ्याज्ञाने निमित्तं तत्पत्तिक्रमेण च तत्तत्तानमिति तत्साक्षात्कारेण वा
ज्ञानापत्ता मोक्षावाप्तिरित्यत्र विवादः तथापि ते स्तदेकनियते ज्ञानाज्ञानयोः स्वयंप्रवृत्तानमि
ति भ्रमयत्येव तान्माया मोक्षे मोक्षलिप्सयेत्याद्युक्ता तदुपगते मोक्षे मोक्ष एव न भवतीति दर्श
यिते शास्त्रोत्तरवैलक्षण्येन तत्परीक्षणस्य च तत्प्राप्त्यापत्त्यापत्त्यपि कदाचित् उपक्रामपववे
यमोक्षपरीक्षासु द्वे कयति प्रयकारः नमो भगवते शास्त्रे इह तावत्तमस्तेषु शास्त्रेषु परिशीयते अज्ञा
ने संसृते हेतुर्ज्ञाने मोक्षोक्तकारणं न चैतदस्माभिः स्थाप्यते नैवोक्तमित्याह मलमज्ञानमिच्छेति सं
सारोक्तकारणं इति प्रोक्तं तथा च श्रीमालिनीविजयोक्तेः अज्ञानेति मित्रेणारमेस्वरस्वाते अमा
त्रसमुद्भासितस्वरूपेणोपनासतत्तमात्मानात्मनोरन्यथाभिमानस्वभावसंपूर्णज्ञाने तदेव चा
णवेमलं न तव न माक्रिकादौ निषेत्पमाने इव रूपे उक्तं च स्वाते अहानिर्वायस्य स्वाते अस्याप्य
बाधता द्विधाणवेमलमिदं स्वस्वरूपापहानित इति तच्च कीदृशित्याह संसारेति संसारस्य भिन्न
वेद्यतया वैवमायात्वमित्याद्युक्तस्वरूपस्य मायीयस्य मलस्य संसारकारणं कर्म संसारोक्त उच्यते
इति वक्ष्यमाणानीत्योक्तः कारणं कर्म मलं तस्य कारणं तदुक्तं मलं कर्म निमित्तं तन्नैमित्तिकमतः
परमिति श्रीमालिनीविजयोक्तेः प्रोक्तमिमेतधिकारेणोक्तं वा येन प्रवृत्त इत्युपाहृतं लिख्य अज्ञान

स्यैषैरुषवैद्यात्मकत्वेन द्वैविध्योपीद पौरुषमेवविवक्षितं स्यादित्याह विशेषणो ननु द्विष्ये संसा।
रोत्तरकालिके संभावानो निरस्यतदभावे मोक्षमब्रवीत् विशेषणो नैति संसारोत्तरकारणमि
त्यनेन न हि इतरथावसायं यूपैर्बौद्धमज्ञाने कर्मणः कारणमपि तत्र तस्येति कथमेतद्विशेषणं
संसारस्य नो तद्विमितिकर्मकारणकेशरीरे संभवति तस्य कार्यकारणात्मकत्वात् बुद्धेश्चकार
णवर्गीतः पातितत्वात् अतएवोक्तं संसारोत्तरकालिकेति शरीरभुवनाकारो मायीयः परि।
कीर्तित इत्याद्युक्तेः संसारस्य रीरादनंतरभाविनीत्यर्थः किंतु संभावनानिरासे नैत्युक्तं यत्।
दभावे मोक्षमब्रवीदिति न हि बौद्धा ज्ञानमात्रनिवृत्तौ मोक्षो भवेद्यत्स्मिन्निवृत्ते बौद्धे ज्ञानमे
वोदिति तस्य शुद्धविकल्पात्मत्वेऽपि सर्वविकल्पः संसार इति नीत्या संसारविभावकत्वे मेवेति
कथमेतदभावेऽपि एवं स्यात् यदभिप्रायादिनो बाह्यैरपि परमार्थविकल्पेऽपि नावलीयेतये।
इति कोहि भेदो विकल्पस्य शुभे वाप्यथवा शुभे इत्याद्युक्तं पौरुषे पुनरज्ञाने दीक्षादिनानि वृ
त्ते मतिर्यदि बौद्धे मुदियात्तदा तस्य वक्ष्यमाण नीत्या जीवन्मुक्तिं प्रत्यपि कारणत्वं भवेत् केवलेन
पुनर्न किंचित्स्यात्सती युक्तप्राये पौरुषे पुनर्ज्ञाने तदिते सदस्य निरपेक्षमेव मोक्षकारणं यदुक्तं
पाशाश्च पौरुषाः शोथ्या दीक्षायां न तथीगतः तेन तस्यो दोषवस्यो सत्यामपि न निष्फले तच्च
ज्ञानमात्रस्वभावमुत्पाद्यभाव एव हि पूर्णात्माति सैव वप्रकाशानंदश्च न स्यात्तन स्नादिकं स्व

श्री.
ते.लो.
१४

14

रूपेण तत्र यत्नमेव मोक्षः इति युक्तमेतदभावे मोक्षमब्रवीदिति तन्वज्ज्ञानशब्दस्यापूर्णज्ञानमर्थश्च
किं निवेद्यने ज्ञानाभावमात्रमेवास्त्वित्याशङ्क्याह अज्ञानमिति तज्ज्ञानाभावश्चातिप्रसंगतः सः
दिलोष्टादिकेण स्तिनचतस्यास्ति संसृतिः कोसाविति प्रसंगश्चाह सहीत्यादि तद्युक्तमुक्तस
ज्ञानशब्दस्यापूर्णज्ञानमर्थश्चित्तदाह अतो ज्ञेयस्य तत्त्वस्य सामरूप्येनाप्रथात्मकं ज्ञानमेव त
दज्ञानं शिवसूत्रेषु भाषितं अथायथाक्ताहेतो ज्ञेयस्य नीलमुखादेः ज्ञेयस्य च परंतत्वेयः प्रका
शात्मकः शिव इति वक्ष्यमाणस्वरूपस्य तत्त्वस्य सामरूप्येन तस्य सर्वत्राविशेषात् तदेकचुनाका
रमेनाप्रथात्मकं यदि देनीलेमिदं सखमिति हेतुप्रथात्मकत्वादपूर्णज्ञाने तदेवाज्ञानेन पुनः
ज्ञानाभावमात्रमित्येतद्विवस्त्रेषु दर्शितमुक्तमित्यर्थः तत्र चैतत्तत्त्वदर्शितमित्याह चैतन्य
मात्मा ज्ञाने च वेद्यश्च त्रयोः संश्लेषेतरयोगाभ्यामयमर्थः प्रदर्शितः संश्लेषेतरयोगाभ्या
मिति संहितया न्यथावाकारप्रश्लेषविश्लेषाभ्यां तेन ज्ञाने वेद्यः अज्ञाने वेद्यश्चित्तु अयमर्थश्च
ति अज्ञानशब्दस्यापूर्णज्ञानाभिधानलक्षणः एतदेव वाच्यं चैतन्यमिति भावात्तः शब्दः स्वा
तंत्र्यमात्रकं अनास्ति सविशेषं सदाह सूत्रे पुरातनेः द्वितीयेन तत्त्वसूत्रेण क्रियावाकरणं च वा
ब्रुवता तस्य विस्मात्ररूपस्य हेतुमुच्यते हेतुप्रथा तदज्ञानं तच्छब्दादेः उच्यते तत्तत्त्वसमसंख्य
मित्याह स्यानिवृत्तिरुक्तं इह न किंचिदाप्यवेति ते भवतीति चित्ति क्रिया सर्वसामान्यरूपेण चेतयति

१५

चेतनः पूर्णज्ञानवान् तस्य भावः चेतन्यपूर्णज्ञानक्रियावत्तदेव च पारमेश्वर्यस्वभावस्वातंत्र्यमुच्यते तदा
दाहस्वातंत्र्यमात्रकमिति स्वातंत्र्यमेव केवलं स्वातंत्र्यमात्रकं अतएवाहानास्मिन् विशेषमिति अनास्ति
मास्वसहचारिणोपिनित्यत्वव्यापकत्वादयो विशेषाभेदायेन तत्र भावप्रत्ययो तोहि शब्दः सहचारि
धर्मांतरनिवृत्तिमेव भूते अतएवेत्यभिप्रायिनः शब्दस्य विशेषः यदाहः धर्मांतरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपो
तयोर्द्वयोः सकेतभेदस्य पदे ज्ञात्वाच्छाबुरोच्यतः भेदायमेव सर्वत्र इत्याभावाभिप्रायिनोरिति द्वि
तीयेनेति प्रथमाद्वितीयसूत्रवर्तिना ज्ञानशब्देन ज्ञमिः ज्ञाने ज्ञायतेनेनेति ज्ञानं चेति व्युत्पत्त्या क्रिया
करणे च प्राधान्येनाभिदधतात्तस्य चेतन्यमात्मस्य कस्य रूपस्यातएव चेतयते इति चित् चित्क्रिया
यां कर्ता तन्मात्रमेव केवलं रूपं यस्य तस्य हेतुमुच्यते कर्त्तृकर्मणो कर्त्तृकर्मक्रियाणो च भिन्नानां
सर्वच्छेदकानामागुरणान्न हेतुप्रथासूत्राणं क्रियते पूर्णमस्य रूपेणाख्यातीत्यर्थः तत्र स्वात्मविद
हेतात्मनः पूर्णमस्य रूपस्याख्यानाहेतुप्रथेवाज्ञानमपूर्णज्ञानमपूर्णत्वाच्च तदेवापूर्णमस्य ताशुभाशु
भवांसनाशरीरभुवनोकारस्वभावविविधासंज्ञचित्तज्ञानरूपतयामलत्रयात्मावयवमुच्यते वेद्य
रूपत्वादेव च तदज्ञानं समुच्छेद्यं मलकर्मचमायीयमाणवसात्तलं च यत् सर्वहेयमिति प्रोक्तमि
त्याद्युक्त्या हेयमित्यर्थः नन्वत्र हेतुप्रथात्मकत्वादपूर्णज्ञानमेवाज्ञानमित्येतत्कृतो वगतमित्याश
ङ्कोक्तमाह तानि रूपितमिति आहमेति अज्ञानमिति संहितायाजिताः पुनरावर्तनेनेत्यर्थः नन्वेवेमे

श्री.
ते.लो.
१५

तस्य लक्षणमभिधायतामित्याशेषक्यः स्वतंत्रात्मातिविक्रोः स्वतंत्रोऽपि कश्चन न मोक्षो नाम तत्रास्य
यद्गमपि गच्छते न कश्चिदन्योस्तीति वाक्यशेषः यदित्युक्तं तत्पूर्वोक्तनीत्यावेध एव स्यात् अतस्तु
त पारमार्थिकता नाम स्वतंत्रात्मातिरेकः यद्वदति मोक्षो हि नाम नैवान्यः स्वतंत्रप्रयत्ने हि सः स्वतंत्र
पंचात्मनः संधिदित्यादि किमुक्तं भवति इह तावदात्मा ज्ञानं मोक्ष इत्यविवादः अतो यदेवात्मनो लक्ष
णं तदेव मोक्षस्येति तत्रोत्तरीयकता देवास्य लक्षणमिहेः एतद्वक्तव्यं न कृते अतएव नामापीत्यपि
शब्देन लक्षणदेः पुनः कावोतेत्यावेदिते एवमप्यस्य तद्वैलक्षण्ये कदाही कर्तुं दर्शनोत्तरोक्तस्य मोक्ष
स्य स्वतंत्रमभिधातुमुपक्रमतेः यत्तत्रैयस्य तस्य पूर्णं पूर्णं प्रयात्मकं तत्रोत्तरोत्तरज्ञानं तत्र तत्संसारशो
तिदे यत्तु नः ज्ञेयस्य कलातत्त्वध्वनायात्मनो धनः यत्तत्तत्त्वमूर्धोर्ध्वमन्योन्ये च भेदेनावस्थाने तस्य
उत्तरोत्तरस्य पर्यपरिभावे तत्तत्त्वध्वनाद्युल्लंघनक्रमेण तत्तदवच्छेदापगमाद्यथा यथमतिशयात् तद्वैतप्र
यात्मकतात्संक्रवितत्वेऽपि पूर्णं पूर्णं प्रयात्मकं ज्ञानमुदेति तदथरीकृततत्त्वज्ञानो ल्लंघनाच्च तद्वैतप्र
विषयश्च प्रोक्तं संसारमंडले इत्याद्युक्तः तस्य तस्य च तद्वैतविषयोऽप्यात्मनः संसारस्य शोतिदे तत्तत्तत्त्वो
चकमित्यर्थः ज्ञानस्य हि मोक्षमेव धर्मः संक्रवितस्या संक्रवितत्वे एतदेव दर्शयतिः रगादिकलुषो
स्यतः शून्यो ह्येकं ततो ज्ञितः इत्यसमासव्यासाभ्यो ज्ञानं मुवेति तावत् इत्यप्रथमार्धनिर्दिष्टं स्वतंत्रं
ज्ञानं तावत् परिमिताहं यादर्श्यात् बोधादीन्नेव तितीति सेवेयः तत्र रगादिकलुषो ह्येव भवामीति ज्ञाने

१५

योगाचारणोयराजः रगादिकलषंचित्तं संसारस्तद्विविक्तता संक्षेपात्कथितो मोक्षः प्रहीनावरणैर्जि
नैरिति तथा प्रभास्वरमिदं चित्तं प्रकृत्या गंतव्यमलाः तेषां मुपाये सव्यक्तं ज्ञातिरविनश्यरमितिः अ
त्रायमर्थः प्रकृतिप्रभास्वरस्य चित्तस्यानाद्यविषावशाद्वागादिभिरागतं कैर्मलैरावृतत्वेन संसारावि
र्भावेऽपि भावनायात्मकमार्गावृष्टानबलात्तत्रदागतं कमलप्रहाणेनाश्रयपरावृष्ट्या विनश्यत्वा
तीत्युपद्रुपाभिवाक्तिः मोक्षः इति तदुक्तं भावनादिप्रवृत्तभवद्भिः कारणमिष्यते साक्षात्तयि
णो विशेषमायातं नोत्सहते तस्याः स्थिरैकाश्रयगतत्वेन विशेषाधानत्वं सत्त्वात् तथाहि स्थायिनः
स्तिलादयोभावः स्थायिभिरेव समनोभिर्वास्यते तद्येयमपि स्यात् अतश्च प्रतिक्षणं समलत्वेनोपजा
यमानस्य निरन्तर्यविनाशालिङ्गनाभ्यामवदना सादितातिशयस्य चित्तक्षणास्पृष्टप्रभास्वरचित्तक्षणे
पञ्चानायायभावनातत्प्रभेदित्यनायाकोर्यः समलाश्चित्तक्षणाः सारस्विक्याः सदृशारेभाणां
क्तेः समदृष्टानेव चित्तक्षणावृत्त्यादयितं तमेतेन विसदृष्टात्प्रभास्वरान् एवेव चित्तक्षणाभंगुरत्वा
त्तलप्रहातृणां यैव भावनानप्रगल्भेतेयाश्रयपरावृत्तेः काव्यं तेति कृतं क्षणिकवादिनां मोक्षेण
बन्धमोक्षौ स्थिरैकादिपक्षेयुज्येते वद्धो हि मोक्षाय प्रवर्तते प्राणचनिवृत्ते भवतीति संज्ञानं चैकोन
विद्यते तस्य भेदाभेदविकल्पापहत्वात् अतः संविद्रुपायामपिशृत्वा हं भवामीति ज्ञानं मायामिका
नां तेऽवलसर्वभावतैः स्वाभावाद्यादिनः संविदोपिनैः स्वाभावात्मिण्यात्मभिर्दयंतस्तत्कृत्यतायाः

श्री.
ते. ला.
१६

मेवमोक्षमाचक्षीरत् यदाहुः चित्रमात्रमिदं विष्णुमिति यादेशानामुनेः तत्रासपरिहाराद्यैवात्मानोमान
तत्त्वतः सापिधस्तामहाभारौश्चित्रमात्रमवस्थितिरिति तदप्ययुक्तं सेविदोहिमिच्छातेन स्वतेत्रुपा
पाकरणेपिमिच्छाते सत्त्वेन भवेत्तस्याः नीलादिवत्परतेत्रुपत्वाभावात् नीलादीनोहिमिच्छातेन
स्वतेत्रुपापाकरणेपि सेविदात्मतया रूपवस्थाने सेविदित्सुफुरतामात्रसारायामिच्छाद्वादसत्त।
मेव स्यात् इति न किंचित्सुफुरेत् इति मूर्ध्वैव स्यादिति न च सेविदः स्फुरतामारुपाया अप्रकृतवः श।
काक्रिय इति यत्किंचिदेतत् अथ सर्वालेवनयमेव सर्वसत्त्वैरशेषतः सर्वकेशाशयेः शून्येन शून्येप
रमार्थत इत्याद्युक्तं युक्त्या ग्राह्यग्राहकभावादिना कल्पितेण रूपेण शून्येन च सेविदापीति चेत् एवं।
पुच्यमाने विज्ञानवादपवाभ्युपगमः स्यात् सोपि हि कल्पितपरतेत्रादि रूपशून्यत्वेनेत्यंतःकरणस्ये
व विचित्रात्मावभासिततत्त्वस्य विस्फूर्जितमिदं जगदित्याद्युक्तेर्विज्ञप्तिमेव परमार्थमभ्यु
पगतमिति न न वेकिंचिदात्मतोत्पत्तिं तत्र चोक्तो दोषः अकर्ता हं भवामीति सांख्यानोत्पत्तिनिष्क्रि
यमेवात्मानमभ्युपगमन् अथवा हि तस्यैतत्त्वेन स्यादचेतनानामेव क्षीरादीनां क्रियावत्त्वोपल
ब्धेः अयुक्तं चेत्तत् अकर्तृत्वे हि पुरुषस्यानिर्मादः स्यात् अकिंचित्करत्वे हि पुरुषस्योत्पत्तेरपि विवेक
दर्शने स्वरूपेण वस्थान स्यात् प्रवृत्तिस्वभावायः प्रकृतेरौदामीत्यायोगात् तत्रापि पुनः प्रवृत्तिं स
भावनायाः संभवान्न न च प्रकृतेरुत्पत्त्यादमनेनेति न पुनरेतदर्थमहं प्रवृत्ते इत्यनुसंधानमस्य चेत्तस्या

रस्याः प्रेतकारिताभवात् एवेवेयं कृते पिशाचाद्युपलेभेयथा पुनस्तदर्थं प्रवर्तते तथा कृतायामपि वि
वेकाख्यातौ पुनरपि तदर्थं प्रवर्तिष्यते स्वभावस्यानपेक्षत्वात् एवमपि कृतमकृतं भवतीति संज्ञा वि
तमपि ज्ञानं बोद्धादीनां निजोचितामर्थक्रियां मदध्यात् तथा हि बोद्धा एकमेवेदं संविद्व्यं हर्षवि
षादाद्यनेकाकारविवर्तं पश्यामस्या युक्तं युक्त्या बुद्धिहत्यात्मकं ज्ञानमेव तत्ते प्रतिपन्ना इति बुद्धि
तत्त्वरेषां प्राप्तिमोक्षः तदुक्तं ब्रह्मजन्माधियमेत बुद्धितत्त्वैव स्थितः सर्वज्ञं च तदेवाहुः बोद्धादीनां पर
मं पदमिति अतएवैषां बुद्धितत्त्वोच्यते वर्तिनः संसारस्य शान्तिः एवेव ज्ञानं संवर्तितावत इति युक्तं
क्तं सांख्यसुखदुःखाद्यात्मकप्रकृतिपृथग्भावनपुंस एव स्वदृष्टेणावस्थानं तत्ते प्रतिपन्ना इति पुं
स्तत्त्वप्राप्तिरेवैषां मोक्षः तदुक्तं पौरुषं चैव सांख्यानो मुखदुःखादिवर्जितं इति नैरात्म्यदृष्टे चात्महा
ष्टिर्विशिष्यते सांख्यानो बोद्धेभ्यः पूर्णप्रथात्मकं ज्ञानमित्येषां बुद्धितत्त्वोच्यते वर्तिनः पुंस्तत्त्वप्राप्तिः एवेव
पूर्णप्रथात्मकमुत्तरोत्तरे ज्ञानमित्यादि पूर्वसूत्रप्रतिज्ञातोर्थो निर्वाहितः एव सांख्यपाते जलयोः प्र
कृतिपृथग्भावेन पुंज्ञानस्य साम्येऽपि सांख्येभ्यः पातं जलानामौत्तरप्रणिधानाद्विशिष्यते इति ते
षां पुंस्तत्त्वोच्यते वर्तिनः प्राप्तिरुक्ताः षड्विंशकं तदेव शिष्यामाशास्ते परं पदमिति एवेव सौख्यं
याद्युपतादीनामपि यथायथं ज्ञानाति प्रायाहर्धोर्ध्वतत्त्वावाप्तिः परं पदमिति तदुक्तं मौख्यलेकारु
के चैव मया तत्ते प्रकीर्तितमिति तथा अनेपाद्युपते प्राक्तमैश्वरं परमं पदमिति तत्रैवे बोद्धादीनां मायी

श्री.
ते. ला.
१७

यादेवमलादेषां शिकया मौसलोकर्मदपियाश्रयतानामनात्मन्यात्माभिमाणादाणवावपिमलान्मो।
चकंस्तानमित्युक्तं समासवासाभ्यामिति ननु सदृशं नोचितेनैवेवंथविगलनेपिकिमिति नासौ।
क्तइत्याशंक्याह तस्मान्मक्तोपवच्छेदावच्छेदोत्तरस्थितेः अमुक्तएवमुक्तस्तु सर्वावच्छेदवर्जितः अधा
वंथस्यकारणमित्युक्तेरधातावद्वेथकः तत्रवैद्यादयोबुद्धितत्त्वोतंवेथविगलनान्मक्तप्रपितउर्ध्व
वेत्तधोतरावच्छेदस्थितेरमुक्ताएवअतएवेवंपुनरपिसर्गांरभेसृज्यमानतात्मेसाराविर्भावेवंथका
कारणस्यनिःशेषेणाप्रक्षियात् यद्वदति सांख्यवेदादिसंसिद्धांश्रीकेदस्तदहन्मवे सृजत्येवपरस्ते
ननसदृशुक्तिरीदृशीति श्रीस्वच्छेदशस्त्रेपि लौकिकानांपुनःसृष्टिःपुनःसंसारएवच संसारचक्र
माहृकाभवंतिचदयंत्रय दिव्यादिसामान्येनाभिधाय मुक्तंचप्रतिबंधात्पुनर्बधातिचेष्टरः बंधः
संसारतोभूयोयावदेवेनविंदतिइत्यादिबौद्धायवांतरदर्शानमुक्तोपलक्षणात्तयाविशेषोक्तयः।
पुनः निश्चेषप्रक्षीणसर्वाध्वबंधः सयत्साक्षात्तुक्तइत्याह मुक्तस्तुसर्वावच्छेदवर्जितइति यउक्तं स
र्वाध्वतोविनिष्क्रांतंशैवानांतपरेपदमिति शैवःसिद्धोभातिमृधीतरेषामुक्तःसृष्टौपुनरप्येतिना
थइति अत्रचैवंविधमेवपूर्णज्ञानंनिमित्तमित्याहः यत्तत्तेयसत्त्वतम्यज्ञानेसर्वात्मनोत्तितं अवच्छे
देनतत्तज्ज्ञाप्यज्ञानंसत्यमुक्तिदे अवच्छेदैःसंकोचाथायिभिरिदेतापरामर्शैःसर्वात्मनासर्वप्रका
रंवासनामात्रेणापियउत्कृष्टंपराहंतापरामर्शसारमित्यर्थः अतएवपूर्णप्रथात्मकतात्रकज्ञा

पुनस्ताने अतश्च सत्यो मुक्ताभासविलक्षणो मुक्तिर्ददाति अहंपरामर्शसारप्रमात्रैकात्म्येन स्फुरतीत्यर्थः
इदानीमुद्दिष्टयोर्ज्ञानज्ञानयोरेव स्वरूपं विभजति ज्ञानाज्ञानस्वरूपं यदुक्ते प्रत्येकमप्यदः द्वितीयोरु
चवेयत्वाभिधोक्तेशिवशासने शिवशासने इति चेत्तत्रोपायारमेष्टरदर्शने इत्यर्थः यतश्चि सर्वत्र
विशेषणोक्ते तदेव लक्षयति तत्र पुंसे यदा त्ताने मलाख्ये तत्र मण्यथ स्वपूर्णविक्रिया रूपशिवताव
रणात्मके सेकोचरुक्रिया रूपं तत्पशारविकल्पिते अथ शब्दप्रानंदर्ये तद्देशाने तरे लक्षणपरीक्षयो
रवसर इत्याशयः तत्र द्विविधयोर्ज्ञानाज्ञानयोर्मथ्यात् पुंसः प्राड्भवत्परमित्यस्यात्मनापियत्सम
नेतरोक्तस्वरूपं मलाख्ये अतस्तथाधारणावच्छिन्नज्ञानक्रियोयोगि परप्रमात्तूपाख्यो देवजात
मुद्भूतमित्यर्थः परमेश्वरपवहिस्रस्वातत्रात्सर्गात्तत्कर्तृत्वाद्यप्यहस्तेनाख्यात्यात्मकमलावि
र्भावेन स्वात्मनावाह्यगयात् तदुक्ते परमं यत्स्वाते त्र्यं दुर्घटसंयादने मदेशस्य देवीमायाशक्तिः स्वा
त्तावरणे शिवस्यैतत् मायापरिग्रहवशाद्देवो मलिनः प्रमात्तुर्भवतीति वक्ष्यति च तेन स्वरूप
स्वाते अमात्रं मलविज्जेभतमिति तदेव पेशाः अणवमलत्रययोगिनेऽपि तस्मात्तद्देशकालाद्यवा
च्छिन्नैतानि नियतरुक्रियास्वाभासालोचनात्मकं ज्ञानं परमेश्वरपवहिसर्वज्ञत्वाद्यप्यहस्तेनाण
तांप्रापितस्य स्वात्मनः पुनरपि कलादियोगोक्तवाक्येनास्मिन्नियते ज्ञानकर्तृत्वाद्यभियुक्ते तदुक्ते
असूतसाकलाततं ययोगादभवत्पुनः जातकर्तृत्वात्सामर्थ्याविद्यारागोततोऽसृजत् विद्याविवेदय

श्री.
ते. लो.
१८

यस्य कर्म तत्कार्यकारणे रागोऽपि रजयते न स्वभोगेषु शुचिषुपि नियतियो जयते न स्वके कर्मणि पुद्ग-
ले कालोऽपि कलयते न तस्यादिभिरवस्थित इति ज्ञानस्वरूपस्य प्रथममुद्देशोऽयं वक्ष्ये यत्प्रतिपादना-
र्थमादावज्ञानस्वरूपे निरूपिते ननु पुंसो बुद्धिस्त्यात्मके ज्ञाने निर्विकल्पकमिच्छते तत्तथमेतद्बु-
द्धौ शेषा निपातिनः स्यादित्याशंक्याह तदज्ञानमबुद्धौ शेषावसायभावतः एवमपि हि बुद्धेर-
वसायो बुद्धिरित्याशुक्ते रवावसाय एव रूपे कथमस्येतदभावे तद्वर्तमानं स्यात् अतएवाह अहमि-
र्थमिदं वेमीत्येवमवसायिनी षट्कंचुकाविलासार्थं प्रतिविंशततो यदा यीजायते तदा ताद-
रज्ञानमज्ञानशब्दितं बोद्धुं तस्य च तत्त्वैः संयोगाणीयं चष्टेष्टं च अस्याश्चैवमवसाययोगित्वे हेतुः
षट्कंचुकेति षट्कंचुकैः कालकलानियतिबलाद्वा विद्यावशेन संबध्यः अथ नैव किंचिदेव
दमेव सर्वात्मनैव जानामि मायासहितं कंचुकं षट्कं मनो रंतरंगमिदं मुक्तमित्यादिना निरूपि-
तस्वरूपैराखिलः प्रतिनियतस्तत्कर्तृत्वाद्युत्पत्त्या स्तान् प्रायो योसावणः परिमितात्मा ततो ज्ञाता
त्यतिविंशनात् विद्याया संक्रमणादित्यर्थः एवं तस्याः पुंभूमौ यथा किं भूमिर्वा देवस्वभावो मा-
वेदिति भावः तादृगिति एवमवसायरूपे अनयोऽपरस्य रं कार्यकारणभावे दर्शयितुमाह त-
स्येत्यादि तस्येति बोद्धुं तस्यैः पुंसि भवं पौरुषमित्यर्थः पौर्वाणीयं कार्यमित्यर्थः कामशेषाकायावे-
शभाजो हितमयतावुसंधानादिना तत्तदर्थसाक्षात्कारात्तत्कं अविवेकं ज्ञानमुदियात् यदाहः

कामशेकभयोक्तादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः अभूतानपि पश्येति पुरतोवस्थितानवेति योऽष्टाश्रितिका
रणस्वप्नादावपि अत्रभवएवहि प्राप्तेनिमित्तं नहि नारिकेलहीयवासिनोवक्रिविकल्पादाव
स्यापिभवेत् एवमज्ञानेनिरूप्यज्ञानमपिद्विविधेनिरूपयितमाह हीनोत्तमपुंसंस्कारेपुंसःप्राप्त
पुरास्थिते विवस्वरेतद्विज्ञानेयोरुषेनिर्विकल्पकं विकस्वराविकल्पात्माज्ञानौचित्येनयावसा
तदौदंयस्यतत्त्वोक्तं प्राग्वत्योषं च योऽष्टाश्रित्य पशेरावणवस्यापिवासनामात्रतयाभियाननिमित्त
भावेनैमित्तिकस्याप्यभावइतित्यायेतकर्ममायीययोरपिप्रक्षयानिदृशनिर्विलंबेयस्यपुंसोत्त
एवप्राप्तयारमचिदैकात्म्यस्यविकेबरेपरहंताविमर्शान्नकेनिर्विकल्पकं कृत्रिमाहंकाराभिवि
कल्पविलक्षणंज्ञानेयोरुषेभवतीतिवाक्यार्थः औचित्येनेतितत्त्वोक्तं तात्तनैत्यर्थः अतश्चसर्वोये
ममविभवइत्येवंरूपतमस्याः यस्येतिबौद्धज्ञानस्यप्राग्वदिति तथैवाज्ञानयोपरस्परंयोष्योष
षकभावस्तथैवेत्यर्थः पूर्णापूर्णत्वेनतथैवविशेषोपग्राह्यः अतथाहिज्ञानाज्ञानयोःस्वरूपमेवा
भिहितंनस्यात् नन्वेवंविधमज्ञानेतावदनायेवावस्थितमितिनास्तिविवादः एतदभावात्सकंज्ञा
नेपुनःकदासमुदियात् एतदभावेचकिंनिमित्तमित्याशङ्क्याह तत्रदीक्षादिनापोस्तमज्ञाने
सियद्यपितथापितशरीरांतेतज्ञानेयुत्पत्तेस्फुटम् यद्युत्पत्तस्वरूपंपोस्तमज्ञाने दीयतेज्ञानमसद्भा
वःहीयेतेपुष्पवासनाः दानदण्डासंयुक्तादीक्षातेनेहकीर्त्यतेसाद्युक्तस्वरूपयादीक्षयानपपदेवत

श्री.
ते.लो.
१५

यापि तदज्ञानाभावमात्ररूपमात्मज्ञानेन यत्तु सर्वत्रापि प्रारहेकं न प्रोक्तं यदित्याद्युक्तेरिदं शरीरं भक्त
स्य कार्यमलस्य सद्भावस्य वर्तमानशरीरस्योत्पत्तिरुक्तं देहात्प्राप्तं शिवं ब्रजेत्याद्या युक्त्या साक्षात्
कारमात्मस्य रतीत्यर्थः आदिशब्दाश्च शेषवृत्त्या ग्रहणं न त्वरी ब्रत रशक्तिपातादेः तद्विदीक्षा योनिमि
त्रमिति तद्वचनेनैवास्त्वग्रहः सिद्धः न चास्मिन् दीक्षातो न्यक्ति चिन्मैत्रो निमित्ते तदुक्ते तस्मात्प्रवित्त
ता हेतुतात्पर्यानविबोधकात् दीक्षैव मोक्षयत्तुर्धर्मैवेत्यामन इत्यपि इति तीव्रतमशक्तिपातादौ
पुनरुत्पत्त्यादिक्रमेण दीक्षा भवेयेनास्य तत्कालमेवापवर्गः तदुक्ते तत्तत्वेयाततः कश्चित्तत्त्वा
णादप्युत्पत्ते इति दीक्षानिरपेक्षमेव पुनरेतन्मैत्रो निमित्तमिति न संभाव्य एवं प्रतिविरोधः स्या
त् तस्य दीक्षां विनैवात्म संस्कारपरिणामतः सस्य रज्ञानं भवेत्सर्वशास्त्रेषु परिनिष्ठितमिदं दौष
नर्वाक्यक्रियादीक्षाभिप्रायेण तन्निषेधो विवक्षितः अन्यथा ह्यज्ञातसंस्कारशब्दार्थ एव कथं संग
च्छतामित्यलं ब्रूना ननु यथैव दीक्षया देहांत एव मुक्तिर्भवेत्तत्तथैव जीवनेव विमुक्तौ साविता
युक्तमित्याशंकाह बौद्धज्ञानेन तत्र यदा बौद्धमज्ञानजं भित्तिं विलीयते तदा जीवमुक्तिः करत
ले स्थितः बौद्धज्ञानेनेति परमेश्वरादयः शास्त्रप्रवणा युद्धेन तदुक्ते गुरुणैव यदा काले संप्रा
दायेति नूतनः तदा प्रभृतिमुक्तौ सौंयं वेति ह्येति केवल इति एतच्च दीक्षाधिकारेणैव ते यम
न ह्युक्तं देहस्य शास्त्रप्रवणे अधिकार इति कृतस्तदवबोधकनिमित्तकोपितज्ञानाविर्भावः स्या

१५

त तउ के अदीक्षितानां पुरतो नो अरेखिव पडति इति न चा प्रधुस्त पोरुवा ज्ञानस्यानेन किंचिद्भवतीत्युक्तं प्रा
ये अन्यथा हि प्रेक्षावतो दीक्षायां प्रवृत्तिरेव न स्यात् सा था स्या र्थ स्यात् एव सधुरभावात् अत एव दीक्षायां
शिथिला स्यात्तेन वाच्यं तस्या एव मुक्तिं प्रतिमूलकारणात् एवं दीक्षादिना पोस्तं ज्ञानमभिहृत्य सर्वम
पिनत देवमुक्तिप्रदे देहो तेतदभिद्यक्तेरुक्तत्वात् इदं पुनस्तदैवेति ततोऽप्यप्रधान्यमपि कदाचित्ते न के
वलमेतदेवा स्य ततः प्राधान्यनिमित्तं यावदस्य दर्शय्याह दीक्षापि बोद्धविज्ञानपूर्वा सत्यविमोक्षिका
तेन तत्रापि बोद्धस्य न स्यात्ति प्रधानता इह लक्षणहीनोऽपि ज्ञानवान् गुरुत्तम इत्याह केरधिगतया
स्वस्यैव गुरोर्दीक्षायां मेवाधिकारः अत एव तस्य शिवशास्त्रविधानज्ञे ज्ञानज्ञेयविशारदमितिलक्षणे
प्रधान्येने। क्तमन्यथा पुनः प्रासुहीनेन सिद्धिः स्या दीक्षायां वीरवेदिते इत्याद्युक्त्वा दीक्षाविमोक्षके वन
स्यात् तेनेति दीक्षायां बोद्धस्य ज्ञानस्य कारणत्वात् न हि तेन विना तस्य निष्पत्तिरेव स्यात् न चैतदस्मद
पक्षमेवेत्याह ज्ञानज्ञानगतं चैतद्विस्वायं भवेद्गुरो मतेनादौ कृतं श्रीमते वेदपालादिदेशिकैः तउ
क्तं श्रीस्वायं भवे अथात्ममलमाया त्वकर्मवैयविमुक्तये वाक्ये च शिवस्य शिवज्ञानं प्रवर्तते इति
अथानादिमलं पुंसां पञ्चत्वे परिकीर्तितं तत्सद्भाववशाज्जादियां शैवः पुरुषः सृजतः तस्मात्तत्त्वज्ञतो
ज्ञेयमोक्षमलयमिच्छतीति श्रीरवौ वपि यजेति विविधैर्यज्ञैर्मैत्रतेन विशारदाः गुरुते ज्ञायवज्ञातादी
क्षां विच्छिन्नमेशय इति तमीमांसा विचार्या यामेव स्वस्य धियान्नरेः प्रमाणमागमं कृत्वा शुद्धातया विच

ते.
ला.
२१

20

तौः सर्वमंत्रात्मका देवाः सर्वमंत्राशिवात्मकाः शिवात्मकमिदं कृत्वा शिवमेवावचितयेदिति च श्रीम।
तंगोपि ततः सभंगवानेशः स्फुरन्माणि केशे २ः वाक्यानलसमुर्धेन जालावीर्येन मंत्रराट् प्रददाह मुनेः
सर्वमज्ञानं तदगारा शिवदिति शिववक्रां भुजोद्भूतममलं सर्वतोमुखं शिवोन्मीलने तथ्यं ज्ञानमज्ञान
नाशानं अनेन सिद्धाः पश्येति यत्र तप दमना मयमिति च आदिशो द्वेन विलाचके श्वरी मतादेर्ग्रहणं तड।
कतत्र बौद्धे च पौरुषे च द्विविधं तन्मलं स्मृतं तत्र दीक्षादिना याति पौरुषेयं मलं तथै बौद्धमस्तयमेवा
स्ते तावता वा त्समुद्धितं यावन्न बौद्धमेवास्म सजातीयविलायकं ज्ञानमभ्युदितं सम्यक् सरेतरविभागा
कृदिति पौस्तज्ञानाभिद्ये जने दीक्षा तावन्न प्रभवेत्यावदस्य बौद्धे ज्ञानं पूर्वभाविनस्या येनास्य ततोपि प्रा
थान्यमुक्तं एवे बौद्धज्ञानमपि पारमेश्वरं शास्त्रमंतरेण कृतः समुदियादिति तदेव मूलकारणत्वादित्प्र।
थानमित्याह तथा विथवसायात्मबौद्धविज्ञानसंयदे शास्त्रमेव प्रधानं यज्ञेयतत्प्रकाशकं संयदेतो।
जनयितमित्यर्थः अतो ज्ञेयस्य नीलमुखादेः तत्प्रकाशमानत्वात् यथा नृपपत्न्या प्रकाशात्मकशिवस्त
भावते तस्य प्रदर्शकं पराह्वयोपदेशाकारित्वात् तदभिधायकमित्यर्थः अतएव चास्य तदप्रदर्शकतया प्रा
स्तांतरेभ्यः वैलक्षण्यमपि कदाचित् न ब्रभवत्तेवंप्र पुनः किं निमित्तं यत्पौस्तज्ञाननिवृत्तौ देहोति निवृ
त्तिर्बौद्धाज्ञाने निवृत्तौ तत्तदेवेत्याशंकाह दीक्षया गलिते यं तज्ज्ञाने पौरुषात्मनि थीगतस्या निवृत्तिना
द्विकल्पोपि हि संभवेत् थीगतस्य तज्ज्ञानस्य विकल्पो हि भेदप्रयात्मकः सेवचात्यातिवृत्त्यादज्ञाना

२१

मिति वक्तुं ननु यीगतमज्ञाने यदि न निवृत्ते तदात्मनः किमायतमित्याशङ्क्याह देहसद्भावपर्यंतमात्म
भावो यतोऽपि विदेहो तेन मोक्षः स्यात्तौ स्यात्तान्नान्नान्नितः दीक्षितस्यापि हि नियतः कालं बुद्ध्यावात्मग्रहो
भवेदिति तयो रभिदादौ थमप्येते मण्यज्ञानमात्मस्य पचिर्तिसंभवेदिति भावः अतएव देहो ते बुद्ध्यात्म
ग्रहस्य परमात् योरुषस्याज्ञानस्य दीक्षादिना पूर्वमेव प्रथस्तत्त्वान्मोक्ष इति युक्तमुक्तं तच्छरीरो ते तज्ञा
ने व्यज्यते स्फुटमिति एव विकल्पात्र संभवन्मोक्षोऽप्यथाय कव्यतिनतदैवमुक्ति तस्य पुनरसंभवे सत्य
पि देहे मुक्तिरित्याह बौद्धाज्ञाननिवृत्तौ तविकल्पान्मूलनाशे तदेव मोक्ष इत्युक्तं यात्री श्रीसन्निपा
दने न चैतदप्रमाणकमित्याह तस्युक्त्यादि विकल्पयुक्तचित्तस्तपिंडपातास्त्रिवेब्रजेत इतरस्ततदैव
निशास्त्रस्यात्र प्रयानतः इतर इति निर्विकल्पः तदैवेति देहसद्भावेऽन्यथः यदुक्तं तत्र विकल्पयुक्त
चित्तस्तपिंडपातास्त्रिवेब्रजेत विकल्पहीणचित्तस्तथात्मानं शिवमव्ययं पश्यतभावशुद्धाये जीव
न्मोक्षो न संशय इति इदानीं प्राक्प्रतिज्ञातं शास्त्रस्यैव प्राथान्यं निगमयति इतीत्यादिना इति शास्त्रः का
काक्षित्यायेन योज्यः तेन श्रीनिशातनग्रंथसमाप्तौ हेतौ च व्याख्येयः सच ज्ञेयतत्त्वप्रदर्शिकमित्या
दिना प्रागुक्तः ननु किं नाम ज्ञेयस्य तत्त्वस्य दर्शयमानं शास्त्रप्राथान्यावगमकमपि स्यादित्याशं
क्याह ज्ञेयस्य च परंतत्त्वयः प्रकाशात्मकः शिवाः नस्य प्रकाशात्पस्य प्रकाशपेवस्ततापिवाः ज्ञेयस्य नी
लादेः नीलतैव प्रकाशमानतावदानतावदात्मभूता तथा ते हि सर्वदैवसर्वाव्यतिवस्थानतकदाचित्

श्री.
ते.लो.
२१

२१

कोविदपि किंचित्प्रतीति सर्वपि सर्वज्ञः स्युः अतश्चास्य प्रवर्तते मम प्रकाशते इति प्रकाशात्मप्रमादसंलग्ने
वसायुज्यते इति नासौ स्वातंत्र्येण पर्यवसितस्वरूपो नीलादिः शिव एव प्रकाशकः प्रमाता तदतिरिक्तस्यास्य
संभेदाभेदविकल्पोपहतत्वात् अतश्च नीलादेर्ज्ञेयस्य प्रकाशमानत्वात्सा एव परमार्थ इत्युक्तं प्रकाशात्म
कः शिवः परंतत्त्वमिति नन्वसौ स्वयमतया रूपोऽपि प्रकाशसंबंधात्तथा भविष्यतीत्याशङ्क्याह नहीति।
आदिप्रकाशसंबंधेनापि प्रकाशमानो नीलादिः स्वयंप्रकाश एव रूप एव सत्यकाशते न स्य प्रकाशरू
पः प्रकाशते चेति स्यात् न स्य श्रेताः प्रसादः श्रेतत्वे नैवैवं वस्तुत्वमप्यस्यात् न हि प्रकाशरूपत्वमप्य।
ह्यायात्यद्वस्तुमद्भवेदिति भावः एवं च न केवलं नीलादेर्ज्ञेयस्य भावस्य प्रकाशमानत्वात् प्रकाशात्मक
शिवस्तत्त्वे यावत्तदभावस्यापीत्याह अवस्तुतापि भावानां च मत्तोरैकगोचरा यत्तज्ज्ञसमृद्धीनेयं यथैव
वस्तेतदित्यपि यत्तनास्त्यवच्छेद इत्येवं रूपापि बुद्धिः बोद्धुं स्वभावत्वात् ऊर्जादिजडपदार्थविलक्षणा अ
तएव च राभावेऽपि बुद्ध्यमानत्वात्परमानंदैक्येन बोधात्मकशिवस्वभावपक्षेऽप्यर्थः तदाहुः अबोध्यो
पि बुद्ध्यमानो बोधात्मभूत ईश्वरः इति तन्नृसिद्धे प्रकाशे भावाभावरूपस्य ज्ञेयस्य तदेकपरमार्थत्वे सि
द्धेत्स एव केन प्रमाणेन सिद्ध इत्याशङ्क्याह प्रकाशेनामयश्चायं सर्वत्रैव प्रकाशते अनपेक्षवनीयत्वा
किंतस्मिन्मानकल्पनेः अपूर्वार्थविषयेऽवलप्रमाणेऽप्यदाहुः अनधिगतविषये प्रमाणमज्ञातार्थप्रकाशे
वेति प्रकाशस्यापूर्वत्वेन प्रकाशेनास्ति सर्वदैवतस्य प्रकाशमानत्वेनानपेक्षवनीयत्वात् इति च।

२१

कं तत्र प्रमाणपरिकल्पे तथाहि तदा तस्या पूर्वत्वे प्रकाशः स्यात् यद्यसौ पूर्वमनधिगतत्वेना प्रकाशमान
स्यात् तथाभावश्च तद्विना पूर्वकालसृजो सत्यो भवेत् सृजिरप्येव ह्यनुभवे विना नोत्पद्यते अत्र भूत
विषयासंप्रमोषात्मकत्वात् तस्याः न च प्रकाशरहितत्वेन पूर्वकालमनुभवोऽस्ति तस्यैवात्र भवस्य प्रका
शात्मकत्वात् स एव हि प्रकाश इति कथं पूर्वमपि तदभावः अतश्च सर्वदा स्यावभासमानत्वेनादिभि
ह्यत्र प्रमाणसचयेनासिद्धिः स एव च प्रकाश एव प्रकाशकः प्रमातेति प्रीत्या परप्रमात्तृत्वाः पर
मेश्वरः शिव इति नीत्या परप्रमात्तृत्वाः परमेश्वरः शिव इति युक्तमुक्तं ज्ञेयस्य च परंतत्वे यः प्रकाशात्म
कः शिव इति न केवलमेतत्सिद्धौ प्रमाणानामनुययोगो यावत्स्युतेषां तदधीनासिद्धिरित्याह प्र
माणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तनुते तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वरः इह वस्तूनां नीलपीता
दीनां प्रकाशानिरपेक्षेण स्वस्वरूपेण तावत्स्य यमन्योन्यं वानकश्चिद्विशेषः न हि स्वात्मनि नीले नी
लेपीते वा पीते यदि हि स्वात्मनि पीते स्यात् पीते वा नीलमिति तत्किमिव न विरुद्धमायतेत् अथ यथैव
यत्प्रकाशात्तेतथैव तत्त्वात्मनि परिनिष्ठितं स्यात् इति न नीले पीते पीते वा नीलमिति चेत् एवमेतत्सं
स्वात्मनि न कश्चिदुक्तः स्यादपि तत्प्रकाशते इति प्रकाश एवैषां रूपेण तत्त्रियतस्वरूपप्रतिष्ठानिवेद्यः
न चा जीवितं वित्तुयात् येन नीलमिदं पीतमिदमिति सिद्धेत् स च नीलाद्युपरागेन नियत रूपताम
वलेवमानः प्रमाणशब्दपदेषु भवेत् न चास्य स्वात्मसिद्धिप्रत्यक्षपेक्षनीयप्रकाशरूपत्वात् प्र

श्री.
ते.लो.
२२

२२

काशस्य च स्वपरप्रकाशकत्वात् तथा भूतोऽप्यसौ प्रकाशो विमर्श इत्यतो विनार्थस्य आत्मनो वा प्रकाश इत्य
तायां प्रतिष्ठास्य देव्यात् न हि प्रकाश इत्येवा सौ स्वपरात्मनोः प्रतिष्ठापको भवेत् एवं हि नीलमपि नील
मित्येवं कृत्वा तथा स्यात् तस्मात्स्वपरप्रकाशता सिद्धौ तस्याप्यदे परामर्शात्म जीवभूतः प्रकाशाभ्युप
गमनीयो यो न सर्वसिद्धेत् यदुक्तं प्रकाशास्यात्मविश्रान्तिरहेभावः प्रकीर्तिरिति स एव परप्रकाशात्
मापरमेश्वरः शिव इत्युक्तं तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वर इति एवमासिद्धत्वादस्य न केवलं साय
कं प्रमाणमकिंचित्करं यावदाथकमित्याह सर्वाप्युक्तवद्देवाकथमप्येवं हि वर्तते ज्ञानमात्मार्यमि
त्येतन्नेति मो प्रतिभासते सर्वं यो ज्ञात्ते ज्ञेयानामप्युक्ते निराकरणे तत्र देवाकथयर्थः स्वभा
वः यस्य सौ वैद्यः तत्र त्रयाभाववादिनो मथसिका ज्ञात्ते ज्ञेयाभाववादिनो योगाचाराज्ञात्रभाववादि
नो वैभाषिकाः सोऽपि सैवे ज्ञानमात्मार्य इत्येतन्मो संवेदनस्वभावत्वादि चारयित्वा प्रतिनेति भासते
नास्तीति प्रतीतिरूपो वर्तते वतिष्ठते इत्यर्थः तेनात्मा चेन्निराकरणे सायने वाप्यवश्यमेव साययिता ए
व को जा वास्तिमः सिद्धः न हि साययितारमन्तरेणार्थानो सायने तैव स्यात् स च स्वतः सिद्धः प्रकाशात्
मापरमेश्वरः शिव एव अतश्च तत्र वाक्ते मेव बौद्धस्यापि प्रमाणस्य परिकल्पनमित्याह अप्युक्तौ सा
यने वा वस्तूनामायमीदृशं यत्तत्र के प्रमाणानामुपपत्त्युपयोगिते वस्तूनां ज्ञात्ते ज्ञानज्ञेयात्माना
मायमायसिद्धत्वात् इति शेषपरप्रमातरूपं तत्रेति आदिसिद्धप्रमातरि प्रमेयं बलप्रमाणवत् प्रमाणसु

अने प्रमेये च विभिन्न प्रकाशाधीन सिद्धि कर्मि देता विस्मृष्टं च भवति न चैवं रूपं त्वं प्रमातार्येन प्रमाणपरिच्छे
दः स्यात् सत्यं परिच्छेदो दोषश्च तः प्रकाशात्प्रयत्नात् प्रकाशाद्विज्ञेनापीदेता विस्मृष्टाहं प्रत्यवमर्शमय
त्वात् सच यदि प्रमाण प्रमेयः स्यात् तत्रापि प्रमितिक्रियायां प्रमात्रापरेण भावं तत्राप्यनेनेत्यनवस्थाने
स्यात् तस्मान्नात्र प्रमाणस्य प्रवृत्तौ काचिदुपपत्तिः यस्तु भावोपदेशोचैसकृद्भिभातो यमात्ता प्रमेया
दिरियंतया व्यवहारः मनवास्तवस्तत्र तस्य साक्षादप्रतीतिः अहंतावयथानेन हितत्रासौ प्रतीयते इत्या
स्तामेतत्पदेपदे वितनिष्ठते प्रमाणानुपये सरूपादिसिद्धत्वात् समनेतरमेव दर्शितः इति पुनर्वितानि
तः न केवलमत्र युक्तिरेवास्ति यावदागमोपीत्याह कामिकेतत्त एवाकं हेतुवादविवर्जितं तस्य देवा
तिदेवस्य परापेक्षानविद्यते परस्परतदपेक्षत्वात् स्वाते योयमतः स्थितः तत्र इति तत्र प्रमाणानामुपपत्त्युप
योग्यो रभावाद्देहो रजसानस्य वादेन वर्जितं अतएवाह तस्येत्यादि परप्रमाणादेः अत इति परानपेक्षा
णाद्देहोः एवमस्य परानपेक्षत्वाय यथान प्रमाणानवच्छेदानितथा प्रमेयात्पीत्याह अत्रापेक्षस्य वशि
तो देशाकालाकृतिकर्मः नियतानेति सविभुनित्याविष्ठाकृतिः शिवः वशित इति स्वतंत्रस्य विशेषेण द्वा
रेण हेतुः अत्रापि परानपेक्षस्य प्रकाशात्मनः शिवस्य हि देशाकालाकारैर्भेदाभिदविकल्पाय हतत्वादव
च्छेदाथानमशक्यमित्युक्तं नियतानेति अतएव च स एवेविधर्याह विभुः नित्याविष्ठाकृतिरिति विभुरिति
देशावच्छेदशून्यत्वात् नित्य इतीताहिकलावच्छेदविगलनात् विष्ठाकृतिरिति चिदविदायाकारैवेति

श्री.
ते. लो.
२३

23

अतोलासकत्वात् एतदेव प्रपेचयति विभुत्वात्सर्वगो नित्यभावाद्येतवर्तितः विष्ठाकृतित्वाच्चिदचित्तैदेवि
शावभासकः अतएवास्यारोषुनाना रूपतसुच्यते इत्याह ततोऽस्य ब्रह्म रूपतसुक्तं दीक्षितराकृते तदेवा. भुव ६
नेविग्रहो ज्योतिः त्वष्टाद्यो मंत्र एव च विंशनादादिसंभिन्नः षड्विधः शिव उच्यते भवनेतत्तद्भुवनाधिष्ठेयं भो
गाथारूपे विग्रहशब्देनोपचाराद्विग्रहो लक्षणं तेनैव च रुद्रसेवज्ञानादिनाना रूपेणैव पितृत्वं सिद्धिः।
दानसामंश्चादिदुरुद्रादीनिकारणान्येव ज्योतिर्विन्दः कदेव गोलकारः स्रुतत्वात्कसन्निभस्यादिनाम्य
ज्योती रूपेणैव अभियानात् तेषून्नेशक्तिव्यापिनी समाना लक्षणं शब्देनादात्ता मंत्रोकारोकारमकारा
त्माश्रयविशेषणं विंशनादादिसंभिन्न इति तदुक्तं विंशनादस्तथा व्यासमंत्रो भुवनविग्रहे षड्भुक्त्वात्मा।
शिवो ज्येष्ठः फलभेदेन सायकैरिति तथा उन्मनात्तयोभावः स्थूलसूक्ष्मापरोमतः पुनः सूक्ष्मं .....
संस्पर्शं च ततः परं शब्दे ज्योतिस्तथा मंत्रः कारणभुवनानि चेति तथा व्यासविग्रहवितर्कभुवनाध्ववि-
भेदतः लक्ष्यभेदः स्मृतः षोडशेति अत्र च यो यत्राभिलषेद्भोगात्स तत्रैव नियोजितः सिद्धिभारितिन्याये
यस्य यत्र तिष्ठानस्य तस्यासिर्भवतीत्याह येयदात्मकता निष्ठास्तद्भावसंप्रपद्यते व्यासादिशब्दविज्ञा-
नात्परोमोक्षोत्तमं प्रायः यः साधकः यस्य भुवनादेरात्मकतायात्तद्रूपकतायां निष्ठितः स तद्भावे तत्त-
द्भुवनादिरूपेणैव नियतोऽसिद्धिमेतीत्यर्थः तदुक्तं भुवने चित्तयेयस्तव ह्यस्य मानैक रूपकं भुवने शतमा-
न्नात्पपक्रमं ब्रह्मादिकारणानां तत्र विग्रहं स्मरेत् पूर्वोक्तलक्षणं यश्च तन्मयतमवाप्नुयात् स वै श्रमेन।

२३

सिद्धिस्तजपहोमार्चनाभवेत् समनाथानयोगेनयोगीसर्वज्ञतां व्रजेत् इतिषोडशामपिशिवात्मकता
स्त्रिवेधात्तानमयइत्याद्युक्तेः शिवैकमयतयैकानुप्रवेशेपिशिवात्मकस्वस्वरूपलाभोभवेदित्याह व्या
मादिशब्दविज्ञानादित्यादिव्योमादीनामेषोडशोपादानोपादानेऽप्युक्तं परेविमर्शः तदात्मकतयायदि
ज्ञानेश्वरभवस्तस्मात् परःविमर्शैकसारशिवैकात्म्यापत्तिलक्षणोभोतिः संशयंभवेदितिवाक्यार्थः
व्योमादिषड्रकेतिपादितव्योमादेःषड्रकस्यविशिष्टादनवच्छिन्नादितिवाक्यार्थं नचात्रभुवनादीनाम
व्रक्रमोविशदितइतीहव्योमादीतिप्रयुक्तं ननुयद्येविश्राकृतिस्तत्कथमस्यषड्विधत्वमेवोक्तमित्या
शङ्क्याह विश्राकृतितेदेवस्यतदेतन्निष्पन्नं ननुवच्छिन्नतादृक्तावच्छेदलयेत्यत्र उपलक्षणमे
वभवतिअनेनैवनिखिलविश्वस्यदृष्टिः नकेवलमेतद्विश्राकारतायाएवोपस्यलक्षणंयावदश
यीत्याह अनवच्छिन्नतादृक्तावित्यादि अवच्छेदयेति अवच्छेदानां संकोचथायिनोभुवनादीनां लयेवि
श्वोत्तीर्णतायामित्यर्थः विश्वमयत्वेणस्वस्वरूपानुप्रपञ्चइत्याशयः नन्वेवमुभयथाप्यस्यनियता
त्मकतावगमादच्छेद एवोक्तोभवेदित्याशङ्क्योक्तमनवच्छिन्नतादृक्तेरिति अस्यहिविश्वमयत्वेपि
विश्वोत्तीर्णत्वादनवच्छिन्नतायामेवप्ररोहोभवेत् एकएवहिस्रुतेत्रोवायस्तथातिथाप्रस्फुरेदिति ननु
कथमेकदेवैकस्यविश्वमयत्वेपिविश्वोत्तीर्णत्वेसंगच्छेतेइत्याशङ्काशाक्त्यर्थमारामेसंवादयति उक्तं
कामिकेदेवाः सर्वाकृतिनिराकृतिः जलदर्पणवत्तेन सर्वव्याप्तं चराचरं दर्पणाद्यंतः प्रतिबिंबितं च दृ

ते लो.
२५

24

दिययादर्पणादिव्यतिरेकेण प्रकाशमानमपि दर्पणाद्यनतिरिक्तमेव अन्ययादर्पणवदयोरन्योन्यैर्विक्रान्ते
तमानं स्यात् तथा प्रकाशात्मनाशिवेनापि स्यात्वरजंगमात्मकमिदं विश्वं स्थितं स्रष्टुं त्रयातिरिक्तायामा
नतेनावसितं सद्वा संप्रकाशमानतान्यथा ननु पश्यामस्व रूपानतिरिक्तत्वेनैव कोऽरीकृतं अतएवायं विश्व
मयत्वेपि विश्वोऽतीर्णस्तद्वर्णितं नमयेत्सुभयथापितकश्चिद्दोषः अतएवाकं सर्वाकृतित्रिराकृति
रिति सर्वाकृतिविश्वमयः निराकृतिर्विशोऽतीर्णग्राह्यात्तत्त्वेपि तद्वर्णितं इतीति च तदेव मयमेकप
दप्रकाशात्मा परमेश्वरः सर्वो ज्ञेयते इतीत्यराह्यमेव परमार्थतः ननु भवानोतदपेक्षया एतच्छब्दका
शा ननु पश्येन्नानानामतदस्तिरेकेण सत्तामाभूदिति भावापेक्षया प्रकाशात्मक एकपदेष्वरमांता
वेदतत् यत्पुनर्विभुत्वादियर्थमजाते तस्योक्तं तदपेक्षया यथर्मयमिणोः यमीणो च परस्परं भेदस्यानपेक्ष
वनीयता योयं भेद उल्लासितः सकथं वार्यते येनैकपदेष्वर इत्यह्यवादनिर्वाह इत्याशंक्याह यश्च ना
चास्य विभुता योयं यमीन्योन्यं विभियते न च विभुता योयं अस्यास्वरूपा रित्तस्तदतिशायकाः कश्चि
द्वर्म अपितस्वरूपमेवेतत् विभुत्वं हि व्यापकमुच्यते तच्च स्वव्यतिरिक्ते व्यापे सति स्यात् न च परंप्रका
शमपेक्षादिगादिकिंचित्तं भवेदिति किं नाम व्याप्यता नित्यतमस्यानापि धर्मस्तस्य कालत्रया
नुगमित्वा दस्य वा कालकलितत्वात् यदाभिप्रायेणैव सकृद्विभातो यमात्मेत्याद्युक्तं एवं विश्वाकृ
तित्वमपि न ह्येतदपेक्षया विश्वं नासकिंचिदति यदाकारतमण्यस्यात् एवमेवापरकाशापेक्षया

२५

कथंचिद्वेदायोगात्पारस्परिकोपिभेदोनास्तीत्युक्तं नचास्योभयभेदेति ननुयद्येवंतत्तत्तमस्यविभुत्तिः
तोविष्णुःकृतिरित्यादिर्यमभेदउक्तइत्याशङ्क्याह एकएवस्यथर्मोसौसर्वाक्षेयोगवर्तते तेनस्वातंत्र्यश
क्तैवयुक्तइत्येजसोविधिः अस्याखल्वेकएवासावहंप्रत्यवमर्शाखोदिस्रभावभूतोथर्मोक्तियः सर्व
विभुत्वादिर्यमज्ञातसालिपेत् अत्रायमर्थः अयंदिनामप्रकाशस्यविमर्शाउच्यते यदयंस्वस्यपरस्य
वाप्रकाशनेपरंनोपेक्षतेइति अतएवास्यस्वातंत्र्यरूपेणतद्देशकालाद्यवभामसहस्रालाससामर्थ्य
स्याद्येनास्यसुसमुत्पासितोपि संकुचितः प्रमातृवर्गः स्वपेक्षयाव्यापकत्वनिष्पादादिद्यवहरेत् वस्तु
तः पुनरहंप्रत्यवमर्शाखोदिस्रस्वातंत्र्यशक्तिरेवाणक्ति येनस्वातंत्र्यमेतन्मूर्खैर्नदेष्टव्यं परमात्मनइत्या
द्युक्तम् अतएवाहतेनेत्यादि ननुसर्वत्रैवास्मिन्स्थानेनतशक्तियोगितमुक्तमितितत्तत्तयमिहैकैवेव
स्वातंत्र्याव्याप्याशक्त्यायोगउच्यतेइत्याशङ्क्याह तदुक्तशक्तितमण्यस्यतच्छक्त्यैवाविद्युक्तता स्वातंत्र्या
शक्तिरेवहिततद्दीप्त्याद्युपाधिवशाजानातेनव्यवक्रियते इतितच्छक्तियोगितैवास्यानेतशक्तिते
यासाशक्तिर्जगद्भातः कथितसमवायिनी इच्छातेतस्यसादेविसिद्धोःप्रतिपद्यते एकापिसत्य
नेतत्वेयथागच्छतितच्छृण्वत्याद्युपक्रम एवमेवादिद्रुपापि पुनर्भेदैरनेततामर्थपाधिवशायाति
चिंतामणिरिवेश्वरीतिनेत्वेवमपीश्वरादयवादेननिर्दुष्टस्तदतिरिक्तायाः स्वातंत्र्यशक्तेरपिभया
नादित्याशङ्क्याह शक्तिश्चनामभवस्यसंज्ञंसात्कल्पितं तेनाहयः स एवापिशक्तिमत्परिकल्पने य

25

۳۷

किं तद्विस्फूर्जितमात्रसुतसतेत्राणि शक्त्यंतराणीत्याशंकाह स्वशक्त्युद्देकजनकं तादात्म्यादसुतो।
द्वियत शक्तिसदपि देवे वैभाष्येण स्वरूपिणी यन्नामसंबांतरशक्तिवैचित्र्ये वक्तादेः वस्तुनः स्व
स्याः शक्तिरिति व्यपदेशप्रवृत्तिनिमित्तभूतायानिर्विशेषक्रियामात्रनिष्ठायाः सामर्थ्यलक्षणा
याः शक्तिरुद्देकोदाहरणकादिविशेषरूपशक्त्यंतरात्मतयोच्छलने तस्य जनकसंबन्धसकंतदा
पितादात्म्यादेव विधेयस्वशक्त्यैकरूपत्वाद्ययोः ऊरूपास्यैव शक्तिरिति संबंधः समर्थो हि वक्त्रिः स
र्वदाहारादिकार्यजाते कुर्यादित्यभिप्रायः एवंपरमेश्वरस्यापीच्छाद्यवोतरशक्तिरूपतया वभास
मानापि शक्तिर्देवी तद्भेदे दोहासेपि परप्रकाभिन्नस्वभावत्वाद्येतमाना वभासा स्वाते आद्यैवे
तियुक्तमुक्ते एकपवास्यथर्मासौ सर्वाक्षेपेण वर्तते इति एवमेकैवास्वस्वाते आद्या शक्तिस्त
या तथा सृष्टेन भेदेन भायादिति सिद्धं न केवलं शक्तिरेवास्यैव कल्पितेन भेदेनावभासेन याव
त्स्वयमपीत्याह शिवश्चालमविभवेतया सृष्टेः वभासते स्वसंवितात् मक्तरो स्वाते आद्याव
नादिषु शिवश्चैवासंविता संविहलक्षणं यस्यासौ बुद्ध्यादौ गृहीतात्मग्रहः परिनिष्ठितप्रमाता
स एव सच्छास्त्रतिविधसहितस्त्वेन मक्तरस्तस्मिन्भावनोपदेशादौ वैवाते आत्तयाभावमा
नत्वादिना कल्पितेन भेदेन सृष्टः प्रमेयतामायादित एवावभासते न चैवमप्यसौ प्रमात्रैकरूप
त्वात्तया भवतीत्युक्तमविलम्बविभव इति अपरिगृहीतप्रमात्तभाव इत्यर्थः तदुक्ते स्वाते आदत्त

श्री.
ते. ला.
२६

26

यात्माने स्वाते आद्यावनादिषु प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्मायवावहारयेदिति यतदेवोयसेहवति तस्मा
येन मुखेनेषभासनेशेषिततथा प्राक्किरित्येषवस्त्ववशक्तिरुक्तमः स्फुटः तस्मादभयोरपिशि
वशक्त्यास्तथास्फुटं नभेदेनावभासमानोपयत्नेदेतोरपिशिवः प्रकाशमात्ररूपदादनेशेषियेन
भुवनाद्यन्यतमोपालक्षणो नमुखेनभावनादौ भासते तन्मुखे शैवीमुखमिहोच्यते इत्यायुक्त्यात
थाशिवप्राप्नुयायतयाशक्तिरेव न स्येत्तदवगमादावुपायांतरमप्युपययते वा अतश्चशक्तिशा
क्तिमत्तोरुपायोपेयभावात्माक्रमः सम्यगेवस्फुटः न कश्चिदत्र संशयः इत्यर्थः अतश्चानयो रसाव
पायोपेयभावस्तत्रागमेषूर्ध्वोषते इत्याह श्रीमत्किरणशास्त्रेव तत्प्रपेनात्तरपूर्वकं अत्रभावो वि
कल्पोपि मानसो न मनः शिवे अविज्ञाय शिवे दीक्षा कथमित्यत्र चोत्तरं उदति शिवागमेषाक्तेरुपा
यवमुक्तमिति वाक्यशेषः यतदेव च शास्त्रार्थरूपत्वेन शास्त्रस्यैव वियेन प्रहृते रक्तद्वारेण दर्शयति
अनुभव इत्यादिना तत्रागमैरेव शिवतत्त्वं कथं शून्यं तत्कथं नाकगोचरः प्रत्यक्षं चातु विज्ञानं तदती
तेन किंचनेति प्रत्यक्षागोचरत्वात् शिवतत्त्वं न किंचिदिति एष्टे मायाहेया शिवो ग्रासो ग्राहकः पु
रुषः स्मृतः मायायैर्मैः शिवः शून्य इत्यादिना अतीन्द्रिये च तत्त्वतः तत्राप्यनुभवेन किं अनुभवो मनो
यत्नः प्रसिद्धः तत्त्वत्वात् इत्येते शिवतत्त्वस्य रास्येन्द्रिया प्रत्यक्षेपि मानसप्रत्यक्षविषयत्वा किंचित्ते
न प्रतिसमाहिते यतश्च पुनरागुर्यगागुरेन अनुभवो विकल्पोपि विकल्पो मानसः स च समनस्कं

२६

वततेयसमनस्केसत्पके अतत्तादेशिकस्तत्रकथं दीक्षां करेत्यसौ ज्ञेयः सर्वात्मनैवार्थः स ज्ञेयो नैव।
सर्वेयेत्यादिनाष्टम एतत्प्रश्नार्थ एव ग्रंथकृता मेतद्विकीर्षया स्ववचसेयानिवृत्तः तत्रायसर्थः य।
ज्ञातेन भूत्यादिन्यायेन शिवस्य मानसप्रत्यक्षादिविषयमुक्तं तत्र सा सोऽनुभवः संकल्पकमप्रमनः।
तिनीत्या संकल्पात्मकत्वाद्दिकल्पः तस्य चार्था संस्पर्शिते रूपमिति मनस्तावच्छिवेन प्रमाणं यत्र च न
प्रमाणं प्रवर्तते तत्र ज्ञातं भवेदित्येतेपि शिवतत्त्वे कथं दीक्षायात् देशिको हि परंतत्त्वे ज्ञाता तत्र दी
क्षया दीक्षं योजयेत् अतएव गुरोर्ज्ञानं श्रुत्या युक्तं इति शब्दः प्रश्नसमाप्तौ अत्रैति गुरुशेते उत्रमिति
भगवदुक्ते प्रति समाधाने तदेवाह त्वया यत्र भवो नैव विकल्पानादिमानसः नशाद्यो भिन्नकमः तेन
प्रश्नानिषेधविषयत्वेन योज्यः नाये प्रश्न इति हि शब्दे हेतौ यतोऽनुभूतादीनां विकल्पात्मकपवमान
सोऽनुभवो न भवतीत्यर्थः आसां हि प्रत्यविकल्पकमानसप्रत्यक्षा विषयतमप्यस्ति प्रत्यक्षा तत्प्रमाण
विनः अनुभूतेयमिति विकल्पस्योदयो न स्यात् सवित्कमानसप्रत्यक्षा विषयत्वेऽप्यासौ न कश्चिदोषः
तस्य वस्त्वाश्रयत्वेन प्रमाणात्ताभ्युपगमात् एवैशिवोऽपि मानसगोचरे भवसेव किंतु शक्तिद्वारेणो।
तिविशेषः यदुक्तं तत्रैवोत्तरग्रंथे त्वया यत्र भवो यत्र विकल्पो मानसः सूक्ष्मः शून्यशक्तिलये गतः त
द्गतस्त्वयि विच्छिन्नस्तेनासौ चित्तवर्जितः ज्ञानं चोक्तं द्रियास्तेषां कर्ता स्यात्तामनः क्रिया शिवः सायं
त्रमेतयो विभुरणो कथं संतति यत्तस्य शून्यतमुक्तं मया पेक्षया चारेण तद्भेदः परिणामितादिभिः शु।

श्री.
ते. ला.
२३

27

मन्त्रात् शून्यमित्युक्तं शून्यापेक्षया तत्तदिति श्रुतं शिवेशक्तिद्वारेण ज्ञातात्मा देशिकसूत्रदीप्तया दीप्तो योः
जयतीति न काचित्कतिः ननु सर्वात्मनो ज्ञातो ज्ञातो भवति न त्वेषेण विकल्पश्च सर्वात्मनार्थज्ञातेन शः
ज्ञातिनियताभिनिवेशिता तस्य श्रुतस्तेन शिवः शक्तिद्वारेण विषयीकृतोऽपि सर्वात्मना तद्गोचरी भाः
वान्न ज्ञात इति प्रश्नोऽप्यमाशङ्क्य ह रसात्पनथ हरेपि रूपदेवयथा तत्तं विकल्पे वेत्ति ते तत्त्वतः
नादवित्त्वादिना शिवे विकल्पोऽतिर्विकल्पक एष्टु भावी ग्राह्यः तेन सः तत्तं रूपरसाद्यात्मकमपि रू
पाद्यात्मनैव गृह्णाति न रकसाद्यात्मनापि नियतत्वात् दुहणं न हि सर्वात्मत्वेना गृहीतत्वात् दयः
हीत एवासाविति वक्तुं युज्यते श्रुतं भवविरोधात् तद्वन्नादवित्त्वाद्यात्मकशक्तिद्वारेण शिवोऽपि ज्ञाः
त एव भवतीति सिद्धांतः तदुक्तं तत्रैव प्रत्यक्षेण यथा हृदो रूपमात्रादिरुह्यते रसादयो गृहीतानोत
येषो ज्ञानशक्तिः गृह्यते तत्त्वभावेन वस्तुभावविवर्जनात् इति तथा चिद्वन्नादस्तथा शक्तिः शून्यत्वे
परिकल्पिताः चेतसः स्थितिहेतुर्थं पुनर्नित्यं स्थिरं भवेत् श्रुतीन्द्रियः ससत्त्वात् सत्त्वः शक्तिः सतद्ग
तः ज्ञानशक्तिर्मता सापि तज्ज्ञानात्ता त एव सः एवं शक्तिरेव परतत्ताधिगमे परमुपाय इति सिद्धं सा च
भुवनादि रूपतया नेत प्रकारेण सुकृपाय स एव यत्किंच न जज्ञात्तात्मकविषयैवे चिद्व्यञ्ज्य उद्दिष्टये स
ष्टादिज्ञातवदवस्थादितावत्सर्वपरमेश्वरस्य शक्तिस्फारणवेत्याह ब्रह्मशक्तित्वमस्या क्तं शिवस्यैव
दत्तो मद्भान् कलातत्त्वपुरास्तीत्यपदादिभेदविस्तरः सृष्टिस्थितिरोधानसंसारोत्पत्त्यादि च उक्तं।

२३

मित्यपि देशास्य वरुणाकित्तरेभिर्जाग्रत्प्रसप्तप्रमात्यतदतीतातिपात्यपि तास्यप्यमुषानाथस्याः
स्वातेचलहरीभरः महामंत्रेशमंत्रेशमंत्रः शिवपुराणमाः अकल्मकलमेति शिवस्यैव विभूतयः
पदादीत्यादिशब्देन भूतभावग्रहणं सृष्टिस्थितिसनेन कृत्यभेद उक्तः तर्ह्यमित्येव शास्त्रवाच्यं सृ
ष्ट्यादीनामेतवर्ति पूर्णं पूर्णं अनेन चतुष्टयस्याप्यासूत्रेण कृतं तेन स्थितौ संहारेति रोधानात्तु ग्रहयो
रंतर्भावकार्योयेनैतत्स्यात् अतस्तर्ह्यजाग्रत्प्रसप्तप्रमात्यभावस्याभेद उक्तः अकलाविति विज्ञानाका
लप्रलयाकलौ अनेन प्रमादभेदः तदेवैवैविश्रमाजः षड्विंशतसात्तकस्य जगतः चिदानंदैक
घनः परमार्थः शिवपवानुप्राणकतया वर्तते इत्याह उक्तग्रामस्य सर्वस्य धर्मः स्यादनुपायवान्
आत्मेव हि स्वभावात्मेत्युक्तं श्रीविशिरोमते द्विविधो हि धर्मः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानः
हेतुश्चाद्योयथा सामान्येन हि गोत्रमंतरेण गोः गौरेव भवति द्वितीयो गुणः शुक्लादिहिलब्ध
सत्ताकेव स्तुविशिनष्टि पवमिहात्मेव तत्त्वसमूहस्य प्राणप्रदत्ता स्वभावभूतो धर्मः अतएवान्
पायवान्निष्ठावियुक्त इत्युक्तं हि शब्दो हेतौ न त्वत्र किंप्रमाणमित्याशंकेयाक्ते विशिरोमते इति तत्र
मेव ग्रंथे शास्त्रस्य शब्दार्थरूपतया द्वैविध्यं प्रवृत्तेरुभयथाप्याह हृदिस्य सर्वदेहस्य स्वभावस्य
स्वसूक्ष्मकं समूहं चैव तत्त्वानां ग्रामशब्देन कीर्तितं समूहपवसामूहं ग्रामशब्दो हि समूहार्थह
तिः कवलीकृतनिःशेषतत्त्वग्रामस्वरूपकमिति आदिप्रयोगदर्शनात् तस्य सर्वत्र वास्येदेहोतः

श्री.
ते.लो.
२८

28

साधारणसाधारणतयाहै विद्येन वर्तमानमित्यर्थः अतएव स्वभावे स्यादवरजे गमायात्मनि नियते रूपे स्थि-
ते एवमपि हृदि बोधे स्थिते तदैकात्म्येन परिस्फुरदितियावत् अतएव स्वसूक्ष्मे परिच्छेद्ये तत्र ग्रामस्य
वा स्य न संकुचितश्रुत्या धर्मे पितृपरश्याह आत्मेव धर्म इत्युक्तः शिवास्तु तपमिसुतः परानंद च मक्ता
रमय इत्याह प्रकाशावस्थिते ज्ञाने भावाभावादिमथ्यतः स्वस्थाने वर्तने ज्ञेये हृद्वत्ते विगता हति वि-
विक्तवस्तु कथितं अद्विज्ञाननिर्मलः ग्रामधर्म इति रुक्तात्मस्य सर्वप्रसिद्धि आदिशब्दाद्वा बोधि-
तेन भावाभावयोः भावयोर्वा यत्प्रत्यक्षमंतरालं तदवलम्ब्य प्रकाशे स्वात्मने वन पुनर्भावादि स्वदूषेव
स्थितं यज्ञानं तस्य स्वस्यात्मनः स्थाने स्थितौ वर्तने ज्ञेये ग्रामधर्मविषये हतिः ज्ञातव्येत्यर्थः इदमत्र ता-
त्पर्यं भावात्तस्य भावाभावयोर्वा प्रतीतिकाले मथ्येत हृद्यावच्छेदहेतुं शून्यमुपलभ्य तद्भावाभावा-
दियुगापेक्षया तत्रैव सावधानस्य परमेशिवामृतपरिसुते परमात्मनि हतिर्जायते इति तदुक्ते उभ-
योर्भावयोस्ताने ज्ञात्वा मथ्ये समाश्रयेत् युगाप्यद्वयेत्युक्तमथ्येत तत्र प्रकाशते भावेत्युक्ते निरुद्धा-
चेन्नैव भावांतरं ब्रजेत् तदा तत्प्रत्यक्षभावेन विकस्यति भावनेति ज्ञेयमितिका कातिन्यायेन योज्ये
तेन वर्तनेन मपि परमार्थसाक्षात्कार इत्येव हृद्वत्ते ज्ञेयेत अविगता हति विगता निहृता भावाभावाया-
त्मकवास्तव्या आहतिर्यस्य तत् वासुदेशाय वच्छेदशून्यमिति यावत् अथ च विगता परमात्मना-
कालेन रहिता कलनात्मिका हतिर्यस्य तत् अकालकालितमित्यर्थः तदुक्ते अपराधोऽपेक्षयावक्ता

२८

[illegible]

श्री.
ते.लो.
२५

29

कार्यपरतत्त्वस्यामथशक्तिप्रभान्वितश्चेतनतत्त्वत्रयेणार्थगभीकारेण ग्रंथोत्तरमुपेक्षेमेका मोघं यकार
स्वात्मायेजयति तस्य सर्वप्रसिद्धातीति तस्य ग्रामथर्मप्रवृत्तेः प्राणापानगतित्रोटनेन मथमानुप्रवेशा
त्प्रामपरशक्तिसामरस्य सर्वबाह्यमाद्येतरचप्रकर्येण शिवाभेदमयत्वेन सिद्धातिप्रयत्ने इत्यर्थः तउ
क्तं शिवभावनयोषथावज्ञेयमनसि संसृतेः काष्ठकृपादिषु क्षिते रसवच्छिवहेमततिश्रुतग्राह कुर्ध्वं
क्ताये विशेषतस्तस्य मथ्यदेशागः कुर्ध्वमिति कुर्ध्ववादितात्प्राणेश्रुतिग्रंथोवादितादपानेश्रुते
नित्तद्वृत्तित्रोटयित्वासः ग्रामथर्मवृत्तिरर्थात् मथनाडीप्रविशेत्तस्य कीदृशः मथ्यदेशागः मथनादि
कायाश्रुति यत्नयंतत्रस्यायाविसमूत्रकाराशक्तिस्तस्यादेशो तर्वा मत्रय एकादशास्ते गच्छति जाना
तियः सतदेकतानतया उन्निष्ट इति यावत् तउक्तं मथनाडी मथ्यसंस्थविसमूत्राभरणया ध्यातो तर्वा
मया देव्या तया देवः प्रकाशते इति श्रुत एवाक्ते रामस्य इति एकाकीनरमास्य हमित्याप्त्युत्तारमतेतज
डात्मना विश्वे वैचित्र्यात्मना कीर्तनीति रामः परमात्मतत्र तिष्ठति तद्व्यतया परिस्फुटीत्यर्थः तउक्तं
विशिरो भैरवेः सेवामातमयेर्धंत प्राणापानो र्थरूपधीः कुर्ध्वं तत्कात्तप्रविशेद्दामसंस्थो तपवच त
त्रैवागुरो न भगवत्पारा मः किमुच्यते देवयो कप्रभो तस्याभ्यासः कथेनामब्रूहि सर्वमहेसुरेतिष्ट
ष्टुभगवतः रामस्य परमेशानियोगो यत्कीर्तितं मया कथयामि तया तथ्यमभ्यासस्तस्य योगात्तत्त्वने
न प्रतित्ताया तत्तसाथानेव ज्ञानायेन कृतमिह च ग्रंथकारस्तदेव शार्दार्थद्वारेण पठति गतिः॥

२५

स्थाने स्वप्नजाग्रदुत्कीर्णनिमीषणे बुद्धिभेदास्तथाभावाः संज्ञाकर्माण्यनेकशः पञ्चरामो व्यापकोऽत्रिंशः
वेः परमकारणं स्वप्नः विकल्पः जाग्रतज्ञानेऽत्कीर्णमीश्वरदशानिमीषणे सदाशिवदशाः प्रायामः
अथ गतो गत्यर्थः ज्ञानार्थः तेनाथः अथ न ज्ञायने तस्यासः तेषां निवृत्तिरज्ञानमित्यर्थः धर्माद्याश्चैव
बुद्धिधर्माः संज्ञायादृष्टिकादि - - - देयः कर्माणि व्यापारः अनेन गत्यादिना चतुर्दशकेन सकलः
विश्वस्वीकारः कृतः यश्चैतद्गत्यादि पञ्चरामः सकलविश्वावभासनकीर्णपरः परमात्मा परमेश्वरः अ
तएवोक्तव्यापकोऽत्रिंशः परमकारणमिति अत्रेति गत्याद्युपलक्षिते विश्वस्मिन् शिवस्यैव स्वयमा
शेषविश्वात्मा स्फार इति भावः तदुक्तं विषयेषु सर्वेषु इंद्रियार्थेषु वस्थितः यत्र यत्र निरूप्यते नाशिवे
वियते क्वचित् इति कथं वा तत्र तदैक्यात्पलक्षणास्थितिर्भवतीत्याह कल्मषदीर्णमनसा स्मृतिमा
त्रनिरोधनात् थायते परमं येयं गमामयं देहस्थितं परं शिवं तत्र जतिभिरवात्मैतपादपि येन ही
णं कल्मषं तत्र देहावभासकालं येयं स तादृशं मनोचर इति विमर्शात्मावबोधेयं तेन सर्वं विक
ल्पः स्मृतिरिति नीत्या स्मृतिरेव केवला स्मृतिमात्रं शरीरसुखदुःखाद्यात्मकं विकल्पने तस्यानि
रोधने आकारात्पुहोखत्वेन मृत्युत्वेन प्रतिहनने तदवलंब्य तत्र त्रियताकारसंकोचाभावात्परमं
येयं शिवलक्षणं परमकारणं थायते स्वात्मभेदेन परास्मृते यदुक्तं थायति अलक्षितानिरा
कारानिराध्या नतथा नेशरीरादि सुखदुःखादिकल्पनेति एवं विधेः थायता गमोगमने गतिः अ

श्री.
ते.लो.
३.

30

गमश्चागतिः स्थानेताभ्यामुपलक्षितेपदेममंतरेतेचतर्दशविधेयाश्रयेस्थितेतमपदपरिपूर्णमतयुवभेद
वाच्येतिवैजति यावज्जपादित्युक्ते जपादपीतिकेसोजयेनामेत्याशंक्याह तत्स्वरूपोजयः प्रोक्तोभा
वाभावपदच्युतः तस्यशिवस्यस्वपरावाक्यभावमात्मरूपमर्थाद्भूयोभूयः परामृष्यमानेजयः अत
एवभावाभावपदच्युतः पूर्वोक्तनीत्यात्मस्थस्फुरत्संवित्पराभर्षासारवर्ण्यः तदुक्ते भूयोभूयः परेभा
वेभावनासाध्यतेहिया जयः सोत्रेस्वयंनोदोमेजात्माजयईदृशंरति एवेग्रामथर्महन्तिरेवराभस्यस
क्तंस्यात् तदुक्ते श्रीविशिरोभेरेवे गच्छेत्तिष्ठेत्कवंपंजाग्रनुत्तिष्ठन्निमिषस्तथा थावनेस्ववनेचैवग्रा
यामः शक्तिवेदने बुद्धिभेदास्तथाभावासंज्ञाकर्माणेनेकशः एतश्चतर्दशविधेरामेतपरिकीर्तिते
व्यापितेदेवदेवेनशिवेनपरमात्मना सर्वभावोत्तरस्येतश्चनेकाकारलक्षण कल्मषहीणमनसास्त्
तिमात्रनिरोधनात् थायतेपरमंथेयंगमागमपदेस्थिते परेशिवेतिवैजतिभेदवाच्येजपादपि तत्
स्वरूपोजयः प्रोक्तोभावाभावपदच्युतइति ननुप्रायः सर्वत्रैवथानस्यचतिरिक्ताकारथेयविषयते
जपस्यविकल्पात्मकवाचकवाच्यजपनिष्ठत्वेचोक्ते इहप्रतः स्वात्माभेदेनपरामर्शमात्रमेवोभवा
भयोत्रपमिति किमेतदित्याशंक्याह तदव्यापितदीयेन स्वात्मेनेणोपकल्पितः हरासत्तादिकोभेद
स्थित्वातेअव्यापेक्षया इहाहं परामर्शमात्रसारत्वात्सत्तेत्रप्रकाशात्मापरमेश्वरएवपरमार्थइतित
त्यामात्रपदेशाभेदेनतदुपकल्पितमेवोपायानानानावृत्तेनचित्त्वातेअप्रधानतयाउलसितउपा

३१

यथा सन्नश्यते अथ येति निरश्नाह हरेति एवमप्युपेया सन्नतया कस्यचिदेवोपायतेनाशकमुपा
योपेयभावस्य द्वारद्वारिभावेन वक्ष्यमाणत्वात् तदेवोपसंहरति एवं स्वाते अश्रुणात्तादति उद्यतकारिये
केननामनश्येण भारते परमेश्वरः उपेयति तत्तत्त्वशाक्त्यात्मनेत्यर्थः अतएवाह निरावरणसाभाति
भाति हतनिजात्मकाः आहृतानाहते भाति ब्रह्माभेदसंगमः इति शक्तिवियेनाथे स्वाते आपरना
मके इच्छादिभिरभिष्याभिर्गुरुभिः प्रकृतीकृतं निरावरणमिति शुद्धप्रकाशमयत्वात् आदत्तेति भेदा
कालोद्योदयात् आहृतानाहतेति शुद्धमयत्वेपि भेदकालासूत्रात् अतएवापरापरपरापरत्वे
रूपेति पक्षणीयत्वादिना नानात्वादनेकप्रकारमित्यर्थः निरावरणत्वेपि निषेधमानत्वाद्देवस्य वास
सावेणावस्थानमिति स्वरूपपरामर्शकः तेनैतदवाभासमाने निरावरणत्वादियरादि रूपशक्तिव
यंगुरुभिरेतच्छास्त्रावतारैकैरिच्छादिसंज्ञाभिः परमेश्वरविषयतया लीलितमपि स्वाते अशक्त्याभि
थानमेवेति ब्रह्मशक्तिमयस्य तत्त्वज्ञेवावियुक्तेति निर्वाहितं ब्रह्मशक्तिमेवैतदभिधायि
कानोप्रवृत्तिनिमित्तमित्याह देवास्तत्त्वयशास्त्राक्तैः शक्तैः समुपदिश्यते महाभैरवदेवायंपतिर्यः
परमः शिवः अत्यर्थैः अत्यन्तैरुक्तैः शास्त्राक्तैः सामवायिकैः तदेवाह विष्णुविभर्ति पूरणधारण
योगेन तेन च म्रियते स्वविशतया रवतृपतप्रसंसारभीरुहितकृत्स्न विभर्तिथारयति पोषयति च स्वा
त्मभिन्निसंलग्नतेन तत्कृत्मात् तेनैति विषेन म्रियते इति धार्यते योष्यते च तस्य विष्णुमयत्वेनैव सर्वत्र

श्री.
ते.लो.
३१

स्वरणात् रवद्रूपतश्चिदाहृतस्वभावात् तेनभरणाद्वचनाच्चभैरवश्चयैरुक्तः भीरुणो अयंहितकृदि-
तिभैरवः भीरुत्वेनिमित्तेचसंसारस्तेनसंसारिणामभयप्रदइत्यर्थः भयेभीः संसारवासः तथाजनितोयो
सौरवः भगवदिष्ययाकंदः परामर्शोवाततो जातइतिभैरवः तेनाकंदवतोपरामर्शवतोचहृदिपरमा
र्थभूमेस्फुरितइतियावत् भवाद्भयेभीस्तस्यारवःविवेचनेविमर्शने शक्तिपातमुखिनायेकारणमितिभे
रवः संसारवैमुख्येयमेवनिमित्तमितिभावः भानिनक्षत्राणिइत्यतिप्रेरयतीतिभीरः कालः तस्यतत्त्व
ज्ञाणयात्मकेसद्रूपेतस्यसम्यङ्निःशेषेणशेषमभिभवेकुर्वतीतिकालेवहयतीतिभैरवः कालग्राम
समधिहृत्तावथानायोगिनः तेष्वेसद्रूपेतत्त्वेनप्रकटः स्फुरितइतिभैरवः संकेचिनाः भेदप्रशामयस्य
यश्चजननस्यभियेतत्तद्भवसावाद्युपजननत्रासायरवणेशादृशिसस्यकादिकलाविमर्शमयोरवः
यासांताः स्वकरणदेवइन्द्रियशक्तयः तथोतर्वहिः प्रमात्प्रमययात्माचतर्विधश्चतुष्कारः विचर्या
दिगाणः खचरीगोचरीदिक्करीभूचर्याभीरवास्तासामयंसामीभैरवः महाभीमइतिभीषणः तेनावभैरवः
शब्दः संकेतितइतिभावः एतदेवापसंहरति भैरवइतिगुरुभिरिभैरवैर्यैः संस्तुताशास्त्रेगुरुभिस्तत्त
च्छास्त्रावतारैरभिः समनेतरोक्तैरश्वर्यैरर्थावगतैर्वाचकैः संस्तुतापरिचिताः शास्त्रविशेषावपदा
नात् सर्ववैवाय इक्तः अस्पृष्टान्वर्यैः सकलजगद्भरणादिसामेयप्रतिपादनद्वारेणस्तुतइत्यर्थः यइक्तं
धियासर्वरयतिसर्वदेवापकोलिते इतिभैरवशब्दस्यसततोच्चरणाच्छिवइति तथाभरणाद्भरितस्थिः

तिरिति ईमेरिति चिंतयेत् गुरुदितैरिति त्रैलोक्यः पादः हेयेत्यादिना देवशास्त्रस्य निर्वचनमाह हेयोपादेयक।
याविरहे बाने दत्तयोः कलने स्वस्वाते यमहास्त्रिवादिति तं तापोष विद्यात्मने गलासनमेवासा क्रीडा सर्वे
कर्षणवर्तने स्थातया स्वते त्रत्वे वा बहुरणमिति भिन्ने स्वात्मनि भेदेन संजल्पः क्रीडेति दिव्यति क्रीडति
तिदेवः नचात्र क्रीडातिरिक्ते निमित्तमित्याह हेयेत्याति न किंचिदुपादात्ते दाते वा जगत्सर्गादावीश्वरः प्र
वर्तते अतएव स्वाने दत्तनत्वे वा त्रहेतरुपातः अतएव चास्य स्वते त्रत्वे मेव सर्वे कर्षणवर्तने स्थावि
जिगीषुता विजिगीषो हि कथेनामसर्वानभिभूयाद्वर्ते इतीयमेवेच्छा भवति तथा शास्त्रः पूर्वपेक्षया स
मुद्भये तेन दीव्यति इति विजिगीषते इति भावः देवशास्त्रस्य सर्वस्मादभिन्ने पि स्वात्मनि भेदेनाह मिदं जाना
मीतियो यमस्य संजल्पः तद्यवहरणमपारमार्थिकेन दूयेण स्फुरणमित्यर्थः तेन दीव्यति च बहुरती दे
वः यतः सकलमिदं जगत्स्वरूपलाभात्प्रभृति समस्तेति कर्ततायां तदा यत्त प्रवृत्तिरित्यस्य स्तुतिः सर्वदि
शि वेमेव महेश्वरादयस्तत्परतंत्रवृत्तिता उर्ध्वतया प्रकापेति भावः अस्मैतिकर्मणि षष्ठीतेन दीव्यते
स्तूयते देवाः समस्ता पूर्णा विमर्शालक्षणा चक्रिया प्रकृता यस्यासौ हृदययोगाः शक्तिः यस्यासौ य
तोयमेव विद्यस्ततः अस्मै गतिः विशेषानुपादानात् सर्वज्ञानप्रसराणे चेति सर्वज्ञः सर्वव्यापकश्चेति सि
द्धं तेन दीव्यति जानाति प्रसरतीति देवः यत्तदेवोपसंहरति इति निर्वचनेः शिवतनुशास्त्रे गुरुभिः स्मृतो दे
वः गुरुभिर्विदस्यति पादैः स्मृत इति वामो देवः स दीव्यति क्रीडति प्रभुर्यस्यादित्यादिना अविहजगतिः

श्री.
ते. लो.
३२

सयस्मादेव। तस्मात्सदाशिवो गीत इत्येतेन ग्रंथेन वर्णित इत्यर्थः शासनेत्यादिनापतिशिवशब्दयोर्निर्वचन।
माह शासनरोथनपालनपावनयोगात्तद्व्यप्युत्तमपुत्रकृते शासने शास्त्रेपदेशादिना रोथानो बोधने
रोथने संसारिणां विलयशक्ताद्यान्तत्वात्तत्रैवावस्थापने पालने यथास्थितस्य विभवे चित्रस्य नित्यतनये
आगयातथैवस्थापनात्मकं संरक्षणं पाचनं कर्मणां कर्मिणः प्रतिफलदानादौ नृणां जनने उक्ते हि
स्वापे ज्ञोथाने यथाचयत्तमिकत्तमायाशक्तीर्वक्तियोग्यः प्रकुर्वन् पश्यत्सर्वं यथावेति .....
हमिति तेनेति रक्षणार्थं वेसायिनोपिकारकत्वेन .... हेतुनेत्यर्थः अतएव पातिरक्षतीति पतिः श्रेयो
मयः परसाद्वयस्वभावत्वात् अशिवमिति तेन समं नन्वेवमपि किं विशेषेण योगेनेत्याशंक्याह ईदृशं
कियदपि रुद्रोपेन्द्रादिषु ..... स्वरयोनानां नावच्छेदनुदेपरममहत्त्वदविशेषणमुपात्ते ईदृशमिति
भैरवादिशब्देष्वन्वर्थगत्यादर्शितं कियदिति किंचिदेव न तत्सर्वं एतद्व्यंशशिकया सर्वत्रैव संभवेदि
तिभावः अतएवान्यथावच्छेदानं सर्वातिशयप्रतिपादनार्थं परममहत्त्वदलक्षणं विशेषणमुक्तं न
तज्ज्ञानं संसृतौ निमित्तं ज्ञानं च मोक्षे स्वस्वरूपात्पातिरक्षानं तद्यात्पातिश्च ज्ञानं स्वात्मना स्वस्वरूपे
परः प्रकाशः स एव स्वरूपे स्वेच्छया प्रख्याय विश्वरूपतामवभासयेत् एवमपि तदधिगमे उच्छक्तिरेवा
पायोयेन स्वरूपात्पातिर्भवेत् इयदेव ज्ञातव्यं यत्सर्वं यामेव शास्त्राणां प्रतिपाद्यं तस्मै होतुं प्रायमिति
एव विरंत्यं इत्याशंक्याह इति यज्ञेयमतत्वे दर्शयतेन चिवाज्ञया मया सर्वं वित्तमर्कं यतिशास्त्रिक

कमात् इत्येकेन प्रकारेण यज्ञेयस्य वैथमोक्षादेः शास्त्रांतरदृष्ट्या तत्तत्तत्परमार्थिकं नृपं प्रथान् इह से
होषेणो हं कितम् तन्मया शिवाज्ञया स्वसेविदाय वले च दत्तं ते विस्तरेण च ते इत्यर्थः शिवोत्र गुरु
योगुरुः स शिवः प्रोक्तायः शिवः स गुरुः स्मृतः उभयोरंतरं नास्ति गुरो रपि शिवस्येति न स त्रतदादेशः
संतेरेणाधिकार एव भवेदित्यर्थः स्वसेविदत्तुभवः तर्को युक्तिः पतिशास्त्रं भेदप्रधानं प्रौढं त्रिके परा
दिशक्तित्रयाभियायकं शास्त्रं क्रमः चतुष्टया र्थः समाहारेण दंडः इह सर्वमेव स्वातु भवेन युक्ता सामा
न्यागमेन विशेषागमेन च सिद्धमुपदिश्यते इत्यागम उपोद्घात इति र्थां सु संतेरेणो धिमादौ दत्तयेते दं
कृते दीनारा इव राजाभियानं शास्त्रार्थे यस्मिन्स तथा तदेव प्रतिज्ञाय शास्त्रार्थगर्भीकारेण संप्रत्य
वतारयितुमाह तस्य शाक्तय एवेतास्ति सामांति परादिकाः सृष्टौ स्थितौ लये त्वर्थे तेनैता द्वादशोदि
ताः तस्य परमेश्वरस्य भैरवशास्त्राभियेयस्यैतानि त्रिलशब्दास्तं त्रगर्भीकारेण प्रधानतया प्रतिपा
दिताः परादिकास्तिस्रः शाक्तयः सृष्टौ स्थितौ लये सेहारे त्वर्थे नास्ति च भांति सर्वे परसर्वात्मकेन नृपे
ण स्वरंतीत्येकैकस्या श्चार्थं नृपेण सृष्टकालायात्मकतया द्वादशोथोदय इति वाक्यार्थः तउक्ते या
स्त्रोत्रयाणो मणेषां सृष्ट्यादिक्रमयोगतः भवेत्तर्थावस्थानमेव द्वादशोथोदितः स्वसेवित्परमादितः
प्रकाशपुरमवय इति तत्त्वैक एव परप्रकाशात्मको भैरवादिशब्दव्यपदेशः परमेश्वरस्य समस्तस्य
चाभिन्नैकैव स्वातंत्र्यात्वा शक्तिरित्यपपादितं तत्त्वैकमस्य द्वादशोथोदय इत्युक्तमित्याशंक्याह तावाप्सू

श्री.
ते.लो.
३३

एषस्वभावोऽसौ परमः शिव उच्यते तेनात्रोपासकाः साक्षात्तत्रैव परिनिष्ठिताः तावानिति द्वादशाशक्तयः परिसा-
णमस्य सतथा अतः अतएव पूर्णस्वभाव इत्युक्ते पूर्णमस्य सति सर्वत्र पूर्णमस्ति अतएव सा पूर्णतैव न स्यात्
अतएव द्वादशात्मचक्रैर्योऽपासकास्तत्र परमशिवे एव परिनिष्ठितः तदेकात्म्यभाजो भवेतीत्यर्थः
एतच्च ब्रह्म प्रचंदकवक्त्रमिति शाक्तोपाया क्रिके एव वित्तस्य विचारयिष्येति इति नेहायास्तं ननु कथं
मेतद्युक्ते यतोऽसंख्यया तत्र तत्र नूनतमाधिकं च संभवतीत्याशंक्याह तासामपि च भेदोऽप्यनूनाधि-
क्यादियोजनं तत्त्वान्तेऽबलादेव शास्त्रेषु परिभाषितं तदेवाह एकवीरो यामलोऽथ त्रिशक्तिश्चतुरा-
त्मकः पंचमूर्तिः षड्मात्मानं समकोष्टकभूषितः तवात्मा दशदिक्शक्तिरेका दशकलात्मकः द्वाद-
शात्मस्तु तत्र कलायको भैरव इति यथैकवीरी मूर्तिर्जिति प्रथमया नेयामलः तत्रैव प्रक्रिया योजितः
शक्तयः परायाः चतुरात्मा जयादिभेदेन पंचमूर्तिः संयोजाता दितया तदुक्ते सिद्धोऽने पंचके सारं चत-
र्थं वामदक्षिणे त्रिकं तत्रैव तत्रैव इति षड्मात्मेति यद्वसति विष्णोर्दशकारोऽदीवीरकाग्रैविका तथा गुर्वी-
ति षड्देव्या इति समकोटियुक्ते ब्राह्मीमाहेश्वरी चैव कोमारी चैव सती तथा वाराही च तथैवोऽदीचां
अचेति मातराः इति अष्टकेनाद्योरादिना स एवैतदष्टमथैव त्रीणां वात्मा दशदिक्शक्तिरिति यदुक्ते
उमा उर्गा भद्रकाली स्वस्ति स्वाहा शुभं करी श्रीं श्रीं गौरी लोकयात्री वारी श्रीं दशमी स्तुतेति एकादेश-
ति वैश्चकोक्ता इत्यदन्ते तस्य तस्वीकारः भैरव इति त्रयोदश नेनाधिक संख्या सूत्रेण तत्राधिक संख्या

कत्तनिरवयीताह एवंयावत्तहसरेनिःसोवारेपिवाप्रभुः विश्वकेमहेशानोविश्वशक्तिविज्जभते स
हसरेनित्रिशिरोभैरवपृथमपटलोक्तेयंयविस्तरभयातनप्रातिपायेनसेवादितं निःसोवारेतिभुवना
दीनामानेत्यात एवमप्येतस्यात्रयतिरिक्तमित्याह विश्वशक्तिरिति तउक्ते शक्तिश्चशक्तिमांश्चैवपदा
यत्तयमुच्यते शक्तयोस्यजगत्तन्त्रशक्तिसोस्तमहेश्वरः नउविशेषामपिचक्राणांयदिप्रभुरेवपर।
मार्यस्तदेकेनेवकोतार्यात्प्रतिशास्त्रवद्भुनिकिसुक्तानीत्याशंकाह तेषामपिचक्राणास्त्वर्गानु
गमात्मना ऐकोनचक्रगोभेदस्तत्रतन्त्रनिरूपितः ऐकोनतन्त्रतृष्ट्याद्यात्मनियतकृत्यकारितादिना।
मातयेन तश्चनियतकृत्यकारितादेवास्त्वर्गानुगमात्मकत्वमुक्तं अतएवचक्रगोभेदरतिशास्त्रेषु
चक्राणामानेत्यंतदेवदर्शयति चतःषष्टिद्विगुणनायोगात्रैश्वरसेसते षट्चक्रेश्वरतानाथस्योक्ता
चित्रनिजाकृतेः चतुर्णांदिगणनायोगेनाष्टौपुनस्तवात्तेनषोडशषष्ठांदिगणनायोगेनद्वादशा
नस्तथात्तेनचतुर्विंशतिः इति षष्ठांचक्राणामीश्वरतातत्तत्समुल्लासस्यचक्राध्यायिवैचित्र्याश्चि
नानाकाराउदतिरिक्तस्यात्यस्यन्यपलंभाभिजाकृतिर्यस्यातएवनाथस्यतत्रप्रशालिनः तत्तश्चक्रा
धिष्ठातः प्रभोः त्रैश्वरसेसते त्रिशिरोभैरवेउक्ताभिहितेत्यर्थः तउक्तेतत्रचतस्रषट्कोषकंद्वादशा
रेषोडशारेकंचतुर्विंशारकंदेविप्रभविभक्त्यासु... मित्यादिबहुप्रकारे चक्राणोभेदनिमित्तम
पित्रिशिरोभैरवएवाक्तमित्याह नामानिचक्रदेवीनांतत्रकृत्यविभेदतः सौम्येराकृतिथानेया।

श्री.
ते. लो.
३५

गीत्यन्वर्थकत्वनो उक्तेति पूर्वश्लोकादि विपरिणामाद्यो ज्ञेयं एकपदविपरिमेयः तत्र तत्ताथक्यमात्रं
सामेनियतां सौम्यारौद्रादिरूपं साकृतिमाभासतां सिद्धिनि यच्छेत् येन येन हि रूपेण सार्थकः संसरेत्
दा तस्य तन्मयतां याति चिन्ता मणिरिवेश्वरः इति श्रीविशिरोभेरवप्रथमपलाश्यायमेवार्थः स्वयमेवाधिगो
तव्यः अस्माभिस्तु ग्रंथविस्तरभयात्प्रतिपद्येन सेवादितं तदेवाह एकस्यमेविना यस्यांतरी प्रतिभा
ततः सोम्येवात्यन्मते संविद्वर्मिचक्रमुपास्यते अंतरी प्रतिभास्वाते अशक्तिः अत्यदौ द्वे अतएव तत्तत्तौ
स्यरौद्रादिनियताकारावस्ति तन्मयतम एतदेव विभज्य दर्शयति अस्यास्य पुष्टिरित्येषा संविदे वीत
येदितान् ध्यानात्तज्जलसंमिश्राद्यापाराश्चापि वास्यतः ध्यानायेव क्रमेण निरूपयति पुष्टिरित्यादि
ना ततश्चित्समन्तरोक्ता द्वे तौः अतश्चित्पुष्टेः शुक्लरमीभावापादनलक्षणत्वात् जलमाणा यकैतत्तथा
नेपुष्टिप्रयोजकं पूर्णमित्यादिरूपं संप्रति संजल्पमपि लौकिकमेवेन हि थायावष्टे येचेत्यादिना त इति दं
त्याष्टावर्णाः तां संविदं पुष्टिरूपं बीजभावं मेविभावे अतएवास्म संजल्पस्या लौकिकत्वे देतोष्टा प्रायादि
भिः यदुक्तं वषट्पायायने शास्त्र इति तथा पुष्टावाप्यायने वरौरिति एवं मूर्धन्यादीनामपि ग्रहणो विक्
ल्यात्मेत्यनेन लौकिकत्वं दर्शितं तामिति पुष्टिरूपं संविदे इदानीं बाह्यमपि होमादिरूपं व्यापारं विभज
यति अमृतेत्यादिना हीरं दधि तदुक्तं दधि होमासुरा पुष्टिरिति बलावह शब्देन प्रत्येकं संवेद्यः तेनेति
युक्त्वादिना द्रव्यज्ञानेन बीजमिति शरीरकारणभूतं अक्रुषेण तादित्यात्वात् यन्नामिति पुष्टिरूपं

क्रियां यतदेवप्रमेयांतमुपेतंनुपसंहरति तस्माद्विषयेष्वरोवाथभेदः समुपास्यते अवच्छेदानवच्छिद्रोभोग
मोक्षार्थिभिर्जनैः अवच्छेदानवच्छिद्रासिति अवच्छेदः समंततरोक्तनीत्याध्यानादिनियतविधिनियो
जितत्वं तदस्यथात्मनश्चेदः यद्वदति सायकानांनुभूतानांविधित्रियतयंत्रितः समुद्राणांतत्रविदो
सपवतनिरर्गलइति भगवतश्चेतत्तावच्छेदमपिद्रुपमनवच्छिन्नस्वरूपाप्राणितामेवनहितत्वद्रुपात्र
प्रवेशोविनाकिंचिदपिसिद्धेत् यतदेवशाद्वार्थद्वारकंगीताग्रंथेनसेवादयति येष्यत्यदेवताभक्ताइत्यतो
गुरुदिष्टात् इत्यतः इत्येवमादिकाद्वाक्यकदेवकादित्यर्थः गुरुरिति तात्त्विकार्थोपदेष्टाभगवान्वा
सुदेव। तत्रहि त्रैविद्यामोसोमयाः पूतपायायैरिष्टास्वर्गतिंप्रार्थयते तेषुएवमासायसरेंद्रलोकेक्षी
णेषुएवमर्त्यलोकेविशेति इत्यादिनाभोगार्थिनामनन्याश्चितयेतोमांयोजनाः पर्युपासते तेषोनिताभि
युक्तानांयोगक्षेमेवहास्यहं इत्यादिनाचमोक्षार्थिनामवच्छेदानवच्छेदाभ्यांक्रमेणस्वरूपमभियायपुनः
सावच्छेदेपिद्रुपेणवच्छिन्नद्रुपस्त्ववेत्यभियाते येष्यत्यदेवताभक्तायजतेअद्वयान्विताः तेषामेवकौते
ययजंत्यविधिपूर्वकं इत्यादिनातेतोपदिष्टं यतदेववाच्ये योवाथादतिरिक्तं हि किंचित्तज्ज्ञातयाविः
तेष्विदोयैर्विचिंशानावाथाभेदेनमन्यते ययाजकावाथाहेदित्रेकस्वभावात्स्वात्मरूपात् यतिरिक्तमस्य
त नन्नत्रियताकारेइंद्रादिदेवतेश्चुद्धातिशययोगात् गाढंगाढंविस्मृष्यते वेद्येवैदिकतामासौवेदकः
संविदात्मनो इत्यादित्ययेनवाथाभेदेनपरप्रमात्रैकस्वात्ममयत्वेनावबुध्यतेइत्यर्थः ननुदेवतोद्देशेनद्र

श्री.
ते. ला.
३५

यतागोयागाशुक्तेः श्रवणागार्थमुद्दिष्टेवदेवताभवति नचबोधेकरूपस्यस्वात्मतत्त्वस्यतथात्वेनोद्देशास्तिका।
यमस्ययाज्यतमित्याशंक्याह तेनावच्छिन्नतामर्शद्वयाहेताप्रयात्मनः स्वयंप्रथमनविधिः सृष्टात्मास्यच।
पूर्वगः तेनावोधात्महेतुनाप्रथमसकृदिभातोयमात्मितिन्यायिनानवच्छिन्नतयाविरतेनद्वयेणपराहेप्रका
शायरामर्शमयस्यातपवस्वयंप्रथमप्रमाणदिनैरेपेक्षेणस्वतस्मिन्नस्यविधिरप्रवृत्तप्रवर्तनात्कार्यः न
त्वत्त्वोयस्वात्मतत्त्वेविधिविषयउमापाद्यते तस्यविधिप्राप्तभावात् यावदप्राप्तेहिविधेःविषयःनचस्वा
त्मनःकदाचिदप्राप्तिरस्तिआदिसिद्धतयासर्वत्रस्फुरणात् ननुविधित्रियोगभावनायात्मतयावद्वि
त्तमुक्तंस्वात्मापुनःकस्यविधेर्विषयतांनभजतेइत्याशंक्याह विधित्रियोगस्त्वेप्राप्तभावनाचोदनात्सि
का विधिरप्रवृत्तप्रवर्तकोनपुनरज्ञातज्ञापकः यदाहुः विधेरलक्षणमेतावदप्रवृत्तप्रवर्तने प्रतिप्रसंग
दोषेणानाज्ञातज्ञापनेविधिरिति सर्गायागयोश्चसाध्यसाधनभावे श्रवोथयतोस्यविधेः तावत्प्रवर्तकेय।
तत्प्रत्ययस्यपुंसः प्रवृत्तितोहमितिप्रेरणत्माकः कार्यात्माउद्देशोयमोर्नियोगः सचदार्शयोर्मासाभ्योयजे
तस्वर्गकामइत्यनेनवाधिकारावबन्धः अतएववह्नावबेयबोथवानियोगाइत्युद्देश्यते कंचिज्जुवित्रियुक्तेइ।
तिनियोगास्वरूपमितिभावनाचवायानिष्टोभावकत्वापारः भावोस्वर्गादिकलंतत्रिष्टुत्तइत्यादकः पुरु
षव्यापारोभावना पुरुषोहिभवेत्स्वर्गादिकमर्थस्वव्यापारेणभावयतीतिभावेनेत्युच्यते साचहिविधा
शास्त्रभावनार्थभावनाचेतितस्यास्तिकिकेनकथमित्यदइतितर्थाथभावनायांकिमित्यपेक्षायांस्वर्गः

केनेत्येतायां यागः कथमिति पेतायां भाव्या प्रकृत्यप्रवृत्तिः केनेत्येतायां शास्त्रः कथमित्येतायां अर्थवादः।
वाक्यापारः संवेधनीयः वेदना वैदिके विधय के वाक्यं यदाहुः वेदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनीमिति।
एतच्चाभयत्रापि संवेधनीयम् तच्च प्रमाणं तत्र प्रतिपन्नमेवार्थमभिदधत्यप्रमाणतो लभते ते चार्थसाधया
ति ऐन्द्राग्वमेकादशकपाले निर्वपेदित्यादौ निर्वपणदि वहुदिष्टा इन्द्राद्या देवता अपि विधेया इत्येव देवता
संवेधस्यैव साक्षात्प्रतिपाद्यत्वात् तदेवाह तदैकसिद्धा इन्द्राद्या विधिपूर्वा हि देवता अहंबोधस्त्वनतया
तेन संवेद्यनृपिणः विधिपूर्वाः विधिरेव पूर्वपूर्वभावि अनधिगतार्थप्रकाशनात्मके प्रमाणं यासां स्त
योक्ताः स्वात्मव्यतिरिक्ता हि देवताः वेद्यप्रायाः प्रमाणं तत्र प्रतिपन्नाश्च प्रामेयत्वात् साध्यते इति युक्तः पक्षः
अहंबोधैकरूपः पुनः आत्मा पूर्वोक्तपुत्र्यामैव प्रकाशमानत्वात् तत्र सिद्धौ प्रमाणं किंचिदपेक्षते इति युक्तः
मुक्तमविधिपूर्वकमिति तदेवाह अहंबोध इति तथेति विधिपूर्वा इत्यर्थः ननु यदि प्रमाणं तत्र नैरेवेत्ये
णैव स्वात्मा स्वयं प्रकाशते किमिति तत्सर्वदैव सर्वेषामित्याशङ्क्याह ते हि त्यादिते इति स्वात्मव्यतिरिक्त
द्रादिघातकाः ते सर्वदैव प्रकाशमानं स्वात्मानं वेद्यवेदनात्पयानुपपन्ना तदतिरिक्तस्यान्यस्य देवता
त्वात्पपत्तेर्वस्तुतो वदतोऽपि न विदुः वेद्यताया एव प्रथम्येन दर्शनात् वेदित्रैक रूपतया न जानीयुमित्य
र्थः अतश्च नित्यतत्तदेवतादिद्रूपग्रहणेन च वेत्ते इत्यर्थः तदुक्तं तत्र न तमांमभिजामिति तत्वेना तच्च वेति
तेति तदेव व्यावष्टे चलनं तदवच्छिन्नरूपतापत्तिरेव या एतदपि तत्राप्येन ग्रंथे वैव संवादयति देवता

श्री
ते. ला.
३६

नेवयजोयोतीत्यादिनेनयुपतः तेनेतिवावच्छिन्नरूपतापतिलक्षणेनदेतनेत्यर्थः यदुक्ते योतिदेवव्रतादेवा
नितृस्यांतिपितृव्रताः भूतानियोतिभूतेत्यायोतिमयाजिनोपिमामिति ननुयद्येवेकयमत्यदेवताभक्ता
अपियजंतीत्युक्तमित्याशङ्क्याह निमज्जवेयतांयेततत्रसेविन्मयीस्थितिं विडुस्तेत्यनवच्छिन्नेतद्भक्ता अपि
योतिमो तत्रेतिस्वात्मव्यक्तिरिक्तायां देवतायां तद्भक्ताः स्वात्मव्यक्तिरिक्तदेवतायाजिन इत्यर्थः सामिति
परवोधैकस्वभावमात्मानं अस्मिन्परमाह्वयमये संविन्मयतयावस्थानमेवयागः तत्समापन्तिरेवचफ
ननुभगवद्वासुदेवो नोक्तस्यमामिति सख्यस्य उदेकवाचकत्वात्तथैवाथमात्राभिधायनस्य च ते इत्याश
ङ्क्याह सर्वत्रात्रत्यदेशो बोधमात्रैकगोचरः समोक्तप्रभुप्राधान्यां याज्ययष्टतयोदितः अत्रेतिगीता
येथे अतवच्छिन्नस्य बोधमात्रस्यैव प्रतिपादयिषितत्वात् अतएव केवलस्यैव बोधकस्य वाचकः परास्म
ष्टे सक्तम तदिप्रकाशाद्वितीयस्यापोहस्यप्रतियोगिनः संभवोऽप्यस्तितस्य प्रकाशमानत्वात् प्रकाशमा
नवविकल्पोपहतत्वात् यस्तु शरीरादौ कृपोहमित्यादिर्हंविमर्शः सविकल्पएव शरीराद्येक्षया
परस्यापोहस्यप्रतियोगिनः संभवात् ननुयदि बोधपवा प्रतिपक्षपकोस्तितत्तथैमां यजंतीत्यादौ या
ज्ययष्टतयाभेदः पारमार्थिकः स्यात्प्राशङ्क्याह समोक्त इत्यादि बोधपवोभयात्मना स्फुरित इत्यभाव
तदुक्ते तत्र अहं च सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च नत्वेकश्चोभयात्मावेति कथं संगच्छतामित्याशङ्क्याह
यजमाती संविदेव याज्यानां येति चेदितं तत्वाह्वतिः कृतो रण्यत्यादेवतानदिमोचिताः संविदेवया

३६

येतिदितेप्रतिज्ञाने नपुनःकृतोपिहेतोः अत्राकृतिरिहादिश्रूयासावसेविद्याजमानेवनपुनरन्याभिवा
याजमानसेविदहयमयीत्यर्थः सोपेवेविद्याकृतिमतीवासेविदेवतानोचितासेविधिभेदानुपपत्तेःसे
विदतिमिक्तस्यचजासात् नचजउस्येत्तमानेतैकस्वभावेदेवतासेयुज्यते इतिस्वप्रकाशासेविदेवैका
रत्नदात्मनास्फुरतीति युक्तमुक्ते सपचयाज्ययष्टतयो दितइति अतएवादिसिद्धत्वात्तसेविदिकिंति
विद्याधिसिद्धनिमित्तमुक्तमित्याह विधिसुनोक्तः कोट्यत्रमंत्रादिभूतियासवा इहावल्लवेदवाक्यानिमे
उवाह्यणत्वेनहिधात्राह्यणवाक्यान्पि विधार्थवादनामथेयात्मकत्वेनविधा तत्रविधिवाक्यानांता
वत्सेविदिवापारोनास्तीत्युक्तप्राये एवंमंत्रादेरपिनास्तित्रयापारः यतोमंत्रादिहेतेविधिवापारा
त्मनःक्रियायाः यमाश्रयस्तेनविनाक्रियाया असेयत्नेनचसेविदिवाच्यवाचकयाज्ययाजकभावाया
त्मकोभेदः कश्चित्संभवति एकएवादिसिद्धोबोधइतिसिद्धे नचययेवेतत्तप्यंसयंजडाजडात्माविश्व
प्रसरइत्याशोक्ताह सोयमात्मानमाहृत्यस्थितो जउपदेगतः आहृतालाहृतात्मातदेवादिस्थावरो
त्तगाः जडाजउस्येपितस्याद्वैतस्यास्तिचित्रता आहृतेतिस्वस्वरूपगोपनात्मिकयामयाशाक्त्यासे
कोचवार्तामाभास्येत्यर्थः जउपदमित्यपरप्रकाशाभावराशिस्वरूपणमित्यर्थः विश्वनिर्माणेच्छु
हिपरमेश्वरः प्रथमंस्वावतिरिक्तमेवविश्वंप्रकाशयेत् अथेवादिसर्गः तत्रतत्रागमेषूच्यते अनेतरे
चयदास्यमाययासर्गचिकीर्षाभवतितदासस्वाते आत्मात्मदर्पणेनेतप्राप्तप्राहृदयाभासमेतती

श्री.
तै.लो.
३०

37

रुहासयति स्वांगभूतभावराशिमथादेवहि देहप्राणबुद्धिभूत्यातिस्वगतहेतात्मककर्तृतापणेनग्राह
कीभावयति तदपरेशाद्यादिचेदेताविषयतयाचिद्वृत्तातिक्रमेणतग्राह्यतामापादयति अतएवचदेहा
दिःकर्तृतांज्ञानतांचस्वात्मनिथिततदितरश्चकारुतांज्ञेयतां अतएवचैषोजराजरूपपदेशः तदाह
प्राप्ततानाप्ततामेति एवमप्यचास्यप्रकारवैचित्र्येणानेत्यमित्याह जडेत्यादिविविक्तेति तत्रजरस्यता
वस्त्वद्यादिभेदेन तस्यापितारमुद्रादिभेदेनवरूपप्रकारत्वे अजरस्यापिसंतानभेदेनानेत्येपिवैधव्य
स्यतारतस्यादिभेदेननानात्वे संज्ञचिताः प्रमातारोहिततत्कर्मावृणायावृसारणपरिभ्रास्यंतस्तत्तदा
स्यास्वेकमपिस्वात्मानेयर्मायर्मादिबुद्धिभावसहितत्वेनतत्तुदिक्षापरिष्कृतत्वेनचनानाकारतया
वैचित्र्येणजातेनजरैचविषयेसुखदुःखादिकारितयानानात्वेनपरिविंदेतीति एवंवैचित्र्यस्यकिंनि
मित्तमित्याशंकाह तस्यसंतत्त्वभावोहिकिंकिंयन्नविचिंतयेत् तदुक्तं विशारःशास्त्रोसबुद्धइतिवेति
यः एतदेवार्थद्वारकंसंवादयति तदुक्तं इत्यादिनाइतिवैचित्र्येयेवेति सबुद्धसम्पक्क बुद्धइत्यर्थः
विशारःशास्त्रेविशिरोभैरवे तत्रहि अन्यथास्वल्पबोधस्तत्तत्तभीकीदवयथा मलतंतसमावृण
क्रीकतेदेहपेजरेइत्युपक्रम्य सम्पबुद्धस्तुविज्ञेयइत्यादिनानानाकारैर्विभवैश्चभ्रास्यतेनदवय
था स्वबुद्धिभावरहितमिच्छाक्षेमबहिष्कृतमित्येतंबहुक्तं तनुदेहादिगृहकतयाभिमतोपिजा
ज्ञाज्ञेयएवेतितस्यकथमेवविधंज्ञानमित्याशंकाह ज्ञेयभावोहिविचिदमस्तच्छायाकादयेनताम्

ज्ञेयत्वे ज्ञानमर्थः न सत्यं ज्ञानमीत्यर्थस्य कश्चिदतिशयः अपि तत्ज्ञानस्यैव तत्ज्ञानद्वयता तदुक्तमत्रापि ज्ञेय
स्य ज्ञेयता ज्ञानमेवेति अतएव च तेषां ज्ञेयानां सत्तां देहादीनां स्थायास्तेनैव स्वस्यावरकत्वाद्योगाच्चित्त
मास्मादयेदादृष्टाया येनैव विद्यमानेन स्यात् तेन देहादात्मगृहेणात्मनो न काश्चिद्व्ययतादानिः तद
क्तं तत्रैव ज्ञेयस्वभावविद्रूपस्तथायानैव स्थायादयेदिति अतएवाह तेनाजडस्य भागस्य पुद्गलादयदि सं
जितः अनावरणभागो यो वैचित्र्यं ब्रह्मस्थितं तेनेति विद्वानेदास्मादनेन हेतुना अनावरणेति शुद्धसंविद्र
ये आत्मनीत्यर्थः देहादीनां हि संविद्रूपत्वेणासत्त्वे ज्ञेयत्वेनावभासादशुद्धसमपि स भवेत् ननु संविदि
भेदानुपपत्तेः कथं वैचित्र्यं संशक्यतां इत्याशंक्याह संविद्रूपेण भेदास्ति वास्तवो ययपि भवेत् तथाप्याह
त्रिनिर्झासत्तारतस्यात्मलक्ष्यते आहतेः आणवस्य मलस्य निर्झासः परित्यक्तः तस्य तारतस्ये मृदमथादि
मात्रात्मातिशयः ततः लक्ष्यते इति न तत्साक्षात्संभवतीत्यर्थः अतएव पूर्ववास्तव इति विशेषणमुपाते
किंच उत्तारतस्य मित्याशंक्याह तद्विस्तरेण च द्वाभ्यां शक्तिपातविनिर्णये सत्ताया रतास्यैव प्रसंगे
वर्चयिष्यते वक्ष्याम इति यद्वक्ष्यति लक्ष्यते परीक्ष्यते चेत्यर्थः इह हि सर्वस्यैव वक्ष्यमाणस्य प्रमेयता तस्यो
द्देशा एव भवेदिति भावः यद्वक्ष्यति विज्ञानमित्यकरणं सर्वस्योद्देशाने क्रमादिति तत्रास्माभिर्गुणवित्तर
भयात्प्रातिपद्येन दर्शितमिति स्वयमेवावधार्य एवं मलनिर्झासत्तारतस्यानुसारमेवात्मनामपि भगवत्
स्वरूपमपि प्रथ्यते इत्याह अतः कंचित्समातरे प्रतिपद्यते प्रथुः पूर्णमेव निजं रूपं कंचिदंशं शिका क्रमा

श्री.
ते.लो.
३८

38

केचिभितीतिब्रूनिर्द्वासतादृशितारतस्यं अंशोशिकाकमादिति आदृशितनिर्द्वासतारतस्यमेदादिप्रायत्नात् ननुकिं
नामपारमेश्वरस्यरूपस्यपूर्णतमपूर्णतंवेत्याशंक्याह विस्मभावेकभावात्सर्वप्रथमंनैदियत् अतएवनांतस्य
ज्ञानंनदन्त्यदपरंबहु विशेषोनीलमालादीनांभावानांयपकोभावः प्रकाशमानत्वात्प्रथमप्रायपरप्रा
क्तशालक्षणप्रथानासत्तातदात्मयत्त्वस्यात्मनोद्वेपेत्तस्ययत्प्रथमविकल्पदृष्ट्यासाक्षात्करणंनदेवाएत
नांयरेपूर्णपारमेश्वरेज्ञानेनेतएवंविधापूर्णज्ञानादन्यद्विकल्पात्मकंशक्तादिज्ञानेअपरचित्स्वरूपप्रथा
विरहादपूर्णवद्भवसमाणप्रकारेणानेकप्रकारमित्यर्थः तदेवबहुप्रकारतंदर्शयति तस्मात्साक्षादुपा
येनतदुपायादिनापिप्रथमानेविचित्राभिर्भगीभिरिहभियते तदितिपरमपरंवाज्ञानंसाक्षादुपायेने
तिशोभवेन तदेवसुवदितेपरज्ञानवाप्तेनिमित्ते सपवचपरंकाष्टंप्राप्तानुपायइत्युच्यते अतएवानुपा
यइतिनोपायविधिनिषेधमात्रमितिब्रूयते तस्यशोभवस्योपायः शाक्तः आदिशब्दात्तस्यानुपायग्राह
वःभियतेइतिनोपायविधिनिषेधमात्रमितिब्रूयते तस्यशोभवस्योपायः शाक्तः औपचारिकंभेदमेतीत्य
र्थः नकेवलमेवेयावदन्यदपिपुनर्द्वैवित्रेनिमित्तमस्तीत्याह तत्रापिसुप्रचारद्वारित्वात्सर्वशोशाः य
वयानावावधिनाभूयान्मेदःप्रवर्तते स्वेनयथाशोभवेतशोभवे अतएवस्वपरलक्षणोनद्वारिणद्वारिसोपा
येसर्वशइतिपूर्णतमतांशोशाशइतिपूर्णतमवधानेतिसाक्षादुपायत्वाभावात् प्रथमेतावदुपायस्त्रेधाः
शोभवादिभेदात् तेषांचद्वारिद्वारभावेद्वैधेयद्व तत्रापिप्रत्येकंपूर्णतमपूर्णतंनैवेधेयंतादृशतेषांचप्रत्ये

कंयवदितत्वाद्यवदितत्वेन हेये च तद्विशतिव्यवधाने च बह्वभिर्विज्ञातीये रिति भेदानोभयस्त्वे नवज्ञानेताव
उपेयतया प्रतिज्ञातमिति तत्रोपायेन केनचिद्वाच्यं स च न ज्ञानमेवोपयत्नात् नाप्यज्ञानेन तदुपायित्वा
तस्येति किं नामोपायस्वरूपमित्याशङ्काह ज्ञानस्य चाभ्युपेयोपानतदाज्ञानमुच्यते ज्ञानमेव तत्तत्सत्त्वं
परं विद्यात्मकं मतं किंतु तत्सत्त्वं वैकल्पिकस्य लक्षात्तादिज्ञानविलक्षणं मतमिति संबन्धः अतएव शां
भवमित्यर्थः अतएवेच्छात्मकमित्युक्तं शाक्ताणवयोर्दिज्ञानक्रियात्मकत्वमिति भावः नन्वेवमपि क
थमेकस्यैवोपायोपेयभावः संगच्छते इत्याशङ्काह उपायेपेयभावस्तज्ज्ञानस्य स्योत्पत्तिविधमः यथेव च
क्रियाशक्तिर्वैयमोहैककारणं स्योत्पत्तिविधाने दैक्यं न परस्परस्मस्वरूपनिमज्जनादनंतग्राह्यग्राहका
त्मना भेदानोपासनं तत्कृतोयं भ्रमः यदिदमुपेयमयमुपाय इति वस्तुतो हि परंप्रकाशात्मा शिव एवोपे
यः स च सर्व एवावभासते तस्य क्वचिदप्यनपायात् अतएव नात्रोपायानां किंचित्संयोजनमज्ञातज्ञा
पकत्वात् तेषां तदुक्तं अपरोक्षे भवत हे सर्वतः प्रकटो स्थिते ऐरुपायाः प्रतंत्येते नूनं तानविदेति ते इति
अनेनैवाशयेत चानुपाय निरूपणं करिष्यते ननु यथेवं तत्तथमयं व्यवहारः प्ररोहमुपाह इत्याशङ्का
ह एषैवेत्यादि क्रियाशक्तिरिति तत्र द्वेदवैविध्यवस्थितिकारित्वात् तेन परमेस्वरस्फारणवाद्यतया
त्रेणाज्ञातो बंधको ज्ञातस्तमोचकः तदाह बंधमोहैककारणमिति यदुक्तं सेयं क्रियात्मिका शक्तिः
शिवस्य पञ्चवर्तिनी बंधयित्री स्वसार्गस्याज्ञात्वासिद्धापवादिकेति नन्वेवमपि किं नामोपायतया संम

श्री.
ते.लो.
३५

39

तस्मिन्नाशेन तत्राद्येऽप्यस्य मर्शे निर्विकल्पकत्वात् तत्रैवेति आद्ये प्राथमिकालोचनानात् तन्नि यत्
एव निर्विकल्पे त एव निर्विकल्पे त एव भिन्नस्य परा मृष्ट्या नुल्लासात् स्वपरा मर्शे स्वरूपा मात्ररूपेयत्वं कटे सु
रेत् साक्षात्कारतया स्वरूपे उत्तादादिच्छाया प्रकीर्तिते इत्याद्यंतरनिरपेक्षत्वादवधानेच्छाशक्तिः
स्फाररूपः शांभवात् उपाय उक्त इत्यर्थः एतदेव दृष्टेते पदेशे तस्मिन् कर्तृमाह यथा विस्फुरितदृशामा
नुसंधेयिना यत्नम् भातिभावः स्फुटस्तद्वत्तेषामपिशिवात्मता भूयो भूयो विकल्पोऽपि निश्चयकमचर्चना
त यत्परामर्शमभ्येति ज्ञानोपाये तत्तद्विदुः तथैवात्मैवेदं सर्वमित्येवमात्मनो विकल्पस्यात्मना लोपा
द्वयादेऽपि तत्रेऽपि प्रतियोगिनिषेधपूर्वको यो येषो नः पुन्येनोपायो निश्चयः तस्य यत्कमेण चर्चने यथाय
थं स्फुटत्वाभावितादिना संस्करणे ततो यदि कल्पमानमात्मस्वरूपपरामर्शमिदं मेवेदमित्येव प्रतीति
मभिज्ञा साक्षात्कारात्मता मभ्येति तज्ज्ञानोपाये विदुः ज्ञानशक्तिस्फारात्मकं प्राकृतं स्यायेजानीयुदित्यर्थः
तत्राद्यः पूर्वस्माद्वातिरेचकः इह हि विकल्प एव कमेण निर्विकल्पतातीत्युक्ते तत्र पुन निर्विकल्पतये
व साक्षात्कारेण रूपमत एव चानयोर्द्वारि द्वारभावः यत्तत्कल्पनात्कृतमवहिर्भूता यसायने क्रियोपा
येतदास्त्वानंभेदेनानापरवर्गाः तथा तदात्मस्वरूपे क्रियोपाये क्रियाशक्तिस्फारात्मकाणोपाये स
मधिगम्ये सर्वगमेषूक्तः यतः ताभिर्मेदप्रथमयीभिः कल्पनाभिः लोभः स्वशिलेन कल्पितः बहिर्भूतो
विच्छिन्नेयो सोऽस्मारादिरर्थस्तत्साधने तत्राद्येऽप्यतिरेकोपात्ते हि विकल्प एवार्थः इह तवापि इति अत

३५

एवमत्रोच्चार्यादिः नतपायभेदादुपेयभेदोपि स्यादित्यामिषाशंकोक्ते भेदो नात्रापरवर्गगतिस्वरूपप्रयुने
एवपवर्गः तत्र सर्वैरेव हि द्वारि द्वारिभावेन भवतीति भावः ननु ज्ञानमेवोपाय इति सामान्येन प्रतिज्ञाते
कथमाणवेकियोपायत्वमुक्तं इत्याशंकोक्ते यतो नास्याक्रियानामज्ञानमेव हिततथा दूरेर्योगोत्तमाः
प्राप्तमिति श्रीगमशासने अन्येत्यर्थात् ज्ञानात् यतस्तज्ञानमेव दूरेः परोक्षात् योगस्योतः पराकाष्टात्
ते प्राप्ते सन्नया क्रियेति सर्वत्राभिधीयते इत्यर्थः नत्वत्र किंप्रमाणं इत्याशंकोक्तमिति श्रीगमशासने इति
अर्थादुक्तमिति शेषः तत्र त्वमेव ग्रंथे पठति योगोत्तमाक्रियानास्यात्तत्त्वाद्विद्वद्भिरित्यामतिः स्वचित्तवा
सनाशोत्पत्तिसाक्रियेत्यभिधीयते यतश्च स्वयमेव व्याचष्टे स्वचित्तेवासनाकर्मफलमायाप्रसूतयः ता
सांशोति निमित्तेत्यामतिः संवित्स्वभाविका निमित्तमित्यनेन सप्तमी व्याख्याता संवित्स्वभाविकेत्यने
न सप्तमी व्याख्याता संवित्स्वभाविकेत्यनेन मतेः ज्ञानार्थत्वमुक्तं सामतिः प्राणवेणुतत्तत्सर्वशरीरोत्प
त्तिकारणं त्वमेकमेवादेषि विंशदेकं च संलयेत्याप्तुक्ता शुद्धदेहारेभीण्यसाधारणानित्तया वा
स्थानानि हेया ध्यानसथः ऊर्वत्रेचयेतं वरानने यावत्तासमनाशक्तिरित्याप्तुक्त्या तत्तदीक्षादिना साया
रणानित्तत्वा निश्चयिष्यता स्वचित्तवासनाशोतिकारित्वा क्रिया स्यात् तथासैव योगात्त्वमिच्छति वा
स्तुनेत्याप्तुक्त्या तत्त्वानां चित्तियोजना योगाः स्यादिति नानयोः ज्ञानातिरेकः इति युक्तमुक्तं योगोत्ता
न्यः क्रियानान्येति ननु कथं ज्ञानमेव क्रिया भवेदिति दृष्टोत्तोपदर्शनेनोपादयति लोकेपि किं न शक्य

श्री.
ते. लो.
ध०

सीमेवमेतः स्युरेवया सादेहेदेशमहोशा - विंशतीरातिक्रिया श्रुतशक्तनिगच्छामीति यास्करास्करणमु
यत्ततात्मिकासंविदु सैवदेहाद्याविंशतीवैवष्याविस्कारणेन स्वमयतामापावयेतीगसनक्रियाभवती
तियुक्तमुक्तंज्ञानमेवहि तत्रथेति गंतर्हिगच्छामीतिस्फुरणायोसत्यो कर्त्तृकरणकर्मात्मकशरीर
पादग्रासाद्यावेशेनगमनक्रियासंपत्तिः स्यात् तदेवाप्यसंहरति तस्मात्क्रियानामज्ञानमेवहिसाततः
ज्ञानमेवविमोक्षाययुक्तंचैतउदाहृतं ततइतिक्रियायाः ज्ञानात्मकत्वात् तेनदीक्षायैवविमोक्षयत्सु
र्ध्वंशैवेयामनइत्यपीत्यादिनाक्रियायापवर्गनिमित्तमुक्तमेवेव युक्तमुक्तंज्ञानमोक्षैककारणमिति
तदाह युक्तंचैतउदाहृतमिति स्वतंत्रात्मातिरिक्तस्त्वित्यादिनाप्रागात्तज्ञानातिरिक्तमोक्षोनामन
कश्चिदस्तीत्युक्तमितिज्ञानमेवविमोक्षायेत्यनेनहेतुफलाभावेनयेरुच्यमानः कथंसेगच्छते इत्या
शोक्वाह मोक्षोहिनामवैतात्यः स्वरूपप्रथनेहिसः स्वरूपेवात्मनः संविन्नान्यतत्रचयाः पुनः क्रिया
धिकाः शक्तयस्ताः संविद्रूपाधिकानहि असेविद्रूपतायोगाद्धर्मिणश्चानिद्रूपणात् नचस्वरूपमेव
नामकियस्यापिप्रथनेमोक्षः स्यादित्याह स्वरूपमिति तेनस्वस्यात्मनो रूपेसंविज्ज्ञेयतस्यप्रथनेय
थातज्ञेयज्ञानेसएवमोक्षइतियथोक्तंयुक्तंयः पुनरयंहेतुफलभावउक्तः सकाल्यनिकयवनतात्ति
कः यहसति यतोज्ञानेनमोक्षस्याहेतुफलतोदिता नमुखेति अत्यदिति संविदिरिक्तमित्यर्थः
तन्वात्मनः संविदतिरिक्तं यदिद्रूपमास्ति तत्तथमस्यशक्तोत्तरयोगित्तस्यादित्याशोक्वाह तत्रेत्यादि

तशब्दाद्ये ननु यस्य धर्माः शक्तयः सूरित्यासुक्ता साक्षात्पत्यः धर्मितया शक्तीनां यथर्मतयानि रूपं कृतमि
ति धर्मिणश्चानिरूपणदिसिद्धौ ये हेतविरिति शोक्याह परमेश्वरशास्त्रे दिनचकाण दृष्टिवत् शक्ती
नां धर्मरूपाणां साधुयः कोपिकथ्यते यथा खलानां आत्मत्वादिसंबंधात्तेति पादिना धर्मिरूपमात्माने नि
रूप्यतस्य गुणाः बुद्धिः सत्वः विद्यातेष्वयत्तयर्माधर्मसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागा
इत्यादिना तत्समवेदमागमपायिभिर्मेधर्मजातमधुपागमन् नैहमिह शक्तितदुतोः धर्मधर्मिभावः क
श्चिदभिधीयते परपदस्वतंत्रो बोधस्तत्र उपाधिवशात्तत्त्वशक्तितया व्यपदिश्यते इति न वस्तुतः कश्चिच्छ
क्तितदुतोर्भेदः यदुक्तं प्राक् मातृक्त्वेर्हि भावस्य तत्र तत्र वपुष्मले को भेदो वस्तुतो वक्ते र्दग्धपक्वद
योरिवेति ननु यदि काणा ददर्शनवदिहापि धर्मिधर्मभावस्य निरूपणं क्रियते तदा को दोषः स्यादित्या
ह ततश्च दृष्टियेच्छायाभिन्नामेकतयस्ततः एकः शिव इतीयं वा वस्तुशून्यैव जायते यदि हि शक्ति
तत्त्वतोः धर्मिधर्मभावेन वास्तव्यभेदः स्यात्तर्ह्येनानाविधैरूपैः स्याद्वैर्जगत्त्रैरपि जीड्या प्रसृतो
नित्यमेक एव शिवः प्रभुरित्यादावेक एव तृतीयमद्वयप्रतिज्ञात्मिकाः नेकेषां शक्तितद्वात्मनामर्था
नां संभवाद्वास्तुशून्याभिधेयरहिता स्यात् अद्वयत्वेनाभवतीति यावत् ननु यदि वस्तुतः संवित्त्वभा
वः शिव एवैकोलितस्तद्यमयं चिदादिना नाशक्यात्मा व्यवहारो न्यथा क्रियते इत्याशंका मुपसंहार
भंगोपशमयितुमाह तस्मात्संविन्नमेवैतत्त्वात्तंत्र्यतदप्यलं विविच्यमानं बद्धीषु पर्यवसति शक्ति

श्री.
ते.ला.
५१

५१
एतच्च निर्णीतपूर्वमिति न पुनरिहायस्ते यथोक्तं ब्रह्मशक्तिरमणस्य तत्केनैवावियुक्तेति इहात्मज्ञान-
मेव मोक्ष इति ज्ञानमोक्षयोः कार्यकारणभावस्ततो नास्तीति नवाचं कारणानि कार्ये वेति भवेतीति न्या-
येन ज्ञानिनो मत्प्रिया ज्ञानाद्यो कारणो कार्यात्मा मोक्षो न स्यादिति निष्ठायादनात्मा ये प्रसंगो नाशकनीय
इत्याह यतश्चात्मप्रथमोक्षस्तत्रेहाशंक्यमीदृशं नावश्यं कारणानि कार्यं तज्ज्ञान्यपि न मुच्यते ज्ञानिनो
प्रवश्यं भाविनी मुक्तिरिति भावः अतएव चेतसो ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञानिनो
तर्था महे सचममप्रिय इति तथा ज्ञानी त्वात्मेव मे मतमित्यादिगीते ननु ज्ञानविमोक्षायेत्यादिना ज्ञा-
नमोक्षयोः कार्यकारणभाव उक्त एवेति कथं नाह प्रसंग इत्याह यतो ज्ञानेन मोक्षस्य यो हेतुफलतो दि-
ता न सा साक्षात्ततो नाये प्रसंग इति निश्चितं एतच्च निर्णीतचरमिति नेह पुनरायस्ते एवमुपसंहरन्त्या-
दवतारयति एवं ज्ञानस्वभावेव क्रियासूत्रत्वमात्मनि यतो वहति तेनास्यो चित्रता दृश्यतो किल ज्ञा-
तस्वभावेति क्रियाया ज्ञानविनाभावित्वात् यउक्तं न ज्ञानरहिता क्रियेति सूत्रत्वमिति अंतर्ग्राह्यग्राह-
कात्मना भेदो नो ह्यस्मात् तेनेति सूत्रता वहनेन हेतुना चित्रतेति तत्र ह्याद्यादिभेदवैचित्र्यात् अतए-
वाह क्रियोपायोभ्युपायानां ग्राह्याह्यविभेदानां भेदोपभेदवैविध्यान्निःसंख्यतमवोत्तरात् ग्राह्याउ-
च्चारयाः शब्दाः कुंडमेउलादयः उच्चारदयो हि ग्राह्यभूमिगता बासवेनावसिता अपि च त्तरादिबोले
द्वियागोचरत्वात् प्रमात्रेतरासाधारणत्वाच्च न बाह्याः कुंडमेउलादयः पुनर्बाह्येन्द्रियगोचरत्वात्साध्या

५१

राणाश्चवासाः संतः ग्राह्यस्तर्कं ग्राह्यवास्यविभेदिनामिति एवंनियतभेदेनैषोपपत्तस्मेदाद्भेदोपभेदः
नानात्वान्निःसंख्यत्वेवप्रकारत्वेमित्यर्थः तथाहि उच्चारस्यप्राणादिभेदात् प्रथमं पंचभेदास्तत्रापि विंश
नादादयो बहव उपभेदाः एवमप्युच्चार्यमाणानां संज्ञाणां अनेनमित्यसंख्यभेदत्वम् एवंयतो नान्याकि
यानामेत्यादिना उपक्रांतं क्रियायास्तानात्मकत्वे युक्तागमाभ्यां निर्वाहितमित्येक एव ज्ञानात्तामोक्षा
वमौ उपायमिति तोषाय नानात्वमत एव तत्फलभूते मोक्षेऽपि न कश्चिद्भेद इत्याह अनेनैवेतत्त्वध्वस्तं यत्के
चनशशोकिरे उपायभेदान्मोक्षोपिभेदः स्यादिति सूत्रयः यत्केचनसूत्रयः इति शशोकिरे इति संबन्धः के
चनसूत्रय इति भेदवादिनः तत्र हि हेतुः फलयोः वास्तव एव भेद इति हेतुभेदात्फलभेदोपि स्यात् इह पु
नः प्रदेशो ब्रह्मणः सार्वत्र्यमनति क्रांतश्चाविकल्पश्चेत्यादिनीत्यासंविदेव सर्वमिति केनामहेतुफल
भेदः काल्पनिके हेतुफलयोर्भेदो ज्ञानात्तैक एवोपायो भुपगत इत्युपायनानात्वस्यैवाभावात्कोना
मफलभूतेपि मोक्षभेदः स्यात् ननु तच्च साक्षादुपायेनेति आदिना साक्षादुपायनानात्वमुक्तमिति क
थं ततद्भेदादुपायेपि भेद इत्याशङ्क्याह मलतस्तत्त्वविधेः सति रोभूयुति सत्त्वः हेतुभेदेपि नो भिन्नाद्य
दधुंसादि वृत्तिवत् यत्र वास्तव एव हेतुफलभावोस्ति तत्रापि हेतौ दीक्षादेर्भेदेपि तत्फलभूतस्य मल
तस्तत्त्वो विधासादि न कश्चिद्भेदः कलातत्त्व भवनादिना भेदेपि दीक्षायास्तस्याविशेषात् तथाच चतु
स्यमुद्गरकरमिति चतुष्टय उपायभेदेपि अवशिष्ट एव ध्वंसतिरोभावादिः अतश्चावश्यमेव हेतुभेदात्फ।

श्री.
नं.लो.
धर

42

लोभदशतिनायमेकोताः यउपुनः कल्पनिक एवोपायोपेयभावस्तत्रकानामेयं वंतेतिभावः तदेवमिच्छात्मनः
क्रियात्मकताइपायस्यैविविधेपितइपेयभूतेयवर्गेण कश्चिद्देदशतिमिह नकेवलं युक्तिनपवेतत्सिद्धं याव
दामामतोपीत्याह तदेतद्विविधं हि शास्त्रे श्रीपूर्वनामनि आदेशपरमेशतसमावेशाविनिर्णये तत्रसमे
ययं पदं प्रति अकिंचिच्चिंतकस्यैव गुरुणा प्रतिबोध्यतः उपयत्तेयग्रावेशः शांभर्यासाबुदीरिताः उच्चार
रहितं वस्तुचेतसैव विचिंतयन् ये समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽभिधीयते उच्चारकरणथानवर्णस्थान
प्रकल्पनैः यो भवेत्स समावेशः सम्यगाणवउद्यते व्यत्यासपादेचायमाशयः यउपायोपेयादिनाह्वारिद्धा
रभावेन शांभवोपाये एव प्राथान्येन विष्णोतिरितितदेवक्रमेण व्याचष्टे अकिंचिच्चिंतकस्येति विकल्पा उप
यो गिता तया च कडिति ज्ञेयमयोभावः स्थिरः पूर्णः समेततत्तत्तादिदृष्ट्या ज्ञेयस्यावश्यतातव्यपारमार्थिक
स्य विदात्मनो रूपस्य समापत्तिरस्य त्र विकल्पा हि श्रद्धासबलात् स्वतन्त्रविकल्पांतरा विभावकतया
विगलदस्फुटतादिनायथायथं मातिशयविकल्पजननाक्रमेणा विकल्पकात्मकसंविज्ञादात्म्यमये
ति यद्वक्ष्यति प्रविविक्तविकल्पस्य कुर्यात्संस्कारमेतत्संज्ञाद्युपक्रमसंविदभ्येति विकल्पलासविकल्पस
रूपरूपतामिति अतएव शाक्तोपायस्य भेदः ननु कथं विकल्पानुपयोगितयैवैतत्स्यादित्याशंकां दर्शयि
तमाह सकथं भवतीत्याह गुरुणातिग्रीयसा ज्ञेयाभिमुखभेदेन द्वाकृपद्रूपताशालिना प्रतिभाभि
मुखे शाभिमुखं च वस्वंतरायेतज्ज्ञात्रैवित्याश्रित्या उमित्तं ज्ञेयामिति अतिग्रीयस्वमेव व्याख्या

धर

तेशकप्रवृत्तेत्यासुक्तेद्रागिर्यनेनयथोक्तविकल्पक्रमोपहरोदाभावः सूचितः ननु कथमनयोभिन्नविभ।
क्तिकयोः सामानाधिकरण्ये इत्याशङ्क्याह तृतीयार्थतसिद्ध्यात्वावावैय्यधिकरण्यतः तृतीयार्थतसीति
तसीतिप्रवृत्तयलोपेप्रयोगः तृतीयार्थइतिसर्वविभक्ततात्प्रातिपदिकात्तस्येष्टेः वाशङ्कः यत्तोतरेवैय्यथि
करण्यतइति गुरुणाकृतोयोवोधः ततश्चार्थः आवेशाश्चास्वतंत्रस्यस्वतद्रूपनिमज्जनात् परतद्रूपताशो
भोगाद्याच्छब्दाविभागिनः प्रस्वतंत्रस्यजडस्यबुद्ध्यादेःमितस्यप्रमातः स्वमसाधारणतत्संक्रुचितंयद्रूपेनि
मज्जनेगुणीभावः तदवलंब्यपरमेणस्वतंत्रेणवोधेनयातद्रूपतातादात्म्येसमावेशः इतिसंबंधः यद्रूपे
मुख्यतःकर्तृतायास्तबोधस्यचचिदात्मनः शून्यादौतद्गुणज्ञानंतत्समावेशालक्षणमिति कृतः पुनर
यमागतइत्याह शोभोरिति नपुनःशक्तेरणोर्वाग्राद्यादिति ततएवशक्तेरणोअप्रभवइतिभावः अतएव
शक्तिरवेच्छानतज्ञानंक्रियावातयोः समावेशोत्तरगतत्वेनाभिधास्यमानत्वात् इहपदार्थावगमप्ररः
सरीकारेणवाक्यार्थावगमइतिपदार्थयेजनानंतरेवाक्यार्थमपियोजयितमाह तेनायमत्रवाक्यार्था
विज्ञेयेप्रोन्मिषत्त्वयं विनापिनिश्चयेनद्राक्समादर्पणविविक्तं मात्तारमथरीकर्वन्वाविभूतिंप्रदर्शय।
नू आस्तहृदयनैर्मत्प्रातिप्रायेतारतास्पतः विज्ञेयंचित्तात्रात्वापापारमार्थिकंरूपं मात्तासकलकर।
णग्रामप्रसवनिमिज्जत्वादुद्धिःसैवचिच्छायासंक्रोतिसहिस्रत्वादपणः तत्रप्रतिविविक्तंरुद्धीतात्मग्रहं
परिमितंप्रमातारंअथरीकर्वन् बुद्ध्यादात्ताभिनिवेशोपणीभावसापादयन्नेवंतरतमभावेनानन्यसाया

श्री.
ते.ला.
धर

43

रणविभूतिबोधात्मताप्रधानतोरचयत्समनेतरोक्तयुक्त्याविकल्पापारोहमेतरेणानन्यापेक्षत्वाज्जडिति सैवा-
सारतयाप्रोक्ताहृदयेपरमेष्ठिनस्यायुक्तेः हृदयेविसर्गः तस्यनैर्मल्यमनन्यान्मात्रत्वादपरिस्त्रानत्वेतस्याति-
शयः पराकाष्ठातस्त्वयेप्रोक्त्वित्वाश्लेषप्रकाशतयाप्रकाशतेत्यर्थः ननुज्ञेयेतावत् जराजरात्मद्विधा
संभवति तत्रसंविदिजज्ञेननीलादिनाप्रवेशोस्तीतिकथं बोधात्मैवसमावेशात्पुनर्मित्याह ज्ञेयं द्विधा
चचित्तात्रेजज्ञेयाद्येचकल्पिते इतरतस्तथासात्त्येनद्विभागेयमीदृशाः ज्ञेयः समावेशः सप्रतिच्छेदका-
कृतिः चैतन्येनसमावेशास्तादात्म्येनापरं किल ननुकथंस्वप्रकाशयाश्रितोऽपरप्रकाशत्वेज्ञेयत्वेना-
मेत्याशङ्कोक्तमाद्येचकल्पितमितिचशेषाकायोक्तकः परमेश्वरपदस्वातंत्र्यादपरिहृतवेदकभावमपि
स्वात्मानंभावनोपदेशादौशिवापवसर्वक्रियाणांकांताविज्ञेयाइतिआदिपरामर्शैरहेप्रतीतिमेतरीकृ-
त्यवेद्यतयाप्रतिपादयति इदमेवदिपरंस्वातंत्र्यंयत्स्वरूपंवेदकमेवसत्तेद्यत्तेनावभाषायति अतएवक-
ल्पितं वस्तुशून्यमित्युक्तं इतरदिति जज्ञेनीलादितथेतिज्ञेयतया तत्रनीलज्ञानमित्यादौचितोनीलादि-
नादर्पणमात्रन्यायेनप्रतिबिंबनमात्रमेवसमाविष्टार्थेनतत्तादात्म्यं तथाप्रतिकर्मयवस्यैवनस्या-
त् संकृचितायाश्रितः पुनरसंकृचितचित्तैकात्म्यमेवतस्यापववस्तुतोभावात् तेनबोधैकात्म्यमेवस-
मावेशार्थेइतियुक्तमुक्तमसत्तेत्रस्यपरतत्पत्तानासावेशाइति तदेवोपसंहरति तेनाविकल्पसंवि-
त्तिभावनाद्यतपेक्षिणी शिवतादात्म्यमापन्नासमावेशात्राशंभवः संवित्तिरथात्संकृचितरूपा तत्र

धर

शेषतः विकल्पापेक्षते मा भूतथाते हि शास्त्रोपायादस्य भेदेन स्यात् शेषतः कालिकाः पुनर्विकल्पाः किमत्र
पेक्षते न वेत्याशंक्याह तस्य सादात्मनः यश्चाद्वा विनोत्र विनिश्चयाः सततादात्म्याभावेन तत्रैवामुपायता
तच्छेदेन निर्विकल्प्यराशः अविकल्पतयेव संविद्या शिवात्मनाभिगमः कृत इति कृतस्य कारणाया
गात् तत्पृष्टभाविनां विकल्पानां तत्र किंचित्कारत्नमित्याह न तत्रैवामुपायतेति अतएव विकल्पस्य वि
कल्पापेक्षे प्रमाणं वदेतो निरस्त इत्याह विकल्पापेक्षया मानमविते अनधिगतार्थविषये प्रमाणं य
दाहः अनधिगतविषये प्रमाणमज्ञातार्थविषये वा इति निर्विकल्पकरुहीतमेव च वस्तु तत्पृष्टभावी वि
कल्पः परिच्छिन्नतीति तस्य रुहीतग्राहकत्वात् तस्येव प्रामाण्येनास्तीति कथमन्यस्यापि प्रामाण्येति
मित्रतो यथात् अत आह सिद्धे हि विकल्पे नानुगम्यते इति सिद्धमिति अथिगते अनुगम्यते इति अनुप
प्रात् गम्यते अधिगम्यते इत्यर्थः ननु प्रवर्ततां रुहीते र्थे विकल्पः तत्र पुनरप्यवसायात् कत्वादग्राह
कत्वेन युज्यते इति रुहं रुहत्वा मीत्य विकल्पे कबलात् प्रतिपद्यते तदुप विकल्पार्थे कीकारादिना
निर्विकल्पकैकात्म्यावलंबवलादिति युक्तमुक्तं विकल्पेना रुहीतं रुह्यते इति ननु ज्ञानं खलु ताप
कं नतकारकमिति तेन वस्तुनोत्तमिः स्यान्न तसिद्धिरिति कथमुक्तं सिद्धे विकल्पे नानुगम्यते इत्याशंका
ह अविकल्पात्मसंविद्योपास्यारैव वस्तुनः सा सिद्धिर्न विकल्पात् वस्तुयेता विवर्जितात् आभासवादे
हि आभासमानतैव सिद्धिरित्युक्तं सारतैव वस्तुनः सिद्धिः स्यादित्याशंक्याह न विकल्पादिति सर्वविक

श्री.
तै.लो.
४४

५५
ल्यः स्मृतिरिति नीत्या विकल्पानोतावत्स्मृतिरेव रूपेणावासाभिहिते पूर्वाभूते पदार्थे प्रवर्तते इति विकल्पानोव
स्वनपेक्षिते यद्यपि वस्तुतेन विकल्पादौ हेतुनिर्मितानां योजनास्ति पूर्वानुभवसंस्कारजा एव ते रथाऽसुक्तं व
स्वपेक्षाविवर्जितादिति यस्म्यद्यदपेक्षनास्ति सकथं तस्मिन्निमित्ततां यायादिति भावः यथेवं निर्विकल्प
कसिद्धे पदार्थे विकल्पः प्रवर्तते नाधिकं किंचित्करोति तत्किमिति तेन सकृच्चिदपेक्षते इत्याह केवलं संविद
सायं नैर्मल्येतरविभ्रमः यद्विकल्पानपेक्षतं मापेक्षते निजात्मनि एवं संविदः सर्ववादिसिद्धं व्यवहारादौ।
विकल्पसापेक्षतं परिहृत्य विकल्पानपेक्षतमेव स्फुटीकेतमुदाहरति निषेधेऽपि मणितानी विमुक्ता।
लप्रदर्शितान् तांस्तान्निषेधोऽश्रितुतेरत्नानां भूयसासपि वैवटिकोऽयं चिरस्यायि निपरिमितेणालोकेभू
यसामपिरत्नानामतिसूत्तात्पर्यरविशेषानवसायं विनाप्यनुभावातिशयादेव ज्ञानेते येनेदमस्य
मिदमहमिदमिति महद्भ्रमस्य विवेकः स्यात् किंचात्रानुभवातिशये निमित्तेन विकल्पनैरपेक्षे।
णापि वस्तुनः सिद्धिः स्यादित्याह नैर्मल्यं संविदश्चेदं पूर्वाभ्यासवशादथो अनियंते सरेष्वातः इत्येतच्चैयि
ष्यते त्रयोदशाक्षिकोदौ न केवलमस्याविशेषस्यैव विध्यमेवास्ति यावदवांतरप्रकारत्वं मणीत्याह पं
चाशद्विधता चास्य समावेशात्पुनरिति तत्र षट्त्रिंशत्केतस्य स्फुटमेवाभिहितं वर्णिता पूर्वशा।
हे यदुक्तं तत्र रुद्रशक्तिः समावेशः पंचयाननुवर्त्यते भूततत्त्वासमंत्रेशशक्तिभेदात्तरानने आत्मानसि
विद्यः प्रोक्ता दशधा संज्ञकः द्विविधः शक्तिस्तोपि ज्ञातव्यं परमार्थतः पंचाशद्विदभिज्ञाय समावेशः

४४

प्रकीर्तित इति अत्र चेत्तदेति तत्त्वषट्त्रिंशत्कंच एतत्स्थानानि तत्त्वषट्त्रिंशन्मथयित्तानि पुंसादीनि।
पृथग्वात्वास्पमानानि तन्नातिव तेषां यः वक्ष्यमाणः प्रकारः स्रष्टोभेदस्तस्यानुसंधानं तमेव भेदे निरूप
यति एतत्त्वज्ञानतरेयस्य विद्याशक्त्यात्मकं त्रयं ग्रंथोपि काष्ठाज्जलनमेवोभेदे र्यतः क्रमात् उद्भिन्नमिति व्य
वहारः अतस्तत्र पुमानात्मा च तर्विधल्लेष इत्याद्युक्ता ग्रंथोपिभिः सकलप्रत्ययाकलचित्तानाकलशुद्धा
लक्षणैश्च तर्भिर्भेदैर्भिन्नः तथा विद्याकाष्ठाभिः वर्णविंशतिरेयिनीनादनाचोत्तशक्तिव्यापिनी समेता
त्मनात्मभिर्भेदैर्भिन्ना तथा शक्तिज्जलनैरिच्छाज्ञानक्रियात्मभिस्त्रिभिर्भेदैः ननु किमितीदमेव तत्त्वत्रयं
भेदेन निर्दिष्टमित्याशंकाह पुंविद्याशक्तिसंज्ञं यत्तत्सर्वव्यापकं यतः अव्यापकेभ्यस्तेनेदेभेदेन गणि
तं किल अव्यापके य इति व्यापेभ्यः तत्रोत्तरेभ्य इत्यर्थः सायांते ह्यात्मतत्त्वस्य सदा शिवोत्तरे विद्यातत्त्वस्य
व्याप्तिः यदुक्तं स्यात्सदा शिवशिवप्रोक्तव्याप्ती ननु क्रमादिति न केवलमेतत्त्वज्ञानतरेभ्यो भिद्यते यावद
त्योत्तमपीत्याह अशुद्धिशुद्धिमानतश्च शुद्धितत्त्वमिथोपियत्त पुमानशुद्धोभेदमयत्वात् विद्याशुद्धमा
नाभेदाभेदमयत्वात् शुद्धाशक्तिरभेदमयत्वात् ननु स्वेवं भूता पुनः पृथग्निर्देशो किं निमित्तमित्याशं
काह भूतात्यथ तत्सिद्धान्तिकार्यहेतुमेयतः तत्त्ववर्गात् पृथग्भूता समाख्यातपवदि भूतानिताव
त्प्रत्यक्षसिद्धान्त इति तदेवैवां तत्त्वज्ञानतरेण भेदेनोपादत्ते निमित्तं तानि हि निष्पादयेयान्येव तदाह कार्य
हेतुमेयतत्त्ववर्गादिति तथा च भूतानिकारणपूर्वकारिणश्चैतन्ने सति अनेकसंख्यायोगित्वात् च द

श्री.
ते.लो.
५५

दिवदित्यनुमाने यश्चेष्टां कारणेताति तन्मात्रेभ्यश्च भूतानीत्याद्युक्तेस्तन्मात्राणि इति सकार्येभ्यः भूतेभ्यः प
षामनुमयते एवमनेनैवानुमाने सायंतः सकलतत्त्ववर्गोऽनुमातव्यः एतच्च तन्मात्राधुनिभविष्यति इति
नेहायस्ते अतएवेति प्रत्यक्षा सिद्धत्वात् ननु भूतानां प्रत्यक्षसिद्धत्वमनुमेयात्तद्वर्गा एव यत्केस्तु नि।
मित्तं कथं पुनर्भूतत्वे पितदेवेत्याशङ्क्याह सर्वप्रतीतिसद्भावगोचरं भूतमेव हि विदुश्च तद्वृत्ते वाचा
सावकाशे तदास्थितिं सर्वेषां विदुषामविदुषां वा प्रतीतौ सतापि मर्थिकेन सत्ताया गोचरमेव हि भू
तमुच्यते भूतं हि सत्यं तच्च सत्यं यत्र न कदाचिदपि कस्यचिदपि विप्रतिपत्तिः अत्र मेये पुनरविदुषां ता
वत्प्रतीतिना स्तेषु विदुषां च प्रतीतिवपि बहु प्रकारेण स्पष्टं विप्रतिपत्तिरिति तत्रासत्यत्वसंभावना
पि भवेति भावः अतश्चात्र सर्वेषां वावकाशस्तदाहृक्कादवकाशः तत्सहितैवाद्येते च तद्वृत्ते एव हि
दिभूतये च के सर्वप्रतीतिसद्भावगोचरत्वात् तस्य भूतत्वस्य स्थितिमवस्था ..... विदुरितियुक्तमुक्ते
भूतसामान्यात् एतएवेति एवमेतद्विशेषः पंचथा आत्मावेशः च त्रिधा एकोपि पुंस्तत्तद्रूप आत्मभे
दः तत्त्वमये वस्थाप्यः अन्यथा हितत्वा विशेषास्त्रिंशदान् स्यात् विद्यायाश्च समनंतरोक्तेन सामा
न्यात्मना संज्ञेण रूपेण दशथा विशेषः विशिष्टेन तमेव संज्ञेण सद्देशात्मना रूपेणास्यास्तत्त्वमये
परिचरणेन एवैशान्तेरण के भेदे तत्त्वमये वा वस्थाप्य उदीय विशेषाद्विद्या शिवस्तु समावेश एव
ति न तत्रावेशोक्तिस्तस्य परमाह यस्वभावत्वात् तदपेक्षया समावेश एव समावेशकलक्षणभेदानुपप

तैस्तयुक्तमस्तस्य समावेशस्य पंचाशद्विधमिति ननु श्री पूर्वशास्त्रे रुद्रशक्तिसमावेशस्य पंचाशत्तत्त्ववर्णने प्रति-
ज्ञाय भूतादीनां स्वरूपनिर्णयकृतमित्याह रुद्रशक्तिः समावेशः पंचथानुवर्णने कोवकाशो भवेत्तत्र भूता
वेशादिवर्णने प्रसंगादेतदिति चेत्तस्मात्तुः संभवतश्च नास्माकं मानसा वर्णी लोको भिन्नरुचिर्यतः कोव
काश इति भोता दीनामप्रस्तुतत्वात् इदमेव हि तदप्रस्तुताभिधाने यदन्यदप्युक्तम्या न्यदभिधीयते इत्यतः
श्चादितं कोवकाशो भोताया वेशवर्णने इति अथ रुद्रशक्तिसमावेशाच्चर्चने प्रतिज्ञातेऽपि प्रसंगादेतदुक्त
मिति मनः तदप्युक्तमित्याह प्रसंगादित्यादि-... निर्णीतप्रायो प्रकृतौ र्थे यत्किंचिदनुष्ठानेना
प्रकृतमभिधीयते तत्रायं समाधिः प्रसंगादेतदुक्तमिति इह रूद्रिष्टेऽपि प्रकृते लक्षणपरीक्षा यन्तु कौवा
भूतावेशादीनामा कस्मिन्मेवाभिधाने कृतसि कोनासायं प्रसंगाः एवं ह्यप्राकरिणा कानां प्रमेयनामा
नेत्यादेतानां प्रमेयप्रतिपादनप्रसंगाः स्यात्तु कं नास्माकं मानसा वर्णीति यद्येवं तर्हि किं प्रतिपितव्यमि
त्याह उच्यते द्वैतशास्त्रेषु परमेशादिभेदिता भूतादीनां यथासावनतथा ह्यवर्जिते अत्रेति प्रद्वयशास्त्रे श्री
श्री पूर्वमेति विभिन्नता तन्निषेधे तद्वयवर्जितसंज्ञेतः ततश्च किं स्यादित्याशङ्क्याह यावन्मद्विंशकः सो
यं यद्वा न्यदपि किंचन एतावती महादेवी रुद्रशक्तिरनर्गलाः अन्यदिति तद्देवा भुवनाद्याः अनर्गलेति।
व्यापकत्वादप्रतिहता इत्यर्थः यदुक्तं तच्छक्तिवक्रात्मकमेव विसेषात्वात् प्रहीत्यदहणात्मनैतत् प्रेतादि
मध्ये प्रसदा विभाति नायुषि भिन्ने भवतौ स्ति किंचिदिति एतश्च तत्र येनार्थेन संवादयति तत्तत्पवहितीय

श्री.
ते.लो.
धर

46

स्मिन्नधिकारेत्युच्यते यथादेर्विषयत्वेपेचदशपादिभेदतः तत्रशक्तिरुद्राङ्गेरेवतावत्स्फुरत्वात् शुस्मिन्निति
श्रीश्रीपूर्वशास्त्रे यदुक्तं तत्र शक्तिमशक्तिभेदेन यथातत्त्वेन विद्यते स्वयम्सहितं तत्र अविज्ञेये दशायेतयेति
आदिः शिवः साक्षात्तमिद्यते इत्येते एतच्च तत्त्वभेदेन भविष्यतीति ग्रंथविक्रमभयाङ्गेत्यायस्ते ननु यथेव त
द्विरुद्रशक्तिसमावेशोभिधीयतां किंभूतायविशेनेति स एव दोष इत्याशङ्कां गर्भीकृत्येतदोवापसंहा
रभंगपादृष्टांते दर्शयन्नुपपादयति तस्माद्यथाश्रुः स्वैर्येगुणाद्येणां शिकामुखः निरेशभावसंवायस्त
थैवात्रापि बुध्यतां यथासंनिहिते च दादाचार्ये लोहितपाद्येणाभासद्वारेणानेकसामान्यभाससंसील
नात्मनो रेशस्याखंडस्यार्थसम्यक् स्वालक्षणा बोधो भवेत् तथैवात्रापि भूताद्येणामुखेन निखिलरु
द्रशक्त्यावभास इत्यधिकोक्तं एवमपि किंस्यादित्याशङ्काह अतएव विकल्पतद्योव्यप्राभववैभवैः अ
न्तेर्वाशक्तिरूपत्वाद्द्वैतैः स्वसमवायिकैः सर्वशेषाद्यवांशेन तं विभुं परमेश्वरं उपासते विकल्पोऽसंस्क
राद्येकितोत्पत्तान् तत्तत्स्वविकल्पातः स्फुरत्तदुर्मपादवत्त यमिणो पूर्णथर्मोऽद्यमभेदेनायिशी
रतेः अतएवेति धर्ममात्रावगममुखेन धर्मिण्यवगमात् अथवा भावोऽर्थोऽनित्यत्वं शून्यैरिति पूर्णा
त्वादितिः स्वसमवायिभिरिति शक्तिरूपत्वादभिन्नैरित्यर्थः येकेचन शक्तिचिन्तायुक्तिरुतत्र त्रियत
धर्मविषयस्य विकल्पोऽसंस्कारमवलंब्य परमेश्वरं समनेतरोद्दिष्टाभिः सर्वाभिरेव शक्तिभिः एक
यैव वा शक्त्या समाविशति ते समाविष्टाः सन्तः ते ये विकल्पस्तेषामेतः स्वाकारतया स्फुरेतः तेनियताश्च

५६

नियतावायमः शक्तयः तेषां पादवेप्रबोधः तदाश्रित्य पूर्णयमोऽसमनंतवचित्तत्वेन पूर्णस्वभावधर्मिणोऽ
शक्तिमते परमेश्वरे अभेदे ताधिशीरते तद्रूपतया स्फुरतीत्यर्थः नन्वेकस्यापि नानाविधधर्मयोगिनो
र्यस्याखंडेनैव प्रतीतिगोचरीभावः संभवति नन्वितरयेति किमेतदुक्तमित्याशंका प्रागुक्त्यर्थमेतदेव सं
वादयति कुचिवात्र तत्रैव श्रीविद्याधिपतिरादरात् तदेव पठति तत्स्वरूपमविकल्पमलजाकल्पनेन
विषयीकरोति चेत् अत्र कलित्वित्तचित्तसंविदेनोत्पन्नभूतयः स्रष्टः यदि नार्मेदियिकीनिर्विकल्प
कप्रतीतिरविकल्पमविभागमपि तत्स्वरूपकल्पनेन नियततद्दर्मविषयत्वेन भेदेन सवलंब्यतविषयीक
र्यात् उक्तमुदा नित्यैकतरधर्मावभासमत्वेन धर्मिस्वरूपावभाससुखेन धर्मिस्वरूपावभासयोऽंतर
स्फुटाकारत्वेनोत्पत्तिवत्त्वाश्रित्या अत्रांतरनानाधर्मविषयाः संविदेया सांज्ञा एवेति या अनुभूयः अनुभ
वानो भवेयुः नोत्पद्येरन्नित्यर्थः यदि हि सर्वधर्माऽत्र धर्मिणि सर्वेषु भवाः स्रस्तत्परित्यागित्यादावेकै
कस्यापि तिस्राः कल्पनाः भवेयुः तेन स्वेच्छावशात् अर्थित्वानुरोधाद्वा नैव धर्मिणावभासो भवेन्न द्वित
रयेति युक्तमेकतरशक्त्यवभासेनाने तशक्त्यावपि परमेश्वरेव भास इति एतन्न केवलं युक्त्या सिद्धेया
वदभासेनापीत्याह तदुक्तं श्रीमद्गौडोस्वशक्तिकिरणात्मकं अथप्यसुरयिष्टानमित्याद्युक्तं विशेष
णैः तस्योद्विषसदीप्तात्मानिष्कल्पावलमूर्तिमान् काष्ठासैव पुरासत्त्वा सर्वदृक्कामृतात्मिका प्रध्वस्ता
वरणाशांता वस्तुमात्रातिलालसाः आयेतोपरता साधीमूर्तित्वेनोपचर्यते स्वशक्तिकिरणात्मकं यदस्त

47

三十二

ॐ उपप्रतिविंबादौ लिख्यते स्वात्मतेपिविचित्रे निखिलमिदेवाद्यवाचकात्मजगत दर्पणनगरवदात्मनि वि
भासयन्विजयते विजयः इदानीमनुपायानेतरेण कर्मप्राप्तशोभवापाये द्वितीयार्थेन प्रमाणदिते प्रतिज्ञाने
अथ परोपयिकं प्रमाणायते पदमनुत्तरमेव महेशितः इति १ ननु यदि नाम परोपायस्याप्यनुत्तरमेव रूपे इत्या
ह प्रकाशमात्रेण योक्तो भवेत्तु वीर्येण सहः तत्र स्वतेजसा मत्र अधिकं प्रविशति २ यः प्रकाशः स विश्वस्य प्रकाश
ते प्रयच्छति इति प्रकाशमात्रमिति प्रायात् न हि निर्विमर्शः प्रकाशः समस्तपपद्यते वा प्रोक्तमित्यनुपाया
क्तिके अधिकमिति कल्पनामात्रेण न हि वस्तुतो वस्तुनः स्वभावोति रिच्यते तथा चैवासंस्वभार्य एव न स्यात्
स्वतेजो प्रकाशानक्रियाकर्तृत्वम् तस्य चैतन्यं यत्स्वभिन्नं वेव स्वेच्छया सर्वप्रकाशयतीति तदेवाह यः प्रका
शः इति यः एव प्रकाशानक्रियायां कर्ता परप्रमात्रात्मा अनुत्तरशब्दाभिधेयः प्रकाशः समस्तस्य प्रमात्रप्रमे
यात्मनो विश्वस्य प्रकाशात् प्रकाशमानानां प्रयच्छति स्वात्मैकात्म्येनाभासयतीत्यर्थः न हि विश्वेनाम प्रका
शमानत्वात्तदिति रिक्तं किंचित्संभवति तदतिरेकाभ्युपगमेत्यस्य प्रकाशमानहायोगाद्भानमेव न स्यात्
दाह न च तेद्यतिरेक्यक्तिविश्वे सहाय्यभासते इति ३ वाशब्देभ्युपगमे न रयधेवेतर्हि प्रकाशपदप्रकाशते ३
ति विश्वस्यावभास एव न स्यादयभासते विश्वमिति किमेतदित्याशङ्क्याह अतोसौ परमेशानः स्वात्मवो
मत्यनर्गलः इत्यतः सृष्टिसेहाराडंबरस्य प्रदर्शकाः इति ४ अत इति प्रकाशातिरिक्तस्य विश्वस्य भानायोगा
त् परमेशो हि अनर्गलतलक्षणस्वस्वाते अमहात्म्यात् स्वात्मभिन्नावेवानतिरिक्तमपतिरिक्तायमाने इत्य

श्री.
ते.लो.
५८

५८

दिष्टावैचित्र्यं प्रदर्शयतीति इत्येवैविश्वैविचित्र्योहासेपि प्रकाशमात्रस्वभावे स्वात्मन्यस्य नाधिकं किं विजातमिति।
कदाचित्तमित्यत्र यो म्नाति रूपं कृते अतएव चानेन विश्वस्य चित्वाति विवक्षितमिति ननु ज्ञेयं हेतुं हि प्रत्यति विव
वात्स्यावकाशो दत्तः यथा हि दर्पणादौ परस्परव्यावृत्तात्मनः प्रतिविचितायाकारविशेषास्ततो नतिरिक्तं ह
भासते तद्वदिहापि इति तदाह निर्मले मक्तये यद्वद्वोति भूमिजलादयः शुमि आस्तद्वदेकस्मिंश्चिन्नाये विश्व
वृत्तय इति ५ रूपादिपंचवर्गाये विश्वमेतावदी च हीत्यासुक्तं यस्याये चैव रूपादयस्तावत्सर्वमिति तेषां प्रतिवि
वेन च वस्यया विषयविभागे दर्शयति सदृशं भाति न घनदर्पणां वरवारि स्थिति सदृशं इति सजातीयं चैवरे।
त्येवरस्येनातितीव्रनातिमंदं सौख्यं चोद्वेवातेजः तत्र हि स्थाया पुरुषो पदेशविद्धिः शरीरसंस्थानप्रतिविंबे सुच
ते यदाहुः नभस्ये च तेजसि रूपप्रतिविंबयोग इति यदा विषयो तरोपलक्षणपरतया शब्दप्रतिविंबविषयत्वे
न व्याख्येयं तेन नभासि प्रतिष्ठाता तथा परावभूयमानस्य कटुतिक्तादरसस्य स्त्रादिषा दृश्यरोधस्य च दंतौ
दके कदादौ स्पर्शोच्चित्ते च रोधरूपादिपंचवर्गाये विश्वमेतावदेव हि रदयते पंचभिश्चत्तरादिभिरिंद्रियैः पुं
वाथ मंजरीम् ज्ञाणेत्ते च क्रमेण प्रतिविंबमिति एतदेव दर्शयति तथा हि निर्मले रूपे रूपमेवावभासते
इह प्रथित्यने जसोत्रयाणां मेव रूपत्वमिति पार्थिवे दर्पणादौ आण्मि मिते जलाशयादौ तेजसे चत्तरादौ
रूपास्तः स्वस्त्वस्तिगुणः सन्निवेशस्य संस्थानात्मेति तत्प्रतिविंबनमेव तत्रावभासते न स्पर्शादेस्तत्त्वत्वा
तदस्यानायात्मकेषु कदायाथादिषु स्पर्शादेः संभवात्प्रतिसेकामिति तेन य एव यत्र स्वस्त्वस्तिगुणः सप।

९

५८

वतप्रतिसेकामतिइत्याशयः नचैतदप्रतिबद्धमितिवधारयितेसहस्रान्तमाह प्रकृन्नरागिनीकांतप्रतिविंबत।
सेरं दर्पणोक्तचक्रंभाभ्यांस्पृशोत्पिनत्प्यति ० नहिसर्पेणस्पृशविमलोत्पमेवतथायतः अत्रतावत्प्रकृन्न।
रागिण्याःकांतायागुरुसन्निधानादेरेतरायप्रायत्वात्साक्षादृशनायप्राप्तावपिदर्पणप्रतिविंबद्वारेणानस्य
संचेत्येदृष्टोमयाकांतइतिसेतेषाभिमानात्कांतदर्शनंनृत्तं अतएवसंदरमित्यनेनदर्शनवशेगमिषुताज्ञादा
तिशायकारित्वाद्ययिसूचितं एवसनन्यसंचेयएतत्सर्पेणपिमेष्यादिति तत्रकृतप्रयत्नापिसादर्पणोत्पृश।
प्रतिसेकमात्रमलभमानानत्प्यतिनप्रतीयतइत्यर्थः ननुययत्रूपंप्रतिविंबितेतत्तदव्यभिचरितस्वभा
वः सर्पेणपिनकिंप्रतिविंबितइत्याह नहीति अस्मैतिदर्पणस्यतथेतिविमलं स्वच्छमेवहि अस्वच्छस्यदर्पण
एवमुत्पस्यप्रतिविंबकरोतीतिभावः नैर्मल्येनामचैतत्किमुच्यतेइत्याह नैर्मल्येचातिनिविडःसेजातीयाभा
वेनाकलषितायेसजातीयायथादर्पणोत्पपरमाणवस्तेषांपकाविजातीयाभावानिस्महायायासेगतिः
नैरंतर्येणावस्थानात्प्रदत्तादिपरिहारेणसृजतातात्मसंहतत्वेतनैर्मल्ये यादेवैहिविजातीयैस्सजातीया।
भावैश्चाकलषितेदर्पणादेरूपमपलभ्यते तदाहूपप्रतिविंबयोगो यजावविजातीयैर्वीषारजोरूपादिभि।
स्तत्कालुष्यमुपनीयते तदानेत्प्रत्ययवतिरेकाभ्यां निश्चीयते योयमेवप्रतिविंबान्याकायेतयाविशिष्टः
स्वच्छताख्योगुणःसपवतत्यतिविंबरुद्धातीति अतएवचरूपेएवचरूपमवभासतेइत्यादौप्रतिज्ञानोदर्पणो
पिमुवेप्रतिविंबेदिसविशेषेणचिंवप्रतिविंबभावेतभवतीत्यप्यावेदिते एतदवप्रकारेणतरेणपिद्याचष्टे

श्री.
ते. लो.
५५

५५

स्वस्मिन्नेभेदाद्भिन्नस्यदर्शनतत्तमेवया अत्यक्तं वप्रकाशस्य नैर्मल्यं तद्गुह्यदिते ॥ अथ क्तः प्रतिविंबितेपि भावोत्तरे त।
स्वविकल्पस्यैव निर्भस्मादतिरोहितः स्वप्रकाशो यस्य दर्पणादेः स्वात्मन्यभेदमवलंब्य यद्भिन्नस्य भिन्नदेशस्य प्र।
तिविंबार्यकस्य पर्यवतादेर्दर्शने गभीरुत एवार्थत्वात् कवीकारणं न हि दर्पणवेषादा एव मात्रेपि वात्ये देशे प्रतिविं
वे भवती भावः तत्र या समता ऊसादि वैलक्षण्येण प्रतिविंबग्रहणमहिस्तुतात देव नैर्मल्यं न चैतत्स्वापत्तमेव।
स्वाभिरुक्तमित्याह गुह्यदितमिति गुरुणा परमगुरुणा श्रीमदुत्पलदेवेन अथार्थस्य यथा रूपमित्यादि त
था न च युक्तं तस्मैवमित्यादि श्रीप्रतिभिता कारिकाद्वयटीकाया मेव तन्निविलमेव प्रतिविंबमतत्तमुदित
मित्यर्थः तदेतन्नैर्मल्यं स्वात्मा सुखतया द्विप्रकारमिति दर्शयित्वाह नैर्मल्यं सुखमेतस्य संविज्ञास्य सर्वतः ॐ
शोभाशिकातः काण्यन्यत इति सुखमिति सर्वस्यैव दूयायात्मनो विश्वस्य प्रतिविंबग्रहणसहिस्तुतात् अत उक्तं सर्व
त इति संवित्संलभे मेव हि विश्वं संवेद्यते अत एवास्याः सर्वतः स्वकृतं तथा कापि दर्पणादा वेशो शिकातो दूया
दिलक्षणं प्रशमशमवले व्याप्य दमुख्ये नैर्मल्यं तद्विकृतिदेव किंचिन्निर्मलमन्यथा सर्वत्र सर्वं भयादित्यर्थः।
तेपि स्पर्शाः प्रतिविंबे गृहीयात् एवं च सुखादस्य भेदे न स्यात् तन्नैर्मल्ये च तत्त्वा तंत्रमेव निमित्तमित्याह वि
मलेतन्नदिच्छायेति ९ तदिति दूपादि अत एव स्पर्शादितत्रा विमलमित्यर्थसिद्धं तेन तत्कृतिरेव तथा प्रसृते
तिभावः अत आह भावात्तयस्य तीचातिवप्रमायात्मिकं हितत् तेषामेवास्ति महिष्यामयं तत्प्रतिचातकं र।
ति ९ प्रतिचातीति प्रतिहर्तृत्वादस्यानुप्रवेशा सहमित्यर्थः तद्विमार्यास्वरूपगोपना कारित्वायेयं पारमेश

५५

रीक्रियाशक्तिसदात्मकं अतएवमेदशायात्मात्वेयतयाः स्योऽप्यतत्रास्वस्वतमितिप्रतिविंवग्रहणमासतेअम
यत्पुनरप्रतीचातिभावानां वपुस्तत्मादियामयेज्ञानशक्तिसुभावमतएवतदपेक्षयातत्त्वस्वमितिप्रति
विंवग्रहणसहिस्तम तेनपूर्वप्रतिविंवात्मकमिदंततद्वादीतिविशेषः एवंपरमेश्वरएवस्वसातंत्र्यमाहा
त्त्यातत्रहिंवप्रतिविंवायाभासवैचित्र्येणावभासतेइतितात्पर्यार्थः तदाह तदेवमुभयाकारमवभासप्रका
शयन् विभातिवरदो विंवप्रतिविंवतयाविलेइति १५ उभयकारमितिप्रतीचात्प्रतीचायात्मकं आभास
मात्रसारमेवैतत्तात्त्विकमित्युक्तेअवभासप्रकाशयन्निति उक्तेच तस्मादेकोमहेशानः स्वातंत्र्योयद्विहितस्थितिः
द्वित्वेन भास्यसौविंवमतवमुपपादकेषांचनैय्याधिकानांप्रत्याहृतैत्रयनरश्मिभिः स्वस्यैवमुखस्यग्रहणेपि
दर्पणमुखमितिभ्रान्तिप्रनः सत्यतथांतवभ्रान्तव्यतिरेकेणतृतीयराप्रपेतरस्याभावात्प्रतिविंभेनामना
किंचिदस्तीतिमतनिराकर्तमाह यस्त्वाहनेत्रतेजांसिस्वस्वात्प्रतिफलंफलम् विपर्ययस्यसकं वक्तेरुक्तेती
तिसंपृच्छतेइति १६ यत्रैकवचनेनसूत्रकारामूचितत्वात्सर्वेषांनैय्याधिकानांतन्मतमितिसूचितं केचि
देवस्यग्रहहृतैरेतदुक्तेइतिभावः अतएववृत्तिकारभूषणकारादिभिरेवत्रामापिनस्पृष्टम् स्वस्वादितिवा
द्यादृष्टेणदेविस्तेतिपराहृतेत्यर्थः अत्रचप्रतिफलंतीतिविशेषणद्वारेणहेतुः अन्यथास्वदेहसंसृतीभाव
वर्षवैषांनस्यादितिकथंस्वमपिवक्तेरुक्तेलीयुः पुस्त्यतेइत्येतदभ्युपगमेकस्त्ववाशयइति तदेवाह देहाद
न्यत्रयत्नेजस्तदधिष्ठातरात्मनः तेनैवतेजसाजदेकोऽर्थः स्यादर्पणेनतइति १७ उहादितचक्षुषःप्रमातृदेहा

श्री.
ने.लो.
५.

50

हृदिः प्रसृतं यत्रायने तेजस्तेनैव विपर्यस्तं तेजसा स्वाधिष्ठायकस्यात्मनो यदि समुत्पत्त्यात्स्वात्मायते तदर्थेणेन को।
यः प्रः प्रतिफलनहेतुनामत्येषां अपि क्रियादीनां तत्र संभवात् अथ दर्पणादय एव प्रतिफलनहेतवो न क्रिया
दय इति स्वच्छं दामिथानमेतत् यतः समानेपि प्रतिघातहेतुद्वे दर्पणादय एव तथा न क्रियादय इत्यत्र न किंचि
इत्यायामः अथाधिकः स्वच्छत्वाद्यो यमोऽस्ति निमित्तमिति चेन्नैतत् स्वच्छत्वादिन प्रतीयाते निमित्तमेवेत्यालो
कस्य स्वच्छत्वात् तस्मिन् सति न भसिन कस्याप्यवकाशः स्यात् प्रसृततत्पत्तिविबुधहणे निमित्तमिति विरुद्धं
मेव हेतोरारुतिनेन प्रतीयाते मूर्तत्वायेव निमित्तं तच्चाभयत्रापि समानं यद्वा दर्पणेन प्रतिफलनस्य वृत्त
त्वादिदानीं दर्पणं विनापि स्वमुखग्रहणं स्यादिति तेन किं प्रयोजनं एवं च प्रतिफलनबलात्पत्त्यादृशाय
दिनाय नारश्मयः स्वकमेव वज्रं गच्छति तत्रिजपवदेशे तस्यायेनात्यत्र दर्पणादेरितरित्याह विपर्यस्तं
तेजो ग्राहकात्मा तमागतैः रूपं दृश्यते तव दने निजेन सक्तरोतरे इति १५ रूपमिति स्ववदनसंबन्धिवदनेनि
ज इति स्ववदनदेशे एवेत्यर्थः स्वदेशावस्थितमेव हि ग्राह्यग्राहकौ गृह्णातीति भावः न हि नीलदेशे य
रिह तस्नीलज्ञानं नीलं परिच्छिदत ऊचितं हृष्टं ग्राहकात्मा तमिति गृहीत् संबद्धमेवैतज्ज्ञेयं आत्माधि
ष्ठितानामेव हि एष ग्राहकत्वव्यवहारः किंच बहिर्निस्तृतानां नयनतेजसां आत्माधिष्ठाने किमशरीरेण
सशरीरेण वा आयेपक्षे शरीरस्य भोगाय तनत्वेन स्यात्तेन विनापि बहिर्बुद्धिर्लक्षणस्य भोगस्येष्टा सात्
एवं च तस्य भोगाय तनं शरीरं इति स्वमिद्धां तं भोगं भवेत् सशरीरेणाधिष्ठानेन च विबुधवदेवा स्य प्रतिपत्ति

५१

स्यान्नतन्मयेत्याह स्वमुखेस्पर्शवशे तद्द्रव्यमायात्ममेतत् न त्वस्य स्पृशति त्रस्य वैधे को तस्वर्गपिण इति १५ य
दीदं निजमुखाधिकरणत्वेनात्मनो रूपमवभासते तन्ममेदं रूपमित्यहेतास्य दत्तेन पर्याप्तप्रतिपत्तिः स्यात्
न पुनन्वोध्यकस्मात्तनो स्पेदं रूपमितीदेतास्य दत्तेन व्युत्पन्नानां बालादीनामयमित्येवैकारसा प्रतिपत्तिः
व्युत्पन्नस्तु संमुखमेवेदमत्र प्रतिविंबितमिममि मन्यतां नामको दोषः विंबासुतरस्य प्रतिविंबिते भेदेन प्र
तिपत्तिरस्येव तत्रैव रूपतस्यापक्रोत्तमशक्यतात् किंच स्वमुखपवययात्मनो भानरूपस्यान्नत्पृशापि
भायात् रूपमन्निवेशादिकामंगुरुत्तगंधवद्वादि रहितौ स्यातां न पुनस्तदव्यभिचरितस्वभावत्वात्पृशा
हीनौ क्वचिदुष्टौ रूपप्रतिविंबे तस्पर्शाद्भिन्नमेव रूपं प्रतीयते न ह्यग्निः प्रतिविंबभाजो मुक्तस्य क्वचिदुक्त
त्वेमुपलब्धं तद्द्रव्यभासे यथा तद्द्रव्यस्य सन्निवेशावशेषभावेन यातदव्यभिचारिणस्पर्शस्याद्यदिसुम
त्वमेव गदस्यते तस्मात्तुक्तमुक्तं स्वकस्यैव वक्रस्य ग्रहणमिति तत्त्वत एवोक्ते भ्रान्तिरियमिति यत्स्वमुखमे
व गदस्यमाणं भ्रान्त्याभिमन्यते दर्पणे गृहीतमिति यद्येवेतर्हि सैवास्तु किमसंवेद्यमानस्य सत्प्रमुखग्रह
णस्याभ्युपगमेन भ्रान्तौ स्यादौघमाणमेव परिस्फुरति न वस्तुतस्तु मपि शक्तिकाया रजतनिर्भासे हियः
दिशक्तिकापि भयात्ने अत रजनिर्भासेनेति भ्रान्तिरेव न स्यात् एवं सत्यमेव वेत्तुं खं गृहीतं कानामभ्रान्तिः
भ्रान्तावपि किंवा दर्पणपवमुखत्वेन भासतमखं परमुखत्वेन न तावदाद्याप्यतो दर्पणस्याखं उच्येव निर्भा
समानत्वात् न हि रजतनिर्भासावसरे शक्तिकाया अपि भानं भवेत् नापि द्वितीयः एवं सौदासीत्यसवलेव

श्री.
ते.लो.
५५

मानः सर्वो जनः स्वमुखे भूषणविद्यासप्रसायनादावनाहतः स्यात् तस्माच्छ्रुतिभावादिबलित्वात् प्रतिविंबा
त्येवस्त्वन्तरं एवैतदुपगंतव्यं अतः प्राह रूपसंस्थानमात्रे तत्सर्षागं यस्मादिभिः न्यग्भूतैरेव तद्युक्तं वस्तु तस्य
तिविंबितं ९ तदुक्ताङ्गान्यभावादेहेतोः स्पर्शादिशून्यत्वात् केवलं तद्रूपं संस्थानं तत्र दर्पणादौ प्रतिविंबितं
सदस्त्वैव न पुनरवस्तु किंतु स्पर्शादिभिश्च न्यग्भूतैरेव तद्युक्तं अन्यथा स्य विंबादिविशेष एव स्यात् तस्मात्
स्त्वैव प्रतिविंबलक्षणस्त्वतीयो राशिर्विज्ञाशयः किं नाम चेदं स्पर्शादीनां न्यद्रूपत्वमित्याह न्यग्भावो ग्राह्य
ताभावात् तदभावो प्रमाणतः स चार्थसंगमाभावात् सोपादर्शो न वस्थिते रिति १० स इति प्रमाणाभावः अ
नवस्थिते रिति अर्थात् स्पर्शादीनां यदि नाम ग्राहिस्पर्शादीनां न वस्थानं स्यात् तत्रैः सहैन्द्रियाणि संयुज्येरन्
तत्सन्निकर्षादेव बोधायमानं ज्ञानं तत्र प्रमाणतो यायादिति तत्सतीयमाणस्य स्पर्शादेशो सभावो भवेदि
ति भावः किंच अतएव गुरुत्वादियर्थे नैतस्य भासते न स्यादपेक्षं स्थितो सौ तद्दृष्टौ मउपायकाः ११ अतः
तिस्पर्शादीनामनवस्थितेः यदि ह्येतस्य प्रतिविंबितस्य रूपसंस्थानमात्रस्य स्पर्शाद्यपि स्यात् तत्र दर्शमे गुरु
त्वादिरपि भायात् तदभावे चास्य किं प्रमाणमित्याह न स्यादर्शो संस्थितो साविति असाविति गुरुत्वादिय
र्थः प्रतिविंबितस्य पर्वतादेर्गुरुत्वादियर्थसंभवे हितयो गादर्पणोऽस्य चाल्यः स्यात् न चैवमिति प्रतिवि
ंबे पितृनास्तीत्युक्तं गुरुत्वादियन्मे तस्य लक्ष्यते इति न च रूपेणावत् स्पर्शाद्यभिचारिसर्वत्रैव दृष्टं विंबे
चैवमिति दर्पणे रूपमेव केवलं किमिति प्रति संकोतमित्याशङ्क्याह तद्दृष्टौ मउपायका इति तद्दृष्टाविति

तस्य रूपसंस्थानमात्रस्य हृष्टाववभासतेत्यर्थः दर्पणे हि पूर्वाक्तयुक्ता रूपेमेव स्वस्म मस्तीति तदवभासनप
वास्यसाधनत्वेन स्पर्शादेरपीति भावः उपाय एवोपायक इति स्वार्थे कन् ननु यद्यादर्पणस्तदृष्टादुपाय
स्तथा न्येपालोकादय इत्युपायत्वा विशेषेणैष यवकस्मादप्याथार उच्यते इत्याशंक्याह तस्मात्तैषभेदे
नयद्भानितत उच्यते थार इति यतः पुनस्तस्मादादर्शादेव प्रतिविंबो भवेत्त एव क्रयानभातिततो हेतोः
तिलेषु तैलमिति वदमिवापक तथास्यैषा थार उच्यते अत्र पुनरुक्त्यत्र स्पष्टतः प्रतिविंबस्य सत्त्वालो
कादय उपाया इति तेभ्योऽप्यविशेषः तदाह तत्र रूपयादीपदृक् संविदः क्रमात् २ दीपचक्षुर्विबोथानो
कादित्याभावतः यरे सर्वत्र आपि नैर्मल्यत्र विना दर्शवत्स्य क इति २ क्रमादिति दर्पणाभेदे नोत्पन्नव
भासा इतरकास्तत्रिते हि दर्पणे ज्ञातेऽपि प्रतिविंबे दीपे विना कस्तदावहारः को हि वेदो यतः स मे दर्पणे
मुखे संजाते एव संयस्य संजातेऽपि मुखे सत्यपि लोके न तदावहारः अनेयस्य च सत्यप्येव सामग्र्यो केना
पि वैगुण्येन यदि इंद्रियार्थसन्निकर्षाभावात् ज्ञानेनोत्पन्ने एतत्कृते परिक्लियादित्येतज्ज्ञावेषोऽसमु
दितानां मुपायत्वे अवभासमात्रसारमेव हि प्रतिविंबमतस्तमि तेतदिह प्राथान्येनोक्तं ननु क्रयुक्त्याद
र्पणादीपादीनां अपि विशिष्टमेव प्रतिविंबग्रहणसहिस्तत्वेमिति किमिति न तेऽपि स्वात्मभेदेन तद्भास
मेयुरित्याशंक्याह दीपेत्यादिसत्यमस्येव दीपादीनां स्वात्मनि प्रतिविंबग्रहणसहिस्तत्वे किं त्वप्रति
विंबस्य दर्पणे यथानतिरिक्तत्वेऽपि ततोतिरिक्ताय मानत्वेन प्रकाशस्तथानावेति यत आह न विना दर्श

श्री.
ते.लो.
पर

52

वदृशगितियतो दीपादीनां कानि न स्यात्भावः कदिने हि दर्पणादौ प्रति संक्रांतं सुखाया यमस्य स्थैर्यात्पुण्यकृतिः
भासते दीपादितेजः पुनः कदिन्याभावाद्देगवदिति तत्रास्थैर्यात्ततयानप्रकाशते यथानिर्मले पिजलाशयाः
दावस्तिमितत्वात्प्रतिसंक्रांतमपि सुखादिना लक्ष्यते तथेहापीति भावः नन्वेवमप्यपि द्रव्यत्वात् कदिन्याभावा
त्तैमिमेपि प्रतिबिंबस्य पृथग्भासेन प्यात न ग्राह्ये वस्तेषां कानि न हि यथानभसि भुजं परिभ्रमयते न प्रती
यातस्तथा प्रापीति अत्र एवात्र वा क्रमोत्तरतः प्रेसो वा क्रोः परंतद्देने परिभ्रमः किंततदपेक्षिकं न हि यथा पृ
थिव्यां कानि न्यमस्ति तथा पृथग्यथा वा त्रतयानतेजसि न हि तेजसि कानि न्यनास्तीत्युच्यते किंततदपेक्षयेति
स्वल्पं प्रतिबिंबस्य पृथक्प्रकाशनायोग्यमिति अन्यथा समुत्तत्वाच्च काशतत्त्व एव दीपादयो हि भवेयुः संवि
दित पुनरेतन्नास्ते वेत्तमूर्तत्वात् तत्र न त प्रतिबिंबस्य पृथक्प्रकाशः किंच दर्पणादि पुरत एव स्वस्मिन् पंचादिति
तत्र मलिनं पञ्चाङ्गागं भित्तिन्यायेनाश्रित्य स्वस्मिन् पुरोभागे प्रतिबिंबं भासते इह तः सर्वतः स्वस्मिन् द्वाव हि
तत्वादेकेन भागेन प्रति संक्रांतमपि सुखादिना लक्ष्यते भागोत्तरेणांततश्चालोकादिना प्रति संक्रांतेन तस्यावृत्त
त्वात् यदा काचस्फटिकशकलादयः सर्वतः स्वस्मिन् द्वाव हि तवस्त दर्शनान्मथानुपपन्नानयनानां र
प्रमीनां प्रतिचातकास्तथा दीपादयोपि कानि न्यभावे सति सर्वतः स्वस्मिन् द्वाभागां तरेण निर्गच्छतः प्रति
बिंबं सति न तत्र तत्त्वरोहः अतिमलिनस्य तत्त्वतीचातकस्य भागोत्तरस्याभावात् संवित्सनः सर्वतो नैर्म
त्यात्स प्रकाशेति न तस्यावेद्यतरो योपस्तीति तत्र कथं प्रतिबिंबस्य पृथक्प्रकाशः यत्स नः प्रसरावसरे

पर

दीपेक्षाया पुरुषज्ञानेनवानमः स्थेतेजसिप्रतिविंबलक्षते तन्मंशदिमाहात्म्याश्चक्षुष्यापिवावत्प्रतिविंबेदृश
तेतत्रतेजसेचक्षुर्विद्विद्येतस्यनित्यपरोक्षत्वात् किंतुप्रायेगोलकश्चिन्नकश्चिद्वेशः नचैतत्प्रतिविंबसतत्त्वम
स्माभिः स्वापज्ञमेवोक्तं इत्याह एतच्चदेवदेवेनदर्शितंबोधदृश्ये मूढानां वस्तुभवतिततोप्यन्यत्रनाप्य
ले २२ प्रतिष्ठातिस्वतंत्रेनोनस्यायास्यायिचापिन स्वस्वस्यैवैषकस्यापिमहिमेतिहृत्पुलनेति २३ एतत्प्रति
विंबसततंकृत्पुलनादेवेनमूढनामितिवक्ष्यमाणेनप्रकारेणबोधदृश्येदर्शितमिति संबंधः दर्शितमि
तिसामान्येनोक्तेः सर्वत्रैवेतिभावः तदुक्तं पूजयेद्विंबवद्देवीः करणत्वेनधीरिति तथा जलदर्पणवत्तेन
सर्वव्याप्तंचराचरे तथा सदसद्वस्तुनिर्भासीदर्पणप्रतिविंबवदिति तथा यथातन्निर्मलावर्षाभोतिभा
वाविरोधिनः शुभामिश्रास्तथातस्मिंश्चित्रायेविषयज्ञयइति तथा प्रतिविंबेतिगम्यार्थस्त्वतः स्वस्वमणोरिवे
ति नमेवंथोतमेमोक्षोजीवस्यैताविभीषिकाः प्रतिविंबमिदं बुद्धेर्जलेष्विवविवस्वत तत्रतावदेतविंबेवस्तु
भवतिप्रतिभासमानत्वात् नच भातमभातेभवतीति सर्वेषामेवविवादः नचात्रैकसिद्धाधिकः प्रत्ययो
स्मितस्योत्तरकालमवदयात् ननुयथेवंतदेतेनप्रसिद्धं तत्तवस्तुजातीयेतभवितंयुक्तं अतथासन्निय
तेवस्तुत्वेभवेत् तेनशाशस्याद्रूपसर्पात्तकविद्याणां वस्तुभूतमस्तीत्यपि स्यात् नचास्यप्रसिद्धवस्तुतर
जातीयहमस्तीतिकथं वस्तुभूतत्वेभवेत् वासंत्वलूत्यत्रवस्तुदेशादेशांतरमपिअजेत् नचैवमेतत् तदा
ह ततोप्यन्यत्रनीति तत्रइतिदर्पदशात् अन्यत्रेतिदेशांतरेभवतीतिसर्वत्रसंबंधनीये वासंद्रूपादि स्पर्शा

श्री.
ते.लो.
५३

53

दियभिवारितमेवभवति नैवमेतदित्याह माण्डलमिति नैतत्पर्याप्तमित्यर्थः यतोऽस्पर्शादियपरिहारेण रूपं संस्था
नमात्रस्यैव प्रतिभासः न शब्दोऽत्र काकातिवद्योऽयः बाह्ये च पर्वतादिसर्वस्यैव प्रतिहर्तृत्वं चास्य भूतेष्वपि
नैवैवमेतत् अतश्चाह प्रतिचातीति न शब्दोऽत्रापि संबन्धनीयः अन्यथा स्य भूतेष्वपि कथं तदंतः प्रवेशः स्यात्
न चैतत् दर्पणस्य स्पृष्टतां पुन्यते तथा चेद्दिदर्पणस्यादर्शने भवेत् बाह्यस्य च सर्वस्यैवोत्पत्तौ कारणापेक्षास्ति
न हि स्वयं भुक्तिं चिद्वस्तु संभवति उत्पत्तेः पुनरत्यतिरूपे तमेवास्ते यथा चैकादिपरिहारेण चः इदं पुनरुक्त्यत्र
निमित्तं दर्पणाद्यपेक्षस्यातंत्रेण न कचिदपि सत्त्वं लभते न हि दर्पणादिपरिहारेण प्रतिविंबं कचिदुपपत्ते त
उक्तं तस्वतेऽमिति अतएव च नैतत्त्वयं स्थिरमस्थिरं वापीत्याह न स्या यस्यायि वा ण्यनेति बाह्ये हि वस्तुत्वं
सहजं कालयोगात्तात्पर्यादींस्तु च्यते अन्यथा तस्यायि एतत्पुनर्दर्पणादेरिति रेकेण सत्तामेव नोपलभते
इति कस्य कालयोगोऽयं न स्या यत्तमस्यायि त्वेवा भवेत् तस्मात्प्रसिद्धं तद्वस्तु जानीयत्वाभावात् शशविषा
णादिवदेतव स्त्ववेति नास्य प्रतिभासो न्यायः अथ वा स्ति प्रतिभास इति किमेतदुच्यते श्याह स्वस्त्वस्यैवैव
कस्यापि सहिमेति स्वस्त्वदर्पणादेरैवैव प्रभावो यद्वस्तु वस्तु विलक्षणमाभासमात्रमात्रं प्रतिविंबं नाम
दे प्रतिभासते इति तेन भगवता यथा दर्पणादौ आभासमात्रस्यैव वा अत्र भासते तथा संविज्ञावपीति
न बह्वीरूपत्वेनैषां सत्त्वमस्तीति बोधं वर्धयितुं बाह्यार्थाभिनिवेशिनामेतदुपदिष्टं अतः सर्वमेवैतदाभास
मात्रसारमेवेति न बाधेर्धेभिनिवेशेष्टं येन दैतमोहः शास्येत् अतश्चाह न देशानो रूपं न च समययोगो

नपरिमानवान्योत्पासंगो न च तदपहानि न च दानानवावस्तु न स्यात् न च किमपि सारं निजमिति भवे मोहः ॥
शास्त्रेदिनिनिदिशद्वर्णविधि २५ प्रतिविचिंत्यावर्णणातिरेकेण स्वतंत्रतया एव कृतं नोपलभते इत्यु-
पपादितं ततश्च नास्त्यस्य दर्पणात् एव देश इत्युक्तं न देश इति एवेवास्त्यनचना कादित्यालक्षणासक्तिरपि
नास्तीत्यर्थः अथाहि दर्पणादस्य एव देशः स्यादेकस्यैव न भेदो देशस्य मूर्तेन दर्पणेनाक्रांतस्य मूर्तेतरेणाक्र-
मितशक्त्या न मूर्तेनोसमानदेशात् विरोधात् अतएव चास्त्यनोपपत्त्या स्वगुणयोगात् इत्यर्थः सहि मूर्त-
एव भवतीति भावः अतएव च नास्त्यकाले संवेद्यः सहि कंचित्सूत्रापरभाविनमप्येव एव लक्षणात् सत्ताक-
स्यात् अस्त्यपुनर्दर्पणात् एव कृतं नैव नास्तीत्युक्तं ब्रह्मशः अतएव च नास्त्यपरिमाणं सत एव तयोरोपपत्तेः
अन्यथा हि परिमिते दर्पणे देशो महाकारं पर्वतादिकथं प्रति संक्रांतं भवेत् नापि दर्पणंतरेऽनेकेषां अर्थानां
नासह प्रतिभासेऽपि परस्परं नैवेद्येन संश्लेष इत्याह न चान्योत्पासंग इति न च नगरप्रतिभासादौ घटने के-
वांसि त्रदेशानामर्थानामेकस्मिन्नेव परिमिते दर्पणे देशे प्रतिभासस्तु देशो एकदेशत्वात् यथा उपपत्त्या प-
रस्परं संमीलने नैकपिंशीभावेनैवास्त्योत्पाद्यः न देदेवं तर्हि तत्र नगरप्रतिभासो न भवेदित्याह न च तदप-
हानिरिति सर्वेषामेवार्थानां परस्परं वैविक्त्यैव प्रतिभासात् न च भातमभाते भवतीति उक्तं ब्रह्मशः अ-
तएव च नास्त्यवस्तुत्वमित्याह न च वस्तुत्वस्यादिति सर्वेषामेवार्थानां प्रतिभासादिति एवमप्यस्त्यवस्तु-
तोपपादकमल्पमपि निजं तथोपपत्त्या न च किमपि सारं निजमिति इत्येव साभासमात्रसारं प्रतिवि-

श्री.
ते. ला.
५४

वमततं वास्यार्थं वादिने निश्चितमेव हेतुप्रयात्मकं संकचितं ज्ञानं शास्त्रात्मिकं तदर्थं दर्पणविधिः कृत्वा दिवैलक्ष्यं।
एतेन प्रतिबिम्बसहितवस्तु प्रकारो निरदिशान्तिरिष्टवाच एवंचसति ग्रयमर्थः प्रदर्शितो भवति यद्विस्मयं।
संविदिदर्पणप्रतिबिम्बन्यायेनावस्थितं नततदतिरिक्ततया कृतयावही नृपमेव वस्तुसदिति नतत्राभिनि
वेष्टयं इति तदेवमुपपादिते प्रतिबिम्बमार्गे यच्च दृश्यप्रतिबिम्बे उत्सामयिकेनाभियानां तरेणाप्यभिधीयत
इत्याह संपादितं इत्यमित्यादिप्रतिसंक्रमणेन श्रुतं श्रवणमस्याः प्रतिश्रुत्वा यत्वा प्रतिसदृशं श्रवणं प्रतिश्रु
सैवेति इहावल्लेखनैयायिकाणां दर्पणादौ चक्षुषाणोरप्यमीनां प्रतिफलनात्स्वकवक्रग्रहणो नृपस्य प्रतिबिम्बे।
श्रोत्रादेः प्रतिफलनाद्येमांस्तु प्रतिश्रुत्वा दौ मुखशब्दादिनृपतापरिकल्पनेनापि उदपक्रव इति न क्वचिदपि प्र
तिबिम्बमस्तीत्याशयः तत्र नृपप्रतिबिम्बमस्तीत्युपपादितं तावत् एव शब्दादीनामपि प्रतिबिम्बास्ति त्वोपपा
दनाय तन्मतमाशङ्क्य हस्यति नवाभाविन्यादिना असाविति प्रतिश्रुत्वा शब्दज्ञ इति न पुनः संयोगजे विभा
गजे वा स्वतएव स्वहेतुममर्थत्वादयं मुखाः शब्द इति भावः सच वक्रदेशाद्भ्रूयते वप्रतीयते अतएव तत्तत्वि
थवर्तिभिः प्रमातृभिराद्य एव शब्दस्तीव्रतमप्रायः श्रूयते न पुनरंत्यो मंदतमप्रायः हरदेशवर्तिभिः पुनरं
त्य एव न वाद्य इति प्रतिश्रुत्वा पुनस्तैव वक्रात्समीपस्थैर्वा प्रमातृभिरागच्छते न स्वमुखे प्रवर्तमानत्वेन।
संश्रूयते अतएव हरस्थैर्गच्छरगुहाप्रायदेशस्थैः प्रमातृभिश्च श्रूयते तदाभिमुखिततस्याः प्रवर्तमानत्वाभा
वात् मुखः शब्दश्च वक्रानां श्रोत्राणां श्रोत्राकाशमभिशायानेन न भिन्नभिन्नस्वरूपतामित्येति तथावेदिसर्वे

घोषोत्तराणामेकविषयत्वेन प्रवृत्तिरस्य प्रतिश्रुता पुनः श्रयः स्थितकथितमशङ्कणीयभोगादनुत्पत्तिः ॥
पिदिशदयोरेउपादानविशेषाः तेषां यानि विशिष्टानि स्थूलसूक्ष्मादि रूपाणि किं शाणि मुखिराभागास्तत्र से-
गतौ तदेकांशमीलनेनैकशब्दात्मवैचित्र्यायादिति वस्तुभूतशब्दज्ञशब्दजातीयत्वात्तुपलेख्यानां सोशब्द-
ज्ञः शब्दः तस्माद्यथासुखस्य दर्पणादौ प्रतिबिम्बमस्ति तथासुखस्य शब्दस्यापि न भसीत्याह अस्य शब्दस्य प्र-
तिबिम्बमुखादिवदिति न केवलं वस्तुभूतसुखशब्दजातीयत्वाभावादत्र प्रतिबिम्बत्वात्तुपप्रतिबिम्बजातीय-
त्वादपीत्याह इदमन्यस्य वेद्यस्य रूपमित्यभिधीयते यथादर्शितथाकेनापुक्तमाकर्णयेति वि यथादर्पणादा-
वहेताप्रत्ययस्यास्वभावसंबन्धिना रूपास्यान्यसंबन्धित्वेन वेद्यतया प्रतीतिः तथा मयैतदुक्तमिति परामर्शनी-
यस्यापि सुखस्य शब्दस्य नेकापुक्तमाकर्णयेति अतः प्रतिबिम्बांतरजातीयत्वादप्यत्र प्रतिबिम्ब-
मित्याशयः तशब्दश्चार्थसच पूर्वापेक्षया इति शब्देवाक्यसमाप्तौ तत्र केनचिद्वाक्यमिदं उच्चारितः शब्दोद्देश-
हायाकाशे प्रतिसेकांतिमेति तत्र देशवर्तिनोपवत्तत्त्वं भवेन्न तन्नैषामित्याह नियमाद्विबसुसां सुखप्र-
तिबिम्बस्य यत्नतः तन्मथगा प्रमातरः शृण्वेति प्रतिशब्दकं यस्मादर्पणादाविव प्रतिबिम्बस्य नियमेन विब-
सो मुखमेव भवति तस्मात्तयोः विबप्रतिबिम्बयोरेतवर्तिन एव प्रमातरः तं विबसो मुखेन प्रवर्तमाने प्रतिश-
ब्दे शृण्वेति न पुनर्मुखगास्तदतिरिक्तगदरगहादिदेशस्थाः तदाभिसूच्येन तस्या प्रवर्तमानत्वात् ननु यथेवं
तर्हि उक्तमथगतत्वेपि केनापि निमित्तेनाश्रितविंबाभिमतशब्दाकाराः प्रमातरः कथं विंबाभिमुखेन प्रवर्त-

श्री.
ते.ला.
५५

माने प्रतिशब्दे रत्नीयु रिता शोकाह विवग्रहे नपि विना प्रतिविबग्रहे भवेत् स्वयं सात्त्विके येषे हे किं ते मत्तरेव
५: भवेदिति प्रतिविबग्रहे देषावस्थानात् स्वयं सात्त्विकमिति अतर्कितो यनत विवभूत प्रिया दर्शनेन विशेषण
द्वारेण हेतुः न नूक्त युक्ता दर्पणादेरतिरेकेण प्रतिविबेष्टय कस्य नामो वनो यलभते इति तस्य विवसंमुखे भव
तीत्याशोकाह सांमुख्ये चोच्यते तादृगदर्पणाभेदसंस्थितेः तादृक् विवसंमुख्ये सो दर्पणस्तेनाभेदो दर्पणौ का
त्ये तेनया प्रतिविबस्य संस्थितिरवस्थानं तेनैतदेवा स्य सांमुख्ये यदर्पणे विवसंमुखेन वर्तते नदनधिकदृष्टि
त्वात्तस्य दर्पणादेः परवर्षभा विविबसंमुख्ये अतथा प्रतिविबस्योत्पत्तिरेव न स्यात् एवमाकाशादेरपि विव
सांमुख्ये नैव हि शास्त्रादि प्रतिविबग्राहित्वमित्यवगतं तदाह अतः कृपादिपि विवकाशे तत्प्रतिविबिते वक्तुं
काशे सशब्दे सद्भाति तत्परवक्रगम् अतो यथोक्ता हि विवसंमुख्ये विवसंमुख्ये कात्याहेतोः कृपायाकाशे तदि
वभूते सशब्दे वक्तुः संबन्धाकाशे प्रतिविबितं ज्ञातितदभेददृष्टिसद्भाति प्रतिभासते इत्यर्थः शास्त्रस्य गुणत्वेन
गुणितिसमवेत्तत्वात् तत्परमेव तमेवेति गुणितैव सहास्य गुणिति प्रतिविबनं युक्तमित्युक्ता काशे आका
शमिति कृपायाकाशस्य वक्राकाशसांमुख्ये हृदयंगमी कर्तृदृष्टा तयति तत्परवक्रवदिति ततः प्रकृताह
क्तः परावक्ता प्रतिवक्ता तस्मिन्निवेत्यर्थः यथावक्तुसंमुख्येना एव प्रतिवक्तुसंबन्धी श्रोत्राकाशः वक्तुसंबन्धि
नः सशब्दे साकाशस्य प्रतिविबे रत्नात्तथा तथा त्रयायाकाशेपीति इहावलततदिदियजे ज्ञानं रत्नीत
तत्प्रतिविबमेव विषये परिक्लिंयात् अतथा हि निराकारस्य ज्ञानस्य नीलयेतायनेकविषयसाधारणत्वात्

दिदेनील ज्ञाने रं देपीत ज्ञाने इति नियमो न स्यात् अतः साकारज्ञाने साकारवर्तिसंज्ञेण स्पष्टा कर्मव्यवस्था
व्यपपन्नेः न च यदेवास्य जनकं तदेव विषय इति कर्मव्यवस्थापि सिद्धे इति वक्तव्यं युक्तं जनकत्वाविशेषाच्च तत्र
दीनामपि तद्विषयत्वं प्रसंगात् अथैतन्नीलेन कर्मणा सत्ताजन्यतेन ते वैचस्यरादिनेत्यस्य उदेकविषयत्वमि
ति नैतत् कर्मत्वे हि कारकत्वेन सक्रियावेषावशाद्भवति अतथा तत्तदस्त्वमात्रस्यात्र कारकं नीलस्य चेहता
नात्यक्रियावेषावविचारयिते प्रस्तुतः इति कथमस्य तत्पूर्वमस्य कर्तृत्वं स्यात् इति न जनकत्वेनापि तदे
कविषयत्वं सिद्धेत् यस्मिन् जनकत्वाविशेषवस्तु स्वभावकृत एवायं विशेष इत्युच्यते उपलायनप्रकारात्
त्रिमित्यलं वक्तुं यत्नेनैदियाण्यपि गृहीत तत्प्रतिबिंबाद्यो वत तत्परिच्छेदमाया तत्सत्सहंते इति साधुदृ
ष्टान्तिर्न तत्परवक्तुवदिति यद्यप्येतच्छ्रोत्रमात्रे संभवति तथाप्यभिनिवेशादिनावक्तुप्रतिवक्तोः परस्परमा
वश्यं भाविसंमुख्यमित्येतन्निदर्शनीकृतं श्रोत्राणां पुनरसंमुख्यमपि संभाव्यते तथा सैवं वेदो तो लौकिकाः
श्रोतारो दृश्यंते न मया श्रुतमनेनोक्तमिति यद्वा सामान्येन कृपाया काशे प्रतिबिंबितो वक्ता काशः परश्च
वक्ता भाति वक्तांतरेणो बोध्यावितः शब्दः श्रुयते इत्यर्थः एवं प्रतिबिंबमपि तदभेदवृत्तिना द्विबसंमुख्यमेवेति
नियमा द्विबसो प्रतिबिंबस्येति अतएव वचं विवप्रतिबिंबयोर्मध्यवेषो प्रमाता तद्गुणातिनान्य इत्याह यथा
च दर्शनाच्चान्यभागस्यो वेत्ति नो मुखं तथा तथा विद्याकाशाय सस्यो वेत्ति न ध्वनिं सखमित्यस्य संबेधिसुख
प्रतिबिंबं तथा विद्येति विवसंमुखी न पश्चात्सो गच्छाद्युदाग्राय देशस्य इत्यर्थः ध्वनिमिति प्रतिश्रुत्कालत्वं

श्री.
ते.लो.
५६

५६
गोनेवेतिरतिवेदनमात्रप्रतिषेधात्प्रतिविंबस्यवस्तुतेवस्थानमस्तीतिसूचितेनहिज्ञानाभावाज्ञेयाभावइतिभावः
तेनोत्पन्नमपिप्रतिविंबयोग्यदेशावस्थानभावाज्ञानातीत्यर्थः यद्यपिचेतनियमाद्विंबसांमुक्तमित्यादि
नैवगतार्थं तथापिप्रतिविंबसांजात्यापोहलनायप्रतरुपात्ते ननुत्रूपप्रतिविंबजातीयत्वेकिमांशोशि
कायासर्वेसर्विकयावातत्रापेतेवस्तुभूतशब्दजशब्दजातीयत्वमपिप्रतिभासमानत्वादितानाकेनाप्यंशे
ननास्तीतिनद्रूपतापिप्रसक्तास्यात् सर्वेसर्विकयाचेतनास्ति यउत्पन्नेपिद्रूपप्रतिविंबेहस्तादेन्विंबस्य
प्रतीतिरिहत्वनतयेत्याशंकादर्शयति शब्दानवानभिवाक्तः प्रतिविंबतितद्भवे अभिव्यक्तिश्रुतीतस्य
समकालेहितीयके ततोत्पत्तिविंबतेःश्रुतिश्चसमकालिका इहशब्दस्तावदनुच्चारित ..... प्रतिवि
बतांताभ्येति इतिनूनमसौप्रथमेततोस्थानकरणाभिघातादभिव्यक्तः सपुनःप्रतिविंबतामप्रवृत्तानः
श्रूयतेइत्यस्यनोच्चारितप्रथमिनोविंबमेतस्यप्रतिविंबतावसरेप्रतीतिः अतत्रनात्रद्रूपप्रतिविंबजा
तीयत्वेतत्रप्रतिविंबकालेविंबस्यप्रतीतिः तदेतन्नेत्याह तत्प्रकालेहिनोहस्तंतच्छायाद्रूपनिश्चयाः यश्च
यइतिविमर्शात्तावभासः तत्रापिप्रतिविंबकालेविंबस्यप्रतीतिः नहिप्रतिविंबप्रतीतोविंबस्यापिह
स्तादेःप्रतीतिर्युक्तायुगपत्प्रतीतिद्वयविरोधात् नचैवेचित्रज्ञानेवदेकैवोभयालेबनाविंबप्रतिविंब
योर्विदेशवर्जितादविच्छेदेनप्रतिभासाभावात् ननुहस्तादेःप्रतिभासाभावेपिवस्तुनोवस्थानमस्ती
तिचेत्तत्राभासपवहिसर्वस्तुव्यवस्थापकस्तमंतरेणार्थानां सत्तासत्तननिश्चयायोगात् सपवचात्र

नास्तीति हस्तादेर्विवस्वस्तुतः सद्भावे किं प्रमाणं शब्दस्य बहिर्गीयेतलोपितस्य दवस्य स्वस्तुतः सद्भा-
वोस्ति किंतु प्रतिविंबतावसेतस्य प्रतीतिरेव न भवेदित्यत्रापि विंब प्रतिविंबयोर्गुणयत्प्रतीतिरिति स्थि-
तमेवास्ति तज्जातीयत्वं एव नैव्याधिकमज्ञापकत्वेन प्रतिविंबपरमार्थमुपपाद्ये प्रकृतमेवापकृते
इत्थं प्रदर्शिते स्तत्र प्रतिविंबसतत्वे के प्रकृतेऽसहेतव्यप्रतिविंबनमर्हति शब्देन भसि सानेदेस्पर्शथाम-
नित्वेदरः स्पर्शान्योपि दृष्टाद्यातमूलशीतादिकोद्भवः परस्य प्रतिविंबतात्त्वेदेहोद्भूतनाकरः तदा
ह तत्रेत्यादि तत्रेतेवस्थिते सतीत्यर्थः न भसीति तत्रैव शब्दस्य नैर्मत्वात् सच परस्य सत्प्रतिविंबनमर्ह-
तीति संवेद्यः एतच्च सर्वत्रैव योज्यं सानेदश्यानेदस्यात्मा के कर्तृहृत्तात्त्वत्वादावाधारविशेषे तत्र हि स्य
शस्य नैर्मत्वा मिथुनोपभोगे समुचितः स्पर्शः प्रतिसंक्रामति येन धातुः निष्पंदमुखाद्यपि स्यात् अतएवाने-
दकारित्वादसंदरोपि स्य शो र्याडः एवायात्मके मन्त्रगोथजदरकर्मनाडीकंदप्रभृतावाधारविशेषे प्रतिसं-
क्रामति येन मूर्च्छाद्यपि स्यात् प्रतिविंबत्वे चास्य कृतो लस्यते इत्याह प्रतिविंबतात्त्वेदेहोद्भूतनाकर इति ए-
तच्च सखडः एवैव भवे समानमिति विशेषिणोपाते तन्नेव मर्थक्रियाकारित्वात्साव्य एव स्पर्शः किं न भ-
वतीत्याशंक्याह तच्चैव सुखस्तकार्यपारस्य र्या प्रकाशनात् साव्य इति विंबरूपः तस्य स्पर्शस्य यत्कार्यमा-
नेदादितस्य यत् पारस्य र्ये प्रतिवेधेन प्रवृत्तिः तस्या नवभासनात् साक्षाद्विमिहिते कारणे कार्यमविच्छे-
देनैवोद्भूतमिति न चैवमिहेत्यस्य न सुखत्वे एतदेवात्पत्राण्यतिदिशति एवं ज्ञाणोत्तरे गेथोरसोदेतोदेके

श्री.
ते. ला.
५३

स्फुटः देतोदक इति निर्मल रसगुणयुक्ते रसेनेन्द्रियाधिष्ठानभूते इत्यर्थः एवं प्रतिश्रुक्ता इत्यादि प्रतिबिम्बानां अपि रूप
प्रतिबिम्बजातीयत्वे कदाचन यथा संभवे व्यवसायदर्शयति यथा वदूयं प्रतिबिम्बितं दृशेत् न च क्षणाय विना हिल
सते तथा रसस्पर्शनसौ रभादिके लक्ष्यते तेन विना स्थितं त्वपि इहावभासनसावसारमेव प्रतिबिम्बसत्तत्वे मि
श्रुक्तं वक्तुं शक्यं श्रवभासने वतत्र द्विषयग्राहकेन्द्रियात्तु यद्वातः करणाधिष्ठानाय ततः सन्निहितोऽपि दर्पणा
दौ यदि चक्षुरादीन्द्रियजातमेतः करणाधिष्ठितं न जाते तत्को नाममुखादि प्रतिबिम्बावभासः ततश्च मृगिन्द्रि
यादिष्टेययोगो लक्ष्योः प्रतिसंक्रांते रूपमनेनान्यसंबन्धिना चक्षुरिन्द्रियेण विना नामिलसते चक्षुरादीन्द्रिय
व्यापारमन्तरेण निर्भासते इत्यर्थः न केवलं उपरिक्ते दृश्ये दर्पणादौ प्रतिसंक्रांते रूपस्यावभासनेन संबन्धि
वत्तरूपयोगो यावत् स्वयं कृशालयोर्दृशोरपीति दर्शयितुमुक्तं दृशेरिति न खलु चक्षुरेजनादिवत् प्रतिसं
क्रांते रूपं परिच्छेत् ... तलमिति भावः तैनेन्द्रियव्यापारमन्तरेणैतन्निर्भासते इति तात्पर्यं एवं यथा तत्तया रस
प्रतिसंक्रांते सत्स्थितमपि तैनेन्द्रियव्यापारमन्तरेण पुनत्र लक्ष्यते नावभासते इत्यर्थः श्रवचक्षुरादीन्द्रियामव
भासानान्यथा नृपयज्जातः करणाधिष्ठाने लभ्यते इति न केदेनैतदुपात्तम् अतश्चादि व्याप्रियमाणमपि
चक्षुरादिन कश्चित्परिच्छिंयात् नन्विह रूपशब्दयोरेतच्छ्रुतः श्रोत्रादौ बहिःश्रुदर्पणाकाशादौ प्रतिबिम्बयो
गः इति बाह्यं प्रतिबिम्बमन्यसंबन्धिभ्यां चक्षुः श्रोत्राभ्यां परिच्छिंयते इत्युपपत्तेश्चादि पुनरेतदेतत् एव केदादौ
प्रतिसंक्रामतीति तत्र स्थिते तत्परमं ता नम्य नित्यानुमेयदान्यस्य संबन्धिना बाह्येन्द्रियज्ञानस्य विषयानभवे

त कथमकैत्रयप्रतिबिंबवदेतदत्तेणविनातलसतेइतितदाह नचोत्तरेस्पर्शनयामनिस्थितं बहिः स्पर्शात्प्राप्तियः
यःसंगोचरः श्रुतौतिकस्यस्वकतादृगिन्द्रियप्रयोजनोत्तः करणैः कृता यदा तदा तदा तं प्रतिबिंबमिन्द्रिये स्वकं
क्रियास्य यत एव तादृशी श्रुतरे इति श्रुतं देहदृष्टिज्ञातस्पर्शनयामनीत्युपलक्षणं तेन गेयं सत्तत्रयोरपि ग्रहणा
मन्यत्प्राप्तियश्चातः स्पर्शाद्यग्रहणे बहिः स्पृशति विषेण दारेण हेतुः स इति गोचरशब्दापेक्षे निर्देशः एवमे
तदेहदृष्टिज्ञात केदादेः स्पर्शादिहेतुस्य च चक्षुर्गालकादिवत्प्रमातेतरे इन्द्रियगोचरतानास्तीति तत्र स्थिते स्प
शायेतः करणाधिष्ठिते इन्द्रियवापारादेव निर्भासते इत्याह श्रुतौतिकस्येत्यादि प्रयोययोक्तोदरवोदेहोतो
मनः प्रभृतीनामंतः करणानां क्रमेण सर्वे इन्द्रियसंयोगसंभवादेति कस्य संयुक्तं स्वकं विषये चित्तेन नियतेता
दृगिन्द्रियज्ञाताभ्याभावाददृष्टं च तदिन्द्रियज्ञादितस्य प्रयोजनोत्तः करणकर्तृका स्पर्शादौ विषये प्रेरणायदा
भवेत्तदार्थादिबभूतवाद्यस्पर्शादिसन्निकर्षाजाने इन्द्रिये इन्द्रियज्ञाने गृहीताकारस्यैव ज्ञानस्य तत्र नियतवि
षयपरिच्छेदोपपत्तेः पूर्वमुक्तत्वात् स्पर्शाद्यात्मप्रतिबिंबमात्रे गृहीते सतादृशी माने दादिलक्षणं स्वकं विबमं
मतामर्थक्रियासयते करोतीत्यर्थः श्रुत एव वा वस्तुवत् सर्वत्रैव ग्राहकभावस्यैवाभावात् बाह्यविंबाभा
वे पुनः स्मर्यमाणं स्पर्शादिस्वहेतुप्रतिसंक्रांतमपि न सत्प्राथम्यक्रियाकारीत्यथे इत्याह नतस्मृतात्मानसंगोच
रादृता भवेत्क्रियासाकिलवर्तमानतः श्रुतः स्थितः स्पर्शवरस्तदिन्द्रियैः समागतसन्निहितस्तथा क्रियः स्मृता
दिति बहिरस्यासंभव उक्तः तस्याश्रुतीतार्थविषयत्वात् मानसज्ञानस्य हि संगेयकं यकादि बहिः असंभवदपि

श्री.
ते.लो.
५८

58

विषयो भवेत् इति भावः रतिता भवेन भवेदेवेत्यभिप्रायः स्मर्यमाणदधिहि स्पर्शादेः सत्त्वादि स्यात् किं न सत्यं प्रवेयि
त्यास्तत्पट्टे रभावात् अत्र हेतुं सा किल वर्तमानता इति किलैते हेतौ यतः सार्थक्रिया वर्तमाने तो वहिः संभाविन
एवार्थाद्भवतीत्यर्थः तदाह अत इति अत उक्तात् वहिन्विवात्संभावाद्बुद्धिः स्पर्शस्तदिदिये स्पर्शनेन्द्रियता
ने समागतः दत्तप्रतिबिंबः अत एव विदितः संस्तथा क्रियः सत्यनिजार्थक्रियाकारी भवतीत्यर्थः नन्वेव सत एव
र्थस्य प्रतिबिंबार्पणकृतमत्वाद्दहिरसंभवत्स्पर्शादिः प्रतिसंज्ञातिमेवनेति इति स्मृत्यादौ कोनामार्थक्रियामेव क
याय स्यात् अत एव परिकल्प्यते त्याशं कदाह असे भवेदाद्यगतस्य तादृशो स्वपवतस्मिन्निति विंदतस्तदा करोति तो
स्पर्शवरः सत्त्वात्मकः सचापिकस्यामपि नास्मिंततो बाह्यविंबाभावेतत्सदृशस्मृत्यादिविकल्पेरुहिवितः स
एवाकारीभूतः स्पर्शादिः नत बाह्यस्तस्मिंस्पर्शद्वैत्रादौ प्रतिबिंबितः संस्तथासौ चित्पादसत्त्वात्सुखलक्षणोताम
र्थक्रियो करोतीति वाक्यार्थः ननु केदादीनां बहूनां स्पर्शद्वैत्राणां संभवात्किं सर्वत्रैव स्पर्शः प्रतिसंज्ञामतिः उत क
त्रिदेवेत्याशंक्याह सापिकस्यामपि नास्मिंतताविति कस्मिंश्चिदेव नाडी संतत्यात्मके केदादावावाधारवि
शेषे इत्यर्थः केदाधिपत्याहिकेषां चिकेचिदेवाधारविशेषाः संभवतीति यत्रैवैषां नैर्मल्यातिशयः तालुतलयव
सेदानां तत्रैव तेषां स्पर्शसंज्ञातिरिति भावः एवं प्रतिबिंबसत्तत्वे मुपपादयति योजयति तेन संविज्ञिमत्तरे विषय
तां तेन समनेतरोक्तेन हेतुताविषं संविज्ञिरेव स्वकृतातिशयान्तरः तस्मिन्नात्मानमर्पयत् प्रतिबिंबे ददमुष्म
संविद्यात्मनो नायस्य विमलो युक्तनुभवोपपादितान्निरवयां विषयपतां स्वात्माभिन्नतां वदते भासयति संविज्ञे

५८

व्यतिरेकेण तस्करतीति भावः तेन निखिलमिदं जगत्संविद्यात्मनः परमेश्वरस्यैवैकस्य रूपमिति पित्रार्थः यत्र के प्र-
ज्ञालंकारे एवं तर्हि जगदेकस्यैकस्य चिदनेशस्य यथोक्तविधिना रूपमस्तु किं नः तीयते वदते इति भासनेनोपसे-
भावणेन्यादिना भासनेन्यात्मनेपदे ननु संविज्ञेय इति रिक्तमेव वेदितुं तत्संविद्यात्मका तस्य तद्वर्ममयमित्यपि
स्यात् सत्यमस्यैवैतदिति बाह्यप्रतिबिम्बदृष्टान्तपुरःसरमित्याह यथा च गंधरूपस्य प्रमात्याः प्रतिबिम्बिताः त-
तदाधारोपगणेन भांति त्वज्ञेयत्वादित्यत्र तथा विषयमिदं बोधे प्रतिबिम्बितमाश्रयेत् प्रकाशात्स्वतंत्रत्वं प्रभृ-
तिर्यमविकारं इह त्वत्तत्त्वाद्यः प्रतिबिम्बिताः संतः स्वाधारोपायिवैशिष्ट्येनैव भासंते यथा त्वज्ञेयत्वं तद्वर्मतो स्वता-
भ्युपगततया मुत्तं तथा महति सूक्ष्मे वा दर्पणे तथा द्वेणेति तद्विषयमपीदं प्रकाशे प्रतिबिम्बितं सत्यं प्रकाशमा-
नत्वादितद्वर्मजातमाश्रयत्वीक्यां देवेत्यर्थः प्रकाशानतिरिक्तात्वे हि विषयप्रकाशमानत्वे स्यादस्य
हि प्रकाशमानत्वायोगात् किंचिदपि स्फुरेत् अतएव स्वयंप्रकाशमानत्वादस्य स्वतंत्रं प्रकाशादतिरिक्त-
त्वे हि जडस्य नीलमुखायात्मनो विषयस्वयमप्रकाशरूपत्वात्त्वात्मनानप्रकाशः अपि तत्परेणेति पराये-
त्तायां पारतंत्र्यं भवदिति भावः अतएव सर्वमिदं देवजातं प्रकाशात्मनः परमेश्वरस्य शरीरभूतमिव प्रकाशा-
त्मत्वादित्येव तद्वर्कं प्रादेशोपि ब्रह्मणः सार्वभूयमनतिज्ज्ञातयेति तथा एकैकस्यापि तत्त्वस्य षड्विंश-
त्वरूपेति ननु रूपादीनां मया त्वच्चिदेव किंचित्प्रतिबिम्बमेतीति प्रतिपादितं प्राक् तत्त्वय रूपायात्मके नि-
खिलमेव विषयमेकस्मिन् बोधे प्रतिसंज्ञांतिमिमांसादित्याशंक्याह यथा च सर्वतः स्वस्ते स्फटिकसर्वतो भवेत् प्र

श्री.
ते.लो.
५५

59

तिविबेनवाचयेसर्वतः स्वकृताजपि सर्वतः स्फटिकपदोसर्वस्याः पूर्वस्याः पूर्वापरादिकायादिशोवाथपदोसर्वस्या
रूपदेः यद्यपि सर्वतः स्वकृत्स्नस्फटिकेसर्वस्माद्रूपादेः तत्रापि सात्रे प्रतिविंबेभवति नास्पृष्टं तस्य रूपादिप्रतिविंबे
सहितैर्वाचयेसाम्येतथापि यप्रतिविंबग्रहणे सामेयमिति एवंस्फटिकादप्यतंतस्वकृत्वाथरतितात्यर्थः नच
कानामास्यततोप्यतंतस्वकृतेत्याह अतंतस्वकृतासायत्वाकृत्यनवभासनं अतः स्वकृतमोवाथोनरत्नेस्वा
कृतिग्रहात् इह त्वत्प्रकाशः स्वप्रकाशात्वात्तत्तनयप्रकाशतेन परस्परनन्यापेक्षणाहेत्यत्र गंधगंधमा
त्रमपि न स्पृशतीति नास्य स्फटिकादिवत्तानोत्तरासायत्वेनाकारावभासोपि स्यात् इह स्वकृमेवास्वकृत्यप्र
तिविंबेवीकर्तेशक्नुयात्सितडगुलमिवस्फटिकमणिः नचपरप्रसात्रैक रूपप्रकाशमपेक्षणादधिकस्व
कृत्किंचिदस्ति यदेस्याप्यकारग्रहणनिषेणं स्यादित्युक्तेमुक्ते अतंतस्वकृतासायत्वाकृत्यनवभासनमिति
स्फटिकादिपुनर्गोसत्वादेतदपेक्षयानस्वकृत् यथायथा हि स्फुटवेद्यतातथातथा स्वकृतस्याभाव इति भावः
अनेनैव वाभिप्रायेण पूर्वनैर्मल्यमुखा मेतस्य संवित्ता यस्य सर्वतोऽंशोऽपि कातः काप्यन्यदित्यादिना वाच्यस्य
तदितरेषां केषांच भावानां च स्वकृतस्य मुखातया द्वैविध्यमुक्तं एवं दर्पणादिस्वकृत्स्नस्फटिके स्वकृतेरं वाच्यस्त
स्वकृतमश्याशयः तदेव संवित्प्रतिविंबेने विद्यमानं सर्वतः संभवत्यपि बाह्यप्रतिविंबसाम्येति कश्चित्तोयु
क्तिबलानीतो विशेष इत्याह प्रतिविंबे च विंबेन बाह्यस्येन समर्प्यते तस्यैव प्रतिविंबे किंचिंबमवशिष्यतां
इह सत्त्वादिना वास्येन विंबेन दर्पणादौ प्रतिविंबे समर्प्यते इत्युक्ता वन्न कस्यापि विमतिः यदा पुनस्तस्य विंबे

५५

बलेन संमतस्य वा तस्यैव प्रतिविंबस्य स्यात्ते तदा किं नाम विंबे प्रतिविंबार्पणं तमेव स्ववशिष्यते न किंचदपि संभ-
वतीत्यर्थः न हि यथा ज्ञानाद्विच्छिन्ना नीलमालादिरक्तः तथा ततो विच्छिन्नमर्थोत्तरमस्तीति कस्याप्यभ्युगमः
ननु यथेति देवतयापि निमित्तमेव कथं प्रतिविंबमुदियादिति तत्र विंबभूतं किंचित्कारणं वर्तितव्यं तथा
शंखात् यदापि कारणं किंचिद्विंबतेनापि भिषिचते तदपि प्रतिविंबत्वमेति बोधो न्यथा त्वमत प्रवृत्तविंब-
तेय किंचन प्रतिविंबार्पणं तमेकारणमिष्यते तद्दोषादनतिरिक्तमतिरिक्तेवा अनतिरिक्तत्वेन मुक्तयुक्त्या प्र-
तिविंबमेव नेविंबे प्रतिविंबत्वेन बुद्धमानताभावात् किंचिदेवेति युक्तमुक्तं तस्यैव प्रतिविंबते किंचिंबसव-
शिष्यतां इति तदेवोपसंहरति इत्यमेतत्त्वयं विनिर्मुक्त्या यस्मिन् रक्षिते संमाज्यमेव विषयप्रतिविंबस्य ज्ञे-
भते एवकारो भिन्नक्रमः तेन प्रतिविंबस्य न पुनर्बिंबस्यापीत्यर्थः विषयेति न पुनर्बाधे सखादौ तत्र विंब-
योर्ह्येवोपसामर्थ्यमिति भावः ननु तयोपरस्य रसापेक्षतात्तक्यं विंबामावे प्रतिविंबस्य सद्भाव इत्याह ननु
विंबस्य विरहे प्रतिविंबं कथं भवेत् किं कर्मो दृश्यते तद्धि ननु तद्विंबमुच्यते एतदेव समादत्ते किं कर्म इत्या-
दिना दृश्यते न हि दृष्टे उपपत्तेनामेति भावः ननु त्वत्त्वयं दृष्टमप्युक्तमहे यदेवमुच्यते किंतु दृष्टमानमिदं
विषयप्रतिविंबतया न वा प्रपमपि च विंबतयेत्यभिदध्याह ननु तद्विंबमुच्यते इति एतदेव निराकरो-
ति नैवेतलक्षणभावादि विंबं किल किमुच्यते अन्यामिष्येत्तत्तद्भासमानं सत्त्वं यथा तत्तलक्षणभावादिति
विंबलक्षणयोगात् किं नाम विंबलक्षणमित्याह विंबमित्यादि अन्यामिष्येत्तत्तत्तत्तातीयविजातीयत्वा-

श्री.
ते. ला.
६.

६०

हृत्प्रमित्यर्थः अतएव स्वतंत्रं स्वस्वमात्रनिष्ठं परस्वपरनिष्ठतावृत्तयः तथा हि हि सतः पृथगेव न भवेदिभावः एवैवैवैवैव
स्वावाधितमेवास्ति प्रमाणमित्युक्ते भासमानमिति एवं विवचनलक्षणं तत्र तत्र कस्तथा लक्षणी यस्य प्रतिवि
प्रतिविचक्षणपीठिकावैधेयं कर्तव्यं तदाधारस्य तावत्सर्ववादिसिद्धतां योतयितुं निजयमीपहाणेन परस्वपरानुकारिता
प्रतिविचक्षात्मतासोक्ताखर्गदर्शतलादिवदिति प्रज्ञालंकाराकारिकागभीकारेण लक्षणमाह स्वस्वपानपहानि
न परस्वपरसदृशतां प्रतिविचक्षात्मतामाहुः खर्गदर्शतलादिवत् इह दर्पणादोक्तवृत्तमस्ति मेलायात्मनः स्वस्या
साधारणस्य रूपस्यापरित्यागेऽपि परस्वसुखोदेः सोऽवेधिना रूपेण यात्सादृश्ये तदेव प्रतिविचक्षात्मकत्वेन तत्र रूपता
पादानमेवेति सर्वएव वादिनश्चाहुः नात्र कस्यापि प्रतिपत्तिरिति भावः तादृष्ये हि सत्त्वे वप्रवोपि दर्पणस्य निम्नो
त्र तस्य प्रतिविचक्षदे सत्त्वाभावाभावेत् नगरादिप्रतिविचयोगेऽप्यनेकदृश्यपरिग्रहात् दर्पणस्यानेकस्या
त तेन यथा चित्रज्ञानस्यानेकवेदनेऽपि चित्रयत्तंगादावेकज्ञानपायादनेकसदृशाकारतयैकत्वमेव नानेकत्वे
एवं दर्पणादेरप्यनेकप्रतिविचयोगेनानेकदृश्यमितिनानेकप्रसंगोपितत्सादृशमात्रमेव न च सादृशमात्रा
देवतादृष्ये नदिगवयसादृश्यादेव गौर्गवयः तस्माद्विवेकसदृशाकारत्वमेव प्रतिविचारितमिति तात्पर्यार्थः
एतदेवार्थत्वात्वेण सेवादयति उक्ते च सति बासेऽपि धीरेकानेकवेदेना अनेकसदृशाकारावृत्तने केति सौगतैः
उक्तमिति प्रज्ञालंकारादौ तदुक्ते तत्र तस्मात्सत्यपि बासेऽपि धीरेकानेकवेदनात् अनेकसदृशाकारानानेकैव
प्रसज्यते इति नन्वेवमपि प्रतिविचक्षणलक्षणं किंचिदुक्तस्यादित्याशंकां प्रदर्शयतलक्षणमेवाह नन्विष्येति

६१

विवक्ष्य लक्षणं किं तदुच्यते अथवा मिश्रिणा योगात्तद्देवाशक्यभासनं प्रतिविंबमिति प्रादुर्दर्पणोवदने यथा
इह खलु सर्वं पचवादिनस्तत्प्रतिविंबमाहुः यदन्वेन वाधिकरणभूतेन दर्पणादिना यावामिश्रणात्तादा-
त्म्यं तथा योगात् तदतिरिक्तत्वादेतोः ततो न्यस्मात्तदाकारे ग्रहणसहि सौर्दर्पणादेर्भेदिनं पृथक् स्वातंत्र्ये
णाशक्यभासनं यस्य तत् तत्परतंत्रमित्यर्थः अनेन चास्य विंबवत्तु क्तमिति न पुनरिहायस्तं एतदेव प्रकृ-
ते योजयति वाथ मिश्रीमोदं वाथाद्देनाशक्यभासनम् परतत्तादिवोधे किं प्रतिविंबेन भण्यते इह खलु
तत्तत्तुवनाद्यात्मके बोधे प्रतिविंबेन भण्यते अथ प्रपञ्चे वा मिथ्यात्वमित्यर्थः यस्मादिवस्य दर्पणे तेवमु-
खे बोधेन प्राप्तं तदैकात्म्यं अतएव दर्पणादिवस्य बोधाद्देनाशक्यभासनं यस्य तत् न हि प्रकाशमंत-
रेण किंचिदपीदं भावजातं स्यरेदिति भावः यत्किं तन्न इयं तथा ज्ञानेन वदितः प्रकाशते ज्ञानादृतेनार्थसत्ता
ज्ञानरूपे ततो जगत् न हि ज्ञानादृते भावाः केन विद्विष्यीकृतः ज्ञानं तदात्सतो प्राप्तं तस्मादवसीयते इति
तथा युगपदेदनाज्ञानस्यैवैकत्वेनेति तदेव प्रतिविंबग्रहणयोगेऽपि विषयस्य दिनि त्रिमित्तमेव वि-
विंबमुच्यते तदुच्यतां को दोषः एष खलु नास्ति विवादः न चात्र विडम्भनः ते हि वस्तुन्येवाभिनिविष्टः
तस्मान्नान्यथा कर्तेशक्यं प्रतिविंबलक्षणयोगस्यैवात्रोपपादितत्वादि बलक्षणस्य च योजयितुमशक्यत्वा-
त् तदाह लक्षणस्य व्यवस्यैषा कस्माच्च द्विंबमुच्यतां प्राप्तावस्तु निबुध्यंते न तसामधिके ध्वनौ कस्मादिति
निर्हेतुकमित्यर्थः ननु तल्लक्षणयोगाद्विषयस्य प्रतिविंबत्वं यदुच्यते तदाज्ञानास्माकमात्राभिनिवेशः तस्य

श्री.
ते.लो.
६९

61

प्रतिबिंबात्कारणमेतरेण सञ्जाययवकथं स्यादित्याशंकार ननु न प्रतिबिंबस्य विना बिंबं भवेत्स्थितिः किंततः
प्रतिबिंबो हि बिंबेनादात्म्यवृत्तिनः एतदेव प्रतिवदते किंततश्चादिनः किंततः बिंबे चेन्नास्ति ततः किं न किंचि
दपीत्यर्थः न हि प्रतिबिंबे शिपिणात्तदवृत्तत्वं बिंबमेकात्म्येन वर्तते येन बिंबाभावप्रतिबिंबमपि न स्यात्
तदाह अतश्च लक्षणस्यास्य प्रोक्तस्य तदसंभवे न हानिर्हेतुमात्रे तदप्रश्नोऽयं पर्यवस्यति अतएव प्रतिबिंबयो
क्तादात्म्यवृत्तिताभावात् प्रोक्तस्येत्यर्थाद्विषयविषये तदसंभव इति बिंबाभावे ननु न च प्रतिबिंबलक्षणो
विवदामहे किंत बिंबं विना तत्कथं भवेदिति ब्रूमः न हि निमित्तमिदमेव भावानां संभवो न्यायश्चाशंकार दे
तमात्रेत्यादिना हेतुश्च द्विविध उपपादाने निमित्तं च उपपादाने यदा च दादौ मृदादि निमित्तं यथा तत्रैव देजदि
प्रतिबिंबस्य च बिंबेनोपादानकारणं तद्विद्युदश्च वस्तुत्वरूपविकारमासाद्य कार्यानुगामिमेतवर्तते नैवम
त्र बिंबं प्रतिबिंबोदयेपित स्याद्विस्तृतस्यैव पृथगपलंभात् तेनात्र देजश्च दनिमित्तकारणं बिंबे ततश्च नि
मित्तकारणविषय एवायं प्रश्नेनाप्यत्रेत्याह तत्रापि च निमित्ताख्यो नोपादाने कथंचन निमित्तकारणात्
च कदाचित्कापि संभवः न च निमित्तकारणानां संचे सर्विकयैव संभवो भवेदित्याह निमित्तेत्यादि श्रुत्वा
देउपरिहारेणापि बकराह तैव च कंभमयत् कंभकारः कंभं कर्तुं शक्यत् अतश्चोपादानकारणवत्त्वावश्ये
निमित्तकारणोपयोगः तेन बिंबं विनापि प्रतिबिंबं भवेत्तदुत्पादनसमर्थस्य तत्प्राप्तिनिधिभूतस्य कारणोत्तर
स्यापि भावात्तदाह अतएव प्रोवर्तितालोके स्मरणादिना निमित्तेन च नेनास्त संक्रांता दयिता कृति अतश्च

६९

तिप्रतिविंबाभावेपिनिमित्तान्तरेणप्रतिविंबोत्पादसंभवात् भूलोकरति तस्यरूपप्रतिविंबग्रहणसहिसत्तात्
चनेनेति भावनात्मतामायनेत्यर्थः अन्यथाहिसर्वस्यैवस्मृतः सर्ववैवपुरःस्मर्यमाणंभायात् अत्रभावद्विवेना
स्तिदधितायाःदेशादि---- विष्कृष्टेनासन्निहितत्वात् अथचतकार्यप्रतिविंबेदृश्यते इत्यत्रस्मरणदिनानि
मित्रांतरेणावश्यंभावः नहिनिमित्तमित्रमेवप्रतिसंक्रांतायाःकांतयादेशादिविष्कृष्टेनासन्निहितत्वात् वि
च्छेदेनकदाचिकःप्रतिभासोभवेत् अन्यथासंविदाशूजाकांताविच्छेदयोगिनी कस्माद्वातिनवैसंविद्विच्छे
देपुरतोगता अन्यथेतिस्मरणदिनानिमित्रांतरेणयत्प्रतिसंक्रांताकांतानस्यादित्यर्थः संविदाशूजेति नहि
संविदाशूजस्यवस्तुनोविच्छेदेनभानंभवेदितिभावः संविदाविच्छेदेहिजायापतेन्नहि किंविदपिस्फुरेदि
तिसर्वमिदसंयंस्यात् संविदाशूजं चवस्तुसंवेदयमानत्वादेवततोधिकमिति नतदपि विच्छेदेनभायात्
अतग्राह नवैसंविद्विच्छेदेपुरतोगतेति ननुयथेवेतर्दिशास्यग्राहकभावएव नभवेदितिसमग्रव्यवहारवि
प्रलोपःस्यात् सत्यं नहिपरोसंविदसंवेद्यभेदगंधमात्रमणस्तीतिसर्वसंवेदेव किंनामग्रासेग्राहकेवा
पिप्यात् सैवपुनःस्वस्वातंत्र्यात्संयं गोपयित्वा यदासंक्रुचितज्ञानात्मताभावंभासयति तदायंसकलो
ग्रासग्राहकात्माभेदव्यवहारः तदाह अतएवानंतरं किंचिद्भीसंतेभवस्फुटं यत्रास्यविच्छिन्नंभानंसेक
ल्यस्यप्रदर्शने अतएवपरसंविदपेक्षयाविच्छेदासंभवादेतोः किंचित्संक्रुचितप्रमात्रात्संयुदेनिर्विक
ल्यरूपंज्ञानमोतरं परसंवित्समेययोर्मध्यवर्तिभवत्यत्रास्यप्रतिविंबस्यविच्छेदाभेदेनसंकल्पस्वप्नोदोभानं

श्री.
ते.ला.
६३

62

भवेत् विरहिणो हि संकल्पादावपि विंवाभावात्तीव्रतरस्मरणदिसन्निधापितमेव कांतादिप्रतिविंबभायादिति
भवाः एवेव हिः सृष्ट्यादौ यथा विंवाभावेपि निमित्तोत्तरेण प्रतिविंबे भवेत्तथेहापीत्याह अतो निमित्तदेवस्य
क्तयः संज्ञतादृशे अत उक्ता निमित्तकारणमात्रस्य पेक्षलक्षणादेतोः देवस्य योतनात्मनश्चित्तस्य तादृशे
विश्वप्रतिविंबाने ज्ञानक्रियायाः शाक्तयः निमित्तं भवेत् एवेन कश्चिद्दोषः संभाव्यत इत्यर्थः शाक्तयश्च द्रष्टव्यः
क्षित्तमप्यस्य तच्छब्दे वा विद्युक्ततेत्याद्युक्तयुक्त्या स्वातंत्र्यं प्राप्तिमात्रपरमार्था एवेति निजैश्चर्यमात्रावेवाप्य
स्वात्मनि विश्वाकारथारित्वमिति पिंङ्गार्यः यदुक्तं श्रीप्रत्यभिज्ञाकृता तत्र तत्र कादृशे स्तदाकारे चित्तस्य
निजैश्चर्यादिति अमुप्रतिभिसा कृताप्यनेनैवाभिप्रायेण मायत्वया विना विंबे स्वस्वस्वात्मनि दर्शितं प्रसी
नादर्पणेनैव प्रभावाद्भावमंडले इत्याद्युक्तं तदेव विश्वचित्यतिविंबतमेवोपसंहरति इत्थं विश्वसिद्धेनाथे
भैरवेयचिदेवरे प्रतिविंबमले स्वस्वेन खल्वन्यप्रसादतः अन्येति अन्यमुत्प्रेक्षिते हि प्रत्यस्वातंत्र्ये विं
तिभावः स्वातंत्र्ये हि विमर्श इत्युच्चाते सचास्य सुखः स्वभावः न हि विमर्शः प्रकाशः संभवति उपपद्यते वा
अयमेव स्य विश्वाकारित्वे जडेभ्यो विशेषः यत्तत्त्वमादृशतीति यदुक्तं मनेनैवाप्यत्र अत विंभातिसक
ले जगदात्मनीह यत्तत्त्वचित्ररचनामकराले बोधः पुनत्रिजविमर्शसारयुक्त्या विंबे प्रकाशाय नो मकर
स्तथा त्विति सचायमामर्शेन सांकेतिकोपितं स्वभावतामात्रनांतरीयकः स्वरसौदितः परावागूपशतिस
र्वरुहोऽस्मिन् इत्याह अनन्यापेक्षतायास्य विश्वात्मसंज्ञेति प्रभो तोपरो प्रतिभां देवीमागिरेत एव ज्ञानं अमुत

रामितिरेति प्रायश्चित्तकारमयीमित्यर्थः अतएवावुत्तरायनेन तत्प्रतीतिब्रूतो हेतुश्चालिनी प्रतिभासित्यर्थः अने
न परामर्शोदयक्रमस्याप्यवकाशोदयः इति हि विषयवाच्यवाचकात्मनादित्येवभावः ततः प्रकाशयव
प्राधान्येन वाचात्मविषयत्वेन परिसरति इति विषयव्यतिरिक्तो हेतुः कितवनेनोक्ते विमर्शोपि तदवुत्तराने
दायामर्शात्मनोदेतीति परामर्शोदयक्रममप्याह अकलस्यास्य देवस्य कलप्रथमशालिनी कौलिकी
सा पराशक्तिरविद्युक्तो यथा प्रभुः इह खलु पूर्णशिवशक्त्यादिप्रतिनियतव्यपदेशासहिस्तरनात्वा परा
मर्शात्मावुत्तरः प्रकाशयवपरंतत्वे स एव च स्वातंत्र्यादिष्वभवभासयिषुः प्रथमेशिवशक्तिरूपतोऽस्वात्म
न्यवभासयति नौस्यवुत्तरमायस्यरश्मिचक्रमहेसदा शिवशक्तीति विख्याते परापरफलप्रदमिति अ
नेनैवाभिप्रायेण रुद्रशक्तिश्च अमनस्को लयं राता वित्यादि अन्यत्रोक्तं ततश्च यत्रोदितमिवे चित्रे विषे
यवास्तमेति च तत्कले विद्धि सर्वं तत् शिवशक्तिविवर्जितं इत्यादिलक्षणत्वात् पूर्णपरमं विन्नतलक्षणं
कुलाद्यदन्यदवभासितं शिवलक्षणा मकुले तस्य प्रकाशैक रूपत्वेन योतमानस्य सा पराविद्यापूरण
स्वभावात्त एव शक्तयोऽस्य जगत्प्रमित्या युक्त्या कुलस्य शाक्तप्रसरात्मनो जगतः यत्प्रथमे तेन शाल
तेतच्छीला अतएव कुले भवं मकुलात्मकौलं तद्यस्यामेतः तदात्मेनास्तितिकौलिनीशक्तिः यथा सं
मतेतरोक्तरूपः प्रभुरविद्युक्तः तदव्यभिचरितस्वभाव इत्यर्थः एवं वाकारलक्षणा कुलं शरीरमस्येत्या
दिवर्णोप्यभिहितः सोऽपि देवः नास्योच्चारयिता कश्चित्प्रतिहंतानविद्यते स्वयमुच्चरते देविप्राणिनामु

श्री.
तं.लो
६३

63

रसिस्थितेः इत्यायुक्तस्वभावाद्नाहतात्स्थानकरणाभिवातोर्थाश्रुतासुद्धाङ्गीर्णत्वेन परापरामर्शशालीमि
तरेतरप्रकाशात्तया सर्वदैवद्योतमानः तदुक्ते श्रुताहताहताङ्गीर्णमहाविषमसङ्गतिः वीरहृदंनोद्यु
क्तोराविदेव्याविजृम्भते इति तस्य च परैव साशक्तिः कुलस्य शरीरस्य प्रयत्ने तेन सा च मानात्तच्छरीरभिके
त्यर्थः अत एव कौलिकीत्युक्तं यथा हि परैव सत्त्वाङ्गं उलिनीशक्तिः शिवेन सह परस्परसामरस्यमयमर्थ
कभावात्तत्कं संचंदमासाद्योत्पिता सती सा ज्ञानक्रियायुक्ता मांशित्यरौ दीत संदुद्रयेती शृंगाकारतामे
विकात्तमवलेवमानात्कारात्तशशांकशकलाकारतां ज्येष्ठात्तमथितिष्टेती वशाशिविंदुदितकासागिना
दूयेरेफात्मकविंदुविश्रान्तस्य हरेवाकारतासाभासयेतीत्यादिवर्णाशरीरमुल्लासयेतीति यदुक्ते श्रीतंत्रा
सद्भावे यासाशक्तिः परासत्त्वानिराचरेति कीर्तिते त्यायुपक्रम्य उत्पिता तयदातेन कलासत्त्वात्तं ऊर्ली
चतुष्कलमयो विंदुः शक्तेरुदरगः प्रभुः मय्यमक्तनयोगेन अज्जते जायते प्रिये ज्येष्ठाशक्तिः स्मृतमातविंदु
द्वयसमथगा विंदुना तोभमायाता रेवेवामृत ऊर्ली रेखिनी नाम सा ते या उभो विंदुयदेतौ त्रिपथा
सासमाख्याता रोदीनात्तात्तगीयते रोधिनी सा ससदिष्टा मोक्षमार्गनिरोदनात् शशांकशकलाकारात्
विकाचाइवेंदिका एकैवेत्यं पराशक्तिराभ्याजाते हमाप्रिये इत्यायुपक्रम्य कवलीकृतनिःशेषबीजां ऊर
तया स्थिता वामाशियाततो ज्येष्ठा शृंगाटाकारतां राता रोदीतपरमेशानिजगद्भुसनृपिणी एवं सा प
रमाशक्तिरेकैव परमेश्वरी त्रिपुरात्रिविधो देवी ब्रह्मविशेषा नृपिणी ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्ता

६३

लिकाप्रिये त्रैलोक्ये संसृज्यस्तान्निप्रपारिकीर्तितेति अनेनैव चाभिप्रायेणान्यत्राप्यस्य सृष्टिस्थितिसेद्वारात्
सकथामत्रयत्वेवोक्तं कुर्ध्वतसंस्थितासृष्टिः परमानन्ददायिनी पीयूषहृष्टिर्वर्धनीशो भवेत्परमाकला अ
थः संहारकृत्त्रेयोमहानर्मनः कृतान्तकः चोरोज्वालावलीयुक्तोऽर्थवैज्यातिवोनिधिः तथोक्तं परे तेज
उभयानन्दसंदरे अथ तारः सविज्ञेया उभाभ्यां व्यापकः शिवः परस्परसमाविष्टो चेद्रेति नष्टीति तेषां चंद्रः सृ
ष्टिं विजानीयादिति संहार उच्यते अथ तारो रविः प्रोक्तो मध्यस्थः परमेश्वर इति तथा कालाग्निरुद्रात्मकमृतं
च तेजोभूरिस्फुटं दीप्तततं विधिं स कुर्ध्वस्थिता चंद्रकलादशांता पूर्णा मृतानन्दरसोत्तदेवि ततोभयोर्वक्त्रि
विधानयोगात्तेजःशशांकौ द्वितौ च यस्तात् तेजःशशांकस्तदमिच्छितत्वाद्भवेत्तदन्तं तव ताररूपम्
ततः सकाशात्प्रभवाण्यौ रतो यस्तादर्थं विषयसमग्रभेदः एतच्च विद्याद्विदितार्थभावाध्यायेत युक्तात्मवि
देकरूपमिति तथा ततो वरीर्कसोमग्नि कलावीजप्रसूतिभाक् उदेत्येकः समालोकः प्रमाणार्थप्रमा
दं दइति इहावतिस्वपव परमेश्वरस्य सुखाः प्राक्तयः संभवन्तीत्यस्य प्राधान्येन तद्रूपत्वमेवोक्ते अन्यत्र पुनः
अकारस्य शिरोरौद्रीवक्त्रेणामाप्रकीर्तिता अंबिका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवास्मृतं युथा इत्याद्युक्ताभिप्राये
णास्य चद्रपत्नमप्युक्तं तदेवं विधापरेव कुंडलिनी शक्तिरस्य स्वरूपादनतिरिक्ते सुक्तमवियुक्तो यथा प्रभु
रिति अकारश्च हकारश्च तावेतौ युगपत्स्थितौ विभक्तिमानयोरस्तिभारुतो वरयोरिवेति एवमविभागेण
नयोरेकैकप्राधान्ये स्वरूपमात्रविविश्रान्तेरेकवीरत्वं विवृत्तिरूपत्वं च यदा पुनः न शिवः शक्तिरहितो न श

श्री.
ते.ला.
६५

६५

क्तिः शिवर्तिता यामले प्रसरे सर्वमित्यादि महागुह्यदितनीत्यानयोः परस्परौ नानात्वात्तर्कं द्रष्टुं स्यात् तदा विश्वसर्गः
इत्याह तयो र्ययामले द्रष्टुं स संज्ञे इति स्मृतः आने दशक्तिः सैवोक्ता यतो विश्वविसृज्यते तयो रित्युक्तलकोलि
कीशक्तिव्यपदेशयोः शिवशक्त्यो संज्ञे दः सम्यक् च दने चलने स्पे दृष्टता स्वात्मोक्तलतेत्यर्थः अतः प्रकाशवि
मर्णात्मनो ननु तयो रेव संज्ञे दादाने दशक्त्यात्मनो द्वितीयवर्णस्योदयः यत इच्छायात्मनो विश्वस्य सर्गः चर्याक
मेपि स्त्रीपुंसयोः संज्ञे दयवाने दो दयादिसर्गः इह शिवस्य शक्तिश्च विद्योत्तीर्णतेन विश्वमयत्वेन च विच्छिन्नं द
द्रष्टुं इदं पुनर्विश्वमयत्वेपि विद्योत्तीर्णमिति नियतावच्छेदाभावात्पूर्णं द्रष्टुं अत एव सर्वशास्त्रेषु परसोपेयत्वे
नोद्घोष्यते इत्याह परा परात्परं तत्सैवा देवी निरायते तत्सारे तच्च हृदये सवि सर्गः परः प्रभुः पराद्विद्योत्तीर्णत
थैवा द्रष्टुं अत एव पराद्विद्यमया क्ता द्रष्टुं परे पूर्णं सारमिति श्रीसारमहार्काद्युक्ते हृदयमिति श्रीहृदय
नयरहस्यं पर इति परा परस्या परस्य विसर्गस्य च वक्ष्यमाणत्वात् महाजामरको यमा इति देवीयामलशास्त्र
समानाधिकरणेन योज्यते न प्राथमिके ग्रंथे कदेशे इत्यर्थः तदुक्तं तन्मथे त परा देवी परातीता यवस्थि
तेति मात्सद्भावत्वेनेति यदुक्तं तत्र सद्भावः परमो ह्येष मात्तृणोपरि पदाते एवं चिदाने दशक्ती अभिधायेच्छाश
क्तिमेवाह संज्ञे देस्मिंश्चिदात्मत्वाय तत्पत्यवमर्षणं इच्छाशक्तिर्योराणो शक्तीनां सा परा प्रभुः अस्मिन्मनेन
रोक्ते द्रष्टुं संज्ञे दे आने दो ब्रह्मणो द्रष्टुमित्याद्युक्ता चितः प्राधान्याद्यो र्य परस्य प्रमाता सिसृत्तात्मा परा मर्षते देति
सोये इच्छात्वा शक्तिः यावत् पूर्ववज्जत जातस्य शिवधामफलप्रदाः पराः प्रकथितास्तदौ रेवाराः शिवशा

६५

कथं शक्त्या युक्तानां सद्योराणो शुद्धस्वातेन समावृत्तत्वादविद्यमानभेदयात्मकचेतनरूपाणां शक्तीनां प्रभुः प्रभवति
मित्रं गभीरकृतानेन तत्राशक्तिं प्राप्तेति यावत् अतएव परमर्षोक्तं यो गिनी तदा व्याचेत्यर्थः प्रकृतेष्वनेन तृती
यवर्णोदयउक्तः सा चेच्छाशक्तिः यदा च तस्य विदुर्मविभवा मेदं भया विविन्नरचनानानाकार्यसृष्टिप्रव
र्तने भवत्सु नृविता चित्तासेक्षयाः प्रथमा तद्विः रित्या युक्त्या यस्यां दत्तिका बहिरोर्मत्वात्मा त्रूपिणी स्वष्ट
व्याना त्रूपितेष्वात्मा त्रूपवास्या तत्तदीयणीयविषया त्रूपणाया प्रहेभात्त प्रयत्नरूपतां धर्यती बहीरूपतः
यैधुर्यं भजमानावेत्यस्यादैव्यं तत्र के श्रीप्रमभित्तया सा केवलमिच्छात्मा त्रूपास्तृष्ट्यविप्रकृष्टाकाचित्प
नः प्रयत्नतामापन्ना सन्निकृष्टेति तत्र प्राप्ताया स्वतृपेति त्रूपिते द्वितीयस्यानि त्रूपयित्माह सैव प्रत्यक्षत्रू
पावेदेशित्री संप्रजायते तदाद्योराः परदेवो जाताः शैवाधदैशिकाः तदा प्रत्यक्षत्रूपतेनेच्छाशक्तेरैश्वर्यं सति
पराद्योरादेवेमाता बहीरूपतया प्रस्फुरिता इत्यर्थः एतदेव स्यायेत्यर्थं यत्तत्र न तत्राशक्तिरूपतया व
हिरवभासनमिति ताश्च तथाभेदस्य स्फुरत्वाभावात् स्वस्वरूपावभासनव्यापारशालित्यपेक्ष्याह शैः
वाधदैशिका इति अतएव नद्योरादिशक्तिवत्कृतिमार्गनिरोधित्य इति भावः प्रकृतेऽपि च त्रवर्णोदयउक्तः
एवमिच्छाशक्तिं द्विप्रकाराभिव्यायज्ञानशक्तिमप्याह स्वात्मप्रत्यवमर्षायः प्रागभूदेकवीरगाः ज्ञाता
व्यविधौ तेनैवात्मा ज्ञानशक्तिर्या स्थिताः इह त्वत्प्राक् प्रत्यक्षत्रूपत्वात् पूर्वव्यतिरिक्तविमृश्याभावात्
स्वात्ममात्रनिष्ठो तपवैकवीरोयोः परमर्षा आसीत् स एव ज्ञानशक्तित्वेनोत्तर्विजिज्ञास्यतयेष्ट्यविषयस्यो

श्री.
तं. ला.
६५

सावनेषः प्रायः परिसंदः तद्वपः सन्नवस्थित इति पंचमवीज निर्णयः इति एतदेव स्वदर्शनमेव यायेज्यति इयं प
रापरादेवी चोरो यो मातृमंडली सृजत्यविरते शुद्धं शुद्धमार्गे कवीपिकां चोरा मिति यदुक्तं मिश्रकर्मफलास
क्तिं पूर्ववज्जनयेति या सृक्तिमार्गनिरोधिन्यां स्तास्युर्चोरापरापरा इति शुद्धाशुद्धेति न पुनर्चोरादिव दयोयः
पातित्य इति भावः इहेस्वाशक्तिवज्ञानशक्तेरपि ज्ञेयाधिका नाधिकाभ्यां द्वैतं यज्ञेयस्य नाधिको स्वरूप निर्णी
तमाधिको पुनः स्वरूपेति रूपयति ज्ञेयोऽशः प्रोन्मिषत्तोभेयदैति बलवत्ततः कुनताभासने संविन्मात्रत्वे जा
यते तदा ज्ञानापेक्षया ज्ञेयरूपोऽशः उद्भिक्तत्वात् फटी भवत्यदतोभे तन्न नीलाद्यात्मना चित्राकारधारिता मेति
तदा ज्ञेयस्याधिका ज्ञानमात्ररूपतया मूनत्तस्या पूर्णत्वाभासने जायते मेको चाधिगमो भवेति षष्ठवर्णे
दयः एतदेव प्रपंचयति रुढं तज्ञेयवर्गस्थिति रप्रारंभ उच्यते रुद्धिरेषा विबोधाद्ये चित्राकारपरिग्रहः इदं त
द्दीजसेवर्भवी जंचित्वेति योगिनः तत्संविन्मात्रो न ताभासने रुढं जातप्ररोहं सन्न नीलसुखाद्यात्मनो ज्ञे
यवर्गस्थितिः प्रारंभ उच्यते न पुनः साक्षात्स्थितिरेव तस्या क्रियाशक्तौ भावात् कोनामास्याः प्ररोह इत्या
ह रुद्धिरेषादि अनेन ज्ञानादतिरिक्तं न किंचि ज्ञेयं नामास्ति अपि ततदेव तन्न ज्ञासनात्मना स्फुरतीति
सूचितं तन्न स्माद्देवस्यैव चित्राकारधारिता हेतो रितमेव व्याख्याते संविन्मात्रो न त्वेष षष्ठे भेदसत्त्वभस्य कार
णत्वेन योगिनो न पुनरयोगिनः तेषां क्रियाशक्त्यात्मस्य लभेद्येतत्पितृत्वाच्चित्तेति जानेतीत्यर्थः इहा ख
ल्वतदेव परविमर्शात्ममुख्य परामर्शोक्तः यतः परस्परं प्रायेण वासं चैव सति निखिल परामर्शोदयः य

इदमिति साराणोपक्रमेवेहमलं स्यादहंमेतत्ताविति तत्रानुत्तरानंदादयोः शुद्धसंविन्नात्रूपत्वात्तदपेक्षयाभेदा
भावात् प्रमेयवार्तापिनास्तीति इच्छाशक्तिरेवेष्टमाणावृणयाचरूपेण दर्शयितुमशक्यते इच्छाशक्तिरित्यु
पोक्तात्तमितावया इष्टमाणोदिसावस्तु हेतुपेणात्मनि श्रयेत् इष्टमाणस्य प्रकाशात्तत्कत्वादिश्रोत्यात्मकत्वा
श्च अत्रैवात्रलयोः श्रुतिः तयो प्रकास्तंभभावत्वाच्च तदाह अचिरयुतिभासित्वाशाक्त्यात्तलनरूपया इ
ष्टमानसमापत्तिः स्वैर्येणायधरात्मना शाक्तयोः सजगत्तत्त्वसित्वायुक्तैः तलनरूपयाथारात्तावेयेदिप्र
काराशक्तिः तदात्मकं तदिष्टमाणोत्तेनार्थाद्विप्रकारायाग्रपीक्षाशक्तैर्यासमापत्तिरप्यभावेनाभासमा
नतोऽस्याश्चादृश्यमित्यर्थः यद्यपि प्रागपीक्षाया इष्टमाणसमापत्तिरुक्तायेनास्याः सत्यत्वे प्रतियादितेन
थापितन्नस्त्वेन रूपेण यथेदानीमित्युक्तं स्वैर्येणैवेति न चोत्रैवमपि बालवत् स्वैर्येणैष्टमाणो प्रतीयते त
थावेदितत्कार्यस्यात्रैष्टमाणो अतएवात्रस्फुटत्वादलयोः श्रुतिमात्रेन तत्साक्षाद्यंजनवन्त्यतिः तदाह
अचिरयुतिभासित्वेति यथाहिविद्युत्तणिकत्वादचिरमेवकालमाभासते तथात्रैष्टमाणामपि क्षायाभा
वेणैवेति अतएवात्रवर्णश्रुतिमात्रेन साक्षाद्वर्णः नहि वर्णश्रुतिरेव वर्णः अतएव नरसिंहवजात्पंतर
मिति महाभाष्यकारः अतएवैतद्वर्णचतस्रयसमयक्षायार्थारित्वात् ऋक्स्तुल्यचतस्रं च न प्रसक्तानां
तथेत्यादिस्यात्सर्वत्रैव न प्रसक्तं न यद्यदिश्यते तेनास्तव्यात्तलनशाक्त्यासुरिते ऋक्स्तव्यात्तदा पर्वथाशा
क्त्यासुरित्यात्तुल्यज्वलनाद्यात्मनश्चैष्टमाणस्य रूपमात्रेणानादिवस्थिरात्मकत्वं लभ्यते इति न तदर्थं

श्री.
ते. लो.
६६

66

विशेषणोत्तरोपादाने ननु यदीच्छाशक्तेरिच्छामाणसमापत्त्यापरामर्शोत्तरोदयश्छाते तज्ज्ञानशक्तेरपि किं न ते यम
मापत्तेत्याशङ्क्याह उन्मेषशक्त्यावस्तेतज्ञेयं यद्यपि भूयसा तथापि विभवस्थाने सानतप्रास्यजन्मभूः यद्यपि ज्ञा
नशक्तौ पतञ्जलनात्मज्ञेयं भूयसा विद्यते तथापि साज्ञानशक्तिर्ज्ञेयस्य विभवस्थाने नतप्राच्या इच्छाशक्तिल
क्षणजन्मभूः इच्छाशक्तिवन्नेयस्य तिस्रानमित्यर्थः इच्छाशक्तौ त्वलुश्यमाणत्वात् तयोत्पन्नस्य सतो भावजा
तस्य ज्ञानशक्तावभिद्यक्तिर्धस्य क्रियाशक्तौ बह्वीरूपतया स्फुरणं श्रुतो ज्ञानशक्तौ ते यस्य नापूर्वतयोत्पाद इति
नतत्र तत्समापत्त्यापरामर्शोत्तरोदयः तेनेच्छाशक्ताविद्यमाणस्यापूर्वतयोत्पादादेव मभिधाने यद्यपि सर्व
भावनिर्भरतात्परस्यामपि सेविदिसर्वभावाः संभवति तथापि तत्र तेषां सेवितावतयावस्थाने इह पुनः किंचि
उच्छ्रानता समापत्त्यापृथगिवाभास इति एतदुक्ते तदाह इच्छाशक्तेरतः प्राहुश्चात्र रूपे परास्मृते होभोत्तरस्या
सद्भावात्ते देवी जैवकस्य चित् परास्मृतमिति स्वात्ममात्रविश्रोत्या परचसत्कारकमित्यर्थः यद्वसति आत्मन्ये
व चविश्रोत्या तस्योक्तमस्मृतात्मकमिति ननु बीजैस्वरामतमित्यादिना स्वरोतः पातितो देवो बीजतत्त्वमुक्ते तत्र
होभकतत्त्वमुच्यते ननु स्वात्ममात्रविश्रोतिरूपत्वादत्र तत्संगच्छते तद्विहोभोत्तरसद्भावेत्यादिना शङ्काह नेदे
बीजमिति स्वात्ममात्रविश्रोते होभोत्तरावुल्लासकतया स्वकार्यकारणद्वयप्रायत्नात् तत्सर्वे सविकणावी
जरूपत्वाभावात् नहि शिवशक्त्यात्मबीजयोऽप्यतिरेकिणो बीजयोऽप्यात्मकाद्भेदाद्विधा बीजैस्वरामताः कादि
भिन्नस्मृता यो निरित्यायमभिधानाद्वा मन्तरस्य सद्भावात्तियेनैवेत्यात् यत् यदुक्ता ते यकालुष्यभाविप्रसि

६६

रयोगतः दिव्यायास्ततो जाते जाता ये वर्गपुमकमित्यादि पुरस्तादह्यति तत्रैव समाधास्यते इति युक्तमुक्तेने देवी
जमिति ननु यद्येवं मेघो बीजत्वे तन्निवारिषोषाद्यो नित्ये सादित्या शंक्य उत्पत्तिहारार्थमेघो बीजयो निवेलक्षणं
प्रतिपादयित्तमाह प्रक्षोभकत्वे बीजत्वे होमाधारश्च यो नित्यो ननु कारणत्वाभिमतं बीजं जडे तस्य कथं निरूपे
तस्य रूपं तत्राविर्भावेन सामर्थ्यमित्या शंक्याह होमकं संविदो रूपं तस्य त्वमिति होमयत्यपि होमः स्यात्तदेव यथर्मत्वे
होमणात्तद्विद्युतिः यतः संविदप्यवसाव्यतया होमकं रूपमतः स भ्यो रप्येतार्थगर्भीकारात्ता संवित्सत्त्वम्
ति मयूरोरसत्त्वायेन श्रुतरासत्त्वित्वायेव हिर्भावं कृत्वमिव जातेथारयति तश्च तया सत्त्वत् होमयति वही
रूपतया वभासयतीत्यर्थः तदाह होमइत्यादि होमणात्त्वमस्य प्रेषणा प्रेरणेत्यर्थः एतदेव रहस्यप्रक्रियाम्
भीकारेणापि सूत्रयति श्रुतः स्य विद्याभिन्नैकबीजं प्राविस्मिहता होमोतदिच्छेतत्वेच्छाभासने होमने विडः
श्रुतः स्य प्रमात्रैकात्म्येन वर्तमाने यदि समीपणीयादिभावजाते तत्राभिन्नमेषणादिसंविद्रूपतेनानुद्भिन्नवि
शेषसतएवैकं प्रद्वितीयं यत्तं विदो रूपं तदेव सर्वभावनिर्भरत्वादि प्राविर्भाविकतया बीजांशः कारणविशे
षः तस्य यापरानपेक्षत्वेन विषाष्टासृष्टेच्छा प्राप्ताह कात्मनो विष्यस्य भिन्नकल्पतया वभासयिषातया
योसौ संवेद्यः स एव होमः तया शरीरंगमयतीति वदतदिच्छेत्पौदासीत्याह हिर्भावा नुक्त्वा विदेहनीलादौ भा
वजाते यत्तत्त्वकाभासतसौ दासीन्यपावनेन बहिर्भावं कृत्वा नावभासना होमनामेतद्गुरुप्रतयोविडः जा
तीयुरित्यर्थः चर्याकमेहिबीजं सिद्धः पुमान् स्वयं त्वमिति प्रसतां होमयतीति इह वैतदिति रहस्यत्वादप्रस्त

श्री.
ते.लो.
६०

67

तेनाश्चनप्रपंचितं यथोपयोग्यमस्तेष्वेकेवले पदेवीजस्वरूपमभिधाययोनिस्वरूपमाह यदेकापतिमासाय
तदिकाकृतिनीभवेत् होमाधारमिमंप्राज्ञः श्रीसोमानंदपुत्रकाः येनेदेताविमृश्येनदेहनीलादिनाभावजाते
नकादिनाचैकात्म्यमासायतस्यप्रमातः संवेधिनीकृतिनी ममेवेमेरवविश्वभंगेयाविविचतेतित्यायेन स्वा
त्ममात्रविश्रान्ताकृतार्थापूर्णाजायते तमेतेहोमस्यसंविद्वत्तातेअस्याथारविषये श्रीसोमानंदस्यानुकेपा
श्रीमदत्यलदेवप्रभृतयः शिष्याः प्राज्ञः आचरतेतैरत्यर्थः चर्याक्रमेणिदियत्तामरस्यमासाययोर्मौभिलषः का
र्तार्थमेति सयोनिलक्षणः होमाधारयतिपतश्चवीजयोनिस्वरूपमेतः स्येत्पादिनामृत्रितं रहस्यप्रक्रियाया
भीकारेणपरसोपादेयत्वादनुग्राह्यानाहृदयंगमीस्वयमेवव्याचष्टे संविदामेषाणादीनामनुद्भिन्नविशे
षकं यज्ञेयमात्रंहीजेतयोगाचीजतास्वरे एषणादिसंविदामसंज्ञातविभागंयत् ज्ञेयमवश्यंज्ञातव्यं पार
मार्थिकंसंविद्रूपमेवेष्टादिसंविदिशोऽनूपत्वादनुग्राह्यातेवलमस्मिन्नेयारमेष्वरेऽपेतदेव विदात्मैवहिदेवो
तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः योगविनिरुपादानमर्थजातेप्रकाशयेदित्याद्युक्त्यासर्वभावनिर्भरत्वाद्विश्वस्योत
स्यस्वेष्टायाएवंबहिराविर्भावनाहीजेमुख्यकारणमित्यर्थः ननुयथेवंतत्तथेस्वराणामपिबीजमित्याशंको
क्तं ययोगाहीजतास्वरेइति ययोगादिति यदनुप्राणितत्वादित्यर्थः अतएवस्वराणांतत्तद्वर्णविर्भावकत्वाड
दितेबीजतेमित्यापायः नहिसंविद्वत्तातेअमंतरेणान्यस्यकस्यचिद्रूपोतराविर्भावेसामर्थ्यमितिभावः एवेवी
जशाह्यर्थव्याख्यायैविसिस्तत्तात्मकं एतंताणेततयादिप्रकारेहोममावष्टे तस्यबीजस्यसेवोक्ताविसिस्त्याय

६०

[illegible]

श्री.
ते. लो.
६८

68

नायदवाकावितयाचययाययेसुदीभाविष्यतीत्यर्थः चर्याक्रमेमेपिहिबीजमेवभेदेनप्रसृतंसत्तृतीयेनपुंसकादिद्व
यतामेव्यति नचैतत्तेवापत्तमेवोक्तंइत्याह लोभ्यलोभकभावस्यमतमेदर्शितंमया श्रीमन्नहेसुरेणोक्तंगुरुणा
यत्प्रसादतः तदपरमूर्तिर्भगवान्महेस्वरइत्यादिनाप्राज्ञमस्यतेनगुरुणायत्मतत्तमुक्तं तन्मयादर्शितमिति
संबन्धः एवमेतत्प्रसादादभिधायप्रकृतमेवावतारयतिः प्रकृतेरुमहेनेदेवीजंवर्याचतष्टयं नापियोनिर्यते
नैतत्तोभाथारत्नमृच्छति नहिकादिवदेतदेकमासायकस्यचिदपीक्षाकांताक्यमियादित्यस्यलोभाथार
त्वारामने नेदेवीजमित्यत्रपुनःलोभांतरस्यासंभवादिनाप्रागुपादाहेतोरेतिर्देशः अतएवास्यवर्याचतष्टयस्य
प्रत्येभक्तत्वाभावात्त्वात्मविश्रान्त्यापरचमत्कारमयत्तेतदाह आत्मन्येवचविश्रान्त्यातत्प्रोक्तममृतात्मकं नके
वलमेवायथासंभवंप्रमेयेनसंचदेयरामर्शांतरोदयोयावत्परस्परमपीत्याह इत्येवागदितंयत्तत्संचकैतत्
रस्यरे उच्छलदिविधाकारंमन्योन्यमितिमिश्रणात् पंचकमित्यनुत्तरेच्छे शनोन्मेवानताद्वयं आनंदशक्तिर्हि
आनंदोब्राह्मणोऽयमित्याद्युक्ताविदनेतिरिक्तैवनस्याः एषराभियाने तदेतत्परस्परंनपुनरेकैकमुच्छदिवि
धाकारंप्राडर्भवन्नानावर्याचतष्टयंभवेत् नचैतत्पारंपर्येपिस्वात्ममात्रावस्थाने किंतुसंबन्धेसतीत्याह व्यतिमिश्र
णात्इति तद्यथा अकारस्यअकारस्यवा इकारेणईकारेणवा व्यतिमिश्रणेऽइतिरूपंभवेत् तयोरेवउकारेण
उकारेणव्यतिमिश्रणेऽइतिरूपंभवेत् इकारस्यअकारेण येति उकारस्याकारेणवेति व्यतिमिश्रणेचनपंच
कादतिरिक्तेनयरामर्शांतरोणकेनविदपितुक्तमन्योन्यमिति यत्तमेवशीघ्रस्मिरोपाततेयकालव्यवस्थिता वि

६८

जातीयोन्मुखत्वेन रत्ने लत्ने च राक्षसीत्यादिवदति तत्परा मर्शात्तरो दयविषयमिति नात्र सीलनीये संध्यत्तरो दयस्यैव
प्रकृतत्वात् एतदेव दर्शयति योऽनुत्तरः परः स्येदो यश्चानंदः समुत्तमसन् ताविको न्येष संज्ञाद्वयतोति विचित्रता
तावत्तुत्तरानंदं प्राह च यदेषावकारावकारौ इच्छो न्येषाभ्यामिकारो काराभ्यायः संचरः प्राहुः एतदेव च यः स
थिः तस्मादतिशयेन संधीयर्णद्वयविलक्षणतया विचित्रता मेकारो कारलक्षणं वैविची गच्छतः प्राहुः तदर्थ
एव मेकारस्योदयमुक्ता र्भीकारेण स्वप्ने मभिधत्ते अनुत्तरानंदं चिती इच्छा शक्तौ नियोजिते त्रिकोणमिति त
त्प्राहुर्विसर्गामोदसंदरे यदनुत्तरानंदं वावर्थाद्विकल्पेनेच्छायां निहितं संधीतत्तं धीयमाना वयवमेकारल
क्षणमक्षरं त्रिकोणं त्रिकोणमेकादशमवक्रिगेयं च योनिके शृंगादं चैव प्रकारं नामभिः परिकीर्तितं इत्या
द्युक्तेरिच्छाज्ञानक्रियात्त्रिकोणात्रयमयत्ताश्च लिपिक्रमेपि तथा सन्निवेशा त्रिकोणमिति त्रिकोणप्राह च
यदेषा माचक्षते इति वाक्यार्थः तच्च विसर्गस्तस्यायस्य कोलिकी शक्तिरुच्यते इत्यादिवत्प्राणनीत्या
विसर्गः पराशक्तिः तस्याग्रामोदश्चानंदो दयाक्रमेण क्रियाशक्तिर्यतः समुत्तमसः तेन संदरं तत्र नियोदितं
त्वात्तच्छक्तैः परानंदमयत्वमित्यर्थः त्रिकोणमित्यनेन योगिनी वक्रा परापर्यायजन्माधाररूपत्वमण्यस्य
चितं तत्तत्पराशक्तिरुदौतैति भावः यद्वक्तं यदोत्तमसति शृंगादपीदं तत्तद्विलक्षणं पिणीति तथा त्रिको
णं भागमित्युक्ते विद्यत्तं यममेतलं इच्छाज्ञानक्रियाकोणं तन्मथे विचिनीक्रममिति ग्रनेनैवा सयेनेतो वा
ह्यैरपि एकाराकृतियदिद्यं मथे संकारभूषितं शालयः सर्वसौख्यानां बोधरत्नरत्नकमित्याद्युक्तं चर्याक्रमेपि

श्री.
ते.लो.
६५

69

विसर्गस्यानेदफलसंबंधिनास्फोरणापरानेदमयंप्रसरस्यानमिति न केवलमनुत्तरानेदयोर्विस्वायोसंयत्तर।
लक्षणपरामर्शांतरोदयोयावदतापीत्याह अनुत्तरानेदशक्तीतत्र इति सुपाराते विकोणद्वित्येगेन वृत्ततः
षड्विंशतिं तत्र विकोणेपियदावत्तरानेदो इति द्विरेचीतिसंधिक्रमेण प्ररोहे प्राप्नोतदावत्तरस्य पूर्वोक्त
नीत्यारोडादिशक्तिमयत्वेनानेदस्यापितत्कारमात्रसारत्वेन विकोणरूपत्वादकारेकारलक्षत्रविकोण
द्वययोगेन मधुरांशकोणो स्थितिं वृत्ततः पेकाररूपतामवभासयत इत्यर्थः। लिपौ पुनरेवं रूपत्वमतिरहः
स्यान्नानुप्रदर्शने इत्येकारस्यैव द्विगुणीभावेन मीलनायोपरिरेखावित्यासः चर्याक्रमेहिसिद्धयोरिति त्री
कोणद्वयसंप्रदीभावेन षड्विंशतिर्जायते इति एवमनुत्तरानेदयोरेकारेण संघटे यथा पराम
र्शांतरोदयः तत्र दौकारेणापीत्याह तएवोक्तेष्वेवोपि पुनस्तन्मयतांगते क्रियाशक्तेः स्फुटं रूपमभि
व्यक्तः परस्परं ताएवावत्तरानेदशक्तीतमेवेण उकारेण योयोगः उकारापन्निलक्षणः संवैधिः तस्मिन्
सत्यपि पुनर्यदा तन्मयतामेकारात्मकतया संधिक्रमेण तदीकैर्भावेण वृत्ततः तदा परस्परमनुत्तराने
दौगेकारात्मना संभूय क्रियाशक्तेरौकारालक्षणां स्फुटं रूपमभिः समंताद्यक्ताः प्रकाशत इत्यर्थः। अभि
तः स्फुटं रूपं वाक्त्व इत्यनेन क्रियाशक्तेः संध्यक्रमेषु यथाक्रमेण स्फुटं स्फुटतरे स्फुटतमेव रूपमस्तीत्यावेदि
ते ननु तत्रानेदयोर्विस्वात्मेवाभ्यां संघटे यथा परामर्शांतरोदय उक्तस्तथा ततोभिरूपाभ्यमीशानो न ताभा
सपि किंनेत्याशङ्क्याह उक्तेमेवगतः दोभोयः प्रोक्तस्तद्वृत्तेश्चपि तएव शक्तेस्तद्रूपमभिः नान्यथास्थि

६५

ते यश्चेन्नोषसकार्शानोनतालक्षणः क्षोभः पूर्वमुक्तः ते गते तेन सह अङ्गुणस्यादिना संधिषामे प्रपिते यत्र
तराने दाव्ये शक्तीता इयमा गित्या वेव तदैवैकारौ कारलक्षणं रूपमवश्यं भजते अतएव तान्यथा परामर्शो
तरात्मकत्वेन न निष्ठित इति न तत्संवेनानुत्तरेन्दयोः परामर्शो जरोदय उक्तः नन्वत्ररः प्रकाश एवैकः प्र
काशते इति ततो यत्र किंचिदपि संभवेत्तस्यान्तिरेकानतिरेकविकल्पापहतता तत्र तत्र मिदमुक्ते यदि य
ना क्रियाशक्तिर्यते न वै चित्रोण स एव परिस्फुरेदिति तदा ह न च चान्वत्तरतानेदौ स्वात्मना भेदवर्जितौ
कथमेतावती मेनो वै चित्री चास्वात्मनि स्थितौ तदेव प्रतिविद्यते शृणुतावदयं संविज्ञाया परिमिता
त्मकः अतएव शक्तिवैचित्र्यलयादय कलेश्वरः अयं स्वस्वत्तरानेदात्मो संविज्ञायः शक्तयोऽस्य जगत्क
त्तं शक्तिमास्तमत्तेश्वर इत्याद्युक्तेरनेन तस्य शक्तिवैचित्र्यलयादयया निमेषो नोषयोः यत्कल्पने स्वा
त्मनो भेदेन होपः तत्र स्वतंत्रता परिमितात्मकः नियतरूपानवग्रहादनवच्छिन्नस्वभाव इत्यर्थः नन्व
यं संविज्ञायः किमिति न नियतेन रूपेण परिस्फुरेदित्याशङ्क्या ह अस्यास्य देक रूपेण वपुषा चेतो हेश्वरः
महेश्वरत्वे संविज्ञेन तदतिदृष्टादिवत् यदि ना समहेश्वरः प्रतिनियतेन केन विरूपेणावतिष्ठेत्तदा स च दृष्टादित्या
येन माहेधुर्यत्वे संविद्रूपत्वे च तस्यात् एतदेव तस्य महेश्वर्यं संविद्रूपत्वे च यत्र तदानीयतवाच्यवाच्यकात्मनाप
रिस्फुरेदिति तथा लोकमेवेदं संविद्रूपं हर्षविषादाद्यनेकाकारविवर्तं पश्यामः तत्र यथेष्टं संज्ञाः क्रियेतामिति
युक्तयुक्त्या संविज्ञावदनेकाकारतया परिस्फुरतीति भावः नास्त्यत्र विवादः न चास्यास्तद्गदाकारतया परिस्फुरः

क्रियेत्रिभुलतेहेतः यदि सा ज्ञानक्रियात्मकमात्रावयवमात्रास्तीतिभावः यत्क्रो तत्र त्रिभुलेन चतुर्थकमिति न।
केवलमत्र शक्तित्रयसमावेशाद्विभुलते भगवतोक्तं यावन्निरंजनत्वेमधिगततत्र भागमायैर्गुरुभिरित्याह
निरंजनमिदं चोक्तं गुरुभिस्तत्रदर्शिभिः शक्तिमाने ज्यते यस्मात्र शक्तिर्जात केनचित् चोभिन्नक्रमः तेनेदमो
कारलक्षणं च तदंशोऽयमनिरंजनं चोक्तमित्यन्वयः यत्ते। यथा लोकेनदीपस्य किरणैर्भास्करस्य च ज्ञायतेदि
ग्विभागावितद्वत्तत्वा शिवः प्रिये इत्याद्युक्ता शक्तिमान्यप्रकाशः शक्त्या ज्यते परिमितात्ममात्रुत्पत्तिव्यक्ती
क्रियते उपाधीयते इत्यर्थः स्वप्रकाशस्य परस्य प्रकाशस्य कर्तृकाव्यक्तिरेवोपाधिः शक्तिः पुनरभिव्यक्तैव तदे
जने उपाय इति न तस्या अपि केनचिदं जने संभवेत् न ह्यसंविदितं कारणं कारणतामेव यायादिति भावः न
न्विष्ठादिशक्तिरिष्यमाणदिना स्वविषयेण पुपाधीयते एवेति कथमुक्तं न शक्तिः केन विदं ज्यते इत्याशंका
ह इच्छाज्ञाने क्रियाचेति यत्प्रयत्नोत्पत्ते तदेव शक्तिमत्त्वः सैरिष्यमाणदिकैः स्फुटं यत्तद्विच्छाज्ञान
क्रियालक्षणाः शक्तयः सैः सैः प्रत्येकैरिष्यमाणजेयकार्यात्मभिः विषयैः एयकृ यकृभेदेनोपरेज्यते
तदेव स्फुटं पूर्णस्वरूपं शक्तिमत्त्व एव गभीरज्ञानं त शक्तिः परः प्रकाश इत्यर्थः शक्तिर्हि तामशक्तिमत्तं
रूपं किं तत्फलभेदादारोपितभेदेनेषामाणाद्युपरागादिछेत्त्यादिव्यवहारः ननु यदीच्छादीनामेकैकशस्य
माणादिनोपरेजने शक्तिमद्रूपं तत्तत्समुदितानासामो किं रूपं तत्तत्समुदितानासामो किं रूपमित्याशंकाह प
तत्रितयमेकोनयदातप्रसूतेतदा न केनचिदुपाधेयं स्वस्वविप्रतिषेधतः एतत्पुनरिच्छाज्ञानक्रियालक्षणं वि

श्री.
तै.लो.
७९

तये यदाक्रियाशक्त्यात्मनासामस्येन प्रसूरेतदाकेन विदपीष्यमानादिना विषयेष्वादीनामीषणीयानां च स्वेन स्वे
न विप्रतिषेधादीषणीयेन ज्ञानक्रिययोर्ज्ञानं ज्ञायेत्तापीष्वाक्रिययोः कार्येनापीष्वाज्ञानयोरित्येवं रूपान्तर
रस्य रस्याह उक्तानोपाधीयेनो जनीयमित्यर्थः यद्वदति क्रियादेवीनिर्जनमिति अतएव त्रिष्टूलशब्देनोक्तः
मित्याह लोलीभूतमतः शक्तिवित्तये त्रिष्टूलकं यस्मिन्नाश्रुसमावेशाद्भवेद्योगीनिर्जनः अतोचपहितत्वा
देतोः लोलीभूत पितृयित्तेष्वविभागसमासमेतच्छक्तिवित्तये त्रिष्टूलशब्दोपदेशो यस्मिन्नुपादौ रूपेण के
वले स्वयं निर्जनते यावत्तत्मावेशात्प्राप्ततदैकात्म्यो येनपि निर्जनो भवेत् अथैतदेव प्रमेयोत्तरावापेनो
पसंहरति इत्येपरामृतपदादारभ्याष्टकमीदृशं ब्राह्म्यादि रूपसंभेदाद्यात्पृष्टकतोः स्फुटं यदेतत्परामृता
स्तेद्वर्णवत्तद्व्यादारभ्यष्टलबीजपर्यंतमीदृशो यथोक्त रूपसंभेदकं तद्ब्रह्मादेरष्टकस्य यत्सर्वं सर्वात्मकं त्रयेतेन प्र
तिवर्णं देवाष्टकस्य वाच्यते न मिश्रीभावादष्टाष्टकतोः स्फुटं याति चतुःषष्टिरूपतया प्रसूरतीत्यर्थः तेन ब्रा
ह्मीऋकारः एवेकमेणयावदोकारयोगीश्वरीपुनः माहेश्वरीऋकारः अत्र ब्राह्मी ओंकारः यदाऋकारः एवम
न्यत्र ज्ञेये तदेवं क्रियाशक्तियर्थे ते वैचित्र्येण परिस्फुरंत्या अपि परस्याः संविदः स्वरूपविप्रलोपः न ज्ञात इत्येव
योतयितं विदुः स्वरूपं दर्शयति अत्रानुत्तरशक्तिः स्वास्ववपुः प्रकटस्थिते ऊर्वेऽपि ज्ञेयकलाकालव्यादिदु
ष्टपिणी अत्रैवेत्येतेपि सामंसेनेतरोक्तस्वरूपा अनुत्तरशक्तिः स्वस्वाते अज्ञेयस्याद्यग्राहकात्मनो भावना
तस्य यत्कलनमियत्तापरिच्छेदसेन यत्कालव्यं स्वरूपगोपि विदुः स्वरूपिणी वेत्तीति विदुः विदिक्रियायोः स्व

तेनः प्रमाणात्संज्ञे अविभागः प्रकाशः तदवविद्यते यस्यात्मात्मभावैवेत्यर्थः एवमपि स्वरूपात्रप्रपद्येति भावः
अत आह उदितायां क्रियाशक्तौ सोमसूर्याग्निनामनि अविभागः प्रकाशेणैः सविंदः परमोद्दिनः इह क्लादतै
दर्पाद्यवच्छिन्नत्वेन नियतात्मनो प्रमाणायात्मनो सूर्यादीनामाश्रयभूतायां क्रियाशक्ता उदितायां तत्रैव
आत्मनापरिस्फुरेत्तामपि अविभागः क्लादतैर्दर्पाद्युपाधवच्छेदशून्यः पूर्णः यः प्रकाशः स परमः एवं मय प्रपद्य
तस्वरूपत्वादयुक्तः अस्मदर्थेने विंदः विदिक्रियायां स्वतंत्रः परमात्रकतयः परमेश्वरः शिव इत्यर्थः यद्वत्ति
अत्र प्रकाशमात्रेयत्वेनेतामत्रये सति उक्तं विंदतया शास्त्रे शिवविंदरसौ मत इति न चैतत्त्वोपक्रमे वाक्तामिया
ह तत्तत्तत्ताविधानेन तत्र उक्तं परमेशिना हृत्य ममेतल्लोतः स्योतरशक्तिशिवात्मकः बोद्धव्यो लयभेदेन विंद
निर्मलतारकः तदेवाह हृत्यमेविंदः वेदविता परः प्रकाशः स्वस्वाते आदिशेषे अवभासयिषुः त्रिषु स्थानगतो विंद
मेकैव विभा वदित्यायुक्ता द्वादशोत्तभूम्या हृदयलक्षणेषु स्थानेषु लयस्य विद्योतेः भेदात्तरशक्तिशिवात्म
को बोद्धव्यः इच्छायात्मकशिवविद्यात्मलक्षणरूपतया प्रस्फुरित इत्यर्थः संकृतितात्मतायाः प्राधान्याद्भेदभू
म्यावेव प्राप्तप्ररोह इत्यर्थः एवमपि नासौ स्वस्वरूपात्प्रच्युत इत्याह विमलतारक इति विमलं तत्रैव चिओलासे
पि संविक्तात्ररूपत्वाच्छ्रुते एव संसारोच्छेत्तारकः न केवलं परामर्शनीयविषयै विद्यात्मना स्फुरितो स न स्व
रूपात्प्रपद्योपावत्तत्परामर्शात्मनापीत्याह योसौ नैदात्मकः शब्दः सर्वप्राणिषु वस्थितः अथ कुर्धं विभागेन नि
क्रियेणावतिष्ठते इह योसौ विंदः स उत्तरामर्शतामुल्लासयिषु नादात्मकः शब्दः तद्रूपतया स्फुरतीत्यर्थः शाब्दय

श्री.
ते.लो.
७२

72

तिः स्वभावेन विषे परासृशतीति शब्दः परावागूषो विमर्शः सच नादात्मकः नदतीति सर्वेषां जीवकलात्वेन परिस्फुरतीति।
नादः हकाराध्वृषिणी अमाकलायेयमुत्पाद्येत्ता सर्वशोवरत्नेन च पदिष्यते तस्यात्मातद्रूपतयावभासतेयतियावत्
स एव चाकारः सर्ववर्णानामंतयासितयास्थितरत्नायुक्ता सर्वेषामेव वर्णानामथ दुर्ध्वविभागेनाच तत्राक्षुलबीज
पर्यंतं हकारपर्यंतं वा प्राणानद्रूपत्वेनावस्थितः सर्वपवपरामर्शाराशिस्तत्स्फारपवेत्यर्थः अथ च स एव प्राणिनाम
थ दुर्ध्वविभागेन सूर्यावेदात्मप्राणपानप्रवाहद्रूपतयावस्थितः सैव पराजीवकलेति भावः एवमण्यसौ निष्क्रि
येणद्रूपेणवतिष्ठते क्रियाशक्तिपर्यंतं तत्रैविद्यात्मनापरिस्फारणेपि नास्यस्वरूपात्प्रश्यावइत्यर्थः ननुदिता
यां क्रियाशक्तौ ज्ञादतैर्त्तण्यवस्थितः सोमसूर्यादिः प्रतिनियतः प्रकाशः प्रकाशते यः स्वमन्यअनिविलमेव प्र
काशयति यः पुनरविभाराः प्रकाशउक्तः सकितदात्मकउततत्प्रकाशेपात्रोवेत्याशोकाह ज्ञादतैर्त्तण्यदिवैचि
असितरक्तादिकंचयत् स्वयंतत्रिरेषोमौ प्रकाशेगगुरुराहच यत्तत्त्वचंद्रसूर्यादिगते ज्ञादतैर्त्तण्यदिवैचि अं त
दसौ परः प्रकाशः स्वात्मनानापेक्षतेनियतद्रूपताभावात्तदेकात्मको न भवेत् नापि स्वप्रकाशात्तत्प्रकाशेपात्रा
अपित्सूर्यादिथामत्रयानुप्राणकः परप्रमात्रेकद्रूपः आदिशब्दतया अदाहकत्वेदाद्यभेदार्थेनानावर्णित्वेवशासे
एतच्च केवलं नास्माभिरेवोक्तं यावद्भगवतावासुदेवेनापीत्युक्तं गुरुराहवेति यद्गीतं नतद्भासयतेसूर्येनशशोको
नयावकः यद्भूताननिवर्ततेतद्दामपरमेममेति एतदेवार्थद्वारेणदर्शयति यन्नसूर्यानवासोसोनापि निर्भासयते
पिच नवालोसोमवक्त्रीनोतत्प्रकाशादिनामहः किमप्यस्ति निजं किंतु संविदिष्ये प्रकाशते यत्परं थामन प्रति

७२

नियतसूर्याद्येकैर्तपसपितृभासयतेच स्वभासहात्सूर्याद्यवभासोनस्यात् प्रत्यतसूर्यादीनोप्रकाशपत्तात्प्रकाशमे
तरेणाप्रकाशमानतैवनस्यात् इति परपवप्रकाशः ततत्सूर्याद्यात्मनाप्रसूरेत् अतएवाक्तैसविदिर्यप्रकाशते
इति ननुयद्येवंतर्हि त्रयाणोत्तेजोत्रूपत्वाविशेषेपि तैत्तरीयाद्यात्मवैचित्र्यं कृतस्त्वमित्याह स्वस्वातेअप्रमावोद्यद्विचि
त्रौपाथिसंगतेः प्रकाशोयाति तैत्तरीयादिमवोत्तरविविक्तो स्वस्वातेअसदात्म्यात्पार्थिवाद्यद्रव्यादिद्रूपोयोसोऽप्य
थिस्तेनवैशिष्ट्यमापादितोर्थात्तेजोत्रूपतामप्युपगतः प्रकाशः तैत्तरीयात्मवैचित्र्यं तरेयाति तद्रूपतयासुखनीत्य
परपवहिप्रकाशः पार्थिवादिद्रव्याभाससंभिन्नः वस्त्रात्मनाप्राप्यद्रव्यावभासोपहितश्चेदात्मनामुद्धतोऽतोमा
त्रावभासोपरक्तश्चसूर्यात्मनाप्रसूरेत् दाहकत्वात्लादकत्वेतैत्तरीयादिद्रूपोविविक्तमवभासयेत् ननुपाथि
योगमात्रादेवकथंयवेस्वरूपातिर्शयकमपिवैचित्र्यंभवेदित्याशंकाहृष्टोतोपदर्शनेनोपशमयति उन्दर्शनेन
पिचर्माम्रः पतितः पयसांयथिः नेत्रानंदत्तमभ्येतिपरेणपाथेः प्रभावितो हृष्टिचातकृदपितीर्त्तांशुस्तेमित्य
भाजिजलाशयादौप्रतिबिंबितः उन्दर्शनपरिहारेणसावावलोकनीयतामेतीतिहृष्टः सर्वत्रैवायमपाथेः प्रभा
वः यदपाथेयस्यस्वरूपमतिशययतीति एवमुपहितस्वरूपत्वादेवसूर्यादिप्रकाशः स्वप्रकाशनेसंवित्प्रकाशा
मपेक्षतेइत्याह सूर्यादिषुप्रकाशासाधुपाधिकलुषीकृतः संवित्प्रकाशमाहेशमतपवस्येपेक्षते संवित्प्रकाशे
नात्रजडात्सूर्यादिषुप्रकाशात्परस्यप्रकाशास्यैवलक्षणं दर्शितं एवमपेक्षांयथासंभवंस्वरूपं दर्शयति प्रकाश
मात्रेसव्यक्तैस्सूर्यइत्युच्यतेसुदं प्रकाशवस्तुसारंशवर्धिततोमउच्यते सव्यक्तमित्याप्यद्रव्यउपहितमित्यर्थ

श्री.
ते.लो.
७३

73

सूर्यस्य चंद्रप्रकाशमात्ररूपमिति भावः अतएव वास्यप्रमाणत्वे तस्य ज्ञानमात्रमेव विवर्तिते रूपे स्फुटं सर्वजनसाक्षिकं प्र
काशानि सेयानि वस्तेषां सारवः। एवमोहमयत्वादेशं न्यायेन यायः सारः सारकार्याज्ञाद्वयउक्तं शः सोमो व
र्षति चानृतमित्याद्युक्त्वा त्वं वर्षति तेनेदं सर्वभावं सिंचति आज्ञादमयमेव करोति एवंविधं सत्तत्त्वकाशमात्रं से
मउच्यते सोमशब्देन व्यपदिश्यते इत्यर्थः अतएव वाज्ञादात्तसेयोऽप्रायान्तादस्य मेयत्वे यदभिप्रायेणान।
योः ज्ञानशक्तिः परस्मैवातपत्यादित्यविग्रहेति तथा चंद्ररूपेण तपति क्रियाशक्तिः शिवस्य हि त्राद्युक्त्वा ज्ञान।
क्रियाशक्तिरूपतमुक्तं एवं च सूर्यप्रमाणमित्याहुः सोमं सेयं प्रवर्तते एवं सोमसूर्ययोः स्वरूपसमिधाय च
क्तेरप्यभिधत्तेः अन्योन्यमवियुक्तौ तौ स्वतंत्रावपुंभो स्थितौ भोक्तृभोग्योभयात्मैतदन्योन्योभावतोभातम् त
तोऽचलनविद्रूपचित्रभावः प्रकीर्तितः योयं वक्तेः परंतत्प्रमातरिदमेव तत् तावुभौ सूर्यावेदौ स्वतंत्रौ पर।
स्परनैरपेक्षेण प्रमाणप्रमेयात्मना एव व्यवहार्यावप्यन्योन्यमवियुक्तौ महोपलभतियसादभेदसापन्न
वित्यर्थः नावलज्जानंतेत्यानादृष्टितं क्वचिदप्युपलभ्यते ज्ञानं विज्ञावाज्ञेयमिति यदाहुः स्फटिकस्यैव सुपा
अयमूतस्य ज्ञानस्य स्वरूपसनिद्रूपमिति तथा नावेदनमतिवेयमिति अतएव तत्सूर्याचेदात्मद्वयं ग्राह्यं
हृकतया परस्परौ न सार्वं शास्त्रे सद्भोक्ता बुद्ध्यात्मना संजितः प्रमाता तन्मयत्वात् प्रमाणमपि भोक्ता भोग्येव।
नीलमुखादितयोर्धृतीलोभावसायत्रे सद्भयंतदात्मा यस्य भोक्तृभोग्यस्य भावसंच दमित्यर्थः यतश्चैवं ततो
भोक्तृभोग्यसंचेदलक्षणहेतोः चिदानाता प्रकारात्मानमेयादिद्रुपाभावनवोयस्यासावगिनरुक्तः यउक्तम्

शुचिर्नामाग्निरुद्धतः संचलात्सोमसूर्ययोरिति सचप्रमाणप्रमेयविभागात्मनोभेदस्य दाहकत्वाज्जलनप्रथाना
विद्रूपेयस्य सः परप्रमात्तद्रूपस्यार्थः तस्य हि प्रमाणप्रमेययोः संमीलनेद्रूपमित्यर्थः वक्त्रेणैवमिति तस्य प्रमा
त्तत्वे अत आह योयमित्यादि परमित्यसाधारणं ननु वक्त्रेः परापेक्षप्रकाशात्तात्समन्तरमेव जायमुक्तं तत्त
यमसौचेतनेकवप्रथः प्रमातस्तत्तस्यादित्याशंक्याह संविदेव तविज्ञेयतादात्म्यादनपेक्षिणी स्वतंत्रतात्प्रमा
तोक्ताविचित्रोत्तेयभेदतः संविदेव हि स्वस्वातंत्र्यादिज्ञेयेन भोक्तृभोग्यात्मनावक्षितैकात्म्यासादनात्म्यमतेत्य
च्यते अतएवोक्तमनपेक्षिणीति वक्षिद्रूपमासाद्यापि संविदेन स्वद्रूपप्रकाशवति भावः ननु यदि संविदप्येव
प्रमात्तत्वे तत्तस्याश्चात्वेनांतद्रूपस्यापि प्रमातः कथं वैचित्र्यसंगच्छते इत्याशंक्याह विचित्रोत्तेयभेदत इति ज्ञेय
स्य कालाद्यात्मनस्तत्तत्रातस्य भेदाद्वैचित्र्यादित्यर्थः कालादीनां हि किंचिद्वर्तमानाद्यविशेषेपितत्तत्कर्माधिपत्या
दक्षेण वसर्वसंवेद्ये तारतम्यं येनायमुपायमाहात्म्यापन्नः प्रमात्तभेद इति अतएवातिरूपितयेत्याह सोमोपादा
एव स्तूर्यवैचित्र्याभासहेहितः ततएवाग्निरुदितश्चित्रभातुर्महेशिना ततः प्रमातृविचित्रत्वादेव प्रभुतामि
रपि विचित्राभोक्तृभोग्यादिद्रूपाभातवोयस्य तत्तत्तात्ममेयादिविचित्रस्फारउक्तः यतोमेयात्मनः सोमस्य कला
दिविचित्रस्फारउक्तः यतोमेयात्मनः सोमस्य कलादिद्रूपाशेषावः पवदाहानिश्चात्तमाहात्म्याकार्याणि वस्तुनि
तेभ्यस्तारतम्यादिनोर्थेन वैचित्र्याभासेन हेतितो वैशिष्ट्यमुपादित इत्यर्थः ननु प्रमातः प्रमेयोपायिवैचित्र्यमुक्तं
प्रमेयेव प्रमात्रपेक्षया पृथगेव न प्रकाशते इति वैचित्र्यचर्चा हरपवास्तो प्रमात्तमेवास्याः संविदः कथं च दत्ते

श्री.
ते.ला.
७४

74

त्याशंक्याह तेयायुषायसेवातनिरपेक्षैवसेविदः स्थितिर्मायाहमस्मीतिज्ञाताशास्त्रविद्यतः सात्त्वतोपायतत्तनी
लमुखाद्यात्मज्ञेयनिरपेक्षैवसेविदः स्थितिरहमस्मीत्यामर्शमयीयासमातापरामर्शस्वभावोज्ञातेत्यर्थः तेय
नैरपेक्षेणवाहंपरामर्शस्यविकल्पत्वाद्धैलक्षण्येदर्शिते कृशोहमित्यादावहंपरामर्शेहिविकल्पएवप्रतियो
गिभूतस्याहृशत्वादेरपोह्यस्यसंभवात् तस्यहितवतद्रूपयमिप्रतियोगिसापेक्षत्वमेवद्रूपं परप्रमात्रात्म
निप्रकाशेषुनरहंप्रत्यवमर्शः प्रवर्तमानेतिरेकानतिरेकविकल्पोपहतत्वात्प्रतियोगिनः कस्यापिसंभवा
भिर्विकल्पः यदाहः अहंप्रत्यवमर्शायाः प्रकाशात्तापिवावप्रः नासौविकल्पः सस्युक्तोत्पत्तयेपीवितिश्च
यइति ननुप्रमात्ररहंविमर्शएवस्वभावेस्तु तस्यापिवाविकल्पाद्धैलक्षण्ये किमनेननः प्रयोजनेतेयेवि
नाप्रनरस्यज्ञात्वेनस्यादित्याशंक्याह शास्त्रार्थविद्यतइति यथाशास्त्रस्यवाचिवासादिविरहेपि शास्त्रा
णोस्वात्माभेदेनवर्तमानत्वात्तत्रज्ञात्रत्वमुच्यते तथापरस्यप्रमात्रः सर्वभावनिर्भरत्वादात्मसंस्पृष्टतेय
ज्ञातइति ननुप्रमासंबंधात्प्रमाज्ञोच्यते प्रसादव्यतिरिक्ततेयविषयत्वात्प्रमाणाद्भवतीति व्यतिरिक्तैते।
यंपरित्यज्ज्ञात्वेस्यादित्याशंक्याह अज्ञएवयतोज्ञात्वानुभावात्मानरूपतः नतसात्तात्तयायस्योऽस्य।
इतेयायपेक्षते योहिप्रतिनियतज्ञानात्मप्रमाणादिकमपेक्षतातेत्युच्यते सोऽज्ञएवनप्रमातैवभवती
त्यर्थः प्रमात्रः खल्वनन्योक्तत्वादित्यतिरेपेक्षमेवद्रूपं यथोक्तं तपुनरस्यसापेक्षेद्रूपंभवित्तमर्हति
परस्यपरनिष्ठत्वाच्चपक्षेःतदाह नहिन्त्यादि ननुयथेवंतर्हिकथं सर्वत्रैवास्त्याज्ञात्तत्त्वमुच्यमानं पक्ष

७५

यतामित्याशंक्याह तस्योदशायां तात्त्वमुच्यते योग्यतावशात् मानतैव तसा प्राचा प्रमात्परिकल्पिता
तस्यामिति संकचितप्रमात्तूपायामित्यर्थः योग्यतावशादिति ते यपरिच्छेदकावितलक्षणान् साधनरियंदशाप्रा-
प्येनादिमिज्ञेन परेन प्रमात्रा प्रमाणरूपत्वेन परिकल्पिता संकचितज्ञानात्मकता तत्रात्वेनावभासितेत्यर्थः प
रएव प्रमाता स्वस्वातेयात्वं स्वरूपेणोपयिता संकचितज्ञानात्मकतामवभास्यते यमपि पृथगुल्लासेयेत् ननु परा
संविदेव मानादि रूपेणापि प्रसूयेत तस्या अस्तमय एव किं न स्यात् इत्याशंक्याह उक्तं तपि संवित्रिः कालक्रमः
विवर्तनात् उदितैव सती पूर्णमात्मेयादि रूपिणी मानमेयादि रूपे न बहिरुल्लंसेत्यपि संवित्रिः सकृद्विभातो
यमात्मेति न्यायेनावभासनक्रियाविच्छेदाभावात् कालानवच्छेदा उदितैव संवित्रा रूपत्वाप्राचा वा न्नियमेना
नस्तमितरूपेत्यर्थः अतएव पूर्णस्वात्ममा रूपत्वादनन्यापेक्षिणीत्यर्थः ननु संवित्रा मक्रिया तस्या अक्रियांतर
वः कालाच्छेदो वश संभाव्य इति कथमस्याः कालक्रमविवर्तितत्वमुक्तमित्याशंक्यौ किक्या एव पाकादेः क्रिया
याः कालवच्छेदोक्तिरनतस्या इति दर्शयितुमाह पाकादिस्तक्रिया कालपरिच्छेदात्क्रमोविता मतोत्तराणं वंधा
पिनपाकत्वे प्रपद्यते इह पाकादिलौकिकी क्रिया कालावच्छेदात्क्रमव्याप्ताभिमतयतः सः ग्रन्थः क्षणः यत्नमने
तरमेव द्वितीयेक्षणो फलनिष्पत्तिः तेनापि यदा शून्या भवेत्तदानेकक्षणा प्रचयवत्तेपि स्वस्वरूपा परिपूर्तेस्तथा व्यव
हारं न भजते यद्विनामस्यवभासनक्रियावत्काला मवच्छिन्नस्यात् तस्य यमप्यवक्षणे पाकादिक्रियान्वेन व्यवहार
मियात् अतश्च पाकादेर्लौकिक्या एव क्रियायाः सक्रमत्वेन पुनः शासत्याः संविलुतत्वाय इति यदाहुः सक्रमत्वे

श्री.
ते.लो.
७५

चलौकिकाः क्रियायाः कालशक्तिः यदनेन तशाश्रयाः प्राभवाः स्यात्प्रभवेति प्रतश्च कालकलितत्वात्प्रमात्प्र
माणप्रमेयरूपेणावतिष्ठेमानमपिसेवित्तसेसेवित्तात्रलक्षणकाल्याइयात्रापोके स्यात् तदाह इमेप्रकाशत
तस्यसोमसूर्याग्नितास्थिता अपिमुद्येतत्प्रकाशमात्रत्वेनचयोहते ननुवश्यात्तविश्रावभासदशायामेवमा
स्तोवाचकात्मविश्रावभासेषुनःसोमसूर्याग्नीनोरूपमेवकिंतामोक्तं यदवभासनेनास्यप्रकाशतत्त्वस्यनस्व
रूपापोहइतिविंतापिस्यादित्याशंक्याह येषोयस्ययमेरूपेणस्वतत्सूर्यउच्यते दोभानेदवशादीर्घविश्रावभासोमउ
च्यते यत्रपरंस्मृतेनामसोमानेदात्परंस्थिते प्रकाशरूपेणत्वाद्भूराग्नेयेशास्त्रकोविदा एवंसमेतरोक्तबीजानो
यस्ययमोत्वेयत्तव्यंरूपेणत्तत्त्वत्वादेकमात्रात्तत्त्वप्रकाशमात्रप्रधानात्सूर्यः तथाहोभानेदवशाद्द्वीरूपत
योविश्रावभासत्वेनस्योल्यादिमात्रदीर्घसाक्षादकारित्वात्सोमउच्यते सामान्येनोक्तैःसर्वैःशास्त्रकोविदैःएव
व्यपदिश्यतेइत्यर्थः तथाताभ्यामेकमात्रादिमात्रत्वाद्द्विदीर्घाभ्यामपरमन्त्रिमात्रेस्मृतेनाम तस्मात्त्रकोविदः प्रा
नेयंप्रमात्प्रूपंप्राहुः यतःप्रकाशेमानात्मनिसूर्येणैवजातप्ररोहेसत्तयात्मकेसोममवलंब्यापरमत्पर्येस्थिते
मात्प्रूपतयाप्रस्फुरितमित्यर्थः मातर्हिमानसेयसंचरात्मकमेवइत्युक्तंप्राक् तदेवोक्तस्वतत्सूर्यत्वेदीर्घ
त्वेसोमत्वेस्मृतत्वमनित्वमितिथामत्रयमयत्वे एवमण्यत्रपरस्यप्रकाशस्यनस्वरूपात्प्रचावर्तिविंडरूपतमुक्त
मित्याह अत्रप्रकाशमात्रेयस्थितेयामत्रयेमति उक्तंविंडतयाशास्त्रेशिवविंडरसोमतः नचायंविंडःपरप्रमा
त्रेकद्रव्यात्मकंप्रमेयोतर्वतीत्याह शिवविंडरसोमतइति अविभागापरप्रकाशात्मकत्वेनविदिक्रियायांस्वतंत्रः

७५

परप्रसातेत्यर्थः यदुक्ते प्राक् उदिताभ्यां क्रियाशक्तौ सोमसूर्याग्नितामनि अविभागाः प्रकोशेण यः स विदुः परमो दिन
इति ननु न विदुः नाम परामर्शान्तरं किंचिद्युज्यते वक्ष्यमाणेन मकाराद्येन परामर्शविशेषेणैवास्मत्संज्ञात् न
ह्यनयोः प्रतीतौ कश्चिद्विशेषः प्रत्येयभेदाद्विप्रतीतिभेदस्तथमयेततोभिन्नः स्यादित्याशङ्क्याह मकारादित्य
एवायेतच्छाया मात्र दृश्यया बलहाः षट्षैसर्गवर्णरूपसंस्थिताः यथा षट्षैर्विसर्गवर्णतामाश्रितारेफला
कामरुहकारास्तस्मिन्मात्रथारित्वेपिवक्ष्यमाणेभ्योरेफादिभ्योतिरिक्तास्तथाये विदुः अपि मकारादिति वाक्यार्थः
नचवर्णश्रुतिरेववर्णरूपं प्राक् नन्विष्यमाणदूषण्यो फलकाराभ्यामिच्छाशक्तेरुचिततमिति तच्छाया मात्र
थारित्वाद्युक्ते परामर्शान्तरत्वे मकाररुहकाराभ्यां पुनः प्रादृशेणैव कस्यापीत्युक्ते कस्यापि परामर्शान्तरत्वे स्यादि
त्याशङ्क्याह इकार एवरेफाशच्छाययान्यो यथा स्वरो तर्हि वमहलेशादाः सात्पोद्देया स्वरोपि सन्ते रूपेणपि भ
वेत् तथैवास्वरोपि सन्तेतरप्रकाशात्मकोपि भवन्नसौ श्रः विच्छिन्नात्मादिवर्णो मकाररुहकारलेशमुपायित्वे
नावलेख्यतस्मिन्मात्रथारित्वेन हेयाद्विदुः विसर्गरूपतयान्यः परामर्शान्तरैरूपभामभवतीत्यर्थः अत्रतरपवप्र
काशः स्वस्वातंत्र्यात्स्वदूषणोपयित्वाशक्तिदशाभाभास्यसंज्ञचितप्रमातरूपतामवभासयेत् अतश्च
कारश्चरुकारश्च द्वावेतावेकताः स्थिता विद्याद्युक्त्या संज्ञचितप्रमात्रात्मना च मकारेण दूषणेन कश्चिद्विशेष
नन्वत्ररपवकस्मादेवमादूषणयानविसर्गायात्मकतामियादित्याशङ्क्याह अस्यांतर्विसिस्तृप्तासौ यात्रो
क्ताकोलिकी परासैव हो भवशादेति विसर्गात्मकतां भवे अस्यान्तरप्रकाशात्मनः प्रादिवर्णस्य प्राक्कोलि

श्री.
तेलो.
७६

कीसापरशक्तिरविद्युक्तोययाप्रभुवित्पादौकौलिकीतिपरेतिचोक्तातः प्रमात्रैकात्म्येनवर्तमानायासौविसिस्तः
तासैवनिश्चितेबहिरोन्मत्तत्वलक्षणोभयशाविसर्गतामेत्यानेदोदक्रमेणक्रियाशक्तियर्थेतंप्रोक्कलंती।
स्थितिमवभासयतीत्यर्थः नचैतदस्मदपक्षमेवेत्याह उक्तंयत्रिशिरःशास्त्रेकलाव्याप्तचर्चने कलासमा
दशीतस्मादमृताकाररूपिणी परापरस्वस्वरूपविंदगत्याविसर्पिता प्रकाशेसर्ववस्तूनांविसर्गरहितात
सा शक्तिर्जंडलिकाचैवप्राणजंडलिकातथा विसर्गप्रोतदेशोत्तरपराजंडलिनीतिच शिवयोमेतिपरमेष्ठ
मात्मस्थानमुच्यते विसर्गमात्रेनायस्यसंधिसेह्यविभ्रमाः कलाव्याप्तचर्चनेइति प्रमात्रकलास्वरूप
स्फारसिद्धांतविचारवसरेइत्यर्थः कलाव्याप्तिर्महोदयपदसेत्तामहेस्वरप्रतिसेत्तेपतोब्रूहीतिभगवत्याष्ट
हेतुत्रिणीयार्थं कलासमादशीयासाइत्यादिभगवतोक्तं यदिहक्वचिच्छब्दतारेणक्वचिदर्थद्वारेणचसेवा
दिने तत्र पुरुषेष्टोऽशकलेतामाज्ञरमृतोकलामित्यायुक्तोक्तः करणप्रभृतीनांष्टोऽशानोकलानासाया
यकारितान्नित्योदितत्वेनचानस्तमितरूपत्वादमृताकाररूपिणीयोयंचित्मात्रस्वभावाकौलिकेतिपरे।
त्यवसादिशब्दव्यपदेशपदकारार्थरूपिण्यस्याव्यासमादशीपरस्यानेदात्मनोविसर्गस्याक्तत्वादपरस्यच
हकारात्मनोवदमाणात्वात्परापरेयोसौविसर्गः तस्यस्वरूपस्योयावात्मभूतोविसर्जनीयशब्दवाचोवि
हतयोर्गीतिस्तद्रूपावभासनेनप्रमाणतयाविसर्पितातद्रूपावभासयिष्येप्रोक्कलंतीत्यर्थः अतएवचसर्वेषां
प्रमात्प्रमाणप्रमेयात्मनोवस्तूनां अनतिरेकेणतिरिक्तत्वेनैवप्रकाशेतन्ननियतप्रकाशात्मिकेत्यर्थः

सैव पुनरविमर्शेन वदन्निर्भावोन्मुखेन विरहिता सती प्रसमभुजगाकारत्वात्त्वाममात्रविश्रान्ताशक्तिर्कुण्डलिनी।
परासंविन्मात्ररूपेति यावत् अतएव विसर्गस्य वदन्निर्भावोन्मत्वात्मिकादिकोदित्येषां तद्देशे प्राणकुण्डलि
प्राक्संवित्राणोपरिणतेति नीत्या प्रथममेव प्राणरूपमवभासयतीत्यर्थः तथा प्रत्यावृत्तिक्रमेणोत्तर्भावो।
मात्ररूपोत्तकोदात्मनि श्रान्तेस्वरूपे पराकुण्डलिनेति स्वात्मविश्रान्तपरसंविन्मात्ररूपेत्यर्थः एवं हि यमेव
संविन्मात्ररूपा समादशी कलाशिवयोमेति परमेष्ठेति शुद्धात्मस्थानमिति बोध्यते तैस्तैः सामर्थ्यैः
शौटैर्यपदिश्यते इत्यर्थः तथा हि त्रिशिरोभैरवे एव योमेति यासेता परब्रह्मेति यस्य दमिति तथा आत्मा
स्थाने किमात्मा तमिति भगवत्पाष्टे कुण्डलात्मा तसा प्रोक्ता सर्वाधोपरिवर्तिनी स्वपञ्चमप्रमाणेन
नरहितमुपमाभेदवर्जितः भूतयोमपदातीतं विद्योमां तपदपरं भावप्रत्ययसंभ्रमभावं परमारातिः
शिवयोमत्तज्ञेयं सर्वाथारत्नलक्षणं बृहत्संबृहत्कमेव सत्संतश्चान्तवर्ति च परब्रह्मेति तत्त्वोक्तं लक्ष्मी
भूतमलक्षकं इति तथा पूर्वपदविभागेन कीर्तितं तदद्देयकं तथापि भूमिकातीतमात्मस्थानेति गद्य
ते इत्यादिनास्वरूपमेवां भगवतोक्तं तदेवं परैव पारमेश्वरी संविन्नत्वमात्रप्रमेयात्मनो विषयस्य सृष्टिः
संहारविभ्रमा विभावनिबन्धनमित्युक्तं स्यात् अत आह विसर्गमात्रमित्यादि नन्वेकैवात्र संविदस्ती
ति तदतिरिक्तं किं विदपि न संभवेत् तत्कस्या नाम सृष्टिः संहारो वा स्यात् येनास्यास्तत्कारित्वमपि भवे
दित्याशंक्याह मूले पतितमिव तत्तद्येत्यादि इयमेव नामने सती की सृष्टिः संहारकारित्वलक्षणा स्थि

श्री.
ते.लो.
७७

77

तिर्यक्त्वात्मन एव पुनर्माया प्रकृत्या देहपादानात्त्वात्मन्येव पुनः ततो विच्छिन्ने कत्रचिद्देशे काले वा स्वात्मा-
नः एव पुनरन्यस्य प्रमात्त प्रमेयादेराक्षयः तत्र दामास वैचित्र्येणोत्तर्हीन्यतया परिस्फुरितेति भावः अतः
आह विसर्ग एव मुक्त्यष्टाशान्तमुपागतः हेमः प्राणोद्योजने च स्पर्शाश्च परिभाष्यते इह विसर्ग एव तत्र हे-
चित्रोपायो ह क्रमेण हकारात्मस्योत्पत्त्युपागतः सर्वसंशयैः शब्दैः परिभाष्यते सर्वेष्वेव शास्त्रेष्वेव सु-
च्यते इत्यर्थः तदुक्ते श्रीतित्रराजमहाराजे हेमं शून्यं तथा प्राणो हकारं नामभिः स्मृतमिति निवेष्टुं ह्यपि त्र-
यशेषोद्योजने च द्विजज्ञः स्पर्शा एव वेति एवं च विसर्गस्यैव स्थले उपेक्षकार इत्युक्तं स्यात् शक्तयोऽस्य जगत-
स्तत्त्वेशक्तिमोक्तमहेस्वर इत्याहुत्या परस्यानुत्तरप्रकाशस्य स्वशक्तिमात्रोत्पत्तौ विस्मयविविदाहः।
ह पुनर्विसर्गमात्रेणाशयस्य सृष्टिसेद्धारविधमा इत्याद्यन्यथोक्तमिति किमेतदित्याशङ्क्याह अनुत्तरं परं
यामतदेवाकलमुच्यते विसर्गस्तस्याशयस्य कौलिकी शक्तिरुच्यते इह मज्जलस्यास्य देवस्येताद्युपको-
तमेव निर्वाहितं नतत्पूर्वं किंचिदुक्तमिति भावः ननु विसर्गशब्दः शक्तौ केन निमित्तेन प्रवृत्त इत्याशङ्क्या
ह विसर्गतां च मेवास्याश्चिदानंदोदयक्रमात् सृष्टीभूतक्रियाशक्तिपर्यन्ता प्रोक्षलत्थितिः सैवास्याः।
कौलिक्याः शक्तैः विसर्गता विसर्जनीयक्रियायां कर्तृत्वे यदानंदेष्टाद्युदयक्रमेण भिन्नावभास इत्यत्रा-
त्सृष्टीभूतास्फुटता समायेयं क्रियाशक्तिस्तत्पर्यन्ता प्रोक्षलत्वात् सृष्टीभूतास्फुटता समायेयं क्रियाश-
क्तिस्तत्पर्यन्ता प्रोक्षलत्वातीति स्थितिः तत्परामर्शात्तरवैचित्र्यरूपतया परिस्फुरणमिति नन्वियतो वैचि-

अस्य विसर्गः कारणमस्तस्यैव पुनस्तदिति कथं युज्यते इत्याशंकोट्टुतोपदर्शनद्वारेणोपेशमयति विस
र्गपवतावाच्यदादिमैतावदात्मकः इयद्दुपसागरस्य यदनं तोर्मिसंततिः तावास्तत्परिमाणो विसर्ग
वनततावतः कारणं भेदनिबन्धनो हिकार्यकारणभावः भेद एवावाचनास्तीति कथमेतद्वेति भावः
यस्मादादिमोगभीकृतः एतावां क्रियाशक्तिपर्यंतो येनैव विथयात्मायस्यासौ उत द्वाचवाचकायात्मना
नानेताभासयत इत्यर्थः एवमस्य विसृजनक्रियाकर्तृत्वादेव व्यपदेशोत्तरं अन्यत्रास्तीत्याह अतएव वि
सर्गायमव्यक्तकलात्मकं कामउत्तमिति श्रीमतजलगद्वर उच्यते अत उक्ताहेतोः अव्यक्तानादमात्र
पत्वादुद्भिन्नवर्णविभागायेयं कलाहकारावावभासास्तदात्मको योयं विसर्गः श्रीमतजलगद्वर
त्वे शास्त्रे कामतत्वे काम इत्यातस्य तत्त्वं सर्वत्रैवाप्रतिहतभावं पूर्णं रूपं इत्युच्यते इति वाक्यार्थः तत्रत्यमेव
यथेयं पदति यत्तदक्षरमव्यक्तं कांताकं देववस्थितं धुनिरूपमनिच्छंतथानयारणवर्जितं तत्र चित्तं समा
धाय वशयेयुगयजगत् तत्र च इदानीं कामतत्त्वं विषयतत्त्वं परंतथा कथ्यते तव सश्रेणिभक्तिस्नेहादि
शेषतः इत्युपक्रम्य यत्तत्परमित्यादिवाभिधाय तत्र चित्तं निभुंजीतसाधकेन महात्मना देवकित्तरंगं
वसिष्ठवियाथरंगाना यत्तकन्यास्तथानामपः पिशाचः सूरयोषितः वशसायं तिसृभोनरनारेषु काकये
त्यक्तं यदिह तत्र चित्तं समाधाय वशयेयुगयजगदित्यर्थद्वारेण पदितं यत्तत्सर्वं देवस्वरूपत्वात्वावृ
त्तेकसिद्धमत्तरं नित्योदितत्वादव्युत्प्राप्य स्वरूपं अतएव निच्छंतासोऽश्चरयिता कश्चित्पतिहेतानवस्थिते

श्री.
ते.लो.
७८

78

सयमुच्चारणेदेवः प्राणिनामुरसिस्थित इत्याद्युक्ता सयमुच्चारणत्वादयसंबंधिनीमृदिच्चारयित्वा नापेक्षते इत्यर्थः
तदपेक्षितेहितस्याः कदाचित्कदादमनित्योदितत्वेनस्यादितिभावः अतएवमजयमिति स्वयंभूतिवाच्यं
उक्तं अतएवाच्यं यत्कहिस्थानकारणमिच्छातादिनाभवेत् ततः स्वैक्याधीनमिति कथयैतत्स्यात् अतएव
वधुनिर्मुपनादाख्यत्परं वीजं सर्वभूतेश्वरस्थितं इति ससत्त्वोच्चारकः अइः प्राणत्वं तस्य वाचक इत्याद्यु.
क्ता सततोदितनादमात्रस्वभावमित्यर्थः अतएव व्यापकत्वं ससत्त्वत्वादेस्तस्य लयेयादिनिष्ठं यत्तथा
नादितेन वर्जितं नैयत्यं निबन्धननदेयादिशून्यत्वेनालोभ्यमित्यर्थः एवं रूपमेपितपभोगावसरेरतिशोभ्य
मावेशवैवशेन विगलितवैयंतेः कारणात्वात्तिरस्तवैकल्यायाः कांतायाः कंदतः स्वरसतएवोद्यदभिव्यज्य
मानत्वात् अतएव सततोदितत्वेपि कालमस्य विशेषणवस्थानं एवं च विसर्गस्यानाहत रूपत्वात्सौत्स्येपि
कांता कंदतः किंचिदसूनतापस्याहाहेति स्फुटमवस्थानं येनाभ्येत उपलभ्यमानेति दर्शनीकृतं तेन नयो
गिमात्रगम्यमेवैतत् अपित्तसर्वरेव त उपलभ्यते इति भावः अतश्चानेन हकारस्यापि प्रसंगात्स्वरूपेनि
दिष्टं किंतु तस्य सौत्स्यात्स्फुटतेनैवमवस्थानं अस्यात्सौत्स्यात्तथेतीयान्विशेषः अतएव समनेतरमेव
विसर्गपवमुस्पृष्टमाश्रयान्तमुपभात इत्याद्युक्तं यदभिप्रायेणैवानयोः परापरत्वमपरत्वे चोक्तमतएव
येहकारस्य स्वरूपेनोक्तं उक्तं चान्यत्र यत्तदहमव्यक्तं प्रिया कंदोदितं परं सहजं नाद इत्युक्तं तस्मै निमोदि
तो जयति तथा नित्यानेंदरसासादृहादेति गलकोदरे स्वयंभूः सुखदोश्चारः कासतत्त्वस्य वेद इति तत्रा

७८

नाहतात्मन्येवंविधे विसर्गे साधकश्चित्तं सम्यक् प्रति सोऽस्य समावेशपवित्रशीकृतचेतसः अविच्छिन्नजपत्पेन सं
गना संगमोक्तत्वे यत्रासक्तधियो योतियो गंयो गीश्वरः परं सशिवो रहितः कामः कामिनी हृदयालयः नेत्रा
रूढेन तेनाथशक्तिरुद्दिष्टमाहरेत् तौ भयेनाह संदेहोऽहमासपि वस्त्रयमित्यायुक्ता कामशस्त्राभियेय
मनःकुलात्मकं विसर्गं स्वनेत्राभ्यां निर्गतं साध्यनेत्रयो रनुप्रविष्ट्यायेदिति एवेकमेवाग्रसंतादोलायेव
क्रमेण गमागमयोः पौनःपुन्येन धृत्वा नन्यापेक्षणा वहितं कृत्वा जगाज्जायमाने जेतव्यं युगपमत्र क्रमे
ण वशयेत् स्वात्ममयत्वेव सर्वमाभासयेत् स्वात्माय तं वाक्यं दित्यर्थः इदानीं यथोक्तविसर्गस्वरूपमव
दृष्टं तीकृत्याकादीनामदयं वक्तुं प्रक्रमते अतएव विसर्गस्य हेतुं हेतुं दत्तं स्थितिः अतएव संतरोक्ताहे
तो विसर्गस्यैव हकारात्मातया स्थलेन रूपेणावस्थानं तथैवानुत्तरादीनामपिकादिसंज्ञितेनानुत्तरादय
एतत्तथावभासं ते इत्यर्थः तदेवाह अनुत्तरात्कवर्गस्य मूर्तिः पंचात्मना स्फुटं पंचशक्त्यात्मतावेशा एकैक
त्रयथा स्फुटः पंचात्मकत्वे हेतुः पंचशक्त्यात्मतावेश इति एकैकत्रेति अनुत्तरे स्फुटौ अनुत्तरस्य हि चिच्छ
क्तिप्रार्थानेऽपि सर्वत्र सर्वमस्तीति न्यायेन पंचशक्तिमयत्वमिति तत्तत्तेः कवर्गस्यापि पंचात्मकत्वे एवम
न्यत्रापि तेयं इच्छाशक्तेस्वरूपसंस्थाया एकरूपतः कवर्गः पंचशक्त्यात्मक्रमस्फुटतात्मकः यदा
याज्ञेयकालेषु भाविप्रचुरयो गतः द्विरूपायास्ततो जातं दत्तायेवर्गयुग्मकं उन्मेषत्वादिवर्गस्तयतो वि
सृज्यमानोऽस्ते स्वरूपसंस्थाया इति इष्टमाणा रूपायाः एकरूपत इत्यत्रायापवेच्छाशक्तेः न पुनरपीत्य

श्री.
ते.लो.
७५

७९

यः विदादीनामपि शक्तीनां यथायथेवास्तौ तया स्फुटतमस्तीत्योचित्या तत्काररूपाणां कवर्गादीनामपि त-
था तमिषु क्लेशमप्रस्फुटता त्मक इति यतीत्याशक्तिर्ज्ञेयमर्थादिषु माण्डि रूपायाः ऋकाः ऋकाररूपायाः प-
वमउत्तरादिभ्यः पंचभ्यः कवर्गादीनां पंचानां वर्गाणां मुदय इत्यभिहितं अतएवैषां अकृहविसर्जनीयानां केद-
इत्यादिना सस्याततमपुक्तं उक्तं चान्यत्र अकृलापंचशास्त्रात्मादितीयो वर्ग उच्यते अनाश्रुषितरूपाया इच्छा-
याश्च परातप वक्रिहमात्रवस्तस्याटता ये च हयंतता पादिरुक्तेषु तोजात इति स्पर्शाः प्रकीर्तित इति ननु प-
थिवादीनि तत्त्वानि पुरुषांतानि पंचमुक्तमार्कादिषु वर्गेषु सकरोतेषु सत्रने इत्याद्युक्ता कादयो मावसनाः
पंचविंशतिः वर्णाः एष्टी दत्तादारभ्य पुरुषतत्वांतं यावत्स्थिताः तत्तांतराणां अपि संभवादिषु समवशिष्यते
इति कथमेतावन्तैवोक्तं यतो विषेसमाप्यते इत्याशं क्कह ज्ञेय रूपमिदं पंचविंशत्यंतं यतः स्फुटं ज्ञेयत्वात् स्फ-
टतः प्रोक्तमेतावत् स्पर्शरूपकं सर्वतः इदं विषे एष्टी तत्त्वादि पंचविंशत्यंतं पुरुषः पंचविंशक इत्याद्युक्ता प-
रुषतत्वांतं विषे स्फुटत्वा ज्ञेय रूपं अतयुक्तं यतो विषे समाप्यते इति नियत्यादि हि मायासहितं केचुकषंक-
मतो रंत रंगमिदमुक्तमित्याद्युक्ता तात्पर्यं तं केदं संलग्नत्वेनाभिन्नमेवेति नवतिरिक्तस्य लक्ष्णे या त्मवि-
श्वरूपतयोक्तमिति भावः अतएवैतावत्तत्त पंचविंशकांतं विषे स्फुटं ज्ञेयत्वादेव हेतोः इन्द्रियैः स्पृश्यते स्पर्शः
तद्रूपं कादयो मवसानाः स्पर्शा इति वाचकाभिप्रायेण मात्रास्पर्शास्तु कौंतेयशीतोऽस्रस्त्वडः खडाः प्राग-
मायायिनो नित्यास्तानि तित्तस्वभारतेति च वाण्याभिप्रायेणोक्तिं न कश्चिद्दोषः अत्र प्रसः प्रमादतेपि कार

७५

एतानां कारणानां देवप्रमाणानि पियज्ञेयत्वं सक्तं तत्सु न्यादिप्रमांतराभिप्रायेणेति कश्चिदोषः एवं स्पर्शानामुदय
मभियायांतः स्थानामप्यभियन्ते इच्छाशक्तिश्च वा हेतुमिति ततः सा विजातीयशक्त्यंशोक्तत्वात् विजातीय
त्वात् सैव शीघ्रतवोधात् तज्ज्ञेयकालावधिता विजातीयोक्तत्वात् तेन रत्नं लत्तं च गच्छति तदुन्मेषशक्तिर्हि र
पावैजातिशक्तिगा वकारत्वं प्रवर्तते तद्विस्तारप्रवर्तकं तदभितात्तमित्यनेन हि ध्यायेयमिच्छाशक्तिः सा वि
जातीयोचिद्रूपोयेशक्त्यंशः अत्र तत्र तत्र शोक्तत्वात् तेन समसिकोयणचीति प्राप्तसंधिः सजातीयात्ततोयाति
यकारात्मनि स्फुरतीत्यर्थः सैव हि ध्यायीच्छाशक्तिरचिरद्युतिभासिन्येसा युक्ता शीघ्रं च कृद्वापातं यज्ञे
यमर्थ्यादिष्वमाणं तत्कालेष्वणवधिता सती अत्र तत्रात्मनि विजातीयेयत्वं तत्त्वात् तेन समसिकोयणची
तिसंधिस्तेन रत्नं लत्तं च गच्छति तदात्मना भासतेत्यर्थः एवमुन्मेषशक्तिरपि द्विप्रकारावैजात्यशक्तिगा
उत्तरेण सह प्राग्देवकृतसंधिर्वकारत्वाभासयेत् तदुक्तं विभिन्नशक्तिसंयोगारिक्त्या यस्त्वतो राता स्त
द्विस्तारप्रकर्षकमित्यनेनाम्यवरुणबीजत्वादाप्यायकारित्वे दर्शितं एवं यदलानामपिशेषकारित्वे दाहक
त्वे संभक्तत्वं क्रमेणावगतं तच्च न सिध्यमाणा यामपि वत्समा एनीत्या इच्छाशक्तिरेव परामर्शांतरजननसम
र्थत्वं उत्तरसंघट्टभाजस्तस्याः परामर्शांतरलक्षणं कार्यमुत्पद्यतां नाम तस्य पुनर्यकारादिद्रूपत्वेन भेदः कथ
स्यात् कारणभेदाद्विकार्यभेदः कारणंचात्र उत्तरसंघट्टात्मकं एकमेवेति किमेतत्त्यादित्याशंकाह इहैवात्र
रानेव याता शीघ्रतवेयातः वायुरित्युत्तेव किं भासनात्त्येयतो धरा इहैव पुनरिष्टमाणमप्युत्तरानेदाभ्या

श्री.
तेलो.
८.

मर्धादिकल्पेनयातामिलितासतीशीघ्रवयोगतः संस्कारलक्षणयोगमुपाधितेनसीदृश्यवायुरित्युच्यते वायुर्वा
ज्यकाररूपतोऽशमैत्यर्थः एवेमासनाद्वास्वप्नालक्षणधर्मतयास्यैर्यतोऽधितिहेतुस्थिरदास्वधर्मप्रयरेजकते
नावलेव्यक्रमेणवक्रिवीजरेफात्मताथराथरावीजलकाररूपतावाभासयतीत्यर्थः श्रानंदेतिचोन्मेवादिवि
ज्ञातीयशक्त्यंतराभिव्यंजनपरतयोक्ते तेनानुत्तरादिसंवेदभाजश्छायाएवमुपाधियोगेनभेदात्कार्यस्यापि
भेद इति यथोक्तमेवयुक्ते अत्रचोतःस्थशब्दस्यप्रवृत्तौनिमित्तेदर्शयति इदेवतत्क्रमेतःस्यमतएवनिगद्यते
श्छायेतर्गततेनस्वसमाप्तौवसंस्थितेः अतएवप्रागुक्ताहेतोःश्छादीत्यादिशब्देनोन्मेस्यग्रहणादिश्छा
न्मेस्योरंतरभेदेनावस्थानात् तथास्वस्यप्रमात्रैकइयस्यात्मनःसम्यगातिरेकात्मेनाभासःतत्रसंस्थितेः
प्रमात्रैकात्मेनदर्तमानतादियेयादिवातेवतश्चोतःस्यनिगद्यते सर्वशास्त्रेष्वेवैव्यतेइत्यर्थः यदुक्ते श
छायेतःप्रवेशेनतेतःस्याइतिकीर्तितइति नचिच्छायाःशक्तयःविजातीयशक्तिसंभिन्नायद्यापराम
र्शांतराणाविर्भावयेति तथैवैविजातीयशक्तिसंबंधेपि किंनवेत्याशंक्याह सजातीयकशक्तीनामिच्छा
यानां चयोजनं होभात्मकमिदंप्राज्ञःहोमःहोभात्मनामपि होभात्मनादीर्घानामहोभात्मनाप्राज्ञा
नामिच्छादीनांशक्तीनांयदायोजनं एकःसर्वोर्दीर्घःइतिसेधात्मयोगः भवेत्तदाहोभात्मकमितिप्रा
ज्ञःसजातीयदीर्घइयपरामर्शस्वभावतं नपुनर्विजातीयपरामर्शोत्तररूपतेशास्त्रकोविदाःकथयेती
त्यर्थः तेनइइइइइइइइइइइत्येवंप्रायेयेमोहोभात्मदीर्घइयमीकारत्तमेवेदितितत्यर्थं अत्रतरेपुनरेवैवइयवे

51

निविशोषोस्तीत्याह अनुत्तरस्य सजातीयभवेत्तद्वितीयगतिः अनुत्तरं यत्रैकं तद्वेदानंदसूत्रये प्रभविष्यति तयो
मेहोभः तोभात्मकः सूत्रः यत्राप्यनुत्तरं यामद्वितीयमपि सूत्रये न पर्याप्तं तथा तोभं विनैवावत्तरात्मता अ
नुत्तरस्य पुनः सजातीययोगो द्विप्रकारा गतिर्भवेद्यस्मात्तत्र तदेकमनुत्तरं वेदानंदसूत्रये प्रभविष्यतामे
ष्यति तदा तेनापरेणानुत्तरेणैव संबध्ये तोभात्मकग्रानंदरूपवस्तुतो योगः प्राग्बदेव निदेकस्यानुत्तरस्य द्वि
तीयमप्यनुत्तरं संवदमानमानंदजननेन पर्याप्तं स्यात्तदा तोभात्मकानंदप्रादुर्भावसंतरेण तो गुण इति परस्परं
कृते सत्यनुत्तरात्मतैव भवेद्यथा सीमंतमित्यादाविति द्वितीयः एवमेतत्संसादमिथाय प्रकृतमेवोक्तमाह
दयमभियन्ते इच्छाया कर्मणा हीना चेष्टयेन वरुचिता शीघ्रस्यैर्यप्रभितेन त्रिधाभावमुपागता अनुमिषतमु
नीलस्योन्मिलितमिति स्थिते इक्षमाणं त्रियेतस्य ताद्रूपस्याप्यस्यापरिच्युते तदेव स्वात्मना स्वात्मस्वातंत्र्ये
रणात्मना वहिर्भावस्तु दंतिसंशयमवित्तयं स्थिते एवमत्रेष्टयापि विभक्ता वस्थानंदं दर्शयति अनुमिषत
मित्यादिना एतस्योत्रिधाभावमुपागताया सिद्धाया मिषमाणमपि त्रियैवावस्थिते यत्तत्समाकेवलमि
क्षमात्ररूपास्तृष्ट्यास्य विप्रकृष्टेत्यादिनीत्या शुद्धायामिकाररूपायामनुमिषतमनुलसितं शीघ्ररूपेणैष्ट
येनेष्टवितायां लूकाररूपायां प्रोक्तीलितमुलसितमिति नन्विषमाणस्य शीघ्रत्वादिभेदेन वैशिष्ट्यात्स्वरू
पप्रचारः प्राप्त इति त्रयोत्रविषया इति वाच्येन पुनरेक एव त्रियेत्याशेक्योक्तं ताद्रूपस्यापरिच्युतेरिति नहि शी
घ्रत्वादिभेदेपि इक्षमाणता लक्षणद्रुपादप्रपञ्चवतिभावः तदेवं त्रिविधमपीक्षमाणं स्वातंत्र्यं लक्षणो नोक्त

18

१

तत्रयः समावेशाः देहादिप्रमात्तानिमज्जनेन वित्तमात्ततायातकजनेन स एव समाधिः परसंविक्तालारूपत्वेन
परिष्कारात् तत्र देयमायेषु स्थानेषु भिन्नव्यक्तिरित्यर्थः एवं चास्य परब्रह्मत्वमेवाक्यं स्यात् अत आह तदेव ब्रह्म य
रसमविभक्तं प्रवृत्तते ब्रह्मेति सर्वत्र लिख्यते ब्रह्मेत्याद्युक्त्या व्यापकं रूपमित्यर्थः अत एवाविभक्तमित्युक्तं नित्य
तद्रूपस्य हि विभागो भवतीति भावः प्रवृत्तते इति श्रीपराशराकादौ तथा हि तत्र पराबीजे द्वारे तृतीयं ब्रह्म
संश्रयणीत्युक्तं तृतीयं ब्रह्म सकारः यद्गीतं ओतत्सदिति निर्देशो ब्राह्मणस्य विधिसंस्तुतिरिति यत्त एव चास्य व्या
पकमासृते च रूपमत एवाव्यवहितत्वमिति व्यपदेशांतरमस्तीत्याह आचमनाद्यनेव तच्छ्रीमत्कलगा
द्वारे शक्तिशक्तिमदैकात्म्यमन्वयाभियानके काकचंबुपुटाकारं ध्यानधारणवर्जितं विषयतत्त्वमनस्का
व्येतवस्नेहात्मकाशितं यदुक्तं तत्रैव कलेशक्तिः समाख्याता गदरे शक्तिमानपि उभयोर्वदनैकत्वं कथ्यते
कलगाद्वारमिति तत्र त्वमेव ग्रंथे पठति काकचंबुत्वादि संबोधनसारत्वाद्युक्त्यर्थस्य हेतुदेवित्ववस्नेहाख्या
सनीयता उक्तेष्वप्यादिष्वस्य व्यापकं रूपस्य यत्र त्वमेव सर्वत्र प्रतिहतत्वे तत्प्रकाशितं अन्त्यासंघं दात्मसास
रस्यावसरे न भवगोचरतामापादितमित्यर्थः तश्चानाहतं रूपत्वाय न कृपादाभिधेयमत एव सततोदित
त्वेन ध्यानानादि निरपेक्षं तद्वित्तियतयेयादिनिष्ठमिति भावः एवमपि काकचंबुपुटावदाकारो यस्य तत्र तथा
विधमतस्त्वस्य हि कृत्तया तथा स त्रिशोषात् न त्विहामृतबीजमुपक्रान्ते वर्तते न चैवं रूपं तस्य संभवति त
एकमात्ररविषयत्वेनोक्तत्वात् तस्मिन्नेतद्वत्संवादिनं भगवतेपि यदेतत्तासतत्वेन विषयत्वे तदेव हि स

श्री.
ते.लो.
७

82

मासेन मृणाले मृगलोचने इत्यादिना कामतत्त्वस्यैव पुनर्विषयतत्वेनाभियाने कथाश्रयश्लाघाशोकाह कामस्य पूर्ण
तातत्वे संवेदे प्रविभाष्यते विषयस्य चामृतं तत्त्वज्ञायां नोच्यते सति ननु भगवता श्रीकृष्णगोक्षरे कामतत्त्वविष
तत्त्वयोः प्राणनामात्ररूपं प्राणादिवायुपंचकसामान्यभूतं घटीप्राणकलामधिकृत्य स्वरूपेण निरूपितं न
पुनः प्राणमात्रं तस्यैवं रूपसंभवात् तस्य हि रेचकादिदशासंयरे स्थायीनृत्तिताडआर्यमाणत्वं प्रातिह
समानत्वाद्यपि संभवेत् विशिष्टत्वं पुनः कामतत्त्वस्य प्राणरूपत्वं विषयतत्त्वस्यापानरूपत्वं अतश्चानयोर्द
कारसकारात्मकत्वं तदुक्तं संहोदियादिनामानावथरोत्तरचारिणे परस्परदेधरतौ मतौ न गच्छन्त्ये
कस्तौ रोगयित्वा शक्तौ वीर्यसक्तास्त्रयं मददिति तथा ऊर्ध्वविहरविः प्राणादिनेभ्योऽर्धमेव च सिद्धैरधिष्ठि
तोभावाः त्वेचर्यरायनात्मकः प्रथोनादस्तथापानो मत्तगोथः क्षपाशशी त्वेचर्यधिष्ठितोभावाः सिद्धसे
बोलायात्मकरिति एवं वैशिष्ट्येपि युनयोः सामान्यविशेषनिष्ठत्वात् प्राणनामात्ररूपतमुभयत्रापि संभवा
तीत्येकदूषेण निर्देशः यदभिप्रायेण कामतत्त्वस्यैव विषयतत्वेनाभियानमिदमेतत्संवादने अतएव च
कामस्य कामतत्त्वस्यापि स्वात्मनि विष्णोतेरनन्याकांक्षितानामतत्त्वे पारमार्थिकं रूपं संवेदे विभाष्यते
परस्परसामरस्यात्मसंज्ञाभावसरे सर्वे रेव साक्षात्क्रियते इत्यर्थः विषयतत्त्वस्याणोः परिमितस्य देहादि
मातः सामाविकटक्रियावरके पारमित्यात्मनि स्थायत्वोच्यते वेद्यवेदकविभागगलनात् पूर्णरूपेण
मुदिते सत्यामृतं विकासदशासंयतत्वं संवेदे विभाष्यते इति पूर्वोक्तसंबन्धः नचास्य सामाविकस्य पूर्ण

७

हक्रियावरणेपिकिनिमित्तमिमांशकाह व्याप्तीशक्तिर्विषयस्मादव्याप्तः स्वादयेत्तदः शक्तिरितिपारमे
स्वरीस्वयंरोपनाशूपाभायास्यासहइतिस्वाभाविककर्णहक्रियात्रयंविषमपिबर्हिर्वापकत्वादव्या
मरंजात्मनोहक्रियावरणेमेवकुर्यादित्यत्रतदारेपः एवेनकेवलमस्यकामतत्त्वमस्तिविषयतत्त्वाया
निरंजनत्वमपीत्याह निरंजनं परंथामतत्त्वतस्तत्त्वसंज्ञने क्रियाशक्तात्मकंविषमयेतस्मात्स्फुरेयतः
प्रेक्षणीलितस्यापीधमाणास्यबुद्धीरूपतयासमुल्लासितत्वात् क्रियाशक्तात्मकमत्तएवविषमयेयत्पर
माप्तुर्कंथाममकारात्मत्वादेतेजःतन्निरंजनं एतन्नितयमेवेत्यदातप्रस्फुरेत्तदा नकेनचिदुपाये
यस्त्वस्वविप्रतिषेधतश्चादिपूर्वोक्तयुक्तानकेनचिदुपायेयमित्यर्थः तस्यपुनःक्रियाशक्तात्मनः
आदिस्यथास्तेयतत्त्वेपरमप्रकाशात्मशक्तिसल्लक्षणोविश्रान्तिस्थानेतस्मांजनं शक्तिमानेज्यतेयस्मा
न्नशक्तिर्जातकेनचित् इत्यादिप्रागुपपादितयुक्त्याशक्तिकर्तृकेनव्यक्तीकरणेनयुक्तमित्यर्थः अत
आह यस्मात्स्फुरेयतइति यस्मादेतोःयतःशक्तेःसकाशात्तस्फुरेत् शैवीमुखमिहोच्यतेइत्याद्युक्त्या
स्वप्राज्ञैवाभिज्यते ननुकामादेस्तत्कृतयस्येष्टादिशक्तित्रयरूपत्वमस्ति तत्कथमेकस्यैवामृतवी
जस्येतद्रूपत्वमुक्तमित्याशंक्यविभागवेदनपूर्वमेष्टासविभागमेवदृढयति इष्टाकामोविषंज्ञानंकि
यादेवीनिरंजनं एतत्रयसमावेशःशिवोभैरवउच्यते भैरवइतिविषमयत्वेनपूर्णात्वात् अतएवतदेव
ब्रह्मपरमित्यायुक्तमेवमेतत्प्रसंगादभिधायप्रकृतमेवाह अत्रइदिसदाकुर्यादितिनेगुरवोजगः नि

श्री.
ते.लो.
८३

षतत्रसेप्रविशपनभूतेनविषेनच ग्रहःकेवलमेवादमितिभावनयास्फुरेत् अत्रेतिविषयज्ञात्मकेवाप्यकरूपेष्टि।
मित्यत्रप्रवेशं किंचात्ररूपाभवेदिष्टाशोक्याह विषयज्ञस्यादि भूतमितियत्तादि ग्रहरति अनात्मन्यात्माभिमा
नः तदिपरिमितस्यप्रमातृभवेदिष्टिभिप्रायः परप्रमात्रात्मनिवाप्यकरूपेसमावेशभाजः पुनर्भावनाभ्यासा
दहमित्येवपरमाहयतोहमेत येनास्यतदतिरिक्तमुपद्रवनिमित्तेनकिंचिद्भयादितिभावः यद्वक्तेश्रीकृत्वा
कृते यदाष्टम्येनिरालंबेयानथारणवर्जिते सर्ववर्णधरंशोतेसर्ववर्णविवर्जिते चिन्मात्रेकेवलेशुद्धविषय
निर्वाहकारके नविषेनग्रहः पापेनमोक्षेनचराक्षसः नपिशाचादिकंकिंचिन्नायेनाहेविभावयेत् केव
भावमात्रेणेत्यादि नन्विषयमाणश्रुतितायाश्चायाः पूर्वतोभांतरस्यासंभवात्त्रेदेवीजेवकस्यचिदित्याद्यु
क्तयुक्ताशोदत्तेप्रतिज्ञाते अनेतरंचात्र याश्चाज्ञेयकालघोत्यादि सैवशीघ्रतरोपाज्ञेत्यादि तथासावेष्टयो
नश्रुतितादिवाक्यैः शोदवर्णेभ्यः तोभांतरस्यापिसद्भावउक्तइत्येषां पूर्वप्रतिज्ञाते शोदत्तेकथंनिर्वहेदिष्ट्या
शोक्यप्रतिविधत्तेः नत्तत्रषेदवर्णेभ्योजनोक्ततेनषेदता कथंस्यादितिचिद्भ्रमः नात्रषेदस्यसौदता तथा।
हितवगायासाविष्ठाशक्तिरुदीरिता सैवस्मृतेस्वकर्तव्यमेतः संस्वेष्टरूपके यत्तत्रभूषणाहेतरेषितव्यो
स्थितेततः भागात्रप्रप्रसवस्तजेकालघंतदप्रश्नतत्त जन्मोक्तमितिदवर्गादीनांभ्रमइतिनात्रषेदस्यस
न्देहेतिउत्तरं एतदेवोपपादनतितथाहीत्यादिनायकः षेदगतायेयमिच्छाशक्तिः सैवांतः संस्वाभेदेन
वर्तमानमपियथास्वनियतेरूपमात्मीयेकार्येदवर्गादिबलिरुत्तासयेत् नपुनस्तद्वत्तेभूषणानिमित्तं

विरतिप्रसवभावमेवित्येतद्विकल्पमेवजनयेत् एतावन्तैवैतच्चारितार्थमिति नकार्योतराविभावनयाप्र।
भवतीतिभावः तच्चकालेष्वेतन्निमित्तमीषितव्यं वास्यइच्छायाएववपुःतदेकात्मकमित्यर्थः नहिप्रकाशे
कस्वभावायाइच्छायाग्रन्थतिरिक्तं नाम किंचित्तं भवेदितिभावः तेनवस्तुतइच्छायाएवप्राधान्यात्तत्तत्
स्वकार्याविभवकत्वमितियुक्तमुक्तं सैवसूत्रेति नन्वेवमप्येता नो सर्वसर्विकयानवीजतत्मास्तं भवेदित्याशं
क्याह तेयाइच्छायायुक्तं समुदायात्मिकं विदः संदेहोभक्तताहोभयासत्ताभावयोगातः इष्यमाणस्येच्छा
याश्चमेतन्नाह्यं संदेविदः यतोऽनन्तोभात्मकं त्वं तोभाधारत्वेति तेनकेवलायाइच्छायाएवतोभा।
विभवत्वेपिनैषां बीज संपास्तं भवेत्समुदायात्मिकत्वाच्छ्रष्टेति युक्तमुक्तं नात्र संदस्यसोर्दतीति एव
मेतत्संसादभियायप्रकृतमेवाह एतद्वर्णवत्तत्त्वस्यस्वोष्माणभासनावशात् कुष्मेतिकथितं ताममे
रेवनामलात्मना चतुष्टयेति हकारेणतस्यसुत्रयत्तमेति प्रागेवोक्तं प्रवृत्तरस्य हि शक्तिविसर्गस्त
स्येवाप्रणतमयमित्यतएवावृत्तरेण संस्थानत्वे स्वमणेति स्वातंत्र्यलक्षणं तस्मै जसेत्यर्थः नहीच्छाया।
प्रवृत्तरस्य वायरा मर्शांतरवदस्यापेक्षया भासनमपितस्वमहात्मादितिभावः यद्यपिकवर्गादीनामव
त्रादेरेकैकस्मादेवजन्मोक्तं तथापितच्छ्रुत्यंतरप्रयोजकीकारेणेति युक्तमुक्तं स्वोष्माणभासनावशा।
दिति नकेवलं कादिहोतस्यवर्णजातस्य मर्शादितयाप्यकृप्यगभियानं यावदप्युक्तं नापीत्याह का
दिहोतमिदं प्राहुः होभातारतया बुधाः होभाधारतयेतियोनितयेत्यर्थः यत्तु कादिभिश्च सृता योनिरि

श्री.
ते.लो.
८५

८५

ति न केवलमुक्तयुक्ता बीजा मेव बीजांतरयोगेनेत्याह तोभाविर्भावभवेद्यावभ्योनेरपियोत्तरयोगेनेत्याह यो
निद्रुपेण तस्यापि योगोक्तो भांतरं च जेत तन्निदर्शनयोगेन येषां तस्य वर्णता तस्येतियो निद्रुपस्य कादिस्तथा
भांतरस्य निदर्शनयुक्ता तदेव तोभांतरमुदाहर्तमात्कायां येषां ता पूरणेन वर्णनत कारेण कृत बीजे।
न संवेद्यः मया येन भूतयो रज्ज्वर विसर्गानुप्राणितयोः ककार मकारयोः प्रत्याहारे तयो पात्रो येन निद्रि
लमेव योगापायेन मात्कायाः सतत्त्वे प्रदर्शितं भवतीति तदुक्तं ते मराजपादैः तदियत्पर्यंतं यन्मात्का
स्तत्त्वे तदेव ककार मकार प्रत्याहारेण नुत्तर विसर्गसंवेद सारेण कृत बीजेन प्रदर्शितं भवेति ननु ते यद्रूपमिदं पंच
विंशत्यंतं यतः स्फुटमित्या युक्ता का दयो मावसानाः पंचविंशतिः वर्णा ज्ञेयद्रूपतया भेदैक स्वभावानि निर्दिष्टास्त
दनेतरभाविपुनश्चतस्रश्चैकी दृश्यमित्या शंकाह पंचविंशति संज्ञेय प्राग्बुद्धिमुसंस्थितं चतस्रश्चतस्रश्च
भेदाभेदगते कमात्र एतदेव प्रयोजयति आद्यं चतस्रं संविज्ञे भेदसंथानको विदं भेदस्याभेदद्रष्टुं कहेतु रस्य
अतस्तु यं भेदेति संविदः सकाशाद्भिन्नमित्यर्थः अतएवास्यास्य लवाद्यादिभूतद्रूपत्वमुक्तं अभेदेति रक्षाश
क्ति समुत्पत्तेन शाक्ततेजोमात्रद्रूपत्वात् इदानीमेवमुपपादितं कादिहोतं वर्णं जातं स्वरानुप्राणितमेव भव
तीति दर्शयितुमाह शृंग्यद्वर्णं जातं तत्सर्वं स्वरमयं पुरा व्यक्तियोगाद्भोजनं तत्स्वरप्राणायतः किल शृंग्यसम
नेतरोक्तनीत्या वर्णं जातं यदुक्तं तत्सर्वं मुदयात्पूर्वं स्वरमयं स्वरानुप्राणितमेवांतः शाक्त्यात्मना द्रुपेणावस्थितमित्य
र्थः अतथाहोतं तस्यो जतवियो जनेनैवेद्रूपतया भिन्नव्यक्तिरेव न भवेदिति भावः अतएव तद्वर्णं जातं व।

८५

हिरभिद्यक्तं सत व्यंजते इति व्यंजनेन पुनरपूर्वतयो... ये पूर्वमपि स्वराद्यात्मनावस्थानात् व्यंग्यस्य व्यंजकस्य
त्रिधावेव तत्र भवेत्त्रायस्येत्याशङ्क्याह सुराणां यत इति अभिद्यक्तमेवैतद्वर्णजाते स्वराणामप्राणितमेव भवेद्
न्यायाद्यनङ्गतया सोऽप्यपवत भवेत् एवं च स्वरा एव सर्ववर्णानां मूलकारणं भवेदित्युक्तं तदाह स्वराणां
षेकमेवेदमूलं स्याद्वर्णसंततो षड्देवतास्तता एव ये स्यात् सूर्यरश्मयः षड्कमित्याकाशादृकारांते एव
कारेण स्वराणां व्यवच्छेदः तेषां मध्ये तत्स्फारमात्रमेव हि रूपमित्याशयः एवमेवावस्था मेव वर्णान्तराभिव्यं
जने प्रकाशरूपत्वमित्युक्तं स्यात् अतश्च प्रकाशरूपत्वादेवैषामन्यत्र षड्देवतात्मकं सूर्यरश्मित्येव प्रयुक्तं
मित्याह षड्देवता इत्यादि षड्देवता इति यदुक्तं दहनी पचनी धूस्ना कर्षिणी वर्धिणी रस इति स्यादिति दा
हकत्वादीनां शाक्तीनां प्रकाशैकनिष्ठत्वात् यदुक्तं षडेवेह स्वराङ्गत्वाकथिता मूलकार - स ते च प्रकाश
रूपत्वादि तेयाः सूर्यरश्मयः इति न केवलमेवां सौरमेव रूपं संभवेद्यावच्छेदमपीत्याह सौराणां सेवरश्मी
नां मंत्रश्चादिकलायुतः अतोऽदीर्घचित्तयं स्फुटं चादिसंभवः एतच्च पूर्वमेवोपपादितमिति नेह पुनरा
यस्तं ननु परस्परव्याहतत्वात् सर्वभावानां कथं सौराणां रश्मीनां मंत्रश्चादिसंभवतीत्याशङ्क्याह चेदं श्रुत्वा
मनैवान्योभोरपेभोक्तश्चनापरं भोक्तैव भोरपभावे न द्वैविध्यात्संभवस्थिताः सुदृश्य न हि भोमपतेवं प्रसी
ह्यंगहितत अतोऽमातरियादृष्टिः साम्यभोमपतमुच्यते चेदोहिनामनसूर्यादयः यतः तद्गौरपेभोमपहि
प्रमेयमुच्यते तच्च प्रमेयं तदपसर्जनदृष्टित्वात्प्रमाणदतिरिच्यते इत्याशयः तच्चैवं विधेभोरपेभोक्तवन्ति

श्री.
ते.लो.
८५

रिक्तं भवेत् वस्तुतः सर्ववस्तुनां प्रमातृत्वं विप्रोक्तेः अतश्च भोक्तेव तदभ्यात्मना रूपेण प्रसृज्यतीति भावः अतः
आह भोक्तेव भोग्याभावेनेति ननु विप्रतिषेधात् कथं भोग्यभोक्तेरेकत्वमित्याशंक्याह च दस्येति न हि ज्ञेयत्वेना
स च दत्तादेर्ज्ञेयतां तस्यात्मीयो धर्मः तथा चेद्विदितस्य सर्वव्यतिविशेषात् सर्वज्ञः स्युः तेन ज्ञातरेव सार्थमस्ति
स्येव तत्त्वज्ञानोदयेनातिशयदर्शनात् अतोऽस्य च दत्तादेः याज्ञतारिविप्रोक्तिसंदेहे ज्ञेयत्वेनाभोच्यते इति य.
इत्तं भोक्तेर्भोग्येनापरमिति एतदेव प्रकृतं योजयति अनुत्तरं परामृश्य परामर्शकभावतः संज्ञं दृष्टं ततो प्रा
प्तं भोग्यमिच्छादिकं तथा अनुत्तरमादिवर्णलक्षणं परं रूपं स्वात्मनि भोक्तृभोग्यतामवभास्य परस्परौक्त्यो
न संज्ञं दृष्टं ततो प्राप्तं सद्भोग्यमित्युच्यते अतश्चानभोक्तृत्वं भोग्यत्वं च भवेदन्त्यापेक्षतात्तयोः तेनाकारद्व
यसंज्ञं दत्तादाकारलक्षणं भोग्यं च भावे जातमिति तात्पर्यं भोग्यं चात्र वक्तुमुपजातमिति प्राथान्येन तदेवो
पात्तं इच्छात्मेष्टावपि स्वात्मनि भोक्तृभोग्यभावेन संज्ञं दत्तासाधेयत्वेन तात्मभोग्यरूपतामाप्ताविति युक्त
मक्तं अतोऽदीर्घवित्तये स्फुटं चाद्रमसं वप्रति नत्वेव भोग्यतावदस्तां न कश्चिदोषः भोक्तृः पुनरनेकरूप
तया सद्व्यक्तानि रितिसिद्धांतं भोग्यं भवेदित्याशंक्याह भोग्यत्वेनैवास्ति न पुनर्भोक्तृत्वमिति दर्शय
ति अनुत्तरानंदभुवामिच्छाद्ये भोग्यतां गते संध्यत्तराणां मुदयो भोक्तृरूपे च कथ्यते यद्यपीच्छादीनां सापे
क्षया भोक्तृत्वमस्ति तथाप्यनुत्तरापेक्षयैवां भोग्यताविप्रोक्तिमेति तथा संध्यत्तराणां मुदयः सृष्टिर्भवेत् अनु
त्तरानंदभुवामिति वक्तुं वचननिर्देशो व्यक्तिये तैविज्ञेयः स चोदये भोक्तृप्रथान्ये भवेदित्यक्तं भोक्तृरूपे च क

यते इति अतएवात्रेष्टाये गुणभूते अतएवात्रेष्टादिसंस्तुतमयत्वाविशेषेणतः स्थानो संस्थात्वेभ्योयमेववि
शेषः संस्थात्तराणि गुणीभूतेष्टाकान्यत्रप्रधानानि अतः स्यात्तगुणीभूतेनुत्तरा इष्टादिप्रधाना इति एव
मनुत्तराएवैकः पारमार्थिको भोक्तेरिति सिद्धं सहस्रप्रकाशात्मात्मानि प्रमेयवार्तामपि न सहते इति तस्य क
येभ्यो गण्यते भवेत् इष्टादिके पुनर्भोग्यमेवेत्यस्य भोग्यत्वं अत आह अनुत्तरानंदमयो देवो भोक्तेव कथ्यते इष्टादि
केभ्यो गण्यमेव ततएवास्य शक्तिता आनंदस्य भोक्तात्वेपि अनुत्तरावतिरेकाद्भोक्तात्मन्यस्तीत्येव योतयितुमि
हानंदग्रहणं भोग्यमेव त्वेवकारेण भोक्तात्ववच्छेदः यत्पुनरेषणाद्येष्टया भोक्तात्ववच्छेदतत्र पारमार्थिक
केभ्यो गण्यमेवमतः तथात्वेन कल्पनात् भोग्यत्वमेव शक्तित्वेयदभिप्रायेणैव शक्तयोऽस्य जगत्कृत्तेशक्ति
मांस्तु सदेष्टु इत्युक्तं तत्त्वेव पुनरपि भोक्ता भोग्येवेति द्वयमेवायतितमित्याशङ्क्याह भोग्ये भोक्तरि लीने
येद्भोक्ता तद्वस्तुतः स्फुटः अतः सप्तोत्रिके सारं विदित्युक्तेष्वणत्सकं इह भोग्यं भवद्भोक्ता रमतेरेण स्वात्म
निसत्तामेवलब्धुं नोत्सहते इति भोग्यत्वमपि तस्य कथं स्यात् भोक्तरिवेदि श्रोतंतद्भोक्तेवावशिष्यते नत
दतिरिक्तं भोग्येनाम किंचिदिति भोक्तेव साक्षादित्थं भित्तेन काचिद्वयवादहानिः एवं भोग्यात्मदीर्घत्रये
भोक्तात्मनि स्रुतत्रये प्रत्येकं विप्रोक्तमिति स्रुतत्रयमेव प्रधानभूतमिति तत्पर्यं तदाह अत इति चिद्वत्तं
शेषः इष्टा नत्वेवमपि भोक्तरैक्यादद्वयवादहानिरिति तदवस्थपवसं दोष इत्याशङ्क्याह तदेव त्रितयं
प्राज्ञैर्भरवस्य परमहः तत्रिकं परमेशस्य पूर्णशक्तिः प्रगीयते तदेव समनंतरोक्तमनुत्तरैष्टोर्मेष्टात्मकैषि

श्री.
तं.लो.
८६

86

तयेभेरवस्थानन्यापेक्षतात्पूर्णस्यतत्रस्यपरंविशुद्धरक्तंशक्तैतेजःप्राज्ञःयतःवरुणशक्तिरुत्तमप्राप्तस्तैवाविशुक्तते
न्यायुक्तयुक्तपतदेवविकेपूर्णेसंज्ञितंसम्परमेष्टास्यस्वातंत्र्यलक्षणशक्तिःसर्वत्रैवेष्टतेयतोयंवाच्यवाच।
कात्मनोविश्वस्यप्रसरःएतदेवविकेवासर्वोद्योगवर्ततेइत्यभिप्रायःतदाहतेनादिमंयतोविश्वमतोस्मिन्न
समुपासतेविश्वशक्ताववक्तेदवेतेजातमुपासनंयतस्तेनत्रिकेनसर्वमिदमादित्तममतोस्मिन्नेवस्वातंत्र्य
शक्तिमात्रपरमार्थेविकेसमावेशशालिनःशैवीमुखमिहोपपत्तेइत्यायुक्त्यातद्वारेणैव नवक्लिन्नस्वभा
वतात्पूर्णशक्तिमदुपेययत्तेनैवसमावेशो जायतेइतिवाक्यार्थःसर्वत्रैतदाद्येयमेतत्स्फारमपरिक्षे।
द्येवेत्याह इत्येवमहिमेतावानितिततावन्नशक्यतेअपरिक्षिन्नशक्तैकःऊर्यास्तुक्तिपरिक्षिदां नशक्यतेइ
त्यर्थात्परिक्षेत्तंअतएवचसमगवाननुत्तरंस्वातंत्र्यादिषुप्रयत्नामाप्तव्याह तस्मादनुत्तरोदेवस्वातंत्र्या।
नुत्तरत्ततःविसर्गशक्तियुक्तत्वात्संपन्नोविश्वरूपकःविसर्गशक्तियोगोस्वास्वयमनुत्तरत्वंचेदतःस्वतंत्रः।
स्यैवपंचाविधकृत्यकारित्वादिसर्गसामंअमनुत्तरस्यैवशक्तिर्विसर्गव्यपदेशेपति यउक्तं प्राक्अनुत्तरं
परंयामतदेवाकलमुच्यतेविसर्गस्तस्यनायस्यकोलिकीशक्तिरुच्यतेइति नत्वेवमपि विश्वरूपतायाम
नैकांस्यादित्यद्वयहानिरित्याशंक्याह एवंपंचाशदामर्शपूर्णशक्तिर्महेश्वरःविसर्गात्मकएवात्यःशक्त
योत्रैवनिष्ठिता पंचाशदामर्शाःप्रादित्ताःएकइतिशक्तिशक्तिमतोरभेदात् ननुसमनंतरमेवश।
क्तीनामपरिक्षिन्नत्वमुक्तं तत्रापंचाशदितिनियतावच्छेदःसंगच्छतेइत्याशंकोक्तंमन्याःशक्तयोत्रैवनि

८६

हिता इति अन्य इति तत्संयोगा समर्थाः चटपदादयः अत्रैव निहिताः पंचाशतोतिरिक्तस्य परामर्शमात्रपपत्तेः
अतएवार्थमात्रागणनाक्रमेणैकाशीतिपदापि देवी वर्णयंचाशतोतिर्भावयिष्यते इत्याह एकाशीति
पदादेवी स्रजंतर्भावयिष्यते अत्रंतर्भावयिष्यते इति एतन्निष्ठतयेव पर्यवसाययिष्यते कालोर्थमात्रा
कादीनां त्रयसिंशत उच्यते मात्राङ्गत्वाः पंचदीर्घाः द्वित्रिमुत्त एकाशीतिपिमा मर्थमात्राणां मात्रा
नो गुरुः यदृशाङ्गवानेकाशीतिके ममभ्येकाशीतिपदादेवी शक्तिः प्रोक्ता शिवात्मिकेति नन्वेवंप
रामर्शोत्तराणां मत्रैव निहितत्वात् पंचादेवा परामर्शमुत्पादयति पुनरपि नित्यतावच्छेदपवायते दिव्याशं
क्या वच्छेदायाना सामर्थ्येन यत्तमवास्तवत्वं प्रकटीकरायामर्शविशेषाणां उत्तरे पाथियोगोत्पापि
तत्त्वदर्शयति एकामर्शस्वभावते शहराशिः सैभेरवः ग्रामपृथक्काययायोगात्तैव शक्तिश्चमात्स्का सा
शहराशिसंघटाद्भिन्नयोनिस्तमालिनी ग्रामवन्नवतयामर्शात्पृथग्वर्गस्वरूपिणी एकेकामर्शरूपेण
तसैव पंचाशदात्मिका एकग्रामर्शमून्यत्वातिस्मदायः ग्रामर्शनमामर्शः परामर्शः प्रमाता तत्त्वभा
वते पंचाशतोपिवर्णानां संकलनया शहराशिरिति भैरव इति व्यपदेशाग्रामपृथक्कायपियेमात्स्मिकि
तिमाह केति सैव मार्तका शहराशिसंघटः शक्तिशक्तिमंदैकात्म्यालवणारणालवत्परस्परमेलना
द्भिन्ना बीजैः भेदिता येन यो व्यंजनानियस्याः सातथाविधा सती मेति वाच्यस्य प्रतियोग्यभावस्यालिनी
विमर्शिका मलते विस्मं रूपेण यत्ते मालययेतः करोति कृतमिति चमालिनीति व्यपदिश्यते भिन्नयो

श्री.
ते.ला.
८७

८७

नितादेवासावीजयोनिनोविसंस्पृलतात्रादिहोतवंप्राग्वदितिषोडशकपेयपेचकचतकृतयैकश्रुतयायथापू-
र्वमुक्तमित्यर्थः तदुक्तं नवधावर्गभेदतः पृथग्वर्गविभेदेनशक्तार्थकिरणोज्ज्वलेति तदेवेवार्णपंचाशतः प्रत्येकं
भेदस्वरूपमभियायाभेदेनेषाभिदधदेव तदनुवक्तमनुजेद्वेशादिष्टमंत्रायभिन्नरूपत्वमप्यासूत्रयति इत्येना
दानुरोयेनपरामर्शस्वभावकः शिवोमातापितृत्वेनकर्ताविश्वत्रसंस्थितः इत्यसुक्तेनवक्ष्यमाणेनचप्रकारे।
एतादेनहकारात्मनाशक्त्यायोमावनुरोयः तदात्म्यापत्तिः तेनावतरः परमेश्वरः शिवएव प्रकारश्चहकारश्च
द्वावेतावेकतः स्थितौ विभक्तिज्ञानयोरस्तिमारुतांवरयोरिवेत्याद्युक्त्यापरमेस्वर्यस्यभावाकारहकारात्म
परामर्शरूपोभवेद्यतः सएवकर्तापरप्रमात्वरूपोवर्णपंचाशदात्मनिविश्वत्रमातापितृत्वेनसंस्थितेनतर।
विसर्गश्रुतयाप्रस्फुरितइत्यर्थः नन्वेवमपिभेदेनैवार्णपंचाशतोऽप्यमुक्तस्यात्राभेदेनेत्याशौक्याह विसर्ग
एवशाक्तोयंशिवचिंदुतयापुनः गर्भीकृतानंतविश्वः श्रयतेतत्ररात्मतां इहावल्लुनतरस्यपरमेश्वरस्यशाक्तः
एवायंविसर्गः हकारपर्यन्तिनस्पृलेनरूपेणपरिस्फुरणंपुनः प्रत्याद्युक्त्यशिवचिंदुतयानिर्विभागात्मपरप्र
काशात्मप्रमात्रैकश्रुतयाकोडीकृतनिखिलवाद्यकलापः सत्रनुतरात्मतांश्रयतेनिर्विभागपरप्रकाशास
भावचिंदुश्रुतामाश्रयतियेनाहमितिपरामर्शोभवेत् यदनुतरएवहकारात्मशक्तिश्रुतामाभास्यस्वात्म
नैवाविभागाप्रकाशरूपेविश्राम्यतीतिभावः यद्वस्यति संवित्तोभातियद्विद्येतत्रापिबलसंविदा तदेतच्चित्तये
द्वंद्वयोगात्तंचेदतोरातं एकमेवपरंरूपंभैरवस्याहमात्मकंइति नन्वविभागापरप्रकाशविश्रोतावर्णद्वेपराम

शेषभेदमयत्वेवास्तीत्याह अपरिच्छिन्नविश्रान्तःसारे स्वात्मनियः प्रभोः परामर्शः स एवोक्तो ह्यसंपत्तिलक्षणः
प्रभोरनुत्तरस्य परमेष्ठरस्यानेतजगत्तथा मातिशये स्वात्मनियो ह्यमिति परामर्शः स एव प्रतियोगिभूतस्यापोः
स्येदेता परामर्शास्यापि संभवाद्भूयसंपत्तिलक्षणाः उक्तः भेदनिबन्धनत्वेन प्रतिभासते इत्यर्थः नन्विह शरीराः
दौग्रहप्रत्यवमर्शः स प्रतियोगित्वाद्भवतः नाम भेदनिबन्धे परप्रकाशात्मनि प्रवर्तमानेति रेकानतिरेकविक
ल्पोपहतत्वात्प्रतियोगिनो नतथेत्याह अनुत्तरविसर्गात्मशिवशक्तित्वयात्मनि परामर्शेति निर्भरत्वादहमित्य
च्चाते विभो अनुत्तरविसर्गात्मिकेव शिवशक्ती तयो रद्वयं मामरस्येव शिवशक्तिरिति पृथक् परामर्शाना
स्तितथाते हि प्रतियोगिनः संभावनामत्रमपि भवेदिति भावः एवं विधे परप्रकाशसंभावे विभोरनुत्तरस्यात्म
निर्भरत्वात्परस्य कस्यचिदपेक्षिणी यस्यावियमानत्वेन पूर्णत्वात्प्रकाशात्मात्मविश्रान्तिरहंभावे हि कीर्तित
इत्यादिदृशाहमतिस्वात्ममात्रस्फुरताद्रूपः परामर्श उच्यते सर्वशास्त्रेषु विभागे नाधीयते इत्यर्थः ननु भवतना
मस्वात्ममात्रस्फुरताद्रूपो हं परामर्शः किं पुनरेतत् प्रयोजनं वर्णपंचाशतः पुनरभेदेन स्वद्रूपमाणेनोक्तं नभ
वेदित्वा शोकाह अनुत्तराया प्रसृतिर्हं वा शक्तिस्वरूपिणी प्रत्याहता शेषविश्रान्तरे सा प्रलीयते अनुत्तरादिव
र्णादाने दादि परामर्शांतरा विभावकारित्वा शक्तिस्वरूपिणी यदोता प्रसृतिः हकारपर्यन्तेन सूलेन रूपेण प्रसृ
ता स्फुरता सैव पुनः प्रादिरेतेन महेति नीत्याकारहकारात्मना रूपेण प्रत्याहृतं गभीरतमं शुषमानं दादिप्र
सृतबीजपर्यन्तं विस्मयथा भूता सती अनुत्तरेति विभागा प्रकाशात्मनि परस्मिन् रूपे निरीयते विश्रान्तिये

श्री.
ते. लो.
८८

४४

नाहं परामर्शो जायते येनाभेदेनैव प्रत्याहारनीत्या सर्वेषामपि वर्णानां परामर्शः स्यात् ननु यदि पाणिनीयप्रक्रिय
या प्रत्याहारक्रमेणैव युगापत्तुर्वेषामेव वर्णानां परामर्शो विवक्षितस्तदकारहकात्मनैव परामर्शविशेषणम
वेत्त यत्तु प्रवरणवृत्तरेषु विप्रोक्तिरित्युक्तं तन्निमित्तमप्युक्त्या शङ्काह तदिदं विप्रसंज्ञः स्यात्तौ सावृत्तरेषु
तत्तस्यामिति यत्तत्तु विभुना संप्रदीकृतिः यद्यपि प्रकारहकारात्मणो वृत्तेण प्रत्याहारनीत्या समस्तवर्णा
परामर्शः सिद्धेत तथापि हि कलात्मनो विप्रवृत्त्याः शक्तेः प्रवृत्तकर्तृकं संप्रदीकारं प्रदर्शयितुमेव युक्तम्
तथा हि शक्त्योसि जगत्कृत्त्वमिति नीत्या विप्रवृत्तावच्छिन्नो कात्मकं शक्तिरपि शक्तिमंतः खलु शक्तिरना
येति नीत्यानुत्तरएव विप्रोक्ता अतएव परस्परावियोगाच्छक्तिः शक्तिमतोस्तच्छक्तिमद्रूपमप्यनुत्तरं तस्योश
क्तावेवांतःस्थमित्यनुत्तरादेव शक्तेरत्यंतयोमात्सं प्रदीकृतिः अतएव चागमोपेव मित्याह तेन श्रीश्रीशिका
शास्त्रेशक्तेः संप्रदिता कृतिः त्रयाणां परादिशक्तिप्रतिपादकानां शास्त्राणामीशेति श्रीशिका श्रीपराविंश
काय उक्तं तत्र ततः सृष्टिं जयेद्दीरः पुनरेवासने ततः संप्रदीकृत्य सृष्टितपश्चाद्यजनसारभेद इति तदेव
यमेव हरति संवितो भाजियद्विषं तत्रापि खलु संविदा तदेतद्वितयेदं द्योगात्संज्ञाततो गते एकमेव परं
येभैरवस्याह मात्मकं यदिदेहकलात्मशक्तिरूपं विसे संवितावनुत्तरात्मनि परस्मिन् रूपे भाति ततः
वोदितमित्यर्थः तत्रापि वृत्ततायामपि संविदेव खलु भाति तत्रानुत्तरात्मन्येव रूपे तद्विप्रोक्तमित्यर्थः य
उक्तं यत्रोदेतमिदं विषं विप्रवृत्त्यास्तमेति चेति तदेतत् संविति विसे संविदेति श्रितयेदं द्योगात्संज्ञाततो

८८

घाततो गते मीलने प्राप्ते सदहमिति प्रति यो मि भूत य रा म शो त रा भा वा दे व मे व प्र मा र्द प्र मे या दि प्र का श वि
श्रो ति था म त्र या प र म त्त् व ष्ठे भै र व स्य स र्व भा व नि र्भ र ता द न त्वा पे ति णः पू र्व वृ त्तैः प्र का शै क व प्र षः स्वा त्म
नः रू पे प र वि म र्शा त्मा स्व भा वः इ त्थ र्थः न नु प र स्या क्त ल स्य था म्नः कौ ली की श क्तिः वि सर्ग इ ति प्रा गु क्तं स
च न श क्ति म तो ति रि क्ते ति त स्या स्त द ति रे के ण प रि स्फु र न मे व न यु ज्य ते इ ति का वा र्ता प्र न र पि वि श्रो ता वि
त्पा शं क्त्वा ह वि सर्ग श क्ति र्या शं भोः मे स्य स र्व व र्त ते त त ए व स म स्तो य मा ने द र स वि भू मः या व ल निः श्रे
य सा त्म प र श्रे यः का र ण स्या क्त ल स्य था म्नि वि सर्ग श क्ति रु क्ता सै व स्ये व स मा णे न प्र का रे ण स र्व व र्त ते भे
दा भे द मे दा भे दा त्म ना प्र स्फु र ती त्थ र्थः य द्द श दे व वा च्य वा च का त्मा वा च्यो य मा ने द म यः स मु ज्जं भ ते स्फा
रः न नु वा स्य स्य स ख डः वा दि रू प त्वा दा ने द म य ज्ञे मे व क थ मु क्त मि त्पा शं कौ ग भी क्त त्वा त दे वो प पा द य ति
त था हि स थु रे गी ते स्पर्श वा चं द ना दि के मा थ्य स्य वि ग मे या सौ हृ द ये स्यं द मा न ता आ ने व श क्तिः सै वो क्ता
य तः स हृ द ये ज नाः इ ह्वा ल य स्य क स्य च न प्र मा तः गी ता दो वि ष ये मा थ्य स्य वि रा मे ता द स्य प रि हारे ण त
दे क ता न ता दा ये यं हृ द ये वि ष्य प्र ति ष्ठा स्या ते वो धे स्यं द मा न ता त त्म य त या प रि स्फु र रू प ता सै व य मा ने
द श क्ति रु क्ता स र्व शा स्त्रे भि दि ते त्थ र्थः य द्द क्तं गी ता दि वि ष या स्वा द स म सौ ख्यै क ता त्म नः यो मि न स्त
म य ज्ञे न म नो रू के स्त दा त्म ते ति भो ग स्य स ख डः वा या भा स सा था रा ण्य म नु श्रु वा ता सा स्फु र ता म हा
स ता दे श का ला वि शो धि णी सै वा सा र त या प्रो क्ता हृ द ये प र मे ष्ठि न इ त्या दि नि रू पि त स रू पा प र स्फु र रू पे ते

श्री.
ते.लो.
७५

४९

वस्वातेत्रमिति विमर्शति श्रान्देति वसर्वत्रैवोद्घोषते यन्महात्म्यादेव वजरोपि निखिलो ये जनः सचेतनश्च व्युते अत
एव लोकेष्वानेदातिशयकार्यवजनः सहृदयशक्तिप्रसिद्धिः यद्यपि सर्वत्र ये विश्वप्रपंचः श्रानंदशक्तिस्फारस्त्रयापि।
स्फुटोपलंभादत्र तस्याएव मुक्तं तदेवैकसर्गशक्तेरयं महिमायदियार्भवाभेदाभेदाभावाविश्वस्फारः यदप्या
धिवशादेव विसर्गशक्तेरपित्रैवियं तदाह पूर्वविसृज्य सकलकर्तव्यं शून्यतानले चित्रविश्रुतिसंज्ञायमाणा
वस्तुदनेतरं दृष्टश्रुतादितद्वस्तुप्रामुख्यं त्वं स्वसंविदि चित्रसंवायनामोक्तः शाक्तो ह्यसभरात्मकः तत्रोर्मुख
ततद्वस्तुसंघं दृष्टस्ततो हृदि शूफेः पूर्णतयावेशान्मि तच्चित्रलयास्त्रिवे प्राग्वद्भविष्यदौर्मुख्यसंभाव्यमिति
तालयात्र चित्रप्रलयनामासौ विसर्गः शोभवः परः शून्यताभावप्रलयात्मकं निष्कलं रूपं तस्याग्रतले तद्वि
लायकत्वात् तद्विरुद्धे निखिलभावसंयमे सकलरूपे पूर्वमनिदं प्रथमतया प्रवृत्तं विसृज्य न तस्या णं संहाये वा
सकलप्रमादप्रमेयात्मविशेष्यत्रैव विद्यं यत्कर्तव्यं तेन तेन रूपेण परिस्रारणं तदेव नाम चित्तं चित्तिरेव वैत
न्यपदादवशूफावेत्यसंकोचिनी चित्रमित्यादिनीत्या चित्रचेतयोः संघेदरूपे संकचित्तं ज्ञानं तस्य विश्रुतिः भे
दौर्मुख्ये परार्कष्टातदभिधानोये भेदप्राथान्यादाणवोनरसंघीहकारात्मासूत्रो विसर्गः एतदनेतरमपि
दृष्टे श्रुते प्रादौ यत्र प्रादिग्रहणात्कृष्टश्रुतायपि एवं विद्यं यश्चराचरात्मना प्रसिद्धं जगत्तत्तत्तत्तस्य
यदात्मसंविदि प्रकर्षणोर्मुख्यं प्राग्व्याहकभेदात्मसकलरूपापहस्तेन निष्कलरूपतोद्घोषनेन स्वात्म
संविदेकीभावेनावभासने तदेव नाम चित्तस्य संकचित्तमनो ज्ञानस्य स्वात्मसंविदि श्रुतेः सम्यग्वेद्यः तन्नामा।

७५

यं सत्त्वो विमर्तनीयात्माभेदाभेदप्रधानाः शाक्तो विसर्गः उक्तः तद्यात रात्मसंविद्युर्मुखत्वेन जगलक्षणस्य वस्तु
नोर्यो ज्ञेयवसे चदात्परस्परौ मूल्यातस्यैव वस्तुनो हृदि तत्रैव से विलक्षणो पारमार्थिके रूपे प्ररोहास्त्रिविदा
त्मनि वेये पूर्णतया कर्तृना युजे तनेन मितस्य मूर्त्यदेः संकचितस्य परिमितस्य प्रमातः गुणीभावाद्यः आवेशः
ततः प्राग्वदाणववद्भविष्यदपि यदौ मूलावहीत्यतया परिस्फुरणं तेन संभाव्यमाणायैयं मितता संकचित
ज्ञानरूपता तस्यालयः संभाव्यमाणस्यापि संकोचस्याभावः ततः चित्तस्य प्रकर्षणलयः संकचिता पासनेन
पूर्णता वलंबनेन च स्वात्मा संविन्मात्रतया परिस्फुरणं तन्नामायसंभेदप्रधानप्रातंदात्मा परः शैवो विसर्गः
तदेव पारमेश्वरी विसर्गशक्तिरेव तथा तथा परिस्फुरतीति नरशक्तिशिवात्मना प्रसास्यै विद्युत्संज्ञं तेन यु
क्तं मुक्तं यद्विसर्गशक्तिः सर्वत्र वर्तते इति अतएव भगवता एव मुक्तमिमाह तत्परस्ता विद्युत्तेनो विसर्गस्यै
यमुच्यते अत इति यथोक्तत्वात् तदेव शब्दाद्वारेणार्थद्वारेण च पठति हृत्य भोकोशमथ सक्तयोः संवेदश्च
ते विसर्गीतः सवप्रोक्तश्चित्तविश्रान्तिलक्षणः द्वितीयः सविसर्गस्तचित्तसंवेधलयः एकीभूतं विभाव्या
वज्रगदेतश्चराचरं प्राणग्राहकभेदो वै किंचिदत्रेयते यदा तदा सौमकलः प्रोक्तो निष्कलः शिवयोगातः प्रा
णग्राहकविच्छेदसंपूर्णग्रहणात्मकः तृतीयः सविसर्गस्तचित्तप्रलयलक्षणः एकाकीभावात्मकः सत्त्वो
चित्तानात्मात्मनिर्हृतः हृद्द्वयभूः तदेव बहिर्विकस्वरत्वात्पमेतस्य कोषाः मय्यपराकाष्टातत्रस्य योयं चि
तिचेत्तयोः संकचितात्मा संवेदाः संवचित्तविश्रान्तिनामा विसर्गयोः शैवशाक्तयोः अंतर्लुतीयः प्रथमो वा

श्री.
ते. लो.
२.

१०

एवोविसर्गः प्रकर्षेण भेदप्रधानतयोक्तः द्वितीयः शाक्तः पुनः सविसर्गः चित्तसंवेधनामायते तत्र चराचरं ग्राह्यं ग्राहकं रूपमेतद्विचित्रावभासं जगदेकीभूतं विभाति स्वात्मसंविन्मात्रतया परिस्पृशति यतोसौ शाक्तेविसर्गः
ग्राह्यग्राहकभेदावभासे सकलो विश्वासयः प्रोक्तः परमिः श्रेयसात्म श्रेयस्कर स्वात्मसंविदेकीभावे पुनः ति
कृलो विश्वोत्तीर्णो येनाये भेदाभेदप्रधानस्तृतीयः शैवः पुनः सविसर्गः चित्तप्रलयनामायते यं ग्राह्यं ग्राह
कयोः संविन्मात्ररूपाये ये विस्मितिः स्वादः तथा सम्पन्नशून्यादिनियता वक्षेदाभावात्पूर्णं यद्गुह्यं तदा त
मकः परप्रकाशरूप इत्यर्थः अतएवैकीभावात्मकः स्वात्मसंविन्मात्रावेशादुपोत एव सत्सः प्रमात्रेकतृ
पत्वात्परमं वेद्योत एव संभाव्यमानस्यापि संकुचितज्ञानरूपस्याभावादिज्ञानात्मा पूर्णज्ञानस्वभावोत ए
व संभाव्यमानस्यापि संकुचितज्ञानरूपस्याविद्व्याकांक्षणीयस्याभावादात्मनिर्दृतः स्वात्ममात्रविश्रोत
अतएव चाये श्रुतेः प्रधानः तदेवे परमीश्वरी कौलिक्यादिशास्त्राद्यप्येवमविमर्गशक्तिरेव तत्र दामर्शात्म
नास्पृशतीति तात्पर्यार्थः न चैतदस्माभिः सोपजमेवोक्तमित्याह निरूपितोयमर्थः श्रीसिद्धयोगीश्वरीम
ते तदेवार्थद्वारेण पठति सात्रकुंडलिनी जीवभूता चिदात्मिका तज्जुह्वयैकोनैषा त्रिकवर्णास्त
तः पुनः सा पारमेश्वरी संविन्मात्ररूपा विसर्गशक्तिरेव गभीरततिविलविषत्वात् कुंडलिनी शास्त्राद्यप
देष्टव्यं न कला रूपा वाच्यवाचकत्वात् त्रविषयविद्यादेस्तकारणत्वे हरापास्ततादीजभूतान्तरेपि संवि
निष्टत्वात् सर्वव्यवस्थितानां जीवभूतानां हि संविदमंतरेण किंचिदपि स्फुरेदिति भावः तदुक्तं तत्र यासां कुंड

२.

लिनीमात्रजगयोनिप्रकीर्तिता तदिदृष्टातसेतेयाजीवभूताजगत्पि बीजद्रुपासमाख्याताविद्रुपापिप्रकी
र्तितेति मात्रेत्यपवादः नह्यनेनकश्चिदागमिकोर्थः सगृह्योवर्ततेयदर्शयमेतत्प्रयोगः प्रत्युतासंगता
र्थतमसाधुशास्त्रेचप्रसज्यतेइत्यलंबकना तदेवभूतायाश्चतस्याः सकाशादनुत्तरेष्वाज्ञानाख्येपरामर्श
त्रयेजाते तत्तत्प्रपरामर्शत्रयादुक्तवत्समाएनीत्यानिविलपरामर्शोत्तरोदयः तदुक्तं तत्रशक्तित्रयसमु
द्भूतिसुतोवर्णसमुद्भवः इति एतदेवविभोजयति अस्त्यवर्णादिप्रादियावहेसर्गिकीकलाककभादि
मकारांताविसर्गात्येवथामव वहिश्चोत्तश्च हृदयेनादेशपरमेपदे विंदुरात्मनिमूर्त्योते हृदयात्त्रयापको
दिसः इकरितिशास्त्रः स्वद्रुपपरामर्शकः अपरः प्रकारे तेनानुत्तरादानंदोयथाज्ञातएवमिच्छातर्शिणी
उन्मेषाहनतायावत्तकारादिमकारांतोयस्यापवेविधाहकारात्मावैसर्गिकीकलाज्ञातानिविलमेव
वर्णाज्ञातमुदितमित्यर्थः तदुक्तं तत्र अकाराज्ञातआकारइकारादीतिस्मृतः उकाराश्चउकारात्तयाह
कारश्चतुष्टयसकं एकारपेस्वरश्चैवओकारोकारएवच अकारश्चअनुस्वारः अः विसर्गइतिस्मृतः इति
सकारांतेतिवक्तव्येककारादीत्यतः प्रभृतिव्यंजनद्रुपतेकवर्गस्याकाराजन्मयोतयितमुक्तं अऊहवि
सर्जनीयानोकंदइत्यादिनीत्याकवर्गहकारविसर्जनीयाणामकारादेवोत्पत्तिः वैसर्गिकीकलेतिसा
मान्येनाक्तेः परापरौहिविसर्जनीयात्माविसर्गः कदाचित्तः एतच्चसर्वविसर्गादुत्पत्तेविसर्गएवतत्तदा
मर्शात्मनास्फुरितइत्यर्थः सएवहिपरप्रमात्रेकद्रुपेऽशेषविषयकोडीकारेणानुत्तरहकारात्मनाप्रसू

श्री.
ते.लो.
५१

११

रत्नेतर्वहीरूपतया नरशक्तिशिवात्मतामाभासयेत्तत्तत्तत् तत्र तदेवे विंडरुद्विष्टो व्यापु वनजगत्स्थितः अष्टा
विंशत्कलाभेदादि इमालाघवस्थिता विंडनाक्रमिताः सर्वे शादिसोत्तयुताः स्मृता इति अत आह ये च याम
चेति चो हेतो यतः स विर्गणव विंडः विदिक्रियायोस्तत्तत्रः प्रमाता बहीरूपतया हृदये नरतया बहीरूपते।
प्येता रूपतायामिच्छातेः नादेशा क्तितयो ता रूपतया परमेपदे द्वादशांते शिवतया प्रस्फुरन्ने च प्रकारः अ
त एव शरीरे पि हृदयान्तर्याते हृत्कंदललाटशास्त्रे तद्वादशांते पुश्र्वा दयस्थितः एवं पंचयाने षष्ठ्यव
स्तुतस्तै रूपे एव पर्यवसानमिति न पूर्वापरव्याहतत्वे किंचिदाशंकनीयं नन्वेकपवासौ कथं हृदो दो व
र्तते इत्याह व्यापकोपिम इति यड्कं तत्र ब्रह्मात्मा तभवेदेकः अंतरात्मा द्वितीयकः तृतीयो हृदयात्मा।
तनादात्मा तचतुर्थकः एवमेते महावीरे पंचमः परमात्मकः विंडः पंचविधे देवि हृत्कंदे तललाटके
ना सोत्तेन तथा चोत्ते विंडस्ते नैव व्यापकः इति तदेव सत्तत्रैवेयं पारमेस्वरी विसर्गशक्तिः हकारपर्यन्ते।
सूले रूपमाभास्य पुनरपि स्वसूत्रा प्रचा वदत्तरे स्वात्मनेव विप्रो म्यति यदवयोतनाय प्रत्याहता
शेषविश्वः प्रमात्रिक रूपपरमे त्रवीर्यात्मा हे परा मर्षीः प्रकाशस्यात्मविप्रोतिरहे भावो हि कीर्तित इत्या
दि सर्वशास्त्रेषूद्घोष्यते तदेव च परंतत्वे मात्तकायाः यदभिप्रायेणैव न विद्यामात्स्का परेत्याया स्नाते
एव परित्तानवता मेवे यो मीनां भुक्ति मुक्ति लक्षणं सिद्धिं यच्छेत् अतथा तत्तद्वाचका नुवेधद्वारेण
हर्षशोकादि रूपतामादयानाबंधकारिण एव पशूनामिति भुक्ति मुक्ति लक्षणं फलायोगान्निष्फलै

५१

वभवेदिति पितृयः तदुक्तं सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य यशुवर्तिनी वंथयित्री समारोह्या ज्ञाता सिद्धयुपादिके
ति न केवलमेव मस्या एव संभवे यावन्मननत्राण्यभेदाणां मंत्राणां मपीत्याह आदिमोत्पत्तिहीनास्तु मंत्राः स्युः श
रदभवत् तशाह्वयार्थे आदिमाः अत्र तत्रः श्रेयो हकारः तेन मंत्राग्रहे परामर्शोऽपादिमोत्पत्तिहीनास्तु रूपेणा
परिज्ञायमानाः शरदभवत्स्यः अकिंचित्कारणवेत्यर्थः तदुक्तं तत्र आदिमोत्पत्तिहीनास्तु मूलयो निमज्जानतः
न ते सिद्धिकार मंत्रा निष्फलः शरदभवत् त्वप्ये निष्फले यद्वक्ष्ये शक्यविषाणकं वंथायाः प्रमवेदेवि
जीवस्य द्रवमेव च अग्निप्रकायदा विप्रास्तदा एते त निष्फलाः आदिमोत्पत्तिहीना निमंत्राणि च तथैव च
निष्फलानि भवेत्येवैपिवतो मृगात् सिकामिति अन्यथा पुनरहं परामर्शक परमेत्र वीर्यात्मत्वेन परिज्ञाय
मानास्तत्त्वकार्यकारण एव भवेत्युक्तिता स्यादर्थः यद्वक्ष्ये एतद्व्यपरा मर्शो मन्त्रा विममना विले अहमि
त्याहरे वैषप्रकाशास्य प्रकाशाता एतदीर्य हि सर्वेषां मंत्राणां हृदयात्मकं विना तेन जरास्ते सुजीवाश्च
विना हृदा अकृतमैतद् हृदयं दृष्टेयं किंचिदाचरेत् प्राणान्ता विमृश्येतापि स सर्वस्य जपो मत्त इति अतः
वचैतत्परिज्ञानमेव गुरोर्मुखात् लक्षणमित्याह गुणो लक्षणमेतावदादिमोत्पत्तिहीनं च वेदयेत् पूज्यस्मो ह मिव
ज्ञानी भैरवो दैवतात्मकः अत एव ज्ञानित्वेन योगायोगात्तत्त्वभावो विस्मृतिर्भरो ह मिव सर्वेषां पूज्य इति भग
वदुक्तिः यदुक्तं तत्र आदिमोत्पत्तिहीना माचार्यो यस्तु विदति संभवे यो मिमं गस्य पूज्यः पूज्यतरो भवे अ
स्मिदंतस्य ऊर्वेति ऊर्वेति च अमुग्रहं वरप्रयच्छेति तत्र स्यात्प्रात्ययंतिव पूज्यः सर्वत्र जायेत अहं देवियथा तव

श्री.
ते.लो.
५२

१२

सत्तानीवैवगरोहेमभवेत्साधकोत्तमः सर्वेषामुत्तमः प्रोक्तो देवतः सर्वसिद्धिदः सयतिः पंडितश्चैव भैरवेशः प्रकीर्ति
इति श्रुत एव चैव वियोगरुः न केवलं स्वभावत एव परिस्रवत्परशक्तिवीर्यात्मनो मंत्रो भवेति यावत्किंचिनलोकि
कमपिलोकादीनाह श्लोकगाथादियत्किंचिदादिमोत्पद्यतेततः तस्माद्दिदेस्तथा सर्वमंत्रत्वेनैव पश्यति सख
लपुरुस्तस्मात्त्रिरतिशयज्ञानयोगात्सर्वयत्किंचिनबाह्ये श्लोकादितथा हे परा मर्शत्वेन परा मृशान्मंत्रत्वेनैव
मनने सर्ववेत्तत्वं ज्ञानं संसार्यनुग्रहः इत्येवं कार्यकारितया साक्षात्करोति यतस्तदपि आदिमोत्पद्यतमहं यरा
मर्शद्रुपमेवेत्यर्थः नहि प्रकाशात्मपरप्रमात्द्रुपतामंतरैण किंचिदपि स्फुरेदिति भावः तउक्तं तत्र श्लोकगा
था तथा ह्युत्तरीतकं वचने तथा स्तुतिवैदेउके चैव आदिमोत्पद्यता यदा तेपि मंत्रा भवेत्येव किंपुनस्तद्बुद्धस्यति
ति विसर्गशक्तिरेव वेद्यान्विष्टस्फारइति न केवलं मस्मयसहोदरेषु शास्त्रेषु भगवतोक्तं यावदितो बाह्येषु
त्याह विसर्गशक्तिर्विषयकारणं च निद्रूपिता चेतनीया एव वेदोते परमेशेन विस्तरात् परमेशेनेति मदीति तै
रीयकमुनिभूमिकेन विस्तरादिति ति विलस्यास्य द्विप्रेथस्यैतदेव प्राधान्याभिमियेयमिति भावः तदेवार्थद्वारे
ण संवादयति यल्लोहितं तदनिर्णयवीर्यसूर्ये इविग्रहे यइति ब्रह्मपरमंतत्संज्ञं दोदयात्मकं लोहितं प्रकाशोका
त्मकत्वादी मयदनुत्तरं यामतदेव प्रमात्रेकद्रुपत्वादनिर्णयं आश्रयवीर्यज्ञानक्रियात्मा शाक्तः स्फारः तदेव प्रमा
णप्रमेयादिद्रुपतया सूर्ये इविग्रहे इत्येवं रूपोयः लोहितवीर्योयः सैद्येदः ऐकात्म्ये तस्य यतदयः सतमेवानस्त
मितत्वेन प्रस्फुरद्रुपते तत्स्वभावमिदं प्रकारदकारात्मकशिवशक्तिसामरस्यद्रुपपरं ब्रह्म उच्यते यतोयमह

५२

मिति परप्रमात्रेकरूपः परः परमर्शः उदियात् यन्नाहात्मनि वि लोये वाचवाचकात्मा स एव भासः स्यात् य
ज्ञीते अतरे ब्रह्म परमेस्वभावो ध्यात्ममुच्यते भूतभावाद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञित इति एतदेव स्वश्रेष्ठं प्रावि
तयोक्तं न पुनरिहायस्ते चर्याक्रमेव यलोहिते यक्वात्र स रूपमात्रवेतदग्निस्तत्परिपाको नेयत्ता सर्वस्यो
तवस्य यश्च वीर्यं ज्ञानेदफलं स एव ग्रहपरीयंतदेतदेतः तदेतत्सर्वं भोगो भस्तेजः संभ्रयात्मस्येवात्माने विभाती
त्यादि तत्र तयोक्तातेजोमयत्वादप्याकार्यं सूर्यवेद रूपं अतएव यामययात्मकत्वादेतदुभयमपि ऊं उगोल
कादिशब्दमप्येव परे पावने येनास्य तत्रार्थः शक्तिं संगमादित्यादिव समाण नीत्या परमोपादेयत्वं मुक्ते
तत्संवेदादेव च नित्योदितं परं ब्रह्म नीत्येदेहादौ रूढीताहं भावं भवेयेनायेसी पुंन पुंसकादिसर्गः यउक्तेत
त्र यदेतत्स्त्रियो लोहितं भवत्यग्नेस्तद्व्येतस्मात्तस्मात्तभी भस्तेता थयदेतत्पौरुषरेतो भवत्यादिमस्य तद्व्ये
तस्मात्तस्मात्तवी भस्तेतेति तथा अति ब्रह्मा तत्रागतमहमितीति अतश्चास्यैव विषेवै भवमित्याह तस्यापि
च परं वीर्यं पंच भूतकलात्मकं भोग्यत्वेनाउ रूपे च शब्दस्पर्शरसात्मकं यदेतत्पंचानां शुचि आदीनां भूता
नां सांशरूपेण शब्दादिविषयं पंचकं तत्र योक्त रूपस्य परब्रह्मणः परं वीर्यं शक्त्योस्य जगत्कृत्स्ने शक्तिमात्र
महेस्वरस्यायुक्त्या विष्वै भवात्मना परोकोटिं प्राप्नः शाक्तस्फार इत्यर्थः ननु शब्दादिये तत्स्फार एव तद
स्य भोक्तृक रूपता तदपि तथैव किं न स्यादित्याशंकोक्तं भोग्यत्वेनेत्यादि भोग्यत्वेनेति न तत्र भोक्तृत्वेन प्रवृत्त
मिति न पुनरत्रादि चर्याक्रमेव लोहितवीर्यं संवेदादस्यैव पांच भौतिक शरीरादिपरिग्रह इति एतच्च तत्रैव या

श्री.
ते.लो.
२३

१३

इवायात्मानेपेवविथमुक्तंवेदयस्मादिदेसर्वमुत्तिष्ठतिसमोप्रतिवित्पृथिवीवायुराकाशप्राणोऽप्योतिषीत्याद्युप
क्रमतस्माद्योनेवात्रादयवेदाहमस्मिन्नज्ञोदो जायतेभवत्पस्यात्रमापञ्चपृथिवीवात्रमित्यादिवहुक्तं तत्रश
द्वादयोऽस्येवस्फादइत्यत्रकिंप्रमाणमित्याशंक्याह शब्दोपिमपुरोयस्माद्दीर्घोपचयकारकः तद्विधीयते।
श्रुतेविमिसृदात्मकंमते शब्दइतिशब्दादयःपंचापिहृयाःसंतः यस्मात्परंब्राह्मणोवीर्यस्यउपचयहेतु।
यस्तदैवद्विमचेतसोऽकृशितिएवपरमंविडह्लासःस्यादित्यर्थः यइक्तं गीतादिविषयास्वादासमसोऽविक
तात्मनः योगिनस्तन्मयत्वेनमनोऽस्तेस्तदात्मतेति श्रुतेनैवाभिप्रायेणश्रीप्रशस्तिभूतिपादेरपि येये।
भावाज्जादिनइहृदृश्यासुभगसेदराकृतयः तेषामत्रभवकालेस्वस्थितिपरितोषणमर्चत्वायुक्तं एवेयं
षोपरंब्राह्मणेनस्यातदवहितचेतसोऽकथ्यनामतद्विकासोभवेदितिभावः नन्वेवेवियेतत्परंब्राह्मकिंवाशा
क्तंकिंवाचित्रमित्याशंक्याह तद्दीत्यादि हिशब्दप्राशोकानिहृत्यर्थः विमिसृदात्मकमिति निर्मितात्म।
कत्वेनसदैवततद्विष्वैविशोलासंबभावमेवेत्यर्थः मतमिति सर्वेषांनपुनरत्रकश्चिदपिबसतिकर्तेश
क्रयादित्याशयः एवमणस्यकिंविशोऽतीर्णंइत्युक्तविश्वमयमित्याशंक्याह तद्वलंयतदोजस्यतेप्राणाः
साधकांतताः तदेवततद्रूपतयाप्रस्फुरतीत्यर्थः तइक्तंतत्र सण्डोस्वःसण्डप्राणःसण्डभूतिश्चेति त
थासण्डसृष्टसृष्टासृतेचेति तथाब्रह्मैवइदमप्रजापतिरिति गीतंतद्दीर्घं सर्ववीर्याणोतद्देवलवतोव
ले तदेज्ज्योत्सोसर्वेशासृतेहवलेऽभवमिति विश्वरूपतयावास्पृश्रणेप्रक्रियावेयं दर्शयति तस्माद्दी

२३

यास्तज्ज्ञास्तस्मिन्वीर्यकर्मसकथ्यते यज्ञादिकेषु तद्दृष्टोऽसौ वधीष्यताः पुनः वीर्यतश्च प्रजास्वेवं विसर्गविश्रुपः
ता प्रजा इति स्त्रीपुंसादिभूपाः ताश्च प्रजायतादिकेषु कर्मसवीर्यकारणकथ्यते इति संबन्धः एवमुत्तरत्रापि
योऽप्ये तदित्यज्ञादिके कर्म उषधीष्यतादिभूपास्वीर्ये इति श्रुत्वा शोणितानि एव परं ब्रह्मण एवाजवे
जवीभावेन तत्तद्दृष्टया विश्वकारणत्वमितितस्यैवैतद्विश्वेभ्यः मिसृक्तं एव विसर्गेऽपि विश्वरूपेणेति यदुक्तं
तत्र अथातोरेतसः सृष्टिः प्रजायतेरेतरेतो देवा देवानोरेतो वर्धं वर्षस्यरेत उषथय उषधीनोरेतो नमन्नस्य
रेतोरेतसोरेतः प्रजा इति तथाप्यत्रापि अरेतोऽपि साकृतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्ञायतेऽष्टिर्दृष्टे
रनेततः प्रजा इति गीते च अनाद्भवति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमद्भवः इति
तदेव विसर्गशक्तिरेव तत्तदामर्शात्मना स्वात्मनि विश्रुपतामाभासयन्त्यागमेषु तत्र कृद्वा यदेषाभव
तीत्याह शास्त्रराशिः स एवोक्तो मातृकासावकीर्तिता होम्यहोमकतावेषात्मा लिनीतां प्रवक्षते पदवा
क्यायात्मना विभक्तानां स्मृतानां शास्त्रानामविभागस्वभावः कारणता राशिः मातृकेति यशुभिः सर्वेषां
मेव मंत्राणां विद्यानां च यशस्विनि इत्येयोनिः समाख्याता सर्वमंत्रेषु संविदेत्यादि निरूपिते मन्त्रेणाज्ञाता
मातेति अर्थः तदेव स्वात्ममात्रावस्थानादस्वव्यायाविसर्गशक्तेरागमिको ह्यिवावयदेषादर्शितः स्वव्या
यापुनर्वयदेषांतरमस्तीत्याह होम्यादिहोम्यः येन यः होमकानि वीजानि तेऽपि भावः स भिक्षियायो
कार्त्तिकर्मरूपः संबन्धः तत्र यथावेशः परस्परसंवेदात्मा लोलीभावस्ततो भिन्नावीजैर्देहिता येन यः वंजना

श्री
ते.लो.
५५

९५

नियस्यामातथाविधासतीमालिनीमालतेविष्वस्रूपेयतेइतिविष्वस्रूपेयतेइतिविष्वस्रूपिणीत्यर्थः ननुकथ
मेतावतैवमस्याविष्वस्रूपतमित्याह बीजयोतिसमापत्तिविसर्गोदयसंदरा मालिनीहिपराशक्तिर्निर्णीता
विष्वरूपिणी अनुत्तरप्रकाशात्मपराशक्तिरूपाहिमालिनीतद्रश्मिभूतशिवशक्तिरूपयोन्वीतयोर्यासमा
पत्तिः परस्परसंबन्धात्मसामरस्यंतयोर्येविसर्गोदयः तेनतेनरूपेणपरिस्फुरणेतनसंदरानिरतिशयाये
नश्रीपूर्वशास्त्रादौविष्वरूपतमस्यानिर्णीतं नत्वेकैवानुत्तरापरासंविदस्तितदतिरिक्तस्यान्यस्यकस्यचित्
संबेद्यमानतायोगांतत्रदातिरेकेणशिवशक्तिरूपतमपिनयुज्यतेकापुनर्वातीविष्वरूपतायाइत्याशंका
ह पृथावस्तुतएकैवपराकालस्यकर्षिणी शक्तिमद्भेदयोगेनयामलत्वेप्रययते एषेत्यनुत्तरासंविदकल
यतिशिवादितित्वंतेजरात्तजतीतिकालःभेदः तस्यकर्षिणीस्वात्मायत्ततयाभासयेतीत्यर्थः नह्निदि
क्वामंतरेणकिंचिदपिप्रस्फुरेदितिभावः यदुक्तं भेदः रूपीकालः सृजतिजरात्कारणादिकीदृते इच्छावशे
नयस्याः सात्वेभवतांविकेजयसीति किंतुप्रकाशामर्शलक्षणांमौण्यधिकेभेदमवभासयामलतामेति
येनशक्तिरिति शक्तिमानितिचव्यपदिष्यतेवस्तुतोहितप्रकाशाद्विमर्शः सवातस्मादतिरिच्यते इतिव
रुशः उक्तं ननुययेवेतर्ह्येतदेवास्तुविष्वरूपतायाः पुनःकोवकाशाइत्याशंकाह तस्यप्रत्यवमर्शोयःप
रिपूर्णहमात्मकः सस्वात्मनिस्वतंत्रत्वाद्विभागमवभासयेत् तस्येतियामलस्यग्रहमात्मेत्यसौकेतिकः
परामर्शइत्यर्थः परिपूर्णइतिपरिमित्येस्यविकल्परूपतैस्यादितिभावः विभागमितिविष्वरूपतायामिस

५५

र्थः तथा चैतस्य पश्यत्यादिशब्दाभिधेयं त्रैविध्यं भवेदित्याह विभागमासने वास्यत्रिधा वपुरुदाहृतं पश्येतीमथ
सासूलावौवरीत्यभिप्राहितं अस्मेति परावाच्यस्याह मात्मनः परामर्शस्य स्थलेति अपरयोः परस्मैसत्त्वत्वे वा
र्थसिद्धे परस्यावाचः पुनरन्यापेक्षं परस्मैमित्यस्याः परतरतृपेक्षै बहिपारमेसरीस्वस्वाते आह हीरपतामसलास
यिषुवाच्यवाचककमावदयादिभागास्यास्फुटत्वाच्चिज्ज्योतिषपदप्राधान्यात्स्फुटत्वेन तृपतया पश्येतीति शब्दस्य वा
पदेशात्तदनुवाच्यवाचककमस्यास्त्वितिविभागाच्चैपि स्फुटस्फुटत्वेन बुद्धिमात्रनिष्ठतया दर्शनप्राधान्यात्स्फु
टशब्दयोरंतरालवर्तित्वेन मध्यमपदवाच्याततोपि स्थानकारणप्रयत्नबलात्तद्वर्णक्रमोपग्रहादिभागास्य
स्फुटत्वात्स्फुटत्वेन प्राधान्यादिवर्णशरीरभवता देवरीशब्दाभिधेयेत्यस्याविशेषतावभासने त्रैविध्यं एवेन के
वलमासामेकैकस्य स्थूलत्वादिना त्रैरूपेणावत्यपेकमपीत्याह तासामपित्रिधा रूपं स्थूलसूक्ष्मपरत्नतः
एतदेव वाक्यस्यापि स्थूलोपक्रमे विभजति तत्र यासुरसंदर्भसुभगानादत्रिणी सासूलास्त्वपश्येती
वर्णाय प्रविभागात् तत्र सुराणां षड्रजादीनां यः परस्परं लोलीभावात्सा संदर्भत एतषड्रजा येकतमस्तेति
यतो बुद्धिचरवर्णादिविभागशालापस्तेन सुभगामाधुर्यातिशयाक्लादश्रुतात् एव प्राथमिकतादसुभावा
यावाक्सात्वलुस्थूलापश्येतीभवातीति शेषः नन्वेवमात्मनश्चालापस्य स्थानावाद्यादिसंघर्षाक्तत्वमपि स
भवेत् इति वैस्वदेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह वर्णाय विभागात् इति वर्णाय विभागहेतुकमेवास्यामाधुर्यं य
दशादेवात्र सर्वेषामेवासक्तिः साधुरे एव हि लोको रज्यतीति विवादः अन्यत्र पुनर्वर्णादिविभागात्पारुष्येप

श्री.
ते.लो.
२५

१५

रुषेचनकस्यचिदासक्तिः तदियाननयोः स्वात्मभवसिद्धोभेद इति भावः तदाह अविभागोकरूपत्वेमाधुर्यं शक्तिरुच्यते
स्यानुवाद्यादिचेषोर्थास्फुटतेवचपारुषी तदेवमात्रासक्तिभाजोयोगिनोसहसैवसेवित्मयीभावाभवतीत्या
ह तदस्यानादरूपायांसंवित्सविद्यवृत्तितः साजात्येतन्मयीभूतिकरित्येवोपलभ्यते संवित्सविद्यवृत्तित इति
मथ्यमादवन्नहीरूपतयाहरहरमनुह्लासात् अतएवगीतादिविषयास्वादश्याद्यन्यत्रोक्तं ननुकेषांचिद्गी
तादिववर्हितचेतसामपितन्मयीभावेभवेदितिकथमुक्तमित्याशंकाह येषांनतन्मयीभूतिस्तेदोहादि
निमज्जने अविंदतोमग्नसंवित्मानास्त्वह दय इति लोकेहिमातिशयीगीतादौतन्मयीभावनसचमक्ता
राणांमह दय इति अतथापरह दयगा इति प्रसिद्धिः प्रसिद्धिः एवंपश्येत्याः स्थूलरूपं विचार्यमथमायाप्र
प्यभियते यत्रचन्मावनडादिकिंचित्तत्रैषयोधनिः सस्फुटास्फुटरूपत्वात्तथमास्थूलरूपिणी तत्रचन्मा
वनडेहृदेगादौपययोधनिः करवातायुतः षड्रजात्येकतमत्रयत्वेनाभिव्यक्तेः पूर्वापेक्षयास्फुटः वर्णादिविभा
गांशस्यसद्भावासाधुर्यमपिसंभवेदितिलोकस्याप्यत्रासक्तिः मथ्यायाश्चाविभागोशसद्भावशतिरिक्ता अवि
भागोवस्मयीयत्रस्यातत्सुरेजकं ननुकिमियमपिवश्येतीवदाशक्तिंजनयेदित्याशंकाह यत्रक्वचिदविभा
गोवरमयीप्रथातवाकस्यातत्तत् ससुरेजकमासशक्तिजननयोगमित्यर्थः तेनात्राणासक्तातन्मयीभा
वोभवेदितिभावः अनेनस्याप्रतिवैतरीतोभेद उक्तः नसविभागएवसक्तौनिमित्तमित्यत्रकिंप्रमाणमित्या
शंकाह अविभागोहितिर्हृत्सैहस्पतांतालपावनः किलात्यक्तधनौतस्मिन्नादनेपरित्यजते अविभागएव

हिनिर्हृतिनिमित्तं दृश्यतो साक्षात्क्रियतामित्यर्थः ननु हृष्टमहृष्टं भवतीति भावः किलेति हेतोः यतः तालानां चेंबु ९
दानां पादंगानमाश्रित्यावक्रुधत्यात्मनितस्मिन्नविभागत्रये वादनेर्थात्सर्वलोकः परित्यज्यते निर्हृतिं भजते ३
मर्थः तेनात्र साधुभव एव प्रमाणमिति तात्पर्यं एवं मध्यमायाः स्थूलं रूपमभियाय वैखर्या प्रप्यभियते या
तस्फुटानां वर्णानां सुपत्नौ कारणं भवेत् सा स्थूला वैखरीयस्याः कार्यवाक्यादिभूयसा स्फुटानामिति परस्य
रवैलक्षण्यवस्थानेशात्राकार्षिमानामतएव पारुष्यादत्र लोकस्यासक्तिः एवं स्थूलभेदत्रयमभियाय सू
क्ष्ममण्डाह शक्तिस्थूलत्रये यद्यप्यनुसंधानमादिवत् पृथक् पृथक् त्रितयं सूक्ष्ममित्याभिप्राय्यते अस्मिन्
समनेतरोक्ते स्थूलभेदत्रये ..... जिगामाद्यात्मेच्छात्रयमनुसंधानं तदेव पृथक् काशं तीमथमावैखरी
गीतिं सूक्ष्मभेदत्रयमुच्यते एतदेव क्रमेणोदाहरति षड्भेदोक्तिमधुनं वादयामि केवंचः तेन जिगाना
विवादयिषा विवक्षात्मिका अनुसंधानत्रयरूपमेतत्सूक्ष्मभेदत्रयमिति तत्पर्यायः किंचात्र प्रमाणमिषा
शंकाह पृथगेवा अनुसंधानत्रयं संवेद्यते किल संवेद्यते इति स्वानुभवसिद्धमेतदित्यर्थः एवं सूक्ष्मभेद
त्रयमुक्त्वा परमण्डाह एतस्यापित्रयस्यायं यद्रूपमविभागवत् तत्परं त्रितयं तत्र शिवः परचिदात्मकः एत
स्य जिगानायात्मनः अनुसंधानत्रयस्यापि यदनुपाधिमतः जिगानाद्युपरंजकरहितं मायैरूपमिच्छाया
अपि पूर्वकोदिभूतं संवित्तत्वं तदेव परं भेदत्रयं ननु उपाधिमत्पत्रं संवित्तत्वं भेदस्यावकाशोऽपि न संभवेत्
तत्कथमत्र त्रिरूपतुल्यमिति शंकाह शिवः परचिदात्मक इति परचिन्मात्ररूपशिवैकात्म्येनात्र पश्येत् ॥

श्री.
ते.लो.
५६

96

दिश्यमवभासयते इत्यर्थः यदुक्तं स्वामिनश्चात्मसंस्थाप्यभावजातस्य भासने ग्रहेष्वनविनातसादिका मर्षाः प्रव-
र्तते इति ननु परस्य निरंशस्य प्रकाशस्य प्रकाशस्य विभागेन प्रकाशनं एव नोपपद्यते तत्रापि त्रैलोक्ये किं निमि-
तमित्याशङ्क्याह यत्र तत्रापरे क्वचिदपरा परतया स्थिता तन्मेव शक्तिर्ज्ञानावावपरेति निरायते कस्यच्यम-
येच भैरवात्मनः परस्य तत्त्वस्य शक्तिरूपतया पूर्वनिर्णीतं श्रुतः सांख्यिकं सारं विदित्युक्तेष्वणात्मके तदे-
व त्रितयं शक्तिर्भैरवस्य परं मह इति इदानीं विभागावसानमेव प्रपंचयति हो भूपा सुनस्ता सा मुक्ताः षट्
संविभो मलः तासो मिति तिस्रणो शक्ती नोत्तमं रूपमाश्रित्य षट् कुनतांतः संविदः पूर्वमुक्ताः ताश्च ह्य-
त्रेपि स्वस्वरूपा प्रपञ्चवादमलाग्रतएव च परस्परं संबन्धेन संविदेतरावभासने पियोग्यः तदुक्तं स्वराणां
षट्कमेवेह मूलं स्याद्दणं संततो षड् देवतास्ता यवये मुखा सूर्यरश्मय इति अत आह आसामेव स-
मावेशात्क्रियाशक्तितयोदितात् संविदे द्वादश प्रोक्तायामु सर्वे समाप्यते तासामेव षण्णो संविदा क्रिया-
शक्तितयोदितेन परस्परसंबन्धेन तद्वादशा संविदः प्रोक्ताः षण्णवर्जं संख्यात्तरादि रूपोपग्रहाद्वारे द्वादश-
कात्मनावभासित इत्यर्थः यता मुचैव संवित्स्विति वक्ष्यमाणनीत्या प्रमेयादिक्रमेण परमात्रे तस्य स्थि-
तत्वादतोतिरिक्तस्य चाभावात्सर्वस्य परिपूर्तिः तदाह यतावदेव देवस्य मुखात्तच्छक्तिचक्रं यतावता-
देवदेवः पूर्णशक्तिः स भैरवः यता एव द्वादशापि संविदः क्रमदर्शनादावन्वयेनाप्यभिधानेन दर्शिताद-
तिदर्शयितुमाह परामर्शात्मकत्वेन विसर्गादप्ययोगतः श्रयत्ता कलनाज्ञानार्तः प्रोक्ताः कालिका कवि

५६

त कलशद्वेकलकिलविलदोपेकलसंखानेकलगतावितिथल्यर्थानुगमात् क्रमेणकलयेतिपरास्त्वो।
तिक्षिपेतिविसृजेतिहरतिचरणयंतिज्ञानते।चेतिकाल्यः।तापवकालिकाः नकेवलमेताः।क्रमदर्शना।
दावेवोक्तायावदःसत्रयसहोदरेषुशास्त्रेषूपीत्याह श्रीशारशास्त्रे वा पुनर्मथपकादरांपरां पूजयेद्दे
रवात्मा।बांयोगिनीद्वादशाहृतं सारशास्त्रइतिश्रीत्रिकसारे यदुक्तं परंतुकोत्तरं मथेशोवक्तुं देउसेद
रां चतुर्भुजांचतुर्वक्त्रांयोगिनीद्वादशाहृतमिति भेरवात्मा।बा।मिति विस्मयं तवहीरूपतयापालनपू
रणत्तका।त्यरेत्यन्वर्थानुसरणात्पूणेनासमेतात्।बा।त्यवभासते इत्यर्थः कालिकानां च योगिनीत्या।
नेननाममात्रेण वभेदेन वस्तुनीति सूचितं तत्तदुत्तराभासं शीरूपत्वमप्यासं संविदं श्रीत्रिकसारेण
वभेदभाभिहितं तत्र हि श्रुयातः संप्रवक्ष्यामि वा विवक्षानमनुत्तमं इति वाच्य एव प्राथान्यमुपक्रम्य तद्भीजं
विभिन्नेषु पुरैर्द्वादशाभिः क्रमात् तत्रैव ततथा देवि श्रुत्या युक्तं एतच्च शास्त्रे पायाक्तिकपववितत्य विचार
यिष्यते इति नेहायस्तं आसांचयत्वाक्ते सुखान्तेतदेव प्रयंचयति ताभापवचतः षष्टिपर्यंतं शक्तिचक्रकम
पकारता समाभ्यसद्वसारेष्वर्तते तसांचरुत्तमेदेन नामानि वङ्गयागमे तपसाश्च तया दैतव्यामिश्रा
कारयोगात् श्रीमत्रैश्वरसेतश्च कथितं विस्तराद्गुरु इह नोलिखितं व्यासभयाश्चात्रुपयोगात् प्रागम
इति सामान्येनोक्तेः श्रीमत्रैश्वरसेतइति नेन विशेषो दर्शितः उक्ततएव प्रथमपटलादेरनुसंतव्यमिति भा
वः ननु यथेवं तद्वोराद्याः सृष्ट्यादिक्रमेण व्यवस्थिताः वाशाक्तयः किमसामेव स्फोरौ नैवेत्याशंक्याह ता

श्री.
ते.लो.
५७

१७

एवनिर्मलाः शुद्धाग्रयोराः परिकीर्तिताः चोदोदोरतराणोतसेदत्तेनतदात्मकः सृष्टोस्थितौचसंहारेतउपाधिप्रयास
ये तासोमेवस्थितेद्रूपेवद्रुयाप्रविभज्यते प्रतीणमलतेपुत्रिकटक्रियास्तुक्तं निर्मलाः शुद्धाशतितस्यसृष्ट्याः
यात्मनाउपाधिप्रयस्यात्ययोनात्वा यथेवासांहादशानांमपिसंविदामनात्वाक्रमद्रूपेप्रविभक्तंतथैवसृष्ट्याः
दिक्कमेवपीतिसमश्चित्तमभिधातंतउपाधिप्रयासयस्त्येतउक्तं ननुनात्वाक्रमेयोयंसृष्ट्यायात्मनउपाधि
प्रयस्यात्ययउक्तः सकिंप्रागभावद्रूपः प्रधंसाभावद्रूपोवेत्पाशंकाह उपाध्यातीतंयद्रूपेतद्विधागुरवोजगुः अ
नुलासाउपाधीनांयद्वाप्रशमयोगातः अनुलासादितिप्रागभावरूपात् प्राककूटोदितिसुखंजलधिप्रवि
पंतत्वेयतः स्वस्वातेयताहोक्तावतायामुपाधीनांउल्लासः स्यात् प्रशमयोगातः प्रधंसाभावरूपात् प्रथमोद्वि
येत्पाह प्रशमश्चद्विधाशान्त्याहदपाकक्रमेणच अलंगासरसाद्येनसततंजलनात्मना शान्तेति शान्तेनमधु
रपाकक्रमेणगुर्वीयारायनपूर्वसमस्यादिदीक्षासाधनेनतत्तन्निमित्तनैमित्तिकायनुष्ठानतयानदेहांतंसृष्ट्या
मुपाधीनामत्ययोभवेदित्यर्थः शान्तिः पुनः स्वरसिकपवसृष्ट्यामुपाधीनांप्रथमोनवाचः तथातेहिशा।
स्वायदेशादेशानर्थक्यंस्यात् स्वरसतपवोपाधीनांकदाचित्तस्यप्रशमस्यभावात् तथालमत्यर्थंसर्वात्म्येन
यः सृष्ट्यादीनांग्रामः स्वात्मसत्कारस्तत्रसोदभतातत्वेनालंग्राममेववादात्वायस्यातपवसततमविच्छि
नतयान्जलन्यथायथेदाहनिष्ठतयादीयमानात्प्राक्स्वरूपेयस्यैवेविधेनहृदेनक्रमव्यतिक्रमद्रूपेणसा
होउपदेशात्मनावलाकारेणयः पाकः चिदग्निसत्कारः तस्यक्रमः परिपाटीतेनसृष्ट्यामुपाधीनामत्ययोभ

५७

भवेदित्यर्थः। इहावल्लसर्वेषामेव सृष्ट्याद्युपाधि त्रयस्य एव समभिलषणीय इति तत्कार्यं तमः कश्चनोपायविशेषः।
वोदाद्यानुसंधातव्यः सवत्रिधेस्तु तत्र योनामात्रलासपवोपाधीनामुक्तः स ह्युपास्तः समुदासितानामे
वैषामत्ययस्येष्टेः प्राक्तास्त्यस्योपायविशेषो यद्यपि शानैः शानैर्देहोत्तरेतदत्यस्तमस्तथापिसमेदशक्तियाता
धिकारेण तृतीयस्य हृदपाकप्रशमनस्यैवोपायविशेषस्योपदेशोयुक्तः येन कटित्वेवोपाधिविगलनं भवेत्तत्।
दाह हृदपाकप्रशमनं यत्तृतीयं तथैव उपदेशाय युज्येत भेदेन विदाहकम् युज्येत उद्देतः भेदेन विदाह
हकं इति ग्रस्येव हि सहसैव भेदविलापनो सामान्यमिति भावः अत आह निजबोधजद्वयतधुजिभावाः सर्वे
समर्पिताहृतः विजहति भेदविभागं निजशास्त्रात् समिथानाः सर्व एव हि सृष्ट्यादयो भावा बोधाग्नौ हृदे
न समर्पिता भेदविभागो विजहति बोधैक रूपतया परिसृज्यंतीत्यर्थः ननु यदि नाम सर्वे भावास्तद्रूपतया
बोधावतिरिक्तस्तर्कमिति तदेक रूपतया परिसृज्यंतीत्याशङ्क्याह निजशास्त्रात् समिथाना इति तेषां
यद्रूपतया निजशास्त्रात्मेव बोधमदीपयंतो भासंते इत्यर्थः अबोधरूपे हि तेषामबुध्यमानत्वं मेव भ
वेदिति भावः नन्वेवं किं सादिताशङ्क्याह हृदपाकेन भावानां रूपेभिरेविलापिते अनेन मृतसाद्रूपे वि
संसेविति देवताः चिदात्महोयनपूर्व हृदपाकक्रमेण सृष्ट्यादीनां भावानां भेदस्य विलापनादमृतसाद्रूपे
बोधैकरूपतामापन्नं स हि संसेविति देवः करेण सूर्यास्नेति बोधैक रूपतया परामृशंतीत्यर्थः अथ च लो
किको भोक्तृभोग्यव्यवहारोपपत्तिरिति मस्तद्विशिष्टत्वेनैव प्रकृतस्यार्थस्यावगतेः ततोपि किमिति तास्तस्माः

श्री.
ते.लो.
५८

१४

स्वात्मनः पूर्णो हृदये को जशायिते विद्योमभेरवदेवमभेदेनापिशोरते नाश्वसंविजिदेवतास्तमाः परनोयत्रप
नासाधनेनानन्यापेक्षाः सद्यो हृदये कशायिते सारभूते परामर्शो कं विप्रो जेमतपवपूर्णमनाको जमतपव
चदेवं योतनैक सततै विद्योमभेरवपरप्रकाशात्मा परंतत्वे स्वात्मनः स्वसृष्ट्याभेदो नापिशोरते तदेक
रूपतयापरिस्फुरंतीत्यर्थः अथचात्र पूर्ववद्वौ किको नायको व्यवहार आक्षिप्तः तन्वा सोचिदात्मनिपरस्मि
त्पे विप्रो जतवा तदतिरिक्तस्यान्यस्याभावाद्वादशविधं रूपं कृतस्य मित्याशंक्याह एवो कृत्यक्रियावेशाना
मेपासवद्भुतः आसो बद्धविधं रूपमभेदेणवभासते कृत्यं रूपाया लोचनात्मा हृति विलापनादि रूपा अ
भेदेपि बद्धविधमवभासते इत्यनेन कल्पनिकत्वं मुक्तं ननु यदि कृत्यादिभेदादासो बद्धविधं तद्रूपाया
लोचनात्मा कृत्यमपि द्वादशाविधमेव तदतिरिक्तस्य कृतोत्तरस्याभावादिन्यासो द्वादशाविधा देव रूपा नू
नसायिके वा रूपेन स्यादित्याद्या एव चतः सष्टिपर्यंतं शक्तिचक्रकमिति कथं उक्तमित्याशंक्याह आसामे
व देवीनामा वापो द्वापयोगातः एकद्वित्रिचतः पंचषट्सप्ताष्टनवोत्तमैः रुद्रात्कात्यकलासीना प्रभृति
भेदविस्तारः आवापः संक्षेपः तद्वापः विकासः आसामेव हि स्वस्वाते आत्ममलवदनवरते संकेचविका
सससद्भव इति भावः तत्तरे द्वादशान्ये त्रयोदशकलाषोडशासीना अष्टादशा द्वादशान्याः तदेतत्प्रसक्तानु
बुधसक्त्यागतमुपसंहरति अलमन्येन बद्धना प्रकृतेः शनियुज्यते अतएवोत्तरेण शांभोवायप्रतिपा
दनेन तस्य हि मुखातया विसृजित्यति विंबत्वादिना विधा रूपेति रूपितं येन तद्रूपासन्नानो कदिति एवावि

५८

निवाहेक्रियाकार्यतमाकर्मैदियेतत्तत् विस्तरासीतिविसर्गस्यानेदफलत्वात् ननुबुद्धीदियेष्वप्यहेतानुवे-
धोस्तीतिकस्तेभ्येषांविशेषइत्याशंक्रोक्तं कार्यतमेति यथावाहेक्रियाकार्यतेपिसानाधिकरणनिर्देशो
यमाशयोयदधिष्ठानमात्रेनैदियमित्यतश्चाह तेनक्लिन्नकरस्यास्तिहस्तःकर्मैदियात्मकः तेनेतिकार्य
तमाहेक्रियामयत्वेनहेतुनेत्यर्थः अहेक्रियाचसर्वशरीराधिष्ठानेतितात्पर्यपितथेति सिद्धं यद्वसति तस्मा
कर्मैदियाणामुक्तत्वात्पञ्चगव्यमुखातः तस्यानेहृत्तिमेतीतिकर्मैदियात्मकोहस्तइतिप्रत्यक्षाधिष्ठाना
तिरिक्तवृत्तिःक... शतयाधिष्ठानवृत्तिः ननुयथेवंतत्तथेपंचांगुलावेवपाणीद्वियतयाव्यवहारइत्याशो
क्या तस्यप्रयात्ताधिष्ठानेपरपंचांगुलिःकरः अथानेत्यनेनाप्रधानमण्यधिष्ठानांतरमस्यास्तीत्यावेदिते
अतएवक्लिन्नकरादेर्हीलादिनायादानेस्यात् ननुतिर्यगादीनामुखादानेसेभवेत् किंतनतत्याणी-
द्वियकरणकेशात्मनोहिभोगायतनेशरीरे तैस्तैःस्वावयवरेवेतत्तत्कर्महलोपभोगेसेयादयतीशोक्ताह सु-
खेनापियदादानेतत्रयकरणेस्थितं सपाणिरेवकरणंविनाकिंसेभवेत्क्रियां तत्रोत्पादानक्रियायोस्थि-
तमिति नतत्तेमुखादि अत्रहितृतीयाश्रयाप्रकृत्यर्थनिवेशिकरणत्वेवाच्यं प्रकृत्यर्थश्चमुखात्नचत-
स्यकरणतायुज्यतेभौतिकतयाकात्रेशास्पर्शमून्यत्वात् नचकर्तारभेदिकरणंभवतीति समनेतरमेवो-
पपादितं तेनतल्लक्षिताम् नदधिष्ठानमेवकात्रेशास्पर्शकिंचिदभ्युपेयंचतृतीयार्थः करणत्वेपर्यव-
स्येत् तस्यपाणीद्वियमित्युक्तं सपाणिरेवेति ततश्चाधिष्ठानमात्रपाण्याभिप्रायमीषद्व्यवहारादादिना

श्री.
ते.लो.

५५

११

दृष्टेऽन्तोविषाणिघ्निति श्रुतिप्रलपितमेवपैः ननुदृष्टेऽन्तोविषाणिघ्नमहृष्टेऽन्तोविषाणिघ्नकारणकल्पे क्लृप्तकल्पवियेयेव.
तुभः क्लृप्तपरिग्रहः इतिन्यायेन क्लृप्तपरिग्रहपवनाय इति किमेतदुक्तं इत्याशंकोक्तं करणविना किं संभवे.
क्षियेति सुखादिस्वययतया क्लृप्ते न करणतया न स्वयतया भावो युज्यते तदुक्तं अतश्चात्तदेव करणत.
या कल्पे यदकरणिका क्रियान संभवेदित्याह तथाभावेत बुद्धौ हेरपि किं स्यात्प्रयोजने तत्राद्यो हेतौ ननु
बुद्धिः करणापेक्षया दानायपि करणापेक्षमिति किमिदं चाशेनपेक्षायादिवसायते इत्याशंकाह दर्श.
ने करणापेक्षक्रियान्नदिति चोच्यते परैरगमैत करणनेष्यते चेति विस्मयः परैरिति नैयायिकादिभिः यदाह
गंथाद्युपलब्धिक्रियाकरणपूर्विका क्रियान्नास्तिदिक्रियावत् इति गमाविति पादैर्द्रियहृत्प्रातिस्कारा
मनक्रियायामित्यर्थः एतच्चादानादेरप्युपलक्षणं विस्मय इति एवं हि क्रियान्नस्पृष्टेतेरनेकांतिकत्वे स्या.
यदयि करणपूर्विकापि गमिक्रिया भवेदिति अतश्च दर्शनक्रियायामपि करणपूर्वकत्वेन सिद्धयित्याह
यमिदं नैयायिकस्य यदितः संतीयमानमिच्छुदातीति इदं चास्ममहाश्वर्यं यदेतददर्शने गमनादिकमेव
पंचधा कर्मज्ञानादिरेव चात्मनो न वया विशेषगुणः तत्र सुखा क्रियायामपि गमो न करणपूर्वकत्वे अ.
णात्मनो ज्ञानस्य च करणपूर्वकत्वमित्यपूर्वमभिधानमिति तदाह गमनोत्तेपणादीनि सुखे कर्मोप
लेभने पुनर्युगक्रियात्वेषां वैयाकरणदर्शने उपलेभनमिति दर्शनात्मज्ञानं यदुक्तं तत्तेषां नायत्तेपणा
केचन प्रसारणगमनानि येष्वेव कर्मणीति बुद्धिसुखदः लेखादेव प्रयत्नयर्माथर्मभावनात्मानो विशेष

गुणाश्चित् ननु जानातेर्यातोर्थः क्रियैव ज्ञानेन गुण इत्याह क्रियात्वेष्ट्यादि वैयाकरणेणैव साचक्षणेन उ-
च्यते यस्य क्रियावचनो यातरिति सामयिको नियमः नैयायिकादिः पुनर्ज्ञानस्य गुणगणमथ पादाक्षया-
मेव मभिधाने संशयतां अतश्चैतदस्य स्वयंचन विरुद्धमेव यद्गुणत्वेऽपि ज्ञानस्य क्रियात्वात्कारणपूर्वकत्वं
सम्भूयेयते न क्रियात्वेऽपि रामनादाविति तदाह क्रियाकरणपूर्वत्वित्याश्याकरणपूर्वकं ज्ञानेनादानमि-
त्येतत्प्रादुर्भावाविर्भूतं श्रौत्यविर्भूतमिति पूर्वापरापरासर्गात्तावमोह इत्यर्थः ननु नवयैरामनादा-
वपूर्वकरणपूर्वकत्वं मुपगच्छामः किंतु नियतपादेन्द्रियादिकरणपूर्वकत्वेनेच्छामः यत्पूर्वापरापरासर्गात्ता-
दिनागच्छति उरगाश्चरोसापीति तदाह तस्मात्कर्मेन्द्रियाण्यङ्गस्त्वग्वह्याश्चानुसृतः तत्स्योनेहृत्तिमेती-
ति सातंगो गुरवो मम तस्माद्यथोक्तप्रज्ञापादादेरधिष्ठानमात्रस्य पादादीन्द्रियत्वाभावादेतोस्त्वगिन्द्रियवन्निवृत्त-
शरीरव्यापकानि कर्मेन्द्रियाण्यङ्गकारिकेन्द्रियवादिनः समाचक्षुः किंतु तस्मिन्पादादेरधिष्ठानात्मनि स्या-
त्वेमुच्यते इति मेति येन सर्वेषां तत्रैवेन्द्रियत्वाभिमानः वस्तुतः पुनः सकलमेवैषां शरीरमधिष्ठेयं अतएवैषां
यत्र क्वचन कार्यदर्शनमविरुद्धं न चैतदस्माभिः स्वीयतमित्युक्तं सातंगो गुरवो ममेति सातंगशास्त्रवाद्या-
तारः श्रीमदनिरुद्धप्रभृतय इत्यर्थः ननु भवतेवैयङ्ग्यादिकाः क्रियाः पादादिकरणापूर्वकत्वं विनानसिद्धे-
तीति पंचैव कर्मेन्द्रियाणीति तत्र कृतोयं नियमोऽप्यदस्याप्यपि ज्ञानात्पातंति निगारणादीनां कर्मेन्द्रियाणां मपि-
भावात् यदाहः कंदोत्रनिगारणेन स्तनकलशालिङ्गनादिना चक्षुः भाववहनेनां सदयमिन्द्रियमुच्यते न कथ-

श्री.
ते.लो.
१००

मिति तत्केदादेरपि निगदणादिक्रिया न्यथा नृपपत्ना कर्मैन्द्रियत्वे वाच्यमित्यपरिनिष्ठितानि कर्मैन्द्रियाणि संतिभूयो
सितकृते करणान्यपि वाच्यानि तथा वाहेष्वनिष्ठितिः ननु किमिहा तेनाक्तने फलेयदनेरेवैतत्परिहृतमित्या
ह नन्वेतत्वेदपालाये निर्वाकारिन कर्मणां यत्साधनं तदाहं स्यात्किंत कस्यापि कर्मणाः खेदपालायेरिति स
द्योज्योतिः प्रभृतिभिरित्यर्थः यदाहुः श्रानेदादिभिरेभिस्तु कर्मभिः परिभाषितैः कर्मैन्द्रियाण्येते नैवास्मान्ते
कर्मणां वशादिति एतदेव व्याचक्षते अपि नमयेत इत्यनेन यत्कर्मसाधनं तत्कर्मैन्द्रियमिति ग्रहितं या न्येषास्मान्ते
दादीनां कर्मणां साधनानि तानि कर्मैन्द्रियाणीति नन्वेतदस्माकमावलोकं साक्षात्समाधानमित्याह एतन्ना
स्मत्कृतप्रश्नत्वे स्मसंतापशोतये नस्वस्वस्वमित्प्रत्येर्जले स्तुप्येति वर्हिणः एतदस्माकं प्ररुतप्रश्नत्वे स्मा
संतापं शमयितुं नालमित्यर्थः एवं हि पराभिमतानि कर्मांतराणि करणोतराणि च संतीत्यप्यातं भवतीति
ननु यथेवं तर्हि किमत्र प्रतिमसाधनं यद्वाहृशमावर्जकं इत्याह उच्यते श्रीमदादिष्टे शंभुना वसुमोक्षरम्
स्वस्वसंवेदनोदारविकलाप्रवलीकृतं स्वस्वेत्यादिना विशेषणद्वारेण स्वसंवेदनसिद्धतलक्षणोद्देशः तदा
ह इह कर्मानुसंधानबलादके विभियते तत्रानुसंधिः पंचात्मा पंचकर्मैन्द्रियाण्यतः तत्रैतिकर्मभेदनिमित्तात्
संधानुभेदे मतीत्यर्थः पंचात्मेति पंचप्रकारः अतश्चानुसंधानस्य पंचप्रकारत्वात् तत्रानुसंधानभेदकृते क
र्मभेदेनावदाह त्प्रायादातसंयमैद्वयायदितये विना स्वरूपविश्रुति कृते सत्यार्थी कर्मयाह हिः पाद्युपा
ण्येचिजननं करणं तच्च तर्हि यं अंतःप्राणाश्रयं यत्कर्मोत्तराणि हि वाक् इहावल्लसर्वस्यैव हेयहानायाः

दानाय तदभयरूपा यतदभयरूपतयापरिहारेण स्वरूपविश्रान्तयेवान्तसंयिञ्चतर्थाभियते इतितन्निमित्तकर्म।
पित्तद्याभवेत् यद्यस्मादेवंविधं कर्म तत्तस्माद्द्विः क्रमेण पायुषादपाणिपुञ्जतनसंज्ञं च तद्विधमेव करणं भवती
तिसंबन्धः यद्यपि सर्वक्रियाणां संयोगविभागावन्मस्ति तथापि विशेषतो गतिक्रियायां ग्रामप्राप्त्यादिलक्ष
णैकफलोद्देशेन प्रवृत्ता यो तस्योत्तरे देशात्प्रागुपरः सरीकोरेण देशोत्तरादानमेव रूपमिति हानादानात्म
कैककर्मविषयत्वे पादेन्द्रियस्याभिधाद्वयायेत्युक्तं स्वरूपविश्रान्तिश्चात्र निवृत्त्यपरपर्यायानंदानभवमात्ररू
पतोच्यते तत्र हि कथं विश्रान्तोपादानपूर्वकत्वेपीदं हेयमिदमुपादेयमिति दोषः प्रशस्येत् प्राणाश्रयमि
ति वाचो हि प्राण एवाधिष्ठानमिति तमेवाधिकृत्येयं वचनक्रियायां साधकतमतामियात् प्राणादिवत्
विधमपि कर्मलव्यसत्ताकस्य भवेत् सिद्धमेव हि वस्तु तत्पते चोपादीयते च विश्रान्तिधामतया नुमीयते
च नवात्मकंपुनः कर्म शब्दजनन एव व्याप्रियते इत्यस्य पूर्वभ्यो विशेषः अतएव तत्र शब्दोच्यति रेके ननु प्रा
ण एव विचित्रस्थानकरणं संयोगविभागाभ्यां विचित्रवर्णात्मकं शब्दजनयेदिति किं वा गिन्द्रियेण स्यात् यदा
वायुर्नाभेरुत्पित्तः ३२ सितविस्तीर्णः कंठे विवर्तते मूर्धनमाहृत्य परावृत्तो वक्त्रे चरन् विविधां शब्दानभिब्यन
तीति नैतत् एवं हि विचित्रवर्णात्मकः शब्दः सर्वकालमुच्चरन्नेव भवेत् न हि सकोपिकालक्षणेन स्ति यत्र
प्राणस्तत्तद्विचित्रस्थानकरणं संयोगविभागाभागी न प्रवृद्धे तस्मात्तदतिरिक्तेन वा गिन्द्रियेण भाव्यं यदा
धिष्ठानात्प्राणः शब्दजननिप्रभवेदितरथाचनेति ननु बुद्धीन्द्रियाणां मालोचनं नृतिरित्युक्तं कर्मन्द्रियाणां

श्री.
ते.लो.
१

कावृत्तिरित्याशङ्क्याह उक्तः समासतश्चैषां चित्राः कार्यप्रवृत्तयः चित्रा इति दानादिदृष्टत्वात् समासत इति नि-
खिलकर्मांतरसीकारात् न स्येददतिरिक्तैर्कर्मांतरैर्किंचित्तं भवेत् इति भावः अतएव कर्मांतराभावात्करण-
तरमपि न प्रकल्प्यमेतावदेव तत्सीकारासिद्धेः तदाह तदेतद्व्यतिरिक्तं हि न कर्मकापि दृश्यते तत्कार्यं
प्रकल्प्यमिन्द्रियाणां सति स्थितेः कस्यार्थे इति किमर्थ इत्यर्थः नन्वेवंपेचकर्म इन्द्रियाणि यैर्वैषां नित्यतादा-
नायादृत्तयश्च सक्तं तदेवापाणिनां विहरणमपि पादेन चादानमपीत्यन्योन्यस्य वृत्तिमात्कार्यैकतस्या-
मित्याशङ्क्याह एतत्कर्तव्यचक्रेतदसंकार्येण कर्तव्ये अत्तर्पणमहद्व्यात्तबुद्धौ संकरंजरः तदेतद्विहृ-
तादानादि असंकार्येणेति नहि विहरणं पाणिः करोति आदानं वा पादः किं ते कस्मिन्नेवाधिष्ठाने पादः पा-
णिश्च विहरणं चावानेच यथाक्रमेण कृतः सर्वशरीरव्यापकदेशोपेचोऽगुलादेश्च शरीरावयवस्य साव्याधि-
ष्टानत्वात् सहृदयेत्येकाधिष्ठानगतेत्वेनेत्यर्थः जरा इत्यधिष्ठानाधिष्ठे च विभ्रमासजानाना इत्यर्थः एवं
हिवत्तः अवसामेकस्मिन्नेव गोलके दर्शनं अवणशक्ति संभवाद् वृत्तिसंकार्येण बुद्धीन्द्रियाणामपि भावो-
भवेत् एवमदिपादादिमते प्रतिपत्तुमतमेवोपसंहरति उक्तं इन्द्रियवर्गोऽयमहं कस्मात्तराजसोऽत आ-
मिति क्रांतत्वात् कर्म इन्द्रियरूपः एवमहंकारस्यासात्त्विकराजमतया प्रकृतिस्कंदतामभियायताममत-
याणां तमः प्रधानाहंकाराद्भेदं शब्दादनात्मनः भूतादिनाम्नातत्त्वात्तपेचकं भूतकारणं भोक्तृशक्ति-
श्चादनात्मन इति भोक्तृशक्तिः सौद्रतया प्राथम्यात् अस्य च भूतादिनामत्वे भूतकारणतत्त्वात्कारणत्वे

निमित्तमित्युक्ते भूतकारणमिति उक्ते च शब्दः स्पर्शश्चरुपेक्षरसोगंधश्चपेक्षमः गुणविशिष्टास्तन्मात्रास्तन्मा
त्रयद्वयोजिताः प्रकाशकर्मकृद्गर्वैल्लक्षणान्नमोभवाः प्रकाशात्माश्चभूतादिरहेकारोत्रतामसः इति न
नुकथमेतदुक्तं यदाजसादहेकारात्कर्मेन्द्रियवर्गो जात इति एवं हि संख्याः प्रतिपन्नवैतोयत्सान्निकादहे
कारात्मनो बुद्धिर्कर्मेन्द्रियवर्गः प्रवृत्तः तमसा तन्मात्रवर्गो राजसात्पुनरुभयमणीति यदाहुः सान्निकः
एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहेकारात् भूतादेस्तन्मात्रसतामसस्तैजसा उभयमिति तदाह मनोबुद्ध्या
लकर्मासवर्गस्तन्मात्रवर्गकः इत्यत्र राजसादहेकारोऽसंश्लेषको ह्येव प्रवृत्तयेति इन्द्रियैकादशकेतन्मा
त्रपंचके च संश्लेषक इति कार्यजननौ तन्मात्रात्मसंथानाथायकत्वात् सान्निको ह्यहेकार इन्द्रियभावेन प्र
वर्तमानो निष्क्रियत्वाद् राजसं प्रवर्तकत्वेनाकांक्षति तामसोऽपि तन्मात्रभावेन प्रवर्तमान इति ननु केन
ने सैजोति केन मतेनोपत्यस्तेन संख्यमतेन वा इदं खलु श्रीपूर्वशास्त्रमधिकृत्य तान्निकस्य कार्यकार
णभावस्य निरूपणं प्रक्रांतं तत्र च तत्रिथा तैजसा तन्मात्रात्मनो हंशमजायत वैकारिकास्ततोऽह्नि
त्मात्राणि तृतीयकादिषु क्तै एवमाशंकां गभीकृत्य तत्रैव व्याख्याभेदे तावद्वर्णयति अनेहोक्तमनोना
ते राजसादहेकतेर्यतः समस्तैन्द्रियसंचारचतुरं लघुवेगावत् अनेन तन्मात्रिकात्वात्ते बुद्धिर्कर्मेन्द्रियाणि त
राजसाहुहकाहुहसभास्यस्पर्शी निमग्नते राजसादहेकतेरिति तैजसशब्दाभिहितायाः बाह्येन्द्रियाणि
च मनोऽधिष्ठिता ये च स्वविषयेषु प्रवर्तन्ते तस्य तदहेतु इत्युक्ते लघुकृत्वासमस्तैन्द्रियाधिष्ठितादिहादेशः

श्री.
ते.लो.
(२)

मिसुक्तं यदपि प्रायेणैवान्येर्धुगपज्ञानाद्यप्यतिर्मनसोलिंगमिसुक्तं .... ननु सगंधिषीतलोदीर्घासश्चनशुष्का
शुष्कुली कपिलब्रह्माणः संतियुगसंचवुद्धयस्यादिभंगायुगयज्ञानोत्पादोपि दृश्यते इत्याशंक्योक्तं वेगवदिति
आशुसंचारीत्यर्थः तेनोत्पलदलशतसूचीवृत्तिभेदव्यायेनात्रस्थितोपि क्रमो न विभाव्यते भावः एवं चास्पृक्षि
यावत्तादृजो गुणान्वय इति युक्तमुक्तं राजसामनो जातमिति एवं परिशेषाद्वैकारिकशब्दाभिहतत्वात् तेज
सो द्विप्रकाशरूपत्वात्तथात्वमित्येवमुक्तं राजसादिति वैकारिकहृतशब्दाभिहतत्वात् विशिष्टक्रियाप्राधान्या
श्चैवमभिधानं अतएव तत्तं शेषवत्ताद्वाहकग्राह्यस्पर्शीनीत्युक्तं सैंधोतिकास्तनेते हनुमन्ते इत्याह विदपा
लास्तमन्ते कर्मैदियगणः स्फुटं राजसाहं कृते जीतो राजसा कर्मतायतः राजसाहं कृतेरिति न पुनः सात्त्विका
हं कृतेः कारणानुविधायित्वं हि नासत्कार्यत्वे हि नित्यामकं बुद्धीदियवर्गश्च प्रकाशः कर्मैदियवर्गश्च कर्मक
दिति तथा बुद्ध्यादेवाहंकारादनयो रुद्धवो न्यायः यदुक्तं समनो बुद्धिदेवानां गणो यस्मात्प्रकाशकः तस्मा
त्समाज्ञिका जातः स्यात्बुद्ध्यादहं कृत इति राजसस्तेजसस्तेजसाद्वर्गः कर्माज्ञाणोत्तकर्मकत्वात् जातः कार्यस्य
येनेह कारणानुविधायितेति च अन्यथा पुनरेषां संभवेत्कृते सर्वविकारेषु कारणव्यवस्था प्रसजेत् एवं हितं
मात्रवर्गस्यापि तस्मादेव कर्मान संभवेत्तामसाहंकाराद्वर्गद्वयस्यापीति यदाहुः विनिवारयित्वा शब्दाना
व्यवस्थावकारगा सात्त्विकात्मं भवेत्कृते सात्त्वराजसवर्गयोरिति नन्वास्तामेतत् नवयमत्र विप्रतिपद्यामहे
चित्रोहिकार्यकारणभाव इत्युपपादितं श्रीपूर्वशास्त्रे पुनः किं न्यायमिति विंतनीयं तदधिकारेणैव हितात्ति

कः कार्यकारणभावेनित्ययितमपक्रांतः अत आह श्रीपूर्वशास्त्रे तमनेराजसात्तात्त्विकात्पुनः श्रुदियाणि समस्तानि
युक्तं चैतदिभागिनः श्रीपूर्वशास्त्रे तपुनरेतदेव युक्तमस्माकं विभाति यमनेराजसादहंकाराज्ञातं बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि
तसात्त्विकादिति चे। वधारणेभिन्नक्रमः युक्तत्वेवात्रोपदर्शयति तथा हि बाह्यवृत्तीनां मत्ताणां वस्तुभासने श्रुलो
चने शक्तिरित्येतयोर्ज्ञाने मनसः पुनः बाह्यवृत्तीनामात्ताणामिति बाह्याणां चक्षरादीनां दृशानां मिन्द्रियाणामित्यर्थः
एषांचाविकल्पनिजवृत्तिभासनात्मन्यालोचनमात्र एव सामर्थ्यमित्युक्तं वृत्तिभासने श्रुलोचने शक्तिरिति वस्तु
नित्यादेतत्तदधिगमात्तानीत्यर्थः श्रुत्योक्तविशेषो यदुद्गीदियेष्टालोचनानुपातीवचनादित्युपः क्रियां प्राः परिस्फुरति
स सर्व एव बुद्ध्यादिप्रमातृविश्रान्तिसत्त्वज्ञेयमेदामेदमयसंबन्धमूलोत्तरीयज्ञानात्तामनसो व्यापारः क्रिया हि बहि
र्वह्नोऽक्रमिकारणोत्तराणां सत्तः प्रमातृमयतयैकतानां न चाविकल्पदृशायामेवंभावो भवेदेकैकस्मिन्ना
भासते एतन्भवस्य वृत्तेः तेन वश्यमहमित्यादौ संभवतः प्रमातृः प्रथमविकल्पतया वचनादिविषयस्य शब्दादेः कथं
शास्त्रावरोहेण कार्यशास्त्रेणैकादीषत्यरिस्फुरणो नाम कर्मेन्द्रियाणामुत्पादवृत्तिर्येनास्य मूकादिर्वैलक्षण्ये
स्यात् वचनादिक्रियात्वे कल्पिततया मया प्रमातृर्मानस एव व्यापारः नन्वत्र किंप्रमाणमित्याशङ्क्याह उक्तं च
गुरुणा कुर्यात्तमनो न व्यवसायियत् तद्व्यालेखनामात्रव्यापारात्तात्त्विकक्रिया इति गुरुणेति श्रीप्रत्यभिज्ञाकृता
यदुक्तं तत्र तद्व्यालेखना एतामनो न व्यवसायियत् करोति मात्रव्यापारमयीः कर्मादिकल्पना इति मन एव हि
कल्पनानेतरं चक्षरादिव्यवमित्तमप्यर्थमव्यवस्यन्निश्चयदृशामधिशा ययत्तदेकानेकदृष्टयमवलंबमाना

तेषु नस्तत्रैव विश्रान्तिर्नाश इति तेन नैतत्कृतस्य नित्यं अपित्तरिणामिति सिद्धं एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति एव रसा।
दिशद्योततत्मात्रेष्टपियो जना ननु किमेभिः परोक्षो विशेषैर्विशेषा एव प्रत्यक्षा अभ्युपगम्येतां यद्वशादियं सकलै
कलोकयात्रासिद्धेरित्याशंक्याह विशेषाणां यतो वशेदशा प्रागविशेषिणी अवश्यमिति कार्यपेक्षया हिकारः।
एतेन भावमिति भावः एवमिति प्रकृतिरूपतां निरूपयति हतितं शाब्दतत्मात्रे चित्राकाराः श्रुतीर्दधत् नमः शब्दे
वकाशात्मा वाचायाससहो यतः तदेतत्स्पर्शतत्मात्रेण तात्त्विको भवमागते वायुतामेति तोनात्रादृश्येण भवे
त्तना तमिति मिति कार्यजननौत्सुक्यमित्यर्थः चित्राकारविशेषरूपाः श्रुतीर्दधदित्यनेनास्य शब्देकगुणत्वमु
क्तं ननु शब्द एव कथं तमो भवेदित्याशंकोक्तं शब्द इत्यादि यतः शब्दे वकाशात्माः वकाशात्मत्वात् नमो उगुण
कारणमित्यर्थः अवकाशात्मत्वेण स्पष्टे तर्वाचायाससह इति तेन यथा शब्दः स्वात्मनि वाच्यस्य सहत्वाद् व
काशातो ददाति तथा तत्कार्यं चाकाशेऽपि सर्वस्येति तदिति शब्दतत्मात्रे तेनेति शब्दस्पर्शतत्मात्रकारणत्वेन।
हेतुता शब्दस्पर्शाभ्यामस्मिन्नेति शब्दस्पर्शाभ्यगुणत्वमित्यर्थः नन्वेतेराकाशौक्येणः शब्द इत्युक्तं यदाहुः तत्रा
काशस्य गुणाः शब्दसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागा इति तत्तथमिदवायोरपि तद्गुणत्वमुच्यते इत्याशं
क्याह अन्येत्वाहुः ध्वनिः त्वेकगुणस्तदपि युज्यते यतो वायुर्निर्जं रूपेण लभते न विनास्वरात् उत्तरोत्तरभूतेषु पूर्व
पूर्वस्थितिर्यतः तत एव मरुद्वोस्त्ररवियोगो मिथः स्रुतः तदिति शब्दस्याकाशगुणत्वे यतो वायुरेवं विनानि
र्जं रूपमेव न लभते तत्सहचरितस्वभावपेक्षेत्यर्थः य इत्तरोत्तरस्मिन्वाद्यादौ भूतेषु पूर्वपूर्वस्याकाशादेः स्थितिरित्या

श्री.
ते.लो.
५

काशस्य वायोऽपरस्य सवि योगः स्मृत इति तदुक्तं अत एव स्पर्शश्च वायुस्तथा चोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वकारणमाहुरिति अ
तश्च तत्साहचरितस्याकाशस्यैवायं सत्वात्तया गुणो वायोस्तत्साहचर्यादप्यवदित इति शास्त्रस्योक्तं नृपेण समं प्रोक्तो
भमागतौ तेजस्तत्वे विभिर्धर्मैः प्राक्तः पूर्ववदेव तत्र तेजिभिः समरेणयः संगेयैर्भूरिति कुमः विभिर्धर्मैरुपलक्षिते पृ
र्ववदित्युत्तरोत्तरस्मिन्नृते पूर्वस्य पूर्वस्यावस्थाना यथा वाया बुधा चरितः शब्दे गुणस्तथा तेजस्य पिशा ह्यस्पर्शावपुच
रितौ श्रुतं मुत्वा इत्यर्थः संगेयैरित्य..... तेजस्तर्भिः तदुक्तं त्वमिता ह्युत्तमा वा तमया सावकाशादात्त आका
शं जातमेकेन गुणेनैवोपलक्षितं शास्त्रस्पर्शगुणानां तत्त्वमितानां समीरणः गुणोद्भावतयवास्यदृश्यते वीरवंदिते
शास्त्रस्पर्शालोकगुणैः त्वमितैरनलोद्भवैः त्रिगुणात्मनस्तस्य प्रशंसेति त्रयीविदः शास्त्रस्पर्शरूपरसैः त्वमितैर्वा वि
संभवः चतस्रः शाक्तयस्तेन वारिणो वरवर्णिनि शास्त्रादिभिः च त्वमितैर्भूतसमुद्भवः तेन सर्वगुणाभूमिः सर्व
दैवविभाज्यते इति ननु गंधादिगुणग्राम एव प्रत्यक्षत उपलभ्यते न तत्तदतिरिक्तवृत्तिकिंचिदरादि तथा ते वा गु
णगुणिनोः किंचिज्जाते यमभ्युपगंतव्यमित्याशंक्याह तत्र प्रत्यक्षतः सिद्धेयरादिगुणसंख्यः गुणसंख्य इति गं
धादिगुणवाताभिन्नत्वात्तदुपपत्त्यर्थः तदुक्तं इत्येयथोक्तगंधादिभ्रताद्भिन्नाधरादयः प्रत्यक्षा सिद्धालोके स्येति
न हि धरादीनां तदतिरेकेणोपलंभ एव भवेदिति भावः तदाह न हि गंधादिभ्योऽप्यतिरिक्ता विभातिभूः गंधा
दीनामन्यतमस्य ग्रहे हि धरादिबुद्धिर्जायते नात्यथेति गंधादिभ्यो धरादीनामतिरिक्तत्वं यस्मिन्नरदही ते हि य
दृश्यते तत्ततो जलादिबभूः तदुक्तं ना रदही ते स्त गंधाद्यैर्जातवे जायते मतिः थरिआदिजलीदीनामग्रहेपि प्रजा

यते गंधादित्यस्ततो नान्यालजादिभ्यः पृथक्कथं रिति ननु गंधादयश्चेद्वरातद्वराया एक रूपत्वात् तैषां क्रमेणोपलंभो
भवेदित्याशंकाह यथा गुणगुणित्वेन वादिनामेकमप्यदः चित्रं रूपं पटो भाति क्रमादसंस्तथा भवि इहावल-
कणादादिगुणगुणितोर्भेदेपि यद्येकमपि शुक्लहरितनीलादिमयताया चित्रमिदं रूपं रूपाख्यागुणो यथाय।
यमुद्देश्यमाणे गुणित्वेन पदे क्रमेणोपलभ्यते तथा धरादेरेकत्वात् यथापि गंधादयो यस्मात् धरादावस्मदादिभिः क्र-
मेणोपलभ्येते इति न कश्चिदोषः तदुक्तं चित्रस्वभावकाः प्रोक्ता गुणाः भिन्नापरादयः क्रमसेव्या यथा चित्रं पट-
पंतवेष्टित इति ननु विषममेतद्विरुद्धतये दादौ विचित्रस्यापि रूपस्य युगपदुलं बादित्याशंकाह यथा च विस्तृते
वस्त्रयुगपद्भाति चित्रता तत्रतीतविरुद्धमिति अनुभवार्थायितमित्यर्थः एतदेवोपपादयति पटहेतुनिरित्येव।
भातिवाधितमेव यात अतश्चाश्रयदन्तत्रास्यतोपलंभ इति भावः ननु पटहेतुनिरिति पटहेतुतादन्त्यथा सिद्धे
यमवभास इत्याशंकाह नयहेतुत्वमात्रेण तददानत्वेदनात् नस्यत्र पटहेतुमिति धुतिरित्येतावतीये प्रतिपत्ति
मस्ति अपि त्वपटहेतुशायं धुतिरिति अतश्चासिद्धेयं हेतुमिति भावः ननु कथं निश्चियतया पटहेतुशमप्राप्तवतः
श्रोत्रस्य तद्देशस्य शब्दोपलंभनिमित्तत्वं भवेदित्याशंकाह श्रोत्रं चास्मन्मते हं कृत्कारणं तत्र तत्र तत्तद्वृत्तिभागी।
तितद्देशं शब्दं रक्तात्पलं तथा तद्विरुद्धं कृत्कारणत्वादेतोः अहं कृतोऽपि रजो रूपत्वात् क्रियावत्त्वमिति तत्कार्यश्रो-
त्रमपि क्रियावदित्युक्तं तत्र वृत्तिभागीति तत्र तत्र विषयदेशाव्यापारभाक् क्रियावदित्यर्थः अतश्चोपपटहेतुश-
मपि शब्दं तथा तत्कार्येनैवालेपर्यं ते वदुणेण रक्तात्पलं इहावलकणादाप्यमृचुर्यदीची संज्ञातक्रमेण कर्णश-

श्री.
ते. ला.
५

सकलवर्षिज्ञे श्रोत्रतया संमतं न भो देशो संप्राप्य संयोगविभागा प्रभव प्रथमशब्दप्रसृतः शब्दः स्वविषयं ज्ञातं जनयेदिति एतदेव प्रतिज्ञे मनुवदति यस्माद् श्रोत्रमाकाशं कार्यं संयोगाभेदिते शब्दजः शब्दश्रवणशब्दबुद्धिप्रसूयते तस्य संदेपि सरजोधनावाकारांको सति प्रमुच्यति रेवेति हरं संवेदने कथं अतश्चाश्रयादन्यत्रास्योपलभ्यते नायमसिद्धो हेतुरित्याशयः तस्यैवमभिधातः कार्यस्य संदश्य उपायत्वात् अपि न स्थानाकाराणि न योगपते सूचितं प्रमुच्येति मुरुजदेशे यदि नाम हि श्रोत्रतया संमतं न भो देशो प्राप्तिः सन्नत्यप्रायः शब्दसहजः शब्दः प्रतीयते तदिह श्रोत्रे शब्द इति प्रतिपत्तिः स्यात् न तद्हरतया मुरुजदेशादाविति ततश्च श्रवणाकाशसमवेतशब्दोपलम्भपक्षः स्वानभवेनैव प्रतिपत्तिरिति भावः अत्रैव हेतुमाह न हि शब्दजशब्दस्य दूराद्वरवोदितेः श्रोत्राकाशागतस्यास्ति ह्यह्यस्वभावता न हि दूरादह्यह्यशब्दा रुदितस्य शब्दस्य श्रोत्राकाशदेशसमवायाविशेषात्कारकवैहर्यावद्वर्याभां स्वात्मनिकश्चिदतिशयः ननु माभूच्छ्रोत्रवृत्तितया शब्दजः शब्दो हरप्रतीतिविषयः प्रथम एव न श्रोत्रयर्थः तत्प्रसरणशीली हरदेशस्य यातया स्यादित्याशोक्याह न चासौ प्रथमः शब्दज्ञावद्यापीतियुज्यते तत्र स्यैः महती ब्राह्मा श्रूयमाणस्त्वेनेन तत्र कथं श्रूयेत संदः सा न हि धर्मांतराश्रयः प्रथमः शब्द इति हरदेशस्य मुरुजाद्युदः एवं हि प्रथमोयं मुरुजादिशब्दस्तु देशसन्निकृष्टैः श्रोत्रभिस्तीव्रतया श्रूयमाणः कथमप्येन ह्यदेशस्येन श्रोत्रमंदतया श्रूयते न हि संतीव्र एव शब्दो मंदत्वात् तस्य धर्मांतरस्याप्याश्रयः स्यादेकस्य विरुद्धधर्मायोगात् अतश्च स्वाश्रयमुरुजादेवास्योपलब्धिरित्यसिद्ध एवायं हेतुः ननु काणादेः शब्दसर्षगावडर्मतामपाकर्त

हेतुत्रयमुपन्यस्तं तत्तथमेतदेकेनैव हेतुना पराकृतेन पराकृतं स्यादस्य हेतुद्वयस्याविकल्पस्येव भावादित्याशं
काह एतच्चान्यैरपाकारिवद्ध्येति दृष्ट्या पुनः नायस्तेपतितायातदानेको हिनपेदितः अन्यैरिति ज्योत्स्नाका
रादिभिः तेह्येवमाहुः यत्पदैः संयोगास्य स्पर्शचक्रुणत्वेण कारणगुणपूर्वकत्वेव प्रमणादि अन्यथा हि कार्यद्रव्ये
प्रसंयोगाजपवसंयोगाः स्यात् कारणसंयोगापूर्वकत्वादेव कार्यसंयोगास्य ततश्चान्यतरोभयकर्मजः संयोगः
स्यात्प्रपेनयोः श्रेयो नो वानस्यात् नच संयोगो यावद्भवं भवति सत्त्वेव द्रव्ये विभागोऽप्यत्रोतत्रिहृत्तेः अतश्च द्रव्ये
पिहेतोः संयोगिनानैकांतिकत्वे प्रसृतसंयोगासेव दृष्टोतीकृत्वा कारणगुणपूर्वकत्वायावद्भवं भाविताभां स
शीवद्भुणत्वात्माथनेसायनविषयसायनादिरुद्धं पिदिरपाकपक्षे च दृष्टपाकजस्यादिभिः स्फुटतरमनेको
तिकत्वम् अकारणगुणपूर्वकत्वे च परंप्रत्यसिद्धे च शास्त्रगुणादेवोपादानात् शास्त्रगुणस्य कार्यस्योत्पादोपा
गमात् अथावद्भवं मपितथायावद्भवं मेव शोखोदोशादस्य भावात् कथं न श्रूयते इति चेत् अनभिवाक्यत्वादि
निवृत्तम् यदनभिवाक्यं शास्त्रकादभिवाक्यं शास्त्रपरिणामोत्पद्येति तस्मात्स्पर्शास्पर्शवतोरुभयोरपि धर्मः श
ब्द इति दृष्टेति ततपवावधार्यमिति भावः एवं शिवादेर्यत्रोतस्य तत्त्वज्ञातस्य कर्मेति नृणाम्वाणव्यापकभावं द
शयति असीधोत्तरादीनां यावोक्तव्यगुणः पुरा गुणाधिकतया तिष्ठन् व्यामतावात्प्रकाशते पुरेति योय
स्य पूर्वभावीत्यर्थः इह बलतत्त्वानां वद्विंशेपि सुखायादृष्ट्या नरशक्तिशिवात्मनेन वैविध्यं तेषां प्रकाशम्
यच्चिद्धर्मताख्यो गुणो यथायथमधिकंतया स्फुटीभवन्विशिष्यते इति योयतो विशिष्टगुणः स तस्य व्यापको

श्री.
ते.लो.
६

यथाशक्तेः शिवः शिवशक्तीचनरस्येति यदभिप्रायेणैव सायासदेशपर्यंतमात्मविद्याशिवाद्द्वयं तत्रत्रयं य-
थापूर्वेचिन्मयत्वप्रकाशभागात्प्राप्त्येवैतत्तु एवं च यद्यपि नरात्मके मया दौतत्वं जाते चिद्धर्मात्मनो गुणस्या-
विशिष्टमेव नूनत्वं तथापि षोडशकमेवावेयताया यथायथं स्योत्पत्तिशयात्मगुणोपायो ह क्रमेण तार-
तस्याद्विषोषश्च तत्तु गुणाधिकतया तिष्ठन्प्राप्त्या नृवर्भावी तत्र गुणास्तावानमीषां थरादीनां तत्रानां व्यापको
यथा थराया जले तस्यापितेज इत्यादि नन्वग्निधूमवत्कारणं कार्यं व्यभिचार्यतया तद्व्यापकं कार्यं च तदव्य-
भिचारितया व्याप्यं अथवा तिरस्करिणीति रोहितनटवत्स्वत्वे व्याप्ये स्थले व्यापकमिति किमत्र गुणाधिक्य-
कथनेनेत्याशङ्क्याह व्याप्यव्यापकतायेषां तत्रानां दर्शिता किल सायणाधिक्यतः सिद्धा न्नहते तत्रात्रलाघवा-
त्तु किलेत्याशङ्क्ये एतदेव हेतुत्वस्य लाघवस्य व्यभिचारं दर्शयन्नुपपादयति अहेतुनापि रागो हि व्याप्ते वि-
द्यादिना स्फुटं अहेतुनेति विद्यारागयोरेव्यक्तारावेद्याः कालसमुत्पादित्याद्युक्त्याथेवे योगिनां यर्मसामस्ये-
नावभातिभूः यर्मसामस्येनेति यर्मोदीनां हि रागादीनां सामस्येन सहभावेन योग्येनेति यावत् पदस्य
युगायश्चित्ररूपावभासो विस्तृतत्वेनिसितं इह त्वयर्मसामस्ये थरादिमिद्धानां योगिनां योगजत्मातिशयात्
हाकरणत्वे इति एवं योगिनां पटुकरणत्वस्य योगिनां च तदभावश्च पायभेदादेव थरादीनां क्रमे-
णोपलेभ इति नेदं चोचं यद्भरादीनामेक रूपत्वाद्गंधादीनां कथं क्रमेणोपलेभ इति तदाह गंधादिशब्दपर्यंत-
चित्ररूपथराततः उपायभेदाद्धान्येषां क्रमाक्रमविभागात् ननु यदि थरादेर्गंधादेश्चरूपेण कश्चिद्भेदः संभवति

तत्राप्युपयमेदेतद्भाति यदि बुद्धिभिदा कृतं इत्यादिनीत्यागं यवती यरेति विशेषणविशेषतया बुद्धिभेदाभ
वेदित्वा शोकाह तत एव क्रमव्यक्ति कृते यी भेद उच्यते षष्ठीप्रयोगो यो भेदाद्भेदमेदकता तथा तत इति यत
उपायभेदेन क्रमावभासः षष्ठीप्रयोग इति धाराया गंध इति भेदमेदकतेति विशेषणविशेषभाव इत्यु
र्थः तद्यथा गंधवती यरा इत्यादि तदुक्तं विशेषणविशेषान्न व्यर्थी शस्यथी भिदां ह्यमव्ययत्वतो हेतोरगो
चरत्वं ब्रजं तमी इति प्रकृतमेवोपसंहरति तेन यमीति रिक्तो व्यर्थमीनामनकश्चन तेनेति क्रमग्रहणा स्या
त्तथा सिद्धत्वेन हेतुना तदेव गंधादि यमीत्यादि रिक्ता यरादय इत्युक्तं ते च के क्व कियंतः कीदृशाः पुनरि
त्याशंक्याह तत्रानेकप्रकाराः स्पर्श इत्यरमाः सितौ संस्पर्शाः पाकजौ नृत्ताशीतः शब्दो विचित्रकाः शौक्लं
माथुर्यशीतत्वे श्वित्रा शब्दाश्च वारिण शुक्लभास्वरनोत्तमं श्वित्राः शब्दाश्च पावके अपाकजश्च शीतोत्तमो ध्व
निश्चित्रश्च पावके वर्णात्मको ध्वनिश्च प्रतिबिंबा यथां वरे अनेकप्रकारा इति तत्रांथो द्विविधः सूरभिरस
रभिश्च रूपमनेकप्रकारं शुक्लपीतादि षड्विधो मथुरादिः पाकज इति देशकालादिद्वयांत संयोगा प्रभवत्वा
त् तदुक्तं स्पर्शा स्यान्नृत्ताशीतत्वे सति पाकज इति विचित्रक इति खटुखटादिरूपत्वात् शौक्लादिवयं नृ
परस्पर्शा विषये यदुक्तं शुक्लशीतमथुरा एव रूपसंस्पर्श इति चित्रा इति कलकलदिरूपत्वात् एवमुत्तर
त्रापि यामयामचटचटादिरूपतया वैचित्र्यं ज्ञेयं शुक्लभास्वरतेति रूपे तदुक्तं तत्र शुक्लभास्वरचैव रूपमुत्तम
एव स्पर्श इति अपाकज इति तदुक्तं स्पर्शा स्यान्नृत्ताशीतत्वे सति सत्रपाकज इति वर्णात्मक इति वाचक शब्द

श्री.
तै.लो.
७

मयश्चर्यः प्रतिबिंबानीति तदुक्ते प्रतिपाद्यकसंवातो न भवेदितो बुधेरिति न त्वनैरस्पर्शवदाकाशैकगुणत्वेश
हृत्स्वनिर्णायि यदाहुः शब्दः प्रत्यक्षं समकारपूर्वकत्वादयवद्वयभावित्वा अथादन्यत्रोपलब्धेन स्पर्शवदि
शेषगुण इति तत्तथमिह स्ववर्तमानादीनामपि गुणः शब्दश्च तेन इत्याशंक्याह यत्र न स्पर्शवद्वर्मशब्दः।
त्यादिभाष्ये कालादेस्तत्प्रतीतिविरुद्धं केन गद्यतोऽसकलतः सदैव समुत्पन्नेः न त्वकारणव्यापकं चेति
विप्रतिषिद्धमेतदित्याशंक्याह तद्विना न भवेद्यत्र ह्याममित्युच्यते यतः न लाघवं च नामास्ति किंचिदस्वदर्श
ने गुणाधिक्यादतो ज्ञेया व्यापकता स्रुता न भवेदित्याभासतो न यायादित्यर्थः न ह्यभासवादे किं
भासे मयस्त्विद्वानो मत्तावेदके प्रमाणं संभवेदिति भावः अतश्चेह यदनुग्रहे विना यत्र भासते तत्र ह्याप्यमित्य
क्तमित्यत्र न ह्यापकमिति अत्र स्वदर्शन इति संविद्वैतमात्रसतत्वे विकशास्त्रे इत्यर्थः न हि परो संविदमधिकृत
सूत्रं सूत्रं चारकं चिदस्तीत्यभिप्रायः अत इति हेतुत्वं स्यात् लाघवस्य च व्यापकतायां निमित्तत्वाच्च यत्नेः ननु।
श्रीपूर्वशास्त्रे गुणाधिक्याहर्थाथरभावमात्रमेवोक्तेन व्यापकत्वमिति किमेतदुच्यते इत्याशंक्याह
यो हि यस्मादुक्तोक्तः सतस्मादुर्ध्वं च ते ऊर्ध्वतमभासता श्रीमत्तालिनी विजये स्रुता न ह्येवमादायुधत्वे
देशाकृते कालकृते वा विवर्तितं किंचिद्वर्मकत्वात् तस्याहुः एतात्पर्यः तदेव च व्यापकत्वमित्युक्तं ऊर्ध्व
तावप्येति एवमियं व्याप्यवसितमित्याह अतः शिवत्वात्प्रभृतिप्रकाशता स्वरूपमादाय निजात्मनि भवे
समस्ततत्त्वावलियमसंवेद्यैविभातिभूत्या सतया स्थितैरले अतो गुणप्रकर्षप्रयुक्ता ह्याप्यव्यापकभावादे।

तोः शिवान्तप्रभृतिस्वात्मनि विद्यमाना गुणप्रकर्षमादाय समस्तानां तत्त्वानां संवेद्यभिः संग्रहपर्यंतैर्धर्माणां मो-
क्षयेर्निश्चितमेव पूर्णेन रूपेण वास्तव्या स्थिते भूर्भुवि समस्ततत्त्वव्याप्येत्यर्थः एतदेवान्यत्रापि तिदिशति एवेत-
न्नादेरपि शक्तितत्त्वपर्यंतथास्मैव प्रस्तितात्कृत् नादृशिति पूर्वापरैस्तत्त्वैर्वाप्यमिति भावः ननु व्याप्य व्याप-
कभावोपेक्षां करोति विशेष इत्याशंक्याह किं नूतनं शक्तितत्त्वेव तत्त्वं पूर्वतत्त्वं तद्वत् तथेति भेदः उक्तमिति यादादि प्र-
वृत्तिमिति जलादि तद्वत् तथेति सत्यमेव स्येति शक्तिमद्वप्येत्यर्थः तेन यथा तत्त्वं शक्तिरूपं जलतत्त्वं तत्त्वं श-
क्तिमद्वप्येत्यर्थः च जलतत्त्वं शक्तिमेतत्तत्त्वं तत्त्वं शक्तिसंघातकृतितत्त्वं शक्तिः शिवस्तु शक्तिमान्यनेपे च त्रिंशत्
त्वीशिवनाथस्यैव शक्तिरुक्तेयमित्याद्येत्येकं एतच्चान्यत्रैवेनेनेनोक्तमिति तत एवावधार्यमित्याह अत-
न्तरप्रक्रियायां वैतन्यने प्रदर्शितम् एतत्तस्मात्ततः येषां विस्तारार्थी विवेचकः अतन्तरप्रक्रियायामिति श्री-
परात्रिंशत्काविवरणादावित्यर्थः एतदेव लोकस्य प्रथमार्थेनोपसंहरति इति तत्त्वप्रकाशस्य कृतं सम्य-
क्प्रकाशनं सम्यगित्यनेनात्र भोगाकारिकादिभ्यो वैलक्षण्ये कदाचित्तमिति शिवं शंकरं सदनसंघोर्जे-
ति देवकणधुरादिमतं पुत्राद्यास्यान्वयसंख्यावाच्यावाप्तिकं जयस्थाव्यः ॥ इति श्रीतंत्रालोकविवेके-
तत्त्वप्रकाशनेनामनवमाह्निकम् ॥ ॥ ॐ तत्सत्त्वविभेदेन समुद्यतोद्योतिनिशितशीलकरः जय-
तियरेजयमूर्तिः संसारपराजयमूर्तिः इदानीमेषमिव तत्त्वानां द्वितीयार्थेन पांचदश्यादिभेदमभियातं प्र-
तिजानीते उच्यतेति कशास्त्रैकरहस्ये तत्त्वभेदनं तदेवाह तेषां ममीमांसा तत्त्वानां स्वरूपं पुनराभिना भेदात्तर

श्री.
ते.लो.
८

मपि प्रोक्तं शास्त्रे तन्मित्रिकाभिधे भेदोत्तरमपि पञ्चदश्यादिलक्षणमपीति पूर्वापेक्षया श्रीविकाभिधेशास्त्रेति श्री।
मालिनीविजयोत्तरे तदुक्तं तत्र अथैषा मेव तत्त्वानां थरादीनामनुक्रमात् प्रपञ्चः कथ्यते लेशादित्यादि शिवः सा।
त्तान्त्रिभ्यते इत्येतम् तदेवाह शक्तिमत्कृतिभेदेन थरायं मूलपञ्चमं भिद्यते पञ्चदश्याः स्वरूपेण महानरात्
कलांते भेदयुग्मीनेरुद्रबत्सलया कलः तद्वन्मायाचनवथा ज्ञाकला समथा पुनः संज्ञास्तदेशाः पञ्चथेमेत्रे।
शापतयस्त्रिया शिवो न भिद्यते स्वेकप्रकाशाद्यनचित्तयः शक्तिमत्कृतिमद्भेदेनेति शक्तिमतां शक्तीनां च व
समाणस्वरूपाणां शिवादीनामिच्छादीनां च भेदेन प्रत्येकं समथा त्वेव तदंशात्मना प्रकारेणेत्यर्थः मूलपा
मिति प्रथानां ते तत्त्वचतुर्विंशकमित्यर्थः स्वरूपेणेति स्वरूपेमात्माना यत्र परकं बह्वीरूपतया परिहृयमा
न जडस्वभावं यथाष्टविवागंधादिगुणोक्तं यद्वत्सति तत्र स्वरूपं भूमेर्यत्पृथग्जडमवस्थितं मात्मानां च
यथिभिरसंजातो परागकमिति आनरादिति पुस्तकादारभ्य कलांते तत्त्वषट्कमित्यर्थः भेदयुग्मीनमिति ।
भेदयुग्मरहिते त्रयोदशमिति यावत् इह यद्यपि सर्वसर्वात्मकमिति सर्वत्र पञ्चदशात्मकत्वं मेव न्यायं तथा
प्यथरायस्त्वत्क्रोडीकारेण प्रतितत्त्वं प्राक्पूर्णेन रूपेण परसंवित्समुत्पत्तेर्येनोत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वस्थिति रव
भिचारेण भवेत् अन्यथा हि यत्तत्र तद्विश्वांते तन्नमः ऊहमायेते इत्याद्युक्तयुक्त्या थरादेतत्त्वज्ञातस्य सत्त्वं न स्य
रेत् तत्तरोत्तरं पुनस्तत्त्वज्ञातं पूर्वपूर्वस्मिन्नूपे विलीनं सत् क्रमेण संविदेव विश्राम्येयथा यथेतस्यापवादेकात्
अतएव संविद्विश्वांतत्त्वज्ञातं तत्पृथग्भारां दातमलमिति तदीयं भेदद्वयेन ता मियायेनात्र सशक्तिकस्य प्रल

याकलादेः षट्कस्य प्रमातृत्वात् सकलस्य च सशक्तिकस्य स्वरूपीभूतत्वाच्च योदशविधत्वेन वस्यत्त यउक्तं विष्णो
त्सकेहिविष्णुस्मिन्पासे विदवलोकयेत् नीजवीर्यमहास्फारंसमवष्टम्भयोगात् विविष्टकार्यसंपन्नैः प्राक्तजोदे
हिसाहतात् अथरायवतनेषु स्थिता पूर्वस्थितिर्यतः अन्यथा स्थितिरेवैषान भवेत्पूर्वहानितः पूर्वस्वरूपतय
रेविलीनंतत्त्वजालकं भोगायनालमिमेवेन्न त्वंतत्र भेदमिति सशक्तिकस्य सकलः स्वरूपीभूतः सन् स्वरू
पमेव न तत्राभियात् भेदो हि प्रतियोगिनमधिकृत्य परत्र भेदसंकलनो विदध्याद्येदं मये मिदं मानमयं माते
ति मेयस्य पुनमेयता स्वात्मनि न कश्चिद्भेदः एवं स्वरूपस्य स्वात्मनि भेदाभावाद्युक्तमुक्तं क्रमेण भेदक्रासशक्ति
यउक्तं भेदाहितस्वरूपं भिदं तपित्तभेदसंकलनं अन्यत्र प्रतियोगिनि विदधति हि परत्र तेन तदभावात् नि
जगतमेव दितयीति रामउक्तः क्रमेण हे परिपूर्णं शिवतत्त्वे भेदाभावादभेद्यता तेनेति रुद्रवदिति रुद्रशब्देन
लक्षिता मेकादशा संख्या मर्हतीति वसंतं प्रलयाकल इत्यर्थात् स्वरूपीभूतः एवमुत्तरत्र विज्ञानाकलादावपि
ज्ञेये अतएवात्र विज्ञानाकलादीनां पंचानामेव प्रमातृत्वं येनैकादशविधत्वे मायेति तत्स्थान् द्वितीयोपवेय
प्रलयाकल उच्यते तेन सोपेकादशविधत्वेत्यर्थः नव्येति सशक्तीनां चतुर्णां संज्ञादीनां प्रमातृत्वात् सप्त
येति सशक्तिकस्य मंत्रेस्वरूपे स्वयस्य प्रमातृत्वात् तदीशाः मंत्रेस्वराः पांचय इति मंत्रमहेस्वरशिवयेवेव सश
क्तिकयोः प्रमातृत्वात् त्रियेति शिवस्यैव सशक्तिकस्य प्रमातृत्वात् शिवस्य भेदाभावेहेतुः स्वैकप्रकाशाच्च
न चित्तमय इति भेदो हि प्रतियोग्येदः न च परंप्रकाशमपेक्षाणः कश्चित्प्रतियोगी संभवेदिति समन्तरमेवो

श्री.
ते.लो.
१५

क्तमित्यास्तामेतत् उक्तं च शक्तिमस्य शक्तिभेदेन परात्तत्त्वविभियते स्वरूपसहितं तत्त्वविज्ञेयं दशापंचयेति एवं ज
लादिसूलांतं तत्त्वत्रातमिदं महत् पृथग्भेदैरिमेभिर्न विज्ञेयं तत्फलैः प्रभिः अनेनैव विद्यानेन प्रस्तुता तत्कलो
तत्कं त्रयोदशविधं तेयं रुद्रवत्प्रलयाकलः तत्त्वतयापि विज्ञेयानवथाज्ञानकेवलः संत्रसप्तविधास्तद्वत्
च संत्रविनायकाः द्वियामंत्रेऽप्येषानाः शिवः साक्षात्तमिद्यते इति च ननु केनेति शक्तिसस्य शक्तिभेदेनैत्यासूत्रि
ताः शक्त्याः शक्तिमंत्राश्च येन भुवः पंचदशात्मकत्वेऽप्यदिता शंकराद् शिवो मंत्रे महेशो मंत्राश्च कलय
कली शक्तिमंतः सप्ततथा शक्तयेस्तस्य तद्दर्श स्वस्वरूपं पंचदशात्मकः पंचदशात्मिका ईशामंत्रेऽप्यसराः
अकलयुगिवत्तानाकलप्रलयाकलो कली सकलः शक्तय इत्यर्थास्त्रिवादि सर्वथित्य इच्छयाः सप्त तड
क्तं शिवादि सकलात्मोतः शक्तिमंतः प्रकीर्तिताः तत्त्वक्रियश्च विज्ञेयास्तद्देवविचक्षणैरिति स्वस्वरूप
मित्यर्थात्पृथिव्यादेः नन्वस्मदर्थेनेन शक्तिशिवात्मकमेव विचक्ष्यमिति सर्वत्रोद्घोष्यते तत्त्वयमिह सि
द्धांतादर्शनादिमुच्यते प्रमात्तभेदमवलंब्य तडक्तमित्यांशं कां गभीरुत्वेन देवोपपादयति तथा हि
तिस्त्रोदेवस्य शक्तयो बलिताः पुरा ता एव सात्त्विकामेयत्रैरूपेण व्यवस्थिताः तैरूपमेव वर्णयति परां
शामात्तद्रूपेण प्रमाणोऽशः परापरः मेयोपरः शक्तिमोऽशक्तिः स्वस्वरूपमित्यदः अदश्ति वाक्यार्थपराम
र्शः तेन मार्द्वरूपः परांशः शक्तिमात्रमाणा रूपः परापरंशः शक्तिर्मयद्रूपो परांशः स्वरूपमिति यात्नः
शक्तिमतां शक्तीनां च सप्तविधत्वसक्तं तदवांतरप्रकारप्रायमित्यत्र मोलं नरशक्तिशिवात्मकत्वेमेव।

स्थितमिति न कश्चिदोषः एषोऽशक्तिमदादीनां मध्यात्स्वरूपं तावत्प्रथमं लक्षयति तत्र स्वरूपं भूमेर्यस्य गलडम
वस्थितं मान्दमानाद्युपयिभिर्मज्ञातोपरागकं असंज्ञातोपरागकमिति तदुपरक्तत्वे हि शक्तिमुदादिद्रूप
तमेवस्यादित्याशयः एवमस्यैक्येण वांतरचतुर्दशभिन्नतेशक्तिमंतः शक्तयश्च निमित्तमित्याह सक-
लादिशिवांतैस्तमान्दभिर्व्यताम्यया शक्तिमद्भिर्बुद्धतशक्तिभिः सप्ततद्विदः अनुद्धतशक्तिभिरित्यने-
नाप्रशक्तिमतो प्राधान्ये कदाचित् उद्वेचितात्मस्त्वित्यनेन तेशक्तीनाम् वस्तुतो हि शक्तितदतोः परस्पर
मवियोग एव किंतु प्राधान्यमेव प्रयोजकीकृत्य तथा व्यपदेशेण यदयं शक्तिमानियं शक्तिरिति ननु सक-
लादिप्रमाणसप्तकं सर्वत्र प्रसिद्धमित्यस्तोको दोषः तच्छक्तयस्तनक्तचिदपि परिपठिताकास्ता इत्याशे
क्याह सकलस्य प्रमाणं शोभे सौ विद्याकलात्मकः सामान्यात्मा सशक्तिचेराणि तौ न तज्जिदः लया
कलस्य मानं शाः स एव परमस्फुटः ज्ञानाकलस्य मानं तज्जलद्विद्याकलावृत्तिः शुद्धविद्याकलनाधेस-
संस्कारसंगता प्रवृत्तशुद्धविद्यासंज्ञाणां करणं भवेत् प्रवृद्धशुद्धविद्यातत्तत्संस्कारेण संगता मानं मे-
त्रेस्यराणां स्यात्तत्संस्कारविवर्जिता मानं मेव महेशानां करणं शक्तिरुच्यते स्वातंत्र्यमात्रसद्भावायाजिज्ञा-
शक्तिरैश्वरी शिवस्यैव करणं तथा वेत्तिकरोति च सामान्यात्मेति विद्याकलाभावेव बुद्धिर्कर्मद्रियलक्ष-
णस्य विशेषात्मनः प्रसरस्य संग्रहात् अतएवोक्तं न तज्जिद इति एवं हितज्ज्ञापारभेदादनेताः शक्तयो
भवेयुरिति भावः उक्तं च प्राक् तेनाशुद्धैव विद्यास्य सामान्यं करणं परा तन्मोक्षतोऽसामान्यकलाकरणमु

श्री.
तै.लो.
१०

यतेति स एवेति विद्याकलात्मकः परमसुदृशीयान्विशेषः महिप्रसमभुजगषायरूपमिप्रायः रागलनृति
गलेत्यौविनाशोक्तविशेषः प्रबुधत्तरिति नर्तप्रबुद्धा एवंशुद्धविद्याधंसंस्कारसंगमोनस्यात् प्रबुद्धवैय
शुद्धकलाधंससंस्कारस्यापिनपदवस्यात्मनापिसंस्कारेण अस्याः संगमोभवेत्तद्वदिति तत्संस्कारेण संग
तेति तत्संस्कारविवर्जितेति तेन तत्प्रपदवस्यात्मनामसंस्कारेणविवर्जिताप्रणाष्टसंस्कारेत्यर्थः नहि तदा।
नीमशुद्धविद्यादेर्गंधमात्रमपिसंभवेदिति भावः मानमित्यर्थाकुड्याविद्यामाणमेवचकरणमिति शक्तिरिति
चतत्रव्यादिष्यते इत्युक्तं करणं शक्तिरुच्यते इति स्वातंत्र्यमात्रसद्भावेति तदुक्तं प्राक् एक एवास्मर्थमौसौ सर्व
होपेणवर्तते तेन स्वातंत्र्यशक्तैव युक्त इत्याजसौ विधिरिति अतएवैश्वरीत्युक्तं तथावेन्निकरोति च सर्वशेषः य
त्सकलाप्यशुद्धविद्याकलात्मिकयेव शक्त्यावेन्निकरोति चेति एवमन्यज्ञेयं एवं प्रसंगात्सकलादिशक्तीनां।
स्वरूपमभिधाय प्रकृतमेवाह आशिवात्सकलांतयेमातरः समतोद्विधा न्याभूतोद्विक्तशक्तिवत्तद्भेदेवेयवे
दकः नवप्रमात्भेदाद्यदिवेयस्यापि भेदो भवेत्तदानेकेषु प्रमात्स्वेकमेव नीलं विदितं तस्यादपितमिन्नमिन्नम्
न चैवमस्ति नहि तत्र देशकालावस्था प्रमात्भेदेपि नीलस्य स्वात्मनिकश्चिद्विशेषः सलक्षणे इत्याशंकार्भी
कृत्य तदेवोपपादयति तथाहि वेद्यतानामभावस्यैव निजवपुः अनेन चावजोद्वेषादिष्टस्य वस्तु यत्तात्त्वा
स्य प्रमेयस्यासूत्राणोक्तम् नन्वसिद्धेयं प्रतिज्ञा नहि नीलत्ताने नीलस्य कश्चिद्विशेषोः पित प्रमात्स्वस्य पूर्वम
ज्ञानेन तं ज्ञातोत्पत्तेः यदपि प्रत्यक्षतां परोक्षोपि परोक्षतां दशाकालादिभेदेन विषयः प्रतिपद्यत इत्याद्युक्त्या वि

वयस्य प्रत्यक्षतत्परोक्षत्वे वा धर्म उच्यते तदपि प्रमात्रतिशयाभिप्रायमेवेत्याशङ्क्यैवेहेतमाचष्टे चैत्रेण वेद्यं वेद्यमीति
किं एव प्रतिभासितं नीले वेद्यीत्यत्र केवलनीलप्रधायं वेद्यताया विषयधर्मतमा विज्ञापि चैत्रेण वेद्यं नीले वे-
द्यीत्यस्यां प्रधायं किं नीलमात्रं प्रयत्ने किञ्चन चैत्रवेद्यताविशिष्टं नीलमिति तत्राद्ये नीले वेद्यि चैत्रवेद्यं नीले वे-
द्यीत्यनयोः प्रतीत्योरविशेषः स्यात् न च वेद्यमत्र भवति रोधात् द्वितीयेन चैत्रवेद्यतानीलस्य किं स्वगताविशेष-
णमुत प्रमात्रगता नतावत्प्रमात्रगतावधिकरणयोऽङ्गिकत्वेन विशेषणविशेष्यभावायोगात् स्वगत-
त्वेन सिद्धः प्रतिज्ञार्थवेद्यताभावस्य निजैव पुरिति ननु व्यधिकरणत्वे पिज्ञातोर्थ इति तथा प्रतीतेरस्तु विशेष-
णविशेष्यभावः चैत्रेण वेद्यं नीले वेद्यीत्यस्यां हि प्रधायं चैत्रेण ज्ञातमर्थं ज्ञानामीत्युक्ते भवेत् ज्ञानं च प्रमा-
त्ररेवातिशयोक्तप्रमेयस्यैव प्रत्यक्षं तदाह ननु चैत्रीयविज्ञानमात्रमत्र प्रकाशते वेद्यतात्वास्तमोयमोभा-
तिभावस्य नीलवत् अत्रेति नीलादौ विषये ननु ज्ञानेनात्मक्रिया माच फलावसेया फलं च प्रकटनात्वं विषय-
धर्मः सैव च वेद्यतेति कोमाविलंभतमाशङ्क्य प्रतिलिपति वेद्यतावत्सभावेन धर्मोभावात्वे चेततः सर्वान्यत्वेव
वेद्यः स्याद्दृढनीलादिधर्मवत् दृढनीलादीति भावप्रधानो निर्देशः एवं हि भावस्य दृढत्वं सन्निवेशेन नीलत्वं
ये आदिग्रहणकार्यत्वाकारणत्वादीन्नेवमादयो यथा सर्वात्यतिविशिष्टास्तथा वेद्यताया धर्मो भवेदित्यं
ताद्यभावाः प्रसज्येत्सर्वे च सर्वज्ञाः स्युः ननु नियतप्रमात्रबुद्धिजन्यत्वा किंचिदेव प्रतिवेद्यतस्यात्र सर्वान्युत्ती-
ति चेन्नैवे एवमपि हि यथा क्वचिदजन्यः पटानतमेव प्रतिसर्वाविशेषात्तथा वेद्यतापि सर्वाविशेषेणैव भवेत्

तै.लो.

॥

ननु येन तत्तत्प्रत्येकं प्रत्येकं वेति नियमो युक्तः तदाह अथ वेदकसंविद्विलादेयं धर्मभाक् भावस्तथापि दोषो भोक्तु
विदकृतवस्तुवत् दोषो भोक्तु सर्वान्वयितथास्यादिति ननु हि त्वादिवक्तव्यं नात्र नियमप्रमात्रयेत्ता बुद्धिजन्यत्वेन।
यस्यैव वेदकतस्यापि तथाभावो भवेत् वेद्यवेदकयोरेकान्यायेतत्वात् न चैतदस्ति वेदकस्यैव वेद्यस्य प्राप्ते
तस्येन बुद्धयो गतं अतस्त्वस्तथा हि त्वादिवदपेक्षा बुद्धिजन्यत्वमनाशक्यभरणत्वेण त्वत्तिसमाहितं यदि
चनामभावस्य नीलतादिवद्वेद्यत्वाद्योपि धर्मो भवेत् किमसौ वेद्यनो वा अवेद्यत्वेन किंचित्स्यात् न हि संविद
मना इह वस्तुवस्तुत्वेन भवेत् इत्युक्तमत्र ब्रूयाः अथ वेद्यस्तत्तस्यापि नीलत्वाद्यवयेयत्वेन भावं अत्र याद्य
वित्त एव स्यात् एवं च तत्राप्यत्र वेद्यत्वं तत्राप्यत्रादिति मूलवृत्तिका सिद्धिर्वाक्यमवस्था स्यात् येन कस्यचिद
प्यर्थस्य वेद्यतान् चेटेति मूर्च्छितप्राये विषये पर्यवस्येत् तदाह विद्यतां व्यस्तयो धर्मः सो वेद्यश्चेत्यत्र पुष्पव
त् वेद्यश्चेदस्ति तत्रापि वेद्यते न वस्थितिः ततो न किंचिद्वेद्यस्या मूर्च्छितं तज्जगद्भवेत् ननु तत्र नियतोपाधि
वशाद्यथा ज्ञानस्य तत्तदर्थं प्रकाशकं रूपं येन दे नीलज्ञानं मिदं पीतज्ञानमिति प्रतिकर्मनियमः स्यात् ता
थाभावस्यापि प्रतिनियतप्रमात्रुपाय्यपस्कृतमेव रूपं मया तां येन संबन्धिनियमः मिद्वेदयं वैत्रस्यैव वेद्योयं
मेव स्य वेति तदाह ननु विज्ञात्रुपाय्यपस्कृतं वप्रसूयतां भावस्यार्थप्रकाशात्तयथा ज्ञानमिदं त्वमत
उपाय्योति विज्ञात्रुणा मतैक्यात् न चैतद्युक्तं एवं हि वास्तव्यस्य तत्र नियतोपाय्यपस्कृतं रूपत्वात् ज्ञानवद्दे
दः प्रसज्येव वेद्यो न्यस्य मेव वेद्योक्त इति न हितदेव नीलज्ञानं भ्रूया पीतज्ञानं भवित्तमर्हति न चैतदिष्टेव

सर्वस्यार्थस्य बहिरेकत्वेनैव सत्ताद्युपगमात् एवं च किमयमोक्तप्रमात्वेयतोपरक्त इत सर्वप्रमात्वेयतोपरक्तः
तत्रैकप्रमात्वेयतोपरक्तत्वेनात्यस्य प्रमातरसौ श्रवेयः स्यात् अनेकप्रमात्वेयतोपरक्तत्वेणैकैकेन न कस्यचि
दपीति सर्वात्मना मूर्च्छितमेव जगद्भवेत् अत आह एकविज्ञात्वेयत्वेन ज्ञात्रेतरवेयता समस्तज्ञात्वेयत्वेनै
कविज्ञात्वेयता अतो न वेयत्वेनामभावस्य किंचिदिदमाह तस्मात्वेयतानामभावार्थमोक्तिकश्च न ननु यथेवं
हि भावः कथं विदिक्रिया कर्मतामियादित्याशंक्याह भावस्य वेयता सैव संविदेयः समुद्भवः नन्वस्यासंविदस्य
श्चार्थः तत्कथमस्य समुद्भवो न्यस्य वेयता ख्यातिशायः महिच्छदस्यादयः च दस्य किंचित्स्यात् संविद्यात्मानाम
विशिष्टेति तत्समुद्भवः सर्वेषामप्यविशेषेणैव भवेदिति सर्वेधिनियमोपि न सिद्धेदित्याशंक्याह अर्थग्रहणत्र
यं हि यत्र विज्ञानमात्मनि समवेति प्रकाशार्थस्तत्प्रत्येव वेयता इह खलु ज्ञानस्यार्थज्ञानमादर्थविषयत्वे ज
नकत्वस्य चक्षुरादिभिरविशेषेणैव स्तत्ताभावादिष्वयत्ननियमो येनेदं नीलग्रहणमिदं पीतग्रहणज्ञानमिति
स्यात् तत्रैव विद्यदृष्टदृष्टात्मविशिष्टसामग्रीबलाद्यत्र प्रत्यगात्मस्य युतसिद्धत्यावर्तते तमेव प्रतिसेत्तः प्रक
शमानो भवेत् एषैव चार्थस्य वेयतो च्यते इति न कश्चिदोषः एतदेव प्रतिविद्यते अत्र च सम्यग्पदार्थानां नयमो य
दिवेयता श्रवेयत्वेयत्वे संस्पृशने समपिवर्तिने अर्थग्रहणत्रोपेक्षात्ममेवेत्यज्ञाने सतीत्यर्थः यस्मिन्पि सार्थस्य न कि
ंचिन् न हि ज्ञानार्थेनैकद्वयत्वमेकाधिकरणत्वेन ग्राहकात्मतया नयोः स्वरूपभेदात् ज्ञानस्य चार्थग्रह
णात्मकात्मतया नयोः स्वरूपभेदात् ज्ञानस्य चार्थग्रहणात्मकत्वेऽपि ज्ञात्वरसमवेतत्वात् यदभिप्रायमेव च यथावत्

श्री.
नैलो.
१२

स्याहिभासनमिमाद्यमेकं न स्यात्तिशयेन किंचित्प्राप्तं अथार्थज्ञानमात्रं ज्ञानमर्थस्य प्रकाशति चेत्तत्र
न हि ये यजन्तः सतस्य प्रकाशो भवति वज्रेरिव धूमः सपरं जहतीति लिंगं भवेद्ययविनाभावो निश्चीयते न श्चेदतन्नि
श्रयोस्ति विना पार्थश्रोत्यादौ तत्प्रकाशात्तनो ज्ञाने स्यादद्यात् अतश्च उक्तमुक्तमवेद्याप्यपदार्थाः सूरिति एत
देवदृष्टो नोपदर्शनद्वारेण ह्युच्यति यथा हि पृथुव्यादि रूपोक्तं भस्य सत्यपि अतदात्मापदो नैति पृथुव्यादि
रूपतां तथा सत्यपि विज्ञाने विज्ञात्तममवायिनि अवेद्यधर्मकाभावात्तथैवेत्यत्रमाश्रयः यथा च दस्य पृथु
व्यादौ दराकारः यदस्तादृश्यं न यायात्तथा तत्तममवायित्वार्थं प्रकाशात्तमेपि ज्ञायस्य सप्रकाश रूपताभा
वान्नैव प्रकाशमाना भवेयुरित्यर्थः एवं न केवलं भवन्मते अर्थपवाप्रकाशते यावन्न किंचिदपीति महद्दृष्ट
णान्तरमप्यापेतेदित्याह अन्तर्यः स्वमहोऽश्वेव दृश्यतो वस्तु यत्स्वयं प्रकाशात्तमनतत्संविम्बाप्रकाशात्तदा
अयः अप्रकाशो मनो दीपश्चक्षुरादि जयैव तत्र किंचित्प्रकाशात्तनामसुप्ते जगति सर्वतः इह वा स्ये निमित्त
कारणवस्तुतावदप्रकाशात्तकमिति नास्ति विवादः एतद्विषयकार्यमपि प्रकाशात्तकमेव विषयप्रका
शकाले तत्प्रकाशस्याप्रकाशनात् न हि विषयग्रहणकाले तज्ज्ञानस्य ग्रहणमस्ति ज्ञानार्थयोर्युगापदप्र
तिभासात् तदाहुः नैव युगापदाकारद्विजयं प्रतिभासते इदेतानमर्थवार्थ इति भेदावयवग्रहादिति तदाश्च
यश्च समवायिकारणमात्मा विषयवन्निमित्तकारणतया विवक्षितं सहकारिभूतं चक्षुराद्येतः करणचक्रं
मण्यप्रकाशात्तकमेव नित्यपरहोत्वात् दीपश्च निमित्तकारणभूतो यद्यपि भवन्मते परस्यैव स्वस्यापि प्रक

शकस्तथापि विदितं वा सोऽतः न भवेत् वेद्यमेव च विचारयितुं उपक्रान्तिमर्थवदस्यापि वार्तेत्येवमुक्तं अतः
 अर्थप्रकाशने समं प्रैव सामग्रीयमप्रकाशरूपैवेति न किंचिदपि प्रकाशनेति सर्वमिदमेवं स्यात् आत्ममन
 सोऽप्यारोह्यात्तत्तं योगोऽपि अममवाविकारणमप्रकाशयवेति गतार्थतात्वात् अथ गत्रेनाक्तः ननु प्रदीपस्यैव
 ज्ञानस्यार्थप्रकाशान्नमेव रूपं तत्तत्तस्यैवोद्यमार्थप्रकाशात्मके ज्ञाने सत्यपि नार्थः प्रकाशने इति अपर्युक्तयो
 ज्योतिर्भावानां स्वभावः तदाह ज्ञानस्यार्थप्रकाशने ननु रूपं प्रदीपवत् इहैवैव जीवतीति यथा चैवस्यैव जी
 वनात्वात्तिशयोनपरस्य तथार्थः प्रकाशने इत्यर्थस्यैव कश्चिदतिशयोन ज्ञानस्यैवार्थे नैतदेवोपहासपुरः
 सरं सदसदनेकपक्षोऽहो कनक्रमेण समाधत्ते अथैवमत्र विदितं नरीत्या महीततः अर्थप्रकाशात्तानस्य य
 द्रूपं तन्निहृणत्तौ अर्थः प्रकाशश्चेद्रूपमर्थो वा ज्ञानमेव वा अर्थस्य प्रकाशायस्तद्रूपमिति भाष्यते यन्नाम
 देतमुच्यते ज्ञानस्यार्थप्रकाशेद्रूपमिति तत्रैवार्थ इति विचार्यतां किमर्थमसौ प्रकाशश्चेति सामानाधिक
 राण्यमर्थस्य प्रकाशश्चेति समुच्चयः आहोस्विदर्थस्य प्रकाश इति संबंधमात्रं तत्र संभवमात्रेणार्थं किं नम
 व्यायेपक्षद्वयं परस्मानभिप्रेतमित्यप्रतिक्षिप्य तृतीयमेव पक्षं प्रतिक्षेपेति विभजति वक्षीकर्तृविवेकौ दोष एव
 रुद्धः अथ कर्मणि वक्ष्यमाणार्थस्तत्र हृदि स्थितः यदि नार्थस्य प्रकाशनक्रियायां कर्तृत्वं तत्तत्तत्तानस्यैव
 मतिशयः न सत्यस्यातिशये तस्य किंचिदित्युक्तं ब्रूयात् तद्यथा हि दृष्टुं बुद्ध्यादि रूपैर्कर्मस्य सत्यपीत्यादिनाक्त
 परस्य परद्रूपोपग्रहात्मा इह रुद्धो दोषः प्रसज्येत अथ प्रकाशनक्रियायामर्थस्य कर्तृत्वं तर्ह्येतावत्कर्मकस्यापि

श्री.
ते लो.
१२

कर्मोपपत्तेर्ज्ञानमर्थप्रकाशयतीति सिद्धः प्रेषणाद्येषणादिविलक्षणतत्त्वमर्थोचरणलक्षणाः प्रयोज्यप्रयोजकव्या-
पारभावः एवं च प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठत्वात्प्रकाशमानयवार्थो ज्ञानेन प्रकाशते इति तच्च न युक्तं
स्वयंप्रकाशमानस्यार्थस्य प्रयोजकव्यापारनिष्ठत्वात्प्रकाशमानो योगवैयर्थ्यात् तथा प्रकाशमानयवार्थः स्वप्नादि-
वैलक्षणेन योग्यतया प्रकाशमान इति सव्यापार इति प्रयोज्य इति चेद्यत्ते तदप्युक्तमेव स्वयमप्रकाशमान-
स्य अस्मै ज्ञानासादृश्ये तत्र न वारोपयोगेऽपि प्रकाशना सामर्थ्यात् योग्यता च प्रकाशप्रकाशरूपतया निरूप्यमाना
पुनरप्यसामर्थ्यवैयर्थ्येनातिक्ता मतीत्यर्थस्य प्रकाशे ज्ञानस्य रूपमित्येतदसमीचीनं तदाह तथा चेदं दर्शयाम-
किंप्रकाशः प्रकाशते अप्रकाशेऽपि तैवासात्तथापि च न किंचन तत्र प्रकाशः किंप्रकाशते वैयर्थ्यात् प्रकाशते-
त्यर्थः अप्रकाशेऽप्यसावसामर्थ्यात् नैव प्रकाशते इति संबन्धः एवं च सति प्रकाशे वा सौम्यः प्रकाशते च ज्ञानेन
किंचित्सादिसिद्धं तथापि च न किंचनेति ननु यद्येवं तत्कार्यलोकेऽपि देवदत्तश्चैत्रं ग्रामं नयतीत्यादौ प्रसिद्धः प्रयो-
ज्यप्रयोजकभावो घटते इत्याह तर्हि लोके कार्यण्यर्थः गच्छत्यगच्छति वा प्रयोज्ये प्रयोजकव्यापारेण न किंचिद्-
वेदिति भावः अत्रैवाज्ञर इति उच्यते चेत्तत्र स्थितौ सव्यापारस्य विषयो ज्ञेयुतौ पचारिकः इह प्रेर्य प्रेरको भयय-
रमार्थस्तावदण्यर्थः तत्र प्रेर्यस्य स्वातंत्र्येण प्रवृत्तक्रियतेऽपि पारतेऽप्यसामर्थ्यात् लक्षणाः प्रेरकस्य च स्वतंत्र्येऽपि प्रे-
र्यसमधिगतत्वात् तत्र स्वस्वात्मन्यपेक्षिणी यत्ता परामर्शलक्षणाभिप्रायो येनोभयाभिप्रायमेलनारूपः प्रयो-
ज्यप्रयोजकभावात्मा मुखाः संबन्धः ससहसतियत्र पुनः प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्योभयस्य साज्जसादनुसंधि प्रा-

णिताभिप्रायेन संभवति तत्रासौ नास्तेवलक्षणया तत्र तत्र तथा व्यवर्तयो यथा शरंगमयति कारीषोऽप्यायति
वायुरदिपातयतीति तदाह तथा हि गंतं शक्तौ पि चैत्रे न्यायततो गतेः सन्तान एव वक्ष्यस्मि गमितः स्वामिनेति
हि स्वामय गतो शक्तिं बुद्ध्या स यी न तां स्फुटं पश्यन्निवृत्तिमाशक्यमयामीति भाषते प्रेरकयोरेव मालिकी
एष्य संगतिः तदभिप्रायेतो नोपिलोको व्यवहरेतथा शरंगमयतीत्यत्र पुनर्वेगात्वं संस्क्रियो विदथत्वेव कम
न्यउपचारेण जायते वायुरदिपातयतीत्येव द्वाविपितौ जडौ दृष्टमभिः प्रेरकप्रेर्यवपुषा परिकल्पितौ प्रेरकप्रेरक
योरिति शरंगमयति वायुरदिपातयतीति वनिवृत्तिमाशंकेति गंतं शक्यते षोऽदासीत्यादिना कदाचिन्नास्ते
दित्यर्थः अतश्च गच्छत्यपि प्रयो ज्ये प्रयोजकव्यापारणावपभा मिति भावः एवमिति प्रयो ज्य प्रयोजकयो र
भिप्राये मेलनेत्यर्थः तदभिप्रायेत इति मुखाण्यर्थं रूपतामनुसंधायेत्यर्थः अतोपिलोकरतिप्रयो ज्य प्रयोज
काभापरस्तदस्योपीति यावत् तथेति प्रयो ज्य प्रयोजकभावेन वेगात्वं संस्क्रियो विदथदिति आकर्षणमोक्ष
णादाविक्षाप्रयत्नादिमान् यत्तु कः आकृष्टयत्तु चोहितस्य शरमुत्तानंतरप्रयत्नापेक्षात्माहुलिसंयोग
जमेहुलिकर्म तस्मात् ज्यो गलि विभागः ततः संयोगविनाशो यत्तुः स्थितस्यापकलक्षण संस्कारापेक्षाहुव
ज्य संयोगात् ज्यो कर्मो न्यायते तेन स्वकारणापेक्षं न्यायो वेगात्वं संस्कारमायत्ते तमपेक्षमाणः शरज्या
संयोगो नोदने भवति तस्मादिवावायंगत्यात्मकं कर्म तत्रोदनापेक्षं इषो वेगात्वं संस्कारमारभते यस्मादाप
तनादिषोरुत्तरात्तरकर्मो रभः प्रेरकं मन्यते इति सयं यत्तदेवात्रोपजातबीजं प्रेरकं मन्यत्वा देवहि शमात्रुपवा

श्री.
तं.लो.
१५

गलोकेन प्रेरक उच्यते वस्तुतो हि प्रेर्य प्रेरकयोः परस्परपेक्षे रूपं तद्यत्र प्रेर्यस्य जडत्वात्पारंश्रावसंयानायात्मकं प्रेर्यं
मेव नास्ति तदनुसंधिभाजोपि प्रेरकस्य तदपेक्षं स्वाद्यं प्रेरकत्वं कथं स्यात् अतः प्रेरकं मन्यत्वा तस्य प्रेरकत्वं सुपचारा
होके व्यवहरेदित्युक्तं उपचारेण गीयते इति कारीषो ध्याययतीत्यादौ प्रेरकस्य जाज्ञान्मत्त्व प्रेर्यत्वात्संभवेऽपि
र्यं मन्यता निमित्ता उपचारादथेतः प्रेर्यता व्यवहारः परिकल्पिता विसुपचरिता वित्तियावत् तत्र ववीजं वायु
सुभवमय इव विभागजनकं च कर्म एतदेवोपसंहरति इत्यं जडेन संबन्धेन मत्वा एष्य संगतिः आस्तामत्यत्र
वित्तमेतद्विस्तरतो मया संबन्धेन जस्य जज्ञंतरस्यासंबन्धेन्यर्थस्य सुत्वात्वाभावाद्देतोरुपचार इति यथार्थं
आददेऽश्रवायोऽश्रयात्पानयिदेत्ते प्रयोज्य प्रयोजकभावेन सत्त्वास्तथा ज्ञानमर्थप्रकाशयतीत्यत्र ज्ञानार्थः
योः प्रकाशप्रकाशभावेऽपि इति नैयायिकानां ज्ञानमण्यवेतनमेवापद्यते ते यत्तादर्थ्यवर्तयोगात्सुनरात्मावेतनः
यदाहुः सचेतनश्चिन्तायोगादिति एतश्चाह्वयव्यक्तीभविष्यति इति नेहायस्तम् एतदभ्युपगमं च यथा प्रयो
ज्यस्यादेः स्वव्यापारः पतने तात्त्विकसिद्धमेव मिह प्रयोज्यस्यार्थप्रकाशनमभ्युपगंतव्यं तदाह अस्तचेद्भासेतो
हि सद्यप्यतद्विवत् एतश्चाभ्युपगम्य मोपचारमुक्तं वस्तुतस्तसोपीहनसंभवति निमित्तभावात् न हि नि
र्निमित्तसुपचरणं न्यायमित्याह उपचारे निमित्तेन केनापि किल भूयते केनापीति यत्र यथाविवस्ति तेन एत
देव दर्शयति वायुः पातयतीत्यत्र निमित्तं तत्कृता क्रिया गिरौ येनाश्रमं योगायाशाङ्गं शेषपद्यते इह तज्ज्ञाना
मर्थस्य न किंचित्करमेव तत् उपचारः कथं नाम भवेत्तोपि सवस्तु सत् तत्कृतेति वेगवद्वात्मवायुसंयोगा

पाशुपदशंप्रपद्यते इह तज्ज्ञानमर्थस्य राजनिर्णेत्यर्थः क्रियेत्यवयवविभागजनकैर्कर्मैति यावत् संयोगादिक
र्मतस्मादवयवविभागः ततः संयोगानाशः ततः यतस्तं अतश्चात्र सनिमित्तकत्वात् ततस्तत्तात्त्विकत्वं इह पु
नर्यातिशयपक्षे च सर्वसर्वज्ञता भवेदित्युक्ता युक्त्या ज्ञानेनार्थस्य न किंचित्क्रियते इति निमित्ताभावात्
चारः कथंकारेन तिष्ठेत् तज्ज्ञानोदयेऽपि कथमर्थः प्रकाशते इति स्यात् यत्तानि निमित्तस्य पचरोक्तकि
मनेन मेतस्यातीतग्राह भवेत्तोऽपि ह्यवस्तुमत् इति तस्य पचारे विषयस्य विषयिणा तादृश्यं वस्तुतो घटते येन
प्रकाशोऽप्यर्थः प्रकाशतोऽप्यचारात् तथाभावमियात् तस्य पचारात्माणावकोऽग्निरेव भवेयेन दाहादिल
क्षणोत्तरदर्थक्रिया मपि कुर्यात् तदाह अप्रकाशितपचार्थः प्रकाशतोऽप्यचारतः तादृगेव शि - किं हि दह
त्यस्य पचारतः अप्रकाशित इति असंज्ञातप्रकाशात्वात् अर्थमक इति यावत् तादृगीत्यप्रच्युतप्राच्यद्वयोर्पक
शितपवेत्यर्थः तनूपचारः सर्वात्मा चेदवस्तु संस्तु कथं माणावकोऽग्निरित्यादिस्तद्व्यवहारः सर्वत्रैवाविर्ग
नेन प्रसिद्धः अथ तत्रोपचर्यमाणो सद्वारिते त्वादिगुणसदृश गुणयोरोत्तामवास्तवमस्ति निमित्तं य
दृशादेवमादिरूपचारः समुहमेदिति चेन्नैतत् एवमपि ह्यत्र किं वास्तवं निमित्तं येनार्थस्य प्रकाशात्सुप
चरेम तस्मादपरमार्थिक एवात्रोपचार इत्याह प्रिष्टो वस्तु पचारे यद्दीजं तैर्दृष्टादितस्तत्सत् प्रकाशतो
पचारे तत्किं दीजं यत्र सत्यता मदतिवक्ति गतं तैर्दृष्टादि सदृशस्य तैर्दृष्टादेः प्रिष्टो वास्तवत्वान्न किं दीज
मिति न किंचित्तरर्थः ननु किमनया सदसनिमित्तादिपर्येषणया यावता हि ज्ञानन एव विषयविषयिणोर्वि

श्री.
नै.लो.
१५

विक्रमं स्वयं प्रयोजनपरतया चेतनः पुरुष एवैव व्यवहरति माणवको गिनमिति तथैव तत्र ह्यवहरणयोग्यता त्विप्रः
योजनतश्च दृष्ट्या प्रकाश इत्येवार्थं प्रकाशो यमर्थ इति व्यवहरेदित्याशंकाह सिद्धे हि चेतने युक्तमप्युक्तः सहिष्णु
हं श्रुत्वा रोयात्मकः सोऽपि प्रतिस्थानजीवितः न चाद्यापि किमप्यस्ति चेतनं ज्ञानमुपपादः अप्रकाशं तदनेन तत्
प्रकाशेण संविधिः सोऽपीत्यथारोपः भवेत्तत्र प्रतिस्थानात् कश्चिन्नस्ति सहि चेतने न बोद्धा दात्मा चैतन्यं ज्ञा
ने न तावदद्यात्मा चेतनः सिद्धस्तस्य स्वतो चेतनस्य ज्ञानयोगे तथालोपगमात् ज्ञानयोगश्च समवायेन
यथात्मनस्तथा ज्ञानतया थेंद्रियादेरेकार्थसमवायेन च सावादेरपि संभवतीत्यर्थो दयो चेतनाः स्युः न चात्र नि
यमनिमित्तमुत्पत्त्या मोयेन समवायाच्चेतनत्वेनैकार्थसमवायादेरिति यत्नः संवेद्याविशेषेऽपि स्वस्वभा
वकृतत्वाय विशेषस्तु चेतने तत्पलायनप्रकारास्तत्राणेतदाह न चाद्यापि किमप्यस्ति चेतनमिति नापि चेतन्य इ
पेक्षानप्यवचेतन इति व्यवहारस्तस्यार्थमप्युत्तेनार्थमिदं यदेशायोगात् तदपि चेतनं यदि स्वयं प्रकाश इत्ये
भवेत्तदेतद्युज्येत न चैतदित्याह ज्ञानमप्युत्तदप्रकाशमिति अप्रकाशमिति विषयप्रतिभासकालेतदप्रति
भासाभ्युपगमात् नन्वप्रतिभासमपि ज्ञानं शावराणां मिवास्माकं यरोत्तं नित्यमुमेये अपि विषयग्रहणा
नंतरमात्ममनः संयोगजेन ज्ञानांतराणां ज्ञायत एवेति कथमस्याप्रकाश इत्युत्तेन चेतनस्य यदेशा न स्यात्
तदाह तदनेन तत्प्रकाशेण संविधिरिति अर्थविधिरेत्यर्थं प्रकाशीयः प्रकार इत्यर्थः यथा ह्यर्थस्यानेतज्ज्ञा
ने प्रकाशप्रते प्रयोज्य प्रयोजकभावः प्रसक्तः सच न माख्यो रोगो वा कथं च न वातिष्ठते इत्यर्थस्य प्रकाशानमे

वस्तुनस्तत्तानांतरवेद्यतेपि श्रुत्यागर्थसंगतभावात्प्रकाशानमेव न सिद्धेत् नवाप्रकाशात्मनो ज्ञरस्य प्रति संयार्द।
ते युज्यते प्रति संयानाभावे तत्तीवितात्वारोपा उपपत्तावुपचारः कथंकारमत्र व्यवतिष्ठेतेत्यलेव न ननु पर
प्रकाशत्वेपि दीपो यथार्थस्य प्रकाशस्तथा ज्ञानमपि भवेत् नक्त्यमेव प्रक्तं यज्ञानांतरत्वे यत्वादप्रकाश इत्येता
नेनार्थप्रकाशयेदित्याह ननु प्रदीपो रूपस्य प्रकाशः कथमीदृशं नन्वत्रापि प्रागुक्तं समग्रमेव दृष्टव्यं ननु
तिपेतेदित्याह अत्रापि न वदेत्येताः किंतु युक्तिविकल्पनाः यता युक्तिविकल्पना इति समनेतरोक्ता श्रुत्या श्रुत्या
एवार्थमूला उपपत्तिप्रकार इत्यर्थः अत्र न केवलमेव युक्तिपरा दत्तं त्वं यावद्द्वैषस्य मपीत्याह अत्र न केवलमेव यु
क्ति यादृशास्तेन दूयेण दीपो रूपं प्रकाशयेत् तादृशा स्वयमप्येष भातिज्ञानं ततो तथा नोतथेति स्वयमप्रक
शरूपत्वात् अतएव तदशो व्यतिरेके तेनार्थप्रकाशानावसेरेदीपस्य स्वयमपि प्रकाशो न तत्तावसेति अ
तश्च तदसिद्धं यदसिद्धे न साध्यते इति न्यायेन स्वयमप्रकाशमात्रं तानं कथं परं प्रकाशयेदित्याशयः वैषम्ये
मेव प्रकारोत्तरेणापि दृढयति प्रदीपस्यैव भावानां प्रकाशत्वे ददात्यले अन्यथानप्रकाशे रत्नभेदे च दृशो विधि
प्रकाशत्वे ददातीति स्वप्रभास्वरणाया भासुरता मायते इत्यर्थः येन नीलेपि पदे रक्तदण्डप्रम इति प्रवादकानां
प्रवादः एवं भास्वरता दाने संतरेण चार्थानां प्रकाशापवनस्यादिसुक्तमन्यथानप्रकाशे रत्निति अतएव मंद
प्राये प्रदीपेन किंचिदपि प्रकाशेते सुक्तमलमिति प्रकाशेन पर्याप्तः समर्थ इति यावत् ज्ञानं पुनरर्थस्य
न किंचिदपि ज्ञेयमायते इत्युक्तं ब्रह्मशः यदि च किंचित्कारमपि ज्ञानमर्थस्य प्रदीप इव प्रकाशत्वे दद्यात्ते

श्री.
ते.लो.
१६

नतस्याभेदेवाचः दीपोहिस्वप्रभास्यराणात्मनावांतरव्यापारेणार्थप्रकाशत्वेददाति ज्ञानस्यतनकश्चिवांतरव्याप-
ारोत्रसंभवति अथवप्रकाशश्चार्थेति नैतदभेदसंतेरेण कथंचिद्वदते इत्युक्तमभेदेचोद्वेगाविधिरिति ईदृशो
विधिरिति प्रदीप्यायेनार्थप्रकाशतप्रधानतामर्थप्रकारइत्यर्थः अतश्चप्रकाशपवस्वशक्तिविस्फारमारतत
दर्थवपुषापरिस्फुरतीति सिद्धं तदाह तस्मात्प्रकाशपवायेपूर्वोक्तः परमः शिवः यथायथाप्रकाशेतततद्वा
ववपुःस्रटे पूर्वोक्तइति पूर्वप्रथमाक्रिकादौ यदुक्तं तेयस्यवपरंतत्तेयः प्रकाशात्मकः शिवश्चायनंतप्रका-
शं यथायथेति येनयेनतीलायात्मनेत्यर्थः यदाचशाशुक्तयुक्त्याप्रकाशार्थयोरभेदएव तदातीलतन्मिवनी-
लस्यप्रकाशमाततमपिस्वयंपगतएवथर्मइति युक्तमुक्तं वेद्यताभावस्यनित्तंवपुरिति अतश्चाह एवंचतील-
तानामयथाकाचित्प्रकाशते तद्वच्चकास्तिवेद्यत्वंतश्चभावांशपृष्टगं नत्वभिन्नमिदमर्थप्रकाशात्मकमसं-
उत्सलक्षणं तत्रवेद्यत्वंनामथर्मः किमर्थोपेतिपतति आहोस्वित्प्रकाशोशेयस्याशेयोक्तं तश्चभावांशपृष्टग-
मिति अतएवशावरमतोदितस्याद्विविधस्यापिप्रमाणबलस्यानेत्यहः क्रियमाणोनापसिद्धोततोपुलाती-
त्याह बलेप्रकटतार्थस्यसंविदेतिद्वयेततः विपक्षतोस्तत्तं वसिद्धानेचापितविशयः प्रकटतार्थगतेति को-
मारिलः संवित्प्रमात्तगतेतिप्रभाकारः ततइति समनंतरोक्ताप्रकाशयोरभेदलक्षणोद्वेगो विपक्षतइति प्र-
कटताया अर्थथर्मते सर्वान्यतोवार्थः प्रकटोभवेदिति सर्वसर्वताभवेयुः संवित्प्रमात्तथर्मत्वेत्यनकिंचि-
दित्यसौयरोक्षपवस्यात् इत्येवमादिश्यात्तद्वदितमिति नहीदानीमर्थस्यप्रकटते सर्वाविशेषेणेति युज्यतेव

तै प्रमातरेकतात्पर्यस्यैवाभावात् मायापदेचययपिभिन्नाः प्रमातारस्तथापिप्रकाशमानोर्थः प्रमातृग।
 ततेनतत्तत्प्रमाभेदेनसखादिवदेकैकशोनियतएव संविन्निश्चेत्प्रमातर्यमपिनार्थसंबंधंजहाति प्रमातृ।
 सारत्वादर्थस्येति सर्वसर्वज्ञास्यार्थभोक्तृस्य नकश्चिद्विशेषः तत्रएवचतयोः परस्परेणापिसंथानं प्रकटा
 तामंविन्निपक्षयोरन्योन्यास्तिकश्चिद्वेदइत्यर्थः इत्यमियतानीलादिवद्वेद्यत्वेभावयर्मपवेतिनिर्वाहितं ए
 तदेवदृष्टांतदृष्टादर्शयति तथाहिनिभृतश्चौरश्चैत्रवेद्यमिदंस्फुटं बुद्धानादत्तपवाशुपरीक्षाविवशेषापिसन्
 सेयंप्रपत्तिमांनेत्रविभागोनेतिमादरं स्वदेहममृतेनैवसिक्तेपप्रपत्तिकामुकः यथाचाशुत्तारतस्यादविचारे
 एवतत्तदर्थजिज्ञृत्तापरोपिभावंश्चौरश्चैत्रेणोतद्विदितमितिस्फुटंनिश्चितंज्ञात्वा परमोपादेवमपिभावजाते
 नैवादत्तेइतिजडपादात्तेहातेवानवसमर्थइतिकिंकर्तव्यतामूढजयाडः त्वितप्रायत्वात्रिभृतश्चित्रलिखित
 तयवास्तेइत्यर्थः कामुकश्चसेयंमनोरथशोतेरप्यप्राप्यापियतमासादरंनतवेशावदंजनामात्रेणानेत्रवि
 भागेनतत्तदस्यवत्स्वदेहनेत्रेणमांप्रपत्तिक्षणमपिमदर्शनानुविरमतीतिसंवेदंममृतेनैवसिक्तेप
 प्रपत्तिक्षणमपि स्वात्मनिसखातिशयेपरमवबुद्धातेइत्यर्थः तयचर्थवेदनेप्रमातर्यर्मः स्यात्तत्तथैवोरश्चै
 त्रविदितत्वादर्थंनदद्यात् कामुकश्चप्रियावलोकनादमृतासिक्तेमेवसंवेदंजानीयादिति युक्तमुक्तं वे
 घतभाषयर्मइति अर्थविनिवेशानश्चवेद्यस्वस्यार्थक्रियाभेदोपदर्शनादमुदाहरणद्वयोपादानं यत्पूर्व
 उडःखकारिते उत्तरत्रसखकारितमिति ननुसंविन्मयश्चेदर्थस्तर्हितस्यवेद्यतमितिसेविदेवोक्ताभवेत्त न

श्री.
ते.लो.
(१)

वसेविदर्शयधर्मस्तुकिमिदंवेद्यंभावधर्मशरीराशेक्याह नचैतज्ज्ञानसंविजिमात्राभावांशपृष्टगे अर्थक्रियाक
रंमैत्रयधर्मःकोत्त्वसौभवेत् नचदेवेद्यतेजानात्मकंसंविजिमात्रमेवयतोतावांशपृष्टगमिति यतएवतत्संवि
जिमात्रातिविक्रमेनार्थाद्वावांशयधर्मस्तथातेचास्यकिंनिबंधनमित्युक्तमर्थक्रियाकारमिति सचार्थक्रिया
समनंतरमेवदर्शिता यधर्मैनेष्यते तत्रीलादरपिकश्चिद्धर्मःस्यादित्युक्तंनचैकोत्त्वसौभवेदिति सात्राया
हणेनचवेद्यत्तस्यज्ञानसंविजिमात्राधिकंधनितं अधिकश्चभावोवास्यात्तदमोवानतावदेद्यत्तभावःतस्यद्विदे
द्यत्तं नतवेद्यत्तमेवसःअतश्चतद्धर्मपवेतियुक्तमुक्तंवेद्यत्तभावधर्मइति नन्वत्रोक्तपवदोषोयदेयतायमा
भावःसर्वान्यतिस्यादितिनेवसेतदित्याह यश्चोक्तंवेद्यतायमाभावात्सर्वानपिप्रति स्यादित्येतत्त्वयत्तंवेद्य
ष्ययोगास्त्ववत्तव भवतपवायेमाभोहोयदयुथमानंवासवेवंप्रतिरागात्मकोद्भूषयोगाद्यथावारुणीग
दाप्रयोक्तारमेवदुतायुथंजज्ञान तथामत्यदंप्रतिप्रयुक्तंदृष्टांमत्यत्तमेवदृष्ट्यात् तथ्याज्ञानेनानतिशायि।
तोपार्थस्त्वनातेयदिवेद्यतामासादयेत्तदतिशायतत्ताविशेषात्सर्वान्यतेवासौवेद्यःस्यादिति अस्मात्पतेपुनः
परप्रकाशात्मास्वतंत्रःशिवपवास्तीतिजदपेक्षयानान्यःकश्चिदितिसर्वोर्थस्यैवभावात्कंप्रतिचकस्यादि।
त्याह अस्माकंचस्वप्रकाशशिवतामात्रवादिनां अन्यंप्रतिचकास्तीतिवचयवनवियते मयापदेत्तप्रमात्
भेदेपित्तुन्मात्तमयत्तादर्शःसावादिवत् प्रत्येकंनियतपवेत्युक्तंशाकनकेवलमेकप्रमात्तमतत्त्ववस्तवा
देनैवंपुत्त्यते यावत्प्रमात्तप्रमेययोस्तत्ततोभेदोपीत्याह सर्वान्यतिचतत्रीलंस्यदश्चेतियद्वचः तदप्यवि।

दिनप्रायस्वहीनेमयबुद्धिभिः अविदितप्रायमिति किमिहव्यवेयतायाः सर्वाविशेषप्रसंजयितं नीलतो
निदर्शयामः किमतामेवविद्यतामित्यविविधैवोपगतमित्यर्थः एतदेवसमुक्तिकंदर्शयति नहिकालं
गिरुद्गीयकायावगतनीलिमा तवनीलः किंनयीतोमेवेभूततनीलकः नकेचित्पतिनीलोमौनीलो
वायेप्रतिस्थितः तेष्वेवसेवेयः स्यात्संकल्पद्वारकोततः कालागिरुद्गीयकायदेहेसेविदितायोनीलिमावाग
णः सचनचैत्रस्यभावितमर्हतिनहिधर्म्यतरोगतोनयर्मणधर्म्यतरेतद्वर्तयासुवचेश्रुतसंभावनीयतां
परधर्मस्यपरदर्शयितं कालागिरुद्गीयकायसुक्तं ननुयदिश्रुतगतोनीलिमात्तस्यप्रतिस्थाप्तिमसौते
प्रतिप्रीतोभवेदिताशंकते किंनुपीतइति परिहरति मेवेभूततनीलकइति नहिपीतोनेति नीलोभवित
मर्हति नहिचटलोहितमेवतपदस्यमालिन्यमिति एवलौहित्यमितियुज्यते ततश्चयथानीलेसर्वान्यती
ति निदर्शनस्यकोमिप्रायइतिनजानीसः यदिजवेयतयानीलेसर्वाविशिष्टमितिनिदर्शनार्थस्तदिदं
दर्शान्तिकमेवदृष्टांतीकृतेस्वमतविरुद्धंवाभिहितं योनोक्तंबुद्धिमिति इहपुनरुक्तमतेपरप्रमात्रेणैव
पृथक्प्रमात्रप्रमेययोरवभासवचनास्तीति किंकस्यचकास्यादित्याह नकिंचित्प्रीतिनीलोसाविति अथ
रंप्रमात्रेणैवतत्सकृदेपिप्रमात्रप्रमेयविभागोप्रमात्रमयत्वादर्थस्यपूर्वोक्तयुक्त्यायंप्रतिनीलेनीलेषति
वेदमेवस्यादित्याह नीलोवेत्यादि एककारोभिन्नक्रमः ननुनीलेवेयमेवेतिनियमनिमित्तंनकिंचिदुत्पश्ये
मो देशकालादिभेदेनपरोक्षस्यापिसंभवादित्याशंक्याह संकल्पद्वारकोततइति यस्तसंकल्पादिनावे

श्री.
नेला.
१८

धोतभवति नमोतेप्रतिनीलोपिष्यात् नहिनीलतयावेदनेमुक्तानीलोनामकश्चित् प्रकाशमानोतेवसन्नेसक्तत्वा
 न भवन्मतेप्रापेत्तस्यधर्मस्यपरमाविशेषेपियत्रयथानियमोदृष्टस्तद्विद्वकिंनेष्यतेइत्याह यथादार्थप्रका
 शात्मज्ञानेसंगीयतेतस्या तथातज्ञात्वेयत्वेमायीयेदृपमुच्यतां भवताहिसमाप्तेनार्थप्रकाशात्मकत्वेज्ञान
 स्पृष्टत्वेमुक्तं तत्सर्वार्थप्रकाशात्वाविशेषेपियुगपत्तथासमंनयोगादिदेनीलज्ञानमिदंपीतज्ञानमिति नि
 यत्तार्थप्रकाशात्मकमेवज्ञानमभ्युपेयते एवमस्मात्तेपिवेद्यताव्याभावीयोधर्मः प्रतिनियतप्रमात्संबंधी
 वाभिधीयतांकोयमस्यानेभिनिवेशोयदेकस्यप्रमात्तर्वेद्यः परस्यापितथास्यादिति अथतत्रजनकत्वादिनिवे
 थांतरमाश्रीयते तद्देहापिसमानंभवतिहिमायापदेप्रमात्तत्वेवेद्यत्वेमित्यभिमानः अतएवनेयायिकशक्तिः
 येवमयापदेव्यवहारनिवेधेमिति चिरेतनानासास्नायः नचास्पृश्यतुयोगास्यावकाशलेशमपिपश्यामर्त्य
 ह नवज्ञातात्रनियतः कश्चिज्ञानीयथातव अर्थज्ञातायदयोयस्तदेयंवप्ररुच्यतां नहियथाभवतांज्ञानाद्यति
 रिक्तः स्वतंत्रपदार्थः संभवति यथेहार्थप्रकाशाद्यतिरिक्तज्ञातानामयेनैकस्यप्रमात्तः प्रकाशमानोर्थः प्रमात्रो
 नरस्यापिकिनस्यादितिबोधते अस्मदृशेनेहियरस्यानुत्रयग्राह्याहकयुगलनिर्माणभरणायोयदर्थवभा
 समंसंभिन्नसंविदात्मकः सतस्यप्रमाता यस्तुततथा सततस्यप्रमातैवभवेदितितेप्रतिकथंकारेप्रकाशाता
 मितिसिद्धंनियतप्रमात्तवेद्यत्वे तेतदस्माभिः पुनः पुनरुच्यमानेष्कत्वाप्यनयथारयत्तवहास्यतामेवयास्यती
 त्याह तत्रदिज्ञात्वेद्यत्तसर्वीत्यतिवभासतां इत्येवंचोदयत्तन्नेत्रजइधिरधुर्यतां नसत्येप्रतिवेकंचिद्भातिरा

वेद्यतया वधिर्युयतामिति वधिरोनशुणोमेवश्रयंपुनःशुणत्रापिनशुणोतीति तमप्यतिशेतेरत्येवमुक्तं यत्स
दर्शवभासमंभिन्नसंविद्रूपमयंकंचित्यति तथैकात्म्येनसावेद्यता नैवभाति तं प्रतिभावेवेद्यतामेव नयाया।
दित्यर्थः अतश्चवेद्यतानामभावस्यैवनिजं वपुरित्युक्ते किमिति निष्कारणं मियत ऊण्यते इत्याह यद्व्यावर्तते
समवायस्य स्वाश्रये वर्तमानः स्वयमेव हृत्तिरूपता च समवादि हृत्यंतरमप्येतते यथा च भावानामनु हृत्तिप्र
त्यक्षयते सामान्यया द्वारक संशय प्रतिपत्ततया गुण कर्मस्यो धर्मा व्याहृति बुद्धि हेतवो विशेषा इहेतवः।
मपितथैव सामान्ययोगेन संशय बीजभूतते प्रलयेवानित्यद्रव्येषु सजातीयविजातीयवैलक्षण्याध्यायि।
नोत्पत्तव्याहृत्त बुद्धिहेतवो माहृता मन्थया न पपत्या योगिनां तत्प्रत्यक्षेण सिद्धाश्रया विशेषा उपगम्येते भा
वाश्च स्वरूपेण व्याहृता नाप्यव्याहृता व्याहृति योगात् व्याहृता इति भंगविशेषैरेव व्याहृत्येते विशेषास्तु
स्वयं व्याहृतिरूपता न व्याहृता अवाहृतावेति विकल्पनीयाः यथा च पटः स्वरूपान्न स्येता नाप्यस्येतः स्येत गुण
संबंधात् स्येतः स्येत गुणस्तस्येत रूपता देव न स्व समवायि स्येतांतरमुपयाचते यथा च गंतान स्वयंगंतानां
गंतान गमन क्रिया योगांतराता गमन क्रियात्त गमनात्मिकत्वादेव न स्वात्मनि गमन मत्पदार्थयते एवं सक्त
लथर्मयुक्तोपि भावः स्वयं न वेद्यो नावेद्यो वेद्यता संबंधात्तवेद्यः वेद्यता पुनः स्वात्मनैव वेद्यता न वेद्यावेद्या
वेत्यनुयोक्तं युक्तोपपरम्यते न च यथा स्वरूपेण सतीति यावेद्यतापि स्वरूपेणैव वेद्यसुक्ते स्वरूपस्यैव वेद्य
तं वेदकत्वे च हितयं प्राप्नुयात् तस्मिन् विरोधादित्याशंका स्वयं वेद्यतां स्वप्रकाशतायां मवविश्रम

यागुण्यदार्थोत्तेति तत्रयमसमावृत्तेन भवेदेवास्यावेयतात्वायमर्थोत्तरयोगः ज्ञानगुण्यूपत्तेच निर्गुणागुणा
इतितीत्याकथमस्यावेयोत्तरं सजातीयो धर्मः स्यात् तद्यथा वैजात्येन नीलतायावेयतात्वायमर्थो भवेन्नैवं त
स्यावेयतात्तरमित्यस्या नीलादिधर्मोत्तरवैलक्षण्यं अपित्वसौवेयतायमर्थः समवायवृत्त्यास्याश्रयस्यवेयता
वह्नारहेतुः यंविना सकलधर्मकल्माषितवप्रसोपितस्यायमर्थः स्वयंवेद्यावेयत्वविरहिणो वेयमिति वा
पदेशोपि उच्यतेः स्यात् ननु वेद्यतात्वायमर्थोपि स्वयंमवेयश्चेदसिद्धपवासावितिकथमिव स्वसंबन्धेन
धर्मिण्यववह्नारयेदिताशंकां परिहरिष्यत दृष्टान्तयति सत्तावत्समवायश्चेति अनेन गुणकर्मविशेष
अप्युपलक्षिताः पतदेवमनक्ति इत्येयथा हि कुरुते सत्ता सदसत्तः समवायोपि संसिद्धः सिद्धान्तसिद्ध
ताज्जयः अंत्योविशेषो व्यावृत्तिरूपो व्यावृत्तिवर्जनात् व्यावृत्त्यां चेति मशुक्लमशुक्लं गमते तथा तद्वत्ती
लादिधर्मो प्रायुक्तो धर्मो स्वयंस्थितः अवेयोवेद्यता रूपाद्धर्मो ह्येयत्वमागतः कुरुते इति प्रतिवाक्यार्थम
नुयुज्यते सतीति स्वतृयेण संसिद्ध इति स्वयं ह्यतिरूप इत्यर्थः अंत्येयत्वात् दविनाशयोरन्तेव स्थितत्वादेतत्तादृश
येषु नित्यद्रव्येषु भवत्स्थित इति यावत् विशेष इति स्वाश्रयस्य सर्वतो विशेषकत्वाद्भेदक इत्यर्थः अतिमेति स्वयं
चेतत्त्वः अशुक्लं अशुक्लं करोतीत्यर्थः तथेति अंत्येयत्वात् रंत्येयत्वात् रंत्येयत्वात् रंत्येयत्वात् रंत्येयत्वात् रंत्येयत्वात्
तीये किलेदं भवदृशेन यद्वत्परसामान्यरूपादिविधा सत्ता स्वतृपसत्ता समावायिनी चेति तत्र समवायिनी इव
गुणकर्मस्वेव भवति स्वतृपसत्ता सामान्यविशेषसमवायेषु यद्वत् त्रिपदार्थसत्तरी मतेति तत्रयैव द्रव्याद

वेत्तविगानेन सर्वत्रैवेत्यर्थः एतदेवोदाहरति तथाचेत्यादिना एतच्चस्यमेवम्याख्यायप्रकृतमेवोक्तयति अथिष्ट
नमित्यादिना नहिभेदवादिनामिवास्माकंभिन्नेविश्वमस्ति येनतद्वक्तव्यमिष्टात्रयिष्टेयभावोमवेदिसुक्तं
देवेनाविष्वस्याधिष्ठानं प्रवेदनमिति संविन्मयोहिसः संविदश्च संवेद्य एवविषयइत्याधारइत्यथिष्टेयइतिवो
च्यते ततश्चेत्यनेकवेद्यताप्रकारेणशिववेद्यतेनज्ञातंसत्त्वउधलक्षणंविश्वंप्रकृतंदीक्षाकर्मादिकार्यं करो
त्येवंविथार्थक्रियाक्षममित्यर्थः एवंमंत्रमहेस्वरादिवेद्यतेनापिनियततत्तत्तत्वाभिः स्यादित्यपरमेत्येयमत्रा
र्थक्रियावैचित्र्यं - एतदप्यसंहरन्नन्यदवतारयति एवंसिद्धंवेद्यतात्वोद्यमोभावस्यभासते तदनाभासयो
गोतुस्वरूपमितिजण्यते तदनाभासयोगादिति तस्यवेद्यतात्वस्यधर्मस्यापरमर्शोसतीत्यर्थः तेनाभासंतरसं
मूर्च्छनाविरहितो नीलमिमेवविमृश्यमानः सामान्यात्मक एकक एवाभासः पंचदशोस्वरूपमित्युक्तम्
ननुनीलमित्यपिस्वरूपेणविमृश्यमाणमेतः कृतनिविलयर्मात्मकमेवविमृष्टंस्यादिति प्रमात्रतस्त
काद्युणा इदेतच्चित्तं सकलपर्यक्तोक्तप्रमादभिः वेद्यत्वमेकंरूपंस्याच्चातमतः कृतः एतदेवप्रतिविद्यते उ
च्यतेइत्यादिना उच्यतेपरिपूर्णचेद्भावीयंरूपमुच्यते तद्विभूतैर्वोदेवोभगवानेवभाष्यते अथतन्निजमाहा
त्मकाल्पितोपांशिकक्रमः सस्यतेकिंकृतेतर्हिप्रोक्तकल्पनयानया एवंविथोहिभाषानांरूपंपूर्णमपूर्णं
च तत्रपूर्णरूपेतेषुप्रकाशः परपदप्रकाशस्तथोद्भेतेरितिकेनासमावार्थः अपूर्णं चरूपंयस्यैवमिदं
एतयापारमेश्वरीस्वातेऽप्रशक्तौवतथाकल्पितमितिभेदानुप्राणितः समग्रपदव्यवहारः सोऽप्यवतिक्तिर

श्री.
ते.लो.
५६

मनयापोचवप्यादिक्रमकल्पनयापरार्द्धं यदेवमस्याः प्रदेवः तदेवमेकमेवनीलेतत्रदेशांशिकाक्रमेणावभासा-
मानंतथातथाविभयतेयवेत्याह अतएवयदायेनवप्रसाभातिययथा तदातथातत्रद्रूपमित्येषोपनिषत्पर-
येनवप्रयेति उदित्तानद्रिकसकलादिशिवांजप्रमात्वेयेनेत्यर्थः तद्रूपमितिसकलवेयंप्रलयाकलवेया-
मित्यादि ननुयदित्तत्सकलादिप्रमात्वेयतावेयताप्रमात्वेदेवकयंचनभेदमुपनीता तथाप्येकत्र
पैवासावर्थक्रियायाभेदेनाकरणात् तदेयमप्येकत्रमेवेतिपुनरपिपंचदश्यादिक्रमकल्पनाकल्पनेवे-
त्याशंकवेदेनाभेदसमर्थनार्थमर्थक्रियाभेदप्रतिजानीते चैत्रेणावेयंज्ञानामिहाभ्यांवरुभिरप्यय मंत्रेण
तत्तद्देशेनेशिवेनोदितशक्तिना अत्याहशेनवेत्तेवेभावाभातियथातथा अर्थक्रियादिवैचित्र्यमप्येतिप-
रिसंख्याया यथैवंभावाभावाभाति तथार्थक्रिया..... अत्याहशेनेति अत्रद्रिकशक्तिनाऽप्येवमितिवै-
व..... तदेवदिष्टात्रेणोपपादयन्त्यनक्ति तथास्यैकाग्रसकलसमाजिकजनःखल नृतेगी
तंरसासारसागरत्वेनमन्यते इहावलप्रेक्षा..... तथासामाजिकानांमयादेवैकःप्रमा-
तायदेव..... नेनदाज्ञादेवमयेजित्तरगीतादेवैकवेयताख्यामतिशयमेत्वनस्तत्त्वानुभवैक
गोचराचरमवमत्कारसारतयापरामृशेदित्यर्थः एकैकप्रमात्वेयादित्तरादेरनेकप्रमात्वेयस्यास्य
संचितोतिशयोयेततावत्पेशप्रमात्रैकस्यातदाह ततपवीच्यतेमलतदप्रेक्षोपदेशेन सर्वप्रमात्ता-
दात्मपूर्णरूपावभावकं ततश्चित्तब्रह्मात्वेयलक्षणोद्देशः उच्यतेइति सर्वैः यस्मिन्प्रतिभिन्नायो तत्तच्च

हादिमर्थमेकदेशे वावस्थिताः प्रमातारः समंसेवेदयमानास्तावत्परोक्षे दैवसुपयोतीति पूर्णं रूपेति इयु
देवहि पूर्णं रूपं यदि गलितवेद्योत्तरतया तत्रैवारवेद्यतो परागोऽपरपक्षव्यवस्थां क्वाह उपाधियोग्यतां
कामपक्षस्य यतोऽस्मिन् स्वात्मनो येन वप्रधाभात्पक्षस्तत्त्वकेवपुः उपाधियोग्यतां कामिति प्राशुं कित्तम
भामांतरमित्यर्थः अस्मदमिति वस्तुनो हि देशकालाभाससमूहं नयास्वालक्षणपक्षोऽस्मदता भवेदि
तिभावः स्वात्मन इति प्रमातः यनेव पुषेति सामान्यात्मना स्वकेवपरिति स्वरूप इह हि मायापदे विकल्पा
दशास्यिषाया नो विमर्शः समारोपितयर्मांतरप्रतिक्षेपाय प्रवर्तमानः स्वालक्षणासविभिन्नमप्याभा
सांतरं वावच्छिंदन् सामान्यात्मकं नीलमात्रमेव विमृश्यति न तस्वरूपा विना भाविनी सत्तामपि स्पृशतीति
कथं नीलमात्रपरा मर्शदशायां वेद्यता स्वार्थं मीतरो परारा संभावनातीति तात्पर्यार्थः ननु यर्मांतरो परा
रा संभावनापीति तात्पर्यार्थः ननु यर्मांतरं वावच्छिन्नस्य ताविकल्पेन प्रमात्रं तरेवेद्यतो वावच्छि यत्त नहि ता
मेतरेण स्वरूपमेव न स्यात् तत्त्वमात्रवेद्यता त्वकथं कारंतिरोपीयेतेत्याशं क्वाह जानामि ह दमि स्रवे
द्यता सुपराभावात् च द्रव्यस्वरूपेण भात इत्यपि दिश्यते ननु जानामीति ज्ञानक्रिया कर्मतया स्वयं वेद्य
ता तावदस्ति प्रमात्रं तरेवेद्यता च वप्रधाभावित्यस्य यो चरत्वे ततः किमि सर्वज्ञादेरपि वेद्यो भवेदिति सक्त
तात् तत्त्वयुक्तं वेद्यता नु पराभावात् स्वरूपेण चोदात्तात् इति तदाह ननु तत्र स्वयं वेद्यभावो मं गद्यपेक्षया
प्रथि - - - - - तदिदमनवधारितास्मदभिप्रायस्य बोधेन स्यामि ह दस्वरूपेण वेद्यता

श्री.
ते.लो.
१५

22

उपरागवानित्युक्तं किंवेयताउपरागवान् भातरिति तच्चयदेजानामीत्यत्रवेयतांसर्वज्ञादिवेयतांचजानामीत्या-
नसंथिरस्ति जानामीतिवास्मदर्थविश्रान्तोज्ञानपरामर्शपरायमित्याह नत्वस्तनत्रसम्यग्निभासते नचस्वरूप
परामर्शान्तरीयकतया सर्ववेवेस्वात्मवेयतापिस्वादित्याह अवेयमेवकालाग्नित्वपुःमेरोःपरादिशः ममे-
तिसंविदिपरंशुद्धवस्तुप्रकाशते शुद्धमितिस्वपरवेयतामभेदपरामर्शरहितमित्यर्थः नचशुद्धवस्तुप्रका-
शतेचेत्सिद्धमस्यवेयत्वं अवेयंचप्रकाशतेचेतिविप्रतिषेधः सत्यंकिंतप्रकाशमानत्वाद्देयंनतवेयत्वेनप्रका-
शमानमित्याह भातत्वाद्देयमपितत्रवेयत्वेनाभासनात् अवेयमेवभानंहितथाकमवयुमहे तदिति स्वरूप-
मात्रद्वयंशुद्धवस्तुअवेयमिति वेयत्वाभासांतरसंसृजितमित्यर्थः अत्रहेतुः वेयत्वेननभासनादिति नत्वप्रत्य-
क्षोपलभ्यनार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यतिइतिभंग्यावेयतायामनाभासमानायाकथमिवस्वरूपेणवेयंभातेभवेदि-
त्याशंकाह भातेहीत्यादि भातेहिप्रकाशःसचविमर्शजीवितइत्युक्तं सचयदेजानामीत्यत्रचदइवेयतायां
नसंभवति वेयमिति नवमायात् प्रत्यतकालाग्न्यादाववेयतापरामर्शादर्शितः तत्कस्यायंपर्यनुयोगोवेद्येप्र-
काशमानेकथंवेयतायाअप्रकाशनमिति एवंपंचदश्यादिक्रमकमकल्पनावास्तवेत्याह एवंपंचदशास्ते
यंधरातद्वजलादयः अथक्तातायतोस्त्येषांसकलंप्रतिवेयता अनेनवस्तुयर्मात्वाप्रमेयानंतैर्येणावजोदे-
शादिष्टस्यतत्रविद्योपपासूत्राण्युक्तं ननुइत्यनेनकलाद्येनयरोतनेसमन्विताः पुमांसःसकलास्तेयाइत्युक्तं
कलोतःसकलस्यावस्थानं तत्तथमवज्ज्ञानमस्यप्रमान्तवमुक्तमित्याशंकाह यत्तच्चोतकलाद्येनयरोतने

समन्विताः सकला इति तत्कोशमद्रकोद्रेकोपलक्षणं न ह्यनेन वाक्येन पुंसः कलान्तमवस्थानमुक्तं तथा ते हि प्ररुचः
पंचविंशकश्चादिश्रुतिविरोधः स्यात् किं इदं किमस्य मायादिकं केचुकमद्रकंमिति तद्विप्रलया कलस्यानुदि।
क्तं विज्ञाना कलस्य धस्तमिति तदाह उद्धृताश्चिद्वारा कलादि रमकेचुकाः सकलालसंज्ञास्तन्यभूतास्ति
लकेचुकाः ज्ञाना कलास्तधस्तैतकेचुका इति निर्णयः रमेति मद्र तनुदेहादि वेद्योऽप्राथान्यात्मव्यतया सक
लः प्रमातेव न भवति इति कृतस्तेषां च दशमित्याशं क्वाह तेन प्रथाने वेद्येऽपि प्रमातु इत केचुकः प्रमाता स्ते।
व सकलः पांचदश्यमतः स्थितं यद्यपि सकलेनेहायात्मनो वेद्यस्यैव प्राथान्यं तथापि ज्ञानकलो ज्ञेयक कला वि
द्यादिकेचुकोद्रेकादस्तेव प्रमातृत्वमित्यनवद्ये पांचदश्येम् ननु वेद्योऽप्राथान्यादिवत्संस्पृष्टोऽपि पांचदश्यमेवा
स्यायम् तत्तथ्यमानराज्जेदयुग्मीनादिना युक्तमित्याशं क्वाह पांचदश्येथराद्यंतः निविष्टे सकलेऽपि च सकलोत्तर
मस्तेव प्रमेयेऽपि मार्दहि थराद्यंत निविष्ट इत्यनेनास्य वेद्योऽप्राथान्यमेवोपोहलिते अतएवोक्तं प्रमेय इति प्र
मत्रिकरूपत्वे हि कथमेवं संगच्छतामित्याशयः सकलोत्तरमिति यदा त्वप्रलया कलः प्रमाता तदा ज्ञेयो दश्य।
मेवेति सर्वस्वस्य ननु किमेनेनेवमुपदिष्टेन पांचदश्येनेत्याशं क्वाह सूलादृत्तादिसंकोचात्तदव्याप्तात्तज्ज
यः पीताद्याः स्थिरके प्रत्ताश्चतुर्दश थरादिषु स्वरूपी भूतजडतः प्राणदेह पथेततः प्रमातृता ज्ञेयप्रतिताथार।
णो विज्ञेयो ज्ञेये एतदेव स थिक्त्य श्रीमालिनी विज्ञेयो ज्ञेये थरादिषु व्यक्तातेषु चतुर्विंशतौ तत्तेषु प्रतिनृत्ते ज
ज्ञात्मकस्वरूपथारणया सह चतुर्दश थारणाः प्राक्ता इति संबन्धः तत्र सकलस्य सूक्ष्ममाणवादिमलत्रय प्रल

श्री.
ते.ला.
१२

23

या कलस्यावरणमाहृतमिति अत्यन्तादृते मलद्वये विज्ञाना कलस्यादिः प्राथमिकमाणावे मले मंत्राणां प्रलया क
लोपादानत्वादावृतात्मा संकोचः मंत्रेश्वराणां सकलोपादनत्वात्सूलात्मा तच्छब्दनिर्दिष्टः संकोचः मंत्रमहे
श्वराणामन्यः संकोचस्य यथा यथे विगलनादिकामः शिवस्य व्याप्ततादेशकाला यवच्छेदशून्यत्वाद्वापा
कत्वे ताज्जघेते मेव ते देतां दालं वना इत्यर्थः तन्नेवे स मथारणा भवेयुः न च तददेशात्पाशं केनाक्ते स्थिरकं प्रवे
दिति स्थिरं स्वात्मविश्रान्त्या निर्व्यापारं शक्तिमद्भूयं कं प्रसंदात्मकं स व्यापारशक्तिरूपं अतएवात्र सकलत
त्वाधिकारेण तद्देवसंगे देहं किं व्यापारवर्जितमिति स व्यापारं सरे देहं मिति चोक्तं ताम्रयथा यथे भेदविगलना
देहप्राणबुद्धादिप्रमार्तदशाधिशा यिन्यस्युक्तं प्राणदेहपथ इति प्रमार्तताज्जघेति तत्र स्वरूपसकलमच्छक्ति
धारणाधिकारेण क्ताः यदुक्तं तत्र स्वदेहं हेम संकाशं तयो शं वज्रलोकितमित्यादि प्राणादौ प्रलया कलविज्ञा
ना कत्वाधियारणाः यदुक्तं च तर्थाह कृतं व्यायेद्वा दशो गुलमायतमित्यादि पीताया इत्यादिशब्दा जलतत्वादौ अ
क्तादौ ग्रहणे यत्तत्र सर्वयः पुनर्गुरुणे वा वै कृतावेशविधिक्रमः सर्वा मनात्तभावेन भूमिका जयसारभेदिन्या
दिना चतविंशतसी प्रोक्ता प्रत्येकं दशकं चथा धारणात्मा वित्तत्वात्तां समासा योनिनां हिता इत्येतेन श्रीपूर्वशास्त्रे
एव सप्रयेचमुक्तमिति तत्तएवावधार्य इह तत्र यविस्तरभयात्तत्राति यथेन सेवादितं एवं पांचदश्ये निरूप्यत्रा यो
दशायपिति रूयति यदा तमेयतः प्रसाकलांतस्य प्रकल्पते तदुद्भूतः कंचुकांशे मेयोनास्य प्रमार्तता अतः सक
लमेतस्य प्रमार्तत्वेन वियते त्रयोदशांते तच्छक्तिशक्तिमद्भूयं वर्जनात् त्वरभूतकंचुकोमाता युक्तस्तत्र लया कलः

मायातिविद्याविज्ञानाकलायः प्राग्बदेवत मायातत्तेजेयद्रूपेकंचुकन्यग्भवोपियः सायिमेयः कंचुकैक्येयतो।
मायासूक्तिका विज्ञानाकलयवात्रतोमातासकंचुकः सायाविनिष्टेयकलेतयेनेकादशात्मता विज्ञान
केवलेवेयेकंचुकघंसस्यिते उद्भूतप्रवोथानोमेशाणोमेवमात्ता तेपिमेशायदमेयास्तदासातातदीश्वरः
तस्मिन्निजेयतोप्राप्तेस्वप्रकाशः प्रःशिवः प्रमातास्वकतादात्म्यभासिताखिलवेद्यकः प्रेमः कलान्तयेति प्रे
स्तत्तादात्म्यकलान्तस्यतत्तत्प्रद्वकस्येत्यर्थः श्रेयसुद्भूतस्य कंचुकघट्टकस्यमेयतात त्रयोदशतमिति सकल
तत्तत्तत्प्रमीतयास्वदृपीभूततात नन्वत्रसकलस्येप्रमेयतेप्रलयाकलस्यचप्रमातृत्वमित्युक्ते विज्ञानाक
लादीनापुनः काव्यवस्थेयाशोकोक्तं विज्ञानाकलायाः प्राग्बदेवेति सकलेपिप्रमातरियथैषाप्रमातृत्वे
तथैवेत्यर्थः ननुमायातत्तेजेयोकंचुकन्यग्भवोपि कस्माज्जेयइत्याशोकोक्तं कंचुकैक्येयतोमायेति अत्रापि
हेतुः सूक्त्येति अनुद्भिन्नविभागादिकारणदेशेन्याशयः ततश्चित्तगभूतकंचुकस्यप्रलयाकलस्यापियेना
त्रतवथातम ततश्चित्तगभूतकंचुकस्य तदीश्वरशितमेत्रेश्वरः स्वकतादात्म्येतिनतमेत्रमेत्रेश्वरादिवद्भेदाभिदादि
यतयेत्यभिप्रायः एतश्चाङ्गिकारेभणवनिर्णीतप्रायमितिनेहपुनरायस्तम ननुतस्मिन्त्यपिविजेयतोप्राप्तेकः
प्रमातेत्याशोकाह शिवः प्रमातानोमेयोहत्यादीतप्रकाशता मेयतामानतत्रास्तिस्वयंप्रकाशाहसौविधुः प
रप्रकाशातेनाममेयत्वे तच्चास्यस्वप्रकाशात्तत्रविद्यते इति कथं शिवस्यापिप्रमात्रेतरवन्मेयताभवेदित्यर्थः
ननुपरप्रकाशात्तेनैवसर्वेषांप्रकाशः सिद्धेदितिकिस्वप्रकाशातेनाप्यस्यपचतेनेत्याशोकाह स्वप्रकाशोत्रक

श्री.
ने.लो.
२५

स्मिन्निदमभ्युपगच्छेत्तेति प्रकाशात्प्रकाशतेत्यनुव्याजुरुक्तं न तत्र स संविद्ये स्यात्तत्रैवं भासते हितं तत्र प्रकर्तुं
शादेव प्रकाशेभ्युपगम्यमाने प्रमात्रेतरकल्पनानविरमेदिति मूलतितितकारिणी व्यक्तमनवस्थापते चेत्किं
चिदपि न प्रकाशतेति सूचितं प्रायमेव विचिंत्यतां प्रसंगविपर्ययपर्यवसिताया मेव चास्य प्रसंगस्य प्रतिपा
दयति न चैवमित्यादिना ननु भासते चेद्वि संतर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रत्येकः किंति वंथनः इति भंग्या तस्यैव
सुप्रकाशात्तमस्तु किमवांतरेनेत्याशंक्याह अन्यादीनप्रकाशात्तद्व्याप्त्यस्तसौ शिवः अन्यमेव हि प्रमात्रा
मपेक्षविशेषप्रकाशते न तस्य त इति तदर्थीन एव प्रकाशः अथ प्रमात्रा शिव एवेत्युक्तं प्राग्वद्भासः स एव च स्व
प्रकाश इत्यभ्युपेते अन्यथा हि न किंचित् चकार्यात् तदा हि सिद्धत्वादस्य न साथ केन प्रमाणेन किंचित्कृतमि
त्याह इत्यस्य स्वप्रकाशत्वे किंमर्थे युक्तिरेवैः मानानां हि परो जीवः स एवेत्युक्तमादितः प्रत्युत प्रमाणानां
ददीनाति हि रित्यादितः प्रथमांशिके एवोपपादिते इत्यर्थः यदुक्तं तस्य प्रकाशेनामय आये सर्वत्रैव प्रकाश
ते अनपेक्षवनीयत्वा किंतु सित्त्वा न कल्पने प्रमाणान्यपि वस्तुनां जीवितं यानि तत्त्वते तेषामपि परो जीवः
स एव परमेश्वर इति ननु सकृदि मातो यमात्मेत्याद्युपदेशान् यथा नृपपत्यास्तु प्रकाशेपि शिवे वेद्यत्वं मस्ती
तिकथमुक्तं न मेयः शिव इतीत्याशंक्याह न त्वस्ति स प्रकाशेपि शिवे वेद्यत्वं मीरुणाः उपदेशोपविष्टा न व्यव
हारो न्यथा कथं ईदृश इति सकललोकसाक्षिकः चिरतरनिवृत्त इत्यर्थः एतदेवाभ्युपगम्य विशेषयति स
त्वं स ततथास्तुः परमेश्वरानवेद्यतां नीतो मंत्रमहेशादिकस्यासमाधिशायते एवमेतत् किंतु वभात्यात्मान

मात्मेतिभंग्यास्वस्वातेजातरमेश्वरेणसशिवस्तथोपदेशेनसृष्टत्वादेयतोनीतस्तन् मंत्रमहेश्वरादिदशा
धिशायीसंपद्यतेइत्यर्थः नन्वेवंशिवस्वरूपमेवप्रत्यवसृष्टंनस्यादिति तत्रक्रियमानमपिभवनादिग्रह
मेवेत्याशङ्क्याह तथाभूतश्चवेद्योसौनानविच्छिन्नसंविदः पूर्णस्वेयतायुक्तापरस्परविरोधतः एवंमेव
महेश्वरादिदशाधिशायित्वादसौशिवोवेद्येपितथाभूतो नविच्छिन्नपूर्णसंविदात्मकः शिवएवेत्यर्थः नह
वेविद्येस्मिन्वेद्यत्वेत्यायंजास्योरेकैत्रविरोधात् नन्वेवेयदिवेद्यत्रोपिशिवएवतत्त्वघेतथाभावाविशेषा
त् तत्त्वापूर्णदावपिशिवभावनाहलेदित्याशङ्क्याह तथावेद्यस्रभावेपिवस्ततो नशिवान्ततो कोपिभावा
प्राजतीतिसत्यं तद्भावनाफलेत् कोपीति तत्त्वापूर्णपाषाणादिरपीत्यर्थः यदभिप्रायेणैव तत्त्वापूर्णश्रुत्या
षाणत्तज्ज्ञाकाष्टात्सूलाजनात् तद्गच्छराक्षमेजाणंविभोप्रजुते स्थितिरित्याचार्यैरुक्ते नैवेतदाराभे
ष्यसिद्धतोयैवोक्तमपि सतएव न्यायादित्याह श्रीपूर्वशास्त्रेतेनोक्ताः शिवः साक्षान्नभिद्यते नन्वशिवान
भिद्यतेइतिभेदनिषेधएवोक्तो नतत्तस्यैवभूमिकोतराभ्याभेदइत्याशङ्क्याह साक्षात्पदेनायमर्थः समस्तः
प्रसूदीकृतः एवंमृतसंख्यानिरासेनयावदश्यायुपदिष्टे इदानींतदेवयथासंभवमाशङ्कापुरःसरमयि
कसंख्यानिरासेनद्रव्यायितमाह नन्वेकद्रव्यतायुक्ताः शिवस्तद्वशतोभवेत् त्रिभेदः सहा नायेकात्र
विवादित्वा क्वाच्यत्रविवादितेत्याशङ्क्याह --- लिनाईयोः अनंतभेदतैकैकस्थितासक
लवक्तिल सकलवदिति तस्यदेहादेराभ्यसर्वभित्तयेनसंतानभेदः अतएवाह ततो लयाकलेमेयेप्रमा

श्री.
ते.लो.
५५

तासिलयाकलः अतस्त्रयोदशानेसादिमं नैकादशात्मता विज्ञानाकलवेयत्वेण -- विज्ञानाकलोभवेत् माता
तदेकादशातास्योत्रैवतनवात्मता एवं संव्रतदीपानां संव्रेशांतरसंभवे वेद्यज्ञानवसमस्यः समपंचततेकथे
इतिलयाकलदीनामानेत्यात् संव्रेशातिशदिनसंव्रेशराः तेन संव्रेशराणां मीशांतराणां च संभवइति तत्रस
कलसमकलांतरवेद्यते प्रमादूणां तादवस्य त्रयोदशमेवस्यात् विज्ञानाकलादेशविज्ञानाकलांतरा।
दिवेद्यतेपतेनैव न्यायेन प्रतिप्रमादभेदद्वयमाधिकी भवेदितिकथयत्तं तद्वत्प्रलयाकलः तद्वत्मायापि
विज्ञेयानवधाज्ञानकेवलः संव्रसप्तविद्यास्तत्तन्मुपगम्य प्रतिविद्यते उच्यते सत्यमस्तथाकलना - किंत
संस्कृतः यथात्र सकलेभेदानतथातकलादिके ननु कौसौ संस्कृतः सकलेभेदायः प्रलयाकलादौ ना
स्तीत्याशंक्याह अनेतावोपरेट स्योनिभेदवतः स्फुटं वतर्दशविधस्यास्य सकलस्यास्तिभेदतः इहोतिप्र
त्यक्षोपलक्षमाणाः भेदितेति देवमनुष्यादिभेदवत्प्रमित्यर्थः ननु प्रपञ्चसंस्काराः प्रलयाकलाः एव तथात
यासकलीभवेतीति सर्वत्रैवोक्तं तत्रैषां मेव ये भेदानास्ति सकलसकलानामपि स्यात् इत्याशंक्याह लया
कलेन संस्कारमात्रात्मत्रयसौ भिदा स्वकालेन विशेषाय सकलस्यैव युज्यते संस्कारमात्रेण सतीपि भेद
स्य विशेषायेति विशेषणद्वारेणाकलत्वे हेतुः प्रलयाकलस्य हि किंविद्येति तवानहमित्यपवयेने स्व
त्वमहमस्वाप्समिति सवेद्यतेपि यत्र बाह्यार्थवेदनमपि नास्ति तत्र कावाती प्रमात्रं तरेवेदने येन त्रयोद
शं स्यात् विज्ञानाकलादीनां तावत्पित्तं वैमिदा शिवस्वाकं घमात्रं भेदायेषां विज्ञेयं ते तेषां हि शुद्धो

याद्येकत्रयतेपिपरमेष्ठरस्वातेप्रविर्त्तममात्ररूपएवपारस्परिकेभेद इत्युक्तं शिवसाक्ष्यमात्रंभेदायेवावि
र्त्तमतेइति यदुक्तं भेदादिलोकोकोपियेवामनोत्पत्तिज्ञाना तथेष्टेष्टाभेदेनतेचविज्ञानकेवलाइति यत्
अष्टुरोयाद्येकत्रयसाहितावाकलादीनांयत्रभेदनास्तित्रकावार्ता यथोत्तरंपूर्णदृष्टियायेगिनामो
त्रमेवमेष्टरमेवमेष्टराणामित्येतत्त्वकेदेननोक्तं यत्तत्रसकलात्प्रलयाकलादीनामेवंविशेषइति
नात्रप्रलयाकलादेः प्रलयाकलांताविवेच्यतमस्तीतिनसंख्यायामेवमाधिक्यभगवानुपादिशत तदाह
इत्याशयेनसंयष्टपन्निशेषंसकलादिह लकालादौनोवाचत्रयोदश्यादिकंविधुः इयताभावधर्मवैयर्त्त
मूलंयांचदृष्ट्याद्युपपादितं अथुनातत्रदेवचटयितेप्रलयाकलविज्ञानाकलौहिप्रसमधजगत्प्रत्यक्ष
माधिस्ययोगिप्रायत्तान्नकिंचिजानीतइतिवेदितत्त्वमेवनास्तीत्याश्चर्यं तदपेक्षापिकथंकारेवयताभाव
धर्मःस्यात् एतदेवप्रतिविद्यते अयतांसंविदेकात्पतत्वेस्मित्युवाचस्थिते जरेपिचितिरस्तेवभोत्पमाने
तकाकथा स्ववेद्यावसरेतावभोत्पतेलयकेवली द्विविधप्रवेद्यस्यमंत्रतायभवत्यव संविद्वैतपरम
र्थेस्मित्दर्शनेयत्रनीलसुखादिर्ज्ञेयपिचेतनस्तत्रप्रभुभूतौप्रलयाकलादौप्रमातरिकावार्तेतिप्रलया
कलविज्ञानाकलयेभस्तेववेदितत्वेनवेयतापिभावाधर्मोभवेत् नत्रययेवेतत्तदाकस्येवाथइत्याशो
क्याह भावनादिवलादयवैस्मवादिनयोदितान् यथास्वमाथरोतर्धविविचित्रात्संस्तुतास्तथा लीनःप्रभु
होमंत्रतेतदीशतमथापिवा स्वातंत्र्यवलितायेतबलामोहिवशीकृताः लयाकलात्त्वमेवमात्रावचयते

श्री.
नेलो.
१६

भयायते तथेति यथा समर्थो तथेति वेत्यर्थः वैसवादिनयानोचयथा समर्थो तथेति पूर्वमेव विज्ञापनीतमिति।
नेहायस्ते उक्ते च प्राक् ये पुनः कर्म संस्कार हनिष्यादववासनाः भावनायै निष्पत्तिमप्राप्य प्रलयं गताः महं चेत
यातः स भावनाया कसो ह्यवात् मंत्रं प्रतिपद्येते चिदाश्रितं च कर्म त इति स्वान्तं अवर्जिता इति वैसवादिनयो तरो
दित भावनाय च घनशक्तिश्च न्या इत्यर्थः यत एवाक्ते बलान्मोहवशीकृता इति न केवलं प्रलया कलयवद्विधा
अनेयावद्विज्ञान कलापीत्याह ज्ञाना कालोपि मंत्रेषामहे शत्वा य बुद्धते मंत्रादिनाय वैज्ञात जात संस्थितेति
वा मंत्रादिनायेत्यादि प्राज्ञान शिवत्वायापीति विशेष इति मंत्रेषामहे शत्वायेति श्यामं चेश्वराः ननु विज्ञाना
कलय निष्कर्मादि स्थिते मूलमलेण ज्ञान नामनि वैचित्र्यकारणाभावा न्नोर्ध्वसरति नाप्यथः केवलं पारमित्ये
न शिवाभेदसंस्पृशन् विज्ञान केवली प्रोक्तः शुद्ध विज्ञान संस्थितिः स पुनः शांभवेच्छातः शिवाभेदे परास्पृश
न् क्रमात् मंत्रेषा तत्ते रूपायाति शिवात्मतामित्यादि प्रायक्त युक्त्या मंत्रं चेश्वर मंत्रं महे श्वरत्वायाभिधीयतो प्र
वायः कथं पुनः संसृतये पि जात बुध्यते इत्युक्तमित्याशंकाह अवतारो हि विज्ञानियो मिभावे स्पभियते इति प
वमस्योपपादितं प्रवाधं संवादयति उक्ते च वाधया मास सिसृक्षुर्जगत्प्रभुः विज्ञान केवलानष्टे इति श्री
वशासने त उक्ते त उ ससिस्वर्जगत्कृष्टे रादविव निजेक्षया विज्ञान केवलानष्टे वाधयामास प्रह्लानिति
ननु प्रबुद्धोक्ता वलया कलये वेति तत्तेनास्तीत्यविवादः प्रबुद्धो च तो सकल मंत्रादि रूपतां प्राप्नुत इति तदये
तथैव वेद्यता भावयमः स्यान्नया कलापेदयेत्येवमपि यो चक्षणादिक्रमो विद्यते तेत्याशंकाहः अतः प्रवात्स्य

मानवेयानयोवोथयोग्यता तद्वलानेयतायोग्यभावेनैवावेयता अतः समनंतरोक्तौत्यायादनयोः प्रवोक्त्यभा
नते प्रवृत्तदशायां समनंतरोमेवेयत्तत्तस्यावश्यमभिव्यक्त्यावोथयोग्यतायावत्तदपेक्षया च योग्यता
एतेवैवेयतापि धरादौ संभवेतीति कोनामात्रविचरनावकाशः एतदेव निदर्शयति तथा हि गाढनिद्रेपि
येनाशंकितारातां मोक्षतीति नमो प्रसे प्रमात्तभिसारिका प्रियस्य गाढनिद्रा मूढत्वाद्वा विनीमपि स्वात्तनि
तदेयता संभाव्या भिसारिकाया एव संमदाति शयः इत्यस्या निद्रित्वेपि भावबोधसंबन्धनिबेथनात्मिकाया यो
ग्यतया वैदित्तमस्ति येनैव मुक्तं एतदेव प्रकृतियोजयति एवं शिवोपि मन्त्रेण यत्तस्यैव वेयतां यास्यतीति
सृजामीति तदानीं योग्यतेव सा वेयता तस्य भावस्य भोक्तृता तावती च सा लया कलस्य चित्रे हि भोगाः केन वि
कल्पते एतस्य लया कलादौ वेदित्वा वजाते स्वरोधावसरे प्रकर्षेण न निदानीमिव योग्यतामात्रेण योग्यतां
यास्यतीति अतो हेतोः यास्य ग्राहकं रूपतया परस्परानुचूयं घुगालमिदं निर्मिणो मीत्येव भगवांश्चोपि परा
सृशतीति तदानीं प्रलया कलाया वस्यायां योग्यतेवैव वेयताभावधर्म इत्यर्थः ननु वेयताभावस्योपचारि
कीमुत्वाया योग्यतामात्रेण भवत्तनामवेदित्वा कथं भवेत् सा हि भोक्तृता भोगाश्च खडः खाद्यनभव इति त
दभावे लया कलादौ वेदित्वा तदपेक्षा च वेयतापि कथं तिष्ठेतामित्याशंक्याह भोक्तृत्वेत्यादि तावतीति स
खडः खादि न भवत्तु प्ररोहा वस्या किलक्षणयोग्यतामात्ररूपवैत्यर्थः ननु किमिदमपूर्वपरिभाषते भावि
भोगा संबंधनिबेथना भोक्तृत्वेति न हि भावनास्य विरभावेन बालोपि स्थविर इत्युपचरितं युज्यते वक्तुमित्याशंकी

श्री.
ते.ला.
२०

ह विज्ञेहीत्यादि भोगोद्दिदेशकालावस्थास्वातन्त्र्यादिवैचित्र्येणानाविधेभोक्तृणां व्यवतिष्ठते यथास्फुटपुत्रः
सखडः स्वायम्भवोभोगाति नतियंतुवित्तं यस्फुटपितयाभावात् एवंभावितायामस्फुटतेरपियोग्यतामात्रे
णभोग्यववहारस्तत्रैकोचिसनेतथातथाभोगोपपत्तेः तदेवदर्शयति यथायथा हि संवित्तिस्महिभोगः
स्फुटोस्फुटः स्फुटिभोगोऽन्यथावाभोग्यभावंतद्वृत्तिरिति यथायथेति स्फुटत्वेनास्फुटत्वेनवा अन्यथावापी
ति अपिभिन्नक्रमः अन्यथेतिस्फुटत्वात्तार्गमनादौप्रविमृष्टदृष्टराशार्करादिवर्त्तमानमयोरप्यर्थः
अत्रैवदृष्टान्तइति गाढनिद्राविमृष्टोपिकोत्तालिंगितविग्रहः भोक्तैवभाष्यते सोपिमात्रतेभोक्तृतापरा भ
एतेतिशतिलोकैः सोप्यथात्तबुद्धः प्रवेतिगाढमूढदशायासपीत्यर्थः नकेवलमूढदशायामेवयोग्यता
मात्रेणभोक्तृभोग्यताभवेयावदमूढदशायामितिप्राह तत्प्रेक्षामात्रहीनोपिकोचितकलवधेपराः सं
भोग्यमाणां दृष्टेवरभसायातिसंमदे तत्प्रेक्षोपिकलवधविषयः संकल्पः संभोग्यमाणामित्यदृष्टवशात्कमि
ष्यमाणा संभोग्यामित्यर्थः अतएवरभसादवलोकनसमनंतरमेवावेगताभिलाषेनलब्धलाभश्वसंमदे
संभोगसमुचितामानंदमयतामियायेनास्यभोक्तृभावोभवेत् नचसंभुज्यमानापिकलवधूर्यदियमपता
मात्रेणैकोचित्तिभोग्यातदविशेषात्सर्वान्यत्वेवास्त्वित्याशंकाह तमेवदृष्ट्वाचनदासमानाशायभावा
पि अन्यस्तदानसंवित्तेकमत्रोपलभामहे तदेत्येकतरसंमदावसरेइत्यर्थः समानाशायभावापीति तेनैवभो
क्तासदृशारागादिवासनोपीत्यर्थः ननुकारणविशेषेपिकार्यं कचिदेवनात्यत्रेतिनिर्हृतककार्यनियमवा

दिन एव उपालभा इत्याशंका दृष्टोत्तरं शोषयादयति लोके दृष्टमिदं दृष्टिरस्मिन्कारणमंतरा प्रसीदतीवमने
रनिवातीवेतिवादिनि दृष्टेरित्यादिवादिनिलोके इदं दृष्टमिति समन्वयः इदमिति कारणविशेषेपि कश्चिदेव
कार्यमिति कारणमंतरेति प्रसिद्धकारणभावेनेत्यर्थः तेन दृष्टकारणसामग्र्यविशेषेपि अदृष्टवशात् क्वचि
देव दृष्टे प्रमादादिलक्षणो भोगो भवेदित्यसूक्तदशायामपि योरपत्तया भोक्तृभोग्यभावदर्शनालया कलादी
नामपितथाभावापपत्तेः सिद्धः पांचदशादिर्भेद इति उपसेहरति इत्थं विस्तरतस्तत्र भेदायैव मुदाहृतः न
लेकैव यथा सकलादिभिरेकैकथेन द्विकत्रिकादि क्रमात्माहितेन वा वेद्यते इति कथं पांचदश्यादेरप्याधिकं
तस्यादिन्याशंकाह शक्तिशक्तिमतां भेदादस्योत्पत्तत्वेऽपि भेदधन्यो न्यते भेदात्तथा ततो तरेः सह भेदो
पभेदगणनोऽर्भवतो नावधिः क्वचित् एवं च भवनादेरपि वैचित्र्यमवतिष्ठते इत्याह नून एव विविचोयं भवन्
धिवधिः स्मृतः तदुक्तं भेदः प्रकायितो लेशादनंतो विस्तरादयं एवं भवनमालापिभिन्ना भेदे रिमैः स्फुटमिति
वैचित्र्यमेवात्र दर्शयति पार्थिवत्वेन नो साम्यं रुद्रवैस्त्वलोकयोः काकथान्यत्र तत्र भवेद्भेदावापि स्वतंत्रपके एवं
समानेपि पार्थिवत्वे रौद्रवैस्त्वल्लोके भोगास्वतंत्रपयोर्वैचित्र्यमस्ति ततो पार्थिवस्या यात्मनि भवनादौ तयो
कावर्ता इत्युक्तं काकथान्यत्र तत्र भवेदिति न च चातां विस्तरो येन भवनादावेवं वैचित्र्यमित्याशंकाह सच नो
विस्तरः साक्षात्सुतोयद्यपि भावितं तथापि मार्गमात्रेण कथमाणां विविच्यतां एवमत्र शक्तिशक्तिमतां भे
दादिग्रहणवाक्येनासृजितो भेदापभेदात्मा विस्तरसावदिच्छात्रेण भिधीयते तत्र शक्तिशक्तिमतां मौल्य

श्री.
तै.लो.
१८

28

तद्वैविध्यः समनेतमेवोक्तेः श्रुत्येत्येवोक्तेषां भेदादवोतरमपि भेदज्ञातं भवेदित्याह समानो भेदशक्तीनां मन्यो।
न्ये भेदेने सति रूपमेकावपंचाशत्स्वरूपं चाधिकं जनः एकात्रयेवाशदिति समानो सकलादिप्रमात्रशक्ती
नोताभिरेव समभिर्गुणनात् नन्वत्यसंबन्धिनीशक्तिः कमन्येभिर्गुणनात् नहि पदस्यातानवितानवत्त्वेन च द
सुथास्यादित्याशंकाह सर्वसर्वात्मकेयस्मात्तस्मात्सकलमातरि लयाकलादिशक्तीनां संभवे स्वेव च
ज्ञतः नन्वेवं वस्तुतः संभवे किं तन्न तथा संलक्ष्यते इत्याशंकाह सत्त्वस्थितौ सत्त्वभेदांशदात्तावत्संभवेत्
वस्तुवृत्तिमपि कृत्यभेदोपदर्शनमिहाति कांतमित्याशयः एवं शक्तिमातामपि श्रुत्येत्येव भेदेने सति एकोन
पंचाशदात्मनामपि भेदानां तत्कृतेष्वपि भेदेष्वन्योन्ये भेदादित्यासृजितसनेकप्रकारत्वे भवेदित्याह तेषा
मपि च भेदानामन्योन्यं ब्रूमेदता श्रुत्येत्यामित्यर्थः इदं ने सति ब्रूमेदतस्तेकोनपंचाशत एकोनपंचाश
तागुणनादेकोनरचतविंशतिप्रकारतेत्यर्थः तत्त्वान्तैः सहेतुत्वं विभजति मुखानां भेदभेदानां जलादेर्भे
दने सति मुखभेदप्रकारेण विधेरानंत्यमुच्यते मुखानां भेदभेदानामिति एकोनपंचाशद्गुणानां सुपभेदा
नामित्यर्थः शुभ्रमुखानां पुनरेषां मिव गुणानि भेदविधेरानंत्येकावर्तस्य कृत्वा भेदने मतीति एकदिआदि
क्रमेण मुखभेदप्रकारेण विधेरानंत्यमुच्यते तद्वदित्यर्थः अनेन मुखभेदानम
पि धराधैरेकदिआदि क्रमेण भेदभेदविधेरानंत्यमपि भवेदित्यनुवादाद्विधिः न केवलमेषां वैविध्यं
वत्प्रकारांतरेण पोत्याह सकलस्य समुद्भूता अक्षरादिस्वशक्तयः त्वग्भूता अक्षरत्वेति भेदांतरमपि स्फु

हे यद्यपि सकलस्य प्रमाणं प्रेगायोसौ विद्या कलात्मकः सामान्यात्मा सशक्तित्वे गणिज्ञानतत्तद्भिदुश्चिप्रः
युक्तं तथापि सामान्यस्य विशेषाविना भाविता अक्षरादिशक्तीनामपि युत्रावश्यं भावी संभवत्युक्तं सकल
स्य चक्षरादिशक्तयः समुद्भूता त्वग्भूता अभेदा दानं कुर्वन्तीति एतदेव लया कलादीनां तत्तत्संस्कारपदैदि
तात् पादवात्सल्ययादापि भेदांतरमुदीयते तत्तत्संस्कारेति तासां चक्षरादिशक्तीनां संस्कारो वा सनेत्यर्थः ल
या कलस्यापि सकलवद्विद्या कलात्मिकैव शक्तिः किंतु संस्काररूपतया तस्यास्तथानुसृतत्वं यदुक्तं लया
कलस्य मानंशः स एव परमसूक्ष्म इति ननु चक्षरादिशक्तीनां यद्युद्भवति रोभावेति चेद्यथा किमायतं ये
नैव भेदांतरोदयः स्यादित्याशङ्क्याह दृक्कृतो शक्तिमास्थाय पुदासीनतया स्थितिं ग्रना विशेषवयदेति त
त्रान्यावेद्यता एव ग्रविशेषवन्ति मज्जेव विकासो व विच्छर्णिच विदतो वेद्यता नैव भेदोऽर्थक्रियोचितः अ
ना विशेषवत्तणशार्करादिन्यायेनोक्तानतयेत्यर्थः ग्रविशेषवेत्तादौ यथेतरमपकर्षः ग्रविशेषाहितकर्मभा
वः निमज्जनमासंगात्मा तदेतः प्रवेशः विकासः तदौत्सुक्येन प्रसरणं विच्छर्णितं तदौत्सुक्येनोक्तलनात्
मकस्य दने विदित इति तद्विस्तृतशक्तिरित्यर्थः ननु फलविशेषाद्वचनमात्रसारेणानुना भेदेन कोऽर्थः
त्याशङ्कोक्तं भेदोऽर्थक्रियोचित इति अनुद्भूतशक्तिकस्य हि हृष्टमपि हृष्टमिव तथाननिर्हृतिं पुष्पेत्त ३
द्भूतशक्तेः पुनरासज्यविषये यथपतः परमसत्कारातिशयो भवेदित्यर्थक्रियाकृतयत्वायं भेदः किमुच्य
ते वचनमात्रसार इति तदेवान्वयव्यतिरेकगर्भं हृष्टां जहारेण हृष्टयति अन्तःशक्तित्वोभावे कस्याश्चित्

श्री.
ते.लो.
१५

29

सुतोदये भेदांतरमपित्तये वीणावादकहृष्टिवत् वीणावादकस्य हि हृगादिशक्तित्वमावेष्टेभ्रशक्तिरेवोद्भवः शः
कैश्चिरोद्भावोद्भावो विभजति तिरोद्भावेद्भवो शक्तेः स्वशक्त्यंतरतो न्यतः चेत्तस्मादचेत्याह तत्वाते वक्तुं भेदातो
कचिद्विचित्रादिशक्तिः स्वयमवधानाववधानाभ्यामुद्भवतिभावो कचिश्च वीणावादकस्येव श्रोत्राशक्त्यन्त
रात् कचिश्चान्यतो संश्लेषथादेः सर्वचैतस्यैव मानमचेत्तमाने वेति भेदानामनेत्यम एतन्मभेदजातं यरादि
गतैकैकभावादिप्रकारेणापि प्रथमेतावद्योज्यमित्याह एवमेतद्भरादीनां तत्त्वानां यावती दशा काचिदस्ति च
दात्वा मितत्र संदर्शिताभिदा तत्रैकैकदात्वादशायां एवमनेकदशावतितत्त्वेषु नः कियेतां भेदा इति को
नामवक्तुं शक्त्यादित्याशयः ननु यत्राभेदशक्तेरुद्भवित्तिरोभावाद्युक्तं तत्प्रमातरतिशयो नान्यस्यैतिक
यमेवं भेदभिन्नत्वे च दादेवेयस्यार्थस्य सादित्याशंक्याह यत्रापि वेद्यतानामजादात्म्ये वेदकैः सह ततः सक
लवेयोसौ शिवयवावभासते तावेदेकशरीरो हि वेयोभेदो न्येव यावता तत इति वेद्ये वेदकयोस्तदात्मा त ते
नयत्प्रमाद्वेयोयः सतत्प्रमात्वरूपपवेति सिद्धं अर्थो हितत्प्रमात्वरूपवेत्सु यपादितं प्राग्ब्रह्मशः वेयो हित्याव
तावेद्यवेदकात्मना रूपेण परिस्फुरेत्तावता तत्तदादात्म्यमय एवावेत्परप्रकाशात्मक इति यावत् तदुक्ते
यावत्तवेदका एते तावद्देयाः कथं प्रिये वेदकं वेद्यमेकं तत्तत्तेनास्त्यश्चिन्तित इति एवं यरादोभाव भवनापि
गतत्वेन वास्तवसमस्ततया यो च दृश्यमुपयायतत्वाश्रयात्तयागमगर्भे सामस्तेनैवाभिधत्ते अथुनापि समस्त
स्यथरातत्त्वस्य दर्शयते सामस्त्य एवाभिहितं पंचदश्यं पुरोदितं यरातत्ताविर्भेदेनयः प्रकाशः प्रकाशते स एव शि

वनाथोत्रपृथिवीव्रजातनातं थरातत्रगतः सिद्धीर्वितरीते समुद्यतां प्रेरयन्ति शिवस्मात्तोयेते मंत्रमहे श्वराः अथुत्तर्ष
मावसरं समस्तस्य थरातत्रस्य पुरोदिने व्यस्तसमस्तभेदभिन्नेषां च दर्शने सामस्त्य एवावांतरप्रकारप्रकारद्वारक
वैयस्त्यपरिहारेण दर्शयते यतस्तत्रैव प्रको श्रीपूर्वशास्त्रेभिहितं तत्र तन्मूलभूतं प्रमाणसप्तकं तावदर्शयति
थरेत्यादिना ननु शिवो नाम निविलतत्तद्वृत्त्याद्वास्त्वच्यते तत्कथं नैयत्येन व्यवतिष्ठतामिच्छां शंकोक्तं पृथि
वीत्रस्मिति यद्वृत्तिः पृथिव्ये वेदं ब्रह्मेति शिवे स्मात्त इति तेषां मापि स्रजशिवः प्रेरक इत्यभिप्रायः के प्रतः प्रेर्या इत्य
शंकोक्तं प्रेर्यमाणस्तमंत्रेशा संज्ञास्तद्वाचकाः स्फुटं थरातत्रगते ये मा मभ्यस्य शिवविषया न तया शवसो वि
यवैस्सवाहितो दृशा अप्राप्तं भुवथा मानो विज्ञानकलताज्जघः तावत्तत्त्वोपभोगेन ये कल्याणैर्लये गताः सोऽपुम
वस्थितौ तद्देवे प्रलयकेवलाः मंत्रेशा इति तत्र संज्ञवाचाः शतरुद्राद्याः तदुक्ते प्रेर्यमाणस्तद्वाच्यो शभूमिः
शक्त्या निवेशिताः मंत्रेशाः शतरुद्रादिविचिन्तातया स्थिताः शिवस्य नादशक्त्यं जर्धरा संज्ञो भवेत्तद्वाः मंत्र
स्तद्वाचकास्तत्र फलदानसमुद्यता इति द्वितादृशेति ते ददृशुः अप्राप्तं भुवथा मान इति भावनानिष्पत्तिमप्रा
प्तांतराविलयात् तावत्त इति थरादेः लये गता इत्यर्थादमत्तादौ प्रलयादौ हि प्रलये केवलिना मर्थे धृतं तेषु
वस्थानमिच्छां प्राक् सोऽपुमावस्था योपेता इति सुप्रभावस्थित इत्यर्थः ननु प्रलया कलानां तत्र त्वलीनत्वं दृष्टे
तस्मै देहादिप्रमाणसंस्कारसंभवमात्रात्तानि सोऽपुमेन संभवेदिति कथं कारभवांतदवस्थायेत तन्मिच्छां शंको
ह सोऽपुमेतत्त्वलीनत्वं स्पष्टमेव हिलत्पते अथ यादियत्तत्तत्संज्ञादिर्जायते कृतः अथ येति तत्तत्त्वलयाभावेऽप्य

श्री.
ते.लो.
३.

र्थः इह किल जाग्रत इव स्वप्नप्रभयोः स्वप्नस्यापि सुषुप्तादानेन तर्पेन नियतमुपलभ्यते न ह्येतः करणावहिष्काराविश्रा-
 न्तिमयमिदमनधि शयानः स्वप्नपदमास्कन्दतीति स्वप्नावस्थायानियतपूर्वभाविसौषुप्तेन करणोकरणावुद्वेपेण
 च कार्योत्पत्त्याभावित्वं तयतश्च विलयसारं सौषुप्तेन तत्रोचितभावभुवनादिमयी स्वप्नसृष्टिर्विभाव्यते यथा
 थरालीनस्य पर्वतादिरोहणमर्थादिलीनस्य चोदन्वन्नराणादि ननु यदि सौषुप्ते निविलवेयविलयात्मा तत्त-
 विलयस्तनियतवेद्यानुभवसंस्कारलब्धजन्मनः सृष्टेस्तदा प्रबुद्धस्य कोवसरस्याशङ्काह सौषुप्तेऽपि वि-
 त्तं स्वच्छास्वच्छादिभासते अस्वाप्संस्वाप्समित्यादिसृष्टिर्वैचित्र्यदर्शनादिति चित्रमिति गुणत्रयमयत्वात् प्र-
 तप्योक्तं स्वच्छास्वच्छादीति तत्र स्वच्छे सन्नप्रधाने स्वाप्समहमस्वाप्समिति प्रस्वच्छे तमः प्रधाने किंचिच्चेति तत्त-
 नहमिति आदिग्रहणात् स्वच्छास्वच्छे रजः प्रधानेऽऽत्महमस्वाप्समिति सृष्टेर्वैचित्र्यं तदेतदन्यथानुपपत्त्या
 तार्थेनियमः सौषुप्ते निविलवेयविलय इति येन प्रबुद्धस्य सृष्टिर्विक्रियेतेत्याशयः न वेदेवाच्यं यत्तज्जलश-
 यतसालादिस्पर्शानुभवं समुत्प्रेयं सृष्टिरित्याह यदेवलसाणं सृष्टं निद्रयेव प्रबुध्यते तदेव सृष्टिरेवेति नार्थः
 लज्जानजासृष्टिः तदा हि सृष्टितदेवं यदा प्रथमं बोधः ततः सत्त्वाद्यनुभवस्ततस्तदा हितसंस्कारजा प्रबो-
 धोऽपनिपाते सृष्टिरिति न चोत्रैव प्रबोधसृष्ट्येरेकत्वाभावितात् तदाह यदेव प्रबुध्यते इति तदेव सृष्ट-
 तिरिति च अतएवावस्थितप्रबोधाभावेऽप्यंतरांतरा प्रबुद्धस्य वियुद्धमिषजन्त्यायेन तथा अनुभवात् सृष्टिरित्या-
 दिवदेतत्तत्वेति तव्या इत्याह तेन मूढैर्यदुच्येत प्रबुद्धस्यांतरांतरा सृष्टिकादिसत्त्वस्य सृष्टिरेवेति तत्त-

तः तत्कृतमिति नित्येव कमेवेत्यर्थः मायाकर्मसमुहास संमिश्रितमलाविलाः यथादिरोहिणीसेयाः सकलं
इहमुहलाः सायेत्यादिनैषां त्रिमलवद्वत्वं सक्तं एवं प्रमातृसप्तकं निर्दिष्टं सामान्येन तत्कृतिसप्तकं निर्दिष्टं
मातृ अथैव सप्तकस्य स्वस्वव्यापारप्रकल्पने प्रतोभोयस्तेवाक्तं शक्तीनां सप्तकं स्फुटं शिवोपच्युतचिद्रूपं
स्ति सप्तककृतयस्तथाः ताः स्वातंत्र्यवशात्पातगृहीताकरतावशात् सकलां स्तुतास्ति सप्तकज्ञानक्रियाभतां
स्वस्वव्यापारेति स्वस्य स्वस्य संभादेः स्फुट्यादेशव्यापारस्य क्रियाया इत्यर्थः एतच्चात्र नैवात्र विशेषणोक्तम् त
यथा तत्रैवधारणीनां निमित्ताभासितियापृथक् संभादिका बलोकैतत् शिवशक्तिरसौ भवि श्रुतैव स्फुटि कि
लयस्थित्यनुग्रहसंरुतीः सकलादिशिवोत्तेजविद्येति विविधस्थितिः सेनमंत्रमहेशानशक्तिस्तत्तायिका।
विणी तत्र तत्र मंत्रहृदेषहृदो देवहि मुहलान् यापेरयति माहेशीशक्तिः सा बोधभूमिगा यथा बुद्धे तत्तत्त
सद्भावपीतलादिकं ज्ञायते तद्विषयमज्ञानशक्तिरसौ मता तत्र त्रभोगां भोगेयां सम्यगोक्तवदायिनी तावन्म
त्रमलावस्याशक्तिर्वैज्ञानिकेवली प्रबुद्धस्फारतत्र तत्र कर्माभि - माद्यतः तद्भोगीन्मावताशक्तिः प्रलया।
कालगामिनी मायाकर्ममलव्यक्तिसमावेशे त्रयास्थितिः बाह्योत्तरेन्द्रियकृतानां तावस्यानयायिनी भोगा।
साधनशक्तिस्सा सकलानुसमाश्रयेति न त्वमहर्षतेन नरशक्तिशिवात्मकमेव विस्मयति तत्र तत्रोद्देश्ये
तदिह कथमपूर्वतयेदमुच्यते इत्याशंकाह शिवइत्यादि तत्र शिवस्तावन्निस्पृहचिदात्मापरः --- मातेति
नास्ति विवादः तत्कृतिके स्फुट्याज्ञानक्रियात्मिका प्रसूरेतीश्रुदाश्रुदपतया प्रमातृषंकमुहासयति तत्रमे

श्री.
ते लो.
३१

अमहेश्वरदेवस्य स्यात्प्राप्त्याद्ये तन्मा सुहेतुहीतसे अतएवोक्तं स्यात्तत्र यवशेषायातेति प्राप्ताकारो परागादिति च विधामेव
माना इति मंत्रमहेश्वरमंत्रमंत्रपात्रार्थः तदासीना इत्येव लब्धाः लब्धत्वे स्येष्टां शाक्तत्वे भवेदिति भावः एतदेवो
पसंहरति समर्थेन प्रमात्तत्वं ततो भो मानता तथा मानतेति शक्तिरूपतयेत्यर्थः नन्वेवं चात्र दशममेवाभिहितं स
खिवशात्मात्मकं द्विकं वेत्त्याशं क्वाह यत्तदहीतता रूपसंविताशं विवर्जितं अहं जडेन तत्तद्वपुर्मिसंविसेत्रिका
त्मकं संवित्संस्पर्शवलना देव शुद्धमत एव जडे वेद्यतायाः प्रथम्या नरात्मकमिति त्वर्थः यदुक्तं यदा तत्राह कोवेश
विस्मृतेर्जडात्मकं यारतं ज्ञातदोदेति तत्स्वरूपं नरात्मकमिति तदेव पांचदश्यादिकमेपित्रिकपरमार्थते वैत्स्युक्तं
मिसंविसेत्रिकात्मकमिति एतदेवाप्यत्रापि तिदिशति एव जलायपि वदेत्तदेभिर्ज्ञेयं महामतिः ननु शिवशक्ती
तावदविच्युतचिद्रूपेण कस्यचिद्विदमतिः शक्तिरवेचेच्छात्तानक्रियात्मना प्रसूरेती प्रमात्तवद्रक्तयावभास्यते
इत्युक्तं तच्छक्तेः सर्वत्राविशेषात्मकमहेश्वरांतमपि पांचदशमेव संभवेदिति त्रयोदश्याद्ययहायतदेव कस्मात्तनि
त्रपितमित्याशं क्वाह अनया तदिशः प्रायः सर्वभेदेषु विद्यते भेदो मंत्रमहेश्वरांतेषु संपदशात्मकः तथापि स्फु
टताभावात्तत्राप्येव न चर्चितः मंत्रमहेश्वरांतेषु सर्वभेदेषु रम्यात्मलया कलादिषु अतश्चात्तं न्यायविरुद्धं त्रयो
दश्यादीत्याशयः सत्यमेवं किं ते तत्रायोदश्यादिव न स्फुटमितीह नोक्तं तन्नयमर्थरूपं पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् रूपे
निलीने सत्स्वरूपमेव जलादिति तत्रास्य निरवकाशौ च पांचदश्यादिशोकेति शं क्वाह एतच्च स्रविजे तथा श्री
र्वयद्वीति हि सव्यापाराधिपत्वेनेत्यादिना जाग्रदादितो अभिज्ञेपि शिवेनः स्ये सत्त्वर्था नुसारतः श्रीपूर्वशा

सोऽभिनेषिषिवजाप्रदादिदृयतासभिदयताभगवतेतत्त्वचितं यत् जाग्रदादिवर्णोचदश्याद्यप्यपर्यपरिसेभवेः
दिति तथाच सभायासाविपत्तेनतडीनप्रेरकत्वतः इक्षानिदृतेः स्वस्यात्तादभिन्नमपियेचेथत्पत्र शिवस्यसभाया
तेनक्रियाशक्तिप्रधानाजागरा अथिपत्तेनस्वस्वातेआदमाधारणतत्त्वद्विमयोक्तानशक्तिप्रधानः स्वप्नः ता
नक्रियाभाहीनेनौवासीन्प्राद्यावात्मनप्रेरकत्वेनेक्षाप्रधानं सौषुप्तम् ईषणीयपूर्णतयातन्निदृश्याप्यानेदश
क्तिप्रधानेतर्ये विरानेदतयासर्वसर्वात्मकपरिपूर्णस्वरूपविश्रांतं चिच्छक्तिप्रधानंतर्यातीतमितिपंचवस्या
त्मकत्वमित्यर्थः अतःसूक्ष्मबोधावसारतइतिप्रमात्रेकइयसूक्ष्मबोधाप्रयोगेत्यर्थः बोधस्यहिबोधरूपतयो
तःसर्वसंभवेदितिभावः इहाध्यासमस्तयवायंषड्विधोऽप्यतिविकृतः योवस्तेसयकंत्रप्राणोतावत्यतिष्ठित
त्यायुक्ताबहिरिवांतरपिप्राणेतत्ताध्यासीतिजडतत्वेनापिपोचदश्यायभिधातुमुपक्रमते अथुनाप्राणा
क्तियेतत्तजालेविविच्यते भेदोयंपांचदश्यादिर्द्यष्टाश्रीशंभ्रादिषात् श्रीशंभ्रादिषादित्यनेनगुरुपरंपरा
तत्तादविगीतप्रसिद्धिनिबंधनत्वमस्याधिनितं तदेवाह समस्तैर्येतिर्वासेतदयःशाडवक्षणाः षड्विंशदंश
लेचारेसांशाह्युलकलिताः समस्तैर्येतिर्ग्राहेइतितत्त्वभावभवताद्यात्मनिवेद्यवस्तुनीत्यर्थः त्वाणाशब्दः सा
नुवाहितिनिमेषस्याष्टमोषाः त्वाणःसूतइतिलततत्वाहयात्मनिकालविशेषवर्तते यइत्ते त्वाणइयेतुर्द्वि
येतिमोषेतिचतुर्भावेत्यर्थः यइत्ते त्वदिःसपादांगुलयुक्त्वाणइति एतदेवविभजति तत्रायःपरमोद्वेगानि
विभागरमात्मकः द्वितीयोऽग्राहकोऽलासरूपःप्रतिविभावते अत्रस्तग्राहतादात्म्याक्वरूपीभावमारातः प्रवि

32 ✓

शक्तिरूपं एतदेवान्त्रयो नयति एवं द्वितीयघटकेपि किंचित्त्रयासर्वतन्मा उपरागपदं प्राप्य परापरतया स्थिता
यायेत्रघटकेतादेवः स्वाते गोला समावृतः तिष्ठति तेषु पादोऽस्य परद्रुपादविद्युताः ननु घटकद्वयेपिययेव
सन्मेषहृत्पातिस्यपवदेवः स्थिताः तर्ह्येकमेव घटकमस्तु को द्वितीयार्थ इत्याशंक्याह किंचित्पादि ननु यदी
क्षासानक्रियावेति पृथगतानि पदानि तद्विष्वाहितो ज्ञाने तद्भवयाहितोऽक्रियायामतिशयोक्ता स्तीति अथ
राधरते तेषु स्थिता पूर्वस्थिति र्धतः अन्यथा स्थितिरेवेष्टो न भवेत्तत्त्वज्ञानित इत्याशु क्वे विद्वन्नेतेत्याशंक्याह अस्ति
वानि शयः कश्चिन्नासा सपुत्रोत्तरे यो विवेक्यते वैरीः स्रुदीकृत्वापि दर्शयते प्रवेदित्वा मतो तददर्शयति के
चित्तेकां तदिंशा एषकां चापि गृहीतरि तदा त्मेन विनिर्दिष्टस्य समकं समकं विदुः तत्र केचिदेकां यो च दर्शयति
त्या तदिमं त्यत द्यात्मनि शाले स्वहृत्पादात्मेन विनिर्दिष्टास्त उक्तवदं तो पां त्यत दिइयैकी कारेण स्व रूपमभि
धाय परिशिष्ट तदि च तदंशका यंत विसमकं प्रमात् समकत्वेनाय कृत्तिकत्वेनाभिदधु रित्ते के यस्तं अपि श
द्वा केचिदित्यस्य समश्चयः तेन केचिन्नेकां तदिंश हीरयते विनिर्दिष्टार्थ वेत्तां स्व रूपत्वेन निरूप्यत ये वा न्य
तदंशक मित्यस्य दीयमंतं ननु ययेवं तर्ह्येकतर इय पन्नमि त्याशंक्याह तदस्यो सुत्त संविन्नो कलनाय सजुताः
सेवेदयं ते यद्गुणं तत्र किंवा विवक्यते तदेवमेव मन भावं भाजो योगिनां यदेव स्वसंवेदनेन सिद्धति तदेव प्रम
णोतेतरदिति किमस्मदीयैः परकीयैर्वा प्रलापशयैरनभव शून्यैर्वा ग्वा पादैः अनेन वप्रायुक्तस्य स्वपतस्यैव स्व
स्वेवेदनसिद्धस्य मस्तीत्यावेदितं यदेकस्यैव प्रमातरत्तव्यतया तव्यतया च शक्तिशक्तिमद्रूपत्वमिति सत्त्विक

श्री.
ते.लो.
३२

३३
षोडशतदभिधानं न्यायानुसृत्य तैल स्वरूपस्य चोपास्य तदा बुद्धुतासाधनपुनः समेत्य तदो पूर्णतयेव प्ररोहो न्या
या इत्यलं वदना एतदेवोपसंहरति एवं यथादिमूलोत्पत्तिप्रक्रिया प्राणगामिनी गुरुपर्वकमात्रात्ताभेदेपेचवशी
त्मके गुरुपर्वकमादित्यनेन प्रसिद्धिनिबंधनत्वे वा स्यान्निर्वाहितत एवं पांचदशपक्षपदिशपत्रायादशपाद्य
पुणदिशति क्रमात्तभेदतूनत्वेन तास्यात्तद्विषयि भेदतूनत्वेति त्रयोदशपेका शास्त्रानितूनतेति स्वरूप
पक्षनितेपात् यथा यथा हि सकलतत्त्वज्ञादिदृष्टं भेदद्वयं नूनतामियात् तथा तथा तद्विद्वयमेव स्यात् य
दसति एवं द्वयं द्वयं यावत् नूनतामिव भवति भेदो तावत्तद्विद्वयं याति नूनतां क्रमशः स्फुटमिति तत्तदीनां द्वयस्य स
रूपपक्षेनितेपात् प्रमात्वेनास्या शैथिल्येनामनूनत्वेन तत्स्वरूपविप्रलोप एव षड्विंशदंशलात्मनि प्राणचारे
तावत्तद्विसंख्याकतस्यानपहानेः अतएवात्र सकलादेर्विकल्पप्रमातृविलयादुपर्युपरिक्रमेणा विकल्पप्रमा
त्राणामुदयो यथा यथं संविदपवरेकात् तदाह तस्यां क्रोमा विकल्पस्य स्फुटताचा विकल्पितः तस्यामिति प्र।
मात्तभेदतूनतायां तत्त्वैवमत्र पांचदशपक्षमवेदवेषां शतत्योऽवस्थिता इति कथमा मांसकलाक्षितया स्या
शैथिल्यं भवेयेनाविकल्पस्य स्फुटत्वे विकल्पस्य चक्रास इत्याशंक्याह यथा हि चिरः एवार्तः यथा दातृसखारि
तिः विस्मरयेव तडः खेसखविश्रान्तिवर्त्मना तथा गतविकल्पेपि दूढाः संवेदने जनाः विकल्पविश्रान्तिबला
नां सतां नाभिमन्वते तत्सखमिति प्राक्किरमवभूते विकल्पविश्रान्तीति तद्विरामः तां सतामिति वैकल्पि
की यथा उः खस्य प्रागवभूततात्प्रदूढापितदासनासखविश्रान्तिबलेन प्रबोधाभावादस्थितकल्पा तथाति

विकल्पदशाधिशापिनो जनानो लीणा विकल्पत्वा ततो भेदो वैकल्पिकी सत्त्वानो दद्यात् तथा ते हितेषां निर्विकल्पसा
दात्तारो भवेद्येनायं संसारो दोषः प्रशास्येत अतो वैवाभिया तत्र मित्राह विकल्पनिष्ठास यशेनयानि विकल्पवेद्या
परमार्थवत्या संवित्स्वरूपप्रकटमिदं तत्राबुधानेयतनो स बुद्धिः तच्चैतदसङ्गतमेवेत्याह ग्राह्यग्राहकसंविज्ञौ
संबन्धे सावधानता इयं सा तत्र तत्रोक्ता सर्वकाम उच्यते तत्र तत्रेति श्रीविज्ञानभैरवा दो यदुक्तं ग्राह्यग्राहकसंवि
तिसामान्या सर्वदेहिनां योगिनो तत्र विशेषायं संबन्धे सावधानतेति मायायदनिवृत्तिभाजो ग्राह्यग्राहकदो भवत
विश्रान्तिरिदेशाद्यसंयं ग्राहक इति निर्विकल्पवशाधिशापिनो पुनस्तत्तोभावसंरेपि ग्राह्यग्राहकयोर्युद्धयो
त्रवाविश्रान्तिस्तत्रैवावहितत्वेन सर्वेप्सितफलसंपत्तिः एवमेतत्संसादभियायप्रकृतमेवाह एवं ह्येह यं
वत्यो नी भवति भेदगम् तावन्नृदि ह्येयाति नूनतो कमशाः स्फुट एवं च शक्तिमच्छक्ति संवन्धिनी नो द्वादशानो त
हीनो मेतो पात्वात्मनृदि ह्यलक्षणस्वरूपयत्त निदोपास्त्रिवेत्तु दि ह्यमेवावशिष्यते इत्याह अतएव शिवावेशो
द्वितदिः परिगीयते नन्वावेऽपरिपूर्णं संविदेकरसे निर्विभागात्मा शिव इति कस्तत्र ह्यथात्र इत्याशंक्य तदिह्या
मेव शक्तिमच्छक्तिरूपतया विभजति एका तस्मात्तदिह्यत्र पूर्णं शुद्धैव कैवलं द्वितीया शिवरूपेव सर्वज्ञानक्रियात्
मिकेति अत्र एवावहितस्य सर्वविषयतत्कर्तृत्वादिभेदोक्त्याह तस्यामवहितो योगी किं न वेत्ति करोति वा न
चात्र विगीततमस्तीत्याह तथा चोक्तं कलदेन श्रीमता तदिपातगः लाभः सर्वज्ञकत्वेन तदेः पातो परा तदिः यत्तत्ता
र्यचिंतामणिः तदिपाते सर्वज्ञतादय इति यत्तदेव व्याचष्टे तदेः पातो यरा तदिरिति आयायास्तु देयातो यचयोक्ता

श्री.
ने.लो.
३५

सो द्वितीयातदिरित्यावत् ननु द्वितीयस्यांतदाववद्वितीयस्य कस्मात्सर्वज्ञत्वादिलाभः प्रथमायापवत्तथातमस्तित्याशं
क्याह आयायांततदौ सर्वसर्वतः पूर्णमेकतां गते किंतु त्रैवेद्ये वा कार्ये वा व्यपदेशाभाक् वेद्ये कार्यमिति यथाक्रमे
ज्ञानक्रियापेक्षयोक्तम् एवं द्वितीयैव तद्विदः सर्वज्ञत्वादिसिद्धिर्मित्यहं अतः भेदसमुल्लासे कलां प्राथमिकी
द्वयाः चित्त्वेति प्रतिभां देवी सर्वज्ञत्वादिसिद्धये सैव शक्तिः शिवस्याज्ञातविषय मंत्रादिनाथतत्त्वकृति मंत्रेशादि
शिवोदिताः भेदसमुल्लासोपपत्तयोक्तम् प्राथमिकीमिति अत्रैव हि समासुचितप्राये भेद इति भावः अतएव न
वनबलेषु शालित्वात्प्रतिभामित्युक्ते सवैति द्वितीयरूपाया प्रतिभा ननु द्वितीयस्यांतदौ शैवी शक्तिरुक्ता तदी
यादिषु पुनः किमित्याशं क्याह तृतीयित्यादि ननु यदि द्वितीयस्यांतदाववद्वितीयस्य सर्वज्ञत्वादिरूपा सिद्धिरुक्ता तद
दास्वपि त्रिषु किं काचित्सिद्धिः स्यान्न वेत्याशं क्याह तासु संदयतश्चित्तमवधानैकधर्मकं तत्तत्सिद्धिसमावेशः
स्वयमेवोपजायते तत्तत्सिद्धीति तास्ताः सिद्धयः श्रीपूर्वशास्त्रादौ धारणापदलाभुक्ता देहगुरुत्वादयः ननु शि
वशक्तिरेव सर्वत्र सर्वेण रूपेण प्रसूयंतीति तस्याः सर्वत्राविशेषादपि सर्वत्र ज्ञत्वादिरूपैव सिद्धिः कस्मान्नोदि
यादित्याशं क्याह अतएव यथा भेदावद्ब्रह्मरता तथा संविन्नोत्तरि बाहुल्यादसार्था सन्निकर्षवत् अत इति
मंत्रादिनाथादीनां कमणोदयाहेतोः यत देवदृष्टांतद्वारेण हृदये गमयति अतार्था सन्निकर्षवादिति यथा
तत्कालिकव्यावधायक्योत्तरभूयस्त्वादत्ताणामर्थे सन्निकर्षाभावस्तथायोगिनीनामपि भेदब्रह्मत्वमिति तस्य
तद्विबाहुल्यस्य व्यावधायकत्वात् संविताविति यथायथा तत्तत्तदीनां क्वासतोभिदः तथा तथातिनैकयो

कशालिन्यतयवचिकासिनि भेरवदृपीकालः सृजतिजगत्कारणदिकीदंतमित्यायुक्तस्वरूपेमहाकालेली
यतेपरस्मिन्नकल्पिते पूर्णहंविमर्शमयेप्रमातरिविश्वांतोभवेदित्येवंपरिमितप्रमात्रात्मनः कालाग्निरुद्र
सकलनाकालाग्निरुद्रकालीतिपंचशतिकादावियमुच्यते तदुक्तं तत्र वरदाविश्वरूपाचण्णातीतापराक।
लाग्रघोषाससुरारावाकालाग्निरुद्रसमोदिता निरामयानिराकारायस्यासाशास्यतिस्फुटम् कालाग्निरुद्र
कालीनिसाक्षेयामरवेदितेति श्रीकमस्तोत्रेपि कालकृमाकोतदिनेषाचक्रकोटीकृतांतामिनकलापउग्रः का
लाग्निरुद्रोलयमेतियस्यांतोनौमिकालानलरुद्रकालीमिति एवेप्रमात्रगतंस्थितिस्वरूपमभिधायसंहा
रस्वरूपमण्यह एतस्यांसात्संवित्तामिदंसर्वसंहंविभुः इतिप्रविकसद्रूपासंवित्तिरवभासतेः ततोतःस्थितः
सर्वात्माभावभोगोपरगिनी परिपूर्णपिसंवित्तिरुक्तेयाम्बिलीयते एवंकालाग्निरुद्ररूपेपरिमितेप्र
माणंतरिग्रस्तोपरिपूर्णहंभावमयस्यपरप्रमात्रमहाकालस्यायस्वविमर्शोविश्वात्मात्मनायासेनभविता
वमिति एतस्यायुक्तस्वरूपायासात्मनोमहाकालस्यसंबन्धिन्यांसंवित्तोसर्वोयसमविभवः इत्यायुक्तवत्स
वमिदमहमेवेतिविभुर्विश्वाभेदैकशालिन्यतयवप्रविकसद्रूपायापरिमितप्रमात्रचर्वणाचक्ष्मासंवित्ति
रवभवविशेषोवभासते सापिततयवमवभासनानंतरमेवमेतः प्रमात्रैकात्म्येनवर्तमानानामतयवस
र्वसर्वात्मकत्वेनसर्वात्मरूपाणांभावानांयोभोगोदृढपाकक्रमेणालेगासयुक्त्यासात्मसाक्षात्कारेस
तोपरगिनीसंहर्त्रैकस्वभावात्तयवपरिपूर्णतयवकिंचिदपिभोग्यत्वभासनादिदिक्रियाकर्तृरूपावितिः

श्री.
ते.लो.
१३५

यद्ययमकुलसमेयं विगलितसदसद्विचेककलोलं जयति प्रकाशविभवस्फीतं कालाः परं धामेत्यायुक्तस्वरूपशा-
लिन्यकुलेयान्त्रिणीयते स्वात्मविश्रान्तिचमत्काररूपाहं परामर्शदशायिशाया मिमादित्येवं महाकालसकल-
नामहाकालकालीतिकमस्तोत्रादाद्युपपत्ते न उक्तं तत्र तत्तमहाभूतलये प्रमशानेदि कवेचरीचक्रगणेना-
साकम् कालीमहाकालमले प्रसंती वेदेयविंश्यामनिलानलाभामिति श्रीपंचशतिकेपि ततो ज्वलामहादी-
मासूर्यकोटिसमप्रभा कलाकलंकरहिताकालसकलनोयता यत्रमालयमात्रेणिकालकालीतिसासृतेति
एवं प्रमात्तगतं संहारसंश्रुपे निरूप्यानाखास्वरूपमपि निरूपयति प्रमात्तवर्गोमानोचः प्रमात्तवर्गथास्थिता मे-
योद्युतितत्सर्वमत्रविन्मात्रमेव तत्र इत्यंतीरूपे वैचित्रीमाश्रयेत्याः स्वसंविदाः स्वाक्षेयमनपेक्षेयत्वापरापरमे-
श्वरी तदेवमत्राहं परामर्शात्मन्यकुलेयान्त्रिप्रमेयं प्रमाता प्रमाचेत्येतत्सर्वं नाना रूपतयो ज्ज्ञेभमाणो विन्मात्रमेव।
तदेकरसतयावभासते इत्यर्थः तत्रस्मादियंती प्रमात्रायवच्छिन्नो रूपे वैचित्रीमाश्रयेत्याः स्वप्रकाशायाः परस्याः सं-
विदोयदनपेक्षेतस्य देवातिदेवस्य परबोधस्वरूपिणः विमर्शः परमाशक्तिः सर्वज्ञज्ञानशालिनीत्यायुक्तस्वरूप-
सहं परामर्शमये स्वाक्षेयं सा प्रमेयप्रक्रियया प्रमात्तपदेन महाभैरवशास्त्रस्य मेयपदेन चंद्रशास्त्रस्य प्रमापदेनोय-
शास्त्रस्य मानपदेन चोदशास्त्रस्य चाक्षेयात्महाभैरवचंद्रोदयचोरकालीयास्मदृशने पूर्णातयापरेति यस्मै चरुक्ता
यत्तं श्रीपंचशतिके दर्शयामि विसर्गस्यामहाभैरवभीषणा संहारे द्वैरवात्सर्कान्त्रिचंद्रसरस्वजित सान्तः शास्त्र-
तियस्योचसास्याद्भरितेभैरवी महाभैरवचंद्रोदयचोरकालीपरासेति श्रीक्रमस्तोत्रेपि क्रमत्रयत्वाद्भैरवीचिचक्र

संवारचातयेतरीयसन्नाम वंदे महाभैरवचोरेचकालीकलाकाशशोककोतिमिति नवकिंनामाः पर
तमित्याशंकाह इमाः प्रागुक्तकलनास्तद्विज्ञेभोच्यते यतः अतस्तद्विज्ञेभात्मकनादेवांसौ सर्वसर्वात्मकतये
कैकस्यामपि संविदिसर्वापवसंविदो नंतरत्वेन वर्तते येनैकैकस्यामपि द्वादशात्मकत्वात्संचारक्रमपूजाया
अतश्चत्वारिंशदधिकं शतं पूज्यत्वेनोक्तं यदागमः द्वादशारावियोगेन देवी द्वादशायजेदिति अतस्त्रयोदश
रूपमभिधातमवकाशलेषोपि नास्तीति युक्तं मुक्तं परमार्थतः संविद्द्वादशात्मैति नवक्रमदर्शने सर्वत्रैव वस्तु
ष्वादिदेवीनां मध्ये श्रीसुकाल्या भगवत्या अभिधानं येनात्मा चक्रोदये दशदेवः अतएव श्रीरुद्रभैरवचोरे
प्रचोदकाली भट्टारिकायाश्च त्रयोदशत्वे तदुक्ते श्रीपंचशक्तिके उक्तलाभीषाणोरोद्वाकलकालिनिराकला
अलक्षालक्ष्यति लक्ष्या सुकालीनामसिद्धिर्देति श्रीतेजसाज महारकेपि सृष्टिकाले च संहारे सृष्टौ च परमेश
री स्थितिकाले तथा चोराततः संहारकालिका रक्तकाली चर्वयेतीरक्तौ च सविभेदतः सुकाली यमकाली
चमृतसुकाली भयावहा भद्रकाली तथा चात्यापरमादिषु कालिका सार्तोत्काली कालाग्निरुद्रकालमहो
ल्लवाणा महाकालकलाकाली महाभैरवकालिका त्रयोदशविधा काली विज्ञेयानामभेदत इति श्रीसार्थशक्ति
कान्तसमन्तरमेवसेवादिते तद्वक्रमनयसमानकसत्त्वविवक्षायां अपि कथमेतद्विरुद्धमभिहितं द्वादशै
वंदेव्य इति अत्रोपपत्तेरुक्तक्रमदर्शने सर्वसर्विकयानां चक्रैः त्रयोदशैव देवः पूज्यत्वेनोक्ताः यदुक्तं तत्र का
लोत्पिता महादेवमानंदानेदिती शिवा विद्मनायुरममथस्या अक्षराक्षरसौ चरा अकलाकलयेति सा कालर्क

श्री.
ते लो.
१३६

लीतिराजला सकलालीयतेयस्योदृष्टिकालीतसाहृतेत्याद्युपक्रम्यक्रमत्रयाणोयस्रकंचोरचोरतरंमहत्कलत्र
पेमरीष्यायेत्वाष्टकल्यातकांतरो ग्राचरेतमहाचारवातेयेणैवतत्रव काकलाचोरचोरोग्रातस्याश्चात्तर्यगा।
शिवा महाभैरवचोरस्यमंडपस्यसर्वतः प्रसतेयामहाकालीद्याष्टकाकालनाशिनी सप्तादशीतसाकाली
विद्धिसर्वार्थकारिणी अतएवैतदाशायीश्रीस्तोत्रकारस्य पूजाक्रमइतिनग्राह्यदाहः श्रीक्रमसद्भावादि
कशास्त्राशयतश्चर्पात्रिका अत्रश्रीस्तोत्रकारभास्करजलथरपूर्वामसंततिधिति अस्पसनावचक्रेत्रयोदशदेवः
पूज्यतयाभिमतद्वादशावा यदधिकारेणायोविवारः प्रकृतः एवमिहश्रीसकालीविनाद्यादेशेवदेवः पूज्य
तयाययुक्तास्तर्कोदोषः यदागमः यत्तदृष्टिस्थितिसंहाररक्तैश्चयममृत्युभिः रुद्रमार्तेऽपिपरमादित्यकाला।
मिनरुद्रकैः पदैश्चसमहाकालैः कालीशब्देतयो जितैः महाभैरवचंरोग्रचोरकालीयचेनयेदिति एवैकम।
कीलावर्णेतद्भीकारेणयदनेनग्रंथकृताद्यात्वात् तत्राप्यनयानकिंचित्संभावो यतोत्रास्यश्रीगोविंदराज
श्रीभावकादिक्रमेणवक्रुणावमेवग्रुपदेशः समस्तीतियोयापिमहात्मनामहागुरुणां हृदयपथेशत
शः परितोपस्थरतीति यडक्ते तत्रैवानेनयथाएकः श्रीमान्सीस्वरः स्वादहीतनामधेयोगोविंदराजाभिया।
नः श्रीभावकाभियानोद्वितीयः श्रीमानेरकाममावस्तृतीयः सममेवोपदेशोपीदीप्तीत्यउत्तरपीडलवोप।
देशास्त्रीशिवानंदनायलुब्धातुग्राह्याभ्यः तत्रायाः पातोपदेशोपैवैवमनसिप्रकार्षीदेवतावयधिगतेकिमि
दानीकृत्यमस्तिइति इत्येवनिश्चितमनायावजीवमुपनतोभोगादिवाहनमात्रमापारएतद्विज्ञानेयदेशप्रण

१३६

वः शरीरं ते प्रत्येति सर्वमिव श्रीसोमानंदमिथानायगुरवे संचाराय बभूव द्वितीयोऽप्येवमास्त तस्यैव चैषा श्रीम
रुज्जलोद्भवादिना गुरुपरिपाटी संततिः यत्प्रसादात्मादितमहिमभिरस्साभिनेतव्यदर्शितं श्रीमानेरकस्तुतिः।
ह्ये प्रायतत यावत्तिष्ठिः सन्नेवं समर्थयते स्म किंभोगैर्यदहं महानल्लेशो मया उभृतः कथमहं स ब्रह्माचारिव।
यावज्जीवं प्रपन्नलोकोद्धारणमात्रपर एव नाभवं श्रीमत्प्रदाशिवपदपिमहोयकालीभोमोक्तवभक्तदिशेष।
तैसंगभूमि रत्नाकलय परमोऽस्यिति मेत्यकाल संक विंणी भगवतीं हृदतोयितिष्टेत् तदिदानीमपि निजभा
वगत रहस्योपदेशोऽत्र मुखेनापि तावत्प्रसारयं लोकानुगृह्णीयामिति यत्तस्मात्स्येव गुरुकमसजानानैर।
यतनैः श्रीभूतिराजनाम्ना चार्थश्चक्रमात्रशिष्यान्तः अभिनवगुप्तस्य गुरोर्यस्य कालीनये गुरुः मेत्यादियु
क्तं सोऽप्योक्तितमेव सुपेक्षं नहि श्रीचक्रमात्रना प्रायः कस्यचिदप्येवमुपदिष्टं तन्मूलतयेवेदानीमस्योपदे
शास्य शतशो दर्शनान्न तत्रापि चास्य भूतिराजस्यान्यथा पूजाक्रम इति देवीपंचशताशायमाश्रित्य भूतिराज।
पूर्वाणामित्यभिदयद्भिरेवोक्तं अथाब्रह्मादशैव देव्या पूज्यतया स्थित इत्यभिप्रेते भवतस्तर्हि श्रीपंचशतिका
र्थमपि तजानीवेत ह्यस्य गुरुं पृच्छ किं मे मदा विष्णुतेन श्रीदेवीपंचशतिकेपि अस्य श्रीसोमानंदमहपा
देभ्यः प्रभृतिविकदर्शनादेव गुरुव इति तत्राप्यस्य श्रीभूतिराजो गुरुत्वेन स्थितः नचासौ प्रसन्नगुरुर्यदहं
ति अद्याप्यने ब्रह्मविद्यामयः प्रत्ययदायिनी शिवः श्रीभूतिराजोऽयमेव भो प्रतिपादयदिति एतद्विद्यात्रयं
श्रीमद्भूतिराजोऽयमप्ययत्त यस्मात्तादमजस्त्रीमांस्तीकैहो मानुषीतनुमिति किंतवनेति निश्चयः किंच श्री

त.लो.
१३७

मदवतारनाथेन श्रीककारदेवीवत् श्रीमदनिकाश्रीकल्याणिकेचाभृहीतेत्यप्यतोवसितं तदेवकमजलवत्
दृयाश्रयभेदाभेदोपदेशतोनाथः समदशैवशिष्याणिदं चक्रेमवंशनिर्वंशातिनियमानन्यायः शिष्यात्वयार्थ
मपरिगणनात् अन्यस्यापिकस्यचिच्छिष्यास्यसेभावमानत्वात् एवंश्रीकेयूरवतीतः प्रभृतिश्रीवक्रभातुशि
ष्यांतं संततयोतिरहस्यप्रथिताइहोवैयमित्यादावपिनेयं तथाएवश्रीककारदेव्यास्तस्याः प्रकृतमहा
नयशिष्याप्रथितास्तयः सर्वंशालित्रयएवशिष्याइतिनवाश्रये श्रीगोविंदराजश्रीभातुकद्योरप्येताच्छिष्यत्वात्
नवेरकनाथस्याप्यपिशिष्याः यदाहुः यस्याः सदाविवरिदृशिरोद्यात्सर्वात्मिकीभातिनिरंतरोक्ता तामस्मि
केयूरवतीप्रसिद्धां नमामिदेवीकेतसंस्थां वेदेधस्तसमस्तभावविभवं श्रीमन्नवेराभियेतयोयतिरंगोद्यपातः
विलसत्परीं दयोत्तंभतेइतिश्रीकृष्णनाथस्यापिश्रीवीरनाथपादैः यंचवदेवीनयेकृताः शिष्याइतिनैपेवैवशि
ष्याश्रीभोजराजनाम्नः शिष्यास्यापिसंभवात् तउक्तं स्वर्पराम्यर्थावस्थाणेन श्रीसोमराजेन श्रीमहामनभातु
कमकमलविकासनेचतरः जयतिषउधपोजितपरतमसिनिबद्धसंतानः येनधस्तः समकोवृद्धनउरमः
हाचोरमोहाथकारोदत्तः सम्यक्काशः कमकमलवनेलासविश्रान्तिरूपः प्राप्तायेनैवसंविन्निरूपमसर
स्वास्वादसेयोरभोगावेदेश्रीभोजराजेगुरुवरसहितेष्ट्यमर्हद्विरंतमिति यवमत्रानेकप्रकारमाससंजसं
संभवदण्डवंगत्वात्प्रदर्शितं नत्वेवंगुरुकमेण्यकथंकारमिदं संगच्छतां यदब्रुवाद्दशैवदेव्यपताइति य
तः श्रीमदवतारकनाथस्याप्यत्रयोदशैवविवक्षिता श्रीगोविंदराजादीनामपिपरमगुरुत्वेनस्थिताः यदं

१३७

ह एकं स्वरूपं रूपं प्रसरति स्थिति विलय भेदतस्त्रिविधं प्रत्येकमुदय संस्थिति लय विश्रम तत्तत्त्रिविधं तदपि इति वसुपेच
क संस्थं विधाय सहज स्वरूपमात्मीये विषयविवर्तावर्तप्रवर्तकं जयति ते रूपमिति सत्यमेतत् कौतामात्रविषयि
ययते किंतु सदा दशायाभिप्रेता इत्यभिदध्यः यदाह कालस्य कालि रूपं विभज्य मुनि संस्थयाभिने स्वस्मिन् विराज
जमानं तद्रूपं ऊर्वती जयसीति अथ मशार्थः तमेव मुक्तस्वरूपे भगवति कालि परप्रकाश स्वभाव स्वात्मा विभेदिना
भैस्वरूपी कालः सृजति जगत्कारणादिकीटांतमित्याद्युक्ता विषयकलनादेतोः कालस्य रूपमेव मुक्तयुक्ता मु
निसंस्थया द्वादशाया विभज्य बहिरेवं समुल्लास्य पुनरप्यतिरिक्तमेव तद्रूपं स्वस्मिन् काशैकचने रूपे विराजमानं
ऊर्वती दर्पण प्रतिबिंबवदतिरिक्ततयेवावभासयंती जयसि अति उच्चैर्कारिणो कै नैवानाख्येन रूपेण सर्वका
ले स्फुरसीति नन्वेवमेकं स्वरूपं रूपं सत्त्वादिना विबुद्धे यत्कथमेकं वैदपरस्याः संविदो द्वादशाथोदयमभियाय
त्रयोदशाया विभयात्तच्च येनानयेरेकवाक्यत्वे स्यात् नैतत् यदेवमभिधित्सितमप्युत्तरवाक्ये च तदंशं रूपमा
यते यदद्वाप्यस्तेव भगवत्याकर्तृतावस्थानमिति वस्तुतस्तत्तदुभयत्रापि विकल्पस्यैव बोधोऽस्ति यद्वाहोः शिर
इति वदभिन्नमपि वस्तुभेदेनामृणातीति यस्माद्द्वादशाया तमेवात्र वक्तुमभिप्रेते सिद्ध्यादाना मित्यवगतं च वि
रोधस्युत्पानोपहत एव यदत्र तेन तेन क्रमेणा तमेव परिस्फुरसीत्येवमाभिपरमेतमभियानमिति तथाच सदसदि
भेदसूते दलन परकापि सहज संविदिः उदिता तमेव भगवति जयमिजययि न रूपेणोत्पादिना श्रीहस्तनयाभ्य
दिने न जनययेन रूपेणोदिता ते जयसीति स्वकमोचितं बालानं प्रकृतं यदागमः अथ ब्रह्मपरं शुद्धमादिवर्णा

श्री.
ते.लो.
१३८

तमागतमित्याद्युपक्रमोविकाथस्तनास्तिस्त्रोयुगपकृतयः पुनः ज्येष्ठमौडीतथावासासुमनागेंद्रसन्निभा रौडी श्रेणादा
काकाराऽऽनुरेखानथापरा श्येताः कारणं ज्ञेयाः सर्वमाभाः प्रवर्तते परापरपदप्रोक्तौ शोभ्यायाः परिकीर्तिताः प्रो
तिर्विद्याप्रतिष्ठा च निवृत्तिश्चापरासृता व्योमपंचकमाविष्टाः परमात्मापदास्पदाः नायवायरूपेण जयायागुह्य
शक्तयश्चिन्ति अयंचप्रथममेताभिरेवकालरूपेचरुक्प्रधानेनावृत्तीतिप्रवः जयतशीलानामाद्येनापूर्वको
दिभाविनाद्वेणेदिताजयसीतितपायात्पापीयः एवमृतमुनिसंख्येनूपविभज्यपंचप्रकारमेकैकं दिव्योद्यमि
रंतीजयसिजगत्तारिणीजननीयादावपिज्ञेयं तदेवमेवंविधमगुरुक्रमभावात्तात्त्विकपवायमस्यापदेशाति
स्थितं तत्रापिचमूलभूतंशास्त्रविमर्शात्तायुक्तिश्चेत्युभयमपिसमनेतरमेवप्रदर्शितमित्येवंप्रत्ययात्मात्रपरंनि
र्वायेप्रमाणमुद्भते नन्वेतदस्तु श्रीक्रमस्तोत्रमेवव्याख्यानसहतेयज्ञसंविदत्रयोदशोद्येवोदयोविवर्तितः यत्त
स्तत्रैकैकोदीवीप्रत्येकैकेन श्लोकेन प्रकृतायांस्ततोऽश्रीयमकालीमित्यपास्यभवानीमित्यप्याहयवेयत्रविवर
णाकारांतरसंमतपवपादइति अत्रोच्यते इहतावदेकैकोदेवीप्रत्येकैकेन श्लोकेनस्ततिः प्रकृतेति केनोक्तंय
तः श्रीरुद्रकालारिनरुद्रकालीमहारिकाया अपि यासाजगदुंसयतेसमग्रंमृत्योर्वपुर्ग्रासयंतीतिविश्वक धामा
मित्युपीयसहस्रदीप्तांतनोमिकालानलमद्रकालीमितिद्वितीयेन श्लोकेनस्ततिः समस्तीतिश्रीयमकाली
महारिकायाः श्लोकयुगलेनस्तनोकपवायंसंभरति अथायमपिभवत्कल्पितयवश्लोकइतिचेत् नैतत् श्रीरु
स्वनाथेनापिस्वलिपिविवरणेस्वश्लोकसदृष्टत्वात् सर्वेषामेवविवरणकृतोप्रवृत्तिपदपादानांश्लोकानां

चहत्यासोऽप्यनेशमस्मत्तृष्टयवपादेकप्रवायेप्रदेशः नत्वेवेतल्येपादः साधुरयमसाथुरिति विचारः किं न प्रीयते
यद्यप्यवसमूलः पादः सपवसाथुरितरधितरयेति मूलं चात्रोभयत्रापि प्रदर्शितेन क्रमेण समानमप्यप्यामशयेक
तरपरिग्रहेयद्यासंगुत्तपदपापवनिबन्धने यथोक्तसंमत्तरमगुरुभिः अपरिशीलितशास्त्रसंप्रदायेः स्वविमर्श
मूलैर्देवानां प्रियैर्यत्किंचिदत्रोच्यते तदुपेक्ष्य समेवेत्यलमतिरहस्यप्रकटनमहासाहसेन किंचात्रकलममुच्य
ते होपोत्तानेचसंख्यानमस्यतोऽतिभेदनात् गतिः स्वरूपारोहिते प्रतिबिंबवदेव यत् नादः स्वात्मपरामर्शो
यत्तातद्विलोपनात् कलकिलबिलत्तेपे कलगतो कलसंख्याने कलशदृशतिथात्तत्र तद्वयस्येव यथायमर्थोऽय
द्वृत्तिर्ज्ञानेव वर्तते इति एतदेव क्रमेण व्याचष्टे क्रममित्यादिभेदनमिति वहिरुलासने अतिकल्पनमिति स्वात्म
भेदेन परामर्शः भेदितस्यैव प्रमात्प्रमेयदिरर्थस्य परंपरापोहनादिदमिदं नानिदमिति प्रतिनियतयावस्थाप
नात्संख्यानं विकल्पः गतिश्चाप्रगत्युपसर्जनात्प्राप्तिस्तेन भेदितोऽर्थः संविलक्षणं स्वरूपमारोहति प्राप्नोतीति
स्वरूपमारोहीतस्य भावस्तत्र न चैतच्छब्दे देवदत्तस्यैव क्लृप्तिविबवदिति प्रतिबिंबस्य हितद्वयतिरिक्तमे
पितद्वयतिरिक्ततयेवावभासो भवेदिति भावः स्वात्मपरामर्शोऽप्यनेति नदनमात्ररूपत्वात् तद्विलोपनादिति
तेषामविकल्पज्ञानादीनां विलोपनादयद्वस्तनादित्यर्थः यत्तद्विभिन्नस्यैव भवेदिति भावः एतदेव प्रकृते विप्र
मयति इति पंचविधामेनां कल्पनां कुर्वती परा देवी काली तथा कालकर्षिणी चेति कथ्यते परा देव्या एवैतद
र्थानुगमादेवं व्यपदेशा इत्याशयः न केवलमस्यायतपवव्यपदेशायावदनेपि इत्याह साहसद्भावसंज्ञायास्ते

श्री.
तं.लो.
१३५

139

नोक्तायत्प्रमात्तु पतावदंतसंविज्ञौप्रमात्तत्वेस्फुटीभवेत् वामेश्वरीतिशब्देनप्रोक्ताश्रीनिशिसंचरे तेनास्याः काल्या-
दिशब्दमपदेशनायाः परामहारीकायामात्तसद्भावइतिसंज्ञोक्ता यदेतावदंतं द्वादशदेवीपर्यंतं यथायथमुद्रैकमा-
सादयेत्यंसंविज्ञौसकलादिप्रमात्तुप्रमितिक्रियाकर्तृत्वलक्षणंप्रमात्तत्वेस्फुटीभवेत्तत्तत्रस्वप्रकाशपरमे-
विदेकरूपतामात्तन्मात्तुणांसद्भावइति यदुक्तं तत्र सद्भावः परमोऽस्यमात्तुणां परिपक्षेते इति श्रीनिशिसंचरे इति
श्रीनिशाटने यदुक्तं तत्र एवातकौलिकीवियासर्वसिद्धिप्रदायिका सकाशादेव देवस्यनिर्याताशक्तिवर्त्मनि
वामेश्वर्यवतारे तत्प्रकाशतमुपागतेति ननुसृष्ट्यादिद्रूपोपग्रहेणावभासभेदात्कमिकतयावैचित्र्यातिश-
यादस्याः कथमेतदुत्पत्तिरिति शङ्काह इत्यं द्वादशायां संविज्ञिष्टं तीविषमात्तु एकैवेति न कोऽप्यस्याः क्रमस्या-
नियमः क्वचित् क्रमाभावात्तद्युगपत्तदभावात्क्रमोपित क्रमाक्रमकथातीतंसंविज्ञत्वे मुनिर्मले इत्युक्तेन प्र-
कोराणपैव संविदेवीविषमात्तु स्थितिबहुवचनार्थो लसते इति प्रमाणादेरणां ज्ञेयात्प्रमात्तु प्रमाणादिविषय-
तया द्वादशायां तेनाप्यवभासमाप्येकैवादितीयेत्यर्थः विष्णोर्मात्रेण परिसंस्तुत्याग्र्यं स्यात्तत्तत्स्वरूपात्प्रपणा-
वइत्याशयः अतएवास्याननियतः कश्चित्क्रमो येन द्वादशायां तेनैव परिसंस्तुतेदिति स्यात् परस्याः संविदे-
हिसृष्ट्याद्युपाधिसंभेदेन परिसंस्तुरेणपि सकृद्विभाजो यमात्तेत्यादिनीत्यास्वरूपावभाविक्केदाद्विभुता-
दिवदंतं रां तत्राप्रकाशनायोगात्त्वात्मनिकालावकेदयवनास्तीति कोनामतदात्मभूतस्यक्रमस्याप्यवका-
शः अतएव चनाम्यायोगापये तद्विषयार्थं च येन परिसंस्तुरितोरयः शलकाकल्पयोर्द्वयोः संभवति नैवेतदयेतया

१३५

मः कश्चित्स्थानीयानास्तीतिकस्यनामयुगापद्धावः श्रुतपवास्याः क्रमाक्रममाभ्यामपिनयोराः तदाह क्रमाभावादि-
त्यादि नन्विहावाच्यं क्रमाक्रममाभ्यामपदार्थानां योगः संभवेदितिकथसक्तं संवित्तत्वेन दतीतमित्याह सनिर्मल-
मिति अनिर्मलपवहिस्रुत्यादिनायाप्रमाताजन्मादिक्रियावभासभेदावस्थाभेदावभासक्रमेण कालाव-
च्छेदवान्वात्तानं पूर्वावस्थाविनाशावभासापेक्षयातीतिचितेनवभासेन यत्पुंस्तदतीतत्वाजुरोयेन वर्तमानत-
यावभासयति वर्तमानावभासापेक्षयावपरिणामावभासादिदृपंभविष्यदवस्थां ज्ञेयवस्थापयति स्वसत्ता-
कालभाविनंतीलात्पर्यविशेषं च स्वापेक्षया युगापद्धावेनाभिसम्यते इतितस्यैव क्रमेणोपयावभासः यत्कृतं
सर्वत्राभासभेदो हि भवेत्कालक्रमाकरः विच्छिन्नभासः श्रुत्यादेर्मातृभातस्येनासक्तुदिति ननु यथेवं तदस्या
परस्याः संविदा कथेनामावाहमविस्मर्तनयात्मकत्वात्क्रमाजुप्राणिता पूजा भवेदित्याशंक्याह तदस्याः सं-
विदोवेद्यायत्रक्तापि प्रवर्तने तत्र तादात्म्ययोगेन पूजापूर्णैव वर्तते यत्र क्वचित्संविदवष्टेभेनावस्थानेनाममुच्यते
पूजा न पुनरावाहनादिदृपेति तात्पर्यार्थः यथोक्तं यस्मिन् यस्मिन् श्रुतवरेतत्सर्पाज्ञादनिर्देतिः तदवष्टेभ्यो
गोयः स हि पूजाविधिः स्मृत इति नन्वमेव कातावत्पूजानमस्यादिति सर्वत्रैवोक्तं मंत्राश्च विदिसंविदो विक्तास्ते
विदेकात्मेनावस्थानं पूजा इत्युक्तं हीयेत अतस्तिरेके च तेषां एव गुणदेश एव तत्कार्य इत्याशंकार्गभीकारेण
प्राप्तावसरं संविद्विदो दयानुमृत्तत्वेन जेद्विशोदिष्टं मंत्रवीर्यप्रकाशयित्वाह परामर्शस्वभावत्वादेतस्याय-
स्येधुनिः मदोदितः स एवोक्तः परमं हृदयं महत्त यः खलु परावायूपः स्वरसोदितो धुनिः अहं परामर्शात्

तै.लो.
१५

नादौ नास्माच्चरयिताकश्चित्तिहेतानविद्यते सयमश्नतेदेवः प्राणिनामुरसिस्थितिः इत्याद्युक्ताप्रत्ययमनन्यापक्षे
त्वेनातएवमदानित्याविरतेनद्रूपेणोदिताउभयत्रास्ते सपर्वतस्याः परस्याः संविदः परमेसारभूतं महत्सर्वत्र सर्वदा
वाच्यमिचरितस्वरूपत्वाद्यापकं हृदयंतथ्यं सर्वशास्त्रेषूक्तं यस्मादहं परमर्शात्मापेक्षयात्मासंभावोयन्मह
त्त्वादिष्टात्मनेयं परिस्थितं यदाहुः चित्तिप्रत्ययमर्शात्मापरावाक्त्वरसोदिता स्वातंत्र्यमेतन्मात्रं तदेव परं
मात्मनः सास्फुरन्नामहासत्तादेशाकालाविशेषिणी सैवासारतयाप्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिन इति न केवलमयमहं
परमर्शात्मापरास्त्रहृदयतयैवोक्तोयात्स्येदादिद्रूपतयापीत्याह हृदयेस्वविमर्शासोदावितापेक्षविश्वकः
भावग्रहायपर्यंतभावीसामान्यसंज्ञकः स्पंदः सकथ्यते शास्त्रे स्वात्मसुखलनात्मकः हृदये हृदयं बोधपर्या
य इत्युक्ता बोधे स्वप्नभूतयोसौ विमर्शः सदावितंबहीत्यनया प्रसारितं यद्यच गालितं मंतश्चोतीकृतमर्शः
संविद्येनासावतएवभावग्रहस्यविश्वात्मतां बीकारस्यादौ निर्मितावसरेपर्यंतं संनिहीषीसमयेव भवन
शीलोतएव स्वात्मविकाससंकोचमयतया तच्छूलनाद्रूपोत्पवविशेषद्रूपया अनुज्ञासात्प्रशमाश्रुसार्म
न्यशाहवाच्यः स्पंदशास्त्रादौ स्पंदः कथ्यते किंचिच्छूलनात्मकोच्छूलनात्मकरूपा उगमात्स्यं दशाष्टमिथे।
यतयोच्यते इत्यर्थः ननु यथेवं तद्बोधस्य किंचिच्छूलनेन स्वद्रूपप्रशयावात्त्रित्यताहानिस्पादित्याशंक्याह
किंचिच्छूलनमेतावदन्यस्फुरणं हियत कुत्सिरेषा विबोधाद्येन संविदनया विना किंचिच्छूलनेनामेत
उच्यते यद्वा यस्यानन्यापेक्षेस्फुरणं प्रकाशनं परतोऽस्य तत्प्रकाशोपि तंबप्रकाश एवेत्यर्थः इदमेव हि नाम ज

१५.

उभयोर्वैलक्षण्यं यत्तस्यमेव तथा तथा प्रकाशते इति एवमयमहं परामर्शः सन्दर्शास्त्रादौ यथासन्दर्भेनोक्तस्तथैव।
श्रीमद्विष्णुकेलार्धनिमित्तेनापीत्युक्तमन्निरेषाविबोधाद्येति ननु सर्वेषु शास्त्रेष्वेव कस्माद्भेद इत्याशङ्क्याह
न संविदां नयाविनेति इदमेव हि संविदः संविदं यत्सर्वमाप्नुयातीति अथ यथासंस्मृतं तदर्थो परोऽपि स्फुटिका
दिभ्यो वैलक्षण्येन स्यात् यउक्ते स्वभावमवभासस्य विमर्शविडरन्यथा प्रकाशार्थो परोऽपि स्फुटिकादिजो
यमइति एव संविदः शुद्धतेऽपि तत्तदर्थो परकृतयापरिस्फुटार्णनामशब्दोऽयमित्युक्तं स्यात् ननु कथमेतच्च
ज्यते इत्याशङ्क्य दृष्टं तयति नित्यं रंगादिभ्यो नैव हि मिथुना एतदेवोपसंहरति सारमेतत्समस्तस्य यच्चित्तारंज
उंजगत् तदर्थं न प्रतिष्ठात्तात्सारं हृदयमहत् एतद्विमर्शलक्षणं वस्तुसमस्तस्य चेतनावेतनात्मनो विषय
सारं जीवस्थानीयं यतः संविनिष्ठा हि विषयव्यवस्थितय इत्यादिनीत्याश्रयायात्मनो जडस्य जगतस्मावत्सं
वेद्यत्वात् यथानुपपत्त्या संविदेव प्रतिष्ठास्यानमित्यविवादः तस्याश्चित्तः समन्तरोक्तस्वरूपे हृदयमेव।
स्वात्मवसत्कृतिनिबन्धनत्वात् सात्त्विकं यत्तदर्थं नमेव तस्याः स्वात्मप्रतिष्ठानं अथवा हि जायमेवाप।
तेदित्युक्तं ब्रह्मशः एतदेव प्रमेयांतराभीकारेणाप्युपादयति तथा हि संविदो ब्रह्ममूलं मायां उमेतिते
इच्छात्मानक्रियारोहं विना नैव स उच्यते तत्कृतिवित्तयारोहाद्देवी येचिदात्मनि विस्तृत्यते हिततस्मा।
द्विर्वाच्य विस्तृत्यते इदं हि ब्रह्ममूलं ब्रह्मा उरंभकमर्थाद्भीकृतप्रकृत्यं जेतमयां उेत प्राप्तं संशमायीयं।
विश्वं प्रतिभासमानत्वात् साविद्यमानमपि प्रतिभातोऽपर्यः परामर्शमन्तरेणाप्रतिभात एव प्रमातव्यं विप्रोते

श्री.
तं.लो.
१५१

रित्यायुक्तयुक्त्याजित्तामादिक्रमेण स्वातंत्र्यात्मनो विमर्शशक्तेः पल्लवप्रायास्वच्छाज्ञानक्रियासुयावनादृढे तावन्नथा
तदाब्जाभावात्तैव स उच्यते इदमेतदिति व्यवहरणीयतां नैतीत्यर्थः यतस्तद्विषयश्रद्धादिशक्तिव्यात्मनि विमर्श
लब्धप्ररोहसत्परप्रमात्रात्मनि विमर्शो लब्धप्ररोहसत्परप्रमात्रात्मनि भेदवीये दूषे विसृज्यते तत्र विप्रोक्तियायादि
तिसंहारक्रमः प्रथमास्तृष्टिक्रमेण भेदवीयादृष्टातद्विषयबहिर्विसृज्यते शक्तिव्यसोपा नावरोहक्रमेण कलादिस्मि
तिपर्यन्तेन दूषेण वभासते इत्यर्थः अनेन संवित्कृमानतिरिक्तशक्तितामभियोतयितुं श्रीपरावीजस्यापि उभयथा
गभीकारेणोदयउक्तः तथाहि ब्रह्ममूलसदितिनेन सकारस्योद्धारः यदा प्रायेनागमेत्तृतीयं ब्रह्मसु श्रोणीत्या
युक्तं तस्यैव च माया उ संज्ञितमित्यनेन व्याप्तेः प्रदर्शनं सचस्वरं विनोच्चारयितुं न शक्य इत्यस्मिंश्चतुर्दशोऽयमिच्छा
दीभूतविशक्तिकेशत्वायुक्तेरित्यादिनौकारस्योद्धारः तस्य चेच्छादीनां शक्तितातदेव व्याप्तेरपि प्रदर्शनं विसृज्य
ते इत्यनेन विसर्गस्योद्धारः तस्य च भेदवीये चिदात्मनीत्यनेन व्याप्तिः यउक्तं सार्णेनां उच्यते व्याप्ते विमृशेन च तथैकं
सर्वातीतं विसर्गेन पराया व्याप्तिरिष्यते एतदेवोपसंहरति एवं स दूषतैवैषां सतां शक्तिव्यात्मतां विसर्गपरवो
येन समाक्षिप्येव वर्तते एवं यथोक्तयुक्त्या ब्रह्मांशदीनां सतां विश्वरूपतया प्रतिभासमानानामेव स दूषता पर
वोयेन महशक्तिव्यात्मतां विसर्गं च समाक्षिप्येव वर्तते विसर्गोपा रोहक्रमेण परप्रमात्रैकात्म्येन प्रसूयतीत्यर्थ
अनेन च सकारस्यैवौकारविसर्गो जीकारेणाभिधानात्प्राधान्येनोक्तेः श्रीपरावीजस्य संहारक्रमेणोदयेऽपि स्त
ष्टिप्राधान्यं दर्शितं यद्वसति प्राप्यांस्तृष्टौ च हृत्मातमिति एवं संवित्क्रमेण परावीजस्योदयमभिधायैतत्समा।

१५१

नक्तं दत्ताभिधितया श्रीपिंडनाथस्यापुदयमभियजे तत्सदेववहीरूपे प्राविधाग्निविलापिते अंतत्रादपरामर्शः
शेषीभूतंततोपलं स्वात्ममेवसंप्राप्तं शक्तिवित्तयोचरात् वेदनात्मकतामेतत्संहारात्मनिलीयते उदिष्टं
रवहीरूपतया प्रतिभासमानत्वेन सद्विद्यमानमेव प्रतिभासमानत्वात् नथानुपपत्त्या बोधः प्रमाणत्वा संकुचि-
तः प्रतिभासः सयवाग्निस्तेन विलापितं वहीरूपतया भस्मसात्कारेण स्वात्ममात्रपरमार्थतामापादितं सदेतः
प्रमात्रैकात्म्येन न दं निदंता परामर्शतितत्कारेणो ह्यस्योभावहं परामर्शः तच्छेषीभूतं स्वस्वरूपपरिहारेण
तदेकात्मतामापन्नमण्यत्वेन सत्त्वं मानमेवाद्यात्मभेदसंस्कारस्यापि शून्यतापादनेनाप्यर्थात्मात्ममेवसे
प्राप्तं परप्रमात्रात्काशमात्ररूपतया प्रस्फुरितं सत्त्वमात्मसंक्रियादिशक्तित्रयसोपानारोहेण वेदनात्मक
तां विदिक्रियाकर्तृत्वात्मकस्वतंत्रशक्तिरूपतामासायसंहारात्मनिसर्वसंहारसंहारमपि संहरेत् सशक्ति
देवदेवस्याभिन्नरूपाशिवात्मिका इत्याहुतस्वरूपे श्रीकालसंकुर्विणीयात्मनिलीयते तदेकात्म्येन प्रस्फुरती
त्यर्थः अत्रच संवित्क्रमेणैव श्रीपिंडनाथस्याग्निरिति तदनुसारेणैव तस्योद्धारः कृतः तथाच विशेषं यत्तदाह
कत्वाद्दोधाग्निबीजस्य प्रमाणत्वनः संकुचितस्यापि बोधस्य मायाप्रमातरिलय इति तादेत्यादिना संहारं
इलित्वात्मकस्यैतद्रूपलियेः कृत्वाणस्य परप्रमातरि च मायाप्रमातृत्वस्याभाव इति वात्मकत्वमिति आदि
ना बोधात्मनः स्वर्णस्य परस्यापि प्रमातरि स्थायाः शक्तयः सततसिद्धिः शक्तिवित्तयेण तेन तदात्मनो यानि
बीजस्येष्वादीनां च शक्तीनां स्वातंत्र्यशक्तौ पिंडीभाव इति वेदनात्मकतामित्यनेन विंदोऽस्योद्धारः एवैरेकादिः

श्री.
ते. ला.
१५१

142

वित्तं तवार्णयं च कुरुपतया श्रीपंचपिंडनाथो यमित्यागमज्ञाः अथ प्रपन्नस्य शिवनभसि विगलितान्तः कौं उत्स
न्नेष विगलितान्तः प्रचलितसकलरंभः कामित्याहृदयकुरुमथिदुःखः योगीश्वर इवास्ते तस्य स्वयमेव यो
गिनीहृदये हृदयनभोमंडलंगे समुच्चरन्तलकोटिशतदीप्तमित्यादिना भोगे तरेणोदय उक्तः एतदेवोप
संहति इदं संहारहृदये प्राचां सृष्टौ च हृत्माते इदमित्यनेन श्रीपिंडनाथ परामर्शः अस्य श्रीपराबीजवत्सु
ष्टिक्रमेण संभवत्युदये रेफादीनां वर्णानां भेदसंहारकत्वात् तस्याथान्येन निर्देशः संहारहृदयमिति अतए
व श्रीस्तोत्रभट्टारिकेण कालानलाद्यो मकलावसानं विमंजगद्भ्रामकलालयेन चक्रं महासंहतिरूपमुपे
गतं चिदाकाशपदस्य मित्यादिना संहारक्रमेणोवास्योदय उक्तः प्राचामिति प्रागुपाते जीवपराबीजम्
अस्य च संहारक्रमेणोदयेऽपि ततएव सकारे स्मिन् स्फुटं विष्णुप्रकाशते अमृतं च परं यामयोगिनस्तत्त्वचक्षते
इत्यादि पूर्वोक्तयुक्त्या विष्णुप्रायकारितया सृष्ट्या यात्मनो मृतबीजस्य प्रायात्प्राज्ञानिर्देशः सृष्टौ हृदि
ति एतदेवान्प्राप्यतिदिशति एतद्रूपपरामर्शमहृद्विममत्ताविलं अहमित्याहुरेषेव प्रकाशप्रका
शता एतद्वीर्यं हि सर्वेषां मंत्राणां हृदयात्मकं वित्तानेन जडास्तेऽस्तीवा इव हृदा विना एतद्रूपः श्रीपरा
बीजादिविषयतया सृष्ट्यादिक्रमेणोदयमाणः समनंतरोक्तस्वभावो यः परामर्शस्तं वरे सोदितत्वादहं विम
मत एवेदेता परामर्शप्रतियक्षभावात्मककालव्याकले कितवा दनाविलमहमित्याहुरे परामर्शात्मक
त्वेन कथयेतीत्यर्थः अहं परामर्शोऽप्युत्तरादां तं सृष्टिक्रमेण ततोऽप्युत्तरांतं संहारक्रमेणोदेति इति सेव

१५२

भाभावः यउक्तं प्राक् अवत्रराया प्रवृत्तिर्हेताविश्वसृष्टिणी प्रसाहताशेषविश्वानुत्तरेमाविलीयते इति एव
चास्य श्रीपराबीजपिंडनाथाभांसमानकसत्त्वमित्युक्तं स्यात् परस्याहिसंविदो नंतविश्ववैचित्र्यलये दयउ
यत्तयापरिस्फुरणं नाम परमार्थः सर्वेषामविशिष्ट इति किं नाम भिन्नकसत्त्वेति मितं स्यात् ननु परासंविन्न
इत्यतया किमिति परिस्फुरतीत्याशंक्योक्तं एवैव प्रकाशस्य प्रकाशतेति अतथास्य परस्य प्रकाशस्य जग
हृदा देवैर्लक्षणं न स्यात् यउक्तं प्राक् अस्यास्य देकदूषेण वपुषा चेतसि हे श्वरः महेश्वरत्वे संविन्नत्वं तदस्य ह
दादिवदिति ननु संज्ञाणां वीर्यं अभिधातुं यको तं तकिमित्यकोऽयव परस्याः संविदः स्वप्नमुक्तमित्या
शोकगाह एतदित्यादि एतदित्यहे परामर्शानुसृतं संविन्नत्वं सर्वेषामिति न केवलं श्रीपराबीजपिंडनाथेयो
रेवेति भावः अनेनेत्यहे परामर्शात्सना वीर्येण जग इति स्फुरन्नाश्रुत्यादा प्रयोजका इत्यर्थः यउक्तं आदि
मां त्वविहीनास्तु संज्ञाः स्युः शरदध्रवदिति न केवलं मनेन वीर्येण संज्ञापव वीर्यवतो यावत्तदित्तरदपीत्या
ह अकृत्रिमैतद्दयादृक्को यत्किंचिदाचरेत् प्राण्यहामृशते वापि स सर्वो स्य जपो मतः अकृतकाहं प
रामर्शे गहिघो गीतदनुवेयेन यत्किंचिदाद्य व्यवहारयोग्यं बाहरे त्स्यास्य सर्वो जपः सर्वस्यैवास्मात्सर्वदेव
ताविमर्शानवरतावर्तनात्सत्त्वेन मेव रूपतया परिस्फुरेदित्यर्थः यउक्तं श्लोकगाथादियत्किंचिदादिमा
त्युत्तं युतः तस्माद्विदेस्तथा सर्वसंज्ञत्वेनैव पश्यतीति अतएव कथाजप इत्याद्यन्योक्तोक्तं यदभिप्रायेणो
वातो बाह्ये रपि योजन्यः स जप इत्याद्युक्तं अनेन च मेव वीर्यानंतरेणानुज्ञोद्विष्टे वास्तवजपाद्युपकोतमूत

श्री.
तै.लो.
१५३

अतएव वास्तवंस्वरूपं तावदुक्तमिदानीमादिशद्दृष्टीकृतं वास्तव्यानाद्यभिधातुमाह यदेवसेष्ययास्तृष्टिस्वाभावा
द्वहिरंतरा निष्कीयते तदेवास्थानं स्यात्परमार्थिकम् एवंविधः त्वलयोगी सृष्ट्यादिपंचविधकृत्यकारित्वल
क्षणतत्त्वाभावादेतोयदेवसेष्यया बहिरंतर्धानीलमुत्वाद्यवभासयति तदेव नामास्यसंविन्मात्रद्वयत्वात्परम
र्थिकं स्थानं न तन्नियतं च दशभुजाय न्यक्तिं चिदित्यर्थः ननु यद्येवं तदशुभादिनियताकारं स्थानादिकिमि
त्सुक्तं इत्याशंकाह निराकारे हि विद्यान्निविष्टा कृतिमये सति फलार्थिनां काचिदेव यथेयत्वेनाकृतिः स्थिति
निराकार इति नियताकार इति इत्यर्थः ननु विश्वाकृतिचेष्टिज्ञातत्कथमस्याकारोत्तरपरिहारेण नियत
ताकामतया भासः स्यादित्याशंकाह यथास्य भेदात्पूर्णेऽपि भावे जलमुपाहरत् प्रत्याकृत्य पदानेन ननु तदमर्थ
यतेरसात् तथैव परमेशाननियतिप्रतिज्ञे भनात् काचिदेवाकृतिः कांचित्सूते फलविकल्पनां यथास्य भे
दात्परस्य विभागे नावभासा कृत्तुं कांचन तद्वदत्वाद्याभासेः पूर्णेनेकाभाससंभिन्ने च दौर्भावे जलमुपाहरत्तु
दकारणान्नियतार्थक्रियाकारी प्रमाता कंचन ताकोरांतरा भासमपहायार्थितात्तत्तस्यात्मकात्मात्त
त्तदर्थक्रियात्तसंचदमर्थयते तस्मै नास्यावभासो जायते इत्यर्थः तथैव विश्वाकृतिचेष्टिज्ञातः पारमेश्वर
नियतशक्तिपातमाहात्म्यादाकृत्यंतरपरिहारेण काचिदेवाकृतिरर्थात्तस्य चिदेककोचिदेव फलविकल्प
नां सूते इति युक्तमुक्तं फलार्थिनां काचिदेवाकृतिर्यथेयत्वेन स्थितेति यस्तन्नियतार्थक्रियार्थी तस्यानवकि
र्तमेव रूपं अवभासते इत्याह यस्तु संपूर्ण एव द्योतनफलं नासवां ह्यति तस्य विश्वाकृतिर्देवी सा चावच्छेदव

जैनात् तेन बुभुक्षोन्नियताकारं ध्यानं समुत्तमं नित्यताकारमिति विषयविभागः यद्वसति सायकानां बुभुक्ष
एवं विधिन्नियतियं वित्तः समुत्तमं तत्तद्विदां सपवत्तिरर्गलः एवं ध्यानस्य वास्तवं स्वरूपमभिधाय मुद्राया
प्रणमिथे कलयोगिन उदिके भैरवी ययरा सवान् दूर्गितस्य स्थितिर्देहे मुद्रिया काचिदेव सा कलशरीरे सत्यपि
प्राप्तपरमेश्वरैकात्म्यस्य योगिनो जयवत्तत्रैव दार्ढ्याद्विस्तृतदेहभावस्य काचनोपितत्वादिद्रुणादेहे स्थितिः सैव
विद्यति प्रतिकृतिद्रुपावास्तवी मुद्रा नतनियतकरादिनिर्वर्त्य सन्निवेशादिद्रुपेत्यर्थः यदुक्तं नादेमंत्रः स्थिति
ति उद्रेनि यदभिप्रायेणैवेतो वास्ये रपि मुद्राया काचिदा स्थितिरित्या युक्तं इदानीं होममपि वास्तवेन द्रुपेणा
भिधातमाह ग्रंथरिथन संभारमनयेत्येव नित्यशः जाज्वलीत्यविलासौ च प्रसृतो ग्रशाखः शाखी बोधार्थेना
तादृशे भावाविशंतस्तस्य सत्तदः उद्रेचयंतो गच्छंति होमकर्मनिमित्ततां यदुक्तं संनिदियशाखा जालजटि
लेजातवेदसि बोधाख्ये भाववर्गस्य भस्मीभावोत्पत्तिर्यामिति यदभिप्रायेणैवास्मदुक्तमिदं पि शाखद्विसम
नस्वरप्रकृतयो विस्तृतचित्ताभ्युद्ये विज्ञानतनूनपातिवित्तो नो म्मावस्य द्रुवते तैसां संततसर्वमेधयजननी
शमहायज्वनानो मयेव भूयत्तलः क्षणमपि दीर्घस्थितिर्लक्ष्यते इत्या युक्तं न केवलमेतत्परस्वरूपवशा का
वितादात्मनो बोधोपयोगियावत्प्रवाणीत्याह यंकंचित्परमेशानशक्तिपातपवित्रतां पुरोभावास्तयेति हे उक्त
वहीति तत्त्वसः यंकंचित् न मे प्रियश्च तर्वे दो मद्रक्तः स्वयं बोधिवा तस्मै देयेत तो ग्राह्यं सत्तत्त्व एव यथा ह मि
त्या युक्तमनियते पारमेश्वरैवेव शक्तिपातेन यवित्रीकृतमनुग्राहीतया प्रभावयित्वा क्तवयथा क्तवास्तवजया

169

१५५

मिति निश्चयेत्यादास्यति विवादभेदे नैव मत्तये तथैव पूजायात्मन्यनेकस्मिन्निकल्पमुक्तेव रुपाः सात्मानेभे
रवदूयतया पण्यनचिरेणैव काले नैतन्मयी भवेत्तदैकात्म्यं प्राप्नुयादित्यर्थः तन्मयीभावो नाम किं स्वरूपस्या
ह तन्मयीभावेन नाम प्राप्तिः सावुत्तरात्मनिः अत्रुत्तरात्मनि प्राप्त्यापि किं भवेदित्याशङ्क्याह पूर्णत्वस्य पराया
रामेत्यत्र न फलोत्तरं सावुत्तरात्मनि प्राप्तिः सर्वतो नैराको सात्मा पूर्णस्य पराकाष्ठेति तावत्तत्किंचित्फलं संभवेत्
न सत्र साकोत्तरस्य नामा प्यवशिष्यते येन फलोत्तरमपि मृग्यं भवेदिति भावः साकोत्तरादिप्रसातात्फलं
मर्थयानः प्रथमेतावत्साधनमन्विष्यति यथोदकाद्वरणार्थी चटंतसाधनं च प्राप्य तत्फलमासाथयेदिति नैरा
कोत्तस्योत्पादोदोदासीत्यमवलंबमानः स्वात्मन्येव तिष्ठेत् किंतु न तत्पूर्वनैराकोत्तं हाणोत्तरेणाकोत्तरा
णुलासात् अतएव न तत्पारमार्थिकं साकोत्तं तेषां न स्य तथा कल्पनात् अतश्च तत्रैव तत्रैव फलं फलोत्तरेपि
संभवेत्सर्वतएव साकोत्तरस्य ह्ययात् तदाह फलं सर्वमपूर्णत्वं तत्र तत्र प्रकल्पितं प्रकल्पितैः पूर्णत्वे फ
लमप्यकिमुच्यते पूर्णत्वे इति पूर्णत्वनिमित्तं तत्रेति सर्वस्मिन्फले एतदेव मप्रशंसमप्यसंदहरति यस्यागवि
धिः कोपिकस्यापि हृदिवर्तते यस्य प्रसीदे श्चिश्च केंद्रागयश्चिश्च मज्जन्तः तन्नेवं विधस्य यागविधेरध्यासमा
त्रादेव किं नामो मानस्य सामात्यत्र मस्य भवेद्यदेव मुक्तमित्याशङ्क्याह अत्र यागे गतो ब्रूकिं कैकैव ल्यमधि
गच्छति लोकैरालोक्यमानो हि देहव्यविधौ स्थितः अत्रैवं विधेयगोलव्यप्ररोहः कश्चिदप्यश्चिश्च मज्जन्तो देह
व्यविधौ स्थितोऽपि जीवन्नपि लोकैर्बद्धात्मभिरनैर्ग्राह्यग्राहकभावो हि सामात्यः सर्वदेहिनामित्युक्त्या स

श्री.
ते.लो.
१५५

मानकदातयाववहत्रालोक्यमानः कौवलमधिगच्छति ग्रासग्राहकभावाद्यात्मभेदायदस्तनेनप्रत्यभिज्ञातशिव
स्वभावस्वात्ममात्ररूपतयापोस्फुरीत्यर्थः अयमेवहिसमानेववहारेवदुमुक्तयोः विशेषायमुक्तस्यस्वांगारूपतय
भावाग्रवभासंते बहस्यतस्वरूपतः परस्परतयासंतभेदेनेति यउक्तं मेयंसाधारणमुक्तः स्वात्माभेदेनमत्यंते स
देशरोयथावहः पुनरप्यंतभेदवदिति अतएवजीवन्मुक्तविषयतयाभावात्तन्मेवमभ्युदित्याह अत्रनायः
समाचारं पटलेष्टादशेभ्यथात् अष्टादशेष्टादशेप्रकृतत्वात् श्रीमालिनीविजयसत्के अत्रत्यमेवग्रंथंपठति ना
त्रशुद्धिर्नचाशुद्धिर्नभसादिविचारणं नष्टेनानापिचाद्वैतलिंभाष्टादिकेनहि नचापितत्परित्यागोनिष्कारिग्रह
तापिवा सपरिग्रहतावापिजटाभस्मादिसंश्रुतः तस्यागोनब्रतादीनांचरणचरणंचयत् क्षेत्रादिसंप्रवेशश्चस
मयादिप्रलापने परस्वरूपलिंगादिनामगोत्रादिकंचयत् नास्मिन्निधीयतेकिंचिन्नचापिप्रतिष्ठित्यते विहि
तंसर्वमेवात्रप्रतिष्ठितमथापिवा किंदेतदत्रदेवेशिनियमेनविधीयते तत्रेवेतः स्थिरीकार्यस्तत्प्रसन्नेनयोरि
ना तश्चयस्ययथैवस्यात्सतयैवसमाचरेत् तत्रेनिश्चलचित्तस्तभुजानोविषयानपि नसंसृष्टेपतेदोषैः सप
अपत्रमिवांभसा विषापहारिमंत्रादिसन्नज्ञोभक्तयन्नपि विषंनसृष्टेतेनतद्व्यागीमहामतिः अनेतच्चास्त
वज्रपादिसामनेतर्येणानुज्ञोद्देशादिष्टस्यविधिनिषेधतत्पत्तस्याशुपक्षेपः कृतः एतश्चवज्रमोदत्तमत्वेन
वैषम्यात्त्वयमेवव्याचष्टे अशुद्धिर्नकथंनामदेहायंपांचभौतिकं प्रकाशितातिरिक्तेकिञ्चाशुद्धीहिवस्तनः
यत्रामहिपांचभौतिकेदेहायं रूपादिपंचवर्गायंविषयमेतावदेवहि इत्याद्युक्तयुक्त्यानिविलमेवजराउदयव

१५५

तिपदार्थजातेतत्तयमिवाशुद्धमर्थाशुद्धंवायतः किंशुद्धशुद्धीप्रकाशातिरिक्तेवतिः सत्यपिवस्तुनिनीलानी-
लादिन्यायेनप्रतिभासविकारविकारिताभावादस्तथर्मतयानभवतश्चतुर्थः अतश्चयस्ययोनयर्मः सतयानभ-
वेदिति इदंशुद्धमशुद्धंइदंइतिविभागोऽप्येतन्नन्वनुभवायक्रवोर्यलोकेतिनाथस्यशुद्धशुद्धिवावहारस्यदर्श-
नात् नैतत् नवयेशुद्धशुद्धिवावहारमुपक्रमहेकिततेवस्तथर्मतयानभवतश्चतुर्थे प्रमाताचवावस्यतिइदं
शुद्धमशुद्धमिदमिति वस्तथर्मतेनानयोश्चुद्धेनकदाचिदपिशुद्धेच्छुद्धमपिवानाशुद्धंस्यात् नाहनीलमनीलम-
पिकदाचिद्वेत्त्वभावस्यान्याकार्तमशक्यत्वात् तथातेचतैजसादीनांमणीनोचसर्वस्याप्रममयस्यचमस्तना-
द्भिः सृदाचैवशुद्धिरुक्तामनीषिभिरित्यादिश्रुतीनांयुक्तिबाधितत्वेस्यात् एवंप्रमातृथर्मतेशुद्धेवेतस्त्वतेरेण
शेषाद्यते तत्किंशुद्धेनाशुद्धेनचेत्याह अशुद्धस्यचभावस्यशुद्धिः स्यात्तादृशैवकिं अन्योन्याश्रयवैयक्यानवस्थाः।
समवदति तत्राशुद्धस्यपृथिव्यादेर्भावस्यतादृशेनैवाशुद्धेनजलादिनाभावांतरेणशुद्धिः स्यात् नैषपक्षोयुज्यते।
तथः अत्रहीनोवक्ष्यमाणेनप्रकारेणान्योन्याश्रयतादिदृष्टाजालमप्येतत् तदाह पृथिवीजलतःशुद्धेइति
वर्थाभावेत् तवारितोवायुतोवायोस्तेजसास्तस्यवायुतः अशुद्धादेवितिजलदेरशुद्धस्यपृथिव्यादेः शुद्धाशुभ-
योरणविशेषात् परस्परमपिस्यात् इतीदमन्योन्याश्रयतं एवमशुद्धस्याप्यशुद्धेनैवाशुद्धिमेत्तिक्येतत्तदभयोरा-
णविशेषादन्योन्याश्रयत्वमुक्ते अशुद्धेनैषयंक्रमइति एवंवैयंशायपियोत्तं अथाशुद्धस्यपृथिव्यादेरशुद्धादेव
जलादेःशुद्धिरुक्तामशुद्धतायविशेषात्स्वयमेवास्तु किमन्येनाप्यशुद्धेनजलादिनैतिवैयक्यम् अथपृथिवी

श्री
तं.लो.
१५६

वीजलाकुडोजलमणियायोः सोपितेत्तसस्तदप्यन्यस्मादाकाशादेस्तदप्यन्यतश्च नवस्थाने एवमशुद्धस्य पृथिव्या
देर्भावस्याशुद्धादन्यतो जलादेः शुद्धिर्वा नवदते इत्युक्तं स्यात् एवंतर्हि न्यस्माकुडादेव शुद्धिः स्यादित्याह वक्ररूपादि
काः मंत्राः यावनातेषु शुद्धता यावनादिसर्वास्तत्त्वभावतः नन्वाकाशादिभूतपंचकगुणभूतशास्त्रात्मकामंत्राय
दिसु भावता एव शुद्धस्तुक्तिरिति स्वयमेव पृथिव्यादयोपि सुभावत एव शुद्धानसुरित्याह मंत्राः स्वभावतः शुद्धा
यदितेपिन किंतथा ननु मंत्राणां यावनेति शिवात्मता लक्षणं निमित्तं तत्र मस्तीत्याशंक्याह शिवात्मनातेषु शुद्धिर्द्यदि
तत्रापि सान किं ननु नाम मंत्राणां शिवात्मता यावनेति निमित्तं तत्रापि भूतपंचके सान किं भवेत् शिवात्मता हि प्र
काशरूपत्वमुच्यते तेन विना च न किंचिदपि सृजेदिति प्रकाशमानता न्यथानुपपत्त्या स्पष्टवयवोक्तदात्मते अ
थ समानेपि शिवात्मते मंत्राणां मननत्राण्यर्थमकतया तथात्वेन परिज्ञानमस्ति नथरादीनामिति तद्वैलक्ष्यं
एतेन मंत्राणां एव शुद्धत्वमिति मतमित्याह शिवात्मत्वापरिज्ञानेन मंत्रेषु थरादिवत् तेनेन शुद्ध इति चेत्तत्र
मिस्तर्हि शुद्धता एवंतर्हि शिवात्मत्वेन तेभिः नाम शुद्धतोच्यते इत्याह तत्रमिरिति सावधरादिष्वपि समाने
त्याह योगिने प्रतिमाचास्ति भावेऽपि विविशुद्धता यश्च प्रायाणां हि मंत्रेष्वपि शिवात्मत्वेन परिज्ञानेनास्तीति
ताम्यतितेषां स्वकार्यकारित्वाभावात्संभावनीयमपि शुद्धत्वं ध्यादीनां च योगिने प्रतिमपरिज्ञानमस्तीति
तेषां मणिविशुद्धत्वं एतदेव हि नाम योगिनो योगित्वं यन्निखिलमिदं विश्वं शिवात्मतायां परिज्ञानातीति या
योक्ते यः पुनः सर्वतत्त्वानिवेर्त्येता नित्यतार्थता सप्रकृतमसमः प्रोक्तो मंत्रवीर्यप्रकाशकर इति अतश्च यथोक्त

१५६

युक्तिवलेन शुद्धशुद्धिविभागइति स हि शास्त्रेण व्यवस्थाप्यते इत्याह ननु चोदनया शुद्धा शुद्धादिक विनिश्चयः चो
दनाविधायकं वाक्यं यदाह चोदने क्रियायाः प्रवर्तकं च नमिति तथा य शुद्धतया विहितं त शुद्धमन्यथा तस्य
यत्कृतिः कुर्ध्नाभेरीनालानितानि मेथानि सर्वतः यात्यः स्यात् मेथानि देहाश्चैव मलाश्चुता इति आदि
ग्रहणेन भक्ष्यभक्ष्यादि ननु यदि नाम शुद्धशुद्धिविभागे चोदने नैव निमित्तं नात्र शुद्धिश्चाशुद्धिरिति तदाह इमं
मस्ततयाप्येषा चोदने नैव शिवोदिता शिवोदिता ननु उभयोरपि चोदनत्वाविशेषे कानां मतावत्प्रमाणभूता
भवेद्यदाश्रयेण शुद्धशुद्धादिविनिश्चयविधायकमश्रयाशब्दाद काणात्सतीति चेदेतदस्य प्रवितानितं अ
त्यत्रेति इह पुनर्येन विस्तरभया न प्रतानितभावः इह तुल्यसमयोपस्कृतस्य शब्दस्यार्थवैवाक्यमात्रे स्वातं
त्रम अर्थतया तपरिति श्रयेषु प्ररुषमात्रे प्रवितानितं त्रमपरिहार्यं तेनास्मिन्नुक्तवादे वासौ प्रमाणी भवति
अन्यथा पुनरप्रमाणमेवेति निश्चयः ततश्च वैदिक्या मय्यां वा चोदनायां साक्षात्कृतनिमित्तत्वमर्थमसकलज
गद्विधीर्षी पर एक एव परमेश्वरः प्रामाण्यनिवेद्यते तदुपदिष्टत्वात्सर्वशास्त्राणां न च वैदिक्यो चोदनार्थ
सकलत्वं वक्तुं शक्यं रचनावत्तात्सर्वरचनानां कर्तृत्वं पूर्वकत्वात् अतस्मिन् उभयोरपि चोदनयोः सत्त्वमवशिष्ट
मितिकिमाश्रयेण ताव शुद्धादिविवेकं कर्म इति न ज्ञानीमः न चानयोः परस्परं वाथवाथकभावायुक्त
स्तत्त्वबलमादेकवचनैर्बल्यनिमित्तं यद्देवतासत्त्वेनामश्रयं तत्राणां यदाह वेदवर्त्मानुवर्त्ती च प्राये
ण सकलोजनः वेदतासत्त्वयः कश्चिदागमो वचने वसति अतश्च वेदकर्तृक एव गमो तत्राणां वाथ इति

श्री.
ते.लो.
१५७

तदाश्रयेणोच्यतेः शुद्धादिविभागः ननुयद्येवंतदितोवाच्यताहैदिकीनां चोदनानां मनसापिवायः किं वभवेत्तस्मात्
नकायत्वात् नसेकतरबलवत्किंचित्कारणमन्यप्रणामोयेनात्यन्तनियमेनवायः स्यात्तदाह वैधिकावाधिते
येवेद्विपरीतेनकिंभवेत् ननुयद्येवंतत्परस्परव्याहृतत्वात्तुभयमपीदप्रमाणमिति नकिंचित्सिद्धे नैतत् इत्य
प्रणीतत्वात्तस्यबलवतः प्रमाणकारणस्योभयत्रापिमहात्वात् तर्हि सततमिदमप्रमाणकारणं यदेक
स्मिन्नयदेष्टविपरस्परव्याहृतत्वेनामेति नैतत् अधिकारभेदेनतथोपदेशात् भावताहि शुद्धादिसामान्येन
सर्वपुरुषविषयतया हिदमिति नकश्चिदनयो रप्रामाण्यपर्यवसायी दोषः तदुभयोरपि चोदनयोर्भिन्नवि
षयत्वेनावस्थितेः सत्तमवशिष्टमिति सिद्धे ननु कथमनयो रवशिष्टं सत्तं शुद्धादिविधेः सर्वपुरुषतया प्रवृत्ता
वपि क्वचिद्विषये वायादित्याशंक्याह सम्पन्नेन मन्यमेवाथोविशिष्टविषयत्वात् अथवादेन कर्तव्यः सामान्यवि
हिते विधौ यदि नाम वायाहृतं सम्भावबुद्धमे तन्न कस्यापि चोदनायाः सत्त्वहानिः तथा हि निरवकाशात्तादि
शेषात्माविधिः सर्वत्र लब्धावकाशं सामान्यात्मकमुत्सर्गविधिं वायते इति वाक्यविदः सर्वविषयवष्टेभेन लब्ध
प्रतिष्ठोपि सुत्सर्गविविधिरयवादविधेः विशिष्टं विषयं परिकल्प्य विषयान्तरेति वाच्यमिति विष्टोभवेत् यदाह
चूर्णिकाकारः प्रकल्प्यापवादविषयंतत उत्सर्गोपि निवेशिते इति अतएव क्वचित्वाथ्यत्वेण प्रामाण्येन शोकार
नीये विषयान्तरे प्रमाणरूपत्वेन प्रतिष्ठायनात् सच द्विधा वायः समानकार्यकारित्वादिरोध्यात्वात् तत्र च समेनाप
प्रणयेदिति च समेनापो प्रणयने सामान्येन विहितं गीतहेतुपञ्चकामस्य प्रणयेदिति पञ्चकामात्मविशिष्टविष

१५७

यत्नेनायवावात्मागोदोहनविधिरेप्राणयणलक्षणसमानकार्यकारित्वात्वायते ग्रह्याश्रित्योभवतीतिसामान्ये-
नसर्वकृतविषयतयाविहितोपपत्तिश्चूषोवाजपेयस्यचत्तरश्रुतनेवायवादविधिनाविरोधात्वायते नन्वेव
मपिप्रकृतेमिमांशोक्त्याह अद्यश्रुतीचसामान्यविहितेतत्त्वबोधिति पुंसितेवाधितेएवतथाचात्रेतिवर्णिते वै-
दिक्यावेदनायासामान्येनसर्वपुरुषविषयतयाविहितेअपितेश्चश्रुतीतत्त्वविषयेर्थाद्विरोधेनवाधितेएव
तनवाधितेभावतइतिभावः अत्रहेतुस्तथाचात्रेतिवर्णितमिति नात्रश्रुतिनवाश्रुतिरित्यपवादात्मतत्त्ववि-
षयेविधिवाक्यमुक्तमित्यर्थः ननुनात्रविधिवाक्यत्वेयुक्तंनिर्वीथस्यश्रुत्याश्रुतिविभारास्यलोकेदर्शनात्सत्य-
त्वादिप्रमाणान्तरविरुद्धत्वात् तेनावप्रमनेनार्थवादेनभावं तद्विश्रुताविधेकवाक्यतयोच्यते अतस्तद-
र्थेनैवस्यार्थवत्त्वम् नस्वतः अतएवास्यास्वयपरत्वाभावात्प्रमाणान्तरविरोधः अर्थवादवाक्यादिविधौआ-
द्यातिशयोक्तायतेयेनतत्रसादरंप्रवर्ततेलोकः यदाहुः विधिशक्तिरवसीदतितापुशस्तिज्ञानंसमुत्तर्धते
ति तेनमृच्छेलथात्तरत्वादिभवंतिगंनपूजयेत् यजेदथात्मिकेलिंगंयत्रलीनेचराचरमित्यादेःश्रुयमाणस्य
सर्वनिर्विकल्पेनयोपिनाभावमित्यादेः परिकल्पमानस्यवावियेः श्रोतनाकामितयाशेषश्रुतोयमर्थवाद
एवेत्याशंक्त्याह नार्थवादादिशंकाचवाक्येमाहेसरोभवेत् यउक्तं विधिवाक्यमिदंतेनेनार्थवादः कदाचन क-
गितिप्रत्यवायेषुसत्क्रियाणांफलेषूपीति तथानार्थवादः शिवारामेति माहेस्वरशतिविशेषणद्वारेणमहे
स्वरप्रणीतत्वेहेतुरुक्तः यन्नामहिबुद्धिमाश्रयेत्तेतन्नकदाचिद्वर्धेभवेदितिभावः यत्तन्नबुद्धिमत्तानप्रयुक्तं

श्री.
नै.लो.
१५८

१५८
त्रैवे संभावना भवेदित्याह शुद्धिपूर्वकं हितया संस्थितो सततं भवेत् बोधादिदूये निगमेशो कामिष्यार्थतो प्रति रक्षात्
निगमेषेदशास्त्रे सततं विधिवाक्यानां वाक्यनिकासे मिष्यार्थतो प्रतिग्रसदर्थविषये प्रेक्षा पूर्वकारिणो शोकाभ
वतीति संभावाम् यतः सपरमते च न गार्जितवदबुद्धिपूर्वशुद्धिमकर्तकत्वेन तथा विध्यर्थवादादिदूयतया संस्थि
तः यत एवार्थको न शून्यता प्रायतः डोमादिदूये रस्यक्तं यदभिप्रायेणैव ग्रामे तमेव भगवंतमनामीषामाश्रित्य
विद्यमिति वेदवचः सलोकः तेषामकर्तकतया नतकश्चिद्विप्रभमेति मतिमातिविधिर्गितं प्रागित्याद्यस्योक्तं
यत्र पुनरवच्छिन्नविज्ञानात्मा परमेश्वर एव शास्त्रदूयेणावस्थितस्तत्र कानामभिष्यार्थता शोका भवेदित्याह अ
नवच्छिन्नविज्ञानवैश्वर्यमनिर्भरः शास्त्रात्मना स्थितो देवो मिष्यात्वेकापि नार्हति मिष्यात्वेकापि नार्हती
त्यत्र पूर्वार्थहेतुः नन्वीश्वरः सर्वशास्त्राणां प्रणेतेत्यधिगतमस्माभिन्नतस्य एव तदात्मना वस्थित इति पूर्वकिमि
दमुच्यते इत्याशंक्याह रक्षावाभावदूयेण यथानिष्टामरीश्वरः तत्त्वदूपाभिधानेन तिष्ठामः सतथा स्थितः य
थावत्परमेश्वरः स्वस्वामाहात्म्यात्वात्प्राप्तप्रमात्प्रमेयादिभावदूयेण स्यात्तमिच्छुः संस्तयावाचात्मविषय
यतया स्थितस्तथा शास्त्रादृष्ट्या तया तद्देवतस्य प्रमात्प्रमेयात्मनो वाच्यस्य विषयस्य यत्त्वमत्यापोऽं दूयंत
स्याभिधानेन वाचकतया स्यात्तमिच्छुः संस्तयावाचकात्मशास्त्रदूयतया स्थित इत्यर्थः एवमपि ययस्य क्वचिन्मि
ष्यार्थत्वे स्यात्तदपि न कश्चिदोच्यते इत्याह अर्थवादोऽपि यत्रान्यविध्यादिमुखमीक्षते तत्रास्त्वसत्यः स्वातंत्र्ये स एव तवि
धायकः यत्रावत्स्ततिनिंदादिदूयेण वा दोन्यस्य विधिनिषेधात्मनो विधिवाक्यसंभावामिष्यात्तत्र सद्रूप

१५८

रत्नाभावादसमोस्तनकश्चिदेषः नस्यस्यथाश्रुतोर्थः। प्रतिपाद्यः किंविधेयोनिषेधोवा चदस्योगभावेनप्र
तिष्ठानं प्रतएवविधिवाक्यैकवाक्यतयैवास्यप्रमाणमिति वाक्यविदः यदाहुः इत्यर्थवादविधिनेकवाक्य
भावात्प्रमाणत्वममीभजंतइति तथाहिबर्हिर्विरजतंतदेवमित्यस्यविधेः शेषभूतस्यमोरोरीयदरोदीतदुद्र
स्यरुद्रत्वमित्यादेरर्थवादस्यनरुद्ररोदनादिप्रतिपाद्यं किंत्वरर्हिविधोरजतंददाति प्रसस्यसेवत्सराहुहेरो
दनंभवतिइतिबर्हिविरजतंतदेयमिति सएवपुनरर्थवादोययस्योगभावेनययातदाविधायकोयथाश्रु
तार्थप्रतिपादकोभवेदित्यर्थः मोरोदीदित्यादावर्थवादवाकोहिरुद्रोरुद्रोदतस्ययदस्यश्रीयंततद्रजतमभ
वदितिहृतप्रतिपादनंसत्यार्थमेवेदं एवंप्रायाणांबहुनामितिहृतानांसत्यदेनेष्टेः तदुक्तं यदास्वरूपपर
तामपिसंस्पृशंतः प्रामाण्यावर्त्मनयमेतपरिष्पवंते नेयायिकाहिरुद्रातिशयंवदंतोहृतोतवर्णनम।
पीहयथार्थमाहुविति नकेवलमप्यस्वात्तंआएवमित्यार्थतयावत्पारतंत्र्येपीत्याह ---
यदाविधितिषेधात्मनोविधिवाक्यस्योगभावेगच्छन्नप्ययमर्थवादः सन्निरुक्तत्वान्निरर्थकयवभवेत्प्रवृष्टं
तः राजजडादिर्वादिति तथाहिपदार्थगत्वेनसन्निरुक्तावर्णाननिरर्थकास्तथायमपीति वर्णानामानर्थ
कोहिवर्णस्यव्यत्ययेयोंतरगमनेनस्यात् यथाराजःजडः संगस्याप्यर्थवत्त्वेनस्यात् प्रवयवानामानर्थको
हिसमुदयोप्यनर्थकयवभवेयथैकस्याग्रपिसिकितायास्तेलादानासामर्थ्यतत्समुदायोराशिरप्यसम
र्थइति यवमर्थवादस्याप्यानर्थकोतत्समुदायोराशिरप्यसमर्थइति एवमर्थवादस्याप्यानर्थकोतत्सन्निर

श्री.
ते.ला.
१५५

१५९
यानेनविधीयमानेनविधिमानेनार्थसादं प्रवृत्तिः निर्वृत्तिर्या न स्यात् सोरोदीदिगोदोहिरोदनप्रभवं रजतं नि
दितमेवमुक्तं येन बहिर्वित्तदानात्सादं निवृत्तिर्भवेत् लोकेपिबल्लियंगौः केतव्यमतो न तथा केतारः प्रव
र्तते यथेषावद्भस्मिन्दीरासशीलास्यपत्यानद्यप्रजेचेत्येवसादिभ्यः स्तुतिपदेभ्यः इति स्वात्रभवसात्तिको
यमर्थः अत आह सार्थप्रत्यायनं वा स्य स्वसंविसेवभासते तदयं कृत्वा न कर्तेशाकं विधितिषेथयोः अथ य
थेतदलोकारेण पक्रयते तद्विधितिषेथात्तको विधिवाक्यमाप्यर्थापक्रवः कर्तेशाक इत्याह उदपक्रव न
मित्यादि न केवलमत्र स्वसंविस्तिरेव साधकं प्रमाणमस्तियाव युक्तिरपीत्याह युक्तिश्चात्रास्तिवाक्येषु
संविश्चाप्यवाधिता या समप्रार्थमणिकान्न निश्चयकारिणी युक्तिरितिसमतेतरोक्ता ननु भवतनामेदम
र्थवादवाक्यं विधिवाक्यं वा किसनयान्मिंतया तत्रापि वेदशास्त्रोक्तः अद्यादिविभागस्तावयथोक्तयु
क्त्यावाधितः अनेन च न किंचिदुद्देविहितेनाप्यमुहं तृतीयस्वरशिः नास्तीति अमुहं विधानमेव न
सिद्धोदिगोदोहिरोदनमृतेदेहेवेदेहेत्याद्यावा अदि प्रकीर्तिता अन्यत्रेति बुद्धंताममुहं संविदश्नुतो संवि
तादात्म्यमापने सर्वमुदमतः स्थिते वेदशास्त्रे हि मृतेदेहेदेहाश्नुते मलादौ च यदमुहं कृत्ता अन्यत्र जी
वेदेहेदेहस्य एव मलादौ चेत्यतः संवित्सहभावा सहभावनिबन्धनादेतोः संविदस्य काशाभ्यश्नुतेभि
नैतदमुहं बुध्यंते विषेयानुपादानात्सर्वत्रावगच्छित्यर्थः अतएव च यत्किंचित्संविदैक्यमापने तत्सर्वं
मुदमितितेन संविदैकात्म्यानेकाभां सर्वत्र मुदिमुदिविभाग इति स्थिते सिद्धं तच्चैतद्युक्तिमात्रेणोवसिद्धं

१५५

यावदागमेणापीत्याह श्रीमदीरावलोचोक्तं शुद्धशुद्धिनिवृणणे तदेवशाब्दद्वारेण पदतिसर्वेषां वाहको जीवो
नास्तिकिं चिदजीवकं यत्किंचि जीवरहितमशुद्धं तद्विजायते जीवयति निखिलमिदं भूतजातं ज्ञानक्रियात्
जनेन प्राणयति जीवः परप्रकाशः स सर्वेषां प्रमात्र प्रमेयात्मनो विषयवाहयेति संधारयतीति वाहकः स्व
त्मसंलग्नतयावभासक इत्यर्थः अत्र हेतुः नास्तिकिं चिदजीवकमिति नहि प्रकाशातिरिक्तं किंचिदपि भा
यादिति भावः यत्सुनः किंचि जीवरहितं तदेकात्म्येन संवेद्यमानं तदशुद्धं विज्ञानता उपपत्त्यवस्कारद्विधित
त्वात्परिहरणीयतयावगच्छतेत्यर्थः एवं सा विदतिरिक्तस्याशुद्धत्वेनाभिधानादितरसुनः शुद्धमेवेत्यर्थसि
द्धे तदाह तस्माद्यत्संविदो नातिहरेत् शुद्धिमावहेत् तदुक्तं तत्रैव अशुद्धं नास्ति तत्किंचित्सर्वतत्र व्यवस्थि
ते यत्नेन रहितं किंचिदशुद्धं चेन्न जायते इति नन्वेवं शुद्धशुद्धिविभागो नैकैश्चिन्महात्मभिः परिरुद्धीत इ
ति कथमत्र समाश्वासः स्यादित्याशङ्क्याह अविकल्पेन भावेन मुययोपितया भवेत् तथेति संविदेकात्म्याने
कात्म्याभ्यां शुद्धशुद्धिविभागभाज इत्यर्थः तदुक्तं तत्र ऋषिभिर्भूतितं पूर्वगोमांसं च नरोद्धवमिति यदि ना
महि ते द्रव्याणां संविदेकात्म्यमेव शुद्धिरिति न जानीयुस्तत्तयेशास्वबहिष्कृतं लोकविरुद्धं गोमांसादिभ
क्षयेयुः अतएव हि वासचर्यायो यद्द्व्यलोकविद्विष्टं यश्चास्वबहिष्कृतं यज्जगत्पंचनिधं च वीरैराहार्यं
मेव तदित्याद्युक्त्वा विकल्पद्वाराण्यलोकशास्त्रविरुद्धं द्रव्यजातमाभिहितं यन्नाम सर्वद्रव्याणां लोकवि
रुद्धत्वादिनवास्तवंदुपेक्षितं परासंविदेवेति किं नाम जगत्पंचनिधं वा सर्वत्रैव संविद्व्यपत्ता विशेषात् अतए

श्री.
ते.लो.
१५

वत्तत्रचित्रप्रत्यवेत्तामात्रमेवप्रयोक्तृत्वं किंसेविदेकाग्र्यभूतं चित्तेनवेति यउक्तं नचर्यामोगतः प्रोक्तायात्वाताभाम
दृष्टिणी स्वचित्रप्रत्यवेत्तातः स्थिरं किंवाचलं मनश्चि ननुयद्येवेतन्मतिभर्गोमांसादिकयमभस्यतयोपदि
ष्टमित्याशङ्क्याह लोकसंरक्षणार्थे तत्तत्तत्तैः प्रयोगितं एवमपदिष्टेसलब्धसेविदेकात्पोपिलोकोलो
भलौल्याभ्यांयत्तत्कर्वाणेलोकयाशार्थमुच्छिंयादित्तत्तत्सेविदेत्तात्मापरमार्थिकंरूपेतैः प्रकर्षणतत्त
द्वयदृष्टाणादिद्वारेणगोपितंनप्रकाशितमित्यर्थः यउक्तं तत्रैव ज्ञात्वा समस्तं सर्वदृष्टाणादिपुनः कृते इति
यदभिप्रायेणैव यत्ने कर्तुं तत्तत्कार्या यदुयुक्तत्समाचरेदित्याद्यमत्रोक्तं नन्विदंभावजातंबहीरूपतयाचे
त्रसेभवति तत्तत्समुच्चशुद्धीम्यातांयदधिकारेणाप्येविचारंतरभ्यते ग्रथयदिसंभवतितद्यथैवसंभवति
तथैवभवेत् किंतस्यप्रमात्संबंधिनापरिज्ञानेनेत्याशङ्क्याह वहिः सत्त्वपिभावेषुमुच्चशुद्धीपुनीलक्त
प्रमात्तथर्मव्यायविदेक्या नैकवेदनात् बहीरूपतयाभ्युपगम्यमानेषुपिनीलादिग्रायेनप्रतिभासविक
रकारित्वाभावात्सुदुश्चुद्धीनवस्तुनोयर्मः किंतप्रमातः प्रमाताहिचिदेक्या नैकवेदकतयामातिशयः
संस्तथायवस्यतीदंमुदमिदममुदमिति अतएवमुच्चशुद्धीननियतेकस्यचिद्विद्यदमुदंतत्रास्येति
वस्तुयर्मत्वेहिभवेत्तामायेनियमेयदिदंमुदमिदममुदमिति नहिकस्यचिनीलमणनीलेभवेत् ननुप्र
मातस्तत्तद्वस्तुदर्शनेनैवमनः प्रमीदेद्विचिकित्साचेत्तिकयंतमुच्चशुद्धीवस्तुनोयर्मइत्याशङ्क्याह यदि
वावस्तुयर्मेपिमात्रपेक्षातिवंधनः सौत्रासाणामराहृतः मुद्धानस्यविपर्ययः यदिनाममुच्चशुद्धीवस्तु

१५

धर्मत्वमभ्युपेयते तदपि प्रमात्तारते अमेवात्र निबन्धनं भवेत् यथाहियमेव प्रमात्तारमपेक्षितं बुद्धिरुपजायते
तस्यैव तद्बुद्धौ भवेत्तेतरस्य एवं येनैव प्रमात्तारयुक्तं तया गृहीतं तस्यैव बुद्धेर्वापरस्य तथाह्येकैव सरासौ ज्ञान
एषां हेतुः याजकस्य शुद्धाश्रवणात् भक्षणं दौ योग्येत्यर्थः सरायाश्रवणाः कर्तव्य इति अन्यस्य सौत्रमपि
मयाजकस्य पुनरशुद्धाश्रवणादावयोग्येत्यर्थः यत्स्मृतिः ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा द्याति रत्रेयमययोः जै
स्त्वमिथुनं प्रसिजातिभंशकरं स्मृतमिति तस्मादस्त्वधर्मत्वेण तयोः मात्रपेक्षानिवन्धनं यदि न स्यात् तस्मा
र्वानेव प्रतिसरायाः शुद्धत्वेमेव भवेदशुद्धत्वेमेव वेति एवं सरायाः सामान्येनाशुद्धत्वं विहितं सौत्रमणीहो
तविषयत्वेन विशेषकत्वाविरोधादायितमित्यवगतं न तज्जवकैश्चाचोदनाया यदि वैदिकी चोदना र्व
थिता तया वदास्तां वैदिक्या पुनश्चोदनाय स्येनैव संबध्यते इत्येतन्न यौक्तिकमिव नः प्रतिभासते इत्याशंका
ह अनेन चोदनानां वस्ववाक्यैरपि बाधनम् क्वचित्संदर्शितं ब्रह्महत्याविधितिषेधवत् स्ववाक्यैरित्यपवाद
रूपैः क्वचिदित्युत्सर्गविषये संदर्शितमित्यनेन यथोक्तं युक्त्या नैवमयौक्तिकपर्यवसायी कश्चिदोष इति प्र
काशितं अपिशब्देन नापूर्वमस्माभिः किंचिदुच्येति ते यत्रामोक्तं शौचाविशेषचोदनया सामान्यात्सिकी
वैदिकी चोदना बाधितेति न चैतत्समादिकमपि तद्भूत्वेन दर्शयितुं ब्रह्महत्यानिषेधवदिति दृष्टं इति ते एवं
यथा ब्राह्मणो न हंतव्य इति सामान्येन ब्रह्महत्यानिषेधो विहितो ब्राह्मणो ब्राह्मणमालभतेति विशेषक
त्वा बाधितः तथा सराया अपि शुद्धत्वं मित्यर्थः एवं शुद्धाशुद्धि विषये विचारं कृतमन्यत्रापि दिशति भस्मादि

श्री.
ते.लो.
१५१

विधयोपेतं न्यायमाश्रित्य चर्चिताः तन्महादिविचारणमित्यत्र नात्र भवेन्नवाभसमितादयोऽप्यसामर्थ्यलभ्याविधयोऽप्य
नेनैव न्यायेन गतार्था इत्यर्थः तन्नयथाशेषाविशेषवेदानां किं न वेत्याशं कोऽभीकृत्यारामार्थमेव दर्शयितुमुप
क्रमते सर्वज्ञानोत्तरादौ च भाषते समहेतुः तदेवार्थद्वारेण पठति नरसिंहेव दुहिणविस्तरुद्राद्युदीरितं तन्नरो
त्तरवैशिष्ट्यात् पूर्वपूर्वप्रबाधकं तन्नोक्तस्य अशुक्तं बाधकं यावद्विस्तृत्य रुद्रोक्तम् तदाह पूर्वपूर्वप्रबाधकमि
ति अत्रोत्तरोत्तरवैशिष्ट्यहेतुः सामान्यस्य विशेषणवाधो न्याय इति भावः अतएव विपर्ययेण वाधो न भवेदित्याह
नशैवेवैस्त्वैवाकौर्वाथनीयेकदाचन वैस्त्वैव ब्रह्मसंभूतैर्नेत्यादिपरिचर्चयेत् ब्रह्मसंभूतैर्वेदवाक्यैरित्यर्थः यस्मि
तिः प्रजापतिना वदामि वेदाप्रजायंतेति यत्र च वैस्त्वैवेदवाक्यैर्न बाध्यते तत्र शैववाधने कावर्तित्यर्थः सिद्धम्
आदिशब्दाद्ब्रह्मसंभूतानामपि वेदवाक्यैर्न बाध्य इत्यादिग्राहं यदुक्तं तत्र तत्रेभिरार्थवाक्यैर्वैदिकैश्चर्चिभिस्तथा
नदेवैर्ब्रह्मणो वाक्यैर्वैस्त्वैव पञ्चतन्मजैः तशैवैर्विस्तृत्य नैर्वाध्यते तदकदाचनेति ननु विपर्ययेणापि बाधे को दोष
इत्याशं क्वाह बाधते यो वैपरीत्या समूहः यायभागभवेत् पूर्वोत्तरस्य बाध इति वैपरीत्यं समीचीनं पूर्वस्य उत्तरे
ण बाधः यदुक्तं तत्र यो हि बाध्यते तोयायः समूहो नष्टचेतनः उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं सर्वेषां परिकीर्तितं इति एवं सर्वे
त्वाष्टवाक्यैव एव शास्त्रेण न्यायानिष्टाकार्यानां सत्त्वात् तस्मान्नात्यतया संदलोकधर्मान्नाचरेत नि
ष्टाशून्यतया तत्रोक्तानि लोकसंरक्षणार्थं लोकधर्मान्नाचरेत न कश्चिद्दोष इति भावः तदुक्तं तत्र येन वर्णाश्र
माचाराः प्रायश्चित्ताश्च लौकिकाः संबंधादेशधर्माश्च प्रसिद्धानि विचारयेत् गर्भाधानादितः कृत्यायावदुदाह

मेवच तावन्नवैदिकं कर्म पश्चाच्छेवं सनत्यभाक् न सख्यं न विस्केदलो कथमां समाचरेत् इति अतएव श्रुतः को
लोः बहिः शैवो लोकाचरेत वैदिकाः सारमादायतिष्ठेत् नारिकेलफलं यद्येत्थाय न्योक्तम् तत्र मुख्याया ह्या
यदिलोकथमां नानुतिष्ठेत् तच्छेवशास्त्राभावेन किं न वेत्ता शंभ्याह नाभ्यशास्त्रसमुद्दिष्टे स्रोतस्य के निजे चरेत्
निजे स्रोतसि प्रात्मीये शास्त्रे आकंदतः पिवेत् न यमित्याद्युक्तमेवार्थं चरेदनुतिष्ठेत् न पुनस्तमपास्य सुरानपेये स
दिशास्त्रांतरोद्दिष्टम् भावता हिष्टयगधिकाभिभेदेन परस्परविलक्षणानि शास्त्राण्युपदिष्टानि इत्यन्यप्रत्युपदि
ष्टं कथमनुष्ठेयमस्य स्यात् तदुक्तं तत्र नाभ्यशास्त्रसमुद्दिष्टेन चाप्यो देवतां स्मरेत् विप्रद्वभावनायुक्तः शिवैक
गतमानस इति एतच्च समानतंत्राये च या यो ज्ञे यतस्तान्यपि क्रियाभेदाद्भिन्नान्ये वेत्ता गमविदः यदाहुः किं
यादिभेदभेदेन तंत्रभेदो यतः स्मृतः तस्माद्यत्र यदेवाकृतं तत्कार्यं नान्यतंत्रे तत्र इति प्रपेक्षायां पुनरुक्त्यत्रायां शा
स्त्रांतरादपेक्षणीये अथवा तत्रादितिकर्तव्यता कलापस्यापरिसूतिः स्यात् तथा हि पूर्वशास्त्रे तत्र द्वारपतीति
ष्टामहस्त्रेण अभिसेविता प्रथमं विनित्तिये ज्ञात्वा ज्वलद्दिग्प्रशांतये इत्यादौ द्वारपतीति कथमिष्टिरित्यपेक्षायां
समानतंत्राविशिरोभैरवात् ततो मूले उत्तरतो नैदिरुद्धे च जाह्नवी महाकाले सदेष्टे च यमुनो चैव दक्षिणे
इत्याद्यपेक्षणीये अथैवच ज्वलत्प्रथमं कथं तिपेदिति पेक्षायां समानतंत्रे तत्रैतत्तत्पस्यस्यष्टमनभिधानादसमा
नकल्याच्छेदश्च दशास्त्रादेरवास्त्रं समुच्चार्य प्रथमं संहारमावितः समाभिसेवितं कृत्वा ज्वलदग्निं शिखाकलम्
नाराचास्त्रप्रयोगेन प्रविशेद्ब्रह्म मय्यत इत्याद्यपेक्षणीये नाराचास्त्रप्रयोगः कीदृशित्यपेक्षायां समानकल्पेपि

152

५५

पास्येकात्मलक्षणमद्वैतमाश्रयेदित्यादियदत्रोक्तं तदकाल्यतिकेकवलीकृततत्रकल्पनाकलापेसात्ममात्र-
स्वरत्नासारिणेरेतमेकयस्यात्रयुज्यते इत्यर्थः यतस्तदव्याप्योद्भूतपरस्परप्रतिक्षेपात्मायासद्रूपगोपनात्ति-
कापरमेश्वरेकाशक्तिस्ततयागतोयोसौभेदस्तेनक्रममवप्राणितकल्पनामात्रसतत्वमित्यर्थः किंचात्रप्रमाण-
मिमांशोक्त्याह ३ क्तैर्भर्गशिखायोचमृत्सकालकलादिकं द्वैताद्वैतविकल्पोऽयं प्रसूते कृतार्थीति इहावलविक-
ल्पकपरसंविदावेषावशात्कृतार्थार्थीः ज्ञानेयस्यासौ प्राप्तपरसंविदैकात्म्योयोगीद्वैतद्वैतविकल्पादुत्पितेभेदा-
नुप्राणनयोहासितंमृत्सकालकलादिकंसमते स्वात्मसात्करोति नात्रकाचिजन्ममरणादिकामानमेयादिभू-
यावकल्पनास्तीत्यर्थः यउक्तं तत्र मृत्संवकालेचकलाकलापेविकारजातेप्रतियतिजाले येकात्म्यनानात्मवि-
तर्कजातेतदाससर्वेकवलीकरोतिइति अथलिंगपूजादिकंनचेतिव्याकुरुते सिद्धांतेलिंगपूजाविश्वधम-
यताविदे कलादिषुनिषिद्धासौदेहेविष्वात्मताविदे इहसर्वात्मकेकस्मात्तद्विधिप्रतिषेधने विष्णुःषट्त्रिंशत्
स्वात्मकोयोसावध्यातद्रूपतावेक्तंसिद्धांतैर्भेददर्शनेलिंगपूजाविहितः परमेश्वरेहिलिंगंभीकृततिलिल्लाध-
प्रयंचमिति तत्पूजनेसमग्रमिदंजगत्सात्तात्कृतंभवेदितिभावः यदाहुः लिंगेपरमशिवार्तोव्याप्तिपीदेसदा
शिवश्रोतां ब्रह्मशिलायांमायापर्यन्ताभावयद्भिर्मैरिति इहेनशिवलिंगेनविष्णुसंतर्पितंभवेदिति कुलदे-
वद्वयदर्शनेषुनरसौलिंगपूजानिषिद्धायतोदेहएवसर्वाधमयइतितत्रैवतत्सात्तात्कारः सुलभइतिकिमत्र
पपत्तिनाबाधेनलिंगादिनाफलं यउक्तं यजेदाध्यात्मिकंलिंगंबाधेलिंगेनपूजयेदिति तथाहि हृदयगुहा

श्री.
ते.लो.
१५३

153

गोहगते सर्वगोसर्वगोपरित्यज्य प्रणमतिमितमतिरतिशिरोशिवाशयाश्मादिसम्प्राद्यमिति इह पुनः परमादयद्वयेति
कदर्शनेतद्विधितानन्विषेयेनवानकिंचित्प्रयोजनमित्युक्तं नात्रलिपूजानापित्तपरित्यागइतियतइदं सर्वात्मकं
यावताहिपरमेश्वरपरमं चित्काररूपत्वादेहनिष्ठतयास्त्वत्पथावाकिं नामसर्वात्म्यप्रतिपत्तिविमभूतेनदेहवा
द्यायमिमानेनभवेदितिभावः यदाहुः नकापिगताहिन्नावानकिंचिदिदमेवये भवद्वयमवश्येतिभवास्ते
भ्योनमोनमइति इदानीजराभस्मादिसंग्रहायाचष्टे नियमानुप्रवेशायतादात्म्यप्रतिपत्तये जटादिकौले
त्यागोत्पुत्रोपायोपदेशतः नियमानदीमुंशीशिखीदेरीपंचसदाविभूषितः प्रमादात्सौमुनेकताममद्रोही
महेश्वरीत्यामुक्ता वैराग्यादयस्तत्रानुप्रवेशाभ्यासस्तेनयातादात्म्यप्रतिपत्तिः परमेश्वरस्वरूपसमावेशस्तः
निमित्तं सिद्धांतेवक्रुक्तेषासाध्यंजराभस्मादिविहितं यउक्ते कलातत्त्वपवित्राणशक्तिमंत्रेशसेत्वाया विभज्य
केशान्कपात्प्रत्येष्टोसंहिताएवभिः ब्रतेष्वरस्यपुरतोबभीयाश्चिवतेजसेति तथा ब्रतिनोजदिनैमुंशस्तेष्व
ग्राभस्मयोदुराः तिलकैः पुंरुकैःपुंरुश्रिताभूमिपादयइति कौलेजलदर्शनेपुनरस्यजराभस्मादेस्त्यागो
निषेधेविहितइत्यर्थः यउक्ते जराभस्मादिजिलेवध्वजेकापालिकेव्रते शूलैर्वेदांगमत्सुग्रेथारयेयस्तभूत
ले नतस्यसेगमंक्रयात्कर्मणामनसागिरेति यतोत्र यत्रयत्रमिलितामरीचयस्तत्रतत्रविभूरेवज्जंभते इत्याद्यु
क्ताविषयासंगोपिपरमेश्वरस्वरूपापत्तेः सुखिनायत्तेनोपायस्योपदेशः यउक्ते पूर्वनिरोधः कथितोवैरा
ग्याभ्यासयोगातः शुद्धाभिस्तुतिरोधेयमयत्तेनोपदिश्यतेइतिनिष्कारिग्रहतादिप्रतन्नप्रयव्याख्यातमनेनै

१५३

वगतायेनात् प्रथमतः पदार्थाभावमेव तदर्थोभिहित इति भावः इह पुनः सर्वात्म्यात् द्विधिप्रतिषेधनेन भवति इति
ति प्राप्तेन संबन्धः इह हि संविदे कात्म्यं नास्तीति तत्र च यदेव यदा सन्निकृष्टं तदेव तदा प्राणमिति तत्प्राणमिति
ति जहोद विधिस्तन्निषेधो वा किमनेन नः प्रयोजनं यद्वदति परतत्त्वं प्रवेशेन यमेव निकटे यदा उपायं वे
त्ति स ग्राह्यस्तदा ग्राह्यो यवा क्वचिदिति अथ व्रतादीनां चरणं चरणं व्याचष्टे व्रतवर्था च संवत्सरादात्म्यं प्रति
पत्तये तन्निषेधस्तु संवत्सरादात्म्यं प्रतिपत्तये च शास्त्रात्सिद्धोते उक्तेषु वर्तनीये संवत्सरादात्म्यं प्रतिपत्तये च शास्त्रादात्म्यं
तन्निषेधो र्थोक्तौ लेखादात्म्यं विद्वांसो इह पुनस्तस्यानविधिनिषेधो वेत्तेतत्सर्वं पूर्वमेव व्याख्यातमिति न पुन
रायस्तं प्रथमे तत्रादिसंख्यात्मा तमाह क्षेत्रपीठोपपीठेषु प्रवेशे विज्ञातये संवत्सरादात्म्यं कस्यायतलाभायो
पदिश्यते क्षेत्रमेलापस्याते पीठे कामरूपादि उपपीठं देवकोट्यादि उल्लाभायेति तस्य संवत्सरादेः प्रियमेलापा
दि क्रमेण सिद्धादेः लोभस्तन्निमित्तं वा क्षेत्रे पक्षे संवत्सरादात्म्यं व्याप्तिर्मेलाभवेदिति अथ व्रतनिषेधः कृत इ
त्याह क्षेत्राधिगमनाभावविधिस्तु स्वान्मनस्तथा वैश्वरूपेण पूर्णं तं ज्ञातमित्यपि वर्णितं आदिशास्त्रात्पीठा
देर्ग्रहणं तथेति प्रागुक्तेन प्रकारेण तदुक्तं किंचिदप्ययं प्रश्नोऽयं च नात्र किंचिदपि परिपूर्णं च स्यात्
न किंच क्षेत्रादिपश्येन्नैरिति इह पुनरुभयमप्येतन्नास्ति इति शब्दोक्तमित्याह इत्यपि वर्णितमिति तदुक्तं इ
ह सर्वात्मना कस्मात् द्विधिप्रतिषेधने इति अथ समयादिप्रपालनमाद्ये समयाचारसद्भावः पाल्यते नोप
दिश्यते भेदप्राणतया तत्तत्प्राणात्तत्तद्विषये समयादिनिषेधस्तु मतशास्त्रेषु कथ्यते निर्भयादसंवेद्यं

श्री.
ते.लो.
१५५

154

संश्लेषं बुध्यतामिति इदं कुर्यादिदेन कुर्यादिमेव मात्मा समयाचारः भेदप्रणतयेति किंचित्प्रकाशं किंचित्प्रकाशं दीयते इमेव
मात्माभेदः यथाशास्त्रांतरागोनस्वशास्त्रे प्ररोहः यद्वदति अन्यस्तमेवोनासीत्तमेव शास्त्रांतरेन च अप्रवृत्तेः
द्विविज्ञाने कं पतेत रभाचनादिति समविषमलक्षणेषु मतशास्त्रेषु पुनः समयादेन्निषेधो विहितः तथा च तत्र
तोयं यस्याह निम्नर्यादमित्यादि तद्विपरितेयसंवेद्यं स्वप्रकाशमत एवान्तर्यामिपेक्षत्वात्समं पूर्णमत एव
वानियत इत्यत्र निर्मर्यादं निर्यते त्रणो बुध्यतामनुभूयतामिति तर्घः तदेवमेव विधेयं तत्रैक्येनामहानोपादे
नायपेक्षा सहस्रसंभिन्नः समयाचारः शुद्धनिमित्तमिति भावः अथ परस्वरूपलिङ्गादिनामगोत्रादिकं च यवि।
तिव्याख्यातकामः रामेण परिकीयेस्वकीये वदूपायावष्टे परकीयमिदं दूषेयमेतत्तमे निजे जलादिलिङ्गे
वाप्यतकपालादितमे निजम् एतदिति ध्यात्स्वभावात् जलादीति बाह्येषाणादिसमर्थतात्परकीये निज
मिति स्वशरीरावस्थितं लिङ्गशब्दादिति दिशद्वा र्थमाह आदिशद्वा तपश्चर्यावीलातिष्ठादिकथ्यते तयमे
कायणादितर्याचर्यापदोक्त्याचारः वेला मध्याह्नादिशब्दादिदूपातिथिः प्रतिपदादिदूपा नामशक्तिशियं
तमेतस्य मननात्पथा एतस्य सैद्धांतिकस्य साथकस्य व्रतपरिग्रहादौ पुष्पापातादिक्रमेण क्रियमाणं नामश
क्तिशिवाद्यं तस्यात्तेन शिवा शक्तिरीशानः शिवः आदिशब्दाद्वा एतद्यं तथा कवचगणाः तदुक्तं स्वजं वि
मोचयेत्तामदीक्षितानां तदादिकं शिवो तं केदिजे ज्ञाणां इतरेषां गणां तकमिति तथा शिशुनात्तिममका
सान्निपेतं यत्र नामतत्त्वं शक्त्यं तेनारीणां शिवशब्दोत्तेन्द्राणां कुर्यात् एवं विप्रहृषियविशोऽमृताणां तम

१५५

वेङ्कणशान्तं इति अन्वेति बोधायनेन संततिः क्रमेण बह्व्यंते हि नासंस्तुता भवेदिति रस्य शास्त्रविदः यदुक्तं बोधिः
प्रभुस्तथा यो गीशानंदः पादशावलिः वीराणां वीरपत्नीनां कल्पेनामैतदंतिकमिति तेन सत्यं बोधिः विश्वप्रभुः
रित्यादि गोत्रे च गुरुसेताने भटिकां कुलशहिता तस्य भटिकेति कुलमिति चाभिधानद्वये तत्र कामटिकेत्याह
श्रीसेततिसंयवकाव्याजदर्थमंदसेतितारस्य मर्धवतसो तमटिकाः शंकरे क्रमे युगाक्रमेण कूर्मायामीनां ना
सिद्धसेततिः न केवलमर्धवतस्य एव मटिकायावदव्याप्यतीत्याह युगेत्यादि आदिशब्दस्तेनैवाव्याप्तेयः तेन
कूर्मसंज्ञेनायुगावतारकस्य श्रीकूर्मनामस्यैव कृतं युगावतारकः श्रीखगेंद्रनाथः सग्रायोयस्याः सान्तेये
ति कुलशब्दस्य गुरुकुलमित्यादौ लोके प्रसिद्धेः एषाव्याख्यानेन कृतं गोत्रादीत्यादि शब्दार्थमाह आदिश
ब्देन च चरं पत्नीपीठे पीठकं मुद्राक्षुभेति तेष्वां च विधानं स्वपरस्थितं चरमिति घमासाधिकाराणां राज्ञ
पुत्राणां भिन्नं भिन्नमाश्रयस्थानं पत्नीभित्तास्थानं यद्व्यतिरिक्तं हि साधिकाराः पूज्या येषां मियेव विभेदासं
ततिरनवच्छिन्ना चिंता शिष्या प्रशिष्या मयी शानंदावलिबोधिप्रभुपादांता ययोमिश्रांता यताशेवह्यः
स्यः मुद्रांशकं क्रमात्तेतद् दत्तां गृह्यादिकनिष्ठाता सयसा कनीयसीवामात् हिदशांतो धृगं कुंडलिं वैदवह
नभिमस्कंदमिति कृष्णः शरवादि विलावेदिताः करविलां विश्वविलाः अडवीदेवीदक्षिणविलाः कुंभा
विकात्तराव्यायदेवीकोरकुलादि त्रिपुरीकामात्रमदहासश्च दक्षिणपीठमेतत्तयं केचनं पत्नीपीठं गुरु
मशरति स्वपरस्थितमिति समंततिक्रमेण भिन्नं भिन्नमित्यर्थः ननु गुरुसेतानां देवेव उपदेशो किं प्रयोजनमि

श्री.
ते.लो.
१५५

मिताह तादात्म्यप्रतिपक्षे हि स्वसंज्ञाने समाश्रयेत् भुंजीत इत्येवमप्यसंज्ञानेनाह स्वसंज्ञानमिति श्रीमदमरना
यादिक्रमेण यम्यथा संभवे परः श्रीवरेदेवादि संज्ञानोऽस्यास्तीति एतच्चान्यत्र निषिद्धमिदं एतच्च मतशास्त्रेषु नि
षिद्धं खंडनायतः अखंडेऽपि परे तत्रैव भेदना नैव जायते अनेनेति समन्तं नरोक्तेन हेयोपादेय इत्येव स्वपरसंज्ञानादिने
त्यर्थः न ह्यखंडे परे तत्रैव काचैर्नैव विधाह्योपादेय इत्याखंडनायुज्यमेवाशयः एवमर्थमुच्यते न ग्रंथे व्याख्याय समन्त
यसंगत्यापि योजयति एवेहैव प्रवेशादि संज्ञान नियमांततः नास्मिन् विधीयते तद्विज्ञात्वा नोपाधिकं शिवे एवं प्र
वोक्तनीत्याप्रेत्र प्रवेशादि गोत्राद्योक्त संज्ञान नियमांतं सिद्धस्तु तेषां स्वेन किंचिद्विधीयते तेषां प्रवेशमिति
त्यादिविधिः तद्विधीयते इत्यर्थः एतच्च त्रिंशत्वेन साक्षात् उपायः एतच्च ब्रह्मशः प्राद्विर्णीतमिति पुत्रजायस्ते ननु य
दि नाम तत्र प्रवेशादेः त्रिविधिः तर्हि तस्य निषेध एव पर्यवस्येदित्याशंकाह न तस्य च निषेधो यत्तत्र तस्य न खंडने
यद्यस्मात् तत्रैव प्रवेशादिविद्यात्मनः परतत्त्वस्य न खंडनम् तदपेक्षया हि बहिः क्षेत्राद्येव नास्तीति कुत्र प्रवेशा
द्यपि भवेदिति तद्विषयोऽयं विधिः निषेधो वा कियमाणा हि विकल्पमात्रं वृत्तिज्ञानास्य स्वरूपा खंडनाया लमिति भा
वः अतश्चाह विद्यात्मनो हि नाथस्य स्वस्मिन् रूपे विकल्पितो विधि निषेधो वा शक्तौ तत्स्वरूपस्य खंडने अतएव चात्र
मेव सर्वविहितं प्रतिषिद्धं चेत्पर्यगभीकारो नैव कवे वाग्रहः कार्य इति तस्यार्थः ननु यथैवं तत्परतत्त्वविवक्षाया
मिदमुपादेयमिदं हेयमित्यवश्या अयानीयौ विभागः कथं सिद्धेदित्याशंकाह परतत्त्वप्रवेशोऽयमेव निकरं
यदा उपायेवेति सग्राह्यस्तदा तज्ज्ञोऽथ वा कचित् नयंत्रणात्र कार्येति प्रोक्ते श्रीविकशासने इह परंतत्त्वं प्रविवक्षितं

एषयोगिनातत्रतावसेतः स्थिरीकार्यमिति नास्ति विमतिः तत्र पुनर्यवयवदाकवित्रिकदोहदृषाककमेण सहसे
वपरस्वदृषापत्रितियमतयासन्निकृष्टतयायः परिज्ञायते सपवतदाप्राप्तोयवात्पाज्योतपुनरिदमुपादेयमेवे
देत्याज्यमेवेत्येवमात्मायंत्रणात्रकार्या तेनविषयासंगेपिकदाचित्परतस्मानुप्रवेशोभवेत् क्वचिदित्यनेनचस
न्निकृष्टतमसन्निकृष्टतवेवायायानोनप्रतिनियतमितिप्रकाशितं अनेनचकिंतेतदित्याकोग्रंथस्तात्पर्यतोर्वि
ख्यातः नन्वेवमएवार्थकथनेकिंप्रमाणमित्याशंकोक्तैरितिप्रोक्तेश्रीकसपेधकेइति तत्रत्यमेवग्रंथेपदतिमम
तासर्वदेहानामोवलीमंत्रवर्णयोः प्रागमानांगतीनोचसर्वशिवमयंयमः ओवह्योवोव्यादयः षड्भ्येष्टारि
भेदभिन्नाज्ञानसेततयः गतीनांभाववृत्तिद्वयभूमिकादिद्रूपाणोप्रकाराणोइत्यर्थः अत्रहेतुः सर्वशिवमयः
यतः यदुक्तं समतासर्वभावानां वृत्तीनांचैवसर्वशः समतासर्वदृष्टीनां द्रव्यानांचैवसर्वशः भूमिकानोचस
र्वसासोवलीनांतथैवच समतासर्वदेवीनांवर्णानांचैवसर्वशइति ननुकोनामसर्वशिवमयंज्ञानातिय
स्यैवमुपदेशः प्रोहमियामित्याशंकाह सख्यंजितसद्भावेशिवतत्त्वेप्रपश्यति योसख्यंजितसद्भावमात्मत
त्वेप्रपश्यति आत्मज्ञानमेवहिशिवतत्त्वसाक्षात्कारेनिमित्तमित्यभिधत्तानात्रदर्शनांतरवद्वतिरिक्तोपाया
न्वेषणायायाससायत्तमित्यावेदितं नचात्रसर्वयपात्रेकिंजकश्चिदेवतीव्रतसशक्तिपातपवित्रितइत्याह के
तकीजसमसौरभेष्टशंभुगायवरसिकोनमदिका भेरवीयपरमाह्वयार्चनेकोणरज्यतमहेशचोदितः न
न्वासक्त्याकिंसादित्याह अस्मिंश्चयारोविश्रान्तिंरुर्वतोभवदेवरः हिमानीवमहाग्रीमेस्वयमेवविलीयते अत्र

श्री.
ते.ला.
१५६

वसामान्येनोपक्रांतमधिकारिणमुपसंहरभरणनिर्देशुमाह अलंवातिप्रसंगेनभूयसातिप्रपंचिते योरेणभिनवगु-
प्तोस्मिन्कोपियारावियौच्यः अथवायाज्ययाजकादावेवेवक्रशात्वमतिप्रपंचितेयोनः पुण्यपरीक्षणलक्षणोना
तिप्रसंगेनाले यतोस्मिन्मनंतरोक्तस्वदूयेयारावियोअभिज्ञोग्राहकायनेतभेदसंभिन्नेजराजद्वर्गेयोन
वोनवस्त्रिजरातकर्तृत्वात्मकगुणपरामर्शनद्वयः स्वात्मस्तवः तेनयमो मायाव्यामोहमुषिततेपिपरिरक्षातस
र्वात्ममयनिजविभवातएवचकोप्यलौकिकोप्येवैवियोग्यामेवग्रंथकारोत्रयुक्तइत्यर्थः एतदेवस्रोकस्प
थमार्थेनोपसंहरति इत्यनुत्तरपदप्रविकासेशाक्तमोपायिकमयविविक्तम् अथेयनेनाक्रिकशब्दार्थस्ताति
कइतिप्रकाशितमइतिशिवम् इतिश्रीतेत्रालोकविवेकेशाक्तोपायप्रकाशतेनामचतुर्थमाक्रिकम् ॥
जोतमःशिवाय जोयोनामचोरनिनदोश्चारवशाद्भीषयत्पशेषजगत स्वनयान्तरतः सजयत्पराजितोरुदः ३
दांतीप्राप्तावसरमाणवोपायमपरार्थतनिद्रपयितमुपक्रमते आणवेणविधिनापरथामप्रेषुतामयनिद्रप्य-
तएतच्च विधिनाश्चारादिदूयेणेतदितिब्रह्ममाणमाणवोपायलक्षणं ननुशाक्तोपायेनैवसर्वसिद्धेदितिकि
मर्थमेतत्तिद्रूपितेइत्याशंकाभाभीकृत्याह विकल्पस्यैवसंस्कारोजातेनिष्प्रतियोगिनि अभीष्टेवस्तनिष्प्रतिनि
श्चिताभोगमोक्षयोः विरुद्धविकल्पांतरोदयाभावाद्विकल्पस्यशाक्तोपायनिद्रूपितनीत्याजातएवस्तुदमा-
विकल्पस्वदूपासादनात्मनिसंस्कारेभोगमोक्षयोर्मथादेकतरत्रवस्तुनिनिश्चितानियमवतीशसिर्भवेदि
त्याक्रिकोत्तरमिदमारंभणीयमेवेतितात्पर्यार्थः ननुयथेयंवतथापिविकल्पस्यद्वयीगतिः सहिकस्पचि

१५६

उपायोत्तरनिरपेक्षतया स्वस्वात्तं आदेव संस्कृतः स्यात् कस्यचित्त्वत्त्वात्तत्त्वात्तं आदेव संस्कृतः स्यात्
तरः पुनराणवोपायो निरूपयिष्यते इति युक्तमेवेतदाह विकल्पः कस्यचित्त्वत्त्वात्तत्त्वात्तं आदेव
संस्कारः उपायोत्तरसापेक्षविधौ नैव जायते कस्यचित्त्वत्त्विकल्पोऽसौ स्वात्मसंस्कारोऽपि उपायोत्तरसापेक्ष
स्तत्त्वोक्तः पूर्वकोविधिः पूर्वकोविधिरुक्त इत्युपादानादपरोवस्यते इत्यर्थमिदं ननु विकल्पोऽप्यर्थावभास इत्यत्र
निर्विकल्पवश्विदात्मैवेति कोनामसंस्कारः संस्कारोऽपि शयः सच संविदिन युज्यते इत्यकस्य नामोपायोत्तर
प्रतिसापेक्षत्वमनुपेक्षत्वं च स्यादित्याशंक्याह विकल्पो नाम चित्तावस्थावो यद्यपि स्थितः तथापि निश्चिन्ता
त्मासावणोः स्वात्तं योजकः यद्यप्येव तथाप्यसौ विकल्पो नायमवदो भवतीत्यन्यायो हेन च दौयमिति निश्च
यात्मकत्वादणोः संज्ञचित्तस्य प्रमातः स्वात्तं योजयति विकल्पमाने र्थे तस्यैव स्वात्तं योजयति अतएव दो
व्रज्यापारो विकल्प इत्युक्तं तथा हि च दौयभासेन च भातमपि च दौयविपर्यये वावहभो यो गितया स्वस्वात्तं आ
देव प्रमाता प्रतीयते अन्यथा हि मायापदे परस्परपरिहार प्रतीतिं विना ग्राह्यग्राहकभावायात्मा व्यवहार
एव निश्चिद्वैत अतएव चिदेक इत्येव विकल्पान्ता यो ह इत्यत्राद्वैतमय इति तदप्यसारणाय स्वात्मनि संस्कृ
रमेतत्तै यदा यानायापि क्वचिदुपायमात्रप्रेक्षितमस्येति युक्तं तत्तं विकल्पस्य स्वात्मसंस्कारोऽप्युपायोत्त
रसापेक्षमिति संस्कारश्चास्यास्फुटत्वादिक्रमेण स्फुटतमत्वापत्तिपर्यंतं पारमार्थिक स्वात्मप्रत्यय इत्येव निर्वि
कल्पकज्ञानात्मकत्वासादनं यदुक्तं प्राक् ततः स्फुटतमोदायतादृशपरिहृतिना संविदभ्येति विमलामविक

श्री.
ते.लो.
१५७

157

ल्यस्वरूपतामिति तत्तत्कारणत्वेन च वक्ष्यमाणनीत्याद्यानादयो बहव उपाया इति तद्देहात्तस्याप्यनैक्यमित्याह नि
श्रयो बहूनां चैसा तत्रोपाया अभेदेनः अणुशब्देन ते चोक्ता इति कविभेदतः बहूनां चैव हेतुस्तत्रोपाया अभेदि
न इति केचिद्वायायाः संविदिसन्निहृष्टाः केचिन्निविप्रहृष्टाः तथा च प्राक्कविस्मरणे परिणतेति नीत्या बुद्ध्या य
पेतया तत्र प्राणस्योत्तरं गत्वा तत्र हतमुश्चारादिसन्निहृष्टं तदयेतया च बुद्धिगोप्यानादिविप्रहृष्टं ततोऽपि देहग
तकरणादीति एते चोपाया यत्रैव संभवन्ति न पुनश्चात्तरं इति कुतो वगम्यते इत्याशं कोक्तमाणशब्देन ते चोक्ता इति
तेनाण्युभेदिषु उपायेषु भव इत्याणवः तत्र प्राणादयो जात्यादयः पारमार्थिकाः तत्र यमुश्चारादि परमार्थि
कस्वरूपलाभनिमित्तस्यादित्याशं क्त्वाह तत्र बुद्धौ च प्राणे च देहे चापि प्रमातरि अणुपरमार्थिकेऽप्यस्मिन् परमार्थः
प्रकाशते प्रमातरीति बुद्ध्या दौ सर्वत्रैव योज्यम् अणुपरमार्थिक इति बुद्ध्या देवस्ततो विद्यतृणां तेषां परिक
ल्पनात् ननु ये देवप्रश्निते ते देवात्तरीकृतमिति किमेतदित्याशं क्त्वाह यतः प्रकाशश्चिन्मात्रात्प्राणायव्यति
रेकत्वत् एवेचिदव्यतिरेकात्प्राणादीनामपि परमार्थिकत्वं मेवेति भावः यदभिप्रायेणैव यद्यप्यर्थस्थितिः प्र
णपुर्यष्टकतिथिं त्रिते जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि संस्थिते त्याद्यन्वयोक्तम् ननु प्राणादेर्नीलादेश्चिद
व्यतिरेकात् तस्य सत्त्वेन परमार्थिकत्वं नास्ति अत्राचिदस्माकं विमतिः किंतु मायायुदप्राणादेर्जीवोपिकथंचित्तं स
गच्छत इत्याशं क्त्वाह तस्यैव तत्त्वतः त्रत्वादिगुणं जडचिदप्रः तत्रोद्देहेतो यत्तत्त्वस्यैव चिन्मात्रात्मनः प्रकाशस्य स्वा
तंत्र्यादर्थात् प्राणादि जडचिद्वत्त्वादिगुणं जडचिन्मलक्षणगुणद्वयोपयोगीत्यर्थः परमेश्वर एव हि मायीयसः

१५७

रचित्कीर्षायां स्वस्वातंत्र्येण वहिरवभासितभावराशिमध्यात्कोऽपि जज्ञानमिष्टाणादीन् स्वगताहंतात्मककर्तृता
भिषेकेन ग्राहकीभावयति कोऽपि दपि शब्दादीनि देतापात्रतया चिद्रूपतया क्रमेण ग्राह्यतामायादयति तेन
प्राणादीनां जातोऽपि परमेश्वरस्यान्तर्ग्रादेव चित्तमिति न केवलमेतद्युक्तिरयमसिद्धं यावदागमतोऽपीत्याह
उक्तं त्रैराशिरसे चैतदेवैवेत्यर्थमौलिना तदेव पठति जीवः शक्तिः शिवस्यैव सर्वत्रैव स्थितापि सा स्वस्य प्र-
त्यये दृष्टा ज्ञानस्योन्मीलनात्मना यद्यपि शिवस्यैव चित्मात्रात्मनः परस्य प्रकाशस्य संवेद्यिनी पराविश्वस्य
रूपा शक्तिः सर्वत्र जज्ञे प्राणचटादाववस्थिता तद्रूपतया परिस्फुरिता तथापि सार्थात्प्राणादिवृत्ताहंता
त्मककर्तृत्वे ज्ञानस्योन्मीलनात्मवस्यात्मनो रूपस्य च नीलादेरहमिदेजानामीत्येव रूपः संजितप्रमात्
व्यापारस्वभावो विकल्पात्मायः प्रत्ययस्तत्र दृष्टा प्ररोहं प्राप्तासती जीवः प्राणबुद्ध्यादिप्रमात्तद्रूपतया व्यप-
दिश्यत इत्यर्थः तथा पात्रपरमार्थप्रकाशने कथमित्याशंक्याह तस्य तद्रूपतोऽस्योऽस्वातंत्र्येण ह्यसकल्यनात्
यत्पञ्चज्ञात्मनो भागं तिरोऽयायाह यो भवेत् तस्य जज्ञस्य चिद्विषयः प्राणादेर्जज्ञस्यैकं भागं तिरोऽयायते ज्ञा-
हंताभिमानमवभूया स्वातंत्र्येण ह्यसनादेतोऽपि द्रूपतामेव परमार्थिकीयत्वं त्रुविमपराहंतास्य दत्तेनात्र
भवन्नदयो भवेत्तत्तत्तद्रूपतया परिस्फुरेदित्यर्थः तदुक्तं बुद्धौ प्राणे तथा देहे देशे या जज्ञता स्थिता तो-
तिरोऽयायमेवावी संविद्विषयस्यो भवेदिति एवमत्र प्राणादेर्जातोऽपि चिद्रूपतया परमार्थस्यैव व्यापारमार्थि-
कस्वरूपलाभे निमित्तत्वमित्युक्तं एतदेव पदांतरेण व्याहृतं तत्र स्वातंत्र्यं दृष्ट्वा वादर्पणे मुखविंबवत् विशुद्धं नि

श्री.
ते लो.
१५८

जैवेतयेनिश्चिनेनेतदात्मकं प्रथवायथायंलोकः समुत्पत्तिर्विवमागमापायित्वाहर्षणातिरिक्तेनिश्चिनेनेवमसौ
योगी तत्रप्राणादौस्वस्वातेत्रमाहात्म्याद्विशुद्धेवेयतायकलेकितमतएवनाहंप्राणेतवैशरीरेवमनोहमित्या
युक्तेरजदात्मकमप्राणादिद्रूपेततोतिरिक्तेनिजेस्वाभाविकमेवविद्रूपत्वमित्येवमस्यपारमार्थिकस्वरूपलाभो
भवेदिति नचयथादर्पणादतिरेकेणप्रतिविवस्यसत्तावास्ति एवंसंविदतिरेकेणापिप्रमात्प्रमेयायात्मा
नोविष्यवैचित्र्येतिप्राङ्गिणीतेतत्तथमिहान्यथोच्यतेइत्याशंक्याह बुद्धिप्राणादिजोभिर्नचैतन्येनिश्चितंबलात्
सत्यतस्तदभिर्नस्यात्तस्यान्यविभेदतः बुद्ध्यादिषोबलादनुपपन्नौनक्रमेणभिन्नमतिरिक्तेनिश्चितमपिचैत
न्यवस्तुतदनुतिरिक्तमेवभवेद्यतस्तस्यबुद्ध्यादेरेवपरस्परमस्तिभेदः प्रातिविविकेनप्रतिनियतेनद्रूपेणचैत
मानत्वात्तचैतन्येनतर्बुद्ध्यायनसूतमेवभायात् अन्यथाह्निबुद्ध्यादीनांचेत्यसातत्वमेवनस्यात् नत्वेकमेवचै
तन्यंकथमनेतबुद्ध्यादिद्रुपाविभिर्नभवेदित्याशंक्याह विसृष्ट्याविभेदित्वेप्रद्वन्नादेवजायते तिष्ठितैकस्फ
रन्तर्तेनृत्तंरविरोयतः इहावलपरप्रकाशात्मनश्चेतनस्यशुद्धत्वात्प्रतिनियतस्वाकारकलेकितत्वेना
नवभास्यत्वात्प्रकाशाच्चालक्षणैर्मल्यातिशयाद्विषैर्निर्विलैर्बुद्ध्यादिभिराकारैरविभेदित्वंजायतय
वनजायतइत्यर्थः एतादेवहिनामास्यशुद्धत्वंयद्वर्पणादिवत्तदनेकाकारधारितयाप्रस्फुरतीति नचैव
विरोधः कथियतोनिष्ठितादेशकालादिसंकोचान्नैयमेनप्राप्तप्रतिष्ठानादतएवैकासन्यतोवाहृतत्वान्निःस
हायासरेतीतथात्वेनभासमानासृतिर्यस्यतस्यबुद्ध्यादेर्मूर्त्यंतरेणप्राणादिसंबंधिनाविरोधोमूर्तस्यमूर्त्यंतः

रावप्रवेशायेभात वर्तमानावभासानांभावानामवभासते अतः स्थितवतामेव च दत्ते बहिरात्मनीत्यादिनी।
त्याप्रमात्रैकात्म्येनावस्थितानामेवभावानां बहिरवभासनं भवेदिति सर्वत्रैवोपपादितं तदुच्चादेरपि प्रमातृ
रंतरवस्थितानामेवार्थानां किंबहिरवभासनं भवेन्न चेत्पाशोक्त्या ह अतः संविदितत्सर्वयद्यप्यपरथायि
प्राणे देहे धर्मा कस्मात्संक्रामेन वा कथं तथापि निर्विकल्पस्मिन्निकल्पानां स्थिते विना दृष्टेऽप्यदृष्टकल्पत्वे
विकल्पेन तन्निश्चयः यद्यपि संविदं तरेकात्म्येन सर्वमिदं भावजातं संभवेदत्यथा बुद्ध्यादौ प्रमातृवि सर्वमि
दं भावजातं संभवेदत्यथा बुद्ध्यादौ प्रमातृवि सर्वमिदं कस्मात्संविदतिरिक्तात्मकत्वात्तेन वा स्वातंत्र्यव्यति
रिक्तेन हेतुना कथं केन वा हेतुं देतादि परामर्शातिरिक्तेन प्रकारेण संक्रामेत् प्रतिबिंबकल्पतया वभासे
तेत्यर्थः अतथा हि बुद्ध्यातेरपि तत्तदर्थवभासेन भवेदिति भावः तथापि स्मित्वाद्बुद्ध्यादौ प्रमातृवित्तस्यो नि
र्विकल्पदशायां मैश्वरोभावः पशोरपीत्याद्युक्तयुक्त्या सर्वविभेदावभासात्मनि निर्विकल्पे तत्तथात्वेना
निश्चायको विकल्पा नास्तियेन सर्वमेवाविभेदेनावभासने स्यात् यतो दृष्टमप्यविदृष्टमेवेत्यादि उक्त्या वि
कल्पमेतरेण दृष्टेऽप्यदृष्टकल्पत्वे यथैव दृष्टं तथैव न प्रवृत्तमित्यर्थः तदुच्यते हेतौ यतो विकल्पेनैव दमिर्था मि
त्येवमात्मा निश्चयः स्यात् स च विकल्पः संकृतिरस्य प्रमातृव्यापारश्च तं शाश्वतकथाभेदे मैव निश्चितं यान्न त
भेदेनेति नास्ति बुद्ध्यादीनां सर्वभावविभेदेनावभास इति युक्तमुक्तं तस्यान्योन्यविभेद इति नन्वेव बुद्ध्यादे
रपरमार्थिकत्वेऽपि यानादि द्वारेण यथा परमार्थप्रकाशने निमित्तत्वं मुक्तं तथा श्रुत्यस्यापि कथं नेत्याशंका

श्री.
ते.लो.
१५५

159

ह बुद्धिप्राणशरीरेष्वपारमेश्वर्यमेजसा विकल्पेन श्रुत्यत्रयेण प्रमातरिविकल्पने इह त्वत्तु बुद्ध्यादौ प्रमातरि ब्रह्मेतास्य
दत्ताज्ञानकर्तृत्वलक्षणं पारमेश्वर्यमेजसा विकल्पेन तदवच्छेदश्रुतेन स्फुटं कृत्वा निश्चयेन तद्वृत्तेष्वानादिपारम
र्थिकस्वरूपलाभनिमित्तं स्यात् श्रुत्यत्रये पुनः प्रमातरिवस्तुतः संभवेऽपि पारमेश्वरस्य नियतावच्छेदायोगात्तद्वि
कल्पयितुमेव शक्यमिति कथं नामास्य परमार्थप्रकाशने निमित्तत्वं भवेत् एवं बुद्ध्यादीनां त्रयाणां मेवात्र नि
मित्तत्वमित्युक्तं स्यात् न त्वेषां बुद्ध्यादीनां किं नाम तदस्ति यदवलेखेनापि पारमार्थिकस्वरूपलाभो भवेदित्या
शंक्याह बुद्धिर्यातमयीतत्र प्राण उच्चारण तत्तकः ध्यानमयीति अनुसंधानप्राधान्यात् उच्चारणं लक्षयति
उच्चारणं च प्राणायामानां ताः पंचवृत्तयः पंचेति यदुक्तं प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव चेति स बुद्धिः
थाप्राणीयावृत्तिरस्ति यदेका ये चानामपि प्राणादीनां भित्तिभूता सामान्यप्राणीया यराच विशिष्टप्राणात्
मिकेति तत्पंचवृत्तय उच्चारणमिति कथमुक्तमित्याशंक्याह प्राणानां प्राणनाभिव्यापरोच्चारणमिका भवेत्
प्राणनाभिव्यापरोच्चारणमिका भवेत् प्राणनाभिव्यति आंतरोद्योरादृण जीवाय रपर्याया प्राणनामात्र
स्वभावा इत्यर्थः यद्वक्षति इयं प्राणनाशक्तिरौतरोद्योरादो हृदा स्पृदा स्फुटता विश्रान्तिर्जीवोऽस्य त्वतिभा
सतिः सा प्राणवृत्तिः प्राणघोऽप्ये/ये च भिरात्मसात् देहे यत्कुरुते संवित्पूणिस्तेनैष भासते इति तदर्थवि
शिष्टा एव प्राणादि वृत्तयो विवक्षितारति युक्तमुक्तं पंचवृत्तय उच्चारणमिति यत्तत्स्वरूपं च पुरस्ताद्भविष्यती
ति नेहायस्ते एवं बुद्धिप्राणयो रसाधारणं द्रव्यमभियाय शरीरस्याप्यभिधत्ते शरीरस्याह विधेयं तत्तिष्ठानेन।

१५५

संस्थितिः प्रज्ञाणीन्द्रियाणिविषयाः कार्याणि यत्ते प्राणादयस्तेषां पिंडत्वेनैकीभावेन संस्थितिर्नाम देहप्रमातृ
रसाधारणं रूपमित्यर्थः इदानीमधिकारिणिद्रयणानंतरं ध्यानादेः स्वदृष्टेवक्तृसपक्रमते तत्र ध्यातमयेताव
दनेतरमिहोच्यते तदेवैव हूयायसाध्यत्वेपि ध्याने प्रकृतेर्मूलकारणो यस्यैव विधमनेतरं पारमार्थिकं रूपमि
होच्यते सोऽप्रते प्राप्तावसरमभिधीयते इत्यर्थः अतएव तावद्वक्तृः क्रमयोक्तकः प्रवृत्तौ हेतुद्विध्यातमित्यर्थ
शुपक्रमः तदाह यतः प्रकाशात्स्वतेजोयचित्त्वभावो हृदि स्थितः सर्वतत्त्वमयः प्रोक्तमेतच्च त्रिषिरोमते गीये
चित्त्वभावोकादिप्रकाशविलक्षणेन तपस्वप्रकाशात्वात्स्वतेजोयव सर्वतत्त्वमयस्तद्रूपतयापस्मिन् रस्यका
प्रेहा हृदि सपरामर्शसाक्षे सर्वमिदं देहं यद्यपि व्याप्य संस्थितः तथाप्यस्य परं स्थानं हृत्पंकजसमुद्भूतमित्या
दिनीत्याह दयेव स्थितस्तत्रैव तत्त्वविदां साक्षात्कार्य इत्यर्थः नन्वत्र किं प्रमाणमित्युक्तं यतश्च त्रिषिरोमते
प्रोक्तमिति तत्रैव ग्रंथे पठति कदलीसंप्रदाकारे सबाह्याभ्यंतरोत्तरं इति ते हृदयोतः स्थितस्यैवमिव तत्त्ववित्त
इह खल्व्यात्मसत्त्वस्वतेजप्रकाशात्परं ब्रह्मानेदातिशयदायितया परमोपादेयत्वेन प्रसामिव हृदियेयो
मनीषिणामित्याद्युक्त्या हृदयोतः स्थितीति साक्षात् कर्यादित्यर्थः यतस्तत्कदल्यायोसौ संप्रदः परस्परमंत
र्बहीद्रूपतया मिलितानां सन्निवेशस्तद्वदोतप्रातत्वेनावस्थितेभूतितत्त्वावैन्द्रियादिभिस्तत्त्वैः संवलितप्रा
कारो यस्य तदनयवबाह्यसाधारणं तत्त्वज्ञातमाभ्यंतरोत्तरं प्रासाधारणं तयोः साकल्यं सबाह्याभ्यंतरोत्तरं तस्योत्तरं
परप्रमात्रैकद्रूपमित्यर्थः इदमुक्तं भवति यथा कश्चित्कदल्याबाह्येति सारं चलमया स्पृशते शनैरान्तरमात

श्री.
ते.लो.
१६

१६०
रसादयानः पर्यन्ते परसोपादेयं प्रथमायनेतथैव तत्र विदासि शरीरं तत्र जाते परित्यज्य हृदयोतः परित्यज्य ते स्वात्मा
नेसाज्ञातकुर्यादिति तन्वात्मनः सर्वदेहवायुकलेपिकथं हृदय एव साक्षात्कारो भवेदित्याशंक्याह सोमसूर्या
ग्निसेवां हेतुत्रयायेदन्त्यथीः यत्तस्मिन् हृदये सावधानो योगी प्राणायानोदानात्मनो सोमसूर्याग्नीनो से
वेदांथायेत केभकहृत्मा उन्मीलनमनुसंध्यादित्यर्थः तत्र तत्रैव प्रनुयायतः किं फलमित्याशंक्याह तत्र
नारीणामेवोभासाह भैरवहृद्यभक्त हृदयाखेमहाकेडे ज्ज्वलन्स्फीततो ब्रजेत तत्समनेतरोक्तं सोमसूर्या
ग्निसेवां चात्मयज्यानेतदेवारणिस्तस्याः सम्यक् प्राणायानगतित्रोटनेन निर्विकल्पतयामथयामनु प्रवे
शात्मायः दोभस्ततो हेतोस्तत्केडे पारमित्यतितिरस्कारेणात्यर्थं ज्वलन्महाभैरवारिनः स्फीततो ब्रजेत
पूर्णपरप्रसादरूपतया स्वात्मसाक्षात्कारो भवेदित्यर्थः तड्के न ब्रजेत विशेषात्कतिर्मरुद्वयाविकासते निर्वि
कल्पतयामथेतया भैरवत्रयधृदिति तन्वेतावतैव कथमेवेत्यादित्याशंक्याह तस्य शक्तिमतः स्फीतशक्ते
भैरवतेजसः मात्मानप्रमेयाखेयामाभेदेन भावयेत तस्माद्भूतमनुसंध्यायेना पारमित्यतिमात्तताया
नौ निमित्तमित्युक्तं तत्तयमिदानीमेव तदभेदेन मितमात्रादेर्भावतमप्युच्यते इत्याशंक्याह वज्रार्कसोम
शक्तीनां तदेव त्रितयं भवेत् तत्प्रसादादिव्रितयं वज्रादिशक्तीनामेव संबन्धित इति सेवेत्यर्थः न केवलमे
तद्वज्रादिशक्तिरूपमेव यावत्परादि रूपमपीत्याह परापरपराचेयमपराचसंदोदिता सदा स्फुटिस्थिति
संहारानायादशास्फुटितेति प्रत्येकमभिसंबन्धः अतश्चाह स्फुटिसंस्थितिसंहारेणासो प्रत्येकतस्त्रिधा नत्वा

१६

सोमदेवित्तादनाद्यदशायामप्युदयः संभवेदितिकथं सृष्ट्यादि रूपतया प्रत्येकं त्रितमेवाक्तमित्याशंक्य
ह चतुर्थे चानवकिं त्रैरूपमासो प्रकल्पिते अतवकिं त्रैरुपमासवकेद शून्यमत एवा कल्पितं तात्त्विकमि-
त्यर्थः एतदेव संकलयति एवंहादशातादेवः सूर्यविंशवदास्थिताः एकैकमासो वक्रार्कसोमतस्त्योति
भासने ताः परायाः अत्रैव हृदयंगमीकरणाय पुनरेकैकमित्यादिहेतुः एतच्चानेतराक्रिक एव वित्तम
निर्णीतमिति न पुनरिहायस्तम् सर्वस्यैतदनुभवसिद्धेन तत्पूर्वकिं विदिति दर्शयित्तमाह एतदा-
नुत्तरं च के हृदयाश्चक्षुरादिभिः कोमभिर्निःसरत्पित्तज्ञाद्विषयगोचरे एतत्समनेतरोक्तस्य दशात्म-
कमानुत्तरं च के हृदयोक्तः स्यात्परमेष्ठिरुपादात्मनश्चक्षुरादीन्द्रियव्यामवर्त्मना तत्तद्रूपादिविषय
स्वीकारनिमित्तं तत्तद्वृत्तिरूपतया तिस्रस्त्येव न तत्र न कदाचिन्निसरतीत्यर्थः एवमुक्तं भवति यत्राम
प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य वा स्वरसत एव चक्षुरादीन्द्रियवृत्तिहादशकं रूपताद्यर्थालोचनाय प्रसरद्वर्तते
तदेवेदमात्रं चक्रमितिकित्प्रबुद्धस्य तथा चिनापरिज्ञायमानत्वाद्द्वयकं प्रबुद्धस्य तत्र मोचकमिति
विशेषः यथोक्तं सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी बंधयित्री स्वमार्गस्याज्ञात्वासिद्धपता
दिकेति तथा येन येन निबध्यते ज्ञेयं वैरीद्वकर्मणा स्नायायेन तत्तेनैव मुच्यते भवबंधनादिति तत्र केवल
मेतदेव यादर्थ्यपीत्याह तच्चक्रमाभिस्तत्रार्थे स्मृष्टिस्थितिलयक्रमात् सोमसूर्याग्निभिसात्मरूपे सम
वर्तिष्ठते तस्य समनेतरोक्तास्य दृगादिदेवीहादशात्मनश्चक्रस्य तत्तद्वृत्तिरूपाभिर्भाभिस्तत्रार्थे तत्र तत्र

श्री.
ते.लो.
१६१

विषये सृष्टिं सति संहाराद्युपतामवलोक्य सोमाद्यात्ममेयमानमात्स्कारलक्षणं रूपं सम्यक् सद्रूपाविभेदेनाव-
तिष्ठते किंचित्संकुचिततयावदिर्गुलत्वेन प्रसृजतीत्यर्थः प्रमाता हि प्रथममवभासमानतयार्थं सृजति तदनु-
त्तरेव प्रशान्तिमेवेकं चित्कालमनुभूयत्यरिष्यापयति यश्चाज्ञातियं मयार्थ इति संज्ञोपाभिमानात्वात् सति वि-
सृष्टानुपसंहरति अनेन रं हृदया कर्मेनालेया मयुत्पा पूर्णतायादनेन विदमिन सद्भावमायादयति इत्या-
र्थोपि हरादिदेवीवद्यातृष्यमश्रुवानः सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् तदात्ममेवोपलभत इति अतश्च यत्र काये-
तश्च त्वरादिमरीचिके नियते तत्रैव तद्रूपतामेव विमृशेयेत स्वात्मध्यानं सिद्धे तदाह एवं शब्दादिविषये-
श्रोतादिव्योमनात्मना चक्रेणानेन पतता तद्रूपं परिभावयेत् ननु शब्दादिश्रोत्रादिनियतवृत्तिवेदनीया-
मितिकथमेकैकत्र तत्र निखिलमेव श्रोत्रादिहृत्तिचक्रे नियतेदिति किमेतद्वक्तुमिच्छा शक्याह अनेन क्रमयोगे-
न यत्र यत्र पतत्ययः चक्रे सर्वात्मके तत्तत्सार्वभौममहीशवत् तत्र देवचक्रे समुदायहृताः शब्दाश्च यत्र वे-
द्यपिवर्तते इति नीत्या श्रोत्रादिलक्षणमेकैकं चक्रावयवयत्र यत्र शब्दादौ विषये पतति अर्थात् तत्र तत्रानेन
समनेतरोक्तेन सृष्ट्यादिक्रमसंबन्धेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् अकात्मकमशेषहृत्तारागुरणेन स्वविषयो-
पभोगं करोतीत्यर्थः अत्रैव हृदयतः सार्वभौममहीशवदिति यथा सार्वभौमो राजायत्र कत्र च न परयेति-
पतति तत्रास्य राजांतराणि साहायकार्यमवश्यमनुपतंति एवमेकैकापि विहृतिर्यत्र काव्यार्थे प्रसरति तत्रै-
व हृत्ताराण्यनुयावेतीति यद्वक्तुं एकैकापि विहृतिर्यत्र प्रसरति तदणत्त सर्वास्तत्रैव यावन्तिताः पुर्यष्ट

कवेवता इति तन्नेव सर्वस्य सर्वात्मकत्वापदेशेन किमिच्छांशक्याह इत्येविश्रायदलमयत्तेनैवलीयते भैरवी
यमहाचक्रे संवित्रिपरिवारिते इत्युक्तेन प्रकारेण व्यायतश्चक्षुरादिसंवित्रिदेवीयकूपमिवार्थमानो भैरवीये
परप्रमात्रात्मनि चक्रेश्वरीविश्वं ध्रुवमधुपदलमयत्तेनैवलीयते तत्संभवति तर्थाः एकैकशोदिभावावामि
नेत्यायुगसहस्रैरपि संविदिविलयनेन सिद्धोदिति सर्वस्य सर्वात्मकत्वादेकस्मिन्नेव भावी संविदिलीने विद्यमे
वाक्रमेण सुखोपायं लीने स्यादित्यत आहार्थः नन्वेवमपि किमिच्छांशक्याह ततः संस्कारमात्रेण विषया
पिपरित्यजे स्वात्मोच्छलतया श्राम्यश्चक्रं संश्रितयेत्तदाह ततो नंतरं संस्कारमात्रेणाप्यवस्थितस्य विषयपरितः स
संताद्वहीरूपतया ह्ये जाते सति व्यतिरिक्तवस्तुग्रासी कारात् स्वात्मोच्छलतया स्वात्मनैव महत्त्वेन क्वाद्रास्य तस
र्वतः प्रविष्टं भूमाणां चक्षुरादीन्द्रियसंवित्रिरूपे चक्रं सम्यग्विषयकोऽङ्गीकारेण चिंतयेत् तर्थापिदित्यर्थः तनुमनि
दितेपि बाह्येर्षे जाते चक्षुरादीन्द्रियसंवित्रिरूपे चक्रमुदियादित्यतिवादः तदेव चेत्परिलीणं तत्कथमेतश्चक्रमपि
स्वात्मस्थलमेदितिकिमेतदुक्तमिच्छांशक्याह ततस्तदाह विलयात्तत्संस्कारपरित्यात् प्रशास्येद्भावयेत् चक्रं
ततः शांतं ततः शसं ततस्तस्मात्समनेतरोक्ता द्वाह्यस्य बाह्यस्या जातस्य संक्षया हेतोस्तश्चक्रं प्रशास्य देवस्यार्थ
येत् ततो नंतरं तत्संस्कारस्यापि परित्यागात् शांतं यावदेतेशमं तश्चक्रमपि शांतं शुद्धमेव संविन्मात्रमवसंदद्यादि
त्यर्थः यतदेव संकलयति अनेन ध्यानयोगेन विश्वं चक्रं विलीयते तत्संविदिततः संविदिलीनार्थेव भासते न
नुययेवं विलीनांगं संविदेवावभासते तद्विद्युद्वेगोत्पत्त्या येन प्रमात् प्रमेयात्मविश्वं भायादिति सर्वदेवप्रलयाद

श्री.
तेलो
१६२

यः सादिसाशंकार वित्तवभावात्ततोभूयः सृष्टिर्धर्मिन्महेश्वरी ननुचितः कोनासायमेवेविधः स्वभावायेवासाभू
योपि सृष्ट्यादौ कर्तव्यमित्याशंकोक्तं यच्चिन्महेश्वरीति नन्वेवेविधस्य प्रलयोदयश्चित्तनेनयायतः कार्य इत्याशं
कारं एवं प्रदक्षिणो विषेस्वसेविदिविलापने विस्तृतमन्ततोभूयः शस्यैरवतां व्रजेत न केवलमेव देवचक्रं
योगिना येयेयावच्चक्रांतराण्यपीत्याह एवं त्रिभूलात्मभूतिवृत्तसंचारकक्रमात् पंचादशारय्येतं चक्रं योगी।
विभावयेत्त चतः सृष्टिशातारं वा सहस्रारमथापि वा असंख्यातसहसंवाचकं व्यायेदनन्यथीः एतच्चक्रं प्रस्तादे
वगतार्थमिति प्रतरिहायस्ते ननु संख्यात्वे किं निमित्तमित्याशंकारं सविनाशस्य महतो देवस्यो ह्यसिसेवि
दः नैवास्तिकाचित्कलनाविषयशक्तेर्महेशितः नन्वकिंप्रमाणमित्याशंकारं शक्तयोस्य जगत्सर्वशक्तिर्म
महेश्वराः इति मंगलशास्त्रे श्रीश्रीकैलेयनृपयत् यडक्तं तत्र शक्तिश्च शक्तिमौल्येव यदार्थद्वयमुच्यते श
क्तयश्च जगत्सर्वशक्तिमांस्तमहेश्वर इति नचेतदस्माभिः स्वापन्नमेवोक्तमित्याह इत्येतत्प्रथमोपायत्रयं यथाने
त्यत्रयत् श्रीशंभुना योमेतत्तस्मै श्रीसमतिप्रभुः एतदेवात्यत्रापितिदिशति अनेयेवदिशान्यानिथानि
त्यपिसमाश्रयेत् अनुत्तरोपायधुरां यान्यायं तिक्रमं विना श्रुत्यानीतिशास्त्रोत्तरोक्ततत्रश्चक्ररूपाणि एतंथं
नस्वरूपेति नृप्यतदेतरोदिष्टे प्राणतत्रसमुच्चारं वक्तुमयक्रमेते अथ प्राणस्यार्हतिः प्राणनायानिष्ठपिता
तडपायतया उमोवृत्तरप्रविकासने तदेवाह निजानंदे प्रमात्रं शमात्रेह दिपुरास्थितः शून्यतामात्रविश्रान्ते
तिरानंदं विभावयेत् तत्रानंदप्रमेयोऽशमूरणापाननिर्हतः यमानंदगतस्तिष्ठेदपानशशिशाभितः तदनंतसु

१६२

१ मेयसे चैवैकोन निर्हतः समानभूमिमा रात्रा नन्दमयो भवेत् इह खलु योगीपरा प्रथमं यत्कृतं यत्कृतमित्युक्ते
मृत्युं चाभाव उच्यते अभावः ससमुद्दिष्टो यत्र भावः सये रातः इत्यादिना निरूपितस्वरूपे संविदे कात्मनि मृत्युमा
त्रे विप्रोतिमाश्रित्य प्राणाद्यदय विप्रमथा मनिहृदिविषये निजो निरुपाधि स्वात्मभावभूतानन्दो यस्यैव
विधे प्रमेयादृशो तत्रायेत्या प्रमात्रेण सावे स्थितः स्वात्मानमेव केवलतया साक्षात्तुर्वन्न वस्थितः सन्ननेतरे
प्राक्सवित्प्राणपरिणतेति नीत्या प्रमाणात्मनः प्राणस्य हृदयाद्वा दृशोते चेत्तत्र कर्मणो दये कथं चिद्विरोध
त्वात्वा निरानन्दं निजात्ममात्रसंमतादानं दानिहोते दशाविशेषं विभावयेत्तदयेदित्यर्थः अथानात्मनि प्र
मेये पुनरुदयति परेण प्रमेयेण कृतमानन्दं विभावयेद्यत्तत्तस्यां प्रमेयोदयदशायां असौ परानन्दनिष्ठ
स्तिष्टेयतो नैताये प्रमात्राय पेत्तया प्रमेयलक्षणां प्रमात्रास्तत्कार्त्तकायेये पुराणा तत्र दर्शयद्वा नैराकांते मे
वयानं पीतिस्तेन निर्हतः स्वात्ममात्रविप्रोतो यस्मादपानयवाण्याय कारितया प्राप्तिनशोभितः पुरकर्म
णद्वा दृशोताद्वा दयेया वन्न दृशामथि शवान इत्यर्थः ततोपि हृदये केमदृत्त्या दृशो विप्रम्यते सां समनेतरोक्त
नो नीलमुखादिद्रूपतयानंतानो प्रतिभासमानानां मेयानामन्योन्यमेलनात्मायोसौ संचरन्नेकातेनाव
भिचारेण निर्हता सत्सममेव समग्रमेयात्मस्वीकारात्समानभूमिमासाद्यमेयेन संभूय कृतत्वाद्वा हितेन वा
क्रिद्रूपोयोसावानन्दस्तत्तयो भवेत्परानन्ददशातोपि विशिष्टमानन्ददशामनुभवेदित्यर्थः तदन्तरमपि
मानमेययोः सूर्यसोमात्मनोः प्राणायानयो र्योचः प्रवाहस्तस्य यः सदृशतानि वारोहे सहस्राण्येकविं

श्री.
तेलो
१६३

163

शक्तिरित्यादिना निरूपितसदृशः कलतास्तासंग्रासतस्यः उद्देतनपरायणो योगी मध्यमार्गेणोर्ध्वयामिसुदानवक्रा
वुत्कर्षकक्रमेणपरिहृतप्राणपानायवोत्तरतोभक्तयाविश्रान्तोमहोत्तप्रमाणादिदशाधिपायितिरानंददिवेल
क्षणोत्कृष्टप्रमात्संमतमानंदविभावयेत्वात्ममात्रविश्रान्तिरूपतयाविमृशेदित्यर्थः नन्वेवंपरामर्शना
स्यकिंस्यादित्याशंक्याह तत्रविश्रान्तिसंशयशाम्यसस्मिन्महाविधि तत्रमहानंदविश्रान्तिमारात्तास्मिन्महा
विधिप्रमात्रात्मनिउदानवक्रोशास्यतितदेकसाद्भवतीत्यर्थः ननुतत्रास्यकिंनामश्रान्तिरुच्यतेस्याशंक्या
ह निरुपायिर्महाव्यामिथ्यामारोपायिवर्जिता सावशान्तिर्निरुपायिर्निष्क्रान्ताभेनस्फुरितामात्मानमेयात्
मनाउपाययोयस्याः साजयातएवकालादितित्यंतव्याप्यावस्थानामहाव्यामिश्रतएवसर्वव्यापकतयान
नाह्यानाख्यायानदशामधिशयानेत्यर्थः एवमसर्वमयत्वेपिसर्वोत्तीर्णसुक्तरुपायिवर्जितेति श्रुतयवतदात
स्योदशायोविद्रूपएवानंदः नदितदानीमेयायात्मनासचितामवकाशोस्तीत्युक्तेयोजनानपहंसितइति श्र
वैवहेदृश्यासः नयत्रसंस्थितिः कापिविभक्ताजरूपिणः विभक्तेतिश्रविभागेनपुनरेवामस्त्ववसंभावः
तिभावः यत्रक्तं स्वात्मेवस्वात्मनापूर्णभावाभात्यमित्यस्यतिति ननुनिरुपायिन्नादनवच्छिन्नप्रमात्रात्तपरं
तत्त्वमित्युक्तं तत्तायमत्रविभागेनापिबवच्छेदकाभावः स्फुरित्याशंक्याह यत्रकोपिबवच्छेदोनास्ति यदि
श्रुतः स्फुरत् यदनाहृतसंवित्तिपरमाहृतहंसितं यत्रास्तिभावनादीनांनमुखाकापिसंगतिः तदेवजगदा
नंदमस्ययेशोमुद्रचिवान् यत्रनकोपिनकश्चिदपिबवच्छेदोस्ति यतएवतद्विश्रुतः सर्वेणरूपेणस्फुरेत न

१६३

हेतुदतिरिक्तसत्यकिंचित्संभवेयतोऽस्य व्यवच्छेदोऽपि भवेदिति भावः अतएव यदनाहतामाह प्रमेयायात्मना
सर्वतः प्रस्फुरतीति विज्ञिर्य सततदत्त एव स्वाते बलत एव न परमेणा मृतेन हृदि ते पूर्णमनसा येन मितियाव
त एत एव प्रतिनियत रूपत्वाभावाद्यत्र न भावनादीनां न सत्त्वाकाचित्संगतिः साक्षादुपायनास्तीत्यर्थः
तदुक्ते तेन वयाने प्राणस्य भावनादेः प्रेरणायै भेदवीथे कथं कारणं भवेत्साक्षादुपाययेति तदेतत्प्रमात्रात्मवि
देकद्रुपेणं जगता निजानंदायात्मना विज्ञेन रूपेणानंदो यत्र यतश्चेति जगदानंदं दृष्ट्वा च समसं श्रीं
भुनायथादिशत् न पुनरेतदस्माभिः स्तोपत्तमेवोक्ते मित्यर्थः न चैतदुपदेशमात्रादेव वितरंतव्यमित्याह
तत्र विप्रोक्तिरापेयाह दयोश्चरयोगतः हृदयानामुक्तवत्समाणानां हृदयात्मात्मना हृदयाश्चोश्चरः न त्वत्र
विप्रोक्त्या किं स्यादित्याशंकाह यातत्र सम्यग्विप्रोक्तिः सावृत्तरमयी स्थितिः यतदेवोयसंहरति इत्येतद्द
यायेकस्वभावेऽपि स्वथामनि षड्प्राणोश्चरजेद्रूपसंयत्ता स्याज्जड्यते यद्यपि स्वात्मनेजसो हृदयादेक
एव स्वभावः न हि हृदयाद्वा दृशांतं ततोऽपि बाह्यमुपकोतस्यास्य कश्चिद्विशेषः यदुक्ते चलिता ऊर्ध्वं
तामि सर्वं शिवमयं यत इति यदभिप्रोयेणैव च काथारादव्यां भ्रमेत्यसत्त्वां परिच्युतविवेका इत्याद्यनैरुक्तेत
थापि संकोचतारतम्येन भेदोलासा मास्य रूपविशेषतया षड्कारस्य प्राणस्य यः प्राणनापाननाद्यात्मो
श्चरस्ततो जातनिरानंदायात्मकेतद्रूपमित्यनेतरोक्तेन प्रकारेणोक्तमिति शेषः इदानीमेतदेव मेव
व्याप्तिमुवेनाभिधीयते इत्याह ग्रथेत्यादि तदेवाह प्राणादेरुपयोगेन पूर्वापरसमीकृतैः चतुष्क्रिकोऽनुजालं

श्री.
ने.लो.
१६५

विलंबिकासौथमाश्रयेत् त्रिशूलभूमिकोतोतोनाडिवित्तयसंगतो इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिममत्वेप्रविशेत्सुधीः
इहावलसुधीः सज्जगद्यसंकोचादिक्रमेण प्राणस्थितिर्यक्त्रावाहनिरोधात्तुलतापरिहारेणयोदेउप्रयोगो
यथादेशरुतः संपादेशकारः प्रजायते सातथैवविबुधेनगुरुणाप्रतिबोधितत्वादिनीत्याप्रबुद्ध-... मा
वेनदेशकारतासाधनंतेनपूर्वापरयोः प्राणपानप्रवाहयोस्समीविषवद्भूपावलंबेनमथथामानुप्रवेशा
शतशिकाब्रह्मरंध्राधोवर्तीचतुष्षट्पाचितामण्यभिधानाग्रधोवर्तंभूमयवर्तीविद्याकमलनासाया
रस्तेग्रालंबेतेऊर्ध्वगोचरितयास्वीकरोति तस्मीलायेयंलंबिकाहर्ध्वसुधायाग्राधारः सौथसंसुधाया
अथचसुधायाइदं सौथंसकारमाश्रयेत्तत्रविश्रान्तिकर्यादित्यर्थः अतोनेतरमपिसुधीर्योगीनाडीत्रयसं
वेदात्मकत्वात्रिशूललक्षणंब्रह्मरंध्राधोवर्तिनीनाग्रधारमिधोभूमिमाक्रम्य तच्छक्तिवित्तयारोहोद्देशे
वीथेविदात्मनिविस्तृत्यतेहितदित्याद्युक्तयुक्त्याइच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनांसमत्वेतन्निर्भरे विसर्गादिशब्द
व्यपदेशेयंभेदवीथेरूपेप्रकर्षेणशूलवर्णपरामर्शागभीकारेणविशेत्तत्समावेशभारभवेदित्यर्थः ननु
कथमेतावन्तेवाशानुप्रवेशः सिद्धेदित्याशंक्याह एकांविकासिनीभूयस्त्वसंकोचाविकासुरो अयेद्वि
उनादांतशक्तिसोपानमालिकां तशब्देभिन्नक्रमोहेतौयतः प्रथममेकाइर्भेद्यत्वात्प्रधानंभ्रविंडभ्रुवि
विंडरित्यनेनभूएष्टादारभ्यविंडनादनादांतशक्तिवापिनीसमनाएवोर्ध्वध्वपादारोहोपायत्वात्सोपाना
नितोयांमालिकांश्रयेत् उर्ध्वकंडलिनीपदसमासादनौत्सक्याउहातक्रमेणाक्रमेदित्यर्थः ननुसमाना

१६५

ते वरारोहे पाशजालमनेत कमित्यादिनीत्या विन्वतानां संकचितमेव रूपं संभवेत् तत्कथं नामैतन्नित्योदितं
तत्ततमेव विकस्वरामानंदसंपदमवाप्तमपायतोयायादित्याशंकोक्तं विकासिनीमित्यादिश्रुतेन सेषोय
थायशं विकासतारतस्य सद्भावात्त्रित्यविकस्वरेपि पदेयुक्तमपायतमित्युक्तं स्यात् ननु कुरुलीनी पदस
मासादनेनापि किं स्यादित्याशंकाह तत्रोर्ध्वकुरुलीभूमौ स्पंदो नोदरसंदरः विसर्गस्तत्र विष्णो मेनात्स्योदर
दशाज्जि यतस्तत्रोन्नतसेपदे स्पंदनस्य स्वात्मोन्नतत्वाया उदरमनस्य स्मरणात्मासारः तेन संदरः स्फुरती
यो विसर्गो विमिश्रतात्मकं पारमेश्वरं रूपं बिंदुद्वयं चास्तीति तत्र विसर्गो विष्णो मेनात्स्योदर
र्थः स्पंदो नोदरसंदर इत्यनेनैवास्मिन्नेपि स्वहृये मत्स्योदरदशाज्जितीत्यनेन सर्वदेवायं स्पंददशाधिशायी नत
कदाचिदेवेत्युक्तं स्यात् ननु तत्रापि विष्णोः किं स्यादित्याशंका दृष्टांतप्रदर्शनेनोपशमयति रामभीवाउ
वायद्वत्स्वयामानंदनिर्भरं विकाससंकोचमयं प्रविश्य हृदि हृष्यति तद्वन्मूर्जलीनसृष्टभावव्रातसनिर्भ
राम् अथेदिका समंकोचरूपेभिरवयवमले यथा रामभीवाउवासूत्रादिकाले विकाससंकोचमयं बहिरंत
सुखतया नवरतं स्पंदमाने वरांगलक्षणं स्वमानंदसंदरं यामप्रविश्य तदेकमनाभूत्वा हृदि हृष्यति स्यात्
मत्मानंदातिशायमनुभवति यथा मुकुर्मुकुलीनाः स्वात्मसुपसंहृताः सृष्टावहिरुलासिताश्च प्रमात्प्र
मेयायात्मानसर्वभावास्तैः सृष्टनिर्भरा मनस्याकोटा सतएव यथायोगं विकाससंकोचयोः सृष्टिं सहा
रयोश्छेत्तया तेन स्फुरिते प्रमां द्रियेत्येकशेषेभिरवयवसंभेराश्च यामले हं हं यस्यामेवं विदं विसर्गभवेत्

श्री.
तेला
१६५

येत्त्वानंदसंविन्ननिमित्तसमाविशेदित्यर्थः तदेव हि नामास्य परस्य प्रकाशात्मानस्य धारणं रूपं यत्सदेव संसृष्टिसे-
हार्कारित्वमिति अन्यथा स्वस्य जेभ्यो वैलक्षण्येन स्यादित्युपपादितं ब्रह्मशः एवं सृष्टौ शक्तेः प्ररोहः संहारे त-
शक्तिमतः यदुक्तं स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विस्मृतिवित्तयभोक्ता वविश इति च एतदेव संकलयति एकीकृतमहाम-
लमूलवैसर्गिकीरुदि परस्मिन्नतिविश्रान्तिं सर्वा पूर्णयोगतः एकीकृतं संविन्मात्रात्मनावस्थापितं पिंडीभू-
तं च महामूलं परमकारणत्वात्माया तत्त एव सकारेस्मिन्मुदेविषं प्रकाशते इत्याद्युक्त्वा विश्वाप्रतिष्ठास्या-
नत्वात्मकारश्च मूलमिच्छादिशक्तित्रयमौकारश्च वैसर्गिकमूर्ध्वर्जं रूढिनी स्यात्तं विंदुं यंच यत्रैव विधे परस्मिन्
परप्रमात्रात्मनि संहाररुदादिविलक्षणो चरुदिवोये परावीजे च सर्वस्यांतर्बहिर्वीयदा पूर्णं स्वात्मसात्का-
रौ भेदो ह्यसंस्तस्य योगी युक्तस्तस्माद्विश्रान्तिमेति पराहं भावद्वयतया स्वात्ममात्रनिष्पत्तिरिति दित्यर्थः ग्रहं
परामर्शमात्रत्रयमेवादिगभीकृता शेषविषयतया परं विश्वासमथासेति नः सिद्धांतः अत आह अत्र तत्पूर्णं ह-
तैव विश्वावेशमयस्थितं प्रकाशात्मात्मविश्रान्तावहमित्येव हृष्यतां अत्रोर्ध्वर्जं रूढिनी भूमावशेषविषयको-
रीकारेण पूर्णया वृत्त्या तदेवाहं परामर्शात्मयरे हृदये विश्वासमयामतया वस्थितं यतः प्रकाशात्मात्मविन-
तन प्रकाशेपदेहादौ विश्रान्तावहमित्येव परामर्शाविमृश्यतां निरूप्यतामित्यर्थः न ह्यत्र प्रकाशातिरिक्तम-
न्यत्किंचिदयोऽयमपि संभवेदितिका कथा परामर्शांतरस्येति भावः न न्यत्र तरेणांतं परं ब्रह्मेवास्तीति तत्र
काना मायमहं परामर्शा यस्यापि विश्रामथा मता स्यादित्याशंकां शमयितं प्राणतत्त्वसमुच्चारा नंतरेणा-

१६५

उज्जोदेषो हि संविदात्मन उच्चारमवतारयति अत्र तत्र विमर्शो प्राख्यापारादिविवर्जिते विदिमर्शः पराहं कृत्यथ
मोहासिति स्फुरेत् प्राकृष्टवर्को दाबुललमिषायात्मभिर्वापदैरनुयदिते निस्तरं राजलधिप्रखेनुतरात्म
निविमर्शोपरस्मिन्काशेषयमसुलसनशीलातयव्यतिरिक्तविमृष्टाभावासिद्धिसर्गपरास्वात्मात्रप
रामर्शेन तत्पराहं कृत्य परामर्शः स्फुरेयेनास्य सर्वत्रैव स्वाते अमुदियात् स्वस्वाते अमाहात्म्यादेव हि अत्र तत्र
प्रकाशात्मा परमेष्ठिनः स्वस्वत्रयेणोपयिता प्रमाणादिदशासथिशायातः पृथग्भावजातमवभासयेत् तदा
ह तत उयोगरक्तेन सदा दशकलात्मना सूर्येणाभासयेद्वा वं पूरयेदथ मर्चयेत् ततो हं परामर्शः स्फुरणादे
तोः सपरः प्रकाशः संकचितप्रमात् भूमिकावभासनपुरःसरमुयोगोर्थावविभासयिष्यात् तत्र सत्तेन सदेवव
हि संखेन द्वादशघण्टवर्जसकारादिविसर्गांतायाः कलाः परामर्शास्तत्त्वभावेन प्राप्तपरिपूर्णस्वत्रयेण प्र
माणात्मना सूर्ये कौकभावमा ईषत्संकचितेन नीलादिना द्रूपेण भासयेद्विः सृजेत्सूरयेत् तथा तै नैव कं
चित्काले स्यापयेच्चयेत् स्वात्ससात्कारेण संहरेदित्यर्थः यः कश्चनार्थक्रियायी हि प्रमाता प्रमाणो या दृष्टमे
वार्थजातं प्रथममालोचयेदनेतरमिदमिदमिति विकल्पयेत् तदवज्ञातोयं मयार्थ इति संतोषाभिमाना
द्वहीरूपताविलापनेन स्वात्मन्येव विश्रामयेदित्यनुभवसात्तिको यस्यार्थः नत्वेवमवभासनादिद्रूपमाय
नेभावजाते किं कुर्यादित्याशङ्क्याह अथेदः षोडशकलो विसर्ग्यामतत्परः संजीवत्यमृतं बोधवत्तौ वि
सृजति स्फुरन् इत्यात्मानक्रियाशक्तिसत्त्वरं भ्रमराग्रमे तदेवमृतं दिव्यं संविदेवी प्रतर्पकं अथ प्रमोपारो

श्री.
ते.लो.
१६६

हानेतरं स्वरत्वेन रूपेणावभासमानो जयवयो शाका राया बुद्धी दयाया अकलाय स्या सौ प्राप्तिनिजपूर्णं सत्त्वेन।
यवोक्तं नृपतापस्याविसर्गस्य कासस्तद्रूपतिरस्कारात्मा तस्तेन मक्तरो विसर्गो देहादिमेयद्रूपं संजीवनेषु
रुषेयोऽशकलेतामाह रम्यत कलामित्याद्युक्ता विसर्गं जीवने हेतुमाख्या समदशी कला कलाघोऽशक्यं
यकारिथा तविशेषात्मकममृतं बोधवद्गोपरिमिते प्रमातरि विसृजति प्रमातृमेयायात्मना सृजेना रूपेण
समलसतीत्यर्थः तदुक्तेन प्रकारेण लसितमेतमेतन्नीलसखायात्मना चिरस्य लब्धप्ररोहसंपन्नमिच्छादय।
एवमगगुगं द्रव्यं कृत्वा संविदेवीषु तर्पकं त्रयादिविषयसंसात्वादेन दृगादिदेवीः स्वात्ममात्रविश्रान्ताविदः।
यादित्यर्थः सूक्ष्माणिरंभ्राणिगोलकाद्रूपाणीन्द्रियद्वाराणीदमुक्तं भवति यत्किंचिद्भावजाते तदेवानीय।
तासमासादनपुरःसरमिन्द्रियद्वारोपासो हणनत्तेयतामासायतनदर्थक्रियाकारितया स्वात्ममात्रविश्रान्तस्य
पञ्चनेन संविदः पूर्णतामावहति इति नन्वेवं संविदेवी तर्पणेन कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह विसर्गो मृतमेतद्वदो।
थात्मेऽतमोजिनि विसृष्टे चेद्देवत्वं सर्वज्ञत्वं षोडशमंडलं यदुरुवरः सर्वभावमयभावमंडले विश्वशक्तिमयि
शक्तिर्वर्हिषु तद्धतो मम समोऽस्ति कोऽपरो विश्वमेयमययज्ञयाजिन इति श्रुत्वा मृतवीजाद्युद्धारः प्राग्व्याख्या
यैवगतार्थ इत्यतिरहस्यतात्रोपपुनरायस्तं ननु यदि ना मेतद्विसर्गो मृतं परप्रमात्रात्मना परा मृष्टेतावता
षड्विधस्याधमंडलस्य किमायातमित्याशङ्क्याह यतोऽनुत्तरनाथस्य विसर्गः कुलनायकः ततोभाः कादि
हाने तत्प्रसरस्तत्र पडतिः कुलनायक इति लौकिकी शक्तिः यदुक्तं प्राक् श्रुत्वा तत्परं यासत देवा कुलसंघे

१६६

विसर्गस्तस्यास्यलौकिकीशक्तिरुच्यते तत्त्वोभयतितस्यविसर्गस्तोभःलोभाधारइत्यर्थः यउक्तं कारिहं
तमिदं प्राहुः लोभाधारतया बुधा इति तस्य सार इति तस्य कादिहो तस्य लोभाधारस्य प्रसरः प्रपंच इत्यर्थः यउ
क्तं एथियादीनि तन्मानि पुरुषां तानि पंचस क्रमात्कादिषु वर्गेषु मकारो तेषु सव्रते वाद्यग्निसलिलैराणो
धारणानां च तद्वयं तदर्थं शादिविष्णो तेषु रक्षा इत्यपंचकं प्रमृता तत्त्वमात्रेणात्मा तादृष्टिरुदाहतेति न
नु यदि नामानंतरनाथस्य विसर्गः कौलिकीशक्तिस्तन्मात्रको दये किमेव प्रदर्शितं न वेत्याशंकाह अंश
तिरुलेश्वर्यासहितो हि त्रिलेशिता यउक्तं प्रप्रकाशमात्रे मात्रेति ज्ञेयं यामुत्र ये सति उक्तं विंशत्याशां तेषां विंश
रसो मत इति अस्यां तविसिस्तु तामोया प्राक्ता कौलिकीयरा सर्वे लोभवशादेति विसर्गात् सकतो भवमिति च न
नु शक्तिमतः एतत् शक्तिरनयेत्या युक्तं युक्त्या शक्तिमतः शक्तेश्च विशेषो नास्तीति कथमतयोर्भेदो नोदयः प्र
दर्शित इत्याशंकाह परो विसर्गविशेषस्तन्मयं विश्वमुच्यते विसर्गस्य विशेषो विशिष्टो विसर्ग इत्यर्थः अत
एव शक्तिमतो भेदित्वात्प्युक्तं तत्तत्पार एव विश्वमित्युक्तं तन्मयं विश्वमुच्यते इति तउक्तं शक्तिश्च शक्ति
मांश्चेति पदार्थद्वयमुच्यते शक्तयोऽस्य जगत्सर्वशक्तिमांस्तमहेत्युच्यते एवं विसर्गात् तत्परमात्रात्मतयं
परमृष्टेष्वद्विषोऽप्यध्यातस्मादेव भवेदिति युक्तं युक्तं हतं षोडशाध्वमं उलं भवेदिति अतश्च तदधिकारेणैव स
र्वमिदं बाह्यमर्चनादिविधेयमित्याह चित्वाण गुणदेहांतर्बहिर्द्रव्यमयीमिमां अर्चयेत्तद्व्याख्यायेदित्ये
संजीविनी कला इत्युक्तेन प्रकारेणोमां मेव निविलजगदाप्यायकारिणी ममाख्यां संजीविनी कलामाशि

श्री.
ते लो.
१६)

167

सर्वीत्यप्रतिपत्तितत्त्वमर्षनादिवदथात् यतो विद्याया परमं वित्या एतुद्धि देहात्मानः प्रमाता रश्मया जकास्तदपेक्ष
यांतर्वहीरूपाणिरत्नयेच केतत्यतिनिधिपूयकं कृमायात्मकनियोगसायनभूतानिद्रयाणिचप्रकृतिर्यस्या
स्तोतस्फारसारोऽनर्थः नन्वेवमर्षनादिसिंयेत्तययेषाविसर्गभूराभायेततदासायनएवमहात्मसंभोयेयु
गसहसैरपिपादेनयायादित्यपर्यवसितमेवशास्त्रांनुष्ठानंस्यादित्याशंकाह आनंदनाडीयुगलस्यदना
वह्नितौस्थितः एनांविसर्गतिः छंदसौथभूमिंप्रपद्यते आनंदप्रधानंयत्सिद्धयोगिनीसंबंधिवरांगलक्षण
वाडीयुगलंतस्ययत्स्यदनेरिदंमयापरस्परौन्मुखंनत्रावहति षड्भ्रमुद्रावप्रवेशादिकेमेणतदेकाग्रता
तत्रस्थिताः प्ररोहेशामः सन्नेनांसेजीवनीकलोविसर्गस्यविसिस्तत्तात्मकस्य पारमेश्वरस्यत्रयस्यचरसथा
तौअनिःछंदः प्रसरस्तस्यसौथभूमिंविश्रान्तिस्थातंसयवानेदातिशयकारित्वात्सौधसमूहस्तस्यभूमिमा
कारस्थानंप्रपद्यतेतदेकात्ममासादयेदित्यर्थः एतदुक्तंभवति इहावल्लसर्वेषांगामयर्ममेवनेतावदुक्तसि
द्धेतेवैवयुक्तिलेशमाश्रित्यावधानमात्रमेवचेत्कतंयदयत्नेनैवविसर्गसमासादिताभवेदितिकोनामात्र
संभोयदःसिद्धाशास्त्रार्थनुष्ठानमस्यपर्यवसितंस्यादिति नन्वस्तनामाशोपायस्यसुखसायनतत्किंत
यत्रोपायजालमपिभग्नशक्तिसेहृन्नंतक्तिमतेनैकेनैवकार्यमित्याशंकाह शाक्तेतोभेकलावेशसर्व
नासप्रगोचरे व्याप्तौसर्वात्मसंकोचेहृदयंप्रविशेत्सुधीः शाक्तेतोभइतिवास्तवशक्तिसंभोगो यदुक्तं शक्ति
संमलसंक्षयप्राप्त्यावेशावसानिकं यत्तत्त्वब्रह्मतत्त्वस्यतत्त्वत्वेस्वाक्यमुच्यतेइति कलावेशइतिवास्तव

१६७

अभावेऽपि कलस्य शाक्तस्य सद्रूपस्यावेशोस्मरणपुरस्सरं भावनातिशयात् नमसीभाव इत्यर्थः यदुक्तं देलनामं
नाकूदैः स्त्रीसुखस्य भरात्कृतेः शाक्तभावेऽपि देवेशि भवेदानंदं संभवति सर्वनाडीनामयोगोचरेष्वर्थानेर्ध
यंतिके वा विषये द्वादशोत्तेजनः क्षिपेत् प्रतिलोकोत्तीर्णवृत्तेर्वैलक्षण्येनैर्भवेदिति यद्वा योगोचरेष्वर्थान्
देशो यत्र कलादाविवांगुलीभिर्हृत्प्रबोदनेन महानां नंदो जायते यदुक्तं ऊहवेन प्रयोगेन सद्य एव मृगेत
ए समुदेति महानंदो येन तत्तद्विभाव्यते इति व्याप्तिरिति सर्वात्म्यप्रतिपत्त्या सर्वाक्षेपकारिणि विकाससम
यावित्यर्थः यदुक्तं सर्वज्ञः सर्वकर्ता च व्यापकः परमेश्वरः स एवाहं शैव धर्म इति दार्ढ्याद्विबो भवेदिति ज
लस्यैवोर्मयो वक्रैर्ज्वालाभंगः प्रभाप्रवेः समैव भवत्येता विषयभंगो विभेदिता इति इति च सर्वात्मसंको
च इति सर्वेणात्मना वा यस्य संकोचैर्नैतद्वस्तु सत्किंचिदिति भावनायामित्यर्थः यदुक्तं निराधारं भवेई
नेति निमित्तं प्रमात्मकं तत्त्वतः कस्यचिन्नैतदेवं भावेशिवः प्रिये इति यथा इन्द्रजालमयं विषयस्तथा
चित्तकर्मवत् प्रमादायायतः सर्वं पश्यतश्च सुखोद्भूत इति इत्येवमादौ विषये सुधीः पूर्वज्ञानो यः कश्चि
दपश्चिमजन्मास हृदयं प्रविशेद्विसर्गभुवमधिपति इत्यर्थः ननु यद्यमुत्रानेके उपायः संभवति तत्तथे
ज्ञातस्यैव ततो भव्यप्राधान्येन निर्देशः कृत इत्याशंकाह सोमसूर्यकलाजालपरस्परनिवर्धनः अग्नी
षोमात्मके यस्मिन् विस्मरानंद उन्मिषत् सोमसूर्ययोर्मैयमानयोश्च कदाद्यात्मश्राद्धादिरूपं च कलाजा
लैतस्य योसौ प्राणग्राहकभावात्मा परस्परं संघट्टतस्तत्तदुभयवक्रोऽङ्गीकाराश्चक्रावुवक्रदेवीरूपं कला

श्री.
ते.लो.
१६८

जाने तस्य परस्परमेलनात्मा संघर्षस्ततः शुचिर्नामानिरुद्धतः संघर्षात्कोमलसूर्ययोरित्याद्युक्ताग्नीषोमात्मके मयामे
धास्ति यत्र प्रवेशेन विमर्गानंद उन्मिषेन्मावायाद्यावत्समात्प्रक्षेपात्तपरे सामान्यमुदित्यनुकल्पतया पुनरन्य
जानेदुपचर्यते येन तदपि परसंविदत्र प्रवेशेन मिश्रतां यायात् एतदेवोपसंहरति अलेख्यकथया गुप्तमेत
त्संभावतः योगिनी हृदयेन उविश्रान्तः स्यात्कृती बुधः यत्त एतयोगिनीनां हृदये परसंविश्रान्तिस्थानमत्र एव
संभावतो गुप्तमित्यभिहितं यदभिप्रायेणैवैतज्जायोगिनी जातो नारुदश्चापि विंदतीत्यायन्यत्रोक्तं तथेति योगिनी ह
दयात्मनि विसर्गी तेषे बुधत्पनेनाज्ञानितस्यैव प्राथम्यमिति कदाचित्ते नन्वत्र विश्रान्तस्य किं नामाभिज्ञानमि
त्याशङ्क्याह हानादानतिरस्कारश्चेन्नोऽस्मिन्मुपागतः अभेदश्चेन्नितः परेषां द्विसंचितिविचमत्कृतिः हेयोपादेयवि
षययोर्मा किंचित्प्रजमादहाणेन्यायुक्तवयस्तिरस्कारः तत्र येयं निर्विकल्पात्मिका हृतिस्तत्र विचिचमत्कृते।
अिदेकात्म्यविमर्शात्प्ररोहं प्राप्नः सन्ति अमभेदाणं परतत्वांतः प्रवेशो यज्ञानादानतिरस्कारेण स्वात्ममात्रपर्व
वस्थानमिति अतएवानेन चिदात्म्याश्चरन्त र्येणानुचोद्देशो दिष्टः परतत्वांतः प्रवेशोपनिर्णीतस्य प्रकांतः मे
देहसति हेयोपादेयविभागाः स एव यस्य विगलितस्तस्य किं नाम हेयं किंचोपादेयमिति पूर्णवस्य परसंविद
हृत्सेत तदाह अर्थक्रियार्थितदेत्यं तत्तावाहंत रात्मनि एव रूपे निर्द्विती प्राणफलां नाददशो अयेत् इहाव
लतत्वांतरनुप्रविष्टो योगी बाह्यंतरस्वभावे नीलसाखादावर्थे हेयोपादेयविभागाभावात्तत्प्रतिनियतार्थः
क्रियाकोऽवादैत्यं उपहास सर्वभावानां संक्रियमाणत्वादाकाशवीजस्योदयः तदनुतस्यैव प्ररोहादिकस्य

येनाददशां श्रयेदिति विमर्शात्सकां विद्योतीर्णो संविदमासादयेदित्यर्थः एवं च प्रथमं विषयं संहारस्योपक्रान्त
तादाकाशबीजस्योदयः तदनुतस्यैव प्ररोहात्संहारकंदुलिनीबीजस्येति श्रीपिंडनाथसंवेद्याद्यवर्णद्वयमण्य
नेनोद्यतं नन्वेवमासादितया पनयाकोर्यः सादित्याशंक्याह वक्रमंतस्तया सम्यक्कंचिदः प्रविकासयेत्तु सं
विदत्तमनश्चक्रेतेयभिन्नं ततो भवेत् तथा विद्योतीर्णो संविदूययानाददशया सम्यग्विद्योपसंहारपुरस्सरभेद
तिरस्कारेण मार्गश्च द्विमाधदानया विद्योतीर्णो वेपि विषयः परस्याः संविदो तव क्रमंतर्त्तुं यमेवं विद्यो
येषां प्रविकासयेद्वि कास्योर्ये विदयातीत्यर्थः ततः संविदो विकास्यो र्यताया राडेतोः संविदो नीलादि
ज्ञानानां श्रद्धाणो तदुत्पत्तिभूतानां मिंदियाणो मरुत्तंतत्सामान्यवृत्त्यात्मनो प्राणादिद्रव्याणो यत्मात्मा
न मेयात्मकं चक्रेत कृत्य प्रमात्रेणाया विषयभावद्वयं यज्ञेयं तदभिन्नमकिंचिद्रूपं भवेत् नन्वेवमपि भावे सं
स्कारस्य विद्यमानत्वादेकांततो भेदविगलनेन वृत्तमिति कथं संविन्मात्रात्मन्युपवेशः सिद्धेदित्याशंके
ह तज्ञेयं संविदाख्येन वक्रिणा प्रविलीयते विलीनं तत्रिकोणं संशक्तिवक्रौ विलीयते तदप्यभावात्संज्ञेयं
परप्रमात्रात्मना संविदाख्येन वक्रिणानिः संस्कारं विलीयते विगलति संविदग्निरेवावशिष्यत इत्यर्थः अने
नाभावस्यापि विलापनादग्निबीजस्योद्धारः कृतः एवं विलीनं संविन्मात्रतामापन्नमपि तज्ञेयं संविज्ञान्य
या उपपत्त्यास्मिन्नित्यादिशक्तित्रयात्मनि त्रिकोणशक्तिवक्रौ सर्वशक्तिकोऽङ्गीकारिणो स्वातंत्र्यशक्तौ वि
लीयते तन्मात्रमात्रतया प्रसूततीतिर्थः एवमचेन संविन्मात्रयवविश्रोतेशक्तिबीजस्यो पुद्धारः इह ललित

श्री.
ते.ला.
१६५

१६९
दमेवसेविदः संवित्तेयत्परामृष्टतेनामयस्यविमर्शः संदेहो हृदयविमर्शश्चादयः सहस्रशेषावपदेशाः यउक्तेन
स्यदेवानिदेवस्यपरबोधस्वरूपिणः विमर्शः परमाशक्तिः सर्वज्ञज्ञानशालिनीति अतस्त्वमुवाचयावृत्तातत्रै
वविश्रमणीयेयेनसाक्षात्परतत्त्वान्तरजुप्रवेशः सिद्धेदित्याह यत्रसेवेदनोदारविंदसत्तासुनिर्दृतः सेहप्र
वीजविश्रमणीयोगीपरमयोभवेत् तत्रैवंस्थितेसतिपरप्रमात्रात्मनः सेवेदनस्यसेवेदकत्वादानाडुदारमहः
तीयेयेविंदसत्ताविंदक्रियाकर्तृतात्मिकापरापरामर्शदशातयासुष्टुनैराकांक्षेणनिर्दृतः स्वात्मवसका
रतिशायशाली अतएवसेहारबीजेपरप्रमात्रात्मनिविंदोरप्युदयास्त्रीपिंडनायेचविश्रान्तस्तेदेकात्म्य
मायत्वेतएवपरमोयोगीभवेत् परतत्त्वैकभासभवतीत्यर्थः नचसेविदपेक्षयापि विमर्शस्यैवविश्रान्ति
स्थानत्वेप्रायायेनकस्माउक्तमित्याशङ्क्याह अंतर्वसेदयेवापिसामान्येतरसंदर्भः संवित्स्येदस्विशक्त्यात्
मासेकोचप्रविकासवान् सएवहिसंवित्स्येदोतः परप्रमात्रात्मनिशिवतत्त्वैसर्वविशेषस्वीकारात्सामान्या
त्मातएवप्रविकामवानहमितिबाह्यमायातः हित्येतेभेदोह्यासाद्विशेषात्मातएवात्येनान्यव्याख्यासेको
चवानितिसामान्यविशेषात्मातएवसेकोचप्रविकामवानतएवाशेषविशेषालासकारित्वादिकादिशक्ति
त्रयत्वेतिसएवपरंविश्रान्तिस्थानमितितत्रैवावयेयं ननुयद्येवंतर्ह्यस्यसेकोचविकासवत्तेनतानाज्ञा
समाप्येदितिसामान्यविश्रान्तिस्थानत्वमित्याशङ्क्याह असेकोचविकासोपितदाभासनतस्तथा वस्तुतः
संविदेकत्वभावत्वादसेकोचविकासोऽप्यसौसंवित्स्येदः स्वस्वातेप्रेणतथासेकोचादिदृश्यतयावभासतः

१६५

तितथा संकोचविकासवानि सच्युते न तत्र वस्तुतस्तथा समस्तीति भावः ननु यदि ता मसंकोचविकासांतां प
रामृष्यदेहवृत्तौ तत्र ह्यतया ज्ञाने बहिर्गतः प्रकाशते तानादृतेनार्थसत्ताज्ञानरूपेन तो ज्ञात न हि ज्ञाना
दृतेभावाः केनचिद्विषयीकृताः ज्ञानेन दात्मताया तमेतदस्मादवसीयत इत्यादि श्रीकालिकाक्रमेण स
वित्पारसारायैते इत्येवमात्मदृष्टिरत एवोत्तरं हे परामर्शात्मनि संवित्तत्वे सावधाने वा एव विषयसंरोपि
स्वस्वरूपपरामर्शपरत्वाद्देवमुद्रां प्रविष्टो योगी परमं पदमश्नुते विमर्शदशामधिष्ठेते इत्यर्थः तेन विषे
वविषोपाय इत्यादिन्यायेन संकुचितमपि वा संरूपं विकस्वरूपं पापमौ निमित्तं तां यायादित्युक्तं स्यात् त
त्र चोदितेन विमर्शेन भाव्यमिति विशेषात्मन इदमिति परामर्शस्या सुलभमिति युक्तमुक्तं तथा भासनस्त
येति श्रुतं ग्राह ततः सान्नेयनिर्मयं विचित्रार्थक्रियाकृतिः विमर्शेन विशेषात्माः संदस्ततदर्थक्रियार्थितारतसेन
प्रवृत्तेरौक्तात्वे सति ततोक्तात्वाद्वाप्यपदेशः स्यादित्यर्थः न चैवात्र विमर्शनीयमित्याह तत्र विप्रोक्तिमारा
ख्येयदीर्घमंत्रमंडले शांत्यादिसिद्धयस्तत्र ह्यतया दात्मतो यतः तत्रेदमित्यस्य विस्मिन्नविमर्शस्य कृतार्थ
ताया स्वस्वरूपो विप्रोक्तिविमर्शः सोहमित्ययमित्या युक्ते दं विमर्शविप्रोक्तियामतिग्रहं परामर्शविप्रोक्तिं
कुर्याद्यत्र केवलमत्र यावन्मंत्रमंडलेपि वीर्यं यतो हे परामर्शानविद्धमंत्रमंडले कात्यादेव तत्फलभूता वि
चित्रेति कर्तव्यताकाः शांत्यादिसिद्धयो भवेयुरिति भावः यद्वत्पति यत्र न हि विप्रोक्तिं तत्र भः ऊसमायते
इति न केवलमेतदेव यावदिदियाणपीत्याह विद्योयश्चाह संघोयं बोधस्वातंत्र्यसंज्ञकः सो निमीलित एव

श्री.
तेला.
१७.

तत्तज्जयात्वात्मयेजगत इहावस्ववासाथीकृतिव्योतलेत्तादिद्योतपवप्रद्वयोथेकद्वयमाहोयस्वातेत्रशब्दार्थे
नतवृद्धीदियकर्मद्विप्राद्याभ्याव्यपदेशेपायोयमिद्विपसमूहः सवहिरनिमीलितोव्याप्यतपवसन्नेरवसु।
शानुप्रवेशकमेणेनजगत्वात्मयेकयात्मविन्मात्रसारतयापरास्त्वेषेदित्यर्थः तत्तकथमेद्वेदित्याशङ्क्या।
ह महासाहसमसंयोगोविलीनागिवलवृत्तिकः पुंजीभूतेसरप्रेमोद्येनिर्भयीभूयतिष्ठति अकिंचिच्छिन्नक।
मत्रस्पृष्टादिसंविदे यद्विस्फुल्लिगाः संसारभस्मदोहेतहेतवः महासाहसमदाशंशश्राभिधेयवकित
मुद्रानुप्रवेशानविलीनावासादिगलिताः प्रत्यावृत्त्यानिर्विलाइद्विगृह्येयस्यसतयातपवाकिंचिच्छि
नकोवहिरौन्मावाभावात्रिरवधानोतपवस्वरप्रेमोद्येनज्ञदिन्द्रियसरीचिचकेपुंजीभूतेभेदविगलनात्वा
त्मन्येवसंघटितेतपवनिर्भरीभूयपूर्णतामासाद्यतिष्ठतिसतितत्रोत्तरहंपरामर्शात्मनिप्रमात्तत्तेस्पृष्ट
दृक्कस्फटाववायः संविदंयातिपरतत्त्वोत्तरनुप्रविशेयत्स्फारमात्रादयत्नतपवसंसारपकृतिः सिद्धोत्त
नचैवमस्माभिः स्वात्पत्तितमेवोक्तमित्याह तत्तत्तत्परमेशानत्रिशिरोभिरवारागमे स्फुरदेविप्रवद्व्यासिमंत्र
भूम्याप्रवेशने मंत्रभूम्यामितिपरतत्त्वोत्तः किंचित्दित्याशङ्क्याह मय्यनामोत्तरात्मनेतत्तुर्मप्राप्तिलक्षण
विसर्गातपदातीतं प्रोक्तकोटिनिद्रुपितं यन्नामविसर्गातपदेहादशादशांतपदेश्यतिशयेनेतंप्राप्ततद
वधिकंमय्यनामोदानवाहकमेणोर्ध्वगमनेतत्तत्रभूम्याप्रवेशनमुच्यतेइत्यर्थोद्विसे अंतस्तस्याः संवित्
वात्मिकायामंत्रभूमेर्येनिवारणतन्निर्विकल्पात्वादयोधर्मास्तेषांप्राप्तिस्तदेकात्म्यनस्फुरतातद्रूपमत

[illegible]

श्री.
ने.लो.
१७१

वदुष्यार्थगभीकारेणाद्वचनस्यद्विगुणताचक्रसद्रूपसमुत्पत्तेरिति यदुक्तं प्राक् चतःषष्टिदिगणनायोगाद्वैशि
रसेमते षड्वक्त्रेश्वरतावाच्यस्योक्ताविज्ञानिज्ञाकृतेरिति एवमपि नास्याः स्वसद्रूपान्यथा च स्पष्टं शिवात्मके
ति तेनास्यावहीरूपतया स्वरूपायामपि परमाज्ञात्मनिस्वसद्रूपव्यतिरेकस्यैव विनिर्दिष्टस्य यदभिप्रायेणैवमे
रवमुदायाग्रमिथानं यतश्चातिरहस्यताज्ञापनीयमिमांशयेन भवति मुक्त्यर्थतया भिद्यते तस्य मित्यादि
ना इहावलयोगीभूतिशब्दाद्यमेव श्रुत्यस्मान्नेत्रलखनेन मारुसावलंब्य स्वसद्रूपेणोपयित्वादिक्कालादिर्न
संज्ञचित्तामवभासाण्यप्यपदेशेनैव स्थितं संज्ञचित्तात्मतया स्फुरितं त्वं परमात्मसद्रूपेण सर्वोपाधि वि
वर्तितं चैतन्यमात्मनो रूपं सर्वशक्तिं प्रत्यक्षेण इत्याद्युक्ता पूर्णप्रथात्मकमवश्यं ज्ञेयमात्मानं विचारयेत्किम
स्य संज्ञचित्तेव तात्त्विकं रूपं न वेति विमर्शपदं धीनयेदित्यर्थः एवं हि पारमार्थिकस्य रूपस्य लाभो भवेदिति
भावः तदुक्तं तत्रैव त्वं हि यद्वै स्वज्ञेयं परमार्थोत्तमं त्वं विचारयेत्तयोथीमात्करणप्राप्तिमथागः भूमिकार्ष
स्त्विच्छक्त्यो विंदते परमार्थं तत्ति तच्च कथमित्याशंक्योक्तं त्वस्यैव त्वस्यैव चरोऽस्मरेदिति च शास्त्रोद्देशतोऽयतः त्व
रताववतिष्ठमानेन तदा सक्तेन सावधानेन चेतसा त्वेकलसूत्रेण शक्त्यात्मात्मनि जन्माधारस्थिते त्वेवा
णद्रूपं शक्तिमुच्चरेत् आत्मलाकिरणभासां सत्सत्सत्परात्मिकां विनयेत्तं हि षड्वक्त्रं तेषां मंती भैर
वोदय इत्याद्युक्ता मथयाम प्रवेशक्रमेणोर्ध्वादंशं नयेत् येन क्रियाशक्त्यात्मनि त्वेव तत्तद्रूपेण उपजा
क्रियाशक्तिं प्रमेयं भवं तथा त्वेवात्मशक्त्यावस्थितं दृष्टारं तदुपरक्तं क्रियाशक्तिं प्रमाणं भवं तत्ता प्रमाण

१७१

प्रमेयात्मव्यवहारपरत्वेऽपि तदा संगमपहायेत्यर्थः यद्यप्यत्रोभयत्रादृष्टादृष्टेयायरागः संभवति तथापि प्राधात्म्यादेः
वसुक्तं तथा त्वेदं दृष्ट्वा दृष्ट्यापुण्यवर्जितं स्वविमर्शानुपासित्वा शक्तिमधिकारेणाद्यास्यसावहे भवलेन क
म्वचिनिशब्दाभिधेयं त्वेति मत्स्यथा मतं र्यं च व्यापकं बोध्यं मध्यतः सुशिरंतत्तराजानं पराकाशं प्रकीर्तितमि
त्यादिनीत्या श्रीविशिरोभेरवोक्त्या निरूपितस्वरूपं परतमलक्षणं तर्थातीतपदं सम्यग्भेदवसुदात्र प्रवेशक
मेण विशेषतः समावेशभागाभवेदित्यर्थः एवं च चित्तरीचयस्तत्तदिन्द्रियवृत्तयोर्विहिरौक्तात्माभावात्पदस्यात
र्यातीतदशा मधिशयाना एव भवेतीत्यर्थः एवमप्यत्र प्रसक्तेन भावमित्याह भावयेद्युर्भावसंतर्भावस्योः
भावतिः स्पृहः भावाभावगतीरुद्धाभावाभावावबोधक एवमपि भावाभावगती प्राणपानयोर्ममप
हायोतः स्वभावसंतर्गीसत्तां योगीभावयेमथथामात्र प्रवेशक्रमेणैतः प्राणपानतत्रैवासक्तिं कुर्यायेन
व्युत्पानेणतः प्राणावो न स्यात् अतएव संभावस्यो प्राणग्राहकसंज्ञेऽपि वास्योतः करणवर्गेणात्ममम
वित्तिः स्वात्ममात्रपरिनिष्ठित एवेत्यर्थः यदुक्तं तत्रैव ऊर्ध्वयोगसंविद्येपरहितः करणकृया रूपं यस्य न ही
येत भावस्यो भावभासकः स्वरूपप्रतिपन्नो मावेतः करणवर्जितः भावस्येते विजानीयाद्वा एव ग्राहकविस
व इति अतएव भावाभावयोः प्राणपानयोर्ममथथामात्र प्रवेशन निस्तरे गतया साम्यात्मायोसावबोध
स्तं यश्च तिसात्ता करोतीत्यर्थः यदुक्तं तत्रैव प्राणपानौ समौ यस्य साम्यावस्थानमागौतौ निस्तरे गप्रकारे
ण भावाभाववबोधक इति अतएव विहिरौक्तात्माभावाद्भावतिः स्पृहः स्वस्वरूपनिष्ठ एवेत्यर्थः यदुक्तं।

श्री.
ते लो.
१७२

172

तत्रैव सद्रूपमिति संयोगलक्षणादिति तस्य च भावनिःस्पृहमेतद्विज्ञानस्य दत्तत्वात् वर्तित इति तत्रावशादस्य सद्रूपविशेषः।
येपि कृतस्माद्येदं दशायाभिन्नार्थत्वात् शङ्काह आत्मा तु कलमूलानि शक्तिर्भूतिश्चेतीति शक्तित्रये दृष्टादृष्टेणा।
परकृतद्विवर्तिते एतत्तत्वे दशाया प्रोक्तमश्वारोश्वारलक्षणं आत्मा परमात्मा श्रोत्रः संकुचितः आत्मा कलमूले
प्राणशक्तेः प्रभवस्थाने जन्माधारः शक्तिर्मध्यमप्राणवाहिणी भूतिः स्वातंत्र्यलक्षणं मे सूर्ये चित्तस्वरूपीतीति।
मदात्मिका परा संवितरतिरासक्तिः शक्तित्रये दृष्टुपरकास्मानशक्तिः दृष्टा परका क्रिया शक्तिः तद्विवर्ति
तेष्वाशक्तिः प्रोक्तमिति श्रीविशिरोभैरवेय इत्तं वात्मा केवलं विद्या त्वमात्रः सर्वदृक् सता कलमूलं तत्त्वं
तैयं वा शक्तिः परिपद्यते एकैतत्त्वमिहोद्भावात् तद्वयं भूतिविद्वतिः दृष्टा दृष्टेणा परकंच शक्तित्रितयत्वं वि
दुः निष्पन्नपरिणामेन त्वमभूतत्वं लक्षणमिति उश्वारोश्वारलक्षणमिति यथायथं भावना प्रकर्षणपरसंवि
दासाध्यकमित्यर्थः। न केवलमत्रावशादेनैव दशायाभिन्नार्थमर्थ उच्यते यावत्कृद्वातेराणापीत्याह धामस्य धा
ममथस्य धामोदरप्रदीकृतं धामनातवोथयेद्दामथामथामोतगोकुरु तद्दामथामगत्यातभेधेयामोत
मोतरं इह त्वलयोगीयास्त्रोभूतेः स्वातंत्र्यस्य यद्दं सत्तत्त्वे तेन प्रदीकृतं सर्वतः संवलितं नित्यावियुक्तेषु
तपवधाम्मणो स्थितं संकुचितात्मतया स्फुरितं धामात्माने बोधयेत् तदेधिसमर्थमाचरेदित्यर्थः तत्समर्थं
चरणमेवाह धाममथस्य धामथामात्मा मोतगोकुर्विति धाम्नः कलमूलस्य जन्माधारस्य मध्ये स्थितं धामप्र
णशक्तिं धाम्नारत्नात्तदा सत्ता धाम्नश्चित्तस्वरूपीतीति पदस्योक्तः पराकाष्ठाकृतं कुरुते देकद्रूपतया सात्तात्

१७२

कुर्यादित्यर्थः तत्र सात्त्विकमात्रात्माहेतोः धातोर्हृषेण परकायाः क्रियाशक्तेः प्रमेयभूवोगात्साधामद
ष्टुपरकाज्ञानशक्तिर्भेदनीयेत्यान्यमित्यर्थः तथा हि प्रमेयभूः सर्वव्याधिपुत्या ज्ञत्वेन सिद्धा तथा प्रमाणभू
ते ज्ञानमपित्या ज्ञमेवेति भावः तत्राद्योभिन्नकर्मो हेतोर्ज्ञानेन तत्र प्रमात्रैकात्म्येणापन्नधामो तमेनया
महृष्टाष्टशाधुपाधिपुन्यास्वविमर्शमात्ररूपा मिच्छाशक्तिमर्यादा श्रयेयेन तत्रैव प्रोहयादिति शास्त्रार्थः
संगतिः वाक्यार्थस्तथावत्स्यमेवायुः नन्वेपि परतत्वात्तः प्रवेशो बहवः उपायाः संभवन्ति तत्कथमस्यै
वरहस्यत्वेन गोपनीयत्वेन निरुक्तार्थतयेव सुपदेशा इत्याशङ्क्याह भेदाय भेदभेदभेदः कार्यस्तमथा
तः यः पुनरन्योभेदो यमेदात्मोपायभेदः संभवति समर्थतः कार्यो मध्यमे नैवं विद्वत्तम इत्यर्थः एतदे
वोपसंहरति इति प्रवेशोपायो यमाणावः परिकीर्तिताः श्रीमद्देश्वरनाथेन यो हृत्स्थेन समोदितः तैके
वलमेतदिहैवोक्तं यावदस्य शरीरात् श्रीब्रह्मयामले चोक्तं यावदस्य शरीरात् सूलः सूलः यो हृद्य
कंदास्तालव्ययवच सर्वतश्च विभुर्योमो विभुन्यददायकः श्रीमानिति विमर्शरूपतया प्रकाशात्पापिजी
वितत्वात् इहास्यपरावायूपस्याहं विमर्शोत्तमो वावस्य प्रथमेतावदुदादिभवत्वात्पश्यन्ती मध्यमा वैखरी
रूपतया त्रैलोक्यं प्रमेकेच सूलसूक्ष्मपरत्वेन त्रैविध्यं दयात्वं यवन्तवानामपि भिन्निभूतः परावागात्माह
शमः स एव हि स्वस्वातेत्यादिव मवभासयेत् स्वत उक्तं सर्वतश्च विभुरिति सबचविशो नित्याने इत्युक्तं विभु
न्यददायक इति एतच्च प्राक् तस्य प्रत्यवमर्शायः परिपूर्णोद्दमात्मकः स्वस्वात्मनि स्वनेत्रतादिभारामवभा

श्री.
ते.लो.
१७३

सयेत विभागाद्यसतेयस्याविधावशुद्धाहते यशंतीमथमासुलावेपरीत्यभिप्राहिते तामामपित्रियात्रयेसुलस
त्परततत्रत्यादिना तत्परं त्रितयं यत्र शिवः परविदात्मक इत्येतेन निर्णीत प्रायमिति नत एवैतत्सततमवधार
णीयम् तदेवमेव परमवधातव्येन परमार्थिकसद्वृत्त्यालाभोभवेदित्याह जित्वाविमहायोगीसंक्रमेत्परदेह
गः परांचविंदतिव्याप्तिप्रसहं सभ्यसेततम् तावद्यावदरावेसा रावालीयेतराविणी जित्वाकांतोवशीकृत
उत्तरोत्तरोवोयेनासावेवैविधोमहायोगी प्रयाउत्तरोत्तरत्यागेनोर्ध्वमूर्ध्वरावंसंक्रमेयेनपरदेहगोचयायय
मुक्त्योक्त्युत्तरावसद्वृत्तिः परां व्याप्तिं विंदतिपारमार्थिकं सद्वृत्त्यलभतरत्यर्थः यदुक्तं नंदतेदशयासा
तदिव्यानंदप्रदायिका विनीतप्रथमः शब्दश्चिनीतद्वितीयकः चौरवाकीरतीयस्तृतीयशोखशब्दश्चतुर्थकः
तंत्रीचोषः पंचमश्च षष्ठो वेशरवस्तथा सप्तमः कांस्ततालस्तमेवशाद्वरवस्तथा नवमोदाशनिर्द्योषोदशमो
द्वेदभिसूनः नवशादान्यरिमज्जदशमोमोक्षदायकः अनेननविनायेन व्याहरेदशधारवमिति अतश्चता
वदत्रप्रतिदिनमभासः कार्योयावत्सापरावगात्माविमर्शशक्तिस्तत्रावतृपतयाप्रसूराणाविनीरावात्
एकमेकंरावं विलासविभागविगालादरावेहंपरामर्शद्वयेस्वात्मनिलीयतेविप्रस्यतीत्यर्थः एवंपरतत्तः
प्रवेशं निर्णीयतदानेतर्थादिष्टातत्तथलक्षणान्यपिलक्षयितमाह अत्रभावनयादेहगतोपायैः परेयैः
विविक्तैः पूर्णतास्पर्शात्यागानंदः प्रजायते ततोपिविद्युदायातसदृशदेहवर्जिते धाम्निक्षणं समावेशाउ
द्भवः प्रसूतः स्मृतिः जलयांसवदभ्यस्तसंविद्देहैकहानितः स्ववलाक्रमणादेहशेषधित्वाकंपमाप्नुयात्तगलि

तेदेहतादात्म्यनिश्चयेतर्मावततः निद्रायतेपरायावन्नृणः संविदात्मनि अत्रसमन्तरोक्तेन उपाविशेषया भावनाया
सस्तथातथोक्तवत्समाणे रुञ्चारकरणादिभिर्देहगतैरुपायैः परेपथिपरततोत्तर्वृष्टिभिक्षो नंततत्रप्रविष्टस्यतः
स्यहिपूर्णतैवभवेदितिभावः पूर्णतायाः स्पर्शादौ न्मात्रमात्रात्रततदावेषात्प्रथममानंदश्चमत्कारविशेषः प्रक
र्षणस्वात्मविषयीकारेण जायते चभवयदवीमासादयेदित्यर्थः ततश्चानेदादयनेतरंविद्युदायातसदृशयथा
विद्युतिपतितायां सर्वेस्वरूपतारो नतन्मयी भवति एवंथास्त्रियरेतत्वेसमावेशात्प्रसूतेकृता देहादावात्मयद्
विरालनेनाथस्तदनशाविस्त्रेयान्परधामारोहात्मकः सुतिः कुर्धंगमनंभवेदित्यर्थः अतएवदेहवर्जिमित्युक्ते
क्षणमितिचिरस्यहिसमावेशायमिष्टपूर्णमेवभवेदितिभावः एवंयारूढकवदेनेकजन्माभ्यस्तस्यसंविदेदेहकस्य
याहानिर्विभामोन जन्मिस्ततः क्षणसंविदात्मनः स्वस्ययदलेमहतालक्षणवीर्यतस्या रुमणादात्मनेवाभिमा
नोदयादनात्मन्यात्माभिमानः प्राथिलीभवेदिति देहादीनांभोग्यायमानत्वात्कंपमानयात्रदाब्जंजलादिस
र्थः एवंपरापूर्वप्रथमदेहस्यसंविदेक्यामिनिवेशेतिहृत्तेसत्तिसंविदौ न्मात्रमात्रात्रिद्रावतेवायवृत्तियुपरमा
दंतरस्यकस्यचिद्वत्भवस्यसूक्ष्मवदयात्रिद्रायमाणश्राव्यइत्यर्थः कियत्कालमास्तइत्याह यावन्नृणः सं
विदात्मनीति तत्रास्यप्ररोहेहिलक्षणंतरमुदियादितिभावः तदाह ततः सत्यपदेष्टुकोविद्यात्मनेनसंविदे सं
विदनपूर्णतैर्दृष्टिर्महावासिर्यतः सृजताः ततोनेतरं परसंविदात्मनिसत्यपदेशप्रप्ररोहः सत्रिविलस्यास्यदेह
यदायात्मनो जगतः संविदेवसतत्वेन प्रनस्तदतिरिक्तेनसैतकिंचिदितिसाक्षात्पूर्वपूर्णतैश्चमतिचलितसं

श्री.
ते.लो.
१७४

दशधाधिशायीभवेदित्यर्थः एतदशधाधिशायिनोहियेमिनः सदेवसृष्टिसंहारकारितेनपारंपर्यमैश्वर्यमुदियादि
सुक्तंशृणुमहोवाभिर्यतःसृतेति ननुदशावस्याशिनोत्तःशक्तिनेजोपहृतिः कपोभ्रमस्तथाहृतिःश्रुतं
स्थिरतापिच वित्तकाशस्तथानंदोदियाहृष्टिभ्रमस्तुतिः श्रुवाचोदशमोभावःशिवतत्त्वप्रवेशनात् संस्पृष्टः
प्राणतेयावत्तावत्सुक्तोभवार्णवादित्याद्युक्ता परतत्त्वान्तर्विविक्तोर्लक्षणोतराण्यपि संभवतीति यावत्तानिना
दितानि तावत्कथमेतावतैव तदनुप्रवेशोभवेदित्याशंकाह आत्मन्यनात्माभिमानोसत्यामेव एनात्मनि आत्
माभिमानोदेहादौबन्धोसक्तिस्तत्तल्लयः इहावलुदियाबन्ध आत्मन्यनात्मभिमानो नान्यात्माभिमानश्चेति तदेव
वाणवमलमुच्यते यदाहुः स्वात्तग्रहानिर्वोथस्य स्वात्तग्रस्याणवोथता द्वियाणवमलमिदंस्वस्वरूपापहानि
इति तदेवचकार्मसायीयहेतत्वादित्यतः संसारस्य मूलभूतं यदुक्तं मलः कर्मनिमित्तं तन्नैमित्तिकमतः परमि
ति अतश्च स एव मूलेति हितः कदाचिद्विचित्रैव इति तद्व्येनाशेषबन्धव्युपरमोभवेदिति भावः तदेवैह प्रथान्ये
नोक्तं अतश्च सुखायाहृत्त्यास एव बन्धुस्तल्लय एव मुक्तिरिति संक्षेपार्थः तल्लयश्च किमकृतेणैव भवेत्तान्यथेति
ह आदावनात्मन्यात्मत्वे लीलेन निजात्मनि आत्मन्यनात्मतानाशिमहावाप्तिः प्रवर्तते प्रथमं एनात्मनि
देहादावात्मभिमानस्य विलये सति आत्मन्यनात्मात्माभिमानस्य नाशो भवेद्येन संविलक्षणो स्वस्मिन्नेवात्मस्य
भिमानोदये सति महावाप्तिः प्रवर्तते पारंपर्यमैश्वर्यमुदियादित्यर्थः एवं प्रथमं विशिष्टापूर्वस्पर्शादयानंद
मात्रा न भवो न तद्विविधस्यापि बन्धव्युपरमः न दनु देहादावात्माभिमानविगलनेनात्मन्येवात्माभिमानोदे

१७४

ति किं तल्लक्षणमात्रं पुनरपि कुत्स्यात्तादौ तावदस्यात् अनेन देहादावात्माभिमानस्य साक्षाद्विलयः तदवतत्सेर्क
रस्यापि यावदेतैर्यथायथमात्मन्येवात्माभिमानस्य प्ररोहान्महती व्याप्तिः प्रवर्तते इति पंचभिरेवलक्षणैः य
यां समितितायेवापानानि पुनरन्यानि तेष्वा मत्रैवोक्तभीवात् यदाभिप्रायेणैवागमोपीत्याह आनेदउद्भवः
केपोनिद्रावृत्तिश्च यंचमइत्युक्तमतएव श्रीमालिनीविजयोक्ते यदुक्तं तत्र अनया शोधमानस्य शिष्यास्यास
महामतिः लक्ष्ये शिष्यसंघातमानं दादिकमादरात् आनेदउद्भवः केपोनिद्रावृत्तिश्च यंचममिति ननु योगि
नः समग्रलक्षणोदये महाव्याप्तिर्भवेदित्युक्तं यदा पुनरेकैकमेवलक्षणमुदियात्तदास्य किं भवेदित्याशंका
ह प्रदर्शितेस्मिन्ननेदप्रभृतौ पंचकेयदा योगीविशेषज्ञदातत्र श्रुतेश्च हृदाद्भवेत् यदा पुनरनेदप्रभृतौ स
मनेतरोक्ते पंचकेयोगीविशेषज्ञपत्तस्य वेशविरोधादेकैकलक्षणमतु भवेत्तत्र श्रुतयो जायते शपथः न
नु पूर्णतास्पर्शादेव मतु भवेदय इति पूर्णैस्त्वभावात्कथं नैयत्येनैव भवेदित्याशंकाह यथा सर्वशिनावा
येना कंतापितनुः क्वचित् किंचित्कर्तुं प्रभवति चतुष्टयसंविदे तथैव च केकत्रापि प्रवेशात्कोपि संभवेत्
यदत्सर्वव्यापिनावायेना कंतातदभेदमापन्नापितनुः क्वचिदेव कर्तुं प्रभवति चतुष्टयस्यैव गंधादेरर्थ्या
त्सन्निकृष्टेयवदेशेन तत्र विप्रकृष्टे संविदे सेव कत्रापि त्रिकोणादौ प्रतिनियते च के प्रवेशात्कोणात्तदादिरेकैक
यवानुभवविशेषः संभवेत्तत्सर्वत इति युक्तमुक्तं तत्र श्रुतेश्च हृदाद्भवेदिति ननु किं कस्यच कमित्याशंका
ह आनेद वक्तव्यं शिष्यकंदउद्भवउच्यते केपोल्लालुनिद्रावृत्तिः साहर्षकं उली वक्ता श्रीतित्रिकोणयो

175

१७५

उर्वीर्यपरापरं नरशक्तिसमुन्नेषिषिवरूपादिभेदितं देहगाधसमुन्नेषे देहादावात्माभिमाने सत्यपियः प्रवर्तयति
स्नानः परतत्त्वतः समावेशितदिदेवताव्यक्तलिंगमिति संबन्धः। ननु यद्येवं तदव्यक्तादस्य को विशेष इत्या।
शंकाह श्रुतेत्यादि श्रुतेत्याद्यादित उन्नेषिषु बहिरुक्त सत्त्वभावेषु योसाविदेभाव इदं तातेन युज्यते इदमह
मिति प्रतीतिरूप इत्यर्थः अतएवास्म विद्यादशावाहंते देतयो सामानाधिकरण्यादव्यक्ताव्यक्तं अतएव शु।
इह परामर्श इत्यव्यक्ताभावास्त्वित्युपादिभेदिते सन्नरशक्तिभ्यां समुन्नेषणशीले नरशक्तिरूपं यावत् एवम
पि परापरं शक्तिप्रधानमित्यर्थः नरप्रधानं हि व्याक्तं लिंगं भविष्यतीत्याशयः अतएव संवर्तीयमेतद्वशा मधि
शयानो हि संवः स्तोचिजफलदानसामर्थ्यभारभवतीति भावः यदुक्ते न पुंसि न परेतत्त्वेशक्तौ मंत्रेनियो
जयेत् पुंसत्वेन उक्तमेति परतत्त्वेन निष्कलः शक्तौ मंत्रेनियुक्ता तसर्वकर्मफलप्रद इति न केवलव्यक्तं
व्यक्तमेवलिंगमस्याः स्फुरोयावदात्ममयीत्याह यन्मन्त्राजिवाहंता समावेशं विभेदवत् विशेषस्येद
रूपं तद्व्याक्तं लिंगं चिदात्मकं यन्नामगुणीकृतपराह यस्याहंता परामर्शमतएव विभेदवत् बहीरूपत
यास्फुरद्विशेषस्येदरूपमिति विमर्शनं तद्व्याक्तं लिंगमुच्यते इत्यर्थः एवमपि चिदात्मकमन्यथास्य तत्र किं
चिद्वेदिति भावः न केवलमेवं स्वयंप्रवर्तमानं देयावत्फलतोपीत्याह व्यक्तामिदं प्रसेवाव्यक्ताव्यक्ता
द्वये विमोक्षश्च अव्यक्ताहलमाद्यं परस्य वा उन्नेरहि यं च यदुक्ते प्रतिमापूजनादुक्तिरुक्तिर्लिंगार्चना
तदा अल्लिगार्चनासंभुक्तिमुक्तीप्रसिद्धा इति बलमाद्यं परस्येति अव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तस्य तद्व्याक्तस्य न

श्री.
मं.लो.
१७६

उभयेवेतेदेतादिभिर्ज्ञेयसर्वसवात्मकोत्तरेथाम्नि प्रनः कावर्तेत्याशंकाह नात्तरेद्वियेचर्वेति तत्रहिपारि
पूणेपतेनैराकांशोत्पादार्कोनामसिद्धादिप्रविभागरतिभावः नन्वाद्यमेवपरस्यविश्रान्तिस्थानेनतत्रविपर्य
यश्चवर्किंनिवेयतमित्याशंकाह आत्माख्येयद्यत्तंनरलिंगेत्तत्रविश्रमपयत्तः व्यक्ताव्यक्तेतस्माद्वलिते
तस्मिंस्तदव्यक्ते यन्नामसमनेतरोक्तस्वरूपेतरप्रथानत्तादात्माव्यमिदेविमर्शसंदेयत्तेलिंगेत्तत्रात्मा
त्वेलिंगेयदिदे तदहमेवेत्येवदूयतायाविश्रं विलापयतोयोगितोहंतेदेतयोः सामानाधिकरणेनस्फु
रणाद्यत्ताव्यक्तेलिंगेत्तस्माद्व्यक्तादपिलिंगात्तस्मिन्निश्चस्मिन्नालितेहंयामर्शमन्यतामापनेतदव्यक्तेलि
गेभवेदित्यर्थः नन्वेनेनकिमुक्तमित्याशंकाह तेनात्मलिंगेभेदपरमेष्टिवशात्तत्राभावावसये प्रव्यक्ते
विश्राम्यतिनात्तत्ररथामगाद्वियेचर्चा इत्यमेतन्नप्रथानव्यक्तमात्मलिंगमर्थान्नशक्तिप्रथानव्यक्ता
व्यक्तेलिंगेविश्रान्तिमासाद्यशिवप्राधान्येपिगर्भीकृतावोतररूपत्वान्नशक्तिशिवात्मन्यतएवपरमेलि
गांतरवैलक्षण्यादुक्तसंभाष्यव्यक्तलिंगेविश्राम्यतितत्रदात्म्येनप्रस्फुरतीत्यर्थः ननुयद्याव्यक्तादिलि
गद्वयमव्यक्तोविश्राम्यतितथैवतदप्युत्तरेथाम्नीतिकस्मान्नेक्तमित्याशंकाह नात्तत्ररथामगादि
येचर्वेति तच्चउत्तरमेवयामाव्यक्तादिलिंगेत्तत्रयात्मनाप्रस्फुरतीति सदैवतत्रविश्रान्तमन्यथा
स्यभावनेमेवनस्यात्त प्रतपवाह एकस्यसुदनस्यैवात्रैवेभेदव्यवस्थितिः इहएवैकस्यप्रथानस्याउ
त्तरात्मनोयोगिनीहृदयादिशाब्दवापदेशास्यसुदनस्यैवाव्यक्तादिलिंगात्मिकाविविधेनभेदेनव्यव

१७६

स्थितिः परिस्ररणेन तत्तदतिरिक्ते मेतत्किंचिदित्यर्थः अतश्च अक्तादिलिङ्गपरिहारेणात्रैव विश्रान्तिकार्येण
अत्रलिङ्गे सदा तिष्ठेत्तु जाविश्रान्तितत्परः यदुक्तं मृच्छेलथात्तरत्नदिभवे लिङ्गे न पूजयेत् यजेदथार्थमिह
लिङ्गे यत्र लीने चराचरे बहिलिङ्गस्य लिङ्गतमनेनाधिष्ठिते य इति नन्वत्र विश्रान्त्या किं स्यादित्याशंक्याह यो
मिनीहृदयलिङ्गमिदमातं दसेदरे बीजयोनि समापत्त्या स्मृते कामपि संविदे इदं स्य दत्तात्मयोगिनीहृदया
भिधेयमानं दमये लिङ्गे बीजयोग्यात्मकशिवशक्तेरैकात्म्येन कामपि संविदे स्मृते परसंविदावेशे भाविश्रुत्या
दित्यर्थः अथ च चर्याक्रमेणाप्येव परसंविदन्वये शेषा भवेदित्यपि कदाचित् यदुक्तं त्रिकोणे संज्ञं लक्ष्मण
क्तित्रयसमन्विते तन्मथे चेतने चित्पंलिङ्गे वैपश्चिमावमिति तथा आनंदस्य दिनीयज्ञीते सर्वप्रसवकारणे
उपस्थाख्यमेतत्तत्सौष्ठवमोदूपमुच्चात इति नन्वत्रैव विश्रान्त्या कथमेवं स्यादित्याशंक्याह अत्र प्रियासविरहे
सर्वासा देवतागणाः आनंदपूर्णया स्मृतिनित्यादित्यदि दत्तात्मकः यदुक्तं त्रिकोणे देवताः सर्वा ब्रह्मावित्त
मेहृदयराः इति तत्र केवलमत्र सर्वपदे देवतागणाः स्तेयावत्पारमेस्वरी शक्तिरपीत्याह अत्रैव देवतायस्य
संकोचविकासिका भासते इत्येव शक्तिरसंकोचविकासिनः अत्रानंदपूर्णया स्मृतिप्रसंकोचविकासिना
निर्वाणजलधिप्रायास्य पूर्णस्य प्रकासस्य संकोचविकासिका सदैव स्फुटि संहारमयी अतएव इत्येव दकारिणी
स्वात्तया स्वाशक्तिर्भासते स्वात्मैकात्म्येन प्रथते यन्माहात्म्यादियान्विसफारः सदैव स्फुटि संहारदशाधिषा
यितामेतीत्यर्थः तदाह एतलिङ्गसमापत्तिविस्मोने दधारया सिक्ते तदेव सहि शेषा सवनायते एतस्मिन्

श्री.
ते.लो.
१७७

उत्तरया मात्मनि समतेतरोक्तिलिगे समापन्नैकात्म्ये येन विधेयं विसर्गः स्वात्तं आत्मा कौलिकी शक्तिरुत्पद्यमाने दयारा
विसर्गता च सैवास्या यदाने दोदयक्रमात् सष्टीभूतक्रिया शक्तिपर्यन्ता प्रोक्तलक्षणानि विद्याभुक्ताने दोदयक्रमेणोक्त
लक्षातया सिके बहिरुक्तलनता माया दितं मन्त्रकालमेव विषेन वनवायते सदे सृष्टिपात्रतामासादयतीत्यर्थः
अथ चर्याक्रमेण तयोर्वज्रपद्मदिशा दृश्यदेशयोर्लिङ्गयोः समापत्त्या संभोगेन विसर्गरूपा येयमाने दयारात्
या सिके दत्तबीजे सत्त्वी प्रमायात्तविषमनवरत्नमुत्पद्यते इत्यर्थः ननु भेदशाणविकल्पसंस्काराथयिवाहु आदी
नां स्पष्टमेवाणवोपायविवितियुक्तं अत्र तदभिधानं परतन्त्रांतः प्रवेशालक्षणः पुनरयमुपायो निर्विकल्पस्वरूपति
त्रतथेति कथमस्यात्राभिधानमित्याशङ्क्य अत्र तरेभ्युपाये तत्रादृष्टावेव वर्णिताः जलितेषु पिदीपेषु चर्मेषु
किं न भासते अत्राणवोपायप्रकाशनपरेणाक्तिके साक्षादनुत्तरनिमित्ते परतन्त्रांतः प्रवेशात्मायमभ्युपायः तद्
णादनुत्तराभ्युपायरूपतादेवोक्ताः अत्र दृष्टेति यथा तत्र वर्णप्रकाशनायपरिमितप्रकाशेषु दीपादिषु सत्त्वपि
महाप्रकाशस्य चर्मो रवस्यानेन कश्चिद्दोष एव मत्रापीति तात्पर्यार्थः नन्वेवं त्रयाणामणवादीनामुपाया
नां साकार्येणोपायदेशः कार्य इति किं एतच्छ्रुत्वा किंकल्पनेनेत्याशङ्क्य अर्थप्रतझेराविधौ तत्रार्थः ३. विस्
खेवागलिताभिषांके अनाविशंतोपि विमनचित्तज्ञानं तिष्ठति दयसौख्यमंतः अर्थे प्रसीलादिप्रतझेराविधौ
तीलाथिचिधौ बुद्धे तडक्ते नीलादिक्ते ३. लेखे वेत्तेवमर्थक्रियापर्यंतं प्राप्तप्रतिष्ठाने वाद्ये र्णज्ञानेति समनवि
ज्ञासतड्नादानादि कर्वाण्यपितत्र गलिताभिषांके समनाविशंतः स्वमार्थवदसवेदमिति तिसं देहं तदेव रूप

मभजमानायोगिनोऽनृतिस्तयसौख्यमेतर्त्तनाति श्रुतर्त्तलोवहिर्दृष्टिः परस्मैपदमश्नुते इत्याद्युक्त्वा बहिस्तत्तद्विवा-
हारपरत्वेपि स्वात्ममात्रविश्रान्ताय परं च सत्कारातिशयेन च भवन्तीत्यर्थः अतश्च भेदस्य त्वेव भेदमयत्नमस्येत्या-
दिमुत्वे भेदस्यावस्थानादिहेतुदमिथानमिति कश्चिद्दोष एतदेव हि योगिनः परं विस्फूर्जितं यद्देवमयत्नमेव भेद-
पतयावस्थानमिति तदाह सत्त्वे चात्मनि चित्तस्वभावमहमिस्वांतेतथेपक्रियातस्मै कर्तृत्वतत्त्वचारविवशो सत्य-
र्थवर्गेपि च सत्त्वर्थेषु सात्वादिषु स्फुटतरं यद्देवयो दयं योगीतिष्ठति पूर्णरश्मि विभवस्तत्तत्तमादीयतां इह
त्वत्त्वचित्तस्वभावत्वादकीदिप्रकाशविलक्षणे परप्रमात्तद्वेषे पूर्णग्राह्यत्वेव सति स्वात्मसाक्षात्कारावसरवि-
देव रूपत्वादविभागात्तथातथातस्मै निरूपितस्वरूपायात्मने संकृतितावभासेन नियतजनकत्वेन लक्षणा-
यक्रियो कर्तृत्वस्वांतेतः करणवर्गसति बुद्धिप्रमात्तदशामासूचितविभागात्तथातथातस्य स्वात्मस्य योसौ पुं-
रइत्यमहमिदेवैसीत्याद्यात्मप्रकृष्टचरणोतद्विवशोतदायत्ने इत्यर्थः यत्रामनद्विबुद्ध्यादाबुपाहृतं तत्रवापि
द्वियाणि किंविदथुरित्यभिप्रायः एवं रूपी चक्षुरादीन्द्रियकलापे सति देहादिप्रमात्तदशायो विभक्ततया वि-
माणेषु सात्वादिष्विष्टानिष्टस्वरूपेष्वर्थेषु इत्येवमभेदभेदाभेदभेदात्मनिकत्वात्रयेपि स्फुटतरं कृत्वा भेदवेधो-
दयेति विशेषेण योगीतिष्ठति तदेव नाम भेदवमुद्रानुप्रवेशात्तत्तत्तत्पारमार्थिकं रूपमावीयतां शास्त्रग्राह-
कात्मकवाच्यत्वाभमयत्नेपितदासमासयहाय स्वात्मनिष्टपरावतिष्ठेति भावः अतएव वासाकोलास-
यात्मदेवप्रतीणानि विलेदियद्वितितया पूर्णरश्मि विभवा इत्युक्तं यद्देव वासस्यार्थेषु सत्तात्मा विंदत्यात्म

श्री.
तेलो.
१७८

नियतावस सत्रह्ययोगायात्मासावसस्यमप्रवृत्ते इति एवमेतद्वयसंस्तुतदानेतर्येणोर्दिष्ट कारणस्य प्रतिप्रा-
विवेचने विजानीते इत्युच्चारविधिः प्रोक्तः कारणं प्रविविधते उच्चारणवद्विधानाविदात्मना प्रथमं द्विविधः त-
त्र चिदात्मापि चित्तस्थानेन च भवन्दिध्याभवतीति स एव त्रिविधः तत्परतत्त्वान्तः प्रवेशात्मनोऽप्युपायस्य तद्दे-
त्ता इत्यात्मकत्वेनेति युक्तमप्यसंस्तुतस्य उच्चारविधिः प्रोक्त इति तत्र कारणं न स्तोत्रमेवास्माभिः क्रियते इ-
त्याह तत्रैतद्विधिरः शास्त्रे परमेशो न भाषितं ग्राह्यग्राहकचिदात्मिण्याग्राह्येति वेशनेः कारणं सप्तधा प्रा-
ख्यासंबोधपूर्वकं तद्व्याप्तिपूर्वमाहोपकरणं स्वप्रतिष्ठिता चित्तं विनिविशने सन्निवेशः इह ग्राह्यादिभिः
सप्तभिः प्रकारैर्भिन्ने कारणं नाम बोधमेव कायितवेन इत्यर्थः तद्विचरणं सर्वोपमायै विभव इत्येव परिजानतः
विद्यात्मनो विकल्पानां प्रसरेपि महेशो ज्ञेय इत्यायुक्तनीत्या व्याप्तिपूर्वविषयाहोपे स्वप्रतिष्ठिता स्वात्मनेव वि-
श्रान्तिरित्यर्थः यदुक्तं तत्र ग्राह्ये च ग्राहकं चैव संविनिचरतीत्येकं सन्निवेशं तथा व्याप्तिमाहोपे त्यागमेव च
कारणं सप्तधा व्यातमभ्यासंबोधपूर्वकं तद्व्याप्तिपूर्वमाहोपकरणं स्वप्रतिष्ठितेति ग्राह्यादीनां च तत्रैव ग्रा-
ह्यस्वरूपविज्ञाने द्रव्यत्वे यद्वावस्थितं व्यक्तिनिष्ठं तमेतच्च ग्राहकं तस्य दार्ढ्यकम् ग्राह्ये चित्तस्वरूपं तद्व्यक्तं
व्यक्ताविचारकं प्रत्यक्षादिप्रमाणैश्च ग्रहीता गोलकस्थितिं गोलकं द्वारमित्युक्तं मनसा वा सतो ततः तज्ज-
हाति न गच्छति ग्रहीतः ग्राहकः स्मृतः लक्षलक्षसमायोगात्प्रमत्तावस्तयोगात् उभयोरनान्यविशेषं य-
थैवानुभवे स्मृतं विचार्यमाणं यत्किंचित्स्वरूपविभवात्मकं सन्निवेशं ततश्चेत्येतद्व्याप्तिरभिधीयते स्वरूपसि

निभावस्य एकदेशगतस्य च चो नार्थः प्रविकसंतस्या तासां तदनुमात तायेते वस्तु बोधस्तस्मिन् यकोरेण वस्तुनि
व्याप्तिकथितासां सर्वतस्तस्यैव परा श्रुतस्य रूपेति निवृत्तिर्नैव कथं तानाभेदपदप्राप्त्या श्रुत्या हेतुगम
त्मतः स्वरूपे चिंत्यमानोपि ग्राह्यप्राकारधर्मयः तज्जेत्सर्वपदाद्भेदात्प्रागंतपरिकीर्तितं यदस्य स्वरूपभागी च
मेव तात्पर्यस्य च श्रुतेपेते विजानीयात्सर्वत्रावस्थितं प्रिये इत्यादिना स्वरूपसक्तं नन्विहेतुनिर्भज्य कस्मान्नोक्तं
किमागमपादमात्रेणोत्पाशं क्वाह गुरुवक्ता श्रुतबोधं करणं यद्यपि स्फुटं तथाप्यागमरत्तार्थतदग्रे वर्णयि
ष्यते इह यद्यप्यत्र भवैकरोचरत्वात्करणस्वरूपे गुरुमुखादिव स्फुटं सर्वगतं तथैव तथाप्यागमार्थो माविच्छेदीति
दग्रे वर्णयिष्यते तत्रांतरप्रस्ताश्च यिष्यते इत्यर्थः तथा स्वार्थस्य प्रतिपत्तिर्याग्राह्यग्राहकश्रुतिणी साप... मे
त्रशक्तिस्तवितता संवसेतता वित्यादिना षोडशाक्रिके ग्राह्यग्राहकेयोः यत्सर्वविभागात्सर्वतंबोधसंद
रं समविंशततत्प्राप्तस्तत्तं पश्चाद्वामिधमित्यादिनैकादशाक्रिके संवित्रेः इह किल दृक्कर्मेशिव उक्तस्तास्व
वेयावेत्तलक इत्यादिना पंचदशाक्रिके व्याप्तेः एवं विविधविस्मृतिवैशसमापत्तिः याम्नि यत्तेति संवित्परात्मा
धुनिस्तदेवेह मेव वीर्यस्यादित्यादिना यत्सर्वलये योतिदस्य जेतत्संख्यः तां चित्तिं यत्प्रकाशस्य कलोन
लसमप्रभामित्यादिना चैकोनविंशाक्रिके तामासात्तेपस्य च तत्तन्महास्वरूपेति रूपगद्गरेण द्वाविंशाक्रि
के सन्निवेशस्य स्वरूपवत्पतीति तत्तद्वैतस्तत्तत्संख्यमेवावधारणीयं एवं च व्यावर्तितस्य मभिप्रायो वेदेक
प्रचंदकेनैव रहस्यार्थोपदेशो न न्याय इति यदुक्तं सनेनैवान्यथनापि रहस्यमेकशब्दार्थं न च सर्वथा गोप्यमि

श्री.
ते.लो.
१७५

तिसस्मद्भुवश्चित्तदस्माकमण्येवेवास्यानेश्रीमदभिनवप्रपादापवप्रमाणमिति नात्र विद्वद्भिरसम्भ्रमसूचितवम्
पवंकरणसदृशमहं कृतवन्तरोद्दिष्टवर्णतत्त्वमुपक्रमते उक्तोपपत्तेश्चरस्तत्रयोसौ स्फुरन्त्यतः यथाक्तावु
कृतिप्रयोधनिर्वर्णः सकथ्यते यथेषाणां त्वागुश्चर उक्तस्तस्फुरन्त्यतो नास्तेषां चरयिता कश्चित्पतिहंता
नविद्यते स्वयमुच्चरेते देवः प्राणिनां सुरसि स्थित इत्याद्युक्तास्वरसत एवोच्चरेत्तथाप्येकोनादात्मकेष्वर्णः सर्व
वर्णविभागावात् सोऽनस्तमितरूपत्वाद्नाहन्त इहोदित इत्यादिवत्समागुक्ता सर्ववर्णविभागास्वभावत्वाद्
व्यक्तप्रयोधो मावनाहन्त रूपो नादः सर्ववर्णोऽप्यतिमिन्नत्वाद्वा उच्यते वर्णशब्दाभिध्येयं भवेदित्यर्थः तन्नेवे
वियोवर्णः ऊत्रोपलभ्यत इत्याशङ्काह सृष्टिसंहारबीजं च तस्य सत्त्वं प्रविष्टः तस्य च सृष्टिबीजं संहारबीजं
चेति बीजद्वयं मुख्यवपुः प्रथातमभिवाक्षिष्यामिति त्वर्थः तन्नेवमण्यपरितोनेन किं स्यादित्याशङ्काह तदा
भासवशायाति क्रमाद्योगीचिदात्मतां तच्छब्देन सृष्टिबीजादावभ्यज्यमानो नादः परासृष्टः तदेवोपपाद
यति तथा सृष्टिस्माद्धेवाकादौ भान्ते पुनः पुनः सृष्टौ प्रोच्चारिते वापि सासां वित्तसूयते इह हि द्विजमा
यमजीवकमित्याद्युक्ते तस्मिन् स्वररहिते वासज्ज्ञान्वितो जीव इत्याद्युक्ता साक्षेस्वरसहिते च ककारादि मर्क
शतेवर्णकलापे पुनः पुनरुच्चारितो सृष्टे वापि सासां मर्मनिर्हन्त नाप्ययनादि रूपा परं स्वरविलक्षणं सेविद
नुभवे जायते तेन सृष्टिबीजादावभ्यज्यमानो नादोऽप्युच्यते नोच्चारयन् स्वरत्वापि योगीचिदेकात्म्यमव
भवेदिति युक्तमुक्तं तदभासवशायाति क्रमाद्योगीचिदात्मतामिति न केवलं वाच्यार्थव्यतिरेकिणो लोकोक्त

१७५

रामाचार्याण्येवंयावन्नैलौकिकाश्रयिताह वासार्थसमयायेताद्यदायाधनयोपिये तेण्यर्थभावनैक्युर्मनोराज्यव
दात्मनि वस्तुहेतुनासंभावितंवास्येष्टयुभोदरादिद्रुयमर्थमुन्नमृद्वादिनाकल्पितमिदमस्याभिधेयम् इत्येव
मात्मकंसमयेयेसमाणाश्रयिद्यदाद्याः शास्त्रास्तेसवाच्यवार्तानभिज्ञाश्रय्यात्मन्यथाइत्यारित्तास्तृतावापिष्टयु
भोदरादेरसंभावानांसाक्षात्कारंमनोराज्यवदिति सोमेत्ताविकल्पादौकांजादिशास्त्राः कामेशाकादिनाभावा
मानासुत्रासन्निहितस्यापिकोलादेरर्थस्य ऊर्यरेवसंभावानुत्पत्त्यर्थः एवंसमयादिनिरयेत्ताणांसंविदेकात्म्येनव
र्तमानावांमाशाणांवाणीनांपुनरेवसंभावनेकानामशंकाभवेदितिभावः आगमोपिबमर्थद्वारेणाह तदुक्तंय
रमेशानभैरवोवापकोखिले इतिभैरवशास्त्रस्यसततोश्चारणास्त्विवः भैरवइतिनिरुक्तस्य सार्वभियाद्वास्य
तिप्रस्तातिरचयतिश्रुतंरविवीकरोतिसृष्टिस्थितिसंहारकृदखिलव्यापकः सकलजगत्कोटीकारेणभरि
तत्वात्पूर्णइत्येवमात्मव्याप्तिगभीकारेणभैरवशास्त्रस्यैतः पुण्येनोश्चारणान्मथयामिहृदयाद्वादशांतेया
वत्परामर्शान्नास्त्विवोभवेद्भैरवैकात्म्यमनुभवेदित्यर्थः उक्तमितिशीविज्ञानभैरवेयदुक्तंतत्र भियात्सर्वरचय
तिसर्वदेवापकोखिले इतिभैरवशास्त्रस्यसततोश्चारणास्त्विवइति ननुयदिनामैवमुश्चारणाद्भवेत्तदस्तस्मिन्
सुरनरेतत्तत्कथमित्याशंकाह श्रीमंत्रेशारसेषुक्तंमंत्रेशास्त्रस्यपूर्वतः मंत्रेशास्त्रस्यपूर्वतइति प्रथुनास्त्विति
स्त्वामिमंत्रेशास्त्रस्यलक्षणमितिभगवत्पाकृष्टेनकृतेहि तत्समाधानमारभमानेणभगवतेतत्समरणस्वयंप्रथ
मतस्मेवाक्तमित्यर्थः एतदेवाहिविचार्यमाणंमंत्राणांपरंवीर्यमितिभावः यदुक्तमनेनैवसूत्रविमर्शिन्यांततप

श्री.
ते.लो.
१८.

वसकलसिद्धिवितरणवतरवितामणिप्राद्यमागमिकाः स्मरणमेवमेवादिसाणि ते सत्यं ते इति तदेव पठति स्मृतिश्च स्मरणं
पूर्वसर्वभावेषु वस्तुतः संत्रस्वरूपतद्वाच्यस्वरूपापत्तियोजकम् इहा तु भवत्यभिज्ञादिप्रत्ययांतरवैलक्षण्येनोद्भूतमा
माते स इति प्रत्यवमर्शनात् सकलमनुभूतार्थप्रकाशासंप्रसोषणं त्रये स्मरणं स्मृतिस्तद्रूपापारमेस्वरीशक्तिरित्यर्थः त
स्रवाद्यवाचकात्मेषु स्मृतत्त्वभावेषु पूर्वमुपादिक्तादि पूर्वकोटाववश्यं भाविष्यन्त्या स्मरणं दमिलाषेण व्यवहारः
प्रवर्तते इत्यादि नीत्या तन्मूलः समग्र एव व्यवहार उत्ती देत पूर्वमनुभूतेर्थ इदानी नास्ति इति निर्विषयत्वात् स्मृतिरेव
नोल्लेख्येति अस्मिन्नेवा तस्यानुभव एव भवेदिति कथं तन्मूलोपेय व्यवहारः सिद्धेदित्याशंकोक्तं वस्तुतो संत्रस्वरूपमिति
तद्विस्मरणं वस्तुवृत्तेन संत्रयति स्वाभेदेन विषयपराहृशतीति संत्रः परप्रमाता तस्य स्वरूपभावस्यानुभवनीयस्य च
रादेरर्थस्य स्वरूपपत्तिस्वात्ममाकारस्तत्र योजयति तथात्वेन व्यवस्थापयति इत्यर्थः यदि नामादितदविभागेन नि
विलमिदमनुभूतं वस्तु न संभवेत् तस्मात् स्मरणमेव न भवेदिति भावः यउक्ते सर्वानुभूता यदि नांतरथा स्वरूपात्मा साकार
स्मृतिताः सः विज्ञातवस्तुप्रतिमोत्तरूपाकाचित्स्मृतिर्नाम न संभवेन्नदिति स्मृतिः स्वरूपजनिका सर्वभावेषु रजिके
अनेकाकाररूपेण सर्वत्रावस्थितेन त स्वभावस्य संप्राप्ति संप्रतिपत्तिपरमार्थतः व्यक्तिनिष्ठा ततो विद्वि सत्तामाकीर्ति
तायरा यतः सा स्मृतिर्व्यक्तिरर्थप्रकटनात्मा प्राचोनुभवस्तन्निष्ठा तदभेदमायनामती स्वस्येदानी तनकालावच्छि
न्नस्वरूपस्य जनिका स्मर्यमाणार्थावभासिकेत्यर्थः प्राच्यस्यैवानुभवस्येदानी तनकालावच्छेदेन पुनरुक्तेषां नाम स्म
रणं प्रत्यवापूर्वापरोभयकालावलेवनौचित्योपनतः स इति परामर्शस्य परमार्थः नन्वेवमपि स्मृतेर्विकल्पविशे।

१८.

षत्त्रिंविधयेन कथमर्थवभासकत्वमित्युक्तं सर्वभावेषु रजिका अनेकारूपेण सर्वत्रावस्थितेन तितिसिद्धिर्सेवेषु
र्वावभासेन च ददिषु भावे धर्तितादिवशाद्दुर्लभा वनद्रव्याद्यात्मकत्वेनानेकेनैवाकारेण कदाचिदपि स्थलक्षणा
तस्वस्वरूपवावस्थितेन च ददाभासमात्राद्यात्मनारजिका स्वकाले स्फुटमेव भासिकेत्यर्थः यदुक्तं भास्वयोऽस्वकाले
द्योत्पूर्वाभासितमाश्रयान् स्वलक्षणं च ददाभासमात्रेण द्योतिवलात्मनि एवं प्राचस्यानुभवस्य सदस्यमेवेनावभासात्
त्यनुभवयोरैकोसिद्धिमिति सा स्मृतिरेव स्वात्मनः संप्राप्तिः परमार्थकीच संवित्तिरित्युक्तं स्वस्वभावस्य संप्राप्तिः संवित्तिः
परमार्थत इति यदुक्तं न च युक्तं स्मृतेर्भेदे स्मर्यमाणस्य भासने तेनैक्ये भिन्नकालानां संविदो वेदितेऽस्य इति अत एव
सा स्मृतिरज्ञा महासत्तादेशकालाविशेषिणी सैवासाधनया प्रोक्ता हृदये परमेशितरित्या विनानिद्रपितस्वप्नापराह
त्रिमाहंता परामर्शात्मिका मां जीवीर्यभूमिरियमत्रैवावधातव्यमित्युक्तं विद्विषा सत्ता कीर्तिता परेति विद्ध्यत्तत्रार्थ
र्यस्य कर्मवृत्तदेव लौकिकानां च ददीनां शास्त्रानामेव मुञ्चाराणात्मरूपद्वयसंविदेकात्म्याद्या प्राबुपायते तत्र
स्मृतिवीजादीनां कावर्तेत्याह किंपुनः समयापेक्षां विनाये वीजपिंडकः संविदे स्यंदयत्येतेनेयुः संविदुपायताम ए
ते संविदुपायतां नेयुवितिका क्वावा ख्येयं न च समयापेक्षमेव कथमेव भेदे ऊर्वतीत्याशंक्याह वाच्याभावा उदा
सीना संवित्पदात्त्वयामतः प्राणीलासनिरोधाभां वीजपिंडेषु पूर्णता संविदेवात्मेन स्मरणाद्यतिरिक्तस्य वाच्य
स्य भावात्तथादासीनः स्वात्ममात्रविश्रान्तेरबहिर्भाव इत्येव विश्रामात्तद्विसेहमकारिमात्तद्विषीजादिरूपेषु वीज
पिंडेषु पूर्णतानन्योक्तत्वात् तत्रैकाकांक्षमित्यर्थः च ददिषु लौकिकेषु पुनः शास्त्रादिषु वाच्यसद्भावादेर पूर्णतात्मा

श्री.
तेलो.
१८

मयाद्येतत्तर्धमिहे एवमेतत्समान्येनाभिधायविशेषमुवेनापि दर्शयति सुखसीत्कारसत्तम्यकाम्यप्रथमसंविदः ह
कंदोष्टविधामोतर्निजरोप्रविकामिनि चतुर्दशः प्रवेशाय एकीकृततदात्मकः ततो विसर्गो आरंभोद्देशात्तत्प्र
थाबुभो हृदयेन सहैकाग्र्यं नयते ज्ञाप्यतत्परः सत्त्वादि संबंधिन्याः प्रथमायाश्चाद्यायाः संविदेत्यत्र यममाद्यमेव सं
वेदनं ग्रन्थेन तं हि संविदायाश्चित्तमेव भवेदिति भावः सनामा चतुर्सेविदः स्पर्शः परसेवितात्ताकार इत्यर्थः स
खेचमकारातिशयः सीत्कारस्तत्कारणं मद्रमणीयं वा संस्थादिवस्तुसम्पन्नमणीयं मणिः। बोधितेन सन्निवेशेनाव
स्थिते सांख्यरागद्वेषादिद्वंद्वपरिहारः अथ च सुखादीनामाद्यामकारमात्ररूपाया संवित्तस्याः संवेदनादप्येवमिति
पराबीजराजस्यामृतवर्णास्थापितत्वे प्रदर्शितं यदुक्तं लोभाद्येतदेवामेषु तदेव परमाह तं सीत्कारसुखसद्भावस
मावेशसमाधिस्थिति अस्य च देयत्वेपि कंदे विश्रान्तिरिति कंदहृत्कंदताल्वयेत्यादिव समाणार्थवत्त्वादवगतं
ततोऽप्यंतर्मथयान्निनाडीत्रयस्यापि समिलिततया त्वंतं विकस्वरे ब्रह्मरंभोर्ध्ववर्तिनिनासाधाराभिधेपरस्मिन्नाथा
रेयः प्रवेशः स चतुर्दशस्तस्येदं विश्रान्तिस्थानमित्यर्थः नन्वत्र किं मसौ केवलतथैव विश्रान्तिस्थानं न्यथेत्पाशोकी
कमेकीकृततदात्मकशक्ति एकीकृतः स्वाभेदेनावस्थापितो तत्तदिति निर्देशो ब्रह्माणस्त्रिविधः सूत इत्यादिनी
त्यातस्य परस्य ब्रह्माण्यप्रमायेतासावमृतवर्णा संभिन्न इत्यर्थः ननु यदेतदस्य विश्रान्तिस्थानमुदयस्थानं किमित्या
शोकाह हृत्कंदोष्टविधामेति तात्प्रात् हृदः करः कंदोष्टश्चैकाकारस्तयोः सहतत्तत् हृत्कंदोष्टानि त्रीणि यामा
मुदयस्थानानि यस्य सावेवंविधः तेन हृदयाद्युदयकमेण विमूलभूमौ विश्रान्तिस्थानं विमूलवर्णितत्वं तदनेतरम

१८

पिविसर्गोऽप्यारोशसावधानो जपतस्परयोगभौद्वा दशोतयथोतासिक्वशिवद्वादशातौ सृष्ट्यात्मना हृदयेन सहैक्ये
नयते शास्त्रादि सामरूपेन द्वादशोतयर्थं तं पराबीजमुच्चारयेदित्यर्थः एतदेव संकलयति केदहत्कंठतालव्यकौ
डिलीप्रक्रियांततः श्रानेदमथनोऽंतःसंदनं बीजमावहेत् कौडिलीशक्तिर्द्वादशांतः प्रक्रियांतः शिवद्वादशां
तः एवेकंदात्मभूति तत्र दायारोले च नक्रमेण द्वादशांतयर्थं तं मध्यमांतं रिदं सृष्टिवीजं संदनमावहेदनुत्तरसंवि
दामर्शात्मना प्रसूरेदित्यर्थः एवमेतद्वर्णतत्त्वं सृष्टिवीजावसानेणाप्यभियन्ते संहारबीजं वेहृत्स्यसौष्ट्वं फलं स्व
मूर्धनि तेजस्यंशं तालुकं देविं कुर्धयदे स्थितः तत्रावस्य केदंते पुरस्यतो देकेनाहृत्य त्वं फलं हकारः तं श्वाष्ट्र
मोष्ट्र एवापोऽप्यारो तं जोरे फलस्य मूर्धन्यत्वात् कुर्धये वावस्थानं अश्रमेकारस्तस्यापि केदंतालुहृत्तातालुकं दे
एवावस्थितिः कुर्धयद इति शक्तिशिव एव द्वादशांतं रूपेण वेहृदादि स्थानविश्रान्तिं परस्परमेवाश्चरो भवेदिति भा
वः यस्तत्रावश्येति हृत्ति प्राप्तेत्यादिना संवित्क्रमेण प्रागुच्चारुक्तः सौष्ट्वं च संशेयः संवित्क्रमेण सर्वत्रैव भावात्
नन्वेवमुक्तेन वर्णतत्त्वेन किं भवेदित्याशंकाह इत्यनया बुधोयुक्ता वर्णजप परायणः अनुत्तरं यस्यामप्रविशेद
चिरात्तथीः बुधः सथीरित्युक्तानि तस्यात्र प्राथम्यमुक्तमिति दर्शितं तदेवं वर्णतत्त्वमभियाय भंगं जरेणाप्याह
वर्णाशब्देन नीलाधियद्वादसीतो जरेयथा ननु किमेतत्त्वमनीषिकं येनोक्तमुत्तनिवंधांतरमत्र किंचिदस्तीत्याशं
काह दीतो जरेयथेति अर्थादीतो जराविग्रये यथोक्तमिति तदेवाह संहारनाग्निरुत्तोरुद्विंडयनात्संरत
हृदये तन्मया लक्ष्मणं पश्येत्समदिनादथ विस्फुलिंगाग्निवन्नीलपीत रक्तादिचित्रितं जाज्वलीति हृदं भोजं बीजं

श्री.
ते.लो.
१८१

182

दीपप्रबोधिते दीपवज्जलितो विडम्भासते विवना कवत्त संहारः तकारः नापुमान्मकारः अर्नीरेफः मरुद्यकारः यता
न्यिरीभूता क्रद्रेणे कोरेण विडम्भादिना च युतां स्तावद्दये स्मारेत् यावदेका तान्मनसमदिना र्धलस्येषे
तथोये किंचित्पकटी भवेदित्यर्थः तद्वा सलक्ष्यमक्तस्वरूपं यदीजते देवप्रकाशतादात्म्या दीपस्तान्प्रबोधितमा-
भिव्यंजिते महिस्फुलिङ्गप्रयान्ता रितन्यायेन नीलपीताद्यनेकवर्णविशीकृतं हृदं भोजे जाज्वलीति स्पृष्ट निरीता
णीयता मेतीत्यर्थः एवमत्राप्येकत्वा न स्पसंज्ञा सभावना तारतम्येन दीपवद्गोष्मार्कवश्रयथायथं दीप्तिर्विडम्बे
दयिता स्वात्मा वभासते ग्रात्मानमत एवायं ज्ञेयी कुर्यादित्याद्युक्ता लक्ष्यता मेतीत्यर्थः नन्वेव लक्ष्यतामाप्तेना
स्य किं स्यादित्याशङ्काह स्वयंभामात्मनानेन तादात्म्येनान्यन्यथीः शिवेन हेमतां यद्वत्तामैस्ते न वेदितं
अनेनेत्यात्मना शिवेनेति स्वात्मैव हि परमेश्वरः शिव इति नस्मिद्धो त इत्यभिप्रायः तच्च स्यैव मंत्रस्वीर्यं नील
पीताद्यनेकवर्णं दयद्वारेण स्वात्मसाक्षात्कारस्तु सर्वेषामित्याह उपलक्षणमेतत्सर्वमंत्रेषु लक्ष्येत् रजस
र्वेषां मंत्राणां प्रतिनियतमेव फलं संभवेदित्यविवादः तस्य मृतबीजं मारणादिकर्तुं मुक्तहृते कुरवीजे वाणा
यादि इति कथं मंत्रांतरनिर्वर्त्य कर्म मंत्रांतरेषुपि भवेदित्याशङ्काह यद्यत्संकल्पसंभूतं वर्णं जालं हि भौति-
कं तत्संविदाधिक्यवशादभौतिकमिव स्थितं यद्यत्रा महि विकल्पेन यः शास्त्र इत्यादि नीत्या संकल्पसंभूतं
द्वौतिकं भेदादि प्राणिने मायीये वर्णजातं तत्सर्वमेव संविदादिक्यवशाद्द्वौतिकत्वं न्यभावेनेन संप्रबोद्धेर्क
कादभौतिकमिव स्थितं भेदरूपेपि संविदे हेतुपरमार्थमेवेत्यर्थः इदमुक्ते भवति यद्यपि संविद एवायं सक

१८२

लेः स्फारस्तथापि तस्याग्राधिक्येनाप्रतीतो भेदमयत्वादेवो प्रतिनियतार्थकारित्वमाधिक्येन प्रतीतोऽपुनः सर्व
षो स्वात्मसाक्षात्कारलक्षणमविशिष्टमेव फलमिति यदुक्तं एवमेवो स्वरूपाशस्यैव शिवमयी स्थितिः तद
नाक्षुरणेभिन्न संसारस्थिति वर्ति निमित्तं अतश्च सर्वेषामेव मंत्राणां संहितात्मन्यनुपायोऽप्येव विद्योतस्ताद्भू
ष्यमेव सादयेदित्याह अतस्तथाविधेरूपोऽच्छेरो हतिर्सेविदि अनास्कादितद्रूपाया मनुपादौ प्रसन्नयीः न
न्विह सर्वमंत्राणां स्वरूपेतावदविवादसिद्धयवभेद इति सफल एव रूपमायेतत्कारणभेदादीनत्वात्तस्य तत्क
थमेव मुक्तमित्याशङ्काह नीलोपेतसखेडः खिसंविद्रूपमखंडितं गुरुभिर्भाषितं तस्मादुपायेषु विचित्रता
गुरुभिर्वासनदत्ताचार्येण भाषितमिति संवित्सकाशेनेनेदमुक्तं भवति नीला देवाच्च वाचकात्मनो वि
षयसंविद्रूपत्वविशेषात्र कश्चिद्वास्तवो भेदः संभवेदिति ननु येवं तत्कथमिदं वाच्यं वाचकात्मनो वैचित्र्य
मप्युच्यते नहि भातमभाते भवेत् तदत्र किं प्रतिपन्नव्यमित्याशङ्काह तस्मादुपायेषु विचित्रतेति एवं स
वित्त्वातेजोल्लसितं घनमेदं वैचित्र्यंतदुपायमात्रविषयमेव पर्यवसेन्न रूपेयविषयमपीत्यर्थः यदभिप्राये
एव संवित्तिफलभेदोऽत्र न प्रकल्प्यामनी धिभिरित्या युक्तं एवमेकस्मिन्नेवापाये प्राप्तेवापरमियदुपायजा
ननुपादिष्टमित्याह उच्चाकरणथानस्यानवर्णः प्रदर्शितः अनुतरपदग्रामाबभ्रुपायविधिक्रमः ननु
आरादीनां मार्गमेवेनेनैव क्रमेण इतिकथमिहा तिष्ठं च नेन थानोपक्रमेण निर्देशः कृत इत्याशङ्का
ह अकिंचिच्चिंतने वीर्यभावनाया च सा पुनः थाने तदपियोश्च भेदकरणे सोपित इतो सस्याने कल्पने बाह्य।

श्री.
ते.लो.
१७३

मिति क्रममुपाश्रयेत्. अकिंचिच्चिंतनं शांभवः भावनाशक्तः सेति भावनातदितिकरणं स्यात् न कल्पन इति वष्टादाक्रिकात्.
भूतिवत्तमाणेपवंपूर्वपूर्वमुत्तरत्रोत्तरत्रवीर्यमिति पाठक्रममपह्यययोदियस्माद्गुणोत्कृष्टः सतस्माद्गुणमिच्छते इदानीं.
त्यर्थकमालंबनेनात्यर्थेन निर्देशः कृत इति बलीयस्त्वादयमेव क्रमः समाश्रयणीय इत्यर्थः ननु यद्येवं तत्किमनेनैव
क्रमेण पेयप्राप्तिर्भवेत्तान्मथापीत्याशंकाह लंघनेन परोयेभीमंदबुद्धिः क्रमेण त पर इति तीव्रशक्तिपातादविड
येतीति परतत्रैकभासभवेदित्यर्थः ननु पूर्वपूर्वमुत्तरस्योत्तरस्य वीर्यमित्युक्तेन किं स्यादित्याशंकाह वीर्यं विना यथावे
दस्तस्याप्यस्त्वप्यवाबले मृतदेह इवेयं स्याद्वाह्योतः परिकल्पना यथा पुंस्त्वापादकं वीर्यं विना भ्रूषोपि घटः स्वक
र्माण किंचित्करोय वा तस्यापि चेष्टा यथा नृपयस्या किंचिदीर्यमस्तीत्यतः तं जडप्रायत्वाद्यथा शवशरीरमकिंचित्क
रमेवं स्यात् न कल्पनादि स्याद्वाह्योतः कृपाय कल्पनापि निर्वीर्या सत्य किंचित्कार्यं भवतीत्यर्थः इदानीमाक्रिकार्थमेव
श्लोकस्य प्रथमार्थेनोपसंहरति इत्याणवोत्तरताभ्युपायः प्रोक्तो नयः सृष्टयेन बाह्यः बाह्यो नय इति उच्चारदिरि
ति शिवं गुरुवरचरणप्रधुस्तसमस्त इविकल्पेण चः विवरणमेतदरचयत्तपरय इति पंचमाक्रिकेकश्चित् ॥
इति श्रीतंत्रालोके विवेके पंचममाक्रिकम् ५ ॥ ओं कवलुयितं किल कालं कलयति यो ध्यायतास्पतां सततं
जयति समुजयः साक्षात्संसारपराकृतौ सजयः इदानीमाणवोपायस्यैवांगभूतमुच्चारदिप्रमेयवत्तदृष्टान्त
रोद्दिष्टं स्यात् न कल्पनाद्येपरमेयं द्वितीयार्थेनावतारयितं प्रक्रमते स्यात् न कल्पनाद्यतवास्तुतस्तवाह्योभ्युपा
यः प्रविवेच्यते यथा शब्दे अधिकारेणोत्तियं दशाक्रिकात्भूतेव तत्सुतर्वाह्यस्यैविलमंडलायधिकृत्यामिधीयते इ

१७३

साग्रेथपरिसमाप्तेः प्राथम्यास्यानकल्पनस्यैव सकलार्थप्रयच्छति तदेवाह स्यान्नेभस्त्रिधाप्रोक्तः प्राणोदेहिबहिस्त
या एवामपिभेदांतराणि संतीत्याह प्राणश्च यथादेहे हि थावासांतरतः मंडले स्यंजिले पात्रमससूत्रं स पुस्तके
लिङ्गोष्टं पुटः पुस्तं प्रतिमा मूर्तिरेव च इत्येकदशधा वा एते पुनस्तद्व्याख्या भवेत् पुस्तं लेपादिनिर्मिता कृतिः मूर्तिगुर्व
दिसंबंधिनीतदित्यानेतर्यादा एते पुनरेतेकादशविधत्तेपि वक्ष्येति मंडलादीनामपेक्षकशूलत्रिंशुलादिक्रमेण ना
नात्वा एवैव स्वसूत्रपुनः स्यान्नेदमभिधाय तद्विधानमपदिशते तत्र प्राणाश्रयं तावद्विधानमपदिशते तदेवा
ह अध्यासमस्त एवायं वद्विधोऽपि विस्तृतः यो वसते स एकत्र प्राणो तावत्प्राणो वसते इति भुवनाध्यासकाशा
नादौ प्राणोऽस्ति सामान्यं दनात्मनि यदुक्तं वद्विधाध्यासविभागास्तप्राणोक्तत्रयथास्थित इति विशिष्टे पुनः पदव
र्णात्प्राणिविधयवयवद्वयं वद्विधाध्यासः प्राच्यं देयवित्तयं पुनः एष एव सकालाध्यासास्पष्टं प्रतिष्ठित इति
तदेवाप्यादयति अध्यासः कल्पने यत्र तत्कमाक्रमतया स्थितं क्रमाक्रमेण विचित्रैककलनाभावगोचरे नन्वेतत्कमाक
मात्मतयैव कस्मात्स्थितमित्याशङ्क्याह क्रमेणादि इह द्विधैव भावानामवभासः क्रमेण क्रमेण च तत्र क्रमेण यथाका
र्यकामणादौ प्रक्रमेण यथाचित्रज्ञानादौ सच विचित्रेयदेकस्यैवैकदेवचैकचित्सर्वकालभावेन समानकालभा
विनं च भावमपेक्ष क्रमेण क्रमेण चावभास इति तयानामभावानामेव कलनापरिच्छिन्नः स एव क्रमाक्रमात्मा
काल इति ननु सर्वमिदं जगत्संलग्नमेवावभासते अत्र यथास्य भावनमेव न भवेत्संविचित्रित्यत्रात्कालयोगो
नस्तीति तत्रायमसौ तदनुशाक्तस्य भावजातस्यापि स्यादित्याशङ्क्याह कालीना स पराशक्तिः सैव देवस्य गीयते य

श्री.
ते.लो.
१८४

त्रामपरस्पृशकाशस्य कालेन योगः साम्यशक्तिः स्वेच्छावभासितस्य प्रमादप्रमेयायात्मनो जगतः तद्वृत्तया कलने साम
र्थ्यं न पुनः स्वात्मनिकश्चिदक्रमः क्रमो वेति न समनेदाह शक्तियोगे स्वात्मनि स्फोटाद्या विभावस्तदाह सेवसेवित्युनः स्व
त्सर्गभीभूमौ क्रमाक्रमौ स्फुटयंती प्ररोहेण प्राणवृत्तिरिह स्थिता सेवकालशक्तियोगिनी संवित्त्वा विभागेनावस्थि
तौ क्रमाक्रमौ बहिः प्रवृत्ततया वभासयंती प्राणवृत्तिरिति स्थिता प्राणनात्मतया प्रस्फुरितेत्यर्थः न च कथं न भूय
प्राणवृत्त्यात्मना प्रस्फुरितेत्याशङ्क्याह संविन्मात्रे हि यद्ब्रह्म प्रकाशपरमार्थकं तन्मेयमात्मनः प्रोक्त्य विविक्तभासते
तमः यत्रात्मदीये प्रमादप्रमेयात्मनो विश्वस्य स्वाविभागेनैवावभासनात् प्रकाशपरमार्थकं अतएव तदा दृष्टाणायाश्च
भासात् अहंसेविन्मात्रे तत्स्वस्वातंत्र्यात् स्वात्मन्य पूर्णत्वादविभासविषया स्वाविभागेनैव स्थिते विश्वात्ममेयमात्मनः
सकाशा प्रोक्त्य प्रयुक्तान्य विश्वस्मात्तृतीर्णो ह मित्या मृश्य विविक्तं न भवभासते सकलभावशून्यता त्रिरावरणद्व
पतया प्रस्फुरतीत्यर्थः अतश्चाह तदेव शून्यरूपत्वे सेविदः परिगीयते शून्यरूपतमिति शून्यप्रमादतमित्यर्थः शू
न्यत्वे चास्य सर्वस्य संवेद्यस्य संक्षयान्न तसंविदोऽपि तथा ते हि निविलसिदमनेलमूकप्रायं स्यात् यउक्तं अशून्यं
शून्यमित्युक्तं शून्यत्वाभाव उच्यते अभावः समुसदिष्टो यत्र भावो ह्ययं गत इति सर्वालेखनयैर्मैश्वर्यं सर्वसंस्तरेशा
तः सर्वलेशाशयैः शून्येन शून्यं परमार्थत इति च एतद्वपरमुपेयमितो द्वाद्यानामित्याह नेति नेति विमर्शतयो
गिणः सापवादशा सेये नाभावो नापि चाभावो मध्यमा प्रतिपत्तिरुत्पाद्यकयुक्ता भावभावविषयेन नेति ने
ति परमर्शमद्वयेन मध्यमयदावेशिषालिनो योगिनां पराशून्यातिशून्यरूपदशा विश्रान्तिस्थानमित्यर्थः य

१८५

राहुः शून्यतावस्थितापश्चात्सर्वेयनविवर्जिताः निर्वाणाः कृत्स्नवर्त्मनि निरुपायो भवत्यसाविति सपयचसूत्रम्
प्रमातावहीमूर्त्तिभवत्याणप्रमातृतामासादयतीत्याह सपयवात्मा मेयेस्मिन्नेदितेस्वीक्रियोन्नावः पतन्
मुक्तेन प्राणस्येदमिंसंजितः सपयवात्मा शून्यप्रमाता - सौमभिलाषो मलो जितिया युक्तेरदृष्टो मयतात
सकाणवमलयो गात्मा को ततया पुनस्तत्वीकरणे न्नावसंस्वस्माद्देदितेष्टयकृतेस्मिन्नीलस्रवादिष्टयेमेय
समुक्तेन पतन्वहिर्मुखीभवत्याणादिशब्दपदेष्वभावेदित्यर्थः किंचिच्चलनात्मनः स्वविशेषपस्यस्येद
नस्यैवायमायः प्रसरत्सुपचारात्तस्माद्व्यपदेशेणानतस्यवायंतस्य शून्यप्रमातृतासादपद्व्यभावात्तपवम्
मिषशब्दाद्वैत्राणिजेये यदाभिप्रायेणैवमहाश्रीकलदादयोपेवमूचुरित्याह तेनाहुः किल संवित्प्राणोपरिण
तातथा श्रेतः करणतत्त्वस्य वायुराश्रयतो गताः यद्यपि शून्यतावभासने पुरःसरे संवित्प्राणरूपतया परिस्फुरिताः
तथापि तदवभासने स्थानकश्चिरं पतरो यग्रहस्तत्कंप्राक्संवित्प्राणोपरिणता इति तेरप्येतन्निर्मलमेवोक्तमि
त्यागमोपि संवादितातः करणेत्यादिना श्रेतः करणतातत्त्वसारभूता बुद्धिप्रमातरित्यर्थः तेन बुद्धिप्रमातः स
र्वे प्राणोत्तास इति सिद्धं अन्यथा कथं सतस्याश्रयः स्यात् एवमयमेव परस्याः संविदाः प्रथमः परिस्पंद इति तद
भेदश्चैव सर्वत्रास्यवावहार इत्याह इयं प्राणनाशक्तिरांतरो योगोद्बोद्धा स्पंदः सारजाति श्रान्तिर्जीवोद्बो
धतिभासता श्रान्तवशाद्योगोत्तास्योद्बोद्धा उच्यते तात्मा परिस्पंदस्तत्रोद्बोद्धोद्बोद्धा भिलाषो यस्याः सातदेकनिष्ठस्य
नन्वेव मुलासितायाः प्रस्थाः किंप्रयोजनमित्याशंक्याह सा प्राणवृत्तिः प्राणाद्यै रूपैः पंचभिरात्मसातं देहं यत्

संज्ञास्ति इति श्रुतं अपरलोकादिविंतामणास्पयावजीवंसुखमामितव्यमिमेवांतत्वेतत्तदर्थिन इति यदाहुः यावजी-
वंसत्वे जीवेनास्ति मृत्युरगोचरः भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमनं कृत इति न चेवंतत्तमनुशीलयतामेवां किंस्यादित्ये-
षो क्वाह तेषां तथाभावनाचेदार्ढ्यमेति निरंतरं तद्देहभंगोसप्ताः स्युरतादृशमनात्तयात् समा इत्यपवेयप्रलया-
कलप्रार्थ इत्यर्थः तदासनात्तयेतेषां किं भवेदित्याशो क्वाह तदासनात्तयेतेषामतीणवसनांतरं बुद्धः कृतश्चित्तं
मूर्तेविचित्राफलसंपदम् नत्वेषां सोऽद्यादिभिरपि साम्येयतेषां मण्येवंप्रायेवमुक्तिः पुनरपि तद्वासनात्तुसारं वि-
चित्रफलोपभोगस्योदयात् यदस्ति सोऽद्यवेदादिसंसिद्धां श्रीकंदस्तदहं सवे सृजयेव पुनस्तननसम्यक्
क्तिरीदृशीति तत्सर्वत्रास्यैव कथमवतरततयानिर्देशः यदाहुः चार्चकास्तवराकाः प्रतितेप्रवावकाः स्रज्जर्क-
स्यतदीयस्यरूपाणानावसर इति तत्किमेतदित्याशो क्वाह अदाहं शोकनात्याद्यवसनातादवस्यंतः अत्यकर्त-
व्यं शैथिल्यात्संसाध्यानुशयततः अतद्दृष्ट्वा न्यजनताकर्तव्यपरिलोपनात् नास्तिक्यवासनायाहुः पायात्या-
पीयसीमिमो यदपि अस्मदपेक्षया दर्शनांतराणां तत्त्वमेव पायत्वेतथापि नास्तिक्यवासनायास्ततोऽप्यतिश-
येपायत्वेयतः प्राच्यानिषेधत्वात् पूर्वभाविनीयेयमस्तिक्यवासनातस्यास्तादवस्यंतहिनास्थिक्यवासनादार्ढ्ये-
न प्ररोहोस्ति येनैतदपरमो भवेत्त्रिभूलत्वेन दार्ढ्यस्यात्राशक्यमानत्वात् यथापरं ब्रह्ममूलत्वेनावलेखप्रयत्नो-
मिथ्यात्वात्सुखमानंदार्ढ्येन प्ररोहमियां नैवमेतत् आत्मनेहिनास्ति ते किमन्यदवशिष्यते यन्नामाजरेमूल-
भूतमधिकृत्य सर्वमिदं सद्यवस्थितं स्यात् जज्ञानमैव च परिणामो भवेदिति न चेत्तत्तत्तेनासौ युज्यते इत्यनेव ह

श्री.
ते. लो.
१८६

कृमितिष्ठत एवावधार्य अतएवास्तिकावासनायास्मादवस्थेनामेवादर्शनांतरस्यानामग्निहोत्रेज कयाभहिंस्यात्स
वभूतानीत्यायात्मनाविधिनिषेधरूपेण कर्तव्येण प्रोथित्यमस्याजायते यदात्मनोस्तित्वेयदिकेचित्पारलौकिके
किंचिदनुष्ठीयते तावथावहूरे आत्मा आत्मनः पुनर्नास्तित्वेण तेः कुशलप्रवृत्तिरकुशलविरतिश्चक्रियत इत्य-
त्र तिसित्तं केचित्संभवेत् अतएवासर्वएव किमिदं कुर्युः अस्माकंच किंचिदपि कर्तव्यं नास्तीत्यस्यानएवास्माभि-
र्भ्रान्तं किमिदं गामूढैरिवामितमिमेवमात्मापश्चात्तापोऽप्यत्र संभावनीयः तस्मिन्नुत्पन्ने सति स एवमेव न्यायोप-
न्यासकदर्थनोपरिहृत्य संदिश्येपि परलोकेत्यात्ममेवाशुभं बुधेः यदि नास्ति ततः किं स्यादस्ति चेन्नस्ति को हर्त-
इत्यादिनामित्रसंमतेनापि उपदेशेन तस्यामास्तिकावासनायां बुद्धयान्ययादर्शनांतरस्याज्जनतयावश्यमे-
वास्याः परलोकाः कार्य इति तदेवमत्र प्रसक्तात्र प्रसक्तिकयापदर्शनकथामाप्रसोदीदिति प्रकृतमेवावसर-
ति अलमप्रस्तुतेनाथ प्रकृतं प्रविविच्यते तदेवाह यावान्ममस्तपवायमध्याप्राणे प्रतिष्ठिताः ह्रियाचसोऽध्याकि-
यया मूर्त्याच प्रविभज्यते ह्रियेति देशकालभेदेन तत्र क्रियया कलाध्याप्रविभज्यते मूर्त्याच देशाध्याय इके म-
र्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ क्रियावैचिनिर्भासात्कालक्रममपीप्सर इति नन्वध्यासमस्तपवायं वि-
न्मात्रे संप्रतिष्ठितः यत्र त्रनद्विविधां तत्र भः कुसुमायते इत्यादिव समानानीत्यासंविधिप्रतिष्ठितत्वे पुनर्न-
ज्जात्मनि प्राण इत्याशं कयाह प्राण एव सित्वा श्रीमन्निशिरस्यदितादि सा बद्धयागादिकाले तन्निष्कलत्वादि
वात्मिकाशिखापरिमिताशक्तिर्भैरवस्यत कथ्यते क्रियाशक्तिरिति व्याज्यतेति ननु कोनासास्यो वैधोयेनयार्ग

दैनिकलतास्त्रिवात्मिकेयस्यादिसाशंकगह यतोहोरात्रिमथेस्यासुतर्विंशतिथागतिः प्राणवित्तेपरंभ्रादिशाने
त्रिफलप्रदा यत्तद्विचटिकासंख्याकस्यवासास्याहोरात्रस्यमथेस्यात्पाण्डूपायाः पास्मेचर्याः क्रियाशक्तेः प्राण
चाराणोरंभ्राद्येर्द्वांसंख्याकैर्नवभिर्लक्षैरुपलक्षितातयवचतर्विंशतिसंक्रांतिलक्षणैः प्रकारैरैदिकामुत्रिकसे
दित्रिफलप्रदागतिर्धुधरवाहलक्षणश्चारीभवेदित्यर्थः अयमत्राभिप्रायः इहल्लसर्वप्राणिनां मनोऽप्यस्य
वनितिसंक्षेपस्यत्रयातितं तथाप्रवर्ततेप्राणस्त्वयात्मादेवसर्वदेत्यायुक्तयुक्त्यास्वरसतएवमथ्यमः प्राणोव-
हतीतिवासेनाहोरात्रेण षट्शतानि वरारोहेसहस्राण्येकविंशतिः अहोरात्रेण बासेन ग्राध्यात्मंतसराथिये
त्यायुक्त्यातः सषट्शतसहस्रैकविंशतिः प्राणचाराणामभवेत्तत्रप्रतिघटिकेशतानित्रीण्यहोरात्राः षष्टिरे
वतथाघटिकाः वर्षमेतत्समाख्यातं बासेवैचटिकाचसेत्यायुक्ताप्राणचाराणामवष्टिस्त्रिंशतीतिसार्येनच-
टिकाद्वयेतनवशतानिभवेतिसपवचसंक्रांतीनांप्रत्येकमुदयः यदुक्तं चतुर्विंशतिसंक्रांत्याः समयातोः स्वभा-
वताः शतानिनवैहंस एकामेकां वहेत्सदेतिसार्धंचटिकाद्वयेचतुर्विंशतिथागुणितं षष्टिः घटिकाभवेती
त्यहोरात्रमथेत्तत्संख्याकानामुदयः यदुक्तं बासेवैवहोरात्रे अथात्मंतवरानने चतुर्विंशतिसंक्रांतीः प्रा-
णहंसस्तसंक्रमेत् अहनिद्वादशप्रोक्तारात्रौवाद्वादशस्मृताइति यद्यपीयेतः प्राणचारा अहोरात्रमथेभवे
तीत्येतावदत्रवक्तव्यं तथापितथावेतिषांराणानमात्रं प्रदर्शितं भवन्नततत्तद्विचित्रफलोदयनिमित्तमपी-
त्येवमुक्तं नन्वेयंविथः शिवायावयथइतिवक्तुं प्रस्तुतेकिमिदमप्रस्तुतमभिधीयते यत्प्राणचाराणामियतीरा-

श्री.
ते.लो.
१८७

तिरिचिनेतदयमेवहिषावावेथोयत्नाणशक्तेः प्रतिचारमादिमथोतेप्रपुनः पुनः परामर्शानं नामयदमिप्रयिणे
वषट्पशानिदिवारात्रोसहस्राणेष्वविंशतिः जपोदेवाः समुद्दिष्टः सुलभोऽर्लभो जडैरित्यत्रोक्तं तदाह तपा
शशीतयापानेदानयकत्रतिष्ठति जीवादिनेनचक्रैस्तदर्थसंयमीहृषो ऊर्ध्ववक्रैरविश्रंभो योमोवावक्ति
रेतरे मथ्याक्षिकीमोहदास्याहोममथस्थितोऽवि प्रनस्तमितसरोहिजेतचक्रप्रबोधकः विंशः प्राणोऽस्य
श्रैवरेवरेकत्रतिष्ठति महासंथारतीयात्तस्यप्रशान्तात्मिकास्थिता यदात्रैकत्रवामपार्श्वेदाहशान्ताहृदंतंच
रन्तपाशशीतिष्ठतिहृदयेतिवृत्तगतिर्भवति प्राणादित्यस्यततोनाहृत्कृतितदेहशामपानीयंयंतंतदर्थसं
यं वक्ष्यमाणनीत्याउहृत्कृत्याणमकीर्तदार्थसंमीलनयासचतभीगोऽगुलहृदयप्रमाणप्राणचारूपाप्राभा
तिकीसंथाभवेदित्यर्थः यउक्तेतत्र सचेदेविद्यमानोपिप्रयाणोहृदिमथ्यतः यदाश्रित्यतोगातिजीवादिः
त्योनचोहृमेत प्रभातिकेतविज्ञेयाप्राप्ततत्प्रबोधिनी तपाशशीतियापानेनादयकत्रतिष्ठति तदर्थज्ञान
सहसासेथावैसमुदाहतेति तदनंतरंचयदाप्राणात्मारविऊर्ध्वमुखेनचरंस्ताल्वाघात्मन्तरेस्थितः चे
दाश्चापानात्मायोमुखेनेतितयोः प्रमात्प्रमेयात्तनोः संचंदात्प्रमात्तूपोवक्षित्वादियात्तदेयंमथ्याः
क्षिकीमोहदास्यात् यतोमथ्यनारीसंबंधिनोव्यास्तः सुषिरस्यमथ्येतालस्यानेस्थितोवक्षिर्मुखेनप्रमा
णत्वपिप्रमात्तूपस्यानपायादनस्तमितसरोरविजंजतचक्रस्यप्रकर्षणबोधकः प्रमाणप्रमेयमयत्तेपिप्र
मात्तूपतयावभासइत्यर्थः यउक्तेतत्र ऊर्ध्ववक्रस्थितोभानुश्चंद्रश्चायोमवास्थिताइत्युपक्रमतदेतराले

१८७

तदितस्तात्वाकाशोतगोचरे प्रमाणरहितोभावः सुशोतः शोतवोयनात् बोमबद्धोमवक्रितस्तदर्थकालः
कल्पनात् मयाक्रिकेतविज्ञेयासंख्यामेतत्प्रदायिका बोममथस्थितः सूर्यः यरादित्येति कथ्यते अनस्तमितसं
रोहिजेतचक्रप्रवोथकशति तदनंतरंचविंद्वाद्यात्मनारविर्द्यदैकत्रद्वादशोनेतिष्टतिनिवृत्तगतिर्भवति अर्थमाया
नश्चेदश्वनोद्भूतितदानिःशेषविशेषशमात्त्वशोतात्मिकात्पवेयंमहतीसंख्यात्तीयास्थितांबरसोचितते
नवर्तमानेत्यर्थः यउक्तेतत्र विंद्वाद्यालोप्यहंश्वरविरेकत्रतिष्टति सप्रशानंतमेतिष्टेमनोव्यावृत्तिवर्जितः क
त्वाप्रशोतभूमौचस्वरूपंमदिदेशतः महासंख्यात्विज्ञेयात्तीयापरिकीर्तितेति यत्तश्चोपसंहारद्वभद्वारेण
प्रकृतेयोजयति एवंवद्वाशिवायत्रतत्तत्फलनियोजिका एवमक्तेनप्रकारेणक्रमेणयत्रयागादोप्राणश
क्त्यात्मिकाशिवावद्वासागोंतराविलीकोरेणमथायामत्येवनिश्चलत्वमुपादिता तत्रतस्यतस्यमेवसन्निया
नादोःफलस्यनियोजिकाभवेदित्यर्थः तउक्तेतत्र तयानिवद्धयादेहेसन्नियानेगुणेषराः विदधुंसाथकेन्द्रा
णांदैविनास्तत्रसंशयइति एवंप्राणः परमेश्वरीशक्तिरिति तत्रयत्रधनः प्रातिष्ठाना मुक्तेतत्संविद्येवपर्यव
सेदित्याह अतःसंविदिसर्वयमथाविश्रायतिष्टति नत्वमूर्तयोनिक्षियायांचसंविदिमूर्तः क्रमिकश्चाध्या
कथमास्तस्याशंकाह शुमूर्तयाः सर्वगताभिक्षियायाश्चसंविदः सूर्तिक्षियाभासनंयत्सपवाधामेक्षि
तः एवमेवविधायः संविदोयन्नामूर्तिक्षियात्मनावभासनं सपवभुवनादिद्रूपोमंत्ररूपावाधानततदतिरि
क्तः कश्चिदर्थेयोयेनैवमाशंकास्यात् नत्वत्राध्याहस्यप्रवृत्तौकिंनिमित्तमित्याशंकाह शुभाक्रमेणयातवो

श्री.
तं.लो.
१८८

188

पदे संप्रति कारणात् हेति नो भोग्यभावात् प्रबुद्धानो यतो यते यातव्ये पदेशेति शिवतत्त्वात्मनि भेददशायां हिततत्त्वमे
लेचनक्रमेण षट्त्रिंशं शिवतत्त्वंप्राप्यते नोक्तं भोग्यभावादिपदनीयत्वात् अथिगत संविन्नत्वात् स सर्वस्वात्मसाक्षा
त ऊर्वतीति भावः तेनाद्येवाध्याययते इत्यध्यायेति ननु सर्वशब्दानां समयमात्रादेवार्थप्रतिपादनं सिद्धेति
किमत्रानुस्मरणेन न हि सर्वत्रैव तत्संभवेदित्याशंक्याह इह सर्वत्र शब्दानां मन्वर्थं चर्चयेयतः यद्यप्यर्थाभिप्रा
यशब्दानां त्रयीगतिर्योगिकी दृष्टा येन दृष्टा च तत्रापि योगिक्या एव प्राप्यात्वं सनिमित्ततत्त्वतः प्रवृत्ते रनयवा
न्यद्वयमेव यथा कथंचिदेतर्भावनीयेनान्वर्थचर्चापारंयायात्तदाह उक्ते श्रीशक्तिशास्त्रे संज्ञात्रिविधा
मता नैमित्तिकी प्रसिद्धा चेन्नयापारभाषिकी पूर्वमेवाप्रयानं स्यात्तत्रोक्तं भावयेत्ततः प्रतोद्यशब्दस्योक्तोयं
निरुक्तिर्नोचितोपि चेत्त क्वचित्स्वबुद्ध्या सायुष्या किये होत्वं हि पुस्तके प्रसिद्धेति सनिमित्तत्वेपि क्वचिदेव दृ
ष्टः यउक्ते तत्र संज्ञात्रिविधा ज्ञेया शिवशास्त्रेऽसर्वदा परिभाषिके नैमित्तिकी सिद्धा च सो प्रसिद्धिभाक् इह
नैमित्तिकी संज्ञानिमित्तात् समागतेति यवमिह सर्वसंज्ञानां निमित्तता एव वक्ष्यते तत्रैव मन्त्रमित्याह
ननु यथेवं तत्सर्वत्रैव कस्मादेवं नोक्तमित्याशंक्याह नोचितेत्यादिकियदिति ननु त्रिशद्व्युत्पादनं प्रसूतमि
ति भावः ननु परस्याः संविदेः स्मृतिरित्युक्त्या भासन मध्येऽप्युक्तं तत्र क्रियावभासने कतरो ध्यामूर्त्यवभासने च कत
मश्याशंक्याह तत्र क्रियाभासने यतो ध्याकालाद् उच्यते वर्णमंत्रपराभासमत्रास्ते ध्वनयेऽस्मिन् यस्तु मूर्त्यवभा
सांशः स देशाध्यानिगयेते कालतत्त्वपराभासं तर्जुनमिह त्रयं ननु कथं नाम मूर्तिक्रययोर्वैचित्र्यावभासादे

१८८

शकालेभेदेनाधेनोद्वेविथमुच्यते तदास्तोत्रत्रापि प्रत्येकं त्रैविथ्ये किं निमित्तमित्याशङ्क्याह विकटयेप्रत्येकं
स्थले सूक्तं परं वपुः यतोऽस्ति तेन सर्वो यमधा वद्विथ उच्यते तेनेति स्थूल सूक्तमपरत्वेन पदवर्णमंत्रात्मतया भु
वनतत्त्वकलात्मतया च प्रत्येकं त्रैविथ्येन हेतुनेत्यर्थः यङ्क्तं पदानि मंत्रारब्धानि मंत्रावर्णे कविग्रहाः व
र्णाः स्वनिष्ठा इत्येषां स्थूल सूक्तमपरात्मनेति तथा भुवन व्यापिता तत्त्वेषु नेतादिशिवांतैके कलांतर्भाविनस्ते
वैनिष्ठ्यायास्तताः कला इति तत्र प्रस्तुतकालाधानेतावदवतारयति षड्विधा दधुना प्राच्यं यदेतत्त्रितयेषु
नः एष एव सकालाधा प्राणोऽस्य प्रतिष्ठितः प्राच्यमिति पूर्वादिष्टे पदमंत्रवर्णात्वे प्राण इत्यलक्षणं तेना
पादानादावप्येवमेव नन्वेवं कमाकमात्मा काल उक्तः स एव किंतु त्वानामंतःपरिगणितो नवेत्याशङ्क्याह
तत्त्वमथ स्थितात्कालादयोऽयं काल उच्यते अन्यस्तद्वैलक्षण्यात् तदेवाह एष कालो हि देवस्य विशाभासन
कारिणी क्रियाशक्तिः समस्तानां तत्त्वानां च परं वपुः पुरं वपु रित्युत्पत्तिस्थानेन एव विशावभासनकारिणी
त्यक्तं ननु परस्याः संविदो विशावभासनकारित्वे बहिरुत्पत्ति उच्यते तदेव मस्येश्वररूपत्वमुक्तं स्यादित्याह ए
तदीश्वरतत्त्वेन तद्विषयवपुरुच्यते उद्दिक्ताभेदाकार्यात्मा विषेकात्म्यमिव यतः तत्त्वस्माद्वहिरुत्पत्ति लक्षण
द्विष्टावभासकारित्वादेव हेतोरेतदीश्वरतत्त्वमुच्यते कालात्मनः क्रियाशक्तौ रेवैतद्विषयकलनात्मकत्वे
दिर्भुवेत्युपमित्यर्थः ननु सायादीनामप्येवं रूपं संभाव्यते इत्येतदेव कथमुक्तमित्याशङ्क्याह शिवस्य वपु रिति
बहिरोक्तत्वेऽपि स्वात्मनि विष्णोर्तं यत इदेव हिर्भुवस्वयं थारादिदृष्टत्वाद् उद्दिक्ताभेदात्तयवकालात्मविषे

स्वच्छेदशास्त्रादौ हृदयादारभ्येव चारः कस्मात् उक्तं इत्याशङ्क्याह द्वादशांतावयावस्मिन्देहेययपि सर्वतः गीतप्रोक्तान्
मकः प्राणस्तथापीत्येन सस्रुतः इत्यमित्येतत्प्रोक्तत्वेन न सस्रुत इति सर्वत्रैव देहे कचिद्विशरीरे सस्रुतत्वेन प्रा
णवभासते कचिच्च सस्रुतत्वेनेति अतएवाह यत्नो जीवनमात्रात्मा तत्परश्च द्विधामतः संवेद्यश्चाप्यसंवेद्यो द्विधे
र्यमिद्यते पुनः स्रुता स्रुतत्वाद् द्वैविध्यं प्रत्येकं परिभावयेत् यत्न इति प्राणोऽयः संदः जीवनमात्रात्मेति स्वारसिको
येनावयवानां स्तब्धत्वेन वनस्यात् तत्परा इच्छा पूर्वकः प्रत्येकमिति च तर्णां द्वैविध्ये स्यात् प्राणीयो यत्न इति सिद्धं स
तत्र सारसिकः प्राणी यो यत्नः कदात्पभृतेव संवेद्यते किं तत् स्रुतत्वेनेत्याह संवेद्यजीवाभिस्तु प्रयत्नस्य संदसेदः
त्याणः कदात्पभृतेव तस्याप्यत्र न सस्रुतः यदाभिप्रायेणैव श्रीस्वच्छेदशास्त्रे ततः प्रभृतिप्राणदेवरस्यानसुक्तमि
त्याह कदात्परात्पभृतेव व्यवस्थानेन कथ्यते स्वच्छेदशास्त्रे नाडीनां वाद्याधारतया स्रुतं तेनेति प्राणस्य संवेद्य
त्वेन देहेनेत्यर्थः यत्नं तत्र नाभ्यधोमेष्टकं देवस्थितावेनाभिमथ्यतः तस्माद्विनिर्गता नासक्तिर्यत्तु धूमयः
प्रिय इति नवयथेवं तत्रैव हृत्प्रकेतसमाख्यातः साधकानां हितावहाः प्राणा वैचरते तासु अहोरात्रविभाग
तः तथा ते कथयिष्यामि प्रविभज्य यथा स्रुतमित्यादिना हृदयात्पभृतिवित्तस्य प्राणचारक उक्तः कस्मादित्याशं
क्याह तत्रापि तत्र प्रयत्नोत्पन्नसंवेद्यतया स्थितः तत्र कथाधरेण सावपीच्छा पूर्वकः प्रयत्नो न स्रुतं संवेद्यत इति
तत्र न वित्तस्य प्राणचार उक्तः न हि स्वारसिकेन प्राणचारेणोक्तेन किंचित्फलं स्यादिति चारितः प्राणस्तत्तत्सि
द्धिनिमित्तं योसिनां स्याद्यदर्शमेव मुपदेशः तत्र हृदयात्पभृतेव भवेदिति तत्रैवा सौतथानिर्दिष्टः एतच्चास्मा

श्री.
ते.लो.
१५

भिरप्येवमेवोच्यत इत्याह वेद्ययत्नात्तदुदयात्प्राणचरो विभज्यते वेद्ययत्नादित्यर्थादिस्मात्पूर्वकस्य विभज्यत इति तस्य
त्मत्वाविभागेनोच्यत इत्यर्थः ननु व्यापकत्वात्सर्वत्राविशेषेपि प्राणस्य क्वचित्स्फुटं तदीयो यत्नः स वेद्यने क्वचिच्चा
त्यथेत्यत्र किं निमित्तमित्याशङ्क्याह प्रभोः शिवस्य याशक्तिर्वीमज्जेषा चरोदिका सतदन्यतमायात्मप्राणैर्यवि
धायिनो इह त्वत्परमेस्वरमेव यित्यातासां वामादीनां मया दत्तमया शक्त्या सहभूता वात्मप्राणैर्यत्नविधा
यिनो प्रभुशक्तिरात्मा प्राणश्चेति त्रयः संमिलिताः प्राणस्येदं विदधातीत्यर्थः यदुक्तं तत्र तत्रात्मा प्रभुशक्तिश्च वा
युर्वेनादिभिश्चरन्निजि एवमेवां समानेपियत्नविधायिने क्वचित्कस्य चिन्मत्वात्तमित्याह प्रभुः शक्तिः क्वचिन्म
त्वाय यो गमनदीरणे आत्मशक्तिः क्वचित्कंदसंकोचस्येदनेयथा प्राणशक्तिः क्वचित्प्राणचारेहादेयथा स्फुटे
त्रयेदयं वा मुखे स्याद्योगिनामवधानितो गमनदीरणे चतः स्फुरणादौ अत्र हि भाविशक्त्या शक्तन प्रकाश
नायर्थं प्रभुशक्तिरेव प्रथामेव प्राणस्येदने कर्तृत्वं कंदस्यानेदेद्रियस्य संकोचविकासेनेवात्मन एव प्राथान्यत
त्रहितदिष्टे वनिवेधने हृदि च प्राथान्येन प्राणस्यैव स्वरसवाहितात्स्येदने कर्तृत्वं इतरह्यं पुनः सर्वत्रैव गुणभा
वेन स्थितमप्यथैवं भावाभावात् एवमेवां स्वारसिकत्वेन गौणमुख्यभावमुक्ता प्रायत्तिकत्वेनाप्यभियन्ते त्रय
मित्यादिना योगिने हिततत्फलमभीप्सु बोधयेवावधानातिशयात्प्राणं योजयंति तत्रैवात्मानं प्रभुशक्तिं त
दन्यतमेवेति तत्र केवलमेवां गुणमात्रभावि भवेद्यावदन्यथापीत्याह अथ यानादहं साहचर्यत्वादयद्वारा
न विपर्ययेपि प्राणात्माशक्तीनां मुखत्वं प्रति अवधानाय या योगिपि स्वावधानेनैव वत्तः स्फुरयेदित्यत्रात्म

१५

नः प्राथाने ग्रहणायथागवासपि ज्ञातरीय संस्कारवशात्स्वारसिकेव प्राणशक्तेव तियतमंगे सुखेनात्र
सायव प्राथाने चलवत्तायथासहादीनां प्रमायभ्यासादायत्री कृतया प्राणशक्तेव तत्तत्सुखादिसिद्धिः ईर
णायथावाताभिभूतानां प्राणस्य बलवत्तेऽपि प्रभुशक्तौ वतत दंगय रिसं दे भवेदिति तस्या एव सुखात्तं यवमे
यं यथैवो द्विक्त्वेनावस्थाने तत्रैव प्राणीयस्यापि यत्तस्य सुखात्तायाः संवेद्यत्वे अन्वया पुनरतथा तसि तिसिद्धे
ननु प्रभुशक्त्या यात्मप्राणाभ्यां सह प्राणीयं यत्तं विथदाति तदस्तु तस्या स्तत्रैवियं किमर्थं सुक्तमित्याशंकी
ह वासा संसारिणा मीणा प्रभुशक्तिर्विधायिनी ज्ञेया तस्य प्रबुद्धानां बुधत्वात् चरौ शिका विधायिनी तर्था
त्प्राणैर्ये यत्तं विथयातीति अत्र किं निमित्तमित्याशं क्वाह वासा संसारवसनात्पिष्टा शिव मयी यतः शिवयित्री
रुत्तंगे दीक्षा विवर्तकर्मणां वासाया हि प्रभव्याः शक्तयः सृष्टि संहार स्थित्यात्मकेति तथेवां प्राणीयं यत्तं विथ
यानियथा संसारिणा मथोयः पातो भवेत् स प्रबुद्धानां शिवी भावा यत्ति बुधत्वात्तां च शिवी भावौ न्मुखेन सं
समपवावस्थानमिति तदुक्ते अणु सद्रूपे दृष्टाने वा माथो विनियता येन रादी संसारिकानं दं कदा विदितरे द
पि ज्ञेया स्वात्ते अलेशांत तन्वते ज्ञान कर्मणोरिति तन्वेतत्स्वरसत्तयवसिद्धेदिति किमनेनैव मुपदिष्टेनेत्याशं
क्वाह सृष्टावित्तत्तमज्ञातानुक्तो नापि मोचयेत् तन्वत्र किं प्रमाणं इत्याशं क्वाह उक्ते च श्रीयागचारेणातः
सर्वप्रकाशनात् सर्वप्रकाशनादिति सर्वसृष्टादेर्यथा तत्तं परिज्ञानादित्यर्थः न हित दतिरिक्तमन्य किंचि
त्संभवेदिति भावः अतएवाह उपनिषदिति संसारात्पेन ज्ञानं तियो गिनः ननु क्वास्ते तदज्ञानं वेधेनैवादिवा सि

श्री.
ने.त्रा.
१५१
स.

ताः तदज्ञानेन सृष्ट्यादितत्ता संविद्धिः ततश्च प्रकृतेरिति मित्या शोभ्यात् सृष्ट्यादयश्चेते सर्वे कालाधीनानि संप्रसा-
यात्तत्कालमात्रादुच्चारः कथ्यते स्फुटः कालाधीना इति स्फुटिः स्थितिः संहारश्चेति क्रमात्मकत्वात् उच्चारश्च निप्राण-
चारः तत्तत्प्रमनेन हि सृष्ट्यादीनां यथा तत्परिज्ञानं भवेदिति भावः तदा ह हृदयात्प्राणश्च अनासि सदा तपो-
नतः षोडशविंशदंगुलोज्ज्वलः सर्वस्वो गुलकमात्रं न सते कदिले गच्छतीति नासिकाशक्तिस्तस्या इदं तासिते क-
दिले कंशो तद्वादशांशः तदुक्तं षड्विंशदंगुलश्चो हृत्य मायावच्छक्तिरिति नवयथेवं तदतिद्वन्द्वमशका-
दि संबंधिनि प्रतिमहति वा हस्यादिसक्ते चेहे कथमेतत्संराक्षत इत्याशंकाह त्वादित्ये वा महिष्ठे वा देहे ता ह-
शो वदि तादृशाः षड्विंशदंगुल एव किं त्वस्वंगुला ये ह्येतान च सर्वस्य जंतोः प्राणचार एव सो मायावद्दीर्घा-
दयोपीत्याह वीर्यो जायततः स्पंदः प्राणचारः समंततः अयमत्राशयः संविदपवहि अयं स्फुरीयत त्वादित्ये
महिष्ठे वा जंतुवर्गः समुज्जंभते न च तस्याः क्वचित्कश्चिद्विशेषः यदुक्तं यैव चिद्गुणनात्ता भ्रूषणे भाति भास्वति
यशविविरकोशस्यैव चित्कीटको देव इति तदा हिताश्च वीर्यादय इति तेषामपि विशेषणं किं चिन्निमित्तमु-
त्पन्नमः यत्पुनरेषां तारतम्यमभिलक्ष्यते तत्र कर्मवैचित्र्यमपराधतियस्यैव सामान्यो न्यायी ह्या वीर्याय-
तिशयायतीति एवं सपीठिकाबंधे प्राणस्य चारमाणमभियायतदंतरेणानुजोद्देशादिष्टमहोरात्रायपि-
विभक्तमुपक्रमते षड्विंशदंगुले चादेयं मागस्युग्मकं नालिकाजिघ्रिः मासाद्यतत्संगो वस्त्रादेः स्थितः रा-
गाग्रेसो प्राणायानत्रयावरोहा वरोहान् कृत्वेन नालिकादीनां सर्वेषां मेव परामर्शः एतदेव क्रमेण विभजति

१५१

तदिः सपादंगुल्युक्ताः षोडशोक्तानि निश्चयेऽवचयकः सपंचाशांगुले गुले सासप्रसासयोनीलीप्रो।
काहोरात्रउच्यते नवांगुलौ बुधितदौ प्रहरास्ते ह्योदिनम् निर्गमेतर्निशेने हृतयोः संध्येतदिदले सचतर्भा
गमंगुल्युग्मेतदिरुच्यते इति तत्त्वोडशयागुणितं षट् विंशदांगुलातिभवेतीत्युक्तं प्राणस्ताः षोडशोक्तानि
निति अथानवासेष्वेवमित्युक्तं निश्चयेऽतिनेनेभयत्रहाविंशतदयः यदुक्तं प्राणपानाश्रिते वाहेद्वाविंशत
दयः सृजता इति तथातषट् विंशदांगुलात्मनि प्राणचारे सपंचभागमंगुलं प्रतिचयक इति विंशदाविभक्ते प्रा
णचारे सपंचभागमंगुलं प्रतिचयक इति विंशदाविभक्ते प्राणवाहे विंशश्चयका भवेति यवमुपानवाहोपीति प्रा
णपानौ भयमीलनेन च यकसस्यात्मनो चरिकाया उदयइत्युक्तं सासप्रसासयोनीलीप्रोक्तेति निर्गमे प्राण
स्य बलिरुहामेनवांगुलितदौ नवांगुलिस्थाना सचतसृषु तदिषु प्रहरो नवसंगुलीषु सावुपादीतीत्यर्थः
यदुक्तं प्रहरः स्यान्नवांगुल इति तस्मिन् नवांगुलिमानः प्रहराः अथयश्चतारः अंतरित्यर्थायादानस्योदये एव
निशापि चतारः प्रहराः तदुक्तं अहोरात्रस्ततोऽष्टाविति तावेव प्राणपानौ इने हसूर्याचंद्रमसौ भवत इत्यर्थः
यदुक्तं वासरेतचरेत्सूर्योथमायां संचरंशशी वंत्सूर्योदये सैष इति तयोः प्राणपानश्च योरात्रिदिनयोर्मर्थाद्वा
दशोते हृदि च तदिदले संध्येसायं प्रातः संध्ययोः प्रत्येकं प्राणीयस्यायानीयस्य चान्यस्योत्पस्य चतसर्थस्य मी
लनाया सकलेव तदिरुदयस्थानमित्यर्थः अतएव संध्योस्तदिद्वयमहोरात्रस्य च विंशतदयः यदाहुः स
थाकानं विना विंशतदिकोहोरात्र इति यत्तच्चतर्थी ते च देवेशे प्राणसूर्याः सदास्तगाः ततोऽस्तमयसंध्याततस

श्री.
ते. ३
१५२

192

र्थतर्भवति येति तथा सत्यं तदा प्राप्ताः प्रभातसमयस्तदा तस्यैतद्वारादे पूर्वसंस्था भवेत्ततः इत्याद्युक्तं तत्केवल
मेव प्राणवाहमधिकृत्या पानवाहं चेत्यधिकं तच्च एवं शक्तो मध्योध्यभागे तु तस्यैतद्वारादे पूर्वसंस्था भवेत्ततः इत्याद्युक्तं तत्केवल
त्यादौ पतसंधिगुं येन यमेवाशयोक्तः अन्यथा सैकान्तरि रक्तविनियोगात् न केवलमत्र सूर्यामसेवे
दयोयावद्दुहो जराणापीत्याह केतः सूर्ये विद्योराजर्भोमादेवारभागिनः प्रहरद्वयमसेषां ग्रहाणामुदयोतरा
केतः सूर्ये तर्भवति एवं विद्योराजः तेन य एव सूर्या चंद्रमसेरुदयः स एवानयोरित्यर्थः यउक्ते राहुश्चरति सो
मेन केतश्चरति भास्वतेति वारभागिनः पुनर्भोमादि ग्रहस्य प्रहरद्वयमुदयः तस्य प्रत्यहोरात्रमाद्यंतार्थप्रहरः
वत्तद्योपभोगात् अन्येषां षष्ट्यं च मातां ग्रहाणामंतरा प्रहरं प्रत्येकमुदयः अन्यहोरात्रमर्थप्रहरद्वयोपभोगी
त तउक्ते पूर्वाष्टभागादिवसाधिपस्य तथैव वांते दिवसस्य विद्यात् शेषाग्रहाः षट्परिवर्तनेन भुंज
निशियंचमेतेति अथैव प्रथमार्थप्रहरादारभ्यक्रमेण फले निर्दिशति सिद्धिर्द्वीयसीमादोभिचारः पारलो
पेहि कीदृशेन कदातिशया प्रहराष्टके सिद्धिर्द्वीयसीमादिनी सप्तमेदाः ननु संस्थायाश्चतुर्थोदयोपिकथं द्विथे
वोक्तस्याशंकाह मथाक्रमानि शयो रभिजि नोत्तमोत्तमादा अभिजयति सर्वांस्त्रिंशानित्यभिजित्तत्प्रविशे
षः मथाक्रमे चार्थरात्रे वाभिजित उदयो भवेत् अभिपिते फले तत्र साधकानां भवेद्विद्वेजिसवत्तलनीत्यभिगंतव्यं
यउक्ते मथाक्रमालुमथातरति न केवलमात्राभिजित एवोदयोयावदस्मिन्नादीनामपीत्याह ननु वासांतद
येषां उदयो मथातः क्रमात् तदनेषामिति राशितारादीनां यउक्ते ऋताशिराशयश्चैव तारास्त्वैव

१५२

प्राणैवेउदयंयेतेग्रहोरात्रेणसुब्रतशति यत्रनक्षत्राणोसत्रिभागमुदयस्थानेपरिकल्पनीये प्रहराष्टकेचननक्षत्राणामे
वोदयोपित्तयेषामपीत्याह नाराणोकेशमूर्तेशाश्वोरात्रजलतत्तः प्रयानोतेनायकश्चविद्यातवादिनायकाः
सकलाद्याश्चकेहोष्टापर्यताभेरवास्तथा शक्तयः पारमेश्वर्योवामेशावीरनायकाः अष्टावष्टौययशस्यव्यापका
यकताजयः स्थूलसूक्ष्माः क्रमात्तेषामुदयः प्रहराष्टके नागाश्वनतायाः यडक्तं इनस्त्वनेतइत्यक्तः सोमोवासाकि
रुच्यते तत्तकः रुजइत्यक्तः कर्कोटः सोमजोभवेत्त सरोजोयकरावातोमहाजः शुक्रउच्यते शृंगोमंदगतिर्जेयः
सप्तनागाग्रहाः रुमात्त अष्टमः कुलिकोनामराजः कुरुग्रहोभवेत्तशति एषांचग्रहवदेवषट्पसिद्ध्यादिकमेणै
दयः यडक्तं शनैश्चरस्यकालस्तंभुक्तेयः कुलिकः प्रिये सोपिउष्टः समाख्यातः सर्वकर्मसंसिद्धिदशति लोकेश
रादीनांपुनरायार्थप्रहरक्रमेणैवोदयो नथासप्तानांग्रहाणामष्टकेः सहसंगतयोगात् यतेचसर्वपराष्टके
भुवनाधुनिवत्तशतिततएवावधार्यशतिकितद्यावर्णनग्रंथविस्तरेणव्यापवापकेस्थूलसूक्ष्मत्वेहेतुः
सूक्ष्मसूक्ष्मणव्याप्यतशतिभावः यथाग्रहाणांनारागाव्यापकस्तेषामपिलोकेधराश्यायुत्तरोत्तरं अतएवक्रम
मादिसुक्तं तडक्तं येग्रहास्तेष्वेनारागालोकपालाष्टकेचते स्मृतयश्चैवतेवाष्टावष्टौतेवगणेश्वराश्यादिप
वमनेनतेनप्राणपथेविष्वाकलनेयंविराजतइत्यादि यडक्तंतत्सारितमित्यवसेयं ननुयत्रप्रहराष्टकेफल
भेदउक्तः तत्रदिनविशयोः कथंनेत्याशंक्याह दिनेक्षुराणि सौम्यानि रात्रौ कर्माण्यसंशयं ननुवासनाभेदः
तः प्राप्तिः संध्यमंत्रप्रवोदितेत्यादिहशानुसंधानभेदेनफलमपिभियतेइतिकथमेवेतियमएवमवेदिस्पाशं

श्री.
तै.लो.
१५३

ह कुरुतासौम्यतावापिसेथेरपिपिताः तेनकदाविद्यत्ययेपिभवेदितिभावः ननुसंथाद्वयस्यफलेनिर्दिष्टसाये
प्रातःसंथायोः पुनः किंनेत्याशंक्याह दिनरात्रितयेशक्तिः साव्यामिथानयोरातः तेषोक्ताः परमेशानश्रीमदी
रावलेजले दिनरात्रितयइतिसायेप्रातः संथायोः तइतिव्यामिथानादयः तदेवयदति मितामितादीर्घफ्रस्वो
थर्माथर्मोदिनस्ये स्तीयतेयदिनदीक्षाव्याप्याथानेनयेमातः अहोरात्रः प्राणचारेकथितोमासउच्यते य
दिनामप्राणायाननूपोसितासितौ परस्परव्यावृत्त्यावर्तमानौ दीर्घफ्रस्वादिसादृश्यपदेशेपौ शुभाशुभोपक्षौ
दीयतेयोहात्तविकल्पनूपताचंदनेननिर्विकल्पात्तपरसंविदूपत्वेनपरिस्फुरस्तदेवव्याप्याथानेनयोगो
नवदीक्षयाज्ञानयेमाक्रियात्मिकसादीक्षयामिर्यत्रणमेवशक्तिर्भवेदित्यर्थः एतदेवहिथानयोगानांशुभ
विशेषयत्सितामितादिपक्षयोः प्रक्षयोनामेति तउक्तंतत्र सितासितौचयौपक्षौदीर्घफ्रस्वोचकीर्तितौ थ
र्माथर्मसंयोपाशौमहाशौभयानको द्वयोयत्रभवेच्छेवः स्तीयेन्मायातयोगिनी क्षये शुभोपरंतेयेदीक्षा
येषाप्रकीर्तिता नान्यथभवतेदीक्षारजसांपातनेनत नैवशास्त्रोभवेत्तत्किर्यजनेनैवयोजने एषाब्रह्मवि
दादीक्षानान्यथातवदाम्यहमिति तथा सितासितौ कथिष्टामिनामपर्यायवाचकैरित्युपक्रम्यग्रहः शुभ
क्षस्तथाप्राणइति अथर्मश्चक्षयाचैवेति एवमहोरात्रमुपसंहृत्यमासमवतारयति अहोरात्रस्यादिमा
तमेवाह दिनेरसौनिष्ठाशुक्लायसौ कर्मसुपुण्यवत् पूर्ववदिति रात्रिदिनवत्तेनहस्तपक्षेकुराणिक
र्माणिअथउसोष्पानीति तउक्तं कुरकर्मणि तत्रैवकुर्वन्तिहिमवाप्त्यात् शुभकर्मणिहस्तचनचसि।

१५३

अतिसूत्रत इति तथा तदारभ्य च कर्माणि शुभान्यभ्युदयानि च यानि सन्तमंत्राभियुक्तस्य सिद्धेतेनात्र संशय इति तत्रैव
तिथिविभागमाह याः षोडशोक्तास्तिथयस्तस्य पूर्वपश्चिमे तयोस्तु विश्वमेथेयं तिथ्याः च दशोक्तराः ३
क्ता इति प्राणवाहेः पानवाहे वा तयो रिति पूर्वपश्चिमस्तदोर्विश्वमभ्युदयसंयुतेन वसमाणाः ग्रहेयं इति
प्राणीयेः पानीये च तयोः समं मलिनान् तद्विद्विश्चमस्याने स्यान्न तदर्थं इतरा इति हृदि द्वादशांते च विश्वमस्या
नवेनार्थार्थिकयोक्तायाः षोडशास्तदेव न्या इत्यर्थः यदुक्तं तदर्थं च यथोक्तं विश्वमः परिकीर्तितः मथेयं
च दशोक्तायास्तिथयस्तः प्रकीर्तित इति अत्राप्यहोरात्रविभागमाह सप्तादेः संयुते तिथ्याः अहोरात्रविभज्यते
प्रकाशाविश्वमभ्युदयात्तदेव विद्विश्चमस्ये विभज्यत इति प्रकाशाविश्वमात्मना विभागेन वा वस्याप्यत इत्यर्थः
क्वचिच्च प्रकाशस्य प्राथान्यं क्वचिच्च विश्वमात्मन आनदस्य तत्र प्रकाशप्राथान्ये दिनमन्यथा तत्राविरित्य
क्तं तावेव दिनस्य इति तेनैकैकस्यास्तदेः साष्टभागां गुणपरिमाणमाद्यमर्थं प्रकाशरूपे दिनं परं तद्विश्वो
त्पात्तत्वा रतिरिति तदुक्तं प्रथमोदये ह्युत्पत्त्या तदर्थं तदिने भवेत् द्वितीये चैव तदर्थं यदा चरति शर्वरी
ति ननु यदि होरात्रस्य प्रकाशाविश्वोत्पत्तिरतमेव दिननिशाविभाग उक्तस्तस्मात्संकोचोऽयः यत्सु नवां ह्यहो
रात्रादिति क्रमेणाप्युक्तं अंतः प्राणापानादप्युक्तं दिननिशाविभागमुल्लेख्य तदंतर्गतमित्येव वस्यानस्य व्युत्पत्ति
दपूर्वमिव नः प्रतिभातीत्याशंक्याह संविद्यति तस्यो यस्यात्प्रकाशानेदं यो विनी तो ह्यहोरात्रादिति याता
वतेव दिनस्ये प्रतिक्षणमिति संदेव प्रकाशानेदमयीत्यर्थः अतश्च तथा संविद उदयः प्रमादृणां वेद्यग्रह

श्री.
तं.लो.
१५५

एषस्तोदेस्तारतम्यात्कस्यचित्तलः कस्यचिद्विकल्पः कस्यचिन्निमेषोपि वास्यात् अतएवाह यावत्सेवाहिसंविन्निरुद्धितोदि
तमस्तुत्या तावन्नेवचयः कल्पानिमेषोवातस्त्वपि नन्वेवमपिभवत्कोदोषः तत्राप्यस्यावेद्यग्रहणपरत्वे स्वात्मनि
विश्रान्तिपरत्वे वा किंतल्यकस्तथैवभवत्तान्यथापीत्याशंक्याह यावत्सेवादयो विज्ञेर्वैद्यैकग्रहणपरः तावेदः
वास्तमयनेदोदितस्वात्मचर्वणं विज्ञेरिति संविदः अस्तमयनमिति वेद्यप्रकाशस्यन्यभावात् चर्वणमिति विश्रां
तिपवकाराभ्यां च साम्यमेव निवेदितं ननु स्वात्मविश्रान्तिपरत्वेप्यंताश्रयाणां सखादीनां वेद्यानां सद्भावात्तद्गुरु
णं परत्वेन हीयेतेति किमनयोः तल्यकस्तत्वे स्यादित्याशंक्याह वेद्येव बहिरस्त्वतर्वाभाभूत् किमनेन प्रयोजनं यावत्ताहितमनयो नाम सर्वथा
वीथुतिर्दिने वेत्तस्थितानि सा वेद्यं नाम बहिरस्त्वतर्वाभाभूत् किमनेन प्रयोजनं यावत्ताहितमनयो नाम सर्वथा
दिने वेत्तस्थिता स्वात्मविश्रान्ति अनिशोत्पत्त्या के विवक्षिते तेन यावद्देद्यग्रहस्तावद्दिनमन्यथा तत्रात्रिरिति
यदाहुः ततो यत्र यावत्तावदनया वेद्यग्रहवेदका विश्रान्तिभूमौ प्रकाशानंदावभासेते तत्र तावद्दुपपद्यदि न नि
शेष इति अतश्च दिननिशयोस्तल्यकस्तत्वेमेव न भवतीति न कश्चिन्नियमः द्वयोर्जित्तत्पनेन वेद्यस्यानवस्था
तिरेवोपोदलितानन्नेवमप्यसंभवादर्थितः नस्तनंतर्बहीश्रुपेवेद्ये किंचित्संभवेत् ननु याये संविदः प्रकाशवि
मर्शयोरेकतरप्राथान्यद्विशेष उक्तः सकिंप्रमाश्रयणमपि संभवेन्न वेद्याशंक्याह वेदितावेद्यविश्रान्तो वेत्तात्वे
तमुत्पत्तिः वेदितेति ज्ञातावेत्नेति विचारयिता विसृष्टेत्पर्यः तेनैकत्र प्रकाशप्राथान्यमन्यत्र विमर्शस्ये
ति प्रमातरपि हेतुव्यं वेत्तापि द्विथेत्याह पुनरपि वाच्यं न स्वात्मज्ञानमात्रस्य रूपकः विमर्शानां तरीयक एव हि

१५५

सदृशलाभोभवेदितिभावः एवमत्रज्ञानविचारसत्तार्थतयाविविधोपविधिप्राश्रयणीयोयेनप्रमातृत्वेविधेयसिद्धेदि-
तिभावः अत्रैवप्रसंगात्तादृशस्वरूपमपिनिर्णयति तादृशेदिविज्ञातृत्वेभावः पुरातनः पुरःसमेतये-
राविदिनयोस्तुर्यमद्वयं जाग्रदितिवेद्यविश्रान्तेरेवप्राधान्यात् पुरातनइतिविमिष्टात्मात्मकः स्वप्नइतिवेद्यस्य
कथंचिदप्रधान्यात् परइतिसत्तामात्रनिष्ठः सुप्तमितिवेद्यतोभप्रतयात् ग्रहयमितिप्रमातृभेदस्यापि विगल-
नात् अनेनचविद्यात्मताचप्राणान्मियायुक्तंस्मारितं ननुरात्रिदिनयोर्बहिः कदाचित्सांभवेत्कदाचिद्वा
वैषम्यमित्यत्रकिंनिमित्तमित्याशङ्क्याह कदाचिद्वस्तुविश्रान्तिताम्येनात्मनिचर्वणं वेद्यवेदकसांभवेत्तसारा
विदिनतत्प्रायनामकदाचिदेवेस्वात्मनिचतलकस्यतयाविश्रान्तिर्भवेत्तदेववेद्यवेदकयोः सांभवेत्त
द्वयप्राणितेचरात्रिदिनयोश्चतल्यतयत्सर्वयवयोमितोमहाप्रणविश्वकालमाचस्यते यउक्तंवेद्यवेद
कसांभवेत्तवस्तुविश्रामचर्वणं यदाकदाचिद्वति सारात्रिदिनतत्प्राय विस्वकालयोगोसौयोगाभिः
समुदाहृतइति एवंचवेद्यस्यवेदकस्यचविश्रान्तेराधिकेदिनस्यनिशायाश्चैर्द्यौर्भवेदन्याथातपचयः तदा
ह वेद्येविश्रान्तिरथिकादिनदैर्घ्यायतचत सूनस्यात्स्वात्मविश्रान्तिर्विपरीतेविपर्ययः स्वात्मोत्पत्त्यप्रबुद्धेदि
वेद्यविश्रान्तिकल्पिकात्पूतेतिश्रयथाहिवेद्यविश्रान्तेराधिकमेवनस्यात्स्यादिति ग्रथाद्वाविग्रयवयनि।
मित्तंविपरीतइतिस्वात्मनोविश्रान्तिराधिकेवेद्यस्यवात्पथात्तयतः स्वात्मनोत्पत्त्येविश्रान्तिभिलाषेविका
सरतामुपेयुषिवेद्यविश्रान्तिरल्पीयसीभवेयेननिशायादैर्घ्येविनस्यापचयः तउक्तं द्वाधीयसीवेद्यवृत्ति।

श्री.
तं.लो.
१५५

दिनेदेव्यायकल्पते तथैव स्वात्मविश्रुतिवृत्तिः स्यादिति विस्तर इति अयमेव वाच्यपक्षो युक्त इत्याह अयमेव दिनारात्रि
नाधिक्यकर्मोपदेत नन्वेतर्वादिश्ररात्रिदिनयोः स्थितेणोत्सर्गिकेकमेयथांतरसावुक्तयुक्ताप्रकाशविमर्शः
योरेकतरप्राथम्यात्प्रतिप्रमादविशिष्यते तथाचहिरपिप्रतिभुवनंविशिष्यतेनवेत्याशंक्याह ययदेहेष्वहो
रात्रेताधिक्येननोसमं तथाप्रद्वयपीत्येवंतद्विशेषणोदितं विशेषेणितिदेहमधिकृत्यद्वितयात्वेनद्वित
त्तयैतत्तत्फलसंपत्तिनिमित्तस्यादित्याशयः नन्वेवेरात्रिदिनविभजनेकिंप्रमाणमित्याशंक्याह श्रीयैव
कसंतानविततोवरभास्करः दिनात्रिकर्ममेवश्रीशंभुरित्यमुपपद्यते अतएवात्यथान्यैर्यत्रदिभजनेकृते
तदग्राहमेवेत्याह श्रीसंतानपरुस्त्वादस्यानेबुद्धाप्रबुद्धयोः हृदाधारभ्ययत्रेतरात्रिदिनविभजने तदस
त्सितपक्षेप्रवेशेणह्यसभारिणि प्रबुद्धस्यानेवैतदिनत्वेनकथंभवेत् यन्नामप्राचैर्हृदयादारभ्यद्वादशां
तेयावत्तदर्थपरीमाणं प्राणीयमायंस्यानेबुद्धस्य परंतुप्रबुद्धस्यैतत्तेनैवबुद्धाबुद्धस्यानवदनेनसमं
ह्योचित्यादात्रिदिनयोरपि विभागः सतोयदुद्धस्यानेदिनेप्रबुद्धस्यानेतरात्रिरिति तत्रयुक्तंयदेतः प्रवेशो
त्तमपानवाहेस्यानस्याविशेषादात्रितेनपरिकल्पितमबुद्धस्यानेवदिनेस्यान इतिपूर्वापरव्याहृतत्वेना
चैतद्विद्वेषपूर्वमस्माभिरुक्तमिति नशिष्टनिंदाकृतास्यादित्याह अनेवानेननेदेवासमप्राप्तमत्सरः हेये
तदर्शितेयिस्मात्सायथैकांतदर्शिनः इदानीप्रकृतमेवावतारयति व्याख्यातः कृत्स्नपक्षोयस्तत्राण्युतः
शशी अर्ण्यानायात्मनैकैकां कलां प्रति तिथिं त्यजेत् द्वादशगंत समीपेयथासौपंचदशीतदिः सामावस्था

१५५

तसलीणम्रेदः प्राणार्कमाविशेत् प्राणगत इति तत्रास्य प्राथम्यात् तेन तद्विस्थानावस्थितां यानि धियां प्राणादिसं
क्रमते तस्यां तस्यामपाने चंद्रः सुरादीनां मपानत्रयेण हेतुनैकैकां कलां तजेदेकैककलाक्रासक्रमेण सै एवमि
सादयेचावत्स एव कला मात्रा शेषात् तलीणः सन्धा दशांत समीपस्या योपंच दशतदा त्तिकायां समावस्यार्थं
प्राणाक्तमाविशेत्त दंतलीनो भवेद्य देवास्य वहिरस्तमया इत्युच्यते न चैतन्निर्मूलमेवोक्तमित्याह उक्तं श्रीका
मिकायां च नोर्ध्वयः प्रकृतिः परा अर्थार्थे क्रमते माया द्विविधा शिवशक्ति चंद्रसूर्यात्मना देहेष्टस्य विलाप
येत् इह त्वत्पराष्टाणा त एव शिवशक्तिमदविप्रकृतिप्रकृतिविशेषात्पतिभूः संविन्मायास्वरूपेण
नरोपनशीला प्रथमं प्राणात्मतया समुच्छलंती द्विविधा प्राणापानात्मतया द्वैयमापन्ना सती नोर्ध्वपवना
थपवापि ऊर्ध्वयः प्रवाहात्मनार्थार्थे क्रमते दत्तवामना मेरुतः समप्रविभागेन प्रवहतीत्यर्थः अतएव प्रा
णायानदशामथि शयानायरा संविश्रेष्ठात्मना यायकारितया देहे प्रष्टुर्येत्सूर्यात्मना च चोद्गीणमेव क
लानामपचयान्मविलापयेच्छेदयेदित्यर्थः तत्र चोद्गीणां कलानामपचये किं निमित्तमित्याशङ्क्याह अत्र
तंचंद्रद्वयेण द्विधा चोद्गीया प्रलः पितृतिथसुराः सर्वे दशपंच पराः कलाः अमाशेषपुद्गलं तस्या मावास्याधि
श्वशक्ति यम्रेदत्रयेण चोद्गीयाभिन्नमस्तुन स्थितं तत्पुनर्द्विधा दृश्यमानसितद्रूपे च दशकलात्मना तद्वि
त्रिभूतानि स्वस्वा प्रकलात्मना चेत्यर्थः तत्र पंचदशकलाः सर्व एव वहिः सुरादयोतः करणानि कार्याणि चा
प्यायलिप्साया पितृतिथेन सांप्रति दिनमपचयः स्यात्तदभिप्रायेणो वयस्मिन्मामः सुरपितृन् नैरन्वहेपीयमान

श्री.
ते.लो.
१५६

196

लीलाः लीलाः प्रविशतीत्याद्यन्त्रोक्तं यमाख्याषोडशी पुनः कलासराद्युपसंख्यत कलापंचदशकावशिष्टस्वभावता।
स्वयं रूपानपवयुहोतरिवस्थितं वस्तुसंस्तितत्वादीक्षणं स्यात् नथैवेयमपीत्यर्थः यतः साविस्सय पंचदशकला
क्रोडीकारितयाप्यायकारिणी प्रतपवयेयममासहयोगयेन पंचदशानां कालानां वसनामावसानाद्यपदे
प्रेषत्यर्थः तिथोपुनस्तदधिष्ठितत्वाद्यौ पचारिकस्तद्व्यपदेश इत्याशयः एतदेव प्रकृते योजयति एवं कलाः पं
चदशदीयेनेषां पितः क्रमात् अथापि न्यस्तुता ब्रूयतदा तस्या षोडशी नत षोडशी नत लीयेने यदब्रूतादा।
त्पादकस्तोत्तिपयित्तमत्तम इत्यभिप्रायः इदानीमेतदंतरभाविने कृत्स्नस्य अकृत्स्नस्य च पक्षस्य संधिं दर्शयति नः
वपंचदशीयासौ तदिः प्रदीपचंद्रमाः तदर्थं गोयत्तस्यैव तसंधिः सकीर्तितः पंचदशी तदिरिति अमावस्याद
यस्या नमत एव प्रदीपचंद्रमा इत्युक्तं यदिति प्राणीयं षोडशा तदिसंबंधि ननु संबंधिसंभयोर्भवति तत्कथ
मेकस्यैव प्राणीयस्य तस्यैव स्यासौ स्यादित्याशंक्याह तस्मादिष्टासत्तस्यैव दामावस्यं पुरादले यरे प्रातिप
दं चार्थमिति संधिः प्रकल्प्यते तत्प्राणीयमंतं विश्वासतस्यैव मवलंब्य पुरादले प्रथममर्थमावस्यं तत्सं
लग्नं परादयं पाचनीयमाद्यं तस्यैव प्रातिपदं तत्संलग्नमिति अनयो रुभयोरर्थयोः संमीलनात्प्रातिपदः
सावस्यांतरालभूतो सावेकतयात्मा संधिः कल्प्यते तथाप्यदिप्रपत्त इत्यर्थः तदुक्तं सपक्ष संधिः प्रातिप
त्यंचदशेणार्थयदंतरमिति इदमेवात्यप्रधानतया पूजाकालत्वेनोक्तं यदुक्तं नदिवा पूजयेद्देवैः सौमैव च
नैवम अर्थयेद्देवदेवैः प्रादिनरात्रिपरित्यजेति अत्र विश्वासतस्यैव पदार्थिकया विभक्तेयदिसंधिर्वाच्या

१५६

यतेतत्सिंधिद्वयस्याप्येकैवतद्विरर्थार्थिकयास्यादित्येकस्यास्तदेतिनियोगाभावादासमंजसपर्यवसेदित्यलंब
 रुना एवं प्राणोपसो वयं प्रदर्शयस्म्यग्रहणमपि दर्शयति तत्रत्याजिपदे तस्मिन् सार्थार्थे प्रादलं अमावास्या
 परिक्षेदात्तुर्ग्राह्यग्रहविद्युत् अर्थचार्थचार्थार्थतदेरर्थार्थतत्सार्थार्थतस्मिन् सार्थार्थेन परिकल्पितेन स
 र्थद्वयइत्यर्थः तत्रैवं सजित्तत्सार्थद्वयमथादामावस्ये पूर्वमर्थार्थान्तरस्मिन्त्यातिपदेर्येव तस्मात्प्रादलं शास्त्राभि
 भियेयात्तिथिस्त्रेदाद्विशतसत्सूर्यग्रहणं कुर्यात्त्यतिपदमावस्या संज्ञात्सूर्यग्रहणं भवेदित्यर्थः नन्वेताव
 तावात्सूर्यग्रहणं भवेदित्यत्र कश्चाशयइत्याशंक्याह तत्रार्कमेतलेलीनः प्राणीस्त्वन्ति यन्त्रयु तमन्तात्
 त्विवेदिदुसहभूः मिदिकासतः मधित्ममृजंतमन्तायथा यथमर्केण सन्निकर्षात् इदं सहभूरिति विधेयं
 बाहुरित्युक्ता तत्सहचारित्वात् अन्यथैषां त्रयाणामपि संज्ञेन भवेदिति भावः यदुक्तं रविर्विंबांतरे
 चंद्रचंद्रविंबंतदा भवेत् तदेतरे भवेद्बाहुरमृतार्थी वरानने अमृतं सवते चंद्रो राहुश्च ग्रसते तज्जदिति न
 नत्रयाणामप्येषां संज्ञेदे किं स तत्तमिन्त्याशंक्याह अर्कः प्रमाणं सोमस्तमेयं तानेति याज्ञिको राहुर्मार्थ
 प्रमातास्यामदाद्यादलकोविदः तत्तपवतमे इत्येविलापयित्तमहमः तयोः प्रमाणप्रमेययोराक्षादने
 स्वात्मसात्कारेण तिरोधानं न पुनरत्यंतमेव विलयः संस्कारात्मना पुनरपि बोधकमाहात्म्यात्तत्र उभयस्या
 पिभावात् अतएवाक्तं विलापयित्तमहमइति तज्जइत्याद्यादकत्वात् तमसोऽस्यावरकत्वमेव तत्त्वे नन्वेव
 मेतद्विलापनेकः क्षमइत्याशंक्याह तत्संज्ञेद्वयोहासोऽप्युद्योमाता विलापकः तेषां मातमानप्रमेयानां

श्री.
ते.लो.
१५७

संघेदः सामरस्यततः समुल्लसितमद्वयमेव श्रुतः प्रमाता विलापकः तत्रयसंघेदनेन परसंवितावसार एवेत्यर्थः
यदाहुः प्राणार्कमानहृदसंघितमेव चंद्रविश्ववितमृतरसोत्सुकितः त्वमाता स्वभावराष्ट्रगत एवरविरेसः
तत्राप्येव हेतुसंघेदयचंद्रनजति अतएव चायंकालो महाप्राण इत्याह अर्केऽराकसे च द्वात्रिंशत् प्राणो वेद्यवेदको
अद्वयेन ततस्तत्तुल्य एव महाप्राणः अद्वयेन चिन्मात्रात्मिका भवेतीत्यर्थः तदुक्तं राजरादित्य वैशेषिके च त्रय एते य
दाग्रहः दृश्येते समवायेन तन्महाप्राणो भवेत् सकाल सर्वलोकानां महाप्राणतमो भवेदिति नन्वयसूर्या
दीनां संघेदः किंप्रतिपदमावस्या संभेद एव भवेदुक्तान्यथा पीत्याशो क्वाह अमावस्यां विनापि संघेदश्चेन्न
हाग्रहः यथा केमेव गोमाहावसनीस्ये च नीदिनी अमावस्यां विनापि शुद्धायामेव प्रतिपदि येष संघेदः स्या
त्तदा पीदं महद्ग्रहणं भवेदेव यथा वहि संशर्करहना मधिन्यामेवावस्थानादेकक्षणा वैशाखमावस्यायां प्र
हरद्वयार्धं शुद्धायामेव प्रतिपदि सूर्यस्य ग्रहणं संभवेत्तु भणस्य धनगतत्वाद्ग्रहस्थित्यर्थस्य लेबनादनन्ता
तएव यत्र प्रतिपदमावस्या संभेदेन सूर्यग्रहणं भवेत्तत्रा मावस्यायां मोक्षस्त्य प्रतिपदि अन्यथा भूभयमपि प्रति
पद्येवेत्यर्थसिद्धे तदेवाह अमावस्यं यदा तथैवं प्रतिपदेदले प्रतिपद्युविशुद्धा मातृन्मोक्षो हरगेवियो तन्मो
क्षे च विधुहरी हेतुविसृक्तं हरगेविधाविति तस्मिन्निहरी भूततत्सहर्षमाह्वरपितथा भवेदिति भावः यस्य च
ग्रहणस्य महत्वेति मित्रं दर्शयति आसमाक्षान्तेरस्त्वानथानहो जयादिकं लौकिकालौकिकं भूयः फलं स्यात्
सारलौकिकं भूयः फलमित्यनेन फलं यदुक्तं तत्र स्नानं तथा ध्यानं पूजा होम जपादिकं यत्कृतं साधकैर्दे

१५७

वितदनेतफलेभवेदिति पारलौकिकत्वेनिमित्तमाह ग्राम्यपासकतासोभप्रत्ययेक्षणमाविशत मोक्षभाष्यं
नष्टादिर्जुर्वेदार्कयोर्ग्रहे इहवलयोगेवेदार्कयोर्ग्रहेसूर्यग्रहणं ग्राम्यपासकयोः प्रमेयप्रमात्रयोः सर्वे
यस्तद्वयोयः सोभस्तत्तयात्तनिपरस्मिन्मातविश्राविशान्यरोदृतिमवलंब्यताणमात्रं ध्यानादिर्जुर्वेदोदा
भागपहज्यतयेत्यर्थः यदुक्तं पक्षद्वयपरित्यज्यपूर्वोक्तकरणेनच उत्तरम्यतेस्मृतौतित्यं परवृत्तवलेवकः परि
त्यज्यतयः सर्वध्यानमास्थाय योजयेत् तस्य मुक्तिर्न संदेहस्तथा सिद्धिभारभवेदिति तिथिच्छेदादित्युक्तमपि
कावापेनलक्षयति तिथिच्छेदादृष्टांकासोदृष्टिर्निःश्वासनेथने अयत्नजंयत्नजेत्तरेचनादथरोयते यत्रामर्क
सर्वशेनशीघ्रमेव प्राणस्य प्रसरणात्सहसैवभावासोभागः प्रतिपद्भागमनुप्रविशतितद्व्यतेऽप्येति
थिच्छेदयोः कार्यकारणयोर्भेदोपचारात्कासश्चेति यत्रामचनिश्वासवशादपानवाहस्यचिरेण प्रसरणा
तिथिरधिकेभावेनपूर्णतयापूर्णमासुदयस्तद्व्यतेदृष्टिर्न निश्वासनेचेति यत्तत्रोभये सर्वेषामयोगिना
मपि कासश्चासादिनास्वरसतपवोत्पद्यत इत्युक्तमयत्नजमिति यद्वशादेतराचंद्रसूर्योपरागोभवन्नपितरे
नवधानात्रपरंलक्षतेयोगिनांपुनश्चंद्रसूर्योपरागयोगितस्याणस्यरेचकप्रकाशात्सनायत्नेनभवेदिस
क्तं यत्नजइति तिथिच्छेदेऽप्युक्तंयद्वैद्यैवदिनंभवेत् ऋणंयैवभवेत्कासोनिश्वासाथनमुच्यतेइति तथा
तिथिच्छेदस्तथादृष्टिः कासाश्चासादिवाभवेत् अयत्नजोयत्नजश्चप्राणदृष्टिनिरोधतइति यत्तदेवापानवा
हेप्यतिदेष्टमाह एवंप्राणविशतिचेह्यइदंस्थामये एकेवासैवदोषोचकलयार्थिष्टयेत्त ऊतसंप्रसरा

श्री.
ते लो.
१५८

198

शालिशशोकामृतसंदराः तस्यः पंचदशैवस्थितियः सितपत्तयाः एवं पूर्वैर्वायव्याप्राणे विशातिशक्ते र्दंतम
वरोहतिचिदात्माप्राणसूर्यः प्रतितस्यैकैव धनप्रबुद्धोश्चालयाकलयासयामयमिंद्रपरिपूरयेधेनप्रतिपः
येककलो द्वितीयस्यादिकल इत्यायात्मनाक्रमेण संपुराणाशालिनः शशोकस्यामृतेन संदराः यतापंचदश
तस्य एव सितपत्तया स्थितयो भवेयुः यदुक्तं प्राणहंसायदाप्राप्तस्त्वथस्तोप्रथमोत्तदि पूर्वमर्थे तहः प्रोक्तं
तस्यार्थसंप्रतिपत्तयपक्रम प्रतियत्तातवित्तेयाचैरेकैकलो भवेत् द्वितीयायो द्वितीया तद्वृद्धिमेतिक्रमेण त
निययश्चैवमारभ्यावसंचदशीतिरिति युत्रैवपत्तिसेयितामप्यतिदिशति ग्रन्थायो पूर्णमस्तस्य पूर्ववत्
तसेयिता इन्द्रस्य प्रतिपत्तये पूर्वप्रवेशितः ऐहिके ग्रहणे चां देमाथकानां महाकले प्राग्वदन्यदयमा
सः प्राणचारेष्टुच्यते पूर्णो मष्टेद्रोयस्यामेव विधायां पंचदश्यांतस्य पूर्ववदिति तस्य ईयसंमीलनयापूर्वे
ति पूर्वयौर्णमासं संथिलक्षणे तस्यार्थतत्त्ववेषात् एतन्नययपि पूर्ववदिति दिदेशाद्गतार्थमेव तथापि पूर्णि
माप्रतिपत्तये भेदेनैवेन्द्रग्रहो भवेन्न तश्चायां मेव प्रतिपद्यपीति दर्शयितुं सात्ता उक्ते ऐहिकमिति स्मृष्टिप्रा
धान्यात् प्राग्वदन्यदिति मात्मेयसंघेदादिति यदाहुः शक्तिसंस्तुतस्यथारसक्रमात्पूर्णमिंद्ररागारा
हरत्वाद्येदिह महाश्रुभोग्रहोदाविते पिवतितं महासनिमिति इदानीं मासस्य संहारत्रयमवतारय
ति अयमित्यादिना तमेवाह स्रष्टुस्रष्टुसंघलेषु को हृदयान्तरकरादिषु तिष्ठन्माद्यादिके स्रष्टु कं कुर्यात्तमा
त्रायणं मकरादिष्वर्थान्मिथुनांतेषु तेन सद्भि रंगुलेः सद्गुणानि सद्भि रंशद्भवतीति भावः माघे हि मकरस्या

१५८

दयोयावदावाजेमिथुनस्य यङ्क्ते षडंगुलं च संक्रामे सकटादिपुराणिषु भानेर्माचायावाजांतं भवेत्तस्यात्राय
णमिति श्रैवविषयसंक्रांतिं दर्शयति संक्रांतिप्रितये ह्यत्र भुक्ते चाष्टां दशां कुले मेघप्राप्ते रवौ पुण्यं विषयं
रलौकिकं अष्टां दशां गुल इति प्रति संक्रांते गुलषट्कस्य भोगात् हृदया इदं यस्याना संक्रांतिर्मकरेस्त
ता षडंगुलान्यथ स्यात्ता के भे संक्रमते पुनः कंलो धं ह्यंगुले स्यात्ता मीने संक्रमते पुनः गलो ध्यावत्ता
ल्वंते स्यात्ता मेघेय संक्रमते नासांते यावत्संक्रांतिरे गुलानि षडेव हि एषा वैषुव संक्रांतिरेतरे संन्यवस्थिते
ति विषुव्याप्तिसाम्यमर्हतीति यावत् विषुवस्या रलौकिकमिति एतच्च यद्यपि निखिलस्यैवोत्तरायणस्य सं
भवजितया प्यत्र विशेषेणेति संकंटे नैतदुक्तं यङ्क्ते मकराश्च समारभ्य मिथुनांतं च सञ्चते उत्तरायणस
त्रैतदेहिकी सिद्धिर्वर्जितमिति न च यद्येतत्पारलौकिकं दक्षिणा यणं पुनः कीदृश्याशंकाह प्रवेश
तत्तल्लौकस्यैतदेव षु वद्भवेत् इह सिद्धिप्रदं यैतदक्षिणा यनरांततः प्रवेश इति शक्तिता ह दंतं तदेवेत्य
ष्टांगुलोपभोगात्संक्रांतिप्रयानंतरभावीत्यर्थः यङ्क्ते शक्रयोरुदयं हंसः संक्रमेत्कर्कटे प्रिये षडंगु
लानि संन्यज्य सिद्धे वै संक्रमेत्ततः षडंगुलैः पुनस्त्यक्तैः कन्या संक्रमते पुनः नासिका प्रातः ताल्वंते स्यक्तै वै
विषुवद्भवेत् तल्ल संक्रांतिरेषाक्ता दक्षिणं विषुवद्भवेदिति इह सिद्धिप्रदमिति यङ्क्ते सायनं यत्कृतं तदिह
जन्म नि सिद्धिदमिति ननु मकरादेराशिद्वादशा कस्य सामान्येन पारलौकिके हि लौकित्वेपि प्रत्येकमस्ति
कश्चिद्विशेषो न वेत्याशंकाह गर्भताप्रे कुभूयिष्यावशायादुभूयता उद्भविष्यसञ्चयति प्राग्भो पुनर्वसि

श्री.
ते.लो.
१५१

१९९

तिः जन्मसन्नापरिणतिर्दृष्टिः कर्माः स्वयः क्रमात् सकारादीनि तेनात्र क्रिया मूर्ते सहकाले गर्भताथानप्रोद्भवित
मिथ्यभावसन्नायस्यासौ तदाद्यश्चापरिस्पन्दः उद्भवितमिच्छा रुद्धभूषस्तस्य भावस्तत्तु उद्भवनात्मकैवणीय
संयुक्तमिच्छासात्रमित्युक्तः उद्भविष्यत्तु मुद्भवनाय स्वमात्मन्येवोच्छलतेनावस्थाने उद्भूतिप्रारंभस्तत्रैव
नैविसंज्ञद्वयस्थितिस्तत्रैवोन्माद्यं एवं मकरादिराशिद्वादशकं क्रमादिति गर्भतादिद्रष्टव्यो भवजितेन हे
तनात्र वासवीजादिवज्रपादिक्रियापि गर्भताद्यत्र गुणमेव फलं सूतीददातीत्यर्थः यदुक्तं आथानमिच्छा
संयोगाग्रानंदोद्यनतास्थितिः जन्मसन्नापरिणतिर्दृष्टिः कर्माः स्वयः क्रमात् माद्यान्मासा समास्थिः
तयः परिकीर्तिताः सायकानां सिद्धिविधौ भावना चापि संभवेति अत्रापि वीतरोस्ति विशेष इत्याह आमु
त्रिके फलः कर्मो मेवादेः पूर्वसेवने चतुर्थे किल मेनाय संतिके चोत्तरे तत्र प्रवेशोत्तरे तत्रैव शांतिप्रदया
दिसेदं कर्मस्योदैहिके तत्र ह्यहं फलं क्रमात् कथामकारः यतो चार्थान्तिद्वयमेव स्यात्सिद्धमेव स्यात्तमेव
दिमेवानिमित्ते मीनादिवत्तु प्रवेश इत्यापानवोद्देयदुक्तं तस्मादारभ्य मकराद्यानंदो मजपादिकं पर
लोकानिमित्ताय मेव प्रदत्तं च यत् मीनादावारभेत्सर्वमेव सिद्धार्थमात्मन इति तथा तस्मादिहात्म
सिद्धार्थं पुष्टार्थं चैव साधयेत् दक्षिणायनजे काले यस्मात्तद्विः प्रजायते इति एवमुत्तरायणस्यैव य
हणपरत्वमिति यथा यथे फलदानेणासनत्वं दक्षिणायनस्य त्वं तर्विष्णोति परत्वमिति फलदाने यथा
यथे ह्यरत्नमत एवोत्तरायणे दिनस्य वृद्धिर्निशाया क्रामोत्तरायणतदाह निर्गमेदिनवृद्धिः स्यादियं

१५५

रीतिविपर्ययः वर्षेस्मिन्निथयः येचप्रसंगुलमितिक्रमः तत्राप्यहोरात्रविधिरिति सर्वेदिपूर्ववत् ननुमासारः
द्योवर्षश्चित्तेषां प्रसंगसद्वर्षकउदयउक्तस्तेचतिथ्यारम्भइतिकथमत्रनतासामित्याशंकाह प्रसंगुले
येचनिथयइतितत्तद्वर्षकेविंशद्भवतिथेनतत्रमासोदयउक्तःतत्रापीतिश्रेणुलयेचाशीतेनप्रसंगुलदर्श
शंविनेनिशाचसर्वपक्षादितेनपूर्वस्मिन्नगुलत्रयेहसपक्षोत्पन्नपरःतदुक्तेश्रेणुलेखेगुलेयत्रतिथयःयेचसे
स्थिता तस्याप्यर्थेदिनेपूर्वमयराथेनिशाभवेत्तद्वर्षेचकास्तिथीनाथेतेहोरात्रास्तमामिकाःविंशतातेर
होरात्रैर्दिपक्षोमासउच्यतेननुप्रहराष्टकन्यायेनमासहादशकस्यापिकिमथिष्टारःकेचित्संभवेतिनवे
त्यनवेत्याशंकाह प्राणयिवर्षयत्तस्मिन्कार्तिकदिषुदत्तःपितृमहोत्तरुद्राःसुहृद्दशाग्रेश्चायिनःय
दुक्तेदत्तनामाहुयोरुद्रःकथितोत्रमहेश्वरि कार्तिकेमासमखिलसत्तथेतेमहेश्वरि चंडोमार्गशिरोमा
सिंहवःपौषेयकीर्तिताःशौंशीतमाचमासेतप्रथमःकाल्युणेतथा मीमेक्षेत्रीसमाख्यातोवैशाखिमन्म
थःस्मृतःशक्तिनिर्ज्येष्ठमासेतत्राषाढेस्वमजिस्तथा नैदेयप्रावणेमासिभाद्रपदालकस्तथा पितृमहश्च
वीरीशोमासस्यास्युजस्यवेति अग्रश्रेणीकारप्रकाशनाक्षिकेयतद्वर्षसंहारत्रयदवतारयति प्राणिवर्षा
दयःप्राज्ञोद्वादशाहोदयोधुना खरसास्तिथ्येकस्मिन्नेकस्मिन्नेगुलकमात्रहादशाहोदयेतेचवैत्राया
हादशादिताःखरसाइतिवेतिपूनेरसाःषट्पंचषष्टिःतेनप्रसंगुलस्मृतःश्रेणुलानात्रयेयनेषद्वर्षःएव
मेकस्मिन्नेवप्राणवोरवर्षोदयेयथाप्रसंगुलषट्केहादशानांसेकोतीनामुदययवमिहाह्वानामित्यभि

श्री.
ने.लो.
२॥

200

शयः यउक्तं संज्ञोत्तयोद्वादशात्रयद्वयप्रकीर्तिताः द्वादशाष्टयोदयेकालेवत्सरासेप्रकीर्तिता इति ननु चेन्नस्य प्राक-
तालस्युदय इति ततः प्रभृतिमंत्रसेवादिकार्यमित्युक्तं इह तत्तु दितस्यैवोदय उक्तः तदिनीसायकः ऊत्रमंत्रसेवादिकं
ऊर्यादित्याशंक्याह वैत्रेयमंत्रादितिः सोपि तालस्युक्तोयुनापुनः हृदि वैत्रादितिस्ततः तंत्रमंत्रादयोपि हि उक्तस्यैव
दयोधनेति द्वादशांतादये एवं द्वादशाष्टोदयमभिधाय पाष्पष्टोदयमप्यभिधत्ते प्रसंगेति त्रिंशत्तत्रिंश-
तेपरिकल्प्यते संपंचाशंगुलेह्यस्याप्राणेषष्ट्यष्टतापुनः प्रसंगेति त्रिंशत्तत्रयमित्यंगुलपंचभागेषष्टिरहोरा-
त्रः एवं संपंचभागेषष्ट्यष्टतापुनः प्रसंगेति त्रिंशत्तत्रयमित्यंगुलपंचभागेषष्टिरहोरा-
त्राणानववहात्मनि प्राणेषष्ट्यष्टताषष्टिरहोरात्राभवेतीत्यर्थः यउक्तं ह्यस्यमावच्छक्त्यंतं त्रिंशत्तद्व्योदयो भवेदिति
प्रवैवाहोरात्राणां संकलनादर्शयति शतानिषट्सहस्राणि चैकविंशतिमित्यर्थं विभक्ताः प्राणराः शक्तिव-
र्षाहोरात्र उच्यते अनेन चात्र श्रोत्राणां संपूर्वदर्शनात्संमोहोमाधुदिति वाद्याहोरात्रगतप्राणचारसंख्यामात्रात्म-
न्नावितं तउक्तं विंशतिस्तसहस्राणि सहस्रं षट्शताधिकं अहोरात्रस्तस्य षोडशैः संख्यातास्तु वरानने इति तन्ने-
वंतिथिविभाजने किं प्रयोजनमित्याशंक्याह प्रहराहर्निशा मासः कृतश्चरविषष्टिगः यच्छेदस्तत्रयः संधिः स-
युष्पायानपूजने अह्वरवीति अह्वादशाकं छेदः समातिः संधिः संध्या अयमत्राशयः यन्नाम हितित्यनेमिति
कादिवासे प्रयत्नशतैरपि पुरुषायुषेण निष्पन्नियायात्रवातदेतरेण कस्मिन्नेवाप्राणचारे प्रहराहर्निशादिक-
मेण तणमात्रमवधानात्तस्यैव योगिनः सिद्धेदिति यउक्तं युगादिषु युगान्तेषु यश्च संवत्सरोप्यय वर्षहा

२॥

दशकेवैवस्यष्टेयवर्गने स्नानयानेनयसैवपूजाहोमर्जपेनच ध्यानयोगातपोभिश्चबाह्यकालेनयत्नतम
प्रमुनोक्तेवरागेहेतुफलंलभतेमदत्त प्राणहंसगतिवारेज्ञानैकसिंस्ततद्भवेदिति यदभिप्रायेणैवाह याव
निहोत्राहुतयः सहस्रदासप्रतिःसुः पुरुषायुषेण नासंशयुक्ताः सहस्राशुतिः संपादयेद्यस्तवमार्गवित्त
श्यायनैरुक्तं नभवत्तनामैतयदंतः ताणमवधानमात्रायोगिनाजन्तकृत्यंसिद्धेदिति इदंननः प्रतिभातिय
दंतः प्राणवारेनालिकाद्यद्वांतंक्रमेणाभियायद्वित्रिचतुरह्यादिधर्ममंति क्रमेणानिष्कारणमेवदादशार्ह
यमिहितमितितत्रापिद्वादशानामैवाद्यानामुदयोतत्रयोदशानां षष्टिरेव न पुनरेकोनषष्टिरितितदधिक
स्वचोभयानभिधानमितिनकिंचित्रनिमित्तमुत्पाश्यामशितिकिमेतदितिनजानीमः अत्रोच्यतेइहतावयो
गिनाप्राणोसत्पेतद्भवेत्तामयाप्राणजयश्चयोगशास्त्रायुक्ताक्रमेणैवभवेदतएवतत्रक्रमेदजितंमात्रामि
त्यायुक्तंयथायथंनारतस्याददपर्यंततदुदयउक्तः एवेजितप्राणः कश्चियोगीयदिक्रममपहायतत्रद्वादश
नामद्यानामुदयमनुसंदध्यात्तत्रत्यनिमित्तमियादसंतमेवप्राणसजितवान् नचेहज्यातिः शास्त्रवत्संव
वत्सराणांक्रमः कश्चिदिवर्तितोयेनास्पद्यतिक्रमः स्यात् यावत्तद्विजितप्राणोयोगीयत्रामतत्रानुसंदधेत
तस्यसाक्षात्कृतंभवेदित्यभिधानीयंतश्चैवमस्तुनैवेवाकोविशेषः नचात्रयोगिनांप्राणोजितंकिंचिदयेत्ता
तरमस्ति येनक्रमेणवश्यंकीकार्यः स्यात् नचसहस्रैवाप्यंतंविहरेष्यनुसंधानंकार्यमित्यंतरासायानकल्पत
याशादशाहोदयेपिवाच्यंतस्माद्यथाशांशिकाक्रमेणविषंभक्तयत्कश्चिजीर्णविषः सत्रक्रमेणवक्त्रपिविषं

श्री.
ते.लो.
२०१

भक्तयेतरेदेवमिहापिज्ञेये एतदेवतदधिकस्याप्युदयानभिधानेतिमित्तंयवंपराकाष्टोप्राप्नोयोगीयक्तिचित्तवाउ
संदध्यातेदेवसत्तातक्रयादिस्थानेत्याक्तिचिदन्यदभिधीयतइतिनह्येतोधिकेनोक्तेनकिंचित्स्योजनेनोतरमुप
प्रणमः यदुक्तमनेनान्यत्रनष्टेष्टादयादधिकंपरीक्ष्यतेज्ञानेत्यादित्यसुनस्यत्रविंशत्यधिकोद्यत्तराप्रतिद्वया
पुक्तस्तदप्येवंप्रदर्शनपरमेवैतेकस्मिन्नेवप्राणचारेकल्पाप्यनयसंहितःसादात्कृतोभवेदेवकेनामात्रवि
रोधःयत्तद्वाद्दशाद्यानामेवाद्यानांघष्टेरेववाक्यमभ्युदयोभिहितइत्युक्तंतययपिशिशिष्याचोयंतदन्याभिधाने
प्येवंचोद्यावकाशात्तथाप्येतमेवापूर्वार्थदर्शनेनश्रोत्राणामत्रसंमोहोमाभुदितिकारुण्याद्भगवताप्राच्या
गतनाक्रमसजातीयमेवैतदुक्तमिति न कश्चिद्दोषः एवमेतः कालस्य स्व इति नृप बहिरपि निरूपयति इति
प्राणोदयेयोयंकालः प्राज्ञेकविग्रहः विश्वात्मांतःस्थितस्तस्य वाये इति नृप्यते प्राणोदय इति ग्रंथादयानो
दयेपि विश्वात्मातेहेतुः प्राज्ञेकविग्रह इति तदेवाह षट्प्राणाश्च सक्तेषां घट्टिनालीचतास्तथा तिथिस्तविं
शतामासस्ते द्वादशान्वत्सरः अष्टमस्य स्व होरां उदयदक्षिणतोय नात् पितृणां यत्समानेन न वर्षे तदिय
मुच्यते षष्ठाधिके च त्रिंशते वर्षाणां मत्र मानुषं तथेति षष्टिरेव स्वमानेनेति मानुषात्मकं वका होरा उक्तं
येत्यर्थः यत्पि अं वर्षे तद्विद्यमुच्यते येन पितृणां देवानां मय्य होरादिस्मानमेवेति भावः तस्य च पित्रस्य दि
व्यस्य वा वर्षस्य च कियन्मातमित्युक्ते मानुषं षष्ठाधिकं वर्षं शतत्रयमिति तदेव विभजति तद्वद्वादशभिर्हो
रा माससंख्यं लभ्यते तां पुनर्त्रिंशता हत्वा होराव कल्पनां वदेत् हत्वा तो वै विंशत्या सहस्रैः षट्शतेन च।

२०१

प्राणसंख्यावदेतत्र सप्तम्याद्येदं पुनः तदिति दिव्यं वर्षं द्वादशभिर्द्विजा इति द्वादशभिर्विभज्यते नात्र मानुषवर्षं त्रिंशत्
त्रिंशदात्मा द्वादशभागः मासः तामिति मासं संख्यां त्रिंशद्वाहत्वा त्रिंशद्वाहत्वा तेनात्र मानुषवर्षात्मा त्रिंशो भागः
दिव्यो होरात्रः तामिति मानुषसप्तम्याधिकशत्रयदिनात्मिका महोरात्रकल्पना एकविंशत्या सहस्रैः षड्शतेन च
हत्वा इति तथा तेन विभागः कृतेत्यर्थः एवं हि प्रतिमानुषीनालिकां दिव्यः प्राणचारो भवेदिति भावः एवमवशिष्ट
ष्टैव सर्वत्र प्रत्यहं प्राणचारो संख्या इत्याख्यातं स्यात् तत्रेति प्राणसंख्यायां पुनरित्यादावेत्यर्थः नन्वेवमपि चमेव
र्षं देवानां दिनमित्युक्तं वेतः तन्मिह तयोः साम्यमुक्तं किमत्र किंचित्सायकं प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याह उक्तं
गुरुभिः श्रीमद्देवतादौ स्वस्तिषु तदेव पठति देवानां यद्देवात्र मानुषाणां महायनः शतत्रिंशत्सप्तम्या च नृणां
विबुधवत्सरः पित्र्यं दिनं मनुष्याणां हायनमित्यविवादः देवानामप्येवमित्युक्तेन योः साम्यमेवेत्यसिद्धं नृ-
णामित्यत्र हायनानामिति शेषः न केवलमेतद्गुरुभिरेवाक्तं यावता गमोप्येवमेवेत्याह श्रीमत्संक्षेपे दशांशैः
चतुर्देवमतमीदृशे पित्र्येण तद्देवात्रमित्युक्तं कस्य एष्टतः एवं देवस्त्वहोरात्र इति ऐक्योपसंहतिः पृष्टतश्च
निपश्चात् यदुक्तं तत्र दक्षिणाचार्यनेरात्रिरुत्तरं चायनेदिने पित्र्येण तद्देवात्रमतेनाहस्तपूर्ववत् एवं देव
स्त्वहोरात्रस्तत्राप्यहोरात्रादिपूर्ववत् इति एवं पित्र्यं वर्षं देवानां दिनमित्युक्तं यदनेरुक्तं तदुक्तमेवेत्याह तेनैव
इवः श्रीमत्संक्षेपे दक्षिणादिहोरात्रादितः पित्र्यं वर्षं दिव्यदिनमनुष्याणां तादृशेण भूत इत्यत्र हेतुरुक्तिद्वयादित्येति
पित्र्येणमित्येकोक्तिर्येव देव इति द्वितीयाद्यादिशब्दाद्वरुकारोक्तिः इदानीमेतदयं जीवनेनेव युगादिव

श्री.
तेलो.
२०२

202
वै.

सामान्यारु दिव्याकां हसहस्राणि युगेषु चतुरादितः एकैकहस्यातावद्भिः शतैतेषु संथयः चतुर्युगैकसप्तत्याम-
न्वेतास्ते चतुर्दश युकांश्चादशयुगेषु चतुर्षु चतुरादितः एकैकहस्येनेषाविभागाः तेन कृते चतारि सहस्राणि ते
तायां त्रीणि द्वे द्वापरे कलावेकमिति दिव्यानां वर्षाणां दश सहस्राणि चतुर्षु युगेषु माने अवसिष्टस्य सहस्रद्वयस्य
विभागमाह तावद्भिरित्यादिना तावद्भिश्चतः सैस्त्रादिभिरेवाष्टसंथयः इति चतुर्णां युगानां मायंतये भीवान् ३
भयसीलनात् चतारः एवं कले रंगं शतं कृतस्यादौ चतारि शतानीति कलि कृतयुगसंथापे च शतानि एवं कृत
त्रेतयोः संथा सप्तशतानि त्रेताद्वापरयोः पंचद्वापरकलियुगयोस्त्रीणि गयित्वा सहस्रद्वयमित्युभयतो दिवं वर्ष
सहस्रद्वादशकं चतुर्युगं तदुक्तं द्वादशाह सहस्राणि विज्ञेयेत चतुर्युगं चतुर्भिस्तु कृतं देहि सहस्रैस्तथा क
सं त्रेताज्ञेया त्रिभिर्देविद्वाभ्यां द्वापरः सृजतः सहस्रेनैव वर्षाणां विज्ञेयस्तु कलिः प्रिये इति तथा शतानि चत्वारः
विकृते द्वादशैतश्च कीर्त्तिते त्रेताशतत्रयं ज्ञेये द्वापरे तशतद्वयं कलौ चापि शतं ज्ञेये संथामानमिदं सृजमिति त
इति मन्वेताः तत्रेति ब्राह्मेऽपि चतुर्दशेति तेन प्रतिमन्वेतरमेकैकइंद्रः संहारं यातीत्यर्थः तदुक्तं दिने नैकेन त्र
ह्मण ईडांश्चैव चतुर्दश राज्ञो कृता क्रमायांति मन्वेतराय वस्येति अतएवानेन संहारविजतया अपि अवर्क
शादतः तदाह ब्रह्माहोते कालवक्त्रे ज्वाला योजनलक्षणी दग्धालोकत्रयं धृमात्तत्तत्स्वापये त्रयं लोक
त्रयमिति निरयेभ्यः प्रभृतिभिर्भूवः स्वः पर्यंतमित्यर्थः यदुक्तं सा देहेन्नरकादे विपातालानि समंततः त्रीणि
कांश्चैव दहति भूवः स्वः पदंतकानिति अयदिति महजनस्तपः संज्ञं नवसर्वेषां भवने शराणां मथो य एव स

२०२

उत्सृष्टि संहारकारितं श्रूयते वक्ष्यते च प्रस्तात तदिदं पुनः कस्मादस्योक्तमित्याशङ्क्याह निरर्थेभ्यः पुराकालव
क्ते व्यक्तिर्यतस्ततः विधुरयः स्थितो पीशा इति रौरवं मतं अस्याखल निरर्थेभ्यः पूर्वसृष्टिरिति तदथो वक्ष्यानेन तत्त
दपकर्षात् अतश्च तदयः स्थितोपि विधुर्याय कत्वात् ऊर्ध्वमपि संहारादौ स्वामीत्यर्थः न चैतदस्माभिः स्वायत्तमे
वोक्तमित्याह इति श्रीरौरवं मतमिति तदुक्तं तत्र नरकानामयः पूर्वव्यक्तिरस्योपजायते सर्वस्यानोपि संस्तम
दयः स्य इव इव लक्ष्यत इति न केवलमेवं विश्वमास्तेयावदेकार्णवी भवेदपीत्याह ब्रह्मनिःश्वासनिर्धूते भस्म
तिस्रेदवारिणा नदीयेनासृतं विश्वं तिष्ठेत्तावन्निशागमे न प्रययेवं तमदातेषां भवनानीमीश्वराः तद्वामिने वा
जीवाः कृत्रासते इत्याशङ्क्याह तस्मिन्निशावथो सर्वे पुद्गलाः सूक्ष्मदेहगाः अग्निदेवो विता लोके जने सुर्लया
केवलाः कृष्णोऽहो हकाद्यास्तु क्रीडन्ति महदालये सूक्ष्मदेहगाः पुर्यष्टकद्रुणाः तशाद्यो व्यतिरेके शतएव क्री
डन्तीत्युक्तं निशावथे पुनः किं स्यादित्याशङ्क्याह निशावथो पुनः सृष्टिं कुरुते तामसादितः तामसादित इति
यदुक्तं प्रथमं तामसी सृष्टिं करोति तमसो कदा मित्यपक्रुष्य तमोरजः समावेशात्मानवान्ससृजे पुनः रज
सत्तममाविष्टः सृजेन्मुनिवरे श्वरान् गतनिद्रः प्रबुद्धः समन्वाविष्टो जगत्पतिः सृजेदेवांसलोकांश्च पूर्वस्यै
व व्यस्येति एवं प्रत्यहं कुरुते मन्वन्तराष्टाविंशत्यात्मका होरात्र कलनया स्वकवर्षशतानि तस्य संहार इत्याह स्व
कवर्षशतानि तस्य स्यस्तद्वै सवदिनं रात्रिश्च तावतीत्येवं विल्लरुद्राशताभियाः क्रमात्स्वशतानि तेषु नष्टपत्य
शोऽलोपतः एतदेव यथोत्तरमिति दिशति तदित्यादिना तद्वास्ववर्षशतं संश्लोपत इति संश्लोपमवधिं कृत्वा ते

श्री.
ते.ला.
२॥३

203

नतत्राशाद्दृष्टांशोपिनशतीत्यर्थः तदुक्तं विस्मयतद्दिनेप्रोक्तं रात्रिर्वैतत्समाभवेत् अनेणपरिमणोनतस्याहेतवविधीयते व
र्षाणां च शते पूर्णे सोपियाति परेलयं विस्मरायुर्यदेवोक्तं रुद्रस्यैतद्दिने प्रिये इति तत्सराणां शते पूर्णे शतरुद्रदिनत
यात् सोपियाति परं स्थानं इति शतरुद्राश्च देवेशाद्यानां शतात्पये ये प्रयोति परंतत्तैततोऽं च विनशतीति च अं
उनाशाश्च कालाग्निरुद्रस्यापि नाश इत्युक्तमिदं यदुक्तं ततः कालाग्निरुद्रश्च कालतत्तैलये ब्रजे इति व्यक्तांतरः
सपीयमेव वावस्येत्याह अर्थाद्यव्यक्ततत्त्वाते धित्वं वर्षं शतकृमात् दिनरात्रिविभासाः स्यात्स्वस्यायुः शतमानतः ए
वं वावस्यया व्यक्तस्थानां कियन्माने दिते भवेदित्याशंकाह ब्रह्मणः प्रलये लास सहस्रे रसाग्निभिः प्रवक्तव्ये
षु रुद्रेषु दिने रात्रिश्च तावती रसाग्निभिरिति षट्त्रिंशता ब्राह्मण इति बुद्धितत्त्वस्य ब्रह्मणो गुणतत्त्वशतरुद्रदि
नो जे संहारस्तद्दिना देवेव सृष्टिरिति तदीये हेतस्य सषष्टिशतत्रयं प्रलये लासा भवेति तेन च श्रुतेन गणिताः षट्त्रिं
शत्सहस्रसंख्याका भवेयुरित्युक्तं साग्निभिः प्रलये लास सहस्रे रिति तावद्गुणपरीमाणं च गुणतत्त्ववासिनां रुद्रा
णामायुर्यदव्यक्तस्थानां दिनमित्युक्तं सव्यक्तस्येषु दिने दिने रात्रिश्च तावतीतीति यदुक्तं षट्त्रिंशत्सहस्राणि
ब्रह्मणां प्रलये द्वाः अव्यक्ते च दिने प्रोक्तं रुद्राणां तन्निवासिनामिति अस्याश्च अवस्थायाः शक्तितत्त्वाते अविशे
षेण व्यक्तांतमेव मतिदेशस्येदं मेव प्रयोजनं यदत्र गुणतत्त्ववर्तिरुद्रा गुरपेत्तया दिनमाणास्य संख्याने यत्प्रमत्त
मिति अत्र च सृष्टि संहारादौ कस्याधिकार इत्याशंकाह तदा प्रोक्तं रुद्रस्यात्तात्तात्ते हारुद्रा मयः सर्वे रुद्रास्त
यामुले मार्या रभाधिका विणः अव्यक्ता एव सा विविंचा श्री कंदे नमदा मते साक्षात्त विविंचादिसुखेन युतस्तद

२॥३

नीविर्विवाहभृतिप्रकृतिगर्भाधिकारिणः सर्वयवतत्रद्रुवने चरत्पारुद्राश्रयात्तावो मूले प्रकृतितत्त्वेषु कंदेन मत्स्य
ते अर्थास्त्रीकंदनाथमेव नायकतया प्रथानीकृत्यतिष्ठेतीत्यर्थं यदुक्तं प्रजाः प्रजानां पतयः पितरो मानवैः सह सां-
त्वज्ञानेन ये सिद्धावेदेन ब्रह्मवादिनः कंदः समानि चोक्तो बुद्धिस्तद्देवताः प्रिये अस्मिन्तिष्ठेति ते सर्वे परमीषास्थयी
मत्तइति ननु महाकल्पस्य पर्येते ब्रह्मायाति परेलयमित्याद्युक्ता तस्य परशिवे लय उक्तस्तत्त्वममावासे इत्याशंक्याह
निष्ठतायः स्वकर्मादिब्रह्मातत्राथेयियः न भोतत्ताधिकारे तद्देवे शिवी भवेत् स ईशो वांतरलयस्तत्तयो रूष्टि
रुच्येते यद्यसाववृत्तपरशक्तिपातस्तदुद्योनिष्ठतर्कमतया भोगाभावात्तत्र भोक्तान भवेदित्यत्रैवास्ति अन्यथा पुन
र्यदि ज्ञानी साक्षात्कृतात्मतमः स्यादधिकारनिष्ठमनंतरे स शिवी भवेत्तदेकात्म्येनैव प्रसूरेदित्यर्थः एवमन्यथा
मपि ज्ञेये श्रवांतरलय इति ब्रह्मांतरलयस्योक्तत्वात्प्राप्त्यंतरलयस्य च वसमाणत्वात् न त्वत्र बुद्धितत्त्वस्थिता बोद्धा य
णेष्वाहरता स्थिताः स्थितावेदविदः पुंसित्वव्यक्तेषां चरात्रिका इत्याद्युक्त्या केचिदात्मनो भक्ताः संभवन्ति केचिच्चिद
वदास्तत्त्वमविशेषेणैवाकृतं तत्तये रूष्टिरुच्येते इति न हि मुक्तानां पुनः संसृतिः स्यादित्याशंक्याह सांत्ववेदादि
संसिद्धां श्रीकंदस्तदहं श्रुत्वा सृजत्येव पुनस्तेन न सम्यं मुक्तिरीदृशी इदानीं पूर्वोक्तयेव नीत्या यथा तरे वृद्धिर्गुणेण
दिनादिव्यवस्थामतिदेशद्वारेण दर्शयति प्रथान इत्यादिना सामानस्येति तं प्रथाने यदहोरात्रैव वर्षाते विभोः
श्रीकंदस्यायं रत अदिनं कंचुकवासिनां तत्त्वमात्रियतिः कालो रागा विद्या कलेः समी योऽन्त्या संलयेतेषां माय
गोहनि कंदिनं तदिदं प्रत्यये विष्टं मायया प्रविलीयते क्षीणयोनि शिता वत्पाराहणशः सृजेत्सुतः एवमव्यक्तका

श्री.
ते लो.
२५

लंतपरोर्येदंशभिर्जहि मायायास्लाक्तीरात्रिर्भवेत्तलयपवसः मायाकालपरार्थनोणयित्ताशतेनत ऐशरोदिवसेना
दः प्राणात्मात्रसृजेजगत तावतीचैस्त्रीरात्रिर्यत्रप्राणः प्रशास्यति ग्रहोयत्रगुणमिति तत्रवर्तिरुद्रायुरपेक्षया ब्राह्मः
प्रलयोत्सासदासमृत्तिसहस्रसंख्याकं तज्जमिति वक्ष्यथिकेनशतत्रयेणगुणयित्तेत्यर्थः एतदिति वर्षशतपरीमाणं
श्रीकंदीयमायुः कंचुकवासिनामित्यर्थान्नियतितत्रस्थानां वामदेवानां नतकालतत्त्वाधिगतानामपितदपेक्षया
हिकालतत्त्वादीयथोत्तरं हृद्गाहिकवस्था संभवेत् अतएव क्रमादन्वोन्यं लयं योतीत्युक्तं प्रागमोप्येवं ततो नियतिः
कालोचरागोवियाकलातथा परस्परं लयं योजिकमात्मैवं स्वमानतश्चित्तेषामितिकलातत्रस्थानां महादीवादीनां
नतसर्वेषां कंचुकवासिनां तथा त्वेहिगाहनिकेदिनेष्वव्यक्तसंख्यामयेत्सपेक्षदशस्थाना वस्थितेन दशगुणेन परा
र्थनवक्ष्यमाणं च गुणो न संगतिमियात् तत्सर्वेषां मेव कंचुकवासिनां यथोत्तरमायुषो हृद्गागाहनिकनिकस्यदि
नस्यानवच्छिन्नसंख्याप्रतिपादनार्थमेवं वक्ष्यमाणं संगच्छतेऽप्यलंबजलागणनात्तं ग्रंथविस्तारभयान्निविलेति
स्वयमेवाभ्युपगतावयामिति वक्ष्यमाणं समनायो जहीति गुणनयेत्यर्थः यदुक्तं प्राथानिकपरोर्येन दशथागुणः
तस्य च ईश्वराः क्रुतेरुष्टिं संहरेष्वपुनः सृजेदिति अनेन चात्रोत्तरोत्तरं कालः प्रकृष्यत इत्युक्तं स्यात् एवमुत्तरत्रापि
ज्ञेयेनादश्नित्यर्थं हिरुक्तेष्वप्युपगतया तदस्वभावः ईश्वरः प्राणात्मेति प्राणप्रमात्तत्वात् प्रप्राप्यतीत्यर्थं कथं प्राणस्यैव
थात्यामावात् विष्णुमिति तस्याप्यहंतायां विष्णोतेः न केवलमत्र नादात्मनः प्राणस्यैव प्रशमोयावहिंदायात्
मिकायाः संविदोपि भविष्यतीत्याह प्राणगर्भस्य मयत्र विष्णोसौ प्रमावर्तना प्राणो ब्रह्मविलेशोते संविदाप्य

२५

वशिष्टान्ते प्रशोषिकातोषेतस्याः सूक्तसूक्ततरोलयः गुणयितैश्चरंकाले पुरार्थानां शान्तेतत सदाशिवेदिनेरावि
मेहाप्रलयपवच सदाशिवः स्वकालोत्तेविंदुर्ये इति शोधिकः आक्रम्यनादलीयेतगदहीत्वासचराचरं नादेनादे
ब्रह्मात्मभिन्नाब्रह्मविलेहयत् शक्तिमत्तलयेयातिनिजकालपरिसरे एतावच्छक्तिमत्तलयेविशेषेयत्वह
निशं शक्तिसकालविलयेयापिन्यालीयतेपुनः व्यापिन्यातदिवारात्रलीयतेसायनाश्रिते दिनेराविश्रुतका
लेपरार्थगुणितेपिच सोपियातिलयंसायंसेहैसामानसेपदे महाप्रलयइतिचुद्धाधुनेपिसंहवणात्ततइत्तं
ततः सदाशिवोदेवः स्वमानेनचसंहरेत् सृजतेचपुनश्चयथात्मीयेदेवहर्षुवे महाप्रलयपवाक्तः सादास्वो
तदिनस्येति विदुंचैवार्थचंद्रंवेभिन्नाचैवनिरोधिकं नादतत्तलयेयातिगदहीत्वासचराचरं नादोतसृमेति
नादोतभूमिकामासायेत्यर्थः यदुक्तं नादः सौषमगमार्गेणभिन्नाब्रह्मविलेप्रिये शक्तिमत्तलयेयातिशक्ति
तत्रदिनस्येति एतावदितिसदाशिवायुः संख्यातेतदिति शक्तिलयकालः परार्थकोत्साइति यदुक्तं शक्ति
कालपरार्थस्यकोटिथागुणितस्यच अनाश्रितस्यदेवस्यदिनेमेकंप्रकीर्तितं सोपीत्यनाश्रितः तदुक्तं अनेन
परिमाणेनपरार्थगुणितेनच सोपियातिपरंस्थानेकारणं समनाअयमिति नत्वेवसमनायाअपिलयः क
स्मान्नोच्यतेइत्याशंकराह सकालः सायंसेतः स्यान्निमोक्तलः कलात्मकः यत्तत्सामनसंइत्येतन्नाम्यब्रह्मति
सुगं यतः सविष्कलनाकारीकालः समानाख्येयंकलाशक्तिस्तदात्मकोतएवनिमोनहस्याः समना
त्वायाः शक्तिर्महाप्रलयेपिनाशइत्यर्थः यदभिप्रायेणोक्तं शेषः पुरुषोमायानित्यमित्याहुक्तं अतएवशुचि

श्री.
ते.लो.
२५

205

आदेरनाश्रितोतस्यविश्वस्याभेदात्तनासास्येनावस्यानात्तास्यसाक्षात्प्रमाणेयः अतएवभेदप्रयाभावादकल्पः कल
यितमशक्यस्यर्थः शक्त्यंतद्विविधसंज्ञाद्वैतसकलौयमाणवर्गः संभूयसमनायामेवास्तिइत्याह यत्तत्तामनसं
इयंतद्विचक्षणं साम्यमिति नैवमपिभेदवादिवदिदं परस्माद्ब्रह्मणोतिरिक्तमित्युक्तं ब्रह्मेति यत्र ब्रह्म रूपमेवेत्यर्थः
तदुक्तं सकलः साम्यसंज्ञाजनमस्तुभयापहः तस्यापार्थम्यमेयस्तु कालः स्यात्परमाविधिः नित्यो नित्योदितं
देविग्रकल्पश्चनकल्पतेति न केवलमत्र प्रलयावसरे विश्वस्यावस्थानमेव यावत्तद्विद्वत्प्रीत्याह अतः सामर
साक्षात्तात्त्रिमेवोन्मेषमात्रतः तदादिकं परार्थोत्तरं वैवाचनिकदितं निमेषोन्मेषमात्रतइति सदाशिवेश्वर
दशामपि प्राधान्यादित्यर्थः सचायः कलयेत्सर्वं व्यापित्वा यथराविधिभिः तदादिभिः कलाभिश्च देवाध्याने चरा
चरमिति अतएव चान्यै रसंख्यास्वप्रक्रियामजानानैः शक्त्यंतं महाप्रलये द्वैतसलयेयमाणवर्गः प्रलयोतकु
र्थाध्वसवस्थितेरभिधानात्परशिष्टं शिवतत्त्वमेवासादयेत् तदासादनमेवसक्तिः तदकमेण सर्वं समनायास
मेवसासिद्धेदिति किं शास्त्रावष्टानदिनेत्यादियश्चेदितं तदुक्तानोपदत्तमेव न हि शक्त्यंतं प्रलयेप्येव शिवत
त्वेपवावस्थानं समनायामेवमभिधानात् समनोतं वराहो ह्येषा जालमनेतकमित्याशुक्तातदेते च वैथणवे
तिकोनामतत्रसुतैरवकाशः नचैवमपिशंभुवत्समनायाग्रपि नित्यत्वावभेदवादततिर्भेदमेवाधिकृतसु
ष्टिप्रलयादिबवहारस्योपानात् वस्तुतः पुनरभेदवादचर्चाप्रतिपदमिह दर्शितादर्शयिष्यते चेत्तलंबहुते
एवमुक्तवत्समाणपरिमाणेपियोगित्याः सांख्यायाः क्रमेण रूपं दर्शयति दशशतसदस्युतं लक्षं नियतित्कं

२५

दिः सार्वदंष्ट्रं त्वर्धनिखर्वंशं त्वज्जलधिस्थं तमपराधं य अज्ञेति यं जलधीति सागराः नन्वेवमवस्थानमे
षोकं यस्यादितांशं काह इत्येकस्मात्प्रभृति हि दशाथाक्रमेण कल्पिता एकादिपरार्थो जेष दशस्यिति
ब्रूयात् यत्तु एकं दशगुणं पूर्वदशं शतं गुणं ततश्च शतं दशगुणं कृत्वा सहस्रं परिकीर्तितं सहस्रं दशथा
वेवमयुतं तद्विकीर्तितं दशायुतं तद्विकीर्तितं दशानि तद्विकीर्तितं दशानि च कोटिः स्यादशकोट्यास्तद्विकीर्तितं
श्रुतं दैर्दशभिर्द्वंद्वं त्वर्धं दशभिरेव तैः दशभिस्तन्निखर्वं तशोकः स्यादशानि तद्विकीर्तितं शोकभिर्दशभिः पंचदशपमं
तिसागरः सागरेर्दशभिर्मध्यमंतस्तैर्दशभिः स्रुतः श्रुतं दशाहं कृत्वा परार्थं तप्रकीर्तितं एवमष्टादशानि
स्थानानि गणितस्य तिति एवमत्र सृष्टिप्रलयानामनेपि गौणमुख्यभावे दर्शयितुमाह चत्वारपतेप्रलया
मुखाः सर्गाश्चतस्रः भूमूलत्रैशाशक्तिस्त्यास्तदेवांचतस्रं यं मुखाश्चत्वारं तराणामनेतानां प्रलयाणां
चत्वारो जमीवात् तत्तला इति तेषां प्रलयानां सर्गाणां चतस्रः पृथिव्यादिभेदचतस्रं यत्तु अंशाश्चतस्रः
तदेवेति भूमूलादि तद्विकीर्तितं निजशक्तिवैभवभरादेचतस्रं यमिदं विभागेन शक्तिर्मायाप्रकृतिः पृथिवीति प्र
भाक्ते प्रभुनेति अत्रैव सृष्टिं संहर्तुं विभागमपि दर्शयति कालाग्निभुवि संहर्ता मायां तं कालतत्त्वाद् श्रीकंदो मू
ल एकत्र सृष्टिं संहारकारकः तल्लयावांतरस्तयदेकसृष्टिलयेति श्रीमानद्यौरः शक्तं ते संहर्ता सृष्टिं कृत्वा सः स
हर्तान प्रनः स्वष्टातद्विब्रह्मादीनामेव हि पूर्वमुक्तं कालतत्त्वादिना कालतत्त्वाधिपः श्रीकंदः यत्तु एकवीरः शि
वोदश्च श्रीकंदः कालमाश्रितः इति श्रीकंद इति वाक्येन एकत्रैति त्रिषु पियो ज्ञे तल्लय इति श्रीकंदकन्दकः संहारः

श्री.
ते.लो.
२६

206

यदाविष्णुः पिष्टयिष्यादिषु स्थानेषु परापररूपसामधिगमः श्रीकंदनाथ एककः सृष्टिसंहारकारकः यदुक्ते श्री.
कंदनवपरयामूर्त्तौ कालगिरुच्यते इति तथा त्रिष्टेवसे स्थितो रुद्रः कालरूपी महेश्वर इति शास्त्रेन इति शुद्धा।
धृति तदुक्ते तदर्थे शुद्धमधाने यावत्कर्मजगोचरं तत्सर्वं संहरेद्देहमचोदोदरनाशन इति न केवलं शास्त्रेन प्र।
लयस्यैव महत्ते यावत्तदष्टे रपीत्याह तत्तदष्टौ सृष्टिसंहारानिः संख्याजगजो यजः अंतभूता तथा शास्त्री महाश।
क्रिरुदाहता ननु पृथिव्यादि तत्र प्रलये येव तत्रिवा सिनामा एतानां वावस्यसि व किंतु सेशराणां न वेत्याशंक्य
ह लये ब्रह्माहरी रुद्राशाता न्यष्टकपंचकं इत्येतो नं क्रमाद्यो निलयं मायां तके धृति माया तत्ते लये तेने प्रया
ति परमं पदं शुद्धाद्यवा वसिजानां पुनः किं परमं पदमित्याशंक्याह मायोर्धये स्थिता धस्यास्तेषां परशिवे ल
यः तत्राणौ पाथिका ज्ञेया लये भेदे परे विदुः तत्रापीति परशिवे यो विदुरिति न पुनरस्माकमिदं मतमित्या
शयः नन्वेवमपहृतेषु पुनः सृष्टेः तत्र केवामधिकारशंक्याह एवं तां तेषु रोवर्गे लये सृष्टेः पुनः यरे तत्स
यका शिवेष्टा वा तस्या नमधिपते तत्सायका इति लो कथमिणामारोप्य मते भवनभर्तरीत्यादि तानि दू।
पितामह्यादि क्रमेण प्रेषित तत्र बुवने सूर्या शिवेष्टा इति तदिच्छामात्रा नुग्रहीताः नन्वेवमप्येषां ब्रह्मादि
शास्त्रप्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशंक्याह ब्रह्मादीनामपरस्यैव शक्तिस्तो यत्र पातयन् स ब्रह्मविस्तरुदाया।
वैष्णवादेव तः क्रमात् अत इति शक्तेः तदुक्ते ब्रह्मा च वैष्णवी शक्तिमधिकारयदे गताः यंचा धिति एतान्ते
नेतत्संज्ञां संप्रपद्यत तदधिकारं कुरुते इच्छयां परमात्मन इति ननु ब्रह्मादीनामयदि शिवस्यैव शक्तिस्तत्तः

२६

यमसावसेयायायेनायंत्रलेख्यते नसुन्दरीयथमस्यान्यत्रान्यः संभवेदित्याशंकाह शक्तिमते विहायान्यं
शक्तिः किं याति नृशं ह्यादितप्रचिताशेषशक्तिरेकाशिवस्तथा नस्तत्त्वित्वतत्ताणं शक्तिमते विहायान्यं
आदिलक्षणं शक्तिर्यातीत्येवंविधमुक्तं किं तन्न त शक्तिस्त्वित्तत्वेपिकां चित्वाक्तिं प्रकाशयकां चिश्चप्रकटीकृतै
कयवशिवस्तथाब्रह्मविस्त्यायात्मनादभासते इति ननु प्राणस्य परं तत्त्वं प्रत्युपायतमस्तीति प्राणपात्रे तत्तद
नभिधायतदाश्रयेण सृष्टिर्मेहारादीनामेव स्वशपमुच्यते तत्तिमेतदित्याशंकाह एवंविस्तरप्रलयः प्रा
ण एकत्र निष्ठिताः सोपि संविदि विश्ववत्त्वात्रेनेयवर्जिते चित्कात्रमेव देवी च सा परा परमीश्वरी प्रष्टात्रिंशः
अतत्तत्त्वं हृदयं तत्परापरं संविदीजिततत्तन्नीलाद्याभाससंभिन्नायां परिमितात्मरूपायां चित्कात्रमेव चाष्टा
त्रिंशत्तत्त्वं इत्येतदप्रपञ्चोपादयिष्यते इति नेह्यायस्तेनात्स्ये मेवास्य चित्कात्रविष्णोतत्त्वं यद्वा प्रादेनालि
कादिषष्णहोदयोत्तलयोदययो चित्रमिति तदाह तेन संविन्नमेवैतत्त्वं दमानं स्वभावतः लयादय इति
प्राणोषष्णहोदयकीर्तने संविन्नमिति येनामलयोदयास्तत्त्वं चित्कात्रमिति एव संविदधीनमेव सर्व
मेतत्कालीयै चित्रं न पुनरस्वधीने किंचिद्रूपं बहिरस्तीत्युक्तं स्यादतथाह इह्यामात्रप्रतिष्ठेयं क्रियावैचि
त्र्यवर्चना कालशक्तिस्तन्मोहादेनैतस्यानियतं वपुः नैतस्यानियतं वपुरितितथा नैदियत्रैकवषकोदयः
स्तत्रैवाहोदयः कथं भवेदिति भावः तत्र कथमनियमितस्यापि कलांशस्यैतत्त्वेनादभासो भवेदित्याशं
काह सप्तमस्तेनया सप्तमैस्तेनैकप्राणोचरे समोथो विस्वसंहारसृष्टिक्रमविवेचने मितोपि किल कालोऽपि

श्री.
तं.लो.
२०६

207

विततत्वेन भासते यत्रा योस्वाप्नीमेव दशांता ग्रहात्वेन परिकल्प्य द्वितीयोऽस्य प्रत्वेन कश्चिदभिमन्यते स सप्रसन्न उच्यते
एवं स प्रवेदियुक्तं शक्तं मिते पिकाले वैतत्वेनात्मभास इति सप्रसन्न प्रसन्न दशांतां तत्र हि ज्ञात्वा मात्रमपि मोहादौ चिर-
स्थगाऽसूक्ष्माह मासमित्याय भिमानोदयः संकल्पगोचर इति स्मृतं त्रिकल्पादौ तत्र हि ज्ञात्वा नैव कल्पपरिकल्प-
नमपि प्राक्तं समाया विजि विषयसाक्षात्कारात्मनि विषयसंहारसृष्टि क्रमस्य विवेचने समनेतरोक्त कालीय प्रमेयसं-
कल्पना उद्भावि स्यः एतच्च कालीयं वैतत्वं स्वरूपं दृष्टत्वेनापि वैचित्र्यमेयादित्याह प्रमात्रभेदेभेदेयुचि ज्ञो विततत्वा-
नसौ प्रमेनेतत्त्वप्रादावनुभूतमिति प्रमात्रे तैर्कीकारेण विततिस्त्वाभासः मयैवैतदसाधारणं नानुभूतमि-
ति वा इदानीं प्राणायामेव कालविभागमपानेऽपि दिशति एवं प्राणायामकालः क्रियावैचित्र्यशक्तिः तथा-
पानेऽपि हृदयान्मूलपीठे विसर्पिणी यद्यपि द्वादशांता उद्देतमपाने कालवैचित्र्यं संकृतं तथापि हृदयान्मूलगो-
प्रसरणेऽप्येव प्राथास्यमित्येव सुक्तं न उक्तं अपानस्यापि संचारेऽपि तेऽयं सुविस्तृता गुदेऽप्यवततो वायुरथ स्नात-
ययाति हीति नन्वत्रापि प्राणवत्कालवैचित्र्यं किं संचेत्यनेन वेत्ताशंकाह मूलाभिधे महापीठे संकोचप्रवि-
कासयोः ब्रह्माद्यानां श्रितोऽज्ञानो चिन्तती सृष्टिं संहती रामभीवाज्जवायददित्यादि प्रायत्तयुक्त्या जन्माथारो-
दितायाः शक्तिर्यो संकोचविकासौ तौ ब्रह्मा यना श्रितोऽज्ञानस्य विषयसृष्टि संहारादौ योगिनामनुभसिद्धा वि-
सृक्तं चिन्तते सृष्टिं संहतीति ननु यथैवं तत्सर्वं प्राणोदयपवप्राथान्येनैतत्कस्मान्निर्दिष्टमित्याशंकाह श-
स्य यद्यपानोऽपि संचरति किं तसौ प्रदेययत्नो यत्नेन योगिभिः समुपास्यते ननु यद्यत्र ब्रह्मदीनां कारणं

२०६

नोऽसृष्टादिसंभवेऽतस्तत्र कस्यावस्थानमित्याशंक्याह । तत्कंशानंदसंकोचविक्रमहादशांतगाः ब्रह्मादयोनाश्रि-
तोताः सेव्येतेत्रसंयोगिभिः द्वादशांतः शक्तेरुदयविश्रान्तिसंयोगिभिरित्यंतं सावधानैर्न सामान्यैस्तेषाम-
पानस्यावेययत्नतया तत्सेवनस्य यत्नसाध्यात्वात् ननु व्यापकतादेर्मांसरतपवसर्वत्रावस्थानं सिद्धमित्यत्र वि-
शेषाभिधाने किंप्रयोजनमित्याशंक्याह । एते च परमेष्ठानशक्तिनाद्विषयवर्तिनः देहमण्यश्नुवानास्तत्कारणा-
नीतिकामिके तत्कारणानीतितस्य देहस्य कारणातितत्तदधिष्ठानद्वारेणोत्पत्तिरिति मित्तमित्यर्थः कामिकी-
यमेव ग्रंथं पठति बाल्ययौवनवृद्धत्वविधानेषु पुनर्भवे मुक्तेच देहब्रह्माद्याः षडधिष्ठानकारिणः तद्वात्स-
ल्येणोधिष्ठानकारित्वेयावन्सक्तावनाश्रितस्येति ननु सदर्शने मुक्तेः किमनाश्रिताधिष्ठानं युक्तमित्याशंका-
ह तस्योत्पत्तिरपरादेवी यत्र युक्तो न जायते अनेन ज्ञातमात्रेण दीप्तानुग्रहकृद्देवत अंतरितियुक्तमुक्तं षड्विधागा-
त्सममेलय इति युक्त इत्यर्थाद्गुरुणा योजितः तत्त्वपानस्य कालवैचित्र्याभिधाने प्रकांते किमनेनोपदिष्टेनेत्या-
शंक्याह समस्तकारणोपहासपदे सुविदितेयतः प्रकाराणं शिवे विंशायतनद्विसंस्काराणां हेतु इति स्पष्टं ताते ।
सावसुपादेये विश्रान्तिर्भवेदिति भावः ननु प्राणकृमेण द्वादशांतं परः शिव इत्याशु क्त्वा तत्कारणोत्पत्तेन-
तत्र शिवे विश्रान्तिः स्यादित्याशंक्याह अथो वक्तुं हि देहैतकलं कैकांतशांतनं स्तीकृत उपसायां येनोर्ध्वपर-
उंबरः यत्र नामापानस्य विश्रान्तिस्तदिदं देहकलं कपहमथो वक्तुं षष्ट्युपायाः त्रयो योगिनी वक्तुमिच्छन्ते यतो-
यमद्वैतार्थापदेशो नो रहस्यशास्त्राणां मुदयः येन द्वैतापहतेन हेतुना तत्र विश्रान्तिर्भाजामूर्ध्वपरउंबरः शास्ये ।

श्री.
ते.लो.
२८

२०८

शिवानेदैक्यनपरिवेकात्पुलसेदित्यर्थः नन्वेवैवविश्रान्तिः किं प्राणवत्तत्वादिभूमेव भवेत्तामयापीत्याशंकाह
प्रजापानोदयेप्राग्वत्तत्वाद्दोदययोजनात् यावत्कृवीततत्त्वादिभूक्तोऽलविभागतः युक्ततत्त्वात्प्रणमेऽलविभा
गतश्चित्ततत्त्वादेराभ्यस्यद्वादययोजनोयावत् प्राग्वत्प्रजापानोदयेर्यायोजनोऽकृवीतयेनैवविश्रान्तिः स्यात् न
केवलमेतदपानेयावत्तत्त्वात्मानेपीत्याह एवंसमानेपिविधिः सद्विज्ञानेषुनादिषु संचरन्सर्वतोदिक्कंदशथैवविभा
यते द्वादीषुहृदितासामभिवाक्तेः वस्तुतस्तत्तासो नभेरुदयः यदुक्तं नाभ्ययोमेकुकंदेवस्थितावैनाभिमथा
तः तत्साहिनिर्गतातासस्तिर्यङ्मथः प्रिये चक्रवत्संस्थितास्तत्रप्रथानादशानाज्यइति समानस्यापिमुत्तया
दृष्टानाभिरेवस्थानं यदुक्तं यदुदेनाभिकेदेवसर्वसंयोजथैवच प्राणद्याः संस्थितास्येते इति तन्नेवेव्यपदेशस्य
किंनिमित्तमित्याशंकाह दशमुखामहानाडीः पूरयेन्नेवतद्गतः नासंतराश्रितानाडीः कामेदेहेसमस्थितिः मु
खाइतिप्रथानाः तदुक्तं इतिचिंतालाचैवसप्तमणाचतुर्तीयका गंधारीहस्तनिष्ठाचपूषावैवार्यमास्तथा श्लेष
साकुरुश्चैवशंखिनीदशमीसहता पताः प्राणवहाः प्रोक्ताः प्रथानादशानाज्यइति तद्गतइतिजडेदृष्टपदास
प्तिसहस्रसंख्याकाः नासंतरेजितउपमेदृष्टाणि यदुक्तं द्वास्तमसिहस्तसाणिनासस्ताभ्योविनिर्गताः पु
नविनिर्गताश्चान्याश्राभ्योपन्याः पुनः पुनरिति अतएवदेहेसमननात्समाननामायमित्युक्तेसमस्थितिरिति
नवयदिनामायंदशानाडीराक्रम्यवर्ततेतावतास्यकिमायातंयेनदशयानमुच्यतइत्याशंकाह अष्टासदि
वदलेषेवकामेस्तदिकतेः क्रमात् चेष्टितायपि कर्वाणेगौडः सोम्यभ्यासते तद्विकतेरितींद्रादेः चेष्टितानीति

२८

स्तेभादिदृष्याणिरोद्दोषायादौसौम्यश्चकारुणादौअतएवपुंसोप्रतिक्षणोकोथहर्षोधाविर्भावः यउक्तं पयस्याष्टद-
लयेत्यंतनयेभोगभुक्तादा संस्थितःसर्वगोप्यस्मात्कारणात्प्रतीयते येनाश्विषयान्दृष्टाविचारयजिसाद-
रं शोकःकोपोविषादोवाविस्मयस्तापएवच हर्षोवाप्यथसंचित्यहृदयेनैवभावतिइति एवमस्य सर्वत्रसाम्ये
नावस्थानेपिमुत्पत्त्यादृष्टानात्रयएवचारइत्याह सएवतारीवितयेवामदक्षिणामथगो इंदुर्कागिनमयेमुखेव
रंस्तिष्ठत्यहर्निशं नाजीवितयइतिइजपिंगलासुषुम्णात्मिके यउक्तं दक्षिणोत्स्थितःसूर्योवामेसोमोविराजते पा-
केप्रकाशकत्वेचमथस्यश्वेवपावकइति यउक्तं दशानांत्तपरं देविनाडीत्रयमुदाहृतं विंडनादात्मिकेत्वेवम-
थेशक्तात्मिकासूतेति नन्वत्रकथमसौअहर्निशंचरन्नास्तेत्याशोक्ताह सार्धनालीद्वयंप्राणशतानिनवय-
त्स्थितं तावद्वहन्नहेसात्रचतुर्विंशतिथाचरेत् षट्प्राणश्चषकस्तेषांषष्टिनीलीतथातिथिरित्यायुज्यावाया
यांचुदियासंतःप्राणचाराणोसषष्टि त्रयमुदियादितिवासेनसार्धेनचट्टिकाद्वयेननवशतानिवहन् षष्टि-
चट्टिकात्मवायमहोरात्रं चतुर्विंशतिभिः प्रकारैरर्थात्स एवसमनश्चरेयेनात्र सषट्प्राणसहस्रैकविंशत्यात्म-
कप्राणचाराश्रयेणचतुर्विंशतिः संक्रातीनामुदियात् यउक्तं चतुर्विंशतिसंक्रांतः समथातोः स्वभावतः श-
तानिनवचहंस एकामेकांहेत्तदेति बोधेवैवत्तहोरात्रेअथात्मवरानने चतुर्विंशतिसंक्रातीः प्राणहंसस्त-
संक्रमेत् अहनिद्वादशाप्रोक्तारात्रौवाद्वादशसूताइति एतदेवविभाजते विषुवदासरेप्रातःसाशां नालीस-
मथगाः वामेतरोदिक्त्वान्यैर्यावत्संक्रांतिपंचकं एवंहीणसपानदेवतर्दशसुनालिषु मथ्याक्तेदत्तविषव

209

५५

क्षिणतोवहेत विषुवदक्षिणोत्तावहसिणायनजेप्रियइत्यादि श्रीसुखंदशास्त्रेभिहितै नवांतरपूर्वपरायें संक्रांतीना
सुदयइत्याह येचकसंक्रांतिविषुवद्वयानवप्राणशतातिसेत्यनेन यथोक्तमेवमानेस्मारिते तदेवायत्राप्यभिदिश
ति एवंरात्रावर्णीतेवैविषुवदिवसात्समात्त आरम्भाहर्निशाहृदिक्काससंक्रांतिगोप्यसौ एतेवैसासेनाः होरात्रे
णसंक्रांतिचतुर्विंशेन दयादिसर्वसमाविंशद्विकाद्विषुवदिवसादारभ्योक्तप्रत्ययायवर्तिशयोर्द्विक्कासौ
स्यातां येन संक्रांतिष्वपि चयापचयाभ्यामहर्निहादशसंक्रांतयोरात्रौ चैवं विभागनियमेनोक्तः स्यात् अत्रचविषु
वत्संक्रांतीनां विभागं सुदयति रात्रं तदिदं पूर्वीशो मथाक्नोदिवसद्वयः सप्तविंशद्वयमथ सुदको विषुवते
दृशी मथमित्यत्राह्वयः उदकरति उत्तराद्विषुवत आरभ्येत्यर्थः यदुक्तं पूर्वाक्नेविषुवतेकं मथाक्नेतद्विती
यकं तृतीयं चापराक्नेवैश्वर्यात्रेचतुर्थकं चतुर्थविषुवत्सोक्तमहोरात्रेणमुक्तिदमिति नन्वासोचतसूणां
संक्रांतीनामेवंव्यपदेदेकेतिमित्तमित्याशंकाह व्याप्तौ विषेयतो ह्यतिः साम्यं च व्याप्तिरुच्यते तदहंतिच्यः
कालो विषुवतदिहोदितः ह्यतिरिति वि- व्याप्ताविति पाठान् अहंतीत्यहंर्थेवतेः नत्रविषुवत्संक्रांतौ यथेव
नियमस्तदितरासुकासव्यवस्थेत्याशंकाह विषुवत्समृतिक्कासहृदीयेदिनरात्रिके तत्क्रमेणैव संक्रांतिक्कास
हृदीनिवा निशाः तत्क्रमेणैति रात्रिदिनहृदिक्कासपरिपासनेन येचविंशदटिकेदिनेचतदंशसंक्रांतयः ये
चविंशदटिकायां रात्रौ दृशेति तदेवोपसंहरति इत्येवमानमरुतोवर्षद्वयविकल्पने चारणकत्रनसत्रशा
सप्तसासंबंधतं वर्षद्वयेति संक्रांतिचतुर्दशोरुदयान् एकत्रेति नत्रप्राग्बत्याप्यपानात्मनि चारद्वये नत्रकि

श्री.
ते.लो.
२१९

मत्रवर्षद्वयमेवादित्याउताम्यदयीत्याशोकाह समानेपितदेःपूर्वयावत्तथाहोचं कालमेवास्मत्सत्तेकचारगागणतेव
थेः ससुलतेहेतरेकचारगेतिपूर्वहितसाधुदयश्चारद्वयेप्रोक्तइत्येतदपेक्षयातत्रस्योत्पत्तेरभावात्तन्मितिभावः नन्वत्राये
कत्रविभागेनकोषश्याशोकाह संख्यापूर्वार्णमथाङ्गमथरात्रादियत्किल अंतःसंक्रान्तिगचारितकालांततलोचि
तेः एतदुपसंहरत्रयदवतारयति उक्तःसंमानगःकालउदानेतनितृपिते तदेवाह प्राणव्यामौयउक्तेतउदानेण
उकेवलं नासाशक्तंतयोःस्थानेब्रह्मरंध्रोर्ध्वगाधामनी तेनोदानेनरुदयात्कथंन्यद्वादशांतगं तदादिषष्टिर्वर्षा
तेविषंकालेविचारयेत् यदिपरमत्रानयोःप्राणोदानयोरित्यान्विशेषोयस्याणस्यब्रह्मरंध्रवर्तिनासिकाद्वादशांत
मुदयस्यातमस्यउर्ध्वधामवर्तिशक्तिद्वादशांतमितितेनेतिशक्तिद्वादशांतंयावदुदानव्याप्तेः नन्वेवंकालीयोवि
भागाःकिंवातेसंभवेनवेत्याशोकाह नन्वेवंकालीयोविभागाः व्यानेतविष्वात्ममयेवापकेकमवर्तिने सूक्ष्मसु
क्ष्मेतिसंदमात्रात्तेत्यर्थः अत्रैवविष्वात्ममयत्वादिविशेषणद्वारेणहेतुत्रये अतएवचास्यव्यापकतात्मनाद्विशेषे
णाननाद्यानतं यथाचक्रमेणसृष्ट्यादिपंचकृत्यकारितमस्तीत्याह सृष्टिप्रविलयःस्यमासेहसोत्रयहोयतः क
मात्याणादिकेकालेतंतंनत्राश्रयेत्ततः तांतमितिप्राणादिकेतंनेतिसृष्ट्यादिकारिते एवंप्राणचारमानादिस
र्वमभियायतदानंतयेणावजोदेषादिष्टवर्णोदयंवक्तृमपक्रमेते प्राणचारेत्रयोवर्णोपदमंत्रोदयःस्थितः यत्त
जोयत्तजःसूक्ष्मःपरःसूक्ष्मःसकथान्ते इहतावत्प्राणचारेवर्णानांपदानांमंत्राणांचोदयइतिस्थितंसहृदियास्वार
सिकःशायत्तिकश्चेति तत्राद्योवर्णानांतेषांनैयत्येन सर्वत्रैवाविशेषात् द्वितीयस्तपदानांमंत्राणांचतेरिवर्णवद

परिगणनादनियता इति यो गीष्ठा निबन्धन एवैषा मुदयः यो हियग्याभिप्रोतो मेवाभिः सतस्योदयकारयेत् अतश्च परे
खादीनतादेवो प्रायत्निक एवोदयः सच समनेतरा क्रिके प्रतिपादयिष्यते यद्दसति इत्ययत्नजमात्वाते यत्नजो
तु निगद्यते इति इह पुनर्वर्णदयपवायत्नजः परस्मत्समूलात्मतया विप्रकारो भिधीयते यत्र परस्यापि वर्णोदय
स्यतरतमभावेन द्वैविध्यमिति परमेतदभयमभिधातुमुपक्रमते एकोनादात्मको वर्णः सर्ववर्णा विभागवान् सो
नस्तमित इत्यत्रादनाह त इहोदितः इह त्वल्लेक एव सर्ववर्ण सामान्यात्मा सततो अरूपत्वादनाह त शास्त्राभिधेयो
नदनात्मको वर्णो उदितः सततमेवोदयमानश्चाले इत्यर्थः स एव च परमुपेय इत्याह सतमेव सद्भावो मातृस
द्भाव एष सः परासेवात्तरो देवीयत्र लीने चराचरे द्वितीयं परतरमेषा मुदयमभिधातुमाह क्रस्वाणीत्रयमेकै
कं रवं गुलमथेत रत्न प्रवेश इति तद्वर्णः सूर्ये इत्ययगाः क्रमात् एकरोकारयोरादिसंथ्यो संथ्यत्तरद्वये एवो
ति प्रवेशे तपे गौ इति द्वये विदुः षट्कर्णा नि प्रवेशे तद्वा दशां तललादयोः गले हृदि विहृणो निसर्गपरितः स्थि
तो रवं गुलमिति द्वादशां गुलं अतएवाकारादेर्द्रस्वत्रयस्योदयात्प्राणावादेशद्वित्रिंशदंगुलानि भवन्ति इतरदि
ति दीर्घत्रये षट्कर्णा इत्यकाराद्युकारांताः क्रमादिति सूर्ये पथे क्रस्वानां त्रये इन्द्रः पथे च दीर्घाणां मिति आदिसं
थाविति प्रकारेणाकारेण च संथिकार्ये कृते सतीत्यर्थः अथैव संथ्यत्तरद्वयस्यादिसंथावितरत्वं अथत्तरद्वयं एवो
च प्रत्येकमुष्टां दशां गुलमुदयो येन प्राणापानयोर्वा मिः सिद्धे तत् प्रवेश इति न तन्निर्गमे पि द्वादशां त इति न त
सच तर्भागा कल्पनया तेन द्वादशां तत्कारस्यादिक्रमः परित इति सर्वतः तेन प्राणे विदोः षट्त्रिंशदंगुलात्म

श्री.
तं.लो.
२११

सुदयो विसर्गस्य न प्रयाने ह्येव विविङ्नादात्मकत्वात् यत्तदेवा न्यत्रापि दिशति कादियेकचकमायस्य वर्णस्योतः
मदोदिते एव सस्यानवर्णानामंतः सासाणं संजतिः यंत रिति तेन यदेवाकारस्योदयस्यानेतदेव कवर्गस्येति सम्यं
नवर्णानामितीकारस्य चकारशकारयोश्चोदय इत्यादिक्रमः ननु सर्वत्राये नियमः किं संभवेन्न वेत्याशंक्याह ह
येषां प्राणवृत्तमकारो जीवनात्मकः विङ्गः प्रकाशो हाणीश्च पूरणत्मा तया स्थितः यद्यपि सस्यानतया सकार
स्य देता उदयस्यानेहकारस्य चकंदस्तथापि प्राणात्स जीवनात्स त्वत्कारोऽभ्युदेति हकारश्च प्रकाशात्मक
त्वात्सर्वत इति यत्तदप्यसंहरन्नप्यदवतारयति उक्तः पुरोय सुदयो वर्णानां सूक्ष्म उच्यते सूक्ष्मश्च विधेति तत्र सूक्ष्मे
तावदुदयमाह प्रवेशोऽशौचोऽन्तर्बन्धवयः संहरति ताः तदेवेदं धर्ममत्रा न्येवर्णाः सूक्ष्मोदयस्त्वयं षोडशस्येव यथा
नवाहस्यानेदप्राथम्यात् अतएव पुरोदयेऽप्यपानवाह एव संहरणानामुदय उक्तः औन्मात्र इति निर्गमेतेनाप
ने प्रत्येकं चतुर्भावांसे गलहय सुदयः प्राणे पुनरंगलत्रयमिति तदेव वर्णानां षोडशकं चावलंब्या न्यसस्यानः
कवर्गाया इदं केषाणां पानविषये समुदयं तीत्यत्र सूक्ष्मेऽपि वर्णोदये सूक्ष्मेऽप्युदय इत्यर्थः एवं सूक्ष्मसूक्ष्मेव
र्णोदयमभियाय सूक्ष्मसूक्ष्ममप्याह कालोऽर्थमत्रः कादीनां त्रयस्त्रिंशत् उच्यते मात्राः फ्रसापंच दीर्घाष्टकैर्दि
विः स्मृतं तल्लु दीर्घाष्टकमिति संध्यत्तरेः सह द्विरिति दिमात्रे विरिति त्रिमात्रे दीर्घाणां च स्मृतं त्वेपि तत्रोक्तं तस्या
आराणापेक्षतत्वात् तस्यैव दीर्घत्वत्सुतत्वं त्वमपि स्वाभाविकमिति भावः एवं लृकारस्यापि स्मृतत्वं त्वमेव स्वभाव
इति दीर्घत्वापरिगणनेन तदेवेहास्यप्राथम्येनोक्तमिति न कश्चिदोषः तेन कादीनां त्रयस्त्रिंशदर्थमात्राः फ्रसा

नोदशदीर्घाणोद्वाविंशतः स्तस्य षडित्येकाशीतिर्यथात्राणमिति तन्नेवेविभजने किंप्रमाणमित्याशंक्याह य
काशीतिमिमामर्थमात्राणामहोनोयकः तस्याप्येवमभिधानेकरवाशयस्याशंक्याह यदशाद्गवानेकाशी
तिकेमेवमभ्यधात यदशादित्यस्याः परस्यामेवमात्रेरेकाशीतिमात्रासद्भावात् एकाशीतिकमिति तावत्संख्यं
यदाख्यत्वात् ननु भगवतो बोधसत्याप्यभिधाने यत्तन्निमित्तत्र किंप्रमाणमित्याशंक्याह एकाशीतिपदादेवी
शक्तिः प्रोक्ता शिवात्मिका श्रीमातंगोतयाथर्मसंघातात्मा शिवोयतः शक्तिरिति बोधमवापि ह्यप्येकैति श्री
मातंगो यदुक्तेतत्र एकाशीतिपदादेवी यासा शक्तिशिवात्मिकेति तथा मंत्राश्च शिवगर्भस्थाः शक्तिर्वैपारमे
श्वरी कालानलांतमध्याने शिवाद्यामे यथा मुने एकाशीतिपदापेता विद्यायादेमयोदितेति तन्वस्य बोधमवा
पि ह्यपि एषः पारमेस्वर्योः शक्तिसहृदायदि मंत्रात्तत्कत्वेपि कथं शिवात्मकत्वं मपि स्यादित्याशंक्योक्तेतयेत्या
दि यत्तथोक्तैतत्प्रकारेण यमोणां पत्यर्थर्माः शक्तयस्तित्याद्युत्पाशक्तीनामेकाशीत्यात्मायः संघातः तदात्मा
शिव इति सामस्येनास्तदात्मकत्वं तदुक्तेतत्र एकैव समस्तानि एकाशीतिपदानि अष्टाषष्ट्यधिकं प्रोक्तं व
र्णानां तत्रातत्रये यथा तदेव देवस्य समस्तव्यक्तं रूपेणीति एकोपिवर्णो देवानां वाचकः परिकीर्तितः सर्वेषु
कस्य युज्यते यतस्ते विष्णुमूर्तय इति तच्चैतदागमेनैव सिद्ध्या वयुक्तिर्नोपीत्याह तथातया परामर्शशक्तिचक्रे
स्वरः प्रभुः स्थूलैकाशीतिपदजं परामर्शो विभाव्यते शक्तिमजः सूक्ष्मशक्तिरन्येत्याद्युत्पावस्ततः सर्वशक्तिश्च
विभिन्नस्वभावपि प्रभुः परमेश्वरः शिवस्तद्वर्णारव्यतात्सूलानियायेकाशीतिपदानि तत्राये प्राणवायाः परा

श्री.
ने.लो.
२१२

212

मर्शसौत्तयातयासर्वात्मानंतादितयापरासर्शयस्येवविशेषयद्वादिशक्तिवक्त्रेत्तस्येवः संयोजनवियोजनाकारीविमा
यते एवंयस्यजतिःक्रियतेइत्यर्थः अतएवचात्रसर्वात्मादीनांयावतापरामर्शःसिद्धेतावत्येवपदत्रयेनैकाशीतिर्त्त
स्यात्तदाह ततएवपरामर्शोयावत्येकःसमाप्यते तावत्तत्पदसुक्तंनोसुमिद्धिःयस्येवत्रितं नोसमिद्धिःयमःतथा
तेहिनमःशिवायेतिपदंघट्टंणप्रणवादिमित्याद्युक्तेकत्वेयस्यपदस्यत्रिपदत्वमाप्यतेदितिगणनाविसंबदेत् न
नयदिपवंतदेकाशीत्यर्थमात्रात्मिकेयमेवभावातीयाशक्तिरवस्थितेति किमनेनैतत्समवाप्तिकेनयोमव्या
पितोपदिष्टेनैवाशङ्क्यार एकशीतिपदोदारविमर्शाक्रमहंरितःसूत्रोपायःपरोपायस्त्वेषमात्राकृतोत्तरः
लयइतिस्वात्मविश्रान्तिःसूत्रोपायइत्यनेनोपदेशभेदाउपदेशस्यापिभेदइतिप्रकाशितं एवमेतत्संगदभि
यायप्रकृतमेवावसरति अर्थमात्रानवनवस्यस्तत्तुर्षचतुर्षयत्तुर्षुलेष्वितिषट्त्रिंशत्तेकाशीतिपदोदयः प्र
त्यंगुलचतुष्टयंनवार्धमात्राइत्यंगुलषट्त्रिंशदात्मनिप्राणचारेथमात्राणामेकाशीतिरुदियात्त आसौवेदये
विभागोत्तरमस्तीत्याह अंगुलेनवभागोनविभक्तैनवमांशकाः वेदमात्रार्थमेशतद्विश्रुतःषट्त्रिंशत्तयं एकैक
सित्तुलेनवयाविभजितेषट्त्रिंशत्तौगुलानांचतुर्विंशतिशतत्रयेमानंभवेत्तभागांतात्रैकैकस्यार्थमात्रा
त्मनोव्यंजनस्पष्टतारोत्तरवभागाउदयस्यानमित्युक्तेनवमांशकावेदामात्रार्थमिति अन्यत्वनर्कस्वदीर्घसुतल
ताणत्रयेदिःचतुःषट्त्रिंशत्तुर्षुलेष्वस्यैकमात्रादष्टौतवभागाउदयस्यानंदीर्घस्यद्विमात्रतास्वोदशासुतस्यत्रिमा
त्रताश्चतुर्विंशतिः एतदेवसंकलयति एवमंगुलरंधोश्चतुःषट्त्रिंशत्तुर्षुलेष्वस्यैकमात्राद्विगुणमर्थततोहि

२१२

खलु रंशो शानो नवभागानां चतस्रद्वयमष्टौ नवभाग इत्यर्थः लघ्विति स्वतन्त्रो लघोऽप्यपीत्यर्थः तेन पेषानोऽस्तत्त्वानां प्र
त्येकमष्टसंभागेषु दद्यात्तारिंशन्नवभागा भवेति दीर्घाणामष्टानां प्रत्येकं षोडशभागकलनया साष्टविंशतिशत
मिति यद्यप्येकाशीतिर्यथात्राणो प्रत्येकं मंगलीयाश्चत्वारो नवभागा उदयस्यानमित्येव सप्तममिथा तद्यंतयाप्येवं
अभिधानेन माशयिष्यतां दोषस्तत्त्वानां मुदयस्तदनंतरं दीर्घाणोऽस्तस्य च जनावांचेति क्रमः प्रदर्शितो भवेदिति तत्त्वे
तन्मथेत्तकारश्चेद्गण्यते तदा कियतोऽर्थमात्रा अधिकी भवेति तथात्वे वसोकथमुदय इत्याशंक्याह सकारस्यार्थमा
त्रात्मा मात्रिकः सततांतरा विप्रोतावर्थमात्रास्य तस्मिंस्तु कल्पिते सति ग्रंथलोऽर्थत्रिभागेनोत्तरार्थमात्रा पुनः पुनः
तकारः सन्न संयोगाग्रहणात्मा तत्सर्वगः सर्ववर्णो दद्याद्यंत संधिप्रभयभारिवधुः कथमस्यार्थमात्रात्मकत्वमि
त्याशंक्योक्तं मात्रिक इत्यादिककारसकारात्मकमात्राद्वयारब्धकत्वात् अंतरा विप्रोतावितिककारोत्तरार्थमा
त्रायेंकाले विप्रस्य सकारस्योच्चारणकालित इत्येकाशीत्यातेनार्थमात्राणामंचत्तरापीतिरिति अदीतिसमोऽगुलो
र्थे हि समधा विभक्तेषु तंगुलं च तदंशभागा इति षट्त्रिंशत्तौ गुलानां सच तस्यैशानपंचकं भागानां भवेत् तेना
थंगुलीयेषु षट्संभागेष्वर्थमात्रेति षट्त्रिंशदंगुलात्मनि प्राणचारे चत्तरापीतिर्यथात्राणामुदय इति न
त्वेवमेकाशीतिकालोदययत्तत्तकारस्य नास्तेवोदय इत्युक्तं सादित्याशंक्याह परेत्यादिसर्वसंयोगाग्रहणात्मे
तिसंयोगांतलक्षणपरत्वात् यदुक्तं प्राक् यो निरूपेण तस्यापि योगिहो भोतरं विडः तन्निदर्शनयोगेन पंचाशा
त्तमवर्णतेति तन्निदर्शनयोगेन अनुतरविस्मर्गानुप्राणितयोऽंकारमकारयोः प्रत्याहारतयोपादानेन निर्वि

श्री.
नेलो.
२१३

213

लस्यवर्णजातसगभीकभात अतएवायं सर्ववर्णनामादावेते परस्परसंमीलनात्मनिसंयोजोदयभाक् सर्ववर्णांनु
सूततयोदियायतोयंविभुर्वापकइत्यर्थः नन्वेवर्णोदयेनाभिहितेन कोर्धइत्याशंक्याह इत्येवद्रविंशकेचोदेव
र्णानामुदयः फले कुरेसौम्यविलोमेनहादियावदपश्चिमं वर्णानामित्यकारादीनामुदयइत्यर्थाद्दुदयद्वाद
शांतेकुरइतिमुक्तेलक्षणैसौम्येइतितत्सिद्ध्यात्मनिभोगलक्षणविलोमेनेत्यर्थादपानोदयेविलोममेवाहर्ह
दियावदपश्चिममितितुक्तं अथः प्रवहनेसिद्धिरुत्पद्येयावदागतः सक्तिश्चैवभवेहर्धेपरतत्तेतत्सब्रतइति
तत्तत्तत्तत्कारस्यहृद्युदयस्थानेहकारस्यतद्वादशोतइति एवमेतदपजीवनैवसूक्ष्मपरमपिवर्णानामुदय
माह हृद्यकारोद्वावशांतेहकारस्तदिदेविडः ग्रहमात्मकमवैतेयः प्रकाशात्मविश्रमः अद्वैतमितिप्रत्याहा
रक्रमेणाशेषवर्णांतःकारात् प्रकाशात्मात्मविश्रान्तिरहंभावोहिकीर्तिताःइति एतस्याः पानोदयेऽपिनिदेशः
माह शिवशक्त्युविभागेनमात्रैकाशीतिकातियं द्वासप्ततावेगुलीषुद्विगुणत्वेनसंसरेत् शिवशक्त्योरविभा
गइति विंडनादात्मप्राणपानोभयमीलनायामित्यर्थः एकाशीतिरित्युपलक्षणं तेनचत्तरशीतिरपिद्विगु
णत्वेनेतिषट्त्रिंशतोऽंगुलानो एतदुपसंहारत्रयदवतारयति उक्तः सूक्ष्मादयस्त्रैधेद्विधोऽस्त्युदयः अथ
सूक्ष्मादयोर्णानांभाणैतैरुणोदितः अथेत्यानेतर्योऽंगुणोति सर्वशेषः तत्रवर्गक्रमेणावद्वर्णानांस्पृल
मुदयमाह एकैकमर्धप्रहरंदिनेवर्णाष्टकोदयः रात्रौचक्रासहृद्यत्रकेचिदाहर्नकोपितः क्र्कासहृद्यीतिबाह्यः
महोरात्रमपेक्षानपेक्षवा तत्रवाह्योहोरात्रानपेक्षितेसास्येनैवैवामुदयइत्याह एषवर्णोदयोरात्रौदिवा।

२१३

अथार्थयामगः अर्थयामग इति प्रतिवर्गो सार्थचतुरंगलमुदयस्यर्थः एवंवासाहोरात्रानपेक्षितमतमभियायतदित
रेषामपि दर्शयति प्राणस्योदशशती पंचाशदधिकावसा अथार्थकिल संक्रांतिवर्गवर्गे दिवा निशाः सेति
प्राणचारीया सार्थत्रयोदशशती अथार्थेति सार्थप्रतिसंक्रांतिनवानां प्राणचारशतानामभियानात् तेन दि
ने द्वादशानां संक्रांतीनामुदय इति साष्टशते सहस्रदशकं प्राणचाराणां भवेत् यत्रावयेवे सषट्सता सहस्रे
कविंशतिः अहोरात्रिमीलनाया प्रतः प्रति संक्रांतित्रयमेकैकस्य वर्गस्योदय इत्याह तदैके रूदयोच्चारशत
नो सप्तविंशतिः एवं प्रायस्क संक्रांतिद्वयद्वाद्याहोरात्रक्रासष्टयत्र सप्तवर्गाष्टकोदयस्यापि क्र्वासष्ट्युद्गीभव
त इति सिद्धं अन्यथा प्रतिवर्गोदयं प्राणचाराणां नैव तं न स्यात् ननु सकाशेण सहस्रवर्ग इति येष्वांमते तत्रै
षामुदये प्राणचाराणां कीदृग्विभाग इत्याशंकाह नववर्गोक्तये प्राहुस्तेषां प्राणशती रवीन् सत्रिभागे वसे
क्रांतिवर्गप्रत्येकमुच्यते अहर्निशं तदैके जशतानां श्रुतचत्सवी रवीति द्विदशसत्रिभागेति प्राणशतत्र
यस्याधिके नोपादनात् तेन प्रतिवर्गं प्राणचाराणां शतद्वादशकमिति वर्गितवके साष्टशते सहस्रदशकं
भवेत् तदैके इति अहर्निशमीलने श्रुतिचत्सवी चतुर्विंशतिः एवं वर्णानां वर्गक्रमेण सूत्रमुदयमभियाय
क्रमान्तरेणाप्याह सूत्रोक्तोदयः सोयमयार्णोदय उच्यते तदाह एकैकवर्गं प्राणानां विंशतीषोऽष्टाधिकं
बहिःसप्तकषट्त्रिंशदिन इत्यंतया निशि चषकषट्त्रिंशदिति प्रतिचषकं सप्तो प्राणचाराणां मुदयात् तेन
पंचाशतो वर्णानां साष्टशते सहस्रदशकं प्राणचाराणां स्यात् अत्रोदये विशेषं दर्शयति शतमुष्टात्तरं तत्र

गौतमसंज्ञाभ्युदयप्रागुक्तवैभवेवावेशः विशाविनभवमुद्रोदकयतभद्राणिजयरुद्रः इदानीकालतत्ताउषक्तमे
वदितोयेथेनवकोदयेवक्तुमुपक्रमते अथरहस्योयेचक्राणोभाषतेभ्युदयःचक्राणामितिमेवाद्यात्मनो ननुसर्वमे
वसामान्यभूतायाभवावत्पामातृकायाः समनेतरमेवोदयउक्तः तत्रदिशेषद्रूपाणोमेवाद्यात्मनोचक्राणामभ्युद
याभिधानेकिंनिमित्तमित्याशंक्याह इत्यतस्तजमात्मानंयत्नतेतन्निगद्यते नचेतन्निगदनेनकोऽर्थस्याशंक्याह
वीजपिडात्मकं सर्वं संविदः संदनात्मनां विदयत्परं संवितावुपाय इति वीजं सर्वमितं वीजं पिडात्मकं मेवाद्यात्म
यात्पाणोत्तरुदयत्वं विदः संदनात्मनां शाक्तस्वरूपावेशो विदयत्परं संवितावुपायः पारंपर्येण शांभवमपि द्रूप।
माविशोदित्याणवोपायेवर्णितत्वांतर्वाणितं तज्ज्ञास्यानर्थक्यं इत्यर्थः नन्विहमंत्राणोप्राणोत्तरेव उदयस्यभिधा
तं प्रकांतं सचयत्नज इति तत्रयत्ने क्रियमाणे तदेव सिद्धे ज्ञान्यदितिकथमत्रैव परं संविदुपायतमप्येषां स्यादित्या
शंक्याह यथारघुं दचक्राग्रचटीयं चोचवाहने एकावुसंथियत्नेन चित्रं यत्नोदयेभजेत एकावुसंथानवलजा
तेमेवोदयेनिशं तत्तदेव ता यत्नात्तादात्म्येन प्रसीदति इहाराघुं दवाहकस्य मंत्रमात्रवाहनक्रियाविषयतादेके
तेवावुसंथानेतारवेदचक्राग्रचटीसंवेधिनोयंत्रसौघेनैरेतरेणवाहनं यथा चित्रं यंत्रोदयेभजे रूपायाम
एविरिक्तस्य चटीचक्रात्मनावैचित्र्येण निष्पत्तिमियात्रयासाधकस्य निशं मेवोदयविषयेणैकेनैवावुसंथानेन
केवलमेतदुदयपवसिद्धेयावत्तज्ज्ञांतरीकतया प्रयत्नोत्तरमेतरेण तज्ज्ञांतरेव तापितादात्म्येन प्रसीदतीति इदमत्र
तात्पर्यं यथाहियंत्रवाहयत्ररघुं दवाहकस्तत्रैव चित्रोत्तरमपि प्रयत्नोत्तरनिरपेक्षमासादयेदवेसाधकोपि मेवोद

श्री
तेलो.
२१५

यवप्रयतमानः परसंविदेकात्म्यमिति एवेचकोदयः परसंविदासाधनेनिमित्तमित्यवस्थाभिधेयइत्युक्तेस्पातदाह विर
सैकात्मनित्योर्थेनदर्थदिकपिंडो विकेससहस्राणित्रिंशतेविंशतिसुधा घट्टसहस्रविंशत्यंघ्रकृतीचोदयोभवे
न समकेविसहस्रसंतषडशीत्यधिकेस्यते प्रतिस्वसप्तविंशत्यावर्णाष्टकविकल्पिते चतुर्विंशतिगणाननवर्णेषु
दयोभवेन अथिष्टेकविंशत्याशानानोदशवर्णो एकोनविंशतिशतचतुःषष्टिःशिवाणके प्रष्टादशशतानिस्व
रुदयोद्वादशाणके त्रयोदशाणोद्वादशाशतानिकिलषोडश त्रिचत्वारिंशतापंचदशेतिभुवनार्णके चतुर्दश
शतीवाधिस्यात्तंचतुशवर्णके त्रयोदशशतीसार्धषोडशाणेतकथ्यते शतद्वादशिकासप्तदशाणोसैकस
मिति प्रष्टादशाणोविंशत्याशतद्वादशकाबुधेः चतुर्विंशतिसंख्याकेचकेनचशतीभवेत् सप्तविंशतिसंख्यातेउ
दयोष्टशतात्मकः द्वाविंशकेसहस्रकेषडशतीपंचसप्ततिः द्विचतुर्विंशकेचकेसार्धशतचतुष्टयी उदयेपिंडयो
गजःपिंडमेवेष्टलक्षयेत् यतःपंचाशकेचकेशतनोतचतुष्टये सप्तविंशतिसहोर्धेनत्रिंशत्याष्टाष्टकेभवेत् अर्थमर्थ
विभागस्यषडष्टिर्द्विंशतीभवेत् एकाशीतियदेचकेउदयः प्राणचराः चकेजघानवत्याख्येसपादादिशती
भवेत् प्रष्टाशरशतेचकेदिशतसहस्रयोमजः खेतिद्वेष्टुत्पेरसाः घट्टशतीतिद्वयेनित्योर्थेइतिस्वरसतयवहिस
तत्तंप्रवहतः प्राणस्यषडशतसहसैकविंशत्याचाराणांभवेदितिभावाः यवमेकपिंडात्मनोमंत्रस्यप्रतिप्राण
चारंतदात्रप्राणतसंख्याकयवोदयः तेनप्रतिप्राणचारमेकैकस्यपिंडस्यवर्णस्योदयाद्यादिपिंडवर्णोत्तमो
मंत्राणांनित्योदितप्राणचारार्थविभागक्रमेणमूनसंख्याकउदयइत्याह तदर्थेद्विकपिंडकइतितस्याःषडशता

२१५

याः सहस्रैकविंशतेर्यसाष्टशतं सहस्रदशकं अष्टद्विस्वारसिकप्राणचारद्वयकलस्यैकप्राणतयोदयस्यचिकीर्षि
तं जपः प्राणसमः कार्य इति हि सर्वत्र विशेषाणोद्घोष्यते अतएवेह यत्नजन्यमुक्तं सप्तसहस्राणि दिशतीति स्वा
रसिकप्राणचारत्रयकालस्यैकप्राणचारतयोदयस्यकर्तृमभिप्रेतत्वात् एवमुत्तरत्रायवसेयं अ... निचत्वारः
षडशीत्यधिकमिति भूम्ना एवं हि चारद्वयस्य अधिकं भवेत् तेनात्र प्रतिचारं किंचिद्देशान्नता कार्यायेन गणना
साम्यं स्यात् न चैतदस्माभिः स्वात्मेदितमुक्तं इति सात्तादागमयवर्धितः अस्माभिरप्यत्र गणनाविभजनप्रदर्शि
ताग्रं यद्विस्तरभयादनुपयोगाच्च अधिका षष्टिरेकविंशतिस्तथा दशवर्णभागजस्युदयः शिवारुद्रा एकादश
चतः षष्टिरिति भूम्ना एवं हि चारचतस्रस्य अधिकं भवेत् द्वाषष्ट्येति भूम्ना सप्तप्राणचाराणामतिरेकात् त्रिचत्वारिंशतेति भूम्ना चारद्वयाधिक्यात् यच्च देशेति शतानि भवनेति चतुर्दशावाधिरिति चत्वारिंशत् सैकसप्तति
रिति भूम्ना चारसप्तकातिरेकात् नचात्र संख्यायाः कश्चित्क्रमो विवक्षित इत्येकोनविंशादीनां चक्राणामेत
न्नप्येदेशेन कश्चिद्दोषः यावता सत्र प्रतिप्राणचारसैकैकस्य चक्रमोदये यत्नः कार्य इत्यभिधित्सितं नैव
मपि सिद्धेति द्वित्वविंशक इत्यष्टाचत्वारिंशदात्मक इत्यर्थः अष्टाष्टक इति चतः षष्ट्यात्मके सहार्थेनेति ये
नावशिष्टाद्वा त्रिंशत्प्राणचारा भवेति ग्रथमिति ग्रथं त्रिंशत्प्राणचारा भवेयुः सार्था
त्रयोदशेति उभयत्राचतः पंचाशदिति गणना साम्यं स्यात् तदुक्तं श्रीयोगिनीकौले नित्योदिते सहस्राणि
एकविंशच्छतानि षड् द्विके दशसहस्राणि तथाष्टौ च शतानि त्रिके सप्तसहस्राणि दिशतीत्युदयः स्रवतः च

श्री.
ते.लो.
२१६

216

तस्मैतसहस्राणिपंचतयशतानि पंचादशेसहस्राणिचत्वारिंशतोदयः विंशधिकःसमाख्यातोज्ञेयश्चो
दयवादिभिः सद्वैतविसहस्रातःसद्वैतातोदयःसूतः समकेत्रिसहस्रंतुषडशीत्यधिकंसूतमित्या
दि अष्टोत्तरशतेचक्रंमंत्रपिंशत्तरात्मके दिशतात्मापुनःप्राक्तउदयःसर्वसिद्धिदइत्यंतं नवेतावतैवनिरे
तयमित्याह क्रमेणैर्यमिदेचक्रवद्रुक्तादिगुणंयदा ततोपिदिगुणेषांशस्यार्थमर्थमेककम् ततोपि
सूक्ष्मकशलेर्यार्थाधिप्रकल्पने भागघोऽशकस्थित्यासूक्ष्मश्चोभिलस्यते इत्येवसमाणेनप्रकारेणनेदम
ष्टोत्तरशतात्मकंचक्रंक्रमेणसद्वैतवद्रुक्तादिगुणंप्रथमंघोऽशधिकशतद्वयात्मकंयावदंतेसहस्रादशशतनव
काधिकवद्रसहस्रात्मकंयदाभवेत्तदातस्मिन्नपिदिगुणेसचत्तविंशतिशानाष्टकाधिकसहस्रत्रयोदशशत
केचक्रं..... कृत्वासार्थमेकैकंप्राणस्यचरणमष्टोशस्यार्थंघोऽशोभागश्चोदयोभवेदित्यर्थः तद
नंतरमपिभागघोऽशकस्थित्यार्थार्थादिकल्पनेकृतेमत्तिसूक्ष्मकशलेःपरथराधिरूढैर्योगिभिःसूक्ष्मातिप
रिमितःप्राणीयश्चोभिलस्यतेजायतेइत्यर्थः इदमत्रतात्पर्यं एवंकलनायांदिप्राणचारीयःघोऽशोभा
गःसषट्शतपंचचत्वारिंशत्सहस्राधिकलक्षत्रयात्मनश्चक्रमोदयःस्यात्तस्याप्यर्थकल्पनेसशतद्वयैक
नवतिसहस्राधिकलक्षवद्रकात्मनश्चक्रमोदयाविंशोभागस्तस्याप्येवंकल्पनेसचत्तःशतद्वयातिशहस्रा
धिकत्रयोदशशतात्मनश्चक्रमोदयःसहितमोभागान्तमेवपरिमितःप्राणचारीयोभागोयोगिनामभिल
शोभवतीति नन्वेवमभिलक्षणयोगिनांकिंसादित्यशंकाह एवंप्रयत्नैरुद्रप्राणचारस्ययोगिनः क्र

२१६

मेणप्राणचारस्यग्रासयोपजायते ग्रासइतिविरुद्धतयापुनरुदयात् अतोप्यस्यकिंस्यादित्याशंक्याह ग्रा-
णग्रासक्रममात्रकालसंकरवस्थितिः संविदेकेवपूर्णस्याज्ञानभेदव्यपोहनात् ज्ञानभेदापोहनमेवोप-
पादयति तथादिप्राणचारस्यनवम्यानुदयेमतिः नकालभेदनितोज्ञानभेदः प्रकल्पते कालस्यसाक्षा-
त्प्राणोपिज्ञानमतिप्राणस्यानुदयेकालोपिनेहियादितितस्याभावात्ततोपिज्ञानस्यभेदो नभवेदिति युक्त-
मुक्तमेकेवपूर्णसंवित्स्यादिति ननुप्राणग्रासक्रमेणकालस्यापिग्रासोद्वेगइतितदाहितमेतत्संविदिभेदो-
नास्ति तज्ज्ञेयादितेमविषयित्येनीदेनीलज्ञानमिदंपीतज्ञानमिति विभागइत्येतावतैव कथमेकत्वमस्याः
सिद्धेदित्याशंक्याह संवेद्यभेदानज्ञानं शिखरिद्वज्जवत् नखैकांततः संवेद्यभेदः संविदंभिद्यात् एवंहिततद्गु-
हाणोनासादिवेद्यभेदेपि कथमेकमेवनगरादिज्ञानं स्यादिसुक्तं शिखरिद्वज्जवदिति उन्नतप्रदेशावस्थित-
स्यहिपुंसस्तत्तदाभासमय एवप्रकाशो भवेदिति भावः यदाहुः तस्मात्सत्यपि वास्येथेथीरेकानेकवेदनात्
अनेकसदृशाकारानानेकेवप्रसज्यतइति तस्मादस्यकाल एवभेदकः सवातिसूक्ष्मज्ञानात्माभिमतोये-
नज्ञानस्योत्पादानंतरं तिरोयो भवेत् तदाह कालस्तुभेदकस्तस्यसत्तुसत्तुः क्षणोत्पत्तः तदाहोहेतोः स-
त्तिकालः ननुवास्तव्येकोवधिरित्याशंक्याह सौत्पस्यवावधिज्ञानं यावन्निष्ठितिसदृशः तेननिय-
तोभयोत्तपरिच्छिन्नाज्ञानीयैवसत्तास्यसत्तेत्यर्थः नत्वस्यपरोपाधिकः कस्मादेवं निर्देशइत्याशंक्याह अ-
न्यथासननिर्वक्तं निपुनैरपिपार्यते अन्यथेत्यभेदेनिर्देशः कालत्ववक्षणइत्यादिनासाक्षात्क्षणोनेत्यर्थः

श्री.
ते.लो.
२१९

217

एवं सत्त्वादानेतरविरोधस्तु च माने तस्यायं तौ कथितौ स्यातां तत्तद्भावे च मथ मणवप्यसद्भावाभित्यस्यादिमथा
वसाने स्यात्तन्मापतेदिति निरंशत्वेभिधित्तिने सांशत्वं मभिहितं स्यात् यदाहुः यथांते स्तत्ताणस्यैवमादिर्म
थं वचित्यतां आत्मकत्वात्ताणस्यैव तलो कस्य हाणे स्थितिरिति इत्यमादिमथावसानानि चिंत्यानि त्ताणव
त्पुनरित्यायुक्तयुक्तादिमथांतद्रूपाणांतदंशानामप्येवं विचारे कियमाणे स एव पर्यंतयोगा इत्यनवस्थाने
न किंचित्तिच्छेदित्तिनिष्ठो रपितस्य हाणं कर्तनशक्यं कृतं वा न प्रोहमियात् ननु यथेवं तज्ज्ञानस्यापि
को वधिर्ये नैतन्निरूपितं भवेत् इत्याह ज्ञानं कियद्देवावन्नदभावेन भासते कियदिति हाणकत्वेपि किं प
रिमाणमित्यर्थः तदभाव इति ज्ञानाभावः तेन यावन्नदभावेन हृत् स्ता वदेकमपि तज्ज्ञानं भवेदिति भावः शुभा
वश्च प्रत्यक्षग्राह्यः कार्यस्यैव तत्राणुपपादितमिति तत्तयवावधार्यं ननु यथेवं तन्नदभावेपि कदा जाययते
येन ज्ञानस्याप्यवधिरित्याशंक्याह तदभावश्च नोत्तमयावन्नकार्यवर्त्तनी अर्थे वा त्मप्रदेशे च न संयोगविभा
गिता ज्ञानस्य च तदभावेन जायते यावदिंद्रियाणामर्थस्य प्रमातृत्वं संयोगविभागो न स्यातां तदविरते
द्वियव्यापारस्य प्रमातृत्वं नीलादिविषये ज्ञाने जायमाने यदा नीलादिना विभाग उत्पद्यते पीतादिनवासंयो
गस्तदा तदभाव इति ननु प्रदीपादिवत्प्रतिक्षणं कारणयोगात् ज्ञानस्य हाणकत्वे सर्वेषां तावदविवादः अ
न्यावित्तत्तत्करणव्यापारस्यापि प्रमातृत्वं नीलादिज्ञानं स्यात् तत्किमेतद्भुक्तं यदिंद्रियाणां यावन्न संयोगविभा
गोदयस्तावदेकमेव ज्ञानमिति एवं हि धारावाहिनां विज्ञानानामभावो भिहितो भवेत् सत्यं किंतु भवदधि

२१९

रुचितेनिरन्यविनाशात्तद... एतत्तत्तदित्यभिदधः अनेतेहिचिचतरादिसणवस्यायितानेभवेदितिस
मनेतरंरुणनिर्णयेनैवोपपादितंरुसादेकरसेपिनीलादिविषयेविज्ञानेतरवत्तरादीदियविभागादिनात
दभावादस्थितेएवकिंतनतथासंवेत्यते तेनथासवादिनांविज्ञानानामपिअभावेपिनस्यादितिनकश्चिदि
रोयः संयोगविभागापि किंसकारणिकाभवेनवेत्याशंक्याह सावेउदयतेसंदमयीतत्प्राणगात्रवम्
भवेदेवततःप्राणसंदाभावेनसाभवेत् संदमयीतिस्यंदःप्रकृतिर्मूलकारणयस्याःसंदार्थीनेवेत्यर्थः देशे
देशांतरेहिचलद्वस्तवस्तेरेणसंयोज्यतेविद्युज्यतेववेत्यभिप्रायः संदश्चप्राणाश्चयइति पारमर्थ्येणसंयोगो
वियोगविभागापिप्राणगतैवनिश्चितंभवेदितिप्राणसंदाभावेसानभवेत् निमित्ताभावेनैमित्तिकस्याप्य
भावइतिनीत्यातदभावोपिक्तस्त्वर्थः ननुभवतनासंयोगवियोगितामावाभूक्तिमनयानश्चितया
यावतासुत्रप्राणयासक्रमेणकालयासेहृत्त्रैएकैवपूर्णसंवित्स्यादित्युपक्रांतंदेवकथंनिर्वहेदित्युच्यते
तामित्याशंक्याह तदभावानविज्ञानाभावःसैवतसैवथीः तस्याःसंयोगवियोगिभागायाअभावादिर्न
तस्याप्यभावोनस्यात् यद्वियवत्वयवतिरेकानुविधायितत्रकार्यंभवेदितिभावः एवमितिसांप्राच्याया
थीःसंवित्सैवेयंनतसंवित्देतरेकैवपूर्णसंवित्स्यादित्यर्थः नन्वेवमेकस्याएवसंविदःकिंपूर्वापरैकीका
राहैतन्नेनावभासोभवेदित्याशंक्याह नचासौवस्ततोदीर्घकालभेदव्यपोहनात् असावितिथीःदीर्घत्व
र्थान्नसूत्रापिदैर्घ्यादिहिकालाधीनंनवास्यास्तत्परीयवामित्यकालकलितत्वात् तदाह वस्ततोस्तत्पर्व

श्री.
ते.लो.
२१८

218

यंकाले संवित्र संस्पृशेत् एवं वस्तु ते नित्य त्वमप्यास्यान संभवेत् तद्विकाले त्रयागामि त्रयुच्यते तत् सदा भासमान
त्वं एवं हि विषु कालेषु भासमान त्वमुक्तं स्यात् यदाहुः न सदान्न तदान्न चैकदेत्यपि सायन्न कालयी भवेत् त
दिदे भवदीय दर्शनं न च नित्यं न च कथ्यते न्यथेति न च यथेव सकाल कलिता वस्तुत एवैव संविदस्मिन्न कथम
यं भेद निष्ठो व्यवहारः सिद्धो दिव्या शंकाह अत एवैव संवित्रिर्नाना रूपेण तथा विदना निर्विकल्पापि विक
ल्पो भावगोचरे अतः काल संस्पृशाभावादेकैव निर्विकल्पापि संवित्रिर्नाना रूपेणैका भास संमूर्च्छनात्मनि
भावविषये तथा तथा नीलादि रूपतया विदना विमृश्येती विकल्प इत्युच्यते इति न बाधसापि व्यवहारस्य वि
प्रलोपः ननु तथा तथा विमर्शेऽपि यस्याः कथमेकत्वं मेवेत्याशंकाह संदोतरेन यावत्तद्विचिंततावदेव सः ता
वानेके विकल्पः स्याद्विषये वस्तु कल्पयन् तत्तस्मात्सर्वैकात्म्यदर्श्यादिसंयोगाविभागात्पादलक्षणाद्वेतोर्था
वद्विकल्पवस्तुत्तरविषयं संदोतरेनोदितं तावज्ज्ञाना प्रकारं वस्तु कल्पयन्नापि भावादीर्घदीर्घ एकयवविक
स्यान्न पुनरनेक इत्यर्थः यत्तदनेका भास संमूर्च्छनात्मतया विकल्पमानेपि नीलादी विकल्पस्यैव तमेव तावत्त
एकस्यैवात्र संथानस्य भावात् अन्यथा पुनरस्य स्वरूपलाभ एव तत्त भवेदिति भावः तदाह येति र्म्यं न विस्तेषो
विकल्पो नोपपद्येते सत्येको न भवेत्कश्चिज्ज्ञात्वापि ज्ञातचित्त्वे ये इति बौद्धाः इत्यमिति संदोतरोदय एव वि
कल्पो नराणां उदयो न त्वेकस्मिन्नेव संदे इत्यर्थः एक इति येन संदोतमिलापाद्यनेका अयं बंधनो बाधो व्यवहा
रः सिद्धो यत्तदेव दर्शयति शास्त्रादुपपत्त्या ज्ञाने विकल्पः किल कथ्यते सा च स्यात्किमिदं केवेत्यं किं कथं को

२१८

विकल्पयेत् च वस्तुपिनेयान्पादिकल्पः काकया स्थितौ न विकल्पकोऽप्यस्ति यो मात्रमात्रनिष्ठः कथ्यते इ-
ति भवद्भिः यदुक्तं अभिलाषसंसर्गयोगप्रतिभासाप्रतीतिः कल्पनेति सेति शास्त्रादुपपन्नमिदमेति वाच्यः क-
सभावित्वात् इयं कृमिकत्वाद्दिकल्पस्योदितानां तत्तत्क्षणानां प्रधुस्तत्वात् न वाचा नुदयात् केन कश्चित् कल्पितोऽपि
विकल्पात्मा प्रमाणा किञ्चिद्विधस्तत्प्रकल्पे पूर्वापरानुसंधानादेव भावात्सक्यं विकल्पयेत् विकल्पस्य स-
द्रूपलाभ एव न भवेदित्यर्थः अत एव च कारोऽप्यारकालेऽकारस्याभावात् उच्चारकाले च तस्य प्रधुस्तमा यत्र च
दृश्येतावान्मात्रेऽपि विकल्पे न सिद्धे तत्र व्यवहारोऽपि चिन्ताहरणवास्तोतदवस्थानमात्रेऽपि कावर्जित्यर्थः न हि
तन्मते कोऽप्येवं विधौ विकल्पेऽस्ति यस्यां शास्त्रेऽपि परिनिष्ठितत्वे तथा स्यात्तत्क्षणभेदात् न विलोपो भवेदिति भा-
वः नन्वेकमेव मालामूत्रवत्सर्वत्राव्यापित्वाने किञ्चित्वास्तीत्यस्माकं मते ननु तत्क्षणभेदात् तत्क्षणनेकानि ज्ञानानि
न संतीति तत्रान्येव समुदितानि वास्तव्यवहारे नेऽप्यभाजिभविष्यंतीति को दोष इत्याशङ्क्याह न च ज्ञानसम-
होऽस्ति तेऽस्मादुक्तमित्यर्थः अयमप्यदिति उपादनानंतरं तत्रिरोधस्याभिधानात् तस्माद्वैकलिक एवायं व्यव-
हारस्तन्मते न सिद्धे इत्याह तेनासंगतये वैषम्यवहारे विकल्पजः तेनास्मत्तत्त्व एव ज्यायानित्याह तस्मात्सं-
दोतरं यावज्जोदियात्तावदेककम् विज्ञानं तद्विकल्पात्मकं दीर्घमपि स्यात् नयावद्विकल्पांतरनिष्ठं स्य दोतरं
नोतितावद्वास्तव्यवहारः स्यात्तत्त्वचलत्वाद्यात्मकं यमौ चमपि विकल्पयेकमेवैतद्विकल्पिकं ज्ञानं स्याद्येनैकावसेयं न
प्राणिनः समग्र एवायं व्यवहारः सिद्धे न चैतदपूर्वतया स्वेयस्य मेवोक्तमित्याह एकाशीतिपदेदारशक्त्याम

श्री.
ते.लो.
२१५

219

शीतकस्तनः विकल्पः शिवदादायी पूर्वमेव निरूपितः तत उक्तानेकमर्थपरामर्शात्मकत्वेऽपि एकतल्लक्षणाद्वैतोर्वा
मयापि त्रुणाच्छुद्धवियात्मा विकल्पस्तत्तदनेकहृदादिशक्त्यामर्शात्मकत्वेऽप्येकत्वात्पार्यतिकफलत्रयोऽपि शिवः
तामेव ददातीति पूर्वमेवासाभिरुक्तं न त्वेकस्मिन्नेव प्राणचोरेऽपि शक्त्या अकादरभ्यसचतः शतद्व्यशी
तिसहस्राधिकत्रयोदशलक्ष्मात्मकचक्राद्यंते यावच्चक्राणां स्वारसिकपदोदयो वर्तते इति योगिनां प्रतिनियः
तच्चक्रविषयः कथमवगमो भवेदित्याशंको हृष्टो तोषदर्शने तोषशमयति यथा कर्णेन न तयामीत्येव यत्ना
तथा भवेत् चक्राचारगता यत्नात्तद्वत्तच्चक्रैव यथीः कर्णेन न तयामीत्येव मिश्रा पूर्वकात्प्राणीया यत्नाद्यह
योगिनस्तथा भवेद्देहोस्फुरितादिन्यायेन कर्णद्वयमेव तत्तत्प्राणतद्देहकपिंशदिचक्रप्रधानोयः प्राणीयश्चा
स्तद्देहादपि यत्नात्तच्चक्रैव यथीः प्रारिप्सितोदयप्रतिनियतचक्रनिष्ठ एवावबोधो भवेदित्यर्थः अयमवभा
वः इहावल्लयोगिना यत्र क्वापि कर्मणि यस्य कस्यचित्तं त्रस्यावश्यं प्राणसाम्येनोच्चारः कार्यो न्यथा हिनका
र्यसिद्धिः स्यात् तदुक्तं जपेत्प्राण --- साम्येन ततः सिद्धिर्भवेद्भवेत् तान्यथा सिद्धिमाप्नोति हास्यमाप्नोति सं
दरीति ततश्चैकपिंशत्ततो न्यस्य वाचकस्योदये तत्पचविधिः प्राणसास्यस्य सर्वत्रैवाविशेषात् जपेत्तोमा
र्चनोदीनां प्राणसास्यमते विधिः हेमेति तत्रापि मेवोच्चारस्य भावात् अत इत्युक्ता अकोदयाद्वैतोः संख्याया
स्तस्वारसिकप्राणचाराभिप्रायेण वर्णभूयस्त्वाभूयस्त्वनिबन्धने तथा यावत्समिति न कश्चिद्विरोधः किमत्र
प्रमाणमित्याशंको ह सिद्धामतीजं उलिनी शक्तिः प्राणसमोत्सना उक्तं श्रीविकसारैव तदेतत्परमेशिना त

२१५

देतपरमेशिना श्रीमियोगिनीसुरेसते श्रीयोगिनीकोलेचोक्तमितिसंबंधः तदेकपिंडायात्मकमेव रूपतया बहि
रुलसेतीवर्णाकुंडलिन्यात्वा पारमेस्वरीशक्तिर्यदिनाम प्राणसमाप्राप्तेणोदयमिया इत्यनाशिवैकात्म्येन प्र
सूरेदित्यर्थः यदुक्तं तत्र ऊर्यात्वाणसमंजसं होमेषाणसमं ऊरु एवं प्राणसमाशक्तिः कुंडलात्वात्मनो नना
इति श्रीयोगिनीकोले प्रोक्तं पठति यदसंवाचरे च वै विभागं शक्तिचतस्रं यदेवाहुत्वा मंत्रो जपादौ मंत्रभाष्य
वेत् यदप्रयानातिमंत्राक्षराणि यत्रैवं विधेयं केपदेशु शक्तिचतस्रं विभागं कृतैकं यदप्रतिप्राणचमं प्रविभा
गेनोदयं कारयित्वा जपहोमादौ मंत्रोदयं जानानो योगीफलभाष्ये यथोचितं फलमाप्नुयादित्यर्थः तत्र को
मौ विभागः किं वा फलमित्याशंक्याह द्विविधसमाष्टसंख्यातलोपयेच्छाति कोदयं इह च काणां प्रायुक्तवदेक
द्विविधसमाष्टादियदपिंडसंख्यामर्थाच्छाति कोदयं अनेकपदपिंडात्मकचक्रपर्यंतं विभागमाश्रित्यार्थात्मा
णचारलोपयेत्प्राणसमं ऊर्यादित्यर्थः एतदेव हि सुखं फले योगिनां यदकालकलितायां परस्यासे विधुप्र
वेश इति एवं चात्रैव वथा तवमित्याह इत्यं शक्तिस्थिता मंत्राविद्याया उक्तं यकाः यदपिंडास्वरूपेण ज्ञातयो
र्याः सदाप्रिये अयुक्ताः शक्तिमापूतं न जप्ता मोदयेन ये तेन सिद्धं तियत्नेन जप्ताः कोटिपत्तैरपि इति प्राण
क्तं सर्वज्ञात्वा चक्रप्रयाना मंत्राविद्याया यदपिंडस्वरूपेण समनंतरोक्त यदपिंडादिगत्या शक्तिस्थिताः प्राणसा
येनोदिताः सर्वकाले जपादौ योज्यायेन यथोचिता योगिनां सिद्धिः स्यात् अन्यथा हि नित्यादयेन एव समुपेय
त्वात्तदा तत्वे स्मृतिप्राथाया इदं यथेन एव तत्र तत्सिद्धिप्राथायित्वात्सं देव प्रेयो रूपे शक्तिरूपे मथाथानि प्रयो

श्री.
तं.लो.
२॥२॥

२२०

जितास्तथाप्राणसोदयेननिर्गमेनार्थात्यवेशेनापियेमंत्रादयो न जप्तास्तेकोटिशतैर्यत्नेनापि जप्ता न सिद्धं नितं
पूर्णादात्तेन प्राक्ता इत्यर्थः यदुक्तं न विदितं यदा मंत्रीरुष्टि संहारवर्त्मनी उदयास्तमद्वयेण मंत्राग्रलपल
प्रदाः भोगं मोहं न यच्छंति जप्ता यथा वास्तु पूजिताः इष्यन्ते प्रयच्छंति शिवज्ञा संप्रचोदिता इति मंत्राविद्या।
वेत्यनेनानुज्ञादेशोद्दिष्टो मंत्रविद्याभेदोपि आसूत्रिताः ननु सर्वेषां मंत्रादीनां अविशेषेणैव किमियं व्याख्या।
किमयं व्याख्या शंकराह मालामंत्रेषु सर्वेषु मानसो जप उच्यते उपोषुर्वा शक्त्युदयं तेषां न परिकल्पयेत् सर्व
स्थिति विद्या स्वपिमानमस्ति यदुक्तं आत्मानं शृणुते यं समानसो जप उच्यते आत्मना श्रूयते यश्च तमुपोषु-
विजानते यो शृण्वेति ये देवि स शास्त्रः स उदाहृत इति वेति विकल्पे स शास्त्रस्यार्थसिद्ध निषेधः ननु समनंतर-
मेवोक्तं यच्छक्तिवर्त्मनि प्रयोजिता मंत्रानसिद्धं तीति तत्किमिदमुच्यते शास्त्र्युदयं तेषां न परिकल्पयेदित्याशं-
क्याह यदमंत्रेषु सर्वेषु यावत्तत्पदशक्तिः शक्यते सततं युक्तैः साधकैः साधकैः तावतीतेषु वै ससापदे-
षु यदसंजिता तावत्तमुदयं कृत्वा विपदं त्यादितः क्रमात् द्वादशाक्षि द्वादशिते च के सार्थे शांतं भवेत् उदयस्त-
द्विसप्ततसत्त्वादि शक्यं न भवेत् द्वादशाक्षि द्वादशिते भवेत्तत्तद्विंशतिगः उदयो दिशतं तद्विंशत्यं वा शाक्तसु-
त्रम् चाराष्ट्रभागांस्त्रीनप्रकथयंतीति कान्तुयाः अष्टाक्षिके द्वादशिते यादार्थे विंशतिवस्तु उदयं सतत-
तिका मष्टाक्षिर्यतो हि सा पदप्रधानेषु सर्वेषु विद्यादिभूयेषु मंत्रेषु यदानां प्राणशक्तेषु सामंभानं तजपायभि-
युक्तैः साधकैर्यावत्कर्तुं शक्यते तावदेव सर्वकालं जनीयं येन तेषु पदेषु विपदोत्पादिकं चक्रमवलं च विषुव

२॥२॥

वक्तुं परिसमाप्यते इत्यादिनीत्याक्रमेणैकैकं पदं वक्तुं पदतया विभज्य समस्तस्य पदस्य प्राणचारेण सकृदुच्चारयि
तेश्च शक्यता तावन्तं पदं प्राणशक्तामुदयं कृत्वा तावन्ती पदं प्राणपरिमाणेन च पदसंज्ञिता जपस्य संख्या
स्यादिति श्रयमत्र भावः न केवलमनेकपदस्य मंत्रस्य प्राणशक्तौ सकृदुच्चारयितुमशक्यत्वात् तद्वत्तया
तत्पदस्यापीति तस्याप्यंशो शिकया विभागः कार्यो येन शनैः शनैरेकमेकं तदंशं प्राणचारेणोच्चारयतां
योगिनां लक्षणपादिसिद्धेदिति तदुक्तं तत्र पदमंशत्वे च के विभागो शक्तिजत्वं यदेषु कृत्वा मंत्रो जपेति
मंत्रकारयेत् द्वित्रिः सप्तान्तं संख्याते लोपयेत् शक्तिकोदयं इति शक्तिस्थिता मंत्राविद्यावाचकनायकाः पद
पिंडस्वरूपेण तावन्त्याः सदाप्रिये नित्यादये महात्मने उदयस्य सदाशिवे अयुक्ताः शक्तिमयी एव जप्ता
श्चादयेन न नैव सिद्धं नित्यत्वेनेति तथा मालामंत्रेषु सर्वेषु मानसो जप उच्यते शक्तौ दयं तवैतेषु न कदा
चित्कल्पयेत् यतस्तेषां वरारोहे मानसस्तजपः सततः क्वचिच्चैव उपांशुः स्यात्तजपः शास्त्रेषु कीर्तिताः महा
मंत्रेषु सर्वेषु यावन्न तत्पदशक्तिगं शक्यते सततं यत्कैः प्रजप्तं साधकोत्तमैः तावन्ती तेषु वै संख्यायदेषु पदसं
ज्ञिता तावन्तमुदयं कृत्वा त्रिपदोक्त्यादितः क्रमादिति अतश्च सासत्त्वेन मालामंत्रादीनां प्राणशक्तामुदयं क
र्तुं न शक्यं तैस्तु कर्मेषां शक्तिमुदयं न परिकल्पयेदिति न तत्सर्वं सर्विकया तथा चेद्भिन्नपस्याल्पफलपदत्वात्
तत्र ग्रामतं स्यात् यत्तु अथ मस्तजपः प्रोक्ताः प्राणसंख्याविवर्तित इति पदविभागमेव दर्शयति द्वादशो
त्पादिना द्वादशाख्ये द्वादशपदात्मके मालामंत्राद्यात्मनि च के द्वादशिते संज्ञात द्वादशसंख्याके प्रत्येकं य

श्री.
तेजो.
२१२१

221

वदादशकस्य द्वादशाविभागे कृते सति द्वादशानां चतुःचत्वारिंशदधिकं शतं भवेद्येन तस्यापि प्रत्येकं सार्धं शतं
प्राणचाराणां सुदयः सति सप्तदशानां सहस्रैकविंशतिः प्राणचाराणां स्यात् तथा चोऽशायदात्मके च के द्वादशा
या कृते चोऽशानां सप्तदशं चाशदधिकं शतं द्वयं भवेदिति भावः तस्य प्रत्येकं प्राणचाराणां चत्वारिंशतिः स एव
वतेरेवावशिष्टत्वात्प्राणहृभागे रयमुदयो भवेत् तथाष्टाष्टके चतुःषष्टिपदात्मके च के द्वादशाया कृते प्रति
पदं द्वादशकं प्राणचाराणां विंशतिवत् सूनष्टाविंशतिं तथा स एव वते रथावशिष्टत्वात्तदर्थं मष्टभागा सुदयो
यतश्चतुःषष्ट्यात्मनश्चक्रस्य द्वादशाभिर्गुणनादष्टषष्ट्यधिकं शतं सप्तकलक्षणं सा संख्या भवेदित्येवमत्र स
र्वत्र प्राणचाराणां सप्तदशानां सहस्रैकविंशतिरेव भवेत् एतदेवोपसंहरति एष च जोदयः शोक्तः सायकानां
दितावदाः ननु प्राणचारोदयानुसारं चक्राणां सुदयः स एव कीदृशेन सोपि स्यादित्याशङ्क्यः नित्यं स्या
नसीदृतिश्च के विंशतिमागतः युष्माकं यावद्विश्वात्मना च यथा सोदयो स एव इहावल्लयोगी संकल्पान्तिका
मानसीदृतीति रूपांतर्गता सीकृत्य चक्रस्यैकपिंजायात्मनो मंत्रस्य विंशतिं मथाधामैकात्म्यमागतः सत्या
वद्व्यायहव्याभ्यद्वादशानां तपर्यंतं निर्गम्य पुनरंतः प्रविश्य स एव विश्वात्मना वदये प्राणस्योदयो भवेदित्य
र्थः अत्रैवैतद्व्यतिरूपयन्ति आदिविभागमप्याह पूर्णोऽसुदये तत्र प्रवेशो कात्मनिर्गमाः अयं तत्रैवो
क्ताः सिद्धौ मयोदयो वरः अत्र पुनः सम्यग् यथाधामैकात्म्येन प्रवेशपर्यंतं प्राणस्योदयो निर्गमे पूर्णो यथो
क्तगत्या परिश्रुतिं प्राप्ते प्रवैकात्म्यनिर्गमलक्षणस्यैव प्रकाराः संतीत्यतः प्रकारत्रयमथात्सिद्धिनिमित्तं

२१२१

मैकात्पलसणोमथोदयवप्रवेशादपिवरः प्रेष्टुः उक्तमर्थः नन्वेवैवने किं प्रमाणमित्याशङ्क्यः प्रायेतोदयनि
सुक्तामथमोदयसंयुताः संव्रविद्याश्चक्राणाः सिद्धिभातोभवेति हि संव्रचक्रोदयस्तुविद्याचक्रोदयार्थवित्त
सिद्धिसिद्धेदिति प्रोक्तं श्रीमद्विज्ञानिकेषिके प्रायेतोदयो निर्गमप्रवेशौ मथयामोदयो मथयामैकात्पलसिद्धेः
तोतेनैव संव्रविद्याचक्रं जानन्नो योगीनिर्विलेखमेव सिद्धिभागभवेत् इत्यर्थः ननु जितप्राणस्या रूढस्य योगिनः
किं नामासाध्यं यत्र प्राणं रज्यत प्राणं जयतः पुनरारुरुतोः कथमेतत्सिद्धेदित्याशङ्क्यः द्विविधतर्थाभावाभिप्रे
योवाचक्रमेव वा ततोदययुतेति संव्रचक्रं भवेत्तदा पिंजराक्षरपदैर्मंत्रैकैकं साकित्तयो चक्षुस्तयोमंत्रो
विद्यावाचक्रमेव वा शक्तिसंज्ञेनैव तत्र विद्यायास्तेन मोक्षः आरुरुक्षुप्रनयो गीतयेद्विविधतर्वाभासतार
तस्यावसारं एकस्यादिक्रमेण त्रिजातुवेष्टनामात्रात्रिगुणः कौटिकात्रयादितिलसिताभिर्मेत्राभिरनेकाक्ष
रां विद्यामनेकपिंजराचक्रमनेकपदं वा मंत्रमेकैकं पिंजराक्षरपदैः प्रथमभूतमेकमेव पिंजराक्षरपदं वा पूर्वोक्त
युक्ताप्राणशक्तिजगत्तत्तत्कृत्वा ततोदययुतमथयामैकात्पलेन सदा जपेत्तत्तजयादि क्रूर्यादित्यर्थः अतएव
पदादि विभागश्चेव चक्षुस्तारवयः पुनर्मंत्रादिस्तमा रुरुक्षुर्योगीजावतः प्राणनिरोधस्याशक्यत्वाच्चक्तिसं
नैव क्रूर्यास्तदयमेवांनपरिकल्पयेदित्यर्थः ननु येषां वक्ष्यतामसासस्येन प्राणशक्ता बुदयं कर्त्तुं न
शक्यते तत्समनेतरोक्तक्रमेण व्यस्तयेत्तदस्तित्याशङ्क्यः तत्रेत्यादि उं नमो जगत्ति न तमंत्रां तद्वत्पदा
पिंजरादिक्रमेणैवां विभागोस्ति येनां शिकयापि शक्ता बुदयः सिद्धेत् अत आरुरुक्षुभिरेव विधानां मंत्रां

श्री.
ते.लो.
२०२२

222

लोत्रपवनकार्यस्य क्रमेण आरूढस्य पुनर्योगिनो न केवलं पूर्ण एव समुदये प्रवेशादित्रैविध्यं यावत्तदंशेष्वपीत्याह
अस्मिन्लोकदयेन सा दशेभास्त्रिंशस्त्रिंशः विभज्यते विभागश्च पुनरेव त्रिंशस्त्रिंशः तस्मात्पूर्वोक्ता हेतोरस्मिन् क्रो
तेन तत्रोदये कार्यकारणयो रभेदोपचारात् क्रोदये प्राणापानात्मा होरास्त्रिंशस्त्रिंशो विभज्यते केवलं यव प्राणापानौ
वा प्रवेशौ कात्पनिर्गमात्मना प्रकारत्रयेण विभागमापद्यते इत्यर्थः तेन स द्वाविंशात्मनो रुभयो रपि प्राणापानवाह
योः प्रत्येकं प्रवेशादित्रैविध्यमिति प्रवेशादेः प्रत्यंगुलद्वादशकमुदयः एव मात्मा विभागोऽपि पुनस्त्रिंशस्त्रिंश एव
प्रवेशाद्यपि प्रवेशानिर्गमैकात्म्यलक्षणप्रकारत्रयभाग्भवेदित्यर्थः तेन प्रत्यंगुलचतुष्टयमपि प्रवेशादीनामुदय
इति सिद्धं तदा रूढस्य योगिनः परिमिते प्राणचारीयेष्वेवं च क्रोदयः सिद्धेदित्यभिप्रायः एवमेतत्संज्ञादभियायप्र
कृतमेवावसरति पूर्वोदयेष्विष्टास्महितीयेनोद्गमेत्यदा विशेषार्थार्थिका येनातदोक्तार्थावयो भवेत् यदा पू
र्णोदयात्मात समः कालस्त्रिकेसुरेत् प्रवेशाविश्रांत्युल्लासे स्यात्तत्र ग्रंथेण दयस्तदा तस्मात्पूर्वस्मिन् याने मथाथा
मात्समुदये विश्राप्ततदैकात्म्येन स्थिता यदा हितीयेन निर्गमात्मना प्रकारेणोद्गमेत्याणा क्रमेणोद्गमेदृश्याह
तीयेनापि प्रवेशात्मना प्रकारेण विशेषान क्रमेण हृदंते प्रवेशं क्रियां तदा प्राणापानयोः प्रत्येकमर्थार्थिकया संवे
धात्सप्तदशतसहस्रैकविंशत्यात्मन उक्तस्य कालस्यार्थेन प्राणाचाराणां साष्टशतं सहस्रदशकमुदयो भवेत् य
दा पुनः पूर्णः सप्तदशतसहस्रैकविंशति रूपोदयो सावुदयो सदात्मा कालः प्रवेशाविश्रांत्युल्लासाखेत्रिके साम्ये
न स्युरेत्तदा प्रवेशादीनां प्रत्येकं स्वप्राप्तीयोयः सप्ततदयसहस्रसप्तकात्मा ग्रंथाः तस्योदयो भवेदित्यर्थः ननु प्राक्

२०२२

अतः संविदिसर्वोयमधाविशेषमिति श्रुतीति प्रसक्तान्तकथमिह कालाधनः प्राणयवैषो प्रतिष्ठितवपुच्यते इत्याशंक्याह ३
तेषां कालविभवः प्राणयवप्रतिष्ठितः संपदेवेमत्तश्चित्तोतेनासां विश्वनिष्ठितिः प्राणइति प्राथान्यात् तेनायानादावपि
सइति प्राणः संपदेइति सामान्यात्सि कायामायप्रसररूपायां प्राणनाहमौत्वइति सत्यप्रमातरिसम्यग्प्रतिमैयौत्सक्येन व
दिः समुच्छलनप्राणसंपदादिशब्दव्यपदेशाभवेदिति भावः तदिति खंचित इति स्तान्ते प्राणरूपेण रूपतेन परिसुराणात्
तेनेत्युक्तेन पारम्पर्येण हेतुनाविशेषेति वदितुं स्यात्तनः यद्वत्सति अध्यासमस्त एवायं चित्तावस्त्यप्रतिष्ठितः यत्तत्र नहि
विश्रान्तं तत्र भः असमायते संविदभेगात्तत्पदे श्रुत्येधियिमरुत्तच नारीयकावचकेषु वदिदेधुं स्थितिदिति एवं
विधयोनावेव विश्वस्य सृष्टिसंहाराविषाद अतः संविदिति संनोयनो विश्वलयोदयो प्राक्तनेधुनितत्संदासंख्याता
वास्तवीयतः अतः कालस्य पारंपर्येण संविदेव निष्ठत्वात्संविक्तरकावेव यतो विश्वस्य सृष्टिसंहारो ततः प्राक्त
नेधुनितेषां प्रायक्तानां संहारायात्मनां संपदानां तत्सृष्टौ सृष्टिसंहारानिः संख्याजरातोयतः अंतर्भूता
ततः शक्ती महाशक्तिरुदाहतेत्यायुक्त्या वांतराणां संपदानां अंतर्भावादसंख्यातापि वास्तवीसन्मात्रैक
करूपत्वात्पारमार्थिकीत्यर्थः योहिनामवहिः कश्चन परिस्यदः स संवितव एवेत्यभिप्रायः नचैतदस्मत्
यत्तमेव यावदागमैषेवमित्याह उक्तं श्रीमालिनी जेनेगावेयवैव कश्चित् विकारउपजायततत्तत्तत्
तत्तत्तमम् इह खलु परसंविदावेषा शालिनेम्योगिनोयवैव कश्चिच्चक्षरादौगात्रे सर्वे समाये विभवइ
त्यादिसंकल्पपूर्वक उपजायमानो विकारः संपदस्तस्य यतत्त्वं सर्वभावानां स्वाविभागेनावभासनेतड

223

२०३

रुद्धारिकयासय्यनादिसंलग्नाभिर्गुणप्रधानभावेनावस्थिताभिर्नाभिभिरितिवाक्यार्थः यदुक्तं तत्र
नाभ्यथोमेककन्देचस्थितावेनाभिमथतः तस्माद्विनिर्गतानासस्तिर्यगुर्थमथः प्रिये वक्तव्य
तसंस्थितास्तत्रप्रधानादशानाउयः द्वासप्ततिसहस्राणिनासस्ताभ्योविनिर्गताः पुनर्विनि
र्गताश्चान्याग्राभ्योपन्त्याः पुनः पुनः यावत्परोमकोऽस्यतावत्पौनाउयः स्रुताः यथापा
र्ण्यलाशस्यव्याप्तैर्वर्ततेतभिः नत्रमारुताश्रिताः सर्वाइत्याद्युक्त्यासर्वाएवतावन्नाउयः प्रा
णवहास्ताभिश्चनिखिलमेवशरीरेव्याप्तमित्यत्रनास्तिविमतिः तत्कार्यं हृदयाद्वादशोतेमन्त्र
गोथस्यानेवायावत्तद्विंशदंगुलएवप्राणचारउक्तइत्याशंक्याह यदंगुलादिकोर्ध्वस्यब्रह्मकु
ंडलिकांतगाः कालः समस्तश्चतुरशीतावेवांगुलेस्थितः द्वादशोतावधिं किंचित्स्त्रुलकालस्थि
तिंविडः षण्णवत्यामथः षड्विंशमष्टाष्टोत्तरंशतम् ऊर्ध्वस्याब्रह्मकुंडलिकाब्रह्मविलेसमस्त
प्रायस्कृत्कनः चतुरशीतावेंगुलेस्थितिमार्थं त्रिहस्तात्मकत्वादेहस्यइतिगताः स्थितइत्या
र्थः षण्णवत्यामंगुलेस्थितिपूर्वतोयोज्यम् तथातंचद्वादशोंगुलानामाधिकोनोपपादानात्
सत्प्रशस्तिथेः पूर्वापरयोर्मानयोः स्थूलतेपरत्वेचार्थसिद्धम् अथइतिपादोंगुलात् षड्विंश

श्री.
ते.लो.
२॥२४

मादिति वासाद्विर्योसौहादशोगलात्माक्रमस्तस्मात् यदर्थश्वाथोपिहादशोतः संभवेदिति भावः न
तन्नेवेदेहस्यमाणवैविशेषाणादेरपिकश्चिदिति शयोनवेत्याशंक्याह अत्रमध्यमसंचारिप्राणा।
दयलयोतरे विष्वेसृष्टिलयास्तेतच्चित्रावाद्येरेतरेक्रमात् अत्रविप्रकारप्रमाणावस्थिनेदेहे
प्राथान्यान्मध्यवाहिणः प्राणस्ययेउदयलयातिर्गमप्रवेशास्तदेतगलेविष्वेप्राणकलना
यवसृष्टिसंहाराभवंतिकितेषां प्रयानवायेतरक्रमादेवप्राणवद्वैविश्यं नतदेहवैविश्यादित्या
र्थः इदानीमाक्रिकार्यमेवस्त्रोकस्यप्रथमार्थेनीयसंहरति इत्येषसूक्ष्मपरिमर्शनिर्णालि
नीयश्चक्रोदयोऽभवशास्त्रदृशामयोक्तः सूक्ष्मपरिमर्शनेत्यनेनाप्येतमस्या
वथानगम्यतमुक्तमइतिशिवम् प्रतिनियतमेवसमुदयचारमिदतभव
निभालनोद्युक्तः समसमाक्रिकमेतद्व्याकृतवोनयथाभिरावः ॥
इतिश्रीतेजालोकेविवेकेचक्रोदयप्रकाश
नेनामसमममाक्रिकम् ७ ॥ सु
भमस्तुसर्वजगताम् ॥ ॥

२॥२४

तेजालोक

२२५

ॐ स्वस्ति प्रजाभ्यः ॐ जय कौंतिरयं जयता जगदंभोजं विभक्तमवतदत्ते रविरिवविका सयति यन्निदेक
नालाश्रयतेनाः इदानीं द्वितीयायेन देशाधुनः स्वयं सेंगिरतमुपक्रमते देशाधुनोपयसमासवि
कासयोरात्संगीयते विधिरये शिवशास्त्रदृष्टः तत्त्ववोतराणां प्रमेयाणामनेतानां प्रतिपाद्यते।
पिकथमिहात्मवनिर्देशाश्याशोक्याहः विचारितोयेकालाध्याक्रियाः प्राक्तिसयाः प्रभोः मूर्तिवै
विश्रजस्तजोदेशाध्यायनिवृण्यते अथेत्यानेतये उत्पदमेव वर्णात्मना विप्रकारः कालाध्याविव।
रितरिति तदानेतयेण युक्तं देशाधुनोपयनिवृण्यणमिव तयवक्रमेण भुवनतत्त्वकलाप्रतिपाद
कंवत्समाणमाक्रिकचतष्टयेतजशति तस्मात्प्रभोरेवजातः स एव तया तया वहिः स्फुरित इत्य।
र्थः यदाहुः प्राश्रणानेचिदसंस्पोजं साकारतमुपागतं जगद्व्युत्पत्तया वंदे प्रत्यक्षं भैरवाचारिति न
नुययेवं षड्विधोपयमध्या किंचिदेकवृत्त्या तस्मादतिरिक्तेन वेत्याशोक्याह अद्या समस्त एवायं वि
त्तात्रे संप्रतिष्ठितः यत्र न हि विप्रोतेतत्र भः ऊमुमायते संप्रतिष्ठित इति तदनतिरिक्त इत्यर्थ
अत्र व्यतिरेकमुखेन द्वितीयायेन द्वैतत्रयः ऊमुमायते इति न किंचित्स्यादितियावत्तनत्रयदिना
मसंविदनतिरिक्त एवायमध्या तत्कथं सर्वत्र वहिर्भेदेन दित्याशोक्याह संविद्धारेण तत्सृष्टे
त्येधियमरुत्तच नारीचक्रावचकेशवहिन्येहेधुसंस्थितिः संविदेव हि स्वस्वातेत्यातस्वस्वयं गे
पयित्वा म्यसमुल्लसिते मृत्युप्राणबुद्धिदेहात्मनि प्रमातरिवहिः प्रमेयावानतिरिक्तत्वेणतिरि।

ते लो०

कृमिवद्विधमाप्यधानेभासयतीत्युक्तं संविद्वारेणतत्तुष्टे शून्यादावधुसे स्थितिरिति नाजीवका
नचकैश्चित्तिमरुत्तमामानाधिकरणेन योज्यं ननु यद्येवं तदस्तको दोषस्तन्निवृत्तेण न पुनः कार्य
इत्याशङ्क्याह तत्राद्येवं निवृत्त्याय यत्तत्तत्क्रियाक्रमं अनुसन्दधे देवद्वारेणो गीर्भैरवतां ब्रजेत प्र
क्रियाक्रममिति कालागत्या देवनाश्रितपर्यंतं तथा तथा न पूर्वणाद्यास्थानमनुसन्दधेदिति सर्व
महमिति विमर्शनेन स्वात्मविश्रान्तिमयतामापादयन् योगीशीघ्रमेव परसंविदे का त्पमियात्
न वै तदस्मदुपज्ञमेवेत्याहः दिदृक्षयेव सर्वार्थान्यदा व्याप्तावतिष्ठते तदा किं वदन् नोक्तेन इत्यु
क्तं स्पेदशासने यथा दिदृक्षवसरे स्पेसाहितयैवार्थस्तथा स्फुरति तथैव योगीथरादिशिवांत
उद्भूतर्भाविनः सर्वान्यर्थान्यदा सर्वमहमित्यनुसंधानपूर्व स्वात्मनिके जीकृत्यावतिष्ठते त
दानिः शेषविगलितेन परभैरवदशावेशचमत्काररूपेण यत्फलं तत्त्वसंविदेवानुभविष्यतीत्य
उवदन् नोक्तेन किं न कश्चिदर्थ इत्यर्थः स्वयमेवावभोत्स्यते इति चातुर्यः पादः नत्वधुप्रक्रिया
ज्ञानमात्रादेव किमेवं भवेदित्याशङ्क्याह ज्ञानासमस्तमधाने तदीशेषु विलापयेत् तान्ने
ह प्राणधीचकैः पूर्ववद्गालयेत् क्रमात् तत्समस्तं स्वसंविन्नोसासंविद्भिरितात्मका उपासमा
ता संसारसागरप्रलयानलः तदे शश्चित्तिब्रह्मादिषु तांस्तदीशानपि देहबुद्धिप्राणशून्या
त्मनिकलिते रूपे पूर्ववत्कालाधुनिवृत्तिनीत्यागालयेद्देहागारभयथोत्तरं विश्रमयेथाव

कमात्माभावसंरतसमस्तदेहादिस्वसेवित्तात्कुर्यायेनास्यसांसेवित्तात्कुर्यायेनास्यसांसेवि
दशेषवेद्यगामीकारेण पूर्णसम्प्राप्त्यमानाभूयोभूयस्तथापरिशील्यमानात्रयाद्यवभासति
रस्कारेण सपरमाह्वयमयत्तयाप्रसूरेदित्यर्थः ननु अथकालान्तरुदायः कदाहः संववस्थि
तः कोटियोजनवाङ्मल्लस्योर्ध्वेभुवनानित नवनतिकोटिआप्येनानांतसहस्रकं अनुयास्य
यद्वेदानिर्वर्थानिचतथैवच यस्मानिचाप्यसंख्यानीत्येवमादीत्यनेकशङ्क्याभुवनानामा
नैत्येतदधीशानामप्यनंत्यमितितेषांप्रत्येकमेवमनुसंधानेन ससहस्रैरपि तत्कश्चित्पारेया
यादित्येतदशाब्दानुष्ठानमित्याशङ्क्याह श्रीमदीतोत्रेचैतानधेशान्गुरुरब्रवीत् गुरुरित्याद्य
श्रीकंदनाथः अब्रवीदिति नैयत्येन तत्रत्यमेवग्रंथे पठति ब्रह्मानेतात्प्रधानांतरं वित्तः प्रेसः क
लान्तरो रुद्रोग्रंथोचमायायामीशः सादाख्यगोचरे अनाश्रितः शिवस्तस्माद्याप्यतद्यापकः प
रः ब्रह्मांशकपरिकायोवर्तिनोनेतात्प्रभृतिप्रधानांतं ब्रह्मव्याप्तेति संबन्धः एवमुत्तरत्रापियोज
नीये ग्रंथोचेति च पाद्वेन उक्तद्रूपायामपि मायायोरुद्रो व्याप्तेत्यर्थः ईश इतीश्वरः सादाख्यगो
चर इति शुद्धविद्यादित्तत्रयात्मनितस्मादिति सदाख्यगोचरादर्थाद्धृष्टशक्तिस्यानेतत्तद्यापकः
ति तेषांब्रह्मायनाश्रितांतानांपेवानामपि कारणानां व्यापकः परः शिव इत्यर्थः अतश्च नियतत्वात्तदी
शानांप्रत्येतैतत्तत्त्वोपायसिद्धतः परमव्यज्ञानेनास्तीत्युक्तप्रायेयदभिप्रायेणैव श्रीसंदशास्त्रमप्ये

ते.लो.

वमाह एवेति वतमापन्नमिति सत्तात्पर्यत न प्रक्रियापरं ज्ञानमिति स्वच्छंदशासने यश्चेत्तत्र नास्ति
दीक्षासमो मोक्षो न विद्यामात्रकापरा न प्रक्रियापरं ज्ञानं नास्ति योगस्त्वलक्षिक इति नन्वेवमधुनो न
संथानेकयं बोधस्य साक्षात्कारो भवेदित्याशंक्याह त्रिंशिरः शासने बोधो मूलमथाग्रकल्पितः षट्
त्रिंशत्तद्वसंभवाः सृष्टिर्भेदविकल्पना अद्याह तत्र विभागोऽस्मिभावो मूलतस्तत्त्वभावाः समस्ततत्त्वभावा
यं स्वात्मन्येवा विभागशः बोधमर्थं भवेत्किंचिदधारेथेयलक्षणं तत्र बोधविभागेन स्वभावस्थि
तिलक्षणं बोधाग्रं तत्र विद्वोऽर्थनिस्तरेण हृत्तत्त्वं श्री त्रिंशिरो भवेद्विबोधयवमूलमथाग्रकल्पि
तः सन् षट् त्रिंशत्तत्त्वसंभवाः सत्तात्पर्यसिद्धयर्थं केन तदनुसंधाराद्बोधासाक्षात्कारः स्यात् तदेवा
र्थद्वारेण पठति सृष्टिरित्यादि इह त्वल्लयो नास्ति भावो बुद्ध्यास्मितासु संवृष्टे गणासु च विभेदच
विचारयेद्भूतधर्मान् पृथिव्यादिक्रमेण हि त्पादितत्रयोक्त्यानात्मरूपबुद्ध्यादिनिष्ठाहं भावः संकचि
प्रमाता स सृष्टिर्भेदविकल्पना च तत्त्वभाव इत्यर्थः सहीदमहे ज्ञानामीति भेदेनैव विस्वविकल्पये
त्त न केवलं सद्रूपमेवार्थमेव विकल्पयेत् यावद्व्यपि त्रिादिविषये सृष्टिर्विकल्पादावसदपीत्य
क्तं सृष्टिरिति अतएवेदं ज्ञायाः प्राधान्यादव्याहृतविभागः स स्रष्टुर्भेदात्तत्त्वक इत्यर्थः तत्र बोधगोमू
लं बोधस्य परं कोटिं प्राप्तां सौख्यं मुच्यते इत्यर्थः तत्रार्थभेदेनोक्तं सत्तत्त्वभावो भूतभावा
दिरिदमाहमिति न्यायेन बोधरूपे स्वात्मन्येव विज्ञातो न एवा विभागको विगलितभेदो बोधमर्थ

भवेन्नतवोथाये यतस्तदहंतेदंतयोः सामान्याधिकरणादामुवेभेदप्रतिभासा किंविदाथाराथेयल
क्षणं किंचित्पदेनवोथमूलवन्नभेदप्रधानं नापिवोथाग्रवदभेदप्रधानमितिप्रकाशितं अतएव
तरालवन्निष्ठात्मथमित्युक्तं तथातत्त्वानांभेदस्यविभागेनमूलतयवशात्तनेनयदहमित्यामर्शात्
पेस्वात्मन्येवावस्थानेतद्दोथायेसकलभावाविभागस्वभावः पराकाष्टाप्रामोचोथइत्यर्थः अतएव
तस्मिद्दोथरूपेनहनानेदादिद्वयमित्यर्थः यदुक्तं तत्रषट्त्रिंशत्तद्विषयेयद्वेदेनविकल्पना स्मृ
तिसुदभेदात्तामितमातातउच्यते प्रोक्तावस्थितिविज्ञानंस्त्रोत्यवोथस्यभैरवि समस्तउद्भा
वोयेनावलोक्येविभागशः स्वात्मनिसंस्थितेर्विद्यादोथमयंतउच्यते आथाराथयभावायमुभ
यावस्थितस्यच तत्त्वभेदविभागेनस्वभावस्थितिलक्षणं तत्पदस्योनविदेतचिद्दोमोतरवर्ति
तः तदतीतंविज्ञानीयात्मथमंप्राप्तवस्थितं प्रोक्तावस्थितिविज्ञेयंवोथायेतदिहोच्यते प्राप्ति
ज्ञानंविज्ञानीयात्परमानंदलक्षणं नित्योदितेमुखंविहितिसुतरेगंतकथ्यते दृहत्सुखेति कथि
तेचिद्दोथंतनिगयतेइति एवंषट्त्रिंशद्विधनिसेविदेकात्म्यपरिशीलयतोयोगिनोभैरवीभावए
वमवेदित्याह संविदेकात्मतानीतभूतभावपुरादिकः अथवच्छिन्नसंविदिभैरवः परमेश्वरः
नकेवलमेतदत्रैवाक्तंयावदन्यत्रापीत्याह श्रीदेव्यायामलेयोक्तंषट्त्रिंशत्तद्वसंदरं अधानंष
ट्त्रिंशत्तद्वसंदरं शिवमयोभवेत् आथानितिसंविदभेदेनपरामृशानित्यर्थः यदुक्तं तत्र अधा।

श्री.
ने. लो.
६

नैतिविलेदेवित्तवद्विंशद्वले चित्तयत्तयथाप्रोतिपदं प्रासुतसुतममिति ननु यदिनामवो-
थात्तेववद्विथोपयमध्यातदोथस्यदेशायनवच्छिन्नत्वात्तथमसोर्धादिव्यवस्थाय्यादित्याशंका
ह यद्यप्यमुष्यनाथस्यसंविद्यनतिरेकिणः पूर्णस्योर्धादिमथोतव्यवस्थानास्तिवास्तवीतथा
पिप्रतिपत्तुणोप्रतिपादयितस्तथा स्वस्वरूपावसारेणमथादितादिकल्पनाः प्रतिपत्तादयोहि
संजचितरूपत्वाद्दीहीतदेहाभिमानइतितदनुसारेणोर्धादिव्यवस्थोकल्पयेयुन्नतवस्ततःसा।
संभवेत् अतएवोर्ध्वमण्यमायेक्षयाथःस्यात् तस्मात्प्रतिपत्तायपेक्षयैवैयं व्यवस्थायत्पृथिवीतत्ते
सर्वतत्तातर्वर्तितत्तातराणचतद्वहिरिति तदाह अतःप्रमात्संकल्पनियमात्पार्थिवेविदुः तत्ते
सर्वतत्तालस्येयत्सर्वावरणेर्दृते पृथिवीतत्तेमेवचस्यौल्यस्यपराकोटिरितितउपक्रमेमुवेनावोयत्तत्रै
वप्रथमंभुवनस्थितिरुच्यतेइत्याहत्तदत्रपार्थिवेतत्तेकथ्यतेभुवनस्थितिः तामेवाह नेताकटाहुरु
द्राणामनेतःकामसेवितो पोतात्रुक्तेजलस्योतर्मन्यमानविचूर्णितः सदेवेभैरवेथायत्रागौअप
रिवारितः जलस्योतरित्यर्थातउपरिसंस्थितः यउक्ते संस्थितःसोभसोसुर्धिशक्त्वाधारस्तुद्रुक
इति अतएवचास्यामत्तेसन्निकर्षणकटाहस्यादोबहिर्देशेवस्थानेतद्वेतारितिसिद्धं यउक्ते श्रीनेदि
शिखायां कोटियोजनतःस्यौलंब्रह्माउस्यकटाहके तथैवोर्ध्वस्थितेजेयमेतरेकथ्यतेप्रिये अष्टा।
नवतिकोटीभिर्ब्रह्मांसेसमुदाहृतमित्ययक्रमकटाहायः स्थितेदेविद्रुकंभुवनेश्वरे शाक्त्वाधारे

तजानीयोदनेतेवरवर्णिनीति श्रीविशिरोभेरवोपि ब्रह्मांडवास्तोनेतोविष्वाधारस्तकथ्यतेइति
अंतरवस्थानेचास्यदशकोटिसितेतत्तयोतैःसर्वत्रतत्समे ऊर्ध्वतस्यपुरेशानिकोटिमात्रेतमःपरसि
त्पाद्युक्तंभुवनादिमानेवस्यमाणब्रह्मांडतर्वर्तिभुवनमानसंख्यातोतिरिच्येतेतितत्संख्यायाप्राप्तमे
तस्यस्यात् ननुययेवंतदनेतस्यब्रह्मांडमेतदपस्यातर्धुवनानिविशेषाथयेत् आधावनेतभुवनेकोटि
सोऽंद्हाटकेष्वं अनेतभुवनस्यानुमालाग्नभुवनंसहत् शार्वेब्राह्मैवैस्मवेचरोऽंद्भुवनमुत्तमे
ब्रह्मांडेथरमथेतप्रष्टोस्येतेप्रकीर्तितारत्यादीनामेतःस्थितिविधायकानांवाक्यानांकोटिःस्या
त् किंच ब्रह्मणोऽस्यशकलेकोटिमात्रेप्रमाणतः तऊर्ध्वकालरुदस्तदशेषानसमन्वितः को
टिमात्रेपुरंतस्यतज्ज्वालादशकोटयः अनेतोयःयमऊर्ध्वेअन्येत्तकमशस्थितारतितथा अयः॥
कालोत्तगोरुद्रोदशेषास्थानमथगः यमश्रौर्ध्वमथोनेतस्तथान्येकमवर्तितइत्याद्युक्त्याकाला
ग्नभुवनोत्तरेवास्यभुवनंततपृथगिति वस्यमाणायाभुवनसंख्यायाअपिनकिंचिदासमेत
स्य इहचानेतस्य श्रीसिद्धांतेत्रोक्तंभुवनमानंनग्राह्यमेवक्रियादिभेदभेदेनतंत्रभेदोयतःस्मृतः
तस्माद्यत्रयदेवोक्तंतत्कार्यनान्यतंत्रतइत्याद्युक्त्यातत्प्रक्रियायाभिन्नत्वात् यथावेहनरकानां
द्वाविंशकोटयोमानेतत्रैकविंशतिः यदुक्तं तस्योर्ध्वनरकाचोरायकविंशतिकोटयइति इहा
प्येदस्यांतरनेतइत्यष्टावेतः साकंशार्वेणेतिचवस्यमाणव्याहृत्येतेतिकिमत्रप्रतिपत्तये यदनेत।

श्री.
ते. ला.

स्य बहिरवस्थानमिति तथा हि श्रीतेत्रराजमहद्वारके ब्रह्मांडमुद्रायांतरित्यादिकमनेतस्याज्ञातः
स्थितेर्विधायकं किंनेवेष्टुद्विक्रमस्यतदवस्थितेः पूर्वमुक्तत्वादेवतान्मात्रस्यैवात्रविवक्षितत्वा
तयउक्तं तत्र अथोभुवनदीप्तान्यांशुणपार्वतितत्ततः आदिषट्केपुराप्रोक्तमेतन्निखिलतो।
मया तथापितववक्ष्यामिसेतेपादिहमामिनिश्रुयकस्यतेषांविभागमथुनाशृणुवीरेद्वंदि
नेइतितत्रास्यादिषट्केबहिरेवावस्थानंविहितं यउक्तं यतद्रुभ्यंउक्तंभातिपीतमंबुजजन्म
नः तस्याथोभागगाभातिपूर्वदृष्टांतकारकः शेषादिफणिमार्गाकविषकर्मप्रसादतश्च
पक्रम्य अनेतशक्तिवेदोऽप्यपीष्टुषोन्मिभिरुल्लोणैः आलिङ्गितमतश्चैरमन्तायः यथोच्छला।
त भुवनंतस्यवीरस्यभात्यनेतस्यसुश्रिया अनेतवनितावक्रपद्मसरःसदेतिविशेषततोह्रु
करुद्रचंडामणिनभःस्वतः द्विषाप्रधस्तुतिमिरंपुरेवीरराणाकले इत्यादिनाह्रुकरुद्राणां।
भुवनानिभेरवीयमहाराज्वप्रबंधातिमहेष्टरि यत्तान्यस्तुपुरात्यत्रनिभृत्तानिशिवात्मना
लक्षोक्षितानिसर्वाणिमलिलावर्तगानिचेत्यादिनातेषांदेष्टोमानेचाभियाय समंताद्भुद्राणांउतशत
कोटिप्रविस्तरं कदाहंचस्मृतंकोटिविषोथयेदित्याद्युक्तं उन्मल्लग्रामवद्रुम्नाव्याख्ये अन्यथा।
दि पूर्वापरवाचातः स्यात् एवमात्रानेत पूर्वकंपातरुद्रपर्यंतंभुवनानांशुद्धौयोगयथेनउदसंपत्तेः
क्रममात्रमेवाभियित्तिजनेननेतत्वहीरूपत्वमपितथावेदितकुडावविशेषात् एवमेतेषांतप्रथस्ता

हे कालाग्निर्भवतोत्ततः ह्रस्वकाश्च तथा देवि ब्रह्मांडोदरवर्तिन इत्यादावपि व्याख्येयं अतश्चोक्तान्तरे
वगदहीत्वा संप्रहकाराः प्रवृत्ता इति तत्र तत्रास्य धुर्येनास्योत्तरवस्थानभ्रान्तिवर्जिते प्रवृत्तम् तथाच
सोमशंभुः शुश्रूक्ष क कालाग्निरुद्रोदाटक एव च कृष्णोऽश्वाथशर्वश्च ब्रह्माविलम्बसममः
रुद्रश्चाष्टाविमे रुद्राः कदाहस्योत्तरे स्थिता इति गुरुभिरेव ज्ञानाविकल्पितमिति तन्मतप्रदर्श
नाय येनोत्स्योत्तर इत्यष्टावन्तः साकं शर्वणेति च पुनस्तादिह वक्ष्यतीति पूर्वापरव्याहारे यदस्य
ति अथ सकलभुवनमानेयत्वं निगदितेति जैर्गुरुभिः तद्वक्ष्यते समासादुपायेनाशु संक्रमे
दिति यत्र कालाग्निभुवनोत्तरे वास्य भुवनं न पृथगिति उक्तं तदयुक्तं अर्थहि ह्रस्वकरुद्रादिप
तेन बहिरवस्थितात् पृथक्केयादनां तत्कालाग्नेर्भुवनोत्तरे वर्तनीत्येवमभूतेत्यः एतस्यैव दिते
पृथक्केयात्तमनमिथानीयं कालाग्निरुद्रश्चैव तच्छब्देः अन्यथा पश्मादीनामपि तदापेक्षित
इत्यंतरेनेके रुद्राः शोथनीयः सुविनिवृत्ता वष्टे तदापि शातादधिकानि प्रसज्येरन् एवमने
यदस्य बहिर्देशावस्थानेऽप्यथः स्य शतरुद्रदशकांश्च उरत्तमुक्तं तदयुक्तं एवं स्य तन्मथ
पादेनेव गतार्थत्वादादितरेमेव पृथगभिधानं स्यात् यस्मिंसीति ज्ञातेऽनेन भुवनमानमिह
न ग्राह्यमित्युक्तं तदयुक्तं यतो यदि नाम नरकादिव दनंत भुवनस्यैव मानमुच्यते तस्य कि
याभेदात्पतेऽनेन मग्राह्यमेवेति स्यात् भुवनस्य मानमवश्यभावावित श्रेह नोक्तमिति तदा।

श्री.
ने.लो.
५

कोत्वा यमेवावश्यमेवात्यतः कृतश्चिदपेक्षणीयमिति कोनामश्रीसिद्धातेत्रेप्रदेशः यदाश्रीतेत्रराज
भट्टारकेणस्यलक्षितदमुक्तमिति तदपेक्षतो कोनामनिबन्धः यावतास्यसाकमेतर्ध्वन
मानसेत्ययाग्राममेजस्यमभिधानीये तस्माभयद्यासिद्धिदित्यलंबज्ञना कदाहरुदाणामि
ति कदाहायोवर्तिनां ह्रस्वकरुणामतश्चतस्रुद्धिर्भवेदितिभावः यउक्ते तेनशुद्धे
नशुद्धानित्तेरायत्रोडकैः सहेति एवमुत्तरत्रापिततद्भुवनेष्वरद्वारेणैवततद्भुवनशुद्धिरिति
मेतव यउक्ते नतत्रडः रिवतः कश्चिन्मुक्ताडः खमनेगजं रमेतेतत्रेवीरानारीभिः सहलीलये
ति योतात्रुष्टइति यउक्ते अनेतः संस्थितोयः स्यात्पोतात्रुष्टो जलांतरइति मयपानविद्वृणित
इतियउक्ते महापानरतः श्रीमान्कहामन्नः समुद्रसीति भैरवेध्यायनित्यनेनास्यतदेकप्रव
णतया भुवनेषान्नयानास्यसायकस्यशिवात्तया प्रतिबन्धः प्रकर्तव्यो योतपदमनामयमि
त्यादि तदाज्ञातुविधायित्तमस्तीतिप्रथमतः एवसर्वोत्पणप्रकाशितम् नागैरिति यउक्ते
यमश्चैवमहायमः प्राखणालोयवज्जिणः काकोटश्चनिशादश्चकंबुलाश्चतराबुभौ यभि
श्चैवमहानागैः समंजात्परिवारितइति एवंचस्वयमपिनागद्वयमेवेतिसिद्धं यउक्ते कु
ध्वबाहुर्महाकायोनागद्वयमहाबलः फलानांतसहसेणधारयित्वाजगत्स्थितइतिअत
एवश्रीतेत्रराजभट्टारकेणोपाहितेनायमुक्तः इदानीं ब्रह्मांडस्यांतर्ध्वनानिवक्तेमुपक्रमे

कालाग्नेर्भवने चोर्ध्वकोटियोजनमुच्चिते लोकानां भस्मसाद्भावमया नोर्ध्वं सवीक्षते ऊर्ध्वं इत्यर्था
कटाहस्य सचकोटियोजनानां च नः यद्वत्सति अथोर्ध्वं कटाहोऽत्रे मय नः कोटियोजन इति नो
र्ध्वं सवीक्षते इति यदुक्तं नोर्ध्वं निरीक्षते देवो भेदे भूद्रस्मसाजगदिति अतएवास्योर्ध्ववक्रामनु
मीलितमिति चतुर्वक्त्रमेव सर्वत्रोक्तं यदुक्तं त्रिनेत्रः स चतुर्वक्त्रो वक्रिज्वालावलीधर इति
ननु यो हियस्माद्गुणोक्तः स तस्मादुर्ध्वमिष्यते इत्यात्मज्ञानरकोर्ध्वमस्यावस्थानं युक्तं तत्क
थं उदय उक्तमित्याशंक्याह स च व्याप्तापि विश्वस्य स्यात्सुषुप्तिमो भुवं नरकेभ्यः पुरावक्त
स्तेनासौ तदथोमतः उक्तं च प्राक् निरयेभ्यः पुरा कालवक्त्रे व्यतिर्यतस्ततः विभुरप्येष तदथ
इति दशकोटो विभो ज्वाला तदर्थं शून्यमर्थतः दहये नरकादेशाः क्रमाद्भुवैकवेदनाः
अथोमथोतदर्थं च स्थिता भेदो तदर्थतः अवीचिकं भीयाकाख्यो रौरवास्तैश्चैकमात्र एका
दशोका दशचदशोत्पतः पारानिवत् प्रत्येकमेषामेकोनाकोटिरुच्चितिरंतले लक्षमेव
खवेदास्य संख्यानां मंतरास्थितिः कृष्णोऽर्धे ऊर्ध्वं लक्षो नकोटिस्थानस्तदीषिता तदर्थं पंचको
टयः शून्यं धूमोष्मादिभयाजतरहितं यदुक्तं अस्यापरिष्ठादेव शिपंचकोटो वरानने न क
श्चिद्विषसत्यत्र धूमोष्मापरितापित इति तदर्थं शून्यापरिष्ठात् क्रमादिति संहारात्मनः तेन रौर
वेकं भीयाके चैकादशोत्तमं भवंति अवीचौ च दशोत्पत्तना सह तन्नरकत्रयं पारानिवत् पंचविंशत्तं

ते.लो.

एवावस्थितं भवतीत्यर्थः यदुक्तं नरकैकादशगतमवीचिंशेऽथयेत्यये आत्मना द्वादशे देविके भी
षाकं विशेषाथयेत् महारौरवसंज्ञे चाप्येवमेव विशेषाथयेत् पंचविंशत्प्रवक्ष्यामिममासेनवरानने
श्रुवीचिः किमिति च यो न दीवेतरणी तथा लोहश्च शाल्मलिश्चैव षसि पर्वत एव च उष्णसश्च
निरुष्णसः पूतिमांसः परस्तथा तमत्र पुः क्षारक्षयो जतले पस्तथैव च श्रेतर्भूता श्रुवीचो जके
भीषाकस्य श्रुयतो श्रुसिभंगः ककचश्चेदः कूपश्चापिकटंकटाः वसासिश्चैव यस्तं उस्वपुले
पञ्चकीर्तिः कुंभीषाकश्च विज्ञेयस्तीर्त्तासिश्च तथैव च तमलोहश्च विज्ञेयः क्षरधारपथस्त
था श्रानिश्च सतमश्च द्वादशेते प्रकीर्तिताः एकादशोतर्विज्ञेयाः कुंभीषाकस्य दारुणाः महा
रौरवराजे च श्रुत उर्ध्वनिबोधमे कालसूत्रो महापद्मः कुंभसंजीवनीतकौ पाशो वरीषाकश्चैव श्रुय
पटुस्तथैव च देवयंत्रस्त्वमेथाश्चो ररूपस्तथा परः महारौरव एतेषामुपरिष्ठाद्वावस्थित इति एषा
मिति त्रयोतर्भूतानां द्वाविंशतो नरकाणां एकोनाकोटिरिति नवनवतिलक्षानि श्रेतरमित्ये
कैश्चन्यत्रुपं तेन द्वाविंशत्कोटयस्तत्र स च द्वाविंशच्छते प्रथानेतत्रापि द्वाविंशत्त्रयमित्य
क्तं स्यात् यदुक्तं अतः परं वरारोहे नरकाः परिकीर्तिताः पंचाशत्कोटयो देवीति तथा तेषु मध्ये
श्रुते श्रेष्ठं चत्वारिंशदिकं प्रिये तेषामपि वराश्चास्ये द्वाविंशत्तरकायिपः राजराजेश्वरस्त्रीणि श
ति एवमुपदेशो चायमाशयो यद्दीप्तस्य पापभूयस्ते तारतम्येन वनिश्चिते वितत्य नरकाणां न

नेवविधेषु नरकेषु कोनामवसंतिकेवानेनाशंक्याह शास्त्रविरुद्धाचरणान्कुसंयेकर्मविदधते
तत्रभीमैर्लोकपुरुषैः पीड्यतेभोगपर्यन्ते येसकृदपिपरमेशोशिवमेकाग्रेणचेतसाशरणं यंति
नतेनरकयुजःकुसंतेषांमुखात्पतादायि शास्त्रविरुद्धाचरणदिति विहितस्याकरणात्रिभि
इत्येवकरणात् मुखात्पतादायीति प्रसादादपरिनिष्ठावत्तत्तदुक्ते एतेतिचोरा नरकाः
स्त्रिकोणाः परिकीर्तिताः असकर्मरतानां तत्राणिनां यातनायै निस्त्रिंशकर्मकर्तृणां शा
दानां पापकर्मिणां निर्दयाथमजातीनां परहिंसारतात्मनां परदाररतानांच शिवशास्त्रस्य
दूषिणां देवद्व्यापहर्तृणां ब्रह्मघ्नपितृघातिनां गोघ्नानांच कृतघ्नानां मित्रविसंभवातिनाम्
सर्वणिभूमिहर्तृणां प्रोवाचारनिवर्तिनां दयादाक्षिण्यहीनानां पैशुन्यान्तचेतसो नरकाः
असमाख्यातास्त्वकर्मपथवर्तिनां शुभकर्मरतालोका नरकेनपतेति हि तत्समासेनवद्या
मियथावदनपूर्वशः संसेत्तातिरहिंसाच प्रोचंस्त्वनमकल्कता दयालोत्पलं च यस्यामो नर
कात्राधिगच्छति शांतोदाता सहृष्टात्माननहंकारवान्समः अदोहीवानसूयश्च परैस्वर्येच नि
स्पृहः असात्सर्यसमानित्वं शिवभक्तिरवापलः जपथ्यानरतिः स्वैर्यकार्यणस्य च वर्जनं व्रता
निनियमाश्चैव स्वाध्यायश्च त्रिसंयता सर्वत्र अद्वयान्नसार्जवेज्जीन्मनस्विता उजः प्रशान्ति
संतोषो प्रियवाक्यविवर्जनं पीडिका रिता नित्यं मनोहंकारनिग्रहाः अदोभित्तममानित्वम

ते
लो

कल्कोजानशीलता पिहदेवार्चनेभक्तिर्गोब्रह्माणशरण्यता अरौहोमोपुरोदानेजानिनोपर्युपा
सने एकांतेचरतिर्यानेभ्रातृन्येवचतष्टता अद्यापारःपरार्थेषुदोदासीन्यमनागमः अक्रोधि
तमनालस्यमितिथर्माः प्रकीर्तिताः शिवाचारवतानोतथर्मिकानोचदेहिना तस्मादेवेतविज्ञा
यमनोयर्मेनियोजयेत् यस्यचिन्नमसंभ्रुतेनिर्विकल्पमकल्पसं संयोजिपरमोहोकात्ररको
अनपप्रपत्तिः यस्यबुद्धिरसंमूढासर्वभूतेषुपातकी अकल्कवान्मन्यवान्योनरकान्मनय।
प्रपत्तिरिति सहस्रतरकोत्सेयमेकांतरमथक्रमान् पातालाष्टकमेकैकमष्टमेहाटकः प्र
भुः सहस्रशष्टसन्निधेरेकेसहस्रतदेवामशीतिसहस्राणिमानेसिद्धम् पातालाष्टकमि
ति यदुक्तं आभासवरतालेचशार्करंचगभस्तिमत महातलेचसतलेरसातलमतः परं सौ
वर्णमष्टमेजेयं सर्वकामसमन्वितमिति अष्टमइतिसौवर्णाख्ये यदुक्तं तदर्थं चैवसौवर्ण
पातालेपरिकीर्तितं तत्रावसतिदेवेशोहाटकः परमेश्वरइति यद्यपिचात्रपातालसमेके
त्रयासुरास्तथानागाराक्षसाश्चाविभागतः एकैकत्रपातालेकथितास्ते पाताल
सप्तकेजेयास्तथान्येभुवनाधिकः बलोत्यतिबलश्चैवबलवान्विलविक्रमः सुबलोबलभद्रश्चबला
यक्षश्चकीर्तिताइत्याद्युक्ताप्रत्येकं पृथग्भुवनाधिपाः संभवतितथाप्येषां हाटकेनविशुद्धेनसर्वेषां
शुद्धिरिष्टेइत्याद्युक्ताहाटकरुद्रशुद्धौवशुद्धिरित्यानर्ज्यक्यात्रइयदेशरहनकृतः अस्यचैवमभि

याने किं निमित्तमित्याशङ्क्याह प्रतिलोकेनियुक्तात्माश्रीकंदोदहतो बहः सिद्धीन् दधात्यसावेवे श्री
मद्भौरवशासने सिद्धीरिति सालोकादिभूपाः यदुक्तं तत्र प्रतिलोकेनियुक्तात्माश्रीकंदोभगवान्
सौ करोति द्वादशकोभूतापातालद्वारपालने हरेन भेत्तायंत्राणि पातालेषु महोदयाः सिद्धीरप्यस्त
सन्नेत्राकाशकोलंवयत्यसाविति नत्वसावेवे सिद्धीः केषां ददातीशङ्क्याह अतिनोये विकर्मस्या
निषिद्धाचारकारिणः दीक्षिता अप्रियेतत्तसमयानवर्जते प्रायश्चित्तोक्त्या तस्या वामाचारः
स्पृष्टकाः देवाग्निद्रव्यदृष्टं शरीरं जीविनश्चोत्तमं स्थिताः अथः स्य गारुडान्यत्र मेव सेवापरायणाः
ते द्वादशकविभोरग्रे किं कराविविधात्मकाः विकर्मस्य ते निषिद्धाचारकारित्वे हेतुः लुप्तसमया इति
चेत् - - - - - दिसें स्पर्शात् अतएव प्रायश्चित्तकरणं द्रष्टुं दीक्षाफलाः यदुक्तं प्रायश्चित्तमकुर्वी
तामंत्री विधिविलेचने सिद्धिं प्रशंसवाप्नोति तस्या इति वामाचारनिष्ठास्तेन तत्कारिणः तद्देवि
एतत्सुक्तं स्यात् तेषां मेव च विशेषणं देवेति अन्येषां - - - - - स्वेन नरकिं त्वमेव भवेत् यदुक्तं यदी
च्छन्नरकंगंसपुत्र - - - - - दांथवाः देवेष्टयि कृतिं कुर्याद्भोषु च ब्राह्मणेषु चेति उत्तमस्थिता इति वेदा
दिभ्यः परं शौवं मित्या युक्ते ऊर्ध्वार्धशासनस्याविविधात्मक इति तत्तत्कर्मानुसारेणोत्तमादिभिन्नाः
त्यर्थः एतैश्चैषां निषिद्धिफलवन्न तसाक्षात् तथोक्ते हि ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वा वीरवेदिने आ
चार्यदेनियुक्ता ये ते सर्वे तृतिवाः स्मृताः अन्यथा प्राक्कृत्येण ये पश्यन्ति न राथमे नरके ते प्रपश्यन्ते।

श्री.
तेला.

सादाद्येवत्तरत्रयमिति तथा प्राज्ञानुदीरणोद्देविषायश्चित्रीभवेत्तरः दिनत्रयैतरुद्रस्य सादाद्येव
त्तरत्रयमिति पंचाहं केशवस्य च पितामहस्य पक्षे केंनरके पश्यते तसा इत्यादि श्रुतिविरोधः स्यात्
त एवं भोगोपरमे पुनरेषां किं स्यादित्याशंक्याह तेपितत्रा.... त्वद्युपासते उदीशत त्वेलीयंते
कृमाश्चरमेशिवे श्रुत्यथाये..... तन्मात्रकाः तेकालवर्जितेतापदीना केदपरायणाः श्रुथमा
थमदेहेषुतिजकर्मानुवृत्तः मनुष्योतेषुतत्रापिकेचित्तोत्रविदः कृमात् मुच्यंतेपितवैथ्येतेपूर्व
कृत्यानुसारतः इत्येवगणयन्तोतोनाम्नाङ्गलङ्गलादिना प्रोक्ता... वता श्रीमदानेदायिका
शासनेः पातालार्धेसहस्राणि विंशतिभूकटाहकः सिद्धोतेत्रेतापातालपृष्ठेयत्तीसमावृते भद्र
काल्याः पुरेयवताभिः कीर्तितसाधकाः देवदेवेशमिति हाटकमन्येति तत्पर्ययासावैमुखा
नमात्तभिरित्यराशक्तिभिः यडक्ते विषयेष्वेवसेलीनानथेयः पातयेत्यएत्त याः समालिंछा...
... चौरतर्थापराः स्मृतइति तत्रापीतिमानुषदेतहीनारितिसेत्रविदः तत्सकर्मोचितेनततजा
त्यायनुभवेतिइत्यर्थः नचैतदस्माभिः स्थापयमेवाक्तेइत्याह इत्यादि यडक्तेतत्र मातंगाङ्गलङ्ग
लाश्चान्येहेतकादिव्यवृत्तिणाः कापालिकाश्चकेकालामहेहा सुष्माश्चेशाभनाइत्युपाकृत्य
एवंसायाविहीनास्तमहाचैरेष्वरेरणान् चैत्रद्वयविलमास्तदीहिताः सिवशासने चैत्रद्वे
एजीवन्ति ते स्मृताश्चलराक्षसा इति तथारमेतेविविधेर्भोगैस्तेपिपातालवासिनः पातालभूत

राजानो भवेति वलदपिताः भूकटाह इति मनुष्याचारकः एवमियदेते ब्रह्मा उस्या र्थे तत्कटाहः कोटि
कालाग्निपुरे कोटिः उज्ज्वलादशकोटयः धूमः पंचनरकाद्वा विंशत् कृष्णोऽपुनरेतवनवतिलत्ता
णि पातालास्तु कमशीति सहस्राणि भूकटाहो विंशतिरित्येव पंचाशकोटयः अत्रैव श्रीसिद्धयो
गीश्वरमणोक्तं विशेषेण दर्शयति सिद्धते त्रेत्यादिना यदुक्तं तत्र पातालोर्ध्वमेव द्वे भद्रकालीगृहे
शुभे यत्सिद्धान्तोत्तमसर्वसोनायिका संप्रकीर्तिता चतुःषष्टि सहस्राणि यत्तानीनां पुराणानि तत्र
कोटि शतं यावत् कृत्यानां तपुरेपुरे ऊर्ध्वेति सायकास्तत्रैः सार्धं तमहाबलाः ज्ञात्वा तया सिद्धान्ति
कले सिद्धयोगीश्वरी सते इति तस्योर्ध्वं च पुनर्लक्षं तमश्चैवातिः सह तस्योर्ध्वं तमश्चैवातिः सह तस्योर्ध्वं तमश्चैवातिः सह
यावाणदीपितेति तस्योर्ध्वं च न किंचित्स्या यावत्तदाः चतुर्दश पुनत्रागालये चैव मनंतमयका
रके कृष्णनागसहस्रेस्तल्लया परिवारितमिति ... इति च भूगद्वाला लक्ष्म्या ब्रजेत्यवस्थी
योगे च महापशुः तिष्ठते यावत्पाताले मंत्रमार्गस्य दृष्टक इति एवं ब्रह्मा उस्या भूकटाहो तमेक
मर्धमभिधायत ऊर्ध्वमपि भुवनादि दर्शयति ततस्तमस्तमश्चैवातिः शून्ये ततो ह्यः पतानि
यातनास्थाने गुरुमंत्रादि हविषां ततो भूम्युर्ध्वेति मेरुः सहस्राणि सषोडश मग्नस्तत्कृत्वा वि
स्तारस्तद्व्योतेर्ध्वं विस्तृतिः सहस्राधिवसस्तु यो हैमः सर्वामरालयः सहस्राणीति यो नानोम
न इत्यर्थाद्भूकटाहो तत्कूलविस्तार इति तस्मै नैव षोडशानां सहस्राणां परामर्शः तद्व्येति द्वाविंश

श्री.
ते.लो.

तासहस्रैः सहस्राधिवस्रस्त्रायति चतुरशीतिसहस्रोद्धितिरित्यर्थः यदुक्ते तस्यामध्ये महामेरुः सौवर्ण
इत्याद्युपक्रम्य योजना नो सहस्राणि चतुरशीतिरुद्धितः चोदशैव सहस्राणि अथोभागे प्ररोपितः ।
तामेव मूलविस्तारोदियुणो मूर्ध्वविस्तार इति नन्वेव सादृश्यस्य कीदृशाकार इत्याशङ्क्याह मथोर्ध्वः ।
यः समुद्रतः शरावाचतुरश्रकः समुद्रतैति सम्यगष्टाश्रितापत्तिपूर्वतदुर्ध्वं दृष्टः तेनाथो ब्रह्मभारो ।
चतुरश्रो मथो विस्तारोष्टाश्रो रुद्रभारो चतुर्दुर्ध्वमस्तके च शरावाकृतिरित्यर्थः नन्वेव साकारत्वं
मवाक्ते चतुरष्टाश्रितभारोपलक्षितमिति तथा तच्छत्रं कुरुदोरे चेत्याद्युक्तपरमेश्वरस्य लिंगस्य सः ।
भवेत्तत्तथामित्याशङ्क्याह भैरवीये च उल्लिङ्गं धरणी वास्यपीडिका सर्वदेवानि लीना हितवतस्तूति
ते सदा मथो मेरुसभायास्तदीशदिशि केतने ज्योतिष्कशिखरे शोभोः श्रीकंदेशश्च सप्रभुः श्रव
रुत्तमसहस्राणि मनोवत्याश्चतर्दश चक्रवादश्चतर्दिक्को मेरुव्रतलोपः श्रमरावतिकेन्द्रस्य पूर्वा
स्यादक्षिणे नतो अप्सराः सिद्धसाध्यास्ता मुन्नेरेण विनायकाः तेजोवती सदिशपत्नेः पुरीतो पश्चिमे
नत विषेदेवा विषकर्म क्रमात्तदवगाश्रये याम्या संयमनीतो च पश्चिमे न क्रमात्स्थिताः सात्तने
दः ससेवाश्च रुद्रस्तत्सायकास्तथा कृत्तोगारा नि --- ति श्रुतो पूर्वैण पिशाचकाः रत्तो मिसिद्धो
राथर्वस्तत्तरेणोत्तरेणो वा रुणीश्च द्रव्यावाभूतो दक्षिणे नतो उत्तरेणोत्तरे नो वसविद्याथ
राः क्रमात् वायोर्गंधवती तस्या दक्षिणे किन्नरा पुनः वीणा सरस्वती देवी नारदस्तंबुरुस्तथा महो

दयेंदोगुह्यासः पश्चिमेस्या पुनः पुनः ऊर्वीरः कर्मदेवाश्चतया उक्ता यथा काश्यापि यथास्विनीमहेशस्य तस्याः
पश्चिमतो हरिः दक्षिणे दक्षिणे ब्रह्माश्विनौ धान्वतरिक्रमात् चणष्टद्वयं हेतौ पूजितामित्यर्था विबुलो
केषु तदुक्तं लिङ्गदर्शनी भवेत्मेकस्मिन्पञ्चम्यचतुरश्रमथो ब्रह्मेति मथेष्टाश्चको विल्लरिति कुर्ध्वतभव
तेरुद्देशे हृत्ताकारः समेततः मेरुः संज्ञायते लिङ्गे थराणी चास्पर्शीटिका आलयः सर्वदेवानां तेन लिङ्ग
तमागते लीनमस्य जगत्सर्वं ब्रह्माय स चराचरं इति एव ते भाषिते लिङ्गे विबुलो केषु पूजितमिति स
मेरुर्हेमसंयुक्तः शरावाकृतिमस्तक इति यात्ररिति ब्राह्मणः यदुक्तं तदर्थं तसमादिद्यानाम्ना चैव
मनोवती इत्युपक्रम्य सर्वभोगगुणोपेता ब्रह्मणस्तमहात्मन इति तदीशदिशीति तच्छब्देन सभा
परामर्शः अत्र च ययपि शृङ्गात्रयमस्ति तथाप्येतदिह प्रथान्येनोक्ते यदुक्तं विभिः श्रेयो समा युक्तं कर्म
काचत रत्नजैः रत्नजैर्ग्रन्थकस्योक्तं राजतं च विविक्ते सौवर्णिकं न कोऽस्येति लोकपा इति भूस्वाद
क्षिणे नत्तामिति तस्या दक्षिणे नेत दक्षिणे पसरः पुरीत दक्षिणे च सिद्ध पुरीत्यादिक्रमः अपसरः प्रभृति
आवका मवत्या एवा स्वपुर्णालक्षणे एव मुत्तरत्रापि तेयं अत्र च बहव चनादत्यर्थो लभ्यते इत्यादिनीत्या
दितादीनामपि ग्रहणमित्यस्मिन्नेतराले च तसः पुर्णान्यास विंशति त्रस्यात् तामित्यमरावन्ती तेन
तस्या एव वा मो विनायका इति तेयं स्वदिशीत्यमिकोणे तस्मात्तरत्रापि योज्यं तां पश्चिमेनेति तस्याः प
श्चिमे तदनुगा इत्युत्तरत्रापि योज्यं एतच्च पुरीहयं वक्ष्यमाणायः संयमन्य भिथायाः पुर्णः पुरस्तादित्यर्था

श्री.
ते.लो.

सिद्धम एताहि सर्वा एव पुर्यः पूर्वाभि सखायेनास्यो पूर्वपश्चिमादिविभागाः मातृनेदेति पुर्योभियाने संसर्ग
ता इमेकादशा तत्तायका इति यमसंविचारकाः रुद्रा इति काका तिवत् क्रमादिति मातृनेदानेतरं यम।
परिवारकाणां रुद्राणां पुरीतदेतरमेकादशानामिति रत्तोसीति निस्त्रिंशभिधानां तस्या दक्षिण
र्या सुदुवत्या उत्तराणं पुरः इति पुरस्तात् वीणा सरस्वती गंधर्ववेदवतेत्यर्थः तत्तायकरति कवीर परिवार
रकायताः दक्षिणर्या दमरावत्याः उत्तरे दक्षिणे इति द्विवचनादस्मिन्नौथान्वेतेरे श्रैकैव पुरीति ज्ञेये तेदे
वोपसंदरति भेरवे चक्रवादे स्मिन्नेवं सुखाः पुरो ह्यथा श्वेतरालगता संस्थाः पुनः षड्विंशतिः स्मृतः मुख्य
इति लोकपाल संबंधित्वात् अन्य इति गोपः तदुक्तं ..... ब्रह्मणो यस्ता योजनानो वतर्दश सहस्रा
णि परित्यज्य चक्रवादे समंततः स्वर्गाष्टकं तदुद्दिष्टं तद्विष्टं तिलो कपाः पूर्वोत्तरे दक्षिणविद्याता पुरी।
नाम्ना मरावती तेजोवती तथा नेयो चित्रभातोः प्रकीर्तिता दक्षिणे यमराजस्य नाम्ना संयमनी पुरी
कृष्णा त्तरात्ते नैलत्पां राक्षसेशस्य कीर्तिता पश्चिमे नजलेशस्य पुरी सुदुवती स्मृता वायवायां पुरी वा।
योत्रास्त्रा गंधवहा पुरी उत्तरेणापि सोमस्य पुरी नाम्ना महोदया ईशान्यामीशराजस्य पुरी नाम्ना य।
शोवती एता सामेतेरेवेति शृणुष्विष्टं पुरी दक्षिणे नामरावत्याः कामवत्यपराजनी सौवली
सिद्धसंचानो तस्या वै दक्षिणे नत्त तस्या वै दक्षिणे नान्यापमरागोपशेभिता आदित्या नो पुरी ख्याता
नाम्ना चोपवती शुभा साध्या नो राजते दिव्या ख्याता वैक्रमावती वक्रैः पश्चिमदिग्भागे विसेवारेव

तीपुरी तस्यास्तपश्चिमेदेविदिव्यावैविश्वकर्मणः पश्चिमेथर्मराजस्यमात्तनेदापुरीस्रता कीर्तिमात
रस्तत्रमधुपानविहृणितः रुद्राणोपश्चितस्यरोहितानामकोवनी तत्रशूलथरारुद्रायमस्यपरिचार
काः तस्याःपश्चिमैतोत्तेयानाम्नागुणवतीपुरी एकादशानोरुद्राणोवज्रप्राकारतेरणा निरुतेः
पूर्वभागेतपिंगलानामवैपुरी स्वकर्मसंज्ञादेवेशिपिशाचास्तत्रसेस्थिताः नैलसुन्नरसामीप्ये
रीकुल्लावतीसमा निस्त्रिंशानामतत्रैवबहुभृत्यजनानाहृतः तस्याग्रपुत्रेदेमीगंधर्वीनामविश्रुता
वसेतितत्रगंधर्वादिव्यकन्यासमाहृता भूतानांसिद्धसीनातवरुणस्यतदक्षिणे हैमसंज्ञोवसुनो
तवरुणस्यापिचोत्रे तस्यास्तत्ररतोदेविनाम्नासिद्धवतीपुरी सर्वविद्याधराणोत्सापुरीपरि
कीर्तिता वसेतिकिन्नरास्तत्रपुरेहैमार्कसन्निभेः वायोःपूर्वेणगंधर्वीहैमाचित्रशस्यत गंधर्व
राजमुखास्यादिव्यगंधर्वनादिता आस्तेभगवतीसाक्षात्सप्तस्वरविभूषणा गंधर्वैरीयमानासात
त्रदेवीसरस्वती तस्याःपूर्वेणचित्रावैतंबरोन्नारदस्यत सोमस्यपश्चात्समदागुप्तकानोप्रकीर्ति
ता पूर्वणवैतमोसस्यनाम्नाचित्रवतीपुरी सर्वथातमयीचित्राजवीरस्यमहात्मनः वद्विंशति
सहस्रैस्तकोटीनांपरिवारिता यक्षाणामुन्नमः श्रीमानास्तेभोगैरनुन्नमैः तस्याःपूर्वेभुभाना
म्नाज्ञोवृन्दमयीपुरी तत्रैवैकर्मदेवास्तदेवैकर्मणागताः पश्चिमेतेशराजस्यविस्तोर्वैश्रीमती
पुरी ईशस्यदक्षिणेभागेनाम्नापमवतीपुरी पद्मपत्रायतात्तस्यब्रह्मणःपद्मजन्मनः तस्यादक्षि

श्री.
ते.लो.
॥

एतोदेविनाम्नाकामसावापुरी अश्विनौतत्रदेवशितथाथानेतविः स्मृतः उन्नरीतमरावत्पमहामेवेतिवि
श्रुता विनायकानांसादिवावसेतिसुत्रकल्पतेतिच एतश्चपुण्यकर्मणोभोगस्यानमित्याह इष्टा
पूर्तरतापुण्यवर्षेयैभारतेपुनः तेमेरुगःसकृच्छंभेयेवार्चतियथोचितं पुण्यइतिवर्षोत्तरेभ्योवै।
वैलक्ष्ण्येकदाहितं यथोचितमितिपौराणिकाप्रक्रिययेत्यर्थः तदुक्ते इष्टापूर्तरतादेवियेनराः
पुण्यभारते अंबकेसकृदर्वतिमेरुगच्छंतिनेनराइति इदानीमेवयोवर्षादिविभक्तमुपाक्रमते
मेरोःप्रदक्षिणायाददिदक्षविष्टंभपर्वताः मंदरःगंधमादश्चविपुलोऽस्यपार्श्वकः मितपीतनी
लारक्तास्तेजमात्पादपर्वताः विष्टंभकेतिभुवोवष्टंभकत्वात् तदाह एतेर्भुवमवष्टंभमेरुस्ति
ष्ठेतिनिश्चलः यथावष्टंभेमानस्याचक्रत्वादह्यमाणैलावतात्पवर्षेकदेशात्तमवगंतव्यं तच्चसे
वासन्नमन्यथैषांपादपर्वतत्वेनस्यात् एषुचवत्तर्ष्यचलेषुप्रत्येकमुद्यानसरः कल्पवृक्षाः संभ
वेतीत्याह चैत्ररथनेरात्रिवैभ्राजंपितृवनेवनान्याहुः रक्तोदमानसमितेभद्रोचैतश्चतश्चतष्ट
ष्टसरसो वृक्षाः कदेवजेवृत्तेयगोथकाः क्रमणाः एषुचवत्तर्ष्यचलेषुत्रयेत्रयेक्रमपतदास्नात
श्चतश्चतुरसोक्ताजंभुनदीसंभवतीतिशेषः तदुक्ते कदेभेमेदेरेजेजेवृत्तेगंधमादने अस्यापो
विपुलेजेयोन्मगोथश्चस्वपार्श्वके सरास्यपवनान्यत्रप्ररुणादेतत्पूर्वतः मानसंदक्षिणेजेयेसि
तोदेयश्चिमेनत महाभद्रमुन्नतस्तथाचैत्ररथेवने नंदनेतसेवैभ्राजंपितृसंज्ञेकमात्स्थितमि

ति तस्य माणास्तुता जेहुर्यमादनमर्थानि तस्याः फलमसह्यो रसो जेयोस्तुतोपमः तेन जेहुरदी
त्याताप्रिये वेरावतीभृशं मेरुप्रदक्षिणीकृत्य जेहुरं लेविशेत्सकं तत्संपर्को समुत्पन्नं कनकं देवभू
षणं तेन जेहुरं दलोके जायते भूषणोत्तममिति मेवथो लवणाव्यंते जेहुरदीपः समंततः लक्ष्मा
नः सनवथा जातो मर्यादपर्वतैः समंततश्चित्तवल्याकारत्वेन तदुक्ते मेवथो लवणाकारो जेहुरदीपो
व्यवस्थितः लक्ष्म्यो जनविस्तारश्च नवथा जातत्वेन मेवास्य दर्शयति निषथो हेमकूटश्च हिमवान्
क्षिणोत्रयः लक्ष्मसहस्रनवतिस्तदशीतिरिति क्रमात् नीलः सितस्त्रिशुंगश्च तावन्तः सद्यतः पुनः
मेरोः षड्मे मर्यादावलाः पूर्वपरायताः पूर्वतो माल्यवान्श्चाङ्गं यमादनसंज्ञितः सद्योत्तरायतोत्तो
तचतस्त्रिंशत्सहस्रकोऽष्टावेते ततोऽप्यन्योद्दोद्दोऽपूर्वादिषु क्रमात् जादरः कूटहिमवयवजातः
थिसंगितः एवं स्थितो विभागोऽवर्षसिद्धौ निरूप्यते दक्षिणातश्चिपूर्वाभिमुखस्य मेरोः लक्ष्मि
जेहुरदीपस्य तावत्परिमाणत्वात् एवमकलदीपायतं चेषो बहिर्यथा यथं तदुल्लुप्यते तोहे
मकूटहिमवतो रायाममात्रासः विस्तरस्त्वेषामविशिष्टपव यदुक्ते लवणोदधिपर्यंता सहस्र
द्वयविस्तृतश्च तावन्तश्चित्तलक्षादिमानः चतस्त्रिंशत्सहस्रकाविति नीलनिषथाभ्यां सीमेति चेत्ते
नैवं मानस्ये लाहृतस्य लक्षमाणत्वात् विस्तरतस्तु सहस्रकं यदुक्ते पूर्वेण माल्यवान्मेरोः पर्वतस्तु
विराजते चतस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां सुदृश्यं याम्पोत्तरायतो भातिसहस्रं तस्य विस्तृतिः त

श्री.
गते.
ला.
॥

धैवापरदिग्भागेतन्मूल्यगंधसारनमिति अत्रचनीलनिषिधमाल्यवङ्गयमादनाद्यानांचतर्णीपर्वतानां
चत्वारिंशत्सहस्राणां योजनानामुत्सेदोत्सेधोत्तदशेति ज्ञेयं यदुक्तं नीलश्रुतिषथश्चैवमाल्यवानोयमा
दनः चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रित इति तथा देशात्तेयानवोत्तरा इति एवं दक्षिणोत्तरस्ये
स्त्रिभिः त्रिभिः पूर्वपश्चात्स्येन चैकैकेनेत्यष्टभिः पर्वतैर्विभक्तो जंबुद्वीपो नवधा जातः ततश्च त्र्यष्टाभ्यो ह्येता
हेमकूटः हिमवानर्थी त्सकैलासः यात्रः पारियात्रः सचार्या निषधयुक्तः तदुक्तं जटरोहेमकूटश्च पूर्व
भागे व्यवस्थितौ कैलासो हिमवान्श्चैव दक्षभागे व्यवस्थितौ निषधः पारियात्रश्च अथ परेण महीधरो जारु
थिः शृंगवान्श्चैव उत्तरेण व्यवस्थितौ इति एते च विष्णुमपर्वतनियतदेशास्था इति नात्र विभागोत्तरनिमित्ते
विभागो न वा विज्ञात्मा तदेवाह समंताश्चक्रवादाद्येनैकैश्चत्तराश्चकै सहस्रनवविस्तीर्णमिलायेति
मुखायुधं मेरोः पश्चिमतो गंधमादोयस्तस्य पश्चिमे केतमालेकलादीणां समकेन विभूषितं मेरोः।
पूर्वमाल्यवानो भद्राद्यस्तस्य पूर्वतः सहस्रदशकायुस्तस्य मेचक्रलपर्वतं पूर्वपश्चिमतः सव्योत्तरत
श्चक्रमादिमे द्वात्रिंशश्चत्वारिंशत्सहस्राणि निरूपिते मेरोरुदक्कशृंगवान्यस्तद्वहिः कुरुवर्षकम्
चापवन्नवसाहस्रमायुस्तत्र त्रयोदश कुरुवर्षस्योत्तरे यवायवेषां क्रमाक्षराः दशाचेति सहस्राणि
द्वीपो च देशभद्रकः योश्चेत् शृंगिनौ मेरोर्वामे मध्ये हि रागमये तयोर्नवकविस्तीर्णमायुद्वादशात्तानि
च मेरोर्दक्षिणतो हेमनिषधौ यौ तदेतरे कैत्रेन वसाहसं तत्सहस्राधिकायुधं तत्रैव दक्षिणे मेरोर्हि।

सवान्यस्यदत्तिणे भारतेनवसाहसं चापवत्कर्मभूः इलाख्यामिति इलाहृताख्यस्वाम्यधिष्ठितत्वादिला
वृताभिधानेवर्धमित्यर्थः एतश्चपुरस्तादेवस्फुटीभविष्यतीतिनेहायत्नं एवंवर्षांतरेष्वपितदभिधान
प्रवृत्तौनिमित्तंज्ञेयंतच्चसमेतान्मेरोश्चतर्दिक्कनवसहस्रमितिमध्येमेरुमूलीयानिषोडशसहस्रा
णिप्राकलयचतस्रिंशत्सहस्रंयतएवसाल्पवङ्गेयमादयोदैर्घ्यादियदेवमानमुक्ते अतएवसर्वतो
दिक्कंसास्याश्चतुरश्रम नतवर्षांतरवदायतचतुरश्रं अनर्केइत्येवकवादायोवर्तित्वेहेतः विमुखायु
षमिति सहस्रशब्दसन्निधेः स्रयोदशसहस्रायुरित्यर्थः यउक्ते मेरोःसमेततो रम्यमिलाहृतमुदाह
ते अथक्ताश्चकवादश्चनवसाहस्रविस्तृते योजनानांचतर्दिक्चतुरश्रं समेततः नतपोभाबुजस्त
उनचसोमस्यरश्मयः प्रभवंतिलोकानोमेरोर्भसाप्रभामितमिति त्रयोदशाहसाहसमायुक्तेषोऽप्र
कीर्तितमितिच पश्चिमतर इतिनतदक्षिणतोवस्थितोविष्केभपर्वतः विशालःकंभलःकृत्स्नस्तत्रस
मकुलाद्रयइति सहस्रदशकायुरितिकेतमालशेषतयापिभ्याख्येयं उक्तेहिजीविमयुतमेवचे
तिसंपंचकुलपर्वतमिति यउक्ते कौरंजःश्वेतपर्णाश्चनीलोमलाग्रकस्तथा यस्यैवसमाख्याता
स्तत्रपंचकुलाद्रयइति इमेइतिकेतमालभद्राख्यवर्षेकमादितियथासंविनतेनपूर्वपश्चिमतो
भद्राश्चकेतमालेष्टात्रिंशत्सहस्राणिमाल्पवानांयमादनैकमेकं सहस्रसंभयपार्श्वोभ्यामिला
हृतमष्टादशमेषोडशइत्येवपूर्वापरायतजंबुद्वीपयोजनानांलक्षणं सद्योत्तरतश्चतस्रिंशदि

श्री.
ते.लो.

११

मेतदित्याहृतमाननिवृण्णादेवगतांथं शृंगयास्तृतीयः पर्वतः तद्वदिसस्यापुदगित्यर्थः चापवदि।
तिवलयकारमित्यर्थः दीराधिसामीप्यात् यउक्तं नवयोजनसाहसं यत्वाकारेप्रकीर्तितमिति आ-
यासमानावचनेचात्रायामाशयः शृंगवर्माननिवृण्णादेवगतांथंमेतदिति एवमुत्तरत्रापिसेयेत्रयो
दशेतिअर्थात्सहस्राणि यउक्तं त्रिदशाहसहस्रायुः ऊरुदृढफलाशनः शुभप्रसूतिः ऊरुशुश्रूषामा-
पुष्पायुतिर्जनरति अथावित्यधिसम्येतउक्तं तस्याश्वात्तरदिग्भागेप्रविश्वलवणोदधिम् योजनाना-
नासहस्राणिचत्वादेववरानने दशयोजनसाहसं द्वीपंभद्रप्रकीर्तितमिति तयोरितिमेरुवामार्थं
स्थितयोः श्वेतशृंगिणोः तेनशृंगवतोदक्षिणे श्वेतस्यवामेऽत्यर्थमिदं अर्थत्रयोदशेति अर्थेनत्रयोदशा
द्वादशसहस्राणिसाधानीतियावत् यउक्तं अथार्थानिसहस्राणिद्वादशायुर्द्विरामयेति अन्तर-
इत्यर्थाच्चेतस्यदक्षिणेनीलस्यतवामेतानीतिसहस्राणितदन्तरेऽत्यर्थानिषथस्यदक्षिणेहेमकू-
टस्यवामे तउक्तं हेमकूटस्यसौम्येननिषथस्यवदक्षिणे हरिवर्षसमाख्यातमितिद्वादशेतिहसह-
स्राणिकेनरमिति किंपुरुषसंजितं यउक्तं हेमकूटस्यवामेनद्विमवतस्तथोत्तरे वर्षेकिंपुरुषेना।
मेति तत्सहस्राधिकमायुषमिति तेभ्योनवसहस्रेभ्यः सहस्रेणाधिकमायुष्यत्रतदशसहस्रायुरि-
त्यर्थः अस्यदक्षिणेऽत्यर्थात्तीराद्येरुत्तरे तउक्तं यास्येहिमाचलेऽस्यउत्तरेलवणोदधेः भारतंनामव-
र्षतत्रवात्येसुखंसूतमिति अतएवलक्षणोदधेरवलयाकारत्वाच्चापवदित्युक्तं अस्यचवर्षोत्तरव-

द्वेगभूमितेपिकर्मभूमितमप्यस्तीत्याह कर्मभूमिरिति यदुक्तं गुणत्वेकः स्थितस्तत्र शुभाशुभफला
र्जनमिति वर्षांतराणां हि भोगभूमितमेवास्ति न त्वकर्मभूमितमपीत्याह इत्याहुतं केतुभद्रं कुरुद्वैर
एपरम्यकं हरिकित्ररवर्षेभोगभूमितकर्मभूः ननु क्वचिद्भोगभूमावपिकर्मभूमितं संभवेत् यदुक्तं
तैत्तिरीयैः तैत्तिरीयैः देवेशं भक्त्या चित्युपासते तदीशान्ते लीयंते क्रमाच्च परमेशिवे अन्वयायेतव
तैत्तिरीयैः द्वेगभूमितरतात्मकाः ते कालवर्गसंतापदीना कंदपरायणाः गुणतत्वेन लीयंते ततः सृष्टिषु
विपुनः पाद्यते मातृभिर्द्यौरयातनौ च परः सरे तत्तथैव तदुक्तं यद्वा रतादप्यद्भोगभूमेवेत्याशंक्या
ह अत्र बाहुल्यतः कर्मभूमावत्राप्यकर्मणो पशुनो कर्मसंस्कारः स्यात्तादृशं संस्कारैः कर्मभूमा
वः कर्मभूमित्वे इत्यर्थः नन्वत्र भूमापिकर्मभूमित्वेनास्ति येतिर्यगादयः प्राक्कर्मोपभोगमेवात्र
विदधति तस्मिन् न त्वकर्मार्जनतमपीत्याशंक्याह अत्रापीत्यादि अपि भिन्नक्रमः तेनाकर्मणामपी
तियोज्ये अकर्मत्वे चैषां अन्यवत्पतीति ह्येतेनायोग्यत्वात् वस्तु ह्येतेन पुनस्तत्तदा सनादादौ दत्ते
वैषां कर्मसंस्कारः तेषामपि तत्कार्यं शुभाशुभं भवेदेवेति भावः नन्वेवमप्यत्र कर्मभूमित्वेन सिद्धे
दस्यत्र च भोगभूमित्वे यदत्र केवामपि कर्मन स्यादस्यत्र स्यादित्याशंक्याह संभवेत् अपि संस्काराभा
वतेत्यत्र चापि हि दृष्टं प्राक्तनसंस्कारादेशोक्त्यातः शुभाशुभं स्थानान्तरेपि कर्मास्ति दृष्टं तत्र पुनरातेने
तत्रैतासदा कालोभारते तत्र च तथैव असेस्कारा इति कर्मणः संत्यस्तत्वात् अन्वयस्थानान्तरे स्वर्गा

श्री.
ते. लो.

१५

दिशानमध्यस्थः पकोपिशष्टेभिन्नक्रमः तेन शुभाशुभमपीतियोज्ञं ननु किं प्रमाणमित्याशङ्को
क्तं दृष्टं तत्र पुरातने इति पुरातन इति भारत रामायणाद्यात्मनि पुण्यदौ तत्र हि जनकस्य भारतवर्षेण
कर्मिणेन दुष्टस्य स्वर्गेण शुभकर्मयोगित्तमुक्तं अतश्च युक्तमुक्तं यद्भारते भूम्ना कर्मभूमित्तमन्यत्र च
भारतभूमित्ते इति तत्रेलाहतादौ तदुक्तं नाष्टासविद्येतेकास्त्रिषु गत्रयवती स्थितिः चतुर्युगवती
ज्ञेया भारताख्यवरा मन इति भारतमपि वर्षं जंबुद्वीपवत्तवां वरमेवेत्याह भारतेन वारं वरं च सा
मुद्रेणां भसात्र च स्थले पंचशती तद्वजले चेति विभज्यते सामुद्रेणां भसे तर्थादष्टया प्रसूते ततः
यात्रे नैव नवयान्तस्य संयत्तेः यथा हि जंबुद्वीपः पर्वतैरष्टभिर्विभक्तो नवधा जातस्तथे तदपि स
मुद्रैः किं जेते पूर्वापरा यता एव सर्वे इति तदुक्तं नवमेदा स्मृताः तत्र सागरांतरिताः प्रिये एकैकस्य
च द्वीपस्य सहस्रं परिकीर्तिते प्रातानि पंच विज्ञेयं स्थले पंच जले तथेति यत्र श्रीसृगेंद्रेन वाचिस्त्वा
तसि द्वीपानां वैवाच्यार्थकस्थले तामितत्त्वा राव्यापेक्षया न्यथा तदप्राप्तिस्त्वा तां मिसुः अतश्च सर्वेषां
द्वीपानां पार्श्वद्वयेपि सामुद्रसंभः कन्याख्यास्य तदक्षिणे एव वाकणे नैव पंचाशतिकेन समुद्रेणा
स्थविभक्तत्वात् तेनास्थवासतो हि सवानेवन तसमुद्रोतरे तथा ते हि समुद्रोतरितत्वा द्वीपांतरव
त्रिवासिता मगंतव्यः स्यात् अतश्च हि सत्सन्निकर्षणैर्वैतन्मिन्नमिति सिद्धं तदुक्तं द्वीपैरुमारिका
ख्यात हि सन्निकटं मतमिति एवं चास्य सहस्रमपि योजनानां स्थलैकद्वयमेवेत्यर्थलभ्यं अत

पवास्पृष्टीतेत्रराजभट्टारकादौहिमवत्सकाशात्सीमांतविभागोदर्शयितेतत्पादावस्थिताहिंडमरोना।
स्रःसरोविशेषादारभ्यसहस्रयोजनपरीमाणत्वेननिर्देशःकृतःतउक्तंतत्रप्रातीयरोधसोयास्येसोस्ये
वैवीचिमालिनःकार्मुकाकारसंस्थानेवर्षतत्कारुमानगमित्ययकस्यशीतसानोःसमाक्षिप्तंनान्नावि
इसरःसरःतदारभ्यवेडमेकंसर्वतःसज्जनाकुलेवारिलिप्तेनयत्मानेइहित्रेतदयोधुवःकुमार्येभरतो
राजासपत्नेकुनभोग्रहःहीपंकुमारिकेसेतमतोलेतत्प्रगीयतेयोजनानांसहस्रंनानावर्णाश्रमा
त्वितमिति श्रीस्वच्छंदेयि विंडःसरःप्रभृतेवकुमार्याक्षेप्रकीर्तितेयोजनानांसहस्रंनानावर्णाश्रमा
त्वितमिति एषांचनवानांलेडनोनामविभागमाह इंदःकषेरुक्ताभ्राभोनागीयःप्राग्गभस्तिमान्
सौम्यगंधर्ववाराहःकन्याखंचसमुद्रताःआसमुद्रतश्चितिसमुद्रावारभ्यतेनक्षराधितिकटेइंद्रहीपेया
वत्पर्यंतेहिमवन्निकटेकन्याहीपेताभ्राभाइतिताभ्रवर्णतप्रागितिगभस्तिमानादौपश्चात्तागीयःवरा
होवाराहःतउक्तं इंद्रहीपंकषेरुचतास्रवर्णागभस्तिमतन्नागहीपंचसौम्यचगोथंवेवारुणेतथा
हीपंकुमारिकाखंचनवमेपरिकीर्तितमिति कन्यहीपेचनवमेदक्षिणेनाधिमथ्यगाःउपहीपाःशं
कुलाद्रिसप्तकेनविभूषितेग्रंगयवमलयशंकुःकुसुदवाराहोचमलयगोगल्पःतत्रैवचविह्वलेचले
काषडमीत्युपहीपःदक्षिणेनाधिमथ्यगारतिवारुणोदयेर्मथ्यस्याइत्यर्थःतउक्तं कुमार्याख्यानि
कटेमथ्यस्यावरुणोदयेःअतीत्ययोजनशतमत्रहीपास्तषट्स्रुताःग्रंगहीपोयवहीपोमलयहीप

श्री.
ते.लो.
१५

वच दीपोऽन्यः शंखसंज्ञश्चक्रदशततोत्पन्नः वाराहश्चैव षष्ठः स्यादिति कलादिसप्तकेनेति यदुक्तं महेंद्रो म
लयः सप्तः श्रुतिमान्द्वयपर्वतः विंशश्च पारियात्रश्च भोत्येते कलपर्वताः सलयगोरास्त्य इति तदुक्तं कथि
तो मलयदीपे मलयेनामपर्वतः तस्य पादे विष्णुदेवैलेका तस्योपरि स्थितेति अगस्त्यशिखरे तत्र मलये
भूथरोत्तमे तत्राश्रमो महाप्राणश्चास्त्यः स्फटिकप्रभ इति च अत्र च कीदृश्लोक इत्याशंकाद् दीपोऽपदी
पगाः प्रायोऽस्तेऽज्ञानानां विधा जनाः मुक्ताकांचनरत्नाद्या इति श्रीरुरुशासने स्लेष्ठा इति वर्णाश्रमाः
चारवद्विष्णुताश्चर्यः प्रायः प्राद्वेत्त क्वचित्सदाचारा अपि संभवेतीत्युक्तं नन्वेव किं प्रमाणमित्याशंका
क्तमिति श्रीरुरुशासने इति यदुक्तं तत्र युक्ता वर्णाश्रमाचाराः कुमार्यादियपरे प्रजाः इतरे स्लेष्ठाभूयिष्ठा
प्रभृतमणिकोचनाः इति नन्वेवमत्र शुभाशुभार्जनेन इत्याशंकाद् भारते यत्कृतं कर्म लिपितं वाण्यवी
चितः शिवांतं तेन मुक्तिर्वा कन्याख्येन विशेषतः कर्मेति शुभाशुभं लिपितमिति क्रियाज्ञानादिना जेना
त्रकर्मणा कृतेन वा पृथिव्यादिषु शिवांतं पुतेषु तेषु तत्तेषु मुक्तिर्वा ततो मुक्तिर्भवेदित्यर्थः यदुक्तं तत्रै
व यत्कृतं कर्म शुभं वा पादि वा शुभं वसंतितेन लोकाश्च शिवाद्या वीचि मथगा इति तथा कन्याख्ये
त्कृतं कर्म जेति भिस्तमिति मिते स्वत्रारका पवर्गेषु तद्दीजे फलभोगादमिति नन्वेतत्कन्यादीपे विशेषे
ण भवेदित्यत्र किं निति मित्रमित्याशंकाद् महाकालादिकारुद्रकोटिरेव भारते गंगादिपंचशतिका ज
न्मतेनात्र दुर्लभं अत्रैवेति किन्यादीपे यदुक्तं तत्र मथे महदीपे कमारीदीपे संज्ञितं तत्र रुद्रायुते पूर्णम

वतीर्णशुभंकरं यश्च नोहेतभूते च स्मरणात्पापनाशनमिति तथा महाकालस्तथैकात्ममेव सादिव
रानने तीर्थानां कोटिरुद्विष्टमहाकामफलोदया गंगादीनां नदीनां च तत्र ये वाशानि चेति तेन तीर्थभू
यिष्टतादिनेति नववर्षांतरेषु प्रत्यगो बुजयज्ञाभाजनाभासादीव कामलाः जेहूफलरमाहाराजराभृ
सुविवर्जिताः इत्याशुक्तासुखभूयिष्ठा जना इह च जनारोगाभयवृत्ताः इति तामेदं संपद इत्याशुक्ताः
एवभूयिष्ठा इत्यत्र जन्मदुर्लभमिति केन निमित्तेनोक्तमित्याशंक्याह अथर्वषष्ठ्युपश्रवद्भोगात्कर्ममिति
वाहनं प्राप्य मनोरथातीतमपि भारतजन्मनां मनोरथातीतमिति भोगापवर्गादेर्महीयस्ता
त नन्वेवं वेदविशेषेण भारतजन्मनां सिद्धे तत्कनाखितविशेषत इति कस्मादुक्तमित्याशंक्याह
नानावर्णाश्चमाचारसावदः एव विचित्रता कन्याद्विषयतस्तेन कर्मभूः स यमुज्जमा यदुक्ते ये पूर्वो
क्ता गुणालोके भारते वरवर्णिनि ते तत्रैव स्थिता लोके कुमारसंज्ञिके प्रिये इति अतश्चैतन्निवासि
नामेव शुभाशुभकर्माद्यष्टानात्त्वन्निरयावासिः स्यात् तदाह पुंसो मित्ता सितान्यत्र कुर्वतां किल
सिद्ध्यतः परापरो स्वर्निरयावति रौरवकार्तिके किमत्र प्रमाणमित्युक्तमिति रौरवकार्तिके इति तत्र
क्तं तत्र पुंसो मित्ता नि कर्माणि कुर्वता मसितानि च सिद्ध्यतः स्वर्निरयावत्तद्विप्रे परापराविति ते दे
वो यस्य स ह रति एवं मे रौरयो जेहूरभितो यः स विस्तरात् स्यात्समदशायावद्वैतवभिस्रसमासतः स
मदशयेति इत्याह ताद्यात्यष्टौ इन्द्रदीपादीनि च न वेति नवभिरिति ति भारतेन सहैलाहताये नन्वे

श्री.
ते. लो.
१५

वैवेस्वेत्येकं निमित्तमिषांशोकाह मनोः स्वायंभुवस्यासक्ततादशाततस्वयः प्राञ्जनाखजेवायिराजा
यो ग्रीधनामकः तस्य भवन्नवसताततो येन वावेडकः नाभिर्योनवमस्तत्र नत्ताभरतशार्धभिः तस्याः
ष्टौतनया साकं कन्यायानवमौशकः भुक्तस्तेन वयातस्मात्तल्लयोजवमात्रकात् सता इति पौत्रा
जेवायिराजेत्यर्थात् एतन्मयात् ऋषभस्याः पत्युमार्धभिः अतएव न मे सक्तं प्रष्टौतनया इति प्रा.
गुक्ता ईडायाः तडक्ते स्वायंभुवो मनुर्तामनस्य पुत्रः प्रियव्रतः तस्याय दश पुत्रा वैजाता वीर्यबलो
क्तदाः अग्रीधश्चाग्निबाहुश्च मेथामेथानिथिर्वपुः ज्योतिष्मानद्युतिमान् हवाः सावनः सत्रपवच
मेथामशोग्निबाहुश्च एते प्रश्नजितास्वयः सप्तदीपेषु ये शेषा अभिषिक्ता महाबलाः जंबुद्वीपस्तथा
रणीधस्तस्य पुत्रानवसृताः नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिश्चैव श्लाघताः रुद्राश्चः केतुमालश्च रम्यक
श्च हिशामयः नवमस्तु कुरुर्नाम नववर्षीयिणाः स्मृताः अरणीधस्तस्तजाता ये शूराश्चातिबलौ क
दाः तेषां नामां कितानीह नववर्षीणां पार्वति नाभोः पुत्रो महावीर्यः ऋषभो यर्मतपरः तस्यापि
द्विसप्तोत्तयो भरतस्तु प्रतापवान् तन्नामैव तवित्तये भारते वर्षमुत्तमं तस्याप्यष्टौ पुनः पुत्रा जाता
कन्यायाः प्रिये भारते हृष्टदीपे च प्रष्टौ पुत्रा निवेशिताः नवमस्तु कुमार्याः कन्यायाः प्रतिपा
दिताः तेषां नाम्ना तते दीपा भारते न प्रकीर्तिता इति तस्मादिति जंबुद्वीपात्तल्लयोजनमात्रका
दिति तत्रास्य पूर्वपश्चिमतो लल्लल्लयोजनमे प्राक्यदर्शितं दक्षिणोत्तरस्ति दानीमुच्यते तत्रमा।

रतादीनिषड्वर्षाणि प्रत्येकं नवसहस्राणि इति चतुःपञ्चाशत् हिमवदादयश्च प्रत्येकं द्विसहस्राणि
द्वादशमेरुमूलीयसहस्रषोडशकेन सहेला हृतं चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि इत्येव योजनानां लसेजं
दीपे इदानीं तद्दक्षिणसंस्थानविशेषे दर्शयति लल्लैकमात्रेण लवणस्तदाह्येस्य पुरोदयः ऋष-
भोऽङ्गुभिर्धूमः कंकद्रेणैरवोत्पुदकं वराहनेदनशोकाः पञ्चाक्षहबलाहकौ दक्षिणे चक्रमेना
कोवाङ्गवोतः तयोः स्थितः अष्टदक्षिणतः त्वास्त्रिसहस्रातिरुमाङ्गिरः विद्युतोस्त्रिसहस्रोऽस्त्रिदाया
मोत्रफलाशिनः मलदिरयादीर्घकेशप्रमथवेगोऽथर्मकाः नयनाः संवत्सराशीतिजीविनस्तथा
भोजिनाः निर्धवाणिमदातत्रद्वाराणि बिलसिद्धये इत्येतद्गुरुभिर्गीतं श्रीमदौरवशासने इत्येव
धलवणसमुद्राप्रतिपादितः तद्दक्षिः षोडशीदीपः प्रत्येकं स्वार्णवैर्हृताः क्रमद्विगुणिता घडिर्म
नपुत्रैरधिष्ठिताः शाकजशक्रौचाः शालमल्लिगोमेयाज्जमिति षड्दीयाः क्षीरदधि सर्पि रैक्षवमदि
रामथुराङ्गुकाः षड्भुजयः मेयातिथिवपुष्पाङ्गोतिष्मान्प्रतिमान् हवीराज्ञासंवर इति शाकादि
षु जेबुदीपो न्यपि चाग्नीध्रः लवण इति लवणं भः क्षारसमुद्र इत्यर्थः इन्द्रसुन्दः यत्तु हृद्गारिभय
वित्रस्ताः प्रविष्टास्तत्रपर्वताः द्वादशैव महावीरास्तान्त्रवीमिसमामतः ऋषभोऽङ्गुभिर्धूमः प्र-
विष्टः पूर्वभागातः चन्द्रकंकस्तथाद्रोणः प्रविष्ट उन्नेरेणत अशोकैरवराहश्च नेदनश्च तृतीयक
अपरेण नगास्तत्र प्रविष्टा लवणे दधि चक्रमेनाकं संज्ञास्त्वृतीयश्च बलाहकाः दक्षिणे नवरारो

श्री.
ते. लो.
७

हेप्रविष्टाश्चैवभूधराः चक्रमैनाकयोर्मध्येतिष्टैवडवानल इतिदक्षिणतरतिचक्रमैनादिसन्निकर्षेण
त्वाहीतिविंशतिर्गुरुभिरितिहृदस्यतिपादैः यउक्तं तत्र योजनानोसहस्राणि समतिक्रम्यविंशतिम्
विद्युत्तारितिविद्यातासमुद्रोदत्तिले स्थितः सहस्राण्युत्तस्त्रीणितावानोऽस्त्रितोचलः सहस्रवि
पुलस्तवर्दणपरिफलाशनेः सलोपचितद्विर्यागादीर्घप्रमश्रुशिरोरुहाः गौधर्माणोजनानग्रा
वत्सराशीतिजीविनः तत्रायंविलहारप्रवेशः पुरसस्पदाः इति क्रमद्विगुणिता इति तेन शाकदीपे
देल्लोकादीपेचत्तारीत्यर्थक्रमः अन्नः पुष्करः इक्षुरैवैतवः मथुरांबुकः स्वादोदः युतिमतेत्यर्थात्सा
हृदविर्हयः तउक्तं जंबुदीपेचशाकैचक्रमैनाकौचमशालालि गोमेथंपुष्कराख्येचसमदीपानिपार्वति
तारः क्षीरेदधिद्वृतेतथावोत्तरमपिच मदिरोदश्चस्वादः समुद्राः समकीर्तिताः जंबुदीपेस्मृतेल
संयोजनानोप्रमाणतः परिमंडलतोत्तेयाः क्षीरोदस्तत्समोवहिः एवंद्विगुणद्विगुणतसमुद्रादीप
संज्ञितः अग्नीधस्तसमाख्यातो जंबुदीपेवरानने शाकोमेथानिथिर्नामवपुष्मान्कशसंज्ञिके
राजाकौचेथज्यातिष्ठांशाल्मलौ युतिमान्स्मृतः गोमेदेहयनामाचसेवरः पुष्करेतेथेतिच दीप
षट्कमेवविभजति गिरिसप्तकपरिकल्पिततावत्वेउक्तपंचसाखायाः पुष्करसंज्ञोदिलो
हरियमवरुणोदेवोत्रपूर्वादेः तावेतः सप्तैवगिरिसप्तकस्यपार्श्वगत्यावस्थितत्वात् द्विदलइत्येके
नवलयाकारेणपर्वतेनमथ्यतोविभक्ततात् पूर्वादावितिचतुर्दिस तउक्तं मेथानिथेसप्तपुत्राः शा

कहीयेभिषेचिताः शोतोभयस्तुषिषिरेसाखदोनेदकः शिवः हेमकश्चक्रवर्तिवर्षानाम्नातैकित्ता
वर्षाणि समाख्यातानि पर्वतोश्च निबोधमे गोभेयश्चंद्रसेतश्च नारदोऽंडुभिस्तथा अश्वमः सोमकश्चैव
भ्राजश्चक्रलादय इति ऊषेव पुष्पता पूर्वसमपुत्रा निवेशिताः श्वेतलोहितजोमूता हरितो वैशुतस्त
था मानसः स्रवतश्चेति वर्षानामैव चोकिताः ऊषुदश्चैव दशैव वराहो द्रोण केकतो महिषः ऊ
षुदश्चैव समसीमेतोत पर्वता इति ज्योतिष्मता समपुत्रा कौंचहीये निवेशिताः उद्भिजश्च समाख्या
तो वेणुर्मंडलपवच रथकारश्च लवणो धृतिमान् सप्रतारकाः कपिलश्चेति राजानो वर्षानामै
व चोकिताः वैडुमोहेमनाभश्च धृतिमान् सुषुदेतकाः ऊषालो हरिमेदश्च समैते त्रकुलादय इति स
मधृतिमता पुत्राः शाल्मला वभिषेचिताः मनोनुगस्तयोस्तश्च यावनात्येथकारकाः मुनिडेडुभि
नामा च ऊषालाश्चेति ते मता इति कौंचो यवामनश्चैवाण्यकारो दिवाकृतिः द्विविडः पुंडरीक
श्च उंडुभिश्चक्रलादय इति हव्यराजा सतात्समगोमेथेचाभिषेचयत् जलदश्च कुमारश्च सुकुमा
रो मरीचकाः ऊषुदश्चोन्नतश्चैव महाभद्र इति स्मृता इति उदरः केमरश्चैव जहरो यसरैवतः पृषा
मो वि केयो मेरुश्च शैलाः सीमांतरास्ति मे इति अतश्च पुष्कराद्ये च सवरस्तत्र नायकाः द्यौपुत्रो
तेन विख्यातो पुष्कराद्ये निवेशितो पर्वतो वलयाकारो मानसोत्तर संज्ञिक इति धातुके मथ्यमे
राजा महावीरो वहिर्त्य इति चतुर्णामेकपालानां प्रसीस्तत्र निबोधमे हीरवस्वकमाराख्याया

श्री.
ते.लो.
(८)

स्वासेयमनीपुरी सखाकावाकणीचैवसोमस्यतविभावरीतिव इयदेतेसंकल्पयतित्रियेचाशदित्या
दिना त्रियेचाशमलदाणिदिकोस्युतपंचकं साद्वर्णनिमेर्यथायोजनानामियंप्रमा तत्रजेउद्दी.
पीयान्मर्थातेचाशासहस्राणिताराथैर्लक्षंशाकंदीपेहेतीराधिश्चक्रंशचवारिंशदथार्धश्चक्रौचा
ष्टौचूताधिश्चशाल्मलीषोडशोत्तरमाधिश्चयोमैरोद्वात्रिशाल्मदिराधिश्चपुष्करश्चतःषष्टिःस्वाहृद
श्चेतिवमेवधादारभ्यस्वहृदंतेसहस्रपंचाशलक्ष्माधिकंकोटिद्वयंयोजनानांप्रमाणंभवेत् सममज
लयेर्वासेहैमीभूःकोटिदशकमथलक्षं उच्छ्रित्याविस्तरादयुतंलोकेतरःचलःकथितः लोकालो
कदिगष्टकसंस्थंरुद्राष्टकंसलोकेशं केवलमित्यपिकेचिलोकालोकोत्तरेरविर्वचदिःहैमीभूरि.
त्यर्थादेवानांकीडांर्यलोकेतराचलइतिलोकालोकपर्वतः यइक्ते ततोहेममयीभूमिदशकोटो
क्वानने देवानांकीडनार्थायलोकालोकस्त्वतःपरं पर्वतोवलयाकारोयोजनायुतविस्तृतः ल
क्षमात्रंसमुत्सेथोयोजनानोवराननेइति सलोकेमिति यइक्ते लोकपालास्तितास्तत्ररुद्राश्चोमो.
चशक्तयइति केचिदितिलीलाकारादयः पतद्भिर्तेः समस्तलोकपालत्वादुद्रापवेलोकपालास्त
त्रस्थिताइत्यन्यथाव्याख्याते लोकालोकमतोदेवितत्ररुद्राव्यवस्थिताः प्रमोक्षशक्तयःसर्वेवि
रजावसथामकाः कर्दमःशांखपालश्चपर्जन्यःस्वर्णलोमकः केतमात्राजनश्चैवपूर्वादीणांत
मस्थिताः लोकपालस्तथावासेव्याप्यसर्वमिदंस्थिताइत्यादीनामेतद्विरुद्धानांश्रुतीनांसंभवा

त नवहिरिति रेवेलोकालोकसमायोक्तायत्नामेरुतदेतलवर्तिताश्रयतयवोतः स्थितानामेव
लोकानामालोकोयत्तयालोकः प्रकाशालोकश्चतमोतर्बहिस्रयस्येति सलोकालोक इति तद
क्तं तस्योतर्भासतेभाउर्नवहिरः सरसेदरीति एवंलोकालोकमेवतंरालवर्तितेस्यभानोर्गतिवैचि
त्र्यदर्शयति पितृदेवपृथावास्योदग्दक्षिणगोमजात्यरेवीष्टौभानोरुत्तरदक्षिणमयनद्वयमेतदे
वकथयेति तत्रास्यभानोर्मेरुसन्निकर्षणगच्छतउत्तरोमार्गालोकालोकसन्निकर्षणतदक्षिणः
तौचमार्गोसजात्यरेवीष्टौ सवीथिप्रजवीथिशास्त्राभ्यामपदेशपावित्यर्थः यदुक्तं सवीथीउत्तरे
तस्यप्रजवीथीतदक्षिणेति तावेवचपितृणोदेवानोचमार्गोऽस्युक्तं पितृदेवपृथाविति तत्रा
जवीथीपितृणोमार्गः सवीथीतदेवानो तदुक्तं प्रजवीथीदक्षिणोत्तसवीथीचोत्तरायणे पितृ
मार्गस्तथादिव्यः कथितोऽक्रमेणतइति एतदेवमार्गद्वयमुत्तरायणंदक्षिणायणंचेत्युक्तं उत्त
रदक्षिणमयद्वयमेतदेवेति तदुक्तं लोकालोकोपरिष्ठातसवित्तर्दक्षिणायनं तथात्तरायणंत
उत्तरेणप्रकीर्तितमिति ननुभानोर्मेरुसन्निकर्षणोत्तरोमार्गालोकालोकसन्निकर्षणतद
क्षिणोत्तरप्रकीर्णप्रमाणमित्याशङ्क्याह सर्वेषांमुत्तरोमेरुर्लोकालोकश्चदक्षिणः सर्वेषामिति
षाष्टकादिनिवासिनोऽस्मिन्नेभाउरेवनप्रतपतीतिकामातिस्तत्रैचित्र्यवकाशः भाउरेवहिर
भगवान्मेरुमथिहस्तदक्षिणादिगवस्थितेभारतादौवर्षत्रयेपूर्वतः पश्चात्स्थितेकेतमालोदक्षि

श्री.
ते. लो.
१५

एतद्भरदिगवस्थिते कर्वा दौर्वर्षयेत्पश्चात्तच्चोभद्राश्रेष्ठदक्षः समुदयत्वे दयानुसारेण पूर्वदिग
वस्थापनान्तर्वर्षासुत्तरयति लोका लोके च दक्षिणयति येनास्यतत्सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां उत्तराः
यणादक्षिणायनादिस्यात् न केवलमस्यैव शातावेवैवैचित्र्यमस्तियावद्दयास्तमययोरपीत्याह
उदयास्तमयाविर्ष्यसूर्यस्य परिभावयेत् इत्यमिति दक्षिणावर्तभंग्यामेरोः परिभ्रमेनेत्यर्थः तदाह
मर्थरात्रौ मरावत्यायास्यायामस्तमेव च मये दिने तद्द्वारुणं साम्ये सूर्योदयः स्मृतः उदयो यो मरा
वत्यां सौम्यरात्रौ यमालये केस्तसौम्ये च मथाक्रूरस्य सूर्यगतागती इह खलु सौम्ये मेरोरुत्तरेभा
गे महोदया व्यायोनगर्ग्यं यदा वारुणा आगच्छतः सूर्यस्योदयदर्शने भवेत्तदा प्रहरद्वयस्य
व्यतीतत्वाद्द्वारुणं रोधवत्या व्यायोनगर्ग्यं च सूर्योस्तमेति प्रहरचतुष्टयातिक्रमेण पर्वतच्छाया
तरितत्वात्प्रकाशेन दृश्यते इत्यर्थः पूर्वदिङ्गर्ग्याममरावत्या व्यायोनगर्ग्यं च सूर्योस्तमेति प्रहरचतुष्टयातिक्रमेण पर्वतच्छाया
सरेस्तमयत्वात्प्रहरद्वयेन चोदयस्य भविष्यत्वात् यश्चामरावत्या सूर्योदयः सौम्याया आगच्छ
तो दर्शने समयमालये र्धरात्रः प्रहरद्वयेन सूर्यस्योदया मानत्वात् के वारुणे चास्तमयः सौम्योदयः
वेलायां तत्र मथाक्रूरस्य हृत्तत्वाच्चिदानि प्रहरचतुष्टयस्यातिक्रान्ते सौम्ये च प्रहरद्वयस्याती
तत्वात् मथाक्रूरस्य नेनैव क्रमेण पूर्वयश्चिमयोर्विदित्तु चोदयास्तमया च पिसूर्यस्य चिन्त्या विद्युक्तं
इत्येभानोर्गतागतीति यदुक्तमर्थरात्रौ मरावत्यामस्तमेति यमस्य चेत्यादिस गतागतामिति एत

अदीपांतरेषु पियोत्तंसूर्योदयस्य सर्वत्र समानत्वात् एवमेतत्संज्ञादभिधाय प्रकृतमवसरति पंचविं
शकोटिसंख्यालक्षणाएकैकविंशतिः चत्वारिंशत्सहस्राणि ध्योतं लोकाचलादृष्टिः समसागरमान
स्तर्गर्भोदायः समुद्राद् लोकालोकस्य प्रतोयद्गर्भे निखिलैवभूः तदुक्तं तस्य बाह्यतमो चोरेऽष्टौ सं
वीजवर्जितं पंचविंशत्सृताकोटौ लक्षणाएकैकविंशतिः चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां करान
नेति समानांतरादीनां प्रज्ञासमृतिद्विगुणद्विगुणया हृद्या समविंशतिलक्षैककोट्यात्मयन्मा
नेतत्तत्त्वमान इत्यर्थः समुद्रादिति क्षारादिसमुद्रसमकर्गर्भीकारात् तदुक्तं गदिनायेव यः सम
तेत्रगर्भयतः सृजाः कथिस्तेन गर्भोदः समस्ताधिरसोदह इति अत्र च तमः स्थाने श्रीसिद्धयोगीश्व
रमतेः कृतिविशदयति सिद्धांतत्रेत्रगर्भादेस्तीरेकौशेयसंज्ञिते मंगले गरुडस्तत्र सिद्धपक्षसमाहतः
क्रीडंति पर्वतैस्ते च नवचात्रकुलाद्रयः ततः उल्लोकास्त्रिंशत्रयः पातालगततः चतुर्दिग्वेवतो ज्वा
नायोगिनीसेविते सदा ततो मेरुस्ततो नागामेगाहेमोऽङ्कततः तीर इत्यस्मात्परस्मिन् तत्र द्विलोका
लोकसन्निकर्षगर्भोदः नैमिशोद्यानमिति नैमिरपुष्पसंज्ञकमित्यर्थः नागा इत्यर्थाद्भूतमथाभुवि
मेवा इत्यर्थाद्भूरिवेदपर्वतैरिहेमोऽङ्कमिति हेमोऽङ्गीयाकर्परिकेत्यर्थः तदुक्तं तत्र गर्भोदस्य परे
तीरेकौशेयनाममंडलमिति तत्र तिष्ठति देवेश गरुडोऽस्य समाहतः सिद्धपक्षसहस्रैस्तत्तत्त्वब
लदर्पितैरिति तिष्ठति पर्वताग्रैर्नैर्क्रीडमाना मुहुर्मुहुर्जरिति ऊलहालवल्लोकायाः कोटिकोमूलपर्वत

श्री.
ते.लो.

१०

20

रोधकोवासनः कंडो विज्ञेयाः कलपर्वता इति पर्वतोते पुनस्त्रिंशत्रयो योजनविस्तराः उक्तोदकाः स्मृतास्तान्
पातालजलनिस्तरा इति पुनस्तदापगास्तीरेवनै नै मेरुप्रथमं तत्र कीर्तिदेवेशि योचिन्वावलदर्पिता इ
ति वनस्पदास्यभूमिः पर्वतः संवावस्थिता शुक्लाजलविहीना तपुनभूमिस्तत्रा दिव्यातेरासमा
कीर्णा समेता त्रिशोभिता वारणा बहुवो यत्र मेरुसंदरसन्निभा इति ततस्तानप्यतिक्रम्य उत्थितस्तु।
महाचलः हरिश्चंद्र इति त्वातो बलयाकारसंस्थित इति तत्र सन्निहिता मेघाः सेवर्ता यामहारवा इति पु
नस्तदुपपत्ते चैरेकां चनेवातिभासरमिति तदेव संकलयति ब्राह्मणोऽकटाहेन मेरोरधेन कोटयः पं
चशदेव दशादिशियद्भूलोक संस्तिते तत्र मेरोरारभ्य स्वाहृदकांते प्राक्कलिते सहस्रपंचाशत्रियेचाश
लक्षाधिकं कोटिद्वयं द्वैमीभूः कोटिदशकं लोका लोकविस्तः सहस्रदशकं तमः सहस्रचत्वारिंशदे।
कोनविंशतिलक्ष्याधिकं कोटियेचत्रिंशकं गर्भीदशसमहिंशालक्ष्याकोटिरित्येव कोटिपरिमानेन ब्र
ह्मांडकटाहेन सहार्धात्पंचाशकोटयो भवेतीत्येव दशसुदित्ति सर्वतः कोटिशांतभूर्लोको भवेत् पृथ
चभूर्लोकश्चतर्विधस्यापि भूतमार्गस्यास्य दमित्याह पञ्चावगामृगत रुमाचषसरीरूपैः षड्भिरुभूतैः
व्यामः पिशाचरक्षो गंधर्वाणां सयक्षाणां विद्याभूतो च किंवा वज्रनसर्वस्य भूतसर्गस्य अभिमानतो यथे
ष्टे भोगस्थाने निवासतर्वितिस्यात्वं विद्याभूतामित्येदप्रकारभूतानां किंवा वज्रनेति यथा हि प्रकारप्र।
कारिभावेन वचनमानेत्याय भवेदिति भावः सर्वस्येति चतर्दशविधस्य अभिमानत इत्यनेनैतद्देवागस्या

नादितमभिमानमात्रसारमेव न तवास्तवे किंचिदपि दर्शितेति वासरति विनापि भोगे केवाचित् अतश्चेतद
त्रैवशेण धनीयमित्याशयः तदुक्तं पेशाचेराक्षसं याक्षं गोधर्वं तैश्चैव सौम्यं तथा च प्राणिशोभाक्षं चैव
सुमेविद्वरिति पशुपक्ष्मगाश्चैव तथा सौम्यं सरीसृपः स्यात्वं पंचमेव वाष्टमात्रं घटिकं देवयोनि
समायुक्तं प्रोक्तं सासारमेतत्तत्तत्तदंशविधेयैव भूर्लोकं तद्विप्रोक्तं यदेति इदानीं भुवो लोकाद्यभिधेते
भुवो लोकं तथा वाक्काक्षमेकं तदेतरे दशावायुपयास्ते च प्रत्येकमयुतांतराः प्रायोवायुपयस्तत्र
विततः परितर्च्यते आशुर्कादित्यर्कं यावदित्यर्थः तदुक्तं भृष्टायावदं च लक्षमेकं प्रमाणत इति अ
युतांतर इति दशसहस्रप्रस्थाना इत्यर्थः तत्रेति वायुदशकमप्यात् तदाह पंचशो जना ह्येसा त्रिरु
द्धिर्नाममारुतः प्राणायकः सज्जन्तं ततः प्राचेतसो भवेत् पंचाशो जना हर्धं तस्मा हर्धं शतेन त
मेनानी वायुरतैस्त्रैसूकमेवास्तरि न चः ये सत्वा कोशमात्रेण तिष्ठेति जलवर्धिणः पंचाशहर्धं मे
द्योत्रविषवारिप्रवर्धिणः मेघाः स्फंदोद्भवाश्चाप्येपि शाचोचमारुते ततः पंचाशहर्धं स्पर्मं च माकरमे
तकाः तत्र स्थाने महादेवजन्मानस्ते विनायकाः ये हरेति कृतं कर्म नराणां मरुतात्मनो पंचाशहर्धं व
त्तं को वायुर्यो पले बुदाः विद्याथराथमाश्चावज्जमेकं प्रतिष्ठिताः पंचाशहर्धं इति भृष्टात् प्राणाय
का इति यदुक्तं यो विध्यते पुष्टिर्मास्यीनां बले तथा हृदये अमही सर्वा माप्याययति वायय इति पंचा
शो जना हर्धमिति यथा भृष्टा पंचाशो जना निपरिवर्जो धर्मस्तद्धिः स्थितस्तथा तदहर्धमपि पंचा

ते.लो.

११

21

शयोजनान्येतरालत्वेनपरिष्ठाप्यायमित्यर्थः प्रचेतस इति प्रचेतोभिर्निर्मितत्वात्तदाद्येनवाग्निनासह
निवासात् अतएवाप्यायकत्वेदाहकत्वेच तदुक्ते प्रचेतसोनामवायुः प्रचेतोभिविनिर्मितः सवेनाशयते
वृक्षान्कदाचित्संप्रवर्तयेत् अग्निः प्रचेतसोनामतेनैवसहतिष्ठतीति तस्मादर्थंशतेनेति प्राचेतसाद
युद्धंयेजनानांशतमतिक्रमेत्यर्थः एवमुक्तत्रापिभ्याव्येयतथाभियायित्वाभावात् भेकादिप्राणिव
धित्वादेवचसत्त्ववहइत्युक्तः तदुक्ते योजनानांशतादर्थंमेवाः सत्त्ववहात्सृताः सत्त्वमेवकुरुमोश्च
वर्धतेइदिनेचतेइतिविषवारिवर्धित्वादेवोद्योपमार्गादिकारिणः पंचाशद्योजनार्द्धंवायुरोचप्रकी
र्तिताः तस्मिंस्तुरोगादामेचावर्षेतिचविशोदकं तेनोपसर्गाजायेतेमरकाः सर्वदेहिनांइति उच्येवसे
तिवेदिव्याः पिशाचाः स्कंददेवजाः त्रिंशत्कोटिसहस्राणिस्कंदस्यावचराः सृताः तेवेदियैश्चक्रमैर
च्येतिहरात्मजमिति तत्रस्थानेइत्यमोचाव्येमारुतेप्रकृतात्मानांसेषायात्मनो तदुक्ते तस्मादर्थंतता
वज्रादिव्यमोचस्थितोमरुत् तस्मिंस्तेमारकामेचाग्रमोचेसंप्रतिष्ठिताइति ग्रमोचेविनायकाद्योरा
महादेवसमुद्भवाः त्रिंशत्कोटिसहस्राणि तस्मिन्वायौप्रतिष्ठिताः येहरंतिहृतेकर्मनराणामकृतात्म
नामितिच उपलंबुदाइतिउपलवर्धितान्दाख्याः विद्याधराधमाइतिवत्समाणाविद्याधरापेक्षयात्प
सिद्धत्वात् अतएवनेषांतत्रयुमातेगारोहादेवतत्रहृतिभाक्तम् एतत्पदप्राप्तौचैषोनिमित्तमाह येवि
द्यापौरुषेयेचप्रमशानादिप्रसादने सृतास्तत्सिद्धिसिद्धास्तेवचकिंमरुतिस्थिताः विद्यापौरुषेगारु

इति यादिस्यार्थयोः मृता इत्यर्थादेतत्तदेते तडक्ते वज्रो गो नाम वैवायुः पंचाशद्योजने स्थितः तस्मिंश्चापल
काममेवास्त्वपलवर्षिण इति वज्रो गो पितृयावो यो मातंगाः कुरकर्मिणः मित्रो जननिभा चोराः स्नाय
नाना मविश्रुताः विद्याधराणां मथसामनः पवनगामिनः ये विद्यापौरुषे ये च वेतालादी प्रमथानतः
साधयित्वा ततः सिद्धास्ते स्मिन्वा यो प्रतिष्ठिताः इति च पंचाशद्वर्षे वज्रो गो वैद्युतोऽशनिवर्षिणः अथा
अप्सरसश्चात्र ये च पुण्यकृतो नराः भृगो वज्रो जले ये च संग्रामे चानिवर्तिनः गोरदहे वयमोक्षे वा मृ
तास्ते वैद्युते स्थिताः पुण्यकृतमेव वा चष्टेभृगा विद्यादिना भृगवा दौ मृतास्तथा स्वातन्त्र्यात् अलमस्त्व
त्पादीनां यडक्ते भृगो च स्मृते लभ इति तथा परां काष्ठा मनुष्यामो भिषग्भिः परिवर्जितः रसास्वादप
रित्यक्तो व्याधिभिः परिपीडितः विमुक्तः स्वजनयक्ते देहत्यागो यतो नरः आरुहे द्वैरवे यो मत
त्फलमाप्नुयात् अन्यथा पातयेदेव ब्रह्महत्याफलं लभेत् इति संक्राम इत्यर्थाच्छ्रवणागतादिनिमि
ते अन्यस्यात्मचातिनयते भवेद्युरिति कथमेतत्पदप्राप्तिर्यात् अस्मन्नामते लोकां प्रयेत तमसा हृतः
तास्ते प्रेत्याथिगच्छंति ये केवात्महृन्नाहृता इत्यर्थादिमानैः तडक्ते तावद्विर्गो जने रवततो वै वैद्युतो
निलः मेवास्त्ववैद्यतास्तस्मिन्निवसंति तवैद्युते अशनिर्वायु संक्षोभास्ते घ्नो जायते महानिति वैद्यु
ते अप्सरसस्तस्मिन्वासवेन प्रयोजिताः तिष्ठंति सर्वदा तत्र पृथिवी परपालने भृगो वज्रो जले वायु संग्रामे
घ्ननिवर्तकाः गोरदहे वयमोक्षे च म्रियेते पुरुषो ज्ञसाः तं ब्रजेति ततस्त्वं विमानैर्मणिचिह्नितैरिति

वायुं योति संस्थिताः तत्र गंधर्वकेशला गंधर्वसहयर्मिणाः वेशावीणाविधिज्ञाश्चपदिणाः कामहृदि
ण इति च अतश्च सर्वे तेऽपि महावाया विसृज्योतकारवायापाहान् भ्रमणीयं यत्सेवर्तकथे विद्यावि
द्याथरेणोक्ता विद्यावर्तकृता इति अस्मत्तः कित एव हि पादः साधुर्महाजनपरिरुहीतत्वात् एवं
यो जनानां प्राप्ता हर्षं वायुरोयः प्रकीर्तित इत्यादवप्यस्मत्तर्कित एव पादो ग्राह्यः अन्यथा हितस्मा
हर्षं तत्तावद्वा इत्यादौ तावदर्थस्तन्मतेऽपि न संगतः स्यात्तुर्जय इति तत्रान्वावायुः तदुक्ते ब्रह्मज्ञा
नामैवैमेवा ब्रह्मनिःश्वास संभवाः उपरिष्ठा यो जनप्राप्ता तुर्जयस्यो परिरुहिता इति गंधर्वोऽपि
च शब्दा तुर्जया व्यामेवादीनामपि ग्रहणे तदुक्ते तत्रैव तुर्जयानामर्हस्य परिरुहिकाः परावहाभिधेवा
युंते समाश्रित्य संस्थिताः महावीर्यवलोपेता दशकोट्यः प्रकीर्तिताः प्रकारवर्तकानामैवावैपम
जोद्भवाः प्राक्केण पक्षायेस्त्रिणा पर्वतानां महात्मनो परावहस्तान्वहति मनुजानि वचाराणः तस्मि
न्वायुगमानामगंधर्वा गगनालया इति तदा प्रभृत्यैषो नैरुत्तर्येणावस्थानमवसातव्यं चेतुरालवि
धायिन्याः श्रुतेरभावात् तत्सेवा इति जीमूतसेवाः तदुक्ते जीमूतानामेवैमेवा देवेभ्यो जीवसे
भवाः द्वितीया माहवैवायुमेवास्ते च समाश्रिताः तस्मिं जीमूतकानामविद्याथराणां दशेति रूपब्र
ता इति रूपविदेव कवदिति रूपविधानेन तत्र वस्तुनिष्ठे वस्तुयैषो तेन ब्रतजीविन इत्यर्थः तदुक्ते श्रीस्व
च्छंदे ये च रूपब्रता लोकास्तेषां तत्र समाश्रय इति एतदर्थं चोद्योतकृतान दृष्टमिति न भ्रमणीयं ईशकृ

श्री.
ते.ला.
२३

ताश्चिमापतिनिर्मिताः यदुक्ते महावहस्ततोवायुर्यत्रोणाः समाश्रिताः तस्मिंदोणाः समाख्याता
मेघानांपरिरक्तकाः द्वितीयतप्रज्ञानोवैनिर्मितस्त्वमयापुरेति मेघाश्चिसेवर्तायाः तदुक्ते उपरिष्ठाक्त
पालोर्णाः सेवर्तानामेवेचनाः महापरिवहोनामवायुस्त्वेषां समाश्रयति यतदेवोपसंहरति महाप
रिवहोतोयंमृतर्द्धः प्राश्नरुपयः पवमत्रयोजनानां सहस्रदशकादुतर्द्धं गरभ्यमहापरिवहोतंषो.
उशानां वायुनां अंतरालेषु यथाक्तकमेण सार्थं शतसमकेपरिसंवाययिष्येविशेषशक्तिश्चभावा.
तममेवविभजनीयेयेनप्रत्येकेशतपंचकं सार्थकोशाचाष्टसप्ततिर्मानंस्यात् अरितकन्यामातरश्च
रुद्रशक्त्यातथिष्टिताः द्वितीयेतत्परसिद्धचारणानिजकर्मजाः त्रयेदेवान्यदात्यष्टो दिग्गजाः पंचमे
पुनः षष्टे गरुत्तानन्यस्मिन्नां गान्यत्रहोविभुः दक्षस्तनवमेब्रह्मशक्त्यासमथितिष्ठितः दशमेव।
सर्वोरुद्राद्यादित्यश्चमरुत्पथे नवयोजनसाहस्रोविग्रहोर्कस्यमेदले त्रिगुणंज्ञानशक्तिः सातप
त्यक्ततयाप्रभोः स्वर्लोकास्तभुवोलोकाद्भुवांतंपरिभाष्यते सूर्यालक्षेणशीतोष्णः किर्याशक्तिः शि
वस्यसः चेद्रालक्षेणनादत्रैलक्षद्वयेनतत्प्रत्येकैभौमतः सूर्यसतास्तेपंचकंविदुः सौरालक्षेणसम।
षिवर्गस्तस्माद्भवस्तथा ब्रह्मेवापररूपेणब्रह्मस्थानेभ्रवोचलः मेघीभूतो विमानानां सर्वेषामुपरि
भ्रवः मातरोब्राह्मणाः द्वितीयश्चित्वायुपथेनत्पराश्चित्तीये अष्टावितिनाराचादीनि तदुक्ते चत
र्थेपथिचैवात्रवसेत्यायुदेवताः नाराचवापचक्रर्द्धिशूलशक्तीषुमङ्गराश्चि दिग्गजाश्चैरावतादयः

तदुक्ते पंचमेपथिदेवेषोवसेत्पैरावतादयः पौरावतोजनश्चैववामनश्चमहागजः सप्रतीकःकरेद्रपुष्प
दंतस्तथैवच ऊचुदःपुंडरीकश्चसार्वभौमोपिचाष्टमः दिग्गजा इति विख्याताः स्वासुदित्तव्यवस्थिता
इति अन्यस्मिन्निति सप्तमे अन्यत्रेयष्टमेव सवोष्टोरुदायकादशाद्यादित्याद्वादशा तदुक्ते अत्रचोगार
कसर्पिर्नैः तः सदसत्यतिः दुधश्चधूमकेतुश्चविद्यातश्चज्वरस्तथा एकादशं सृजामुद्राः सर्वका
मफलोदयाः याताश्चतुश्चसोमश्चवरुणश्चानिलोऽनलः प्रत्यूषश्चप्रदोषश्चवसवोष्टोप्रकीर्तिता
वसवः कथितास्तेत्यादित्याश्चनिबोधमे अयमाद्रवसुगोपूषाविस्तराभस्तिमान् मित्रश्चैवसमा
ख्याताः तज्जचन्योजचन्यकाः विवस्वोश्चैवयज्ञन्योयातावेहादशमृता इति त्रिगुणमिति सप्तविंश
तिसहस्राणि तपति विश्वं प्रकाशयतीत्यर्थः ज्ञानस्य हि प्रकाशकत्वे एव स्वभाव इति भावः तदुक्ते
ज्ञानशक्तिः परस्मैवातपत्यादिमविग्रहेति भुवो लोकादित्या रभ्यसूर्यादिति भुवो लोकांते स्थितात्
क्रियाशक्तिरिति जगदापायकादिनात् तदुक्ते चंद्रइयेण तपति क्रियाशक्तिः शिवस्य तिति ताल
इमिति मेरुले तदुक्ते ईरुर्ध्वलक्ष्ममात्रेण स्थितेन लक्ष्ममेरुलमिति लक्ष्मद्वयेनेति कुर्ध्वं तदुक्ते अत्रिश्चैव
वसिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः जतः भृगवेति ऋषीचिश्च ऋषयः सप्तकीर्तिता इति तथेति लक्ष्मणोर्ध्वमि
त्यर्थः मेघीभूत इति वेयस्यानतासाप्त इत्यर्थः विमानानामिति ग्रहाधिसंबन्धिना तदुक्ते ब्रह्मेवापरवृ
त्तेण ब्रह्मस्थानेनियोजिताः तस्य ज्योतिर्गोणे देविनिबद्धो ब्रह्मते सदा निश्चलः सतविज्ञेया शिवश

ते लो

१५

24

ज्ञातधिष्ठित इति अत्र बहुविधेषामाधारः कस्याशक्याह अत्र बहुविधानि सर्वाण्यप्युच्यन्ते निलमं उले अनिलमं
उलानिचकियेतीत्याशक्याह स्वः सममाकृतस्केयाग्रामेचाद्याः प्रथानतः स्वरिति स्वर्गलोके ग्रामेचादा
मेवेतदापोयेषां तदुक्ते ग्रामेचाद्वास्तुगतोमात्रद्वाराहुहमेउलात अरिसमकनिर्देशादाध्वान्तच
समम इति तथा पृथिव्याः प्रथमः स्कंदग्रामेचेभ्योयथावहः द्वितीयश्चापिमेचेभ्यथासूर्यात्प्रवहश्च
सूर्याहर्धंतयासोमाउदहोयस्तवेस्मृतः सोमाहर्धंतयर्केभ्यश्चतर्थः संवहस्तमः अस्तेभ्यश्चतर्थेवार्ध
माध्वान्तसमस्तमः वातस्कंदः परिवह इति केषांचात्रनिवासस्याशक्याह इतश्चकृतहोत्रादिकृता
ज्ञानविवर्तिताः स्वर्गान्तितत्ये लोकं मानुष्यं प्राणशेषतः पतत्ते कलयन्नमदवतारयति एवं भूमि
वांतं स्यात्प्राणिदशयेचच हेकोटीयेचचाशीतिः लक्षाणि स्वर्गतो महान् मार्कांडाया अविमुनिमि
हास्तत्र प्रतिष्ठिताः निर्वर्तिताधिकाराश्च देवामहति संस्थिताः मत्वेतरालेतत्रान्ये तधिकारभुजो ज
नाः अष्टौ कोटो महलोका जनेत्रकपिलादयः तिष्ठन्ति साध्यास्तत्रैव बहवः सात्वभागिनः जनात्तपो
त्रकोटोत्रमनकाद्यामहाधियः प्रजापतीनां तत्राधिकारो ब्रह्मात्मजन्मनां ब्रह्मालयस्ततयसः स
त्यः षोडशकोटयः तत्रस्थिताः सस्वयं भुविश्चमाविष्करोत्यदः सत्येवादास्तथा चान्ये कर्मथानेन भा
वितः ग्रानेदनिष्ठास्तत्रोर्ध्वकोटिवैरिचमानसे ब्रह्मासनाक्तेदियुग्मे परं विस्तो निर्दूषितं ध्यानपूजात
पैर्विस्तोर्भक्ता गच्छन्ति तत्पदं वैस्तवात्समकोटीभिर्भुवनं परमेशितः रुद्रस्य सृष्टिं संहारकर्तृ ब्रह्मा उ

वर्त्मनि तत्र भवो लोकैः लोकात्ततः सोमस्ततोऽपि न तत्र मेऽलमिति त्रीणि लोकाणि ततो भोमास्तोरोते प्रा-
प्यैकोलतद्वयेन दशततः समर्षयो लोकात्ततोऽथ व इति पंचदश भूमेर्ध्रवांते भवेत् स्वर्गतस्वर्लोकादा-
रूपेऽप्यर्थः देवा इति तत्र लोकवासिनः संकेदनाद्याः तेषां महल्लोकैः लयः स्मृत इति यदभिप्रायेणैव पू-
र्वे कृष्णोऽकाटकाद्यास्तु जीरेति महदादयः इत्याद्युक्तेऽन्य इति तत्र यज्ञावष्टातारः कपिलदय इति
तदुक्तेः एकपादो यज्ञः कपिलश्चासुरिस्तथा भौतिको वाहुलिश्चैव जनलोकनिवासिन इति तथा
सायानां मसुरास्तस्मिन् संति सार्विनस्तदेति अर्ककोटो द्वादश ब्रह्मात्मजन्मनामित्यर्थान्मानसा-
नां तदुक्तेः सकश्च सनेदश्च सनत्कमारः सनेदनः शंक्रश्चैव त्रिपांशुश्च तपो लोकनिवासिन इति तथा प्र-
ज्ञानोऽपत्यस्तत्र मानसा ब्रह्मण इति प्रविशरोति सृजतीत्यर्थः अने इति शिला कल्पादयः ग्रामन-
मित्यामेतस्मिन्निति भुवने तदुक्तेः कर्मज्ञानेन संसिद्धा अद्वैतपरिनिष्ठिताः अनेदपदसंप्राप्ता अनेद-
पदमाराताः ऋग्वेदोऽसृतिमोस्तत्र इदं नीलसमद्युतिः उत्तरेण यज्ञेर्वदः शुद्धस्फटिकसन्निभ इति स्थि-
तः पश्चिमदिग्भागे सामवेदः सनातन इति अथ वां जनवच्छासः स्थितो दक्षिणतस्तथेति षडेगानीति
द्वादशांशपराणां त्वखिलानि तत्र वेदोऽपि न स दैवमीमांसा राण्येके तथा स्वाहाकारवध इकमोरदस्या-
नितथैव च गायत्री च स्थिता तत्र यत्रैवाश्च तर्भज इति कोटियो जनमानेन सत्यलोकोऽर्धतः प्रिये ब्रह्मा-
सनमिति आतमिति च तत्पदमिति विल्लपदे वैल्लावादिति तदर्थमित्यर्थः केषां वा त्रिनिवास इत्याह वी

श्री.
ते.ला.
१५

ज्ञानविहीनायेलिङ्गाराधनतत्पराः तेयोमंशोत्तरेयैर्द्वैपुरेनाथः कदाचन लिङ्गाराधनतत्परा इति शिवयमो
नरादिप्रकियया ननु यद्येवं तत्किमेतत्तत्रैवास्ते किमुत ततोऽप्युध्यंतीत्याशंक्याह उक्त्याः सर्वेषां
तिरुद्राः श्रीकंददीप्तिताः अधिकारहयेसाकं रुद्रकन्यागणेन ते शिवमिति परं यातीति तदेकात्म्याः प
त्यामुच्यंते इत्यर्थः नन्वेवं महात्म्यवक्तिमेतदेव भ्रमणमस्त्युत भवनांतराण्यपीत्याः ह पुरं पुरं च रुद्रोऽर्थसु
तरोत्तरमुद्भूतः तदाह ब्रह्मांशयश्च रुद्रोऽर्थं देवगणेः पुरं स च शिवेच्छया दृष्ट्या तदं मोक्षमार्गं करोति च
शिवरुद्रो भीमभवा बुधो देवो महा नथ ईशान इति भूर्लीकात्समलोके शराः शिवाः ब्रह्मांश इति तत्कर्पि
काथ इत्यर्थः दृष्टातीति त्वं इति विराता वरणं करोतीत्यर्थः देवो महानिति महादेवः भूर्लीकादिपार
भूतेन भूर्लीकेशोर्वाधयिपतिर्यावत्सत्यलोकं ईशान इति क्रमः पश्यति स्तरुद्रो लोके धिपतिरित्यर्थः
सिद्धः अत्र च लोकानां परापरत्वमप्यस्तीत्याह स्थले विशेषैराख्यः समलोकः पुरे पुनः सूक्ष्मेरिति गुरु
श्वेततनौ समस्य रूपयत् विशेषैः रिति भूतैः सूक्ष्मेरित्यविशेषैस्तन्मात्रैः तदाहुः तन्मात्राण्यविशेषास्ते
भ्यो भूतानि पंचपंचभ्यः एते स्मृता विशेषा इति किमत्र माणमित्याशंकोक्तं इति गुरुश्चैव तनौ समस्य
रूपयदिति तदाह ये ब्रह्मणादि सर्गोऽस्वशरीरा निर्मिताः प्रभृताद्याः स्थूलापेव विशेषाः समासीतया
लोकाः परतो लिङ्गाधारैः सूक्ष्मेस्तन्मात्रजैर्महाभूतैः लोकानामावरणैर्विष्टभ्यपरस्येणार्थायैः लि
ङ्गाधारैः शरीराश्चैरत एव लोकावरणकारणभूतैरित्यर्थः विष्टभ्यपरस्येणेति सामान्यविशेषरूप

तथापरस्परवष्टुभेनावस्थितैरित्यर्थः एतदेव संकल्पयति कालाग्नेर्देउपाण्येतमष्टानवतिकोदयः अतः
ध्वंकटाहोरे सद्यः कोटियोजने पंचाशकोदयश्चोर्ध्वभृष्टष्टादथरंतरे तत्राथस्ताडकटाहोतपंचाशकोद
यः संकलिताः कुर्ध्वतभृष्टष्टाद्वोतपंचादशाललाणि महान्नापंचाशीतिलक्षदेकोटीजनेष्टोतपोद्वादश
सत्यः षोडशाब्राह्मभुवनमेकैवैल्लवंदेयैर्द्वंसमकटाह एक इत्येवंपंचाशकोदयः एतदेवोपसंहरति एकै
कोटिशतंभूः स्यात्सर्वणस्तंडस्ततः शतरुद्रावधिर्ह्रस्वभेदयेततडः शमं तंडल इति वर्तलाकारमात्म
एवेत्यर्थः ततश्चि विस्तीर्णः अतएव शतरुद्रावधिरित्युक्ते इः शममिति वचनसाराधिकसारत्वादेवैरपि उभे
यमित्यर्थः तडक्ते एवैकोटिशतंतेयेपार्थिवेतत्सुचाते शतरुद्रावधितेये उभेघेविदशैरपि ह्रस्वकार
प्रयोगेन भेदयेत्तवरानने इति तनुशतरुद्राः ऊत्रावस्थिता यवदधिकतममोचते इत्याशंक्याह प्रतिदिक्
दशदशैत्येवैरुद्रशतं बहिः ब्रह्मांडधारकं तस्मिन् प्रभावेन सर्वतः घटक्ते दशदशक्रमेणैव दशदित्स
मेततः पूर्वादिक्रमयोगेन कथयाम्यनुपूर्वशः कपालेशोऽसृजोऽधोऽवमुदेहः प्रमर्दनः विभूतिरव्ययः
शास्तापिनाकीचिदशाधिप इति अग्निरुद्रोऽज्ञाशीचपिंगलः एवादको हरः ज्वलनो दहनो बभ्रुभस्मा
तकलयोतकाविति घाम्योऽसृजोऽधोऽविधाता कतुसंज्ञकः संयोक्ता च वियोक्ता च धर्माधर्मयति
स्तथेति नैत्यौदारुण्ये हेता कुरदृष्टिर्मयानकाः कुर्ध्वकेशा विवृणोऽहो धूमलोहितदेष्टुक इति बलोद्य
तिबलमैव याशदस्तो महाबलः शीतोऽथ जयभद्रश्च दीर्घबाहुर्जनोत्तकः मेघनादोऽसनादीचेति शीघ्रो

श्री.
ने.लो.
१९

लघुर्वायुवेगः सूक्ष्मस्तीक्ष्णभयानकः पंचोतकः पंचशिखीकपदीमेववाहन इति निधीशेण नृपवान्यस्यः सौ
म्यदेहो जटाधरः लक्ष्मीरत्नधरः कामी प्रसादप्रभासका इति विद्याधिपोष सर्वज्ञानभुवेदधारणः
शार्चः सुरेशेण ज्येष्ठभूतपालो बहिप्रिय इति हृषो हृषयरो नंतो कोथनो मारुताशतः गुप्तेने देवराशौ च फ
णीदावचुदेष्टक इति शंभुर्विभुर्गणायुतस्य दस्तुविदशेष्टरः संवाहश्च विवादश्च नभोलिफुस्त्रिलोच
न इति सभावेनेति स्वदीर्यमहात्मादित्यर्थः नन्वेतेनाम किमुच्यते यदपि ब्रह्मसंबेधिस्यादित्याशंकाह
ग्रंस्वरूपे गुरुभिश्चोक्तं श्रीरौरवादिषु तद्वैयमेव पठति वाक्तावभिमुखीभूतः प्रच्युतः शक्तिरूपतः आ
वापवाननिर्भक्तो वस्तुपिंडोऽउच्यते तमोलेशाच्च विदस्य कपाले सत्समुत्तरे रजोनविहंतिर्हृष्टसत्तमः
स्थायरतमः तत्राये सौक्तं विषमत्वात् स्वयमेव व्याचष्टे वस्तुपिंड इति प्रोक्तं शिवशक्तिसमूहभाक् अ
हः स्यादिति तद्वाक्तो संमुखीभाव उच्यते तथापि शिवमन्त्रानां शक्तीनां मेरुता भवेत् तदर्थं वाक्यमपरं
ताहिनच्युतशक्तिः तत्त्वदादौ मा प्रसांक्षीरदेरतेति यदोतरं तत्त्वदादिषु नैवास्ते कस्याप्यायावने
यतः तत्त्वदासमुदायत्वे कथमेकत्वमिति सत्यतः अनिर्भक्त इति प्रोक्तं सजात्यपरिदर्शकं अंशो हिना
मवस्तुना तत्त्वहीदीनां पिरः समुदाय उच्यते तदस्य लक्षणमित्यर्थः एवंमुक्ते हि शिवस्यापि शक्तयो
स्य गत्वा तन्मिति सत्त्वात् तत्त्वादिसाक्तिसमुदायभाक्ता तत्त्वं प्रसज्यते इति तस्योऽस्य वाक्तो संमुखी
भावः इदं प्रथमतया बहिरवभासो न तत्पूर्वमपीति वाक्तेरभिमुखीभूत इत्यनेनोच्यते येनैव मतिव्या।

मिर्नस्यात् सदिसकृदिभातोयमात्मेतिन्यायात्सर्वदेवावभासमानः एवमपिशक्तिमदेकात्मभाजः श
क्तिसमूहस्योत्तमप्रसक्तो भवेत् तामोदिशक्तीनांतत्रदयात्मनाकादाचित्कएववहिरभिव्यक्तो संसृ
खीभावः तन्निहसंयवाक्यांतरस्याभिपादनं प्रच्युतः शक्तिरूपतश्चि सदिवाक्प्रभिसुखीभूतत्वादेव
शक्त्याः तनः सूक्ष्माद्रूपात्प्रच्युतः स्थूलतया व्यक्तेरात्मनावहिप्रथितइत्यर्थः शक्तीनांतव्यक्तासुभिसु
खीभावेपिनशक्तिरूपतः प्रच्युतः स्वरूपविप्रलोपप्रसंगात् एवमपितत्त्वततादावेउत्तामाप्रसक्ता
भूदितिपदोंतरमुपात्तं ग्रावापवानिति ग्रावापोवस्तुंतरप्रक्षेपोविद्यते यस्य सतथाचतुर्दशविधस्य भू
तजातस्य तासु तासु योनिष्ठावापनात् तत्त्वादौ पुनरेतन्नास्याश्रितत्वात्तथात्वेचात्याश्रयत्वाच्च
पत्तेः नत्वेवमपितत्वादीनामात्मैक्यात्समुदायरूपतया कथमस्यैकत्वेन निर्देशः स्यादित्युक्तेऽग्रनि
र्भक्तइति तद्विभागाः प्रतिपत्तेरेकत्वात्तु प्राणकं साजात्यमेव परिदर्शयति येनास्यतगरादिज्ञानव
देकत्वमेव न्याये स्यात् ननु यथेवेतत्प्रतिपत्तमेतत्स्यादित्येतद्वावर्तनाय वस्तुपिंडपदस्यापि उपादा
नमित्याह विनापिवस्तुपिंडाख्यापदेनैकैकशो भवेत् तत्त्वेष्टेऽस्वभावत्वं नत्वेवमपि किं नतत् गुण
तन्मात्रभूतोद्यमयेतत्प्रसज्यते उच्यते वस्तुशब्देन तत्त्वसमुपनात्मकं रूपमुक्तेयत्वेन तत्त्वसमूहो
उच्यते वस्तुशब्देहितत्वादितत्त्वान्यप्युच्येते तत्रैवमपि पिंडोऽइति तत्त्वसंख्यात् एवमर्हि पृथीतत्वं
स्याप्येकैकस्याऽत्त्वमनभिधानीयमभिधानेवाप्रत्येकमपितथात्वमित्यर्थमेव वस्तुपिंडपदोपादाने

१७

सत्यं किं तदृष्टीतत्वे स्यात्परकोटिरिति तत्र तत्तत्तराण्यप्यंतरवस्थितानि प्रत्यक्षमभिलक्षते इत्येकत्वेण स्यात्
नेकतत्त्वमयत्वमिवास्तीत्युक्तं यदाहुः ब्रह्मांडं च यच्च भूतात्मकमिति एवं तर्हि सर्वत्र सर्वमस्तीति दृष्टीतत्वे
स्थापितत्वात्तरेषु सद्भाव इति पुनरपि तदस्य एव दोषः सत्यं तथापि दृष्ट्यादीनामूर्ध्वतत्वात्तरेषु स्वस्वैराण्यु-
पेयावस्थिति रत्र तत्सूत्रेनेति विशेषः न त्वेवमप्यनेकानि वस्तुनि संभवेति इति वस्तुशब्देन सत्त्वादयः
शाब्दादयो चागुणाग्र्यपुञ्ज इति तत्पिंडात्मनि प्रकृत्यादौ तत्त्वेण उक्तं दित्याशंकां दर्शयति न त्वेवमित्या-
दिना गुणेति प्रकृतिः इदमत्र प्रति समाधानं यद्वस्तुशब्दस्य विशेषणार्थमत्रापि प्रतिनियते तत्त्वादावेव
वाचकत्वमत्र विवक्षितं न त्वसामान्येनेति तत्समुदाय एव न तत्सत्त्वादिसमुदायोऽप्युच्यते इत्यत्र य-
था संभवमाशंका निराकृतैवेत्याह भवेन्न तत्समूहत्वं यस्य विश्ववपुर्भूतः तदर्थं भेदकानन्यास्युपा-
जानीति दर्शितं यस्य अतत्समूहत्वसद्भावे विश्ववपुर्भूतत्वं हेतुर्भेदकानीति व्यावर्तकानि ग्रन्थेषु नरे-
तदन्वया व्याचक्षरित्याह तावन्मात्रस्ववस्था समायायीते धर्म उले सा भूदंतत्त्वमित्याह रन्त्ये भेदकयो-
जने तावन्मात्रास्त्विति तत्त्वादियुद्धितीयस्तत्त्वमन्वात्स्वयं न व्याकृत इति व्याख्यायते तस्य चोत्पत्त्य-
मोलेशानुविद्धस्य य- त्वमुपरितनं कपालं तद्वज्रो नुविद्धं सत्त्वं गुणोत्तरानुवेये पितृस्थानमित्य-
र्थः अथ रं पुनः कपालं निर्दिष्टसत्त्वं सत्त्वाख्यगुणमूर्ध्वराजो न विद्यं तमः संभेदे पितृस्थानमेवेत्य-
र्थः मय्यंतरजः प्रधानमित्यर्थसिद्धं यदाहुः ऊर्ध्वं सत्त्वं विशालस्तमो विशालश्च मूलतः सर्गः मथ्ये

जोविशालोवशादिसंभयंयतइति एवंप्रकरणादेउस्रूपेयात्वायप्रकृतमेवानुसरति इत्यमुक्तविरिं
उब्रतो रुद्राः शान्तदियत् तेवोस्तेयतयो रुद्रा एकादशमहार्चिषः एकादशेति प्रतिदिशमेकः सर्वेषां
चैकइति तदुक्तं स्थितो वै पूर्वतोऽस्य स्येतइति आग्नेयामग्निसेकाशो वै युताइति याम्येऽस्य महाबलइ
ति नैल्लेतेऽस्य निकटो नामेति यस्मिन्नेऽस्य योरुद्रो महावीर्यइति अतइति व्यायवादिशि चेंडस्य वायु
वेगइति समदो नामोत्तरतइति विद्याथरो नाम भद्रपेशान्यामिति अथः कालाग्निरुद्रोऽयइति एतैः स
माहृतो रुद्र उपरिष्ठादिति वीरभद्रो हृतो रुद्रेर्महात्मभिरेकादशेति च श्रीपूर्वशास्त्रे पुनरियात्विशेषो
यत्तत्रैषां प्रतिदिशकं तत्तथा देवैक एकः पतिरिति वीरभद्रस्तु भयथा पविशिष्टः तदाह अनेतो य
कपाल्पग्निर्यमनैल्लतको बलाः श्रीघ्नो निधीशो विद्येशः शंभुसह्यीरभद्रकः श्रीवीरभद्रस्य सत्ते सर्वा
धिपत्यात् तदुक्तं तत्र अनेताः प्रथमस्तेषां कपालीशस्तथापरः अग्निरुद्रो यमश्चैव नैल्लतो बल एव च
श्रीघ्नो निधीश्वरश्चेति सर्वविध्याधिपोपरः शंभुश्च वीरभद्रश्च विष्णुस्तत्त्वलनप्रभइति कथं वैषामत्रा
वक्ष्यामि त्याह मधुमयुक्तः कदंबकेसरजालानियद्ददाह एवेते तदुर्ते शिवरुद्रा ब्रह्माऽयमसंख्य
परिवाराः पाराष्टनियुतं कोटिरित्येषां सन्निवेशनं श्रीकंठाधिष्ठितास्ते च सृजंते संहरंति च ईश्वरत्वे
दिविषदामिति रौरवकार्तिके तदुक्तं आहृत्योऽंशितास्ते मधुयद्दन्मधुव्रताः कदंबजस्रमंयद्दके
सुरैः परिवारितमिति शाराः पंच नियुतं दशलक्षानि तेन पेचाशीतिः सहस्राणि दशलक्षानि कोटि

श्री.
ते.लो.
१८

शैकातद्वचनानोपपत्तेकप्रणमिति अत्रचकिंप्रमाणमित्युक्तमितिरोरववार्तिकेति तदुक्तं तत्र पंचाशीति
र्योजनानां तथापरा कोटिश्चतुर्विंशतिर्योऽपि कीर्तित इति श्रीकंदार्थप्रतिपादिते च देवानां मनसि
ते ऐश्वर्यसंप्रयच्छति हरेति च महोत्तम इति च अत्र च यानन्यत्र विशेष इत्याह सिद्धांतत्रे तद्देमांशस्य तदेका
देवद्विः शते ग्रंथानां क्रमशो द्विद्विगुणं रुपादियोजितं तेषु क्रमेण ब्राह्मणः संसृष्टिगुणजीविताः क्षीये
ते क्रमशो स्ते च तदेतत्तत्र मस्यं शतमिति संतोपलक्षणपरमेषामसंख्यातत्वात् यथोक्तं पृथग्द्वयमसं
ख्यातमेकैकं च पृथग्द्वयमिति द्विद्विगुणमिति द्विशतकोटिचतुः शतकोटादिरुपादीत्यादिप्राज्ञाता
मादियोजितं तद्विगुणजीविता इत्याद्यब्रह्मपेक्षया तदुक्तं तत्र कुलेकालाननेनामब्रह्मांडे द्विगुणं स्थि
ते तावद्यावच्छते पूर्णमंशनां ब्रह्मणो तथा वृद्धिस्तेषु स्मृता देवि द्विगुणा वीरवेदिते द्विगुणं च भवेद्वायुः
प्रथमात्पञ्चतन्मत्तः अथुना संप्रवक्ष्यामि प्रेक्षानां नाम गोचरे को जने कालसे जे च वेताले च महोदरमि
त्यादिशक्तं शतमे विद्धि सर्वेषामुपरि स्थितं इत्यंतं तथा प्रथमेकां चने प्रोक्तं रोक्तं चैव द्वितीयके तांसां
चलो ह जे चैव क्रमादेव व्यवस्थिताः महाकल्पे त्रये योति स देवाः सपिता महाः अंतराक्षीयते ऐकं महा
कल्पशतेशते तावद्यावत्स्थितं प्रोक्तं शक्यं तमहोत्तमं महाकल्पे त्रयस्तस्य सामान्ये नैव लिप्यते इति
पवेत्तत्वांतराणामप्युत्तरोत्तरतः क्रमात् दशधा हं कृतोत्तं यीस्तस्याः स्याच्छतया ततः सहस्रथा व्यतमत्त
पौस्तं दशसहस्रथा नियतिर्लक्षया तस्मान्मायाविद्दशकोटिधा ईश्वरः शतकोटिः स्यान्नस्मात्कोटिसा

इत्यथा सदाख्यं यश्नुते तस्य शक्तिर्देन सौख्यं या व्यापिनी सर्वमध्याने व्याप्य देवी व्यावस्थिता अप्रमेयेततः शुद्धे
शिवतत्त्वे परं विदुः उन्नोत्तरत इति यथा दारा तो जने दशगुणे ततो पिते ज्ञायावदंते हेकारः तस्या इत्यहे क्रिया
यावदिति विद्या यश्नुते व्याप्नोतीत्यर्थः सर्वमिति शास्त्रादियुक्तं तदुक्तं अथोपरिष्ठात्तत्त्वाविदकादिशि
वांतकं उन्नोत्तरयोगेन दशधा संस्थितानि तद्गुरुकारस्तद्वर्धुत बुद्धिस्तथास्थिता ऊर्ध्वं सहस्रधा ज्ञेयं
प्रधानं वरवर्णिनि षोडशो दशसाहसं नियतिलक्षथा स्मृता तद्वर्धुदशलक्षाणि कलायावत्सब्रते माया
तकोटिथा व्याप्य स्थिता सर्ववराचरं दशकोटिगुविद्यामायां व्याप्य व्यावस्थिता शतकोटिगुणेनैव व्याप्ता
मावीश्वरेण तस्य सादाख्यं कोटिसाहसं विदुना दंतद्वर्धुतः योजनानां तद्वर्धुदं वै शक्तिर्व्याप्य व्यावस्थिता अप्र
मेयेततो ज्ञेयं शिवतत्त्वं वरानने इति यत्तन्मन्त्रत्रयं न क्वचिदपि दृष्टमित्यतः परं तस्य मोक्षकारणमित्याह
जलादेः शिवतत्त्वातेन दृष्टं केन चिच्छिवान् अनेततः शिवज्ञानं परमं मोक्षकारणं किमत्र प्रमाणमित्या
ह तथाचाह महादेवः श्रीमत्सर्वं दशासने तदेवार्थद्वारेण पठति तात्पर्यामोक्षमायाति पशुर्ज्ञानं शते
रपि शिवज्ञानं न भवति दीप्तामप्राप्य शंकरं प्राक्तनी परमेश्वरीमां पौरुषेये च साधनः दीप्तामप्राप्येति
यदुक्तं न चाधिकारितो दीप्तां विना योगोक्तिः शंकरे इति प्राक्तनीति तत्तज्ज्ञानं तरीयाभ्यासवलादनुपायतू
पतामासेत्यर्थः पारमेश्वरीति विद्येश्वरादिवत्साक्षात्परमेश्वरकर्तृका पौरुषेयीति शास्त्रकर्मणाचार्यक
र्तृका तदुक्तं तत्र यत्र दृष्टं पशुज्ञानेः अप्यथ भ्रान्तदृष्टिभिरित्याद्युपक्रम्य विना प्रसादादीनां ज्ञानमेतन्न।

श्री.
ते.लो.
५५

29

लभ्यते नचापिभावोभवतिदीक्षामप्राप्यदेहिनां यदात्रकारणकुक्तिर्भवेत्त्रिवाणकारिका शिवेच्छयाप्रययेत
दीक्षाज्ञानमयीशुभां संययोगात्मिकां दिवांततोमोक्षेत्रोत्पद्युः नान्यथामोक्षमायातिपशुर्ज्ञानशतैरपि
यस्यप्रकाशितेसर्वशिवेनानेतद्विषया सयवेमोक्षेत्रजतिशिवः सर्वमहेश्वरः तेनेदेक्षानम्रांतपुराप्रोक्तं
मयात्तेवेति इदानीममतेभुवनानिवक्तमुपक्रमते शतरुद्रोद्धतोभद्रकल्याणीलप्रभंजनम् नयत्तदान।
तपसाकल्याः प्राप्यपुरंजये तद्भक्तास्तत्रगच्छेति तन्मंडलमुदीक्षिताः नीलेतिइदनीलेतन्मंडलमुदीक्षि
ताइतिप्रतोभुवभर्तरीत्यायुक्तातद्भुवनं प्राप्तमित्यर्थः ननुतस्याप्त्याशंकाह निर्वीजदीक्षयामोक्षेददा
तिपरमेश्वरी नन्वप्रत्तावस्ति तेतभुवनमात्रप्राप्त्यातक्तयमेवमित्याशंकाह विधेशावरणेदीक्षायावेती
कुरुतेत्तृणां तावतीगतिमायातिभुवनेत्रनिवेशिताः इयेहिभगवतीसादेवीसर्वदेवीनां नाममूयैश्च।
तिष्ठति योगमायाप्रतिच्छन्नाकमारीलोकभावनी अचिंत्याचाप्रमेयाचेत्पुत्तासर्वात्कृष्टायेनैवमत्रमा
हात्म्यमुक्तं ततः कोद्यावीरभद्रोयुगांतानिनसमप्रभः विजयाख्यपुरंवास्येस्सरंतोमहेश्वरं जलेषुमरु
षुचाग्नौशिरस्त्रेदेनवासृताः तेयांतिबोधमैशानेवीरभद्रमहायुतिं वैरभद्रोद्धतः कोदिविष्कंभादि
रुत्तंत्रिथा रुद्रोउसालिलेत्तेशाकचापाहृतिस्थितिं मरुस्थितिमहापथे महेश्वरं सरंतोमृताइतिसर्व
उसंबंधः अन्त्याहिवैयुतेयांतीति पूर्वमुक्तं ऐश्वर्यबोधैरौद्धतेजः सहिरुद्रकोद्याइद्रुतेइतिभावः वैर
भद्रोद्धतइतिवीरभद्रसेवेयिनोविजयाख्यात्पराहर्धमित्यर्थः सालिलमंडलमयमावरणेतत्स्थानभ

वानमिति यावत् अतएवामसीयानोसमस्तानोभवनानास्तर्ध्वतेजस्तत्तस्यचायः स्थितेतश्चोडे रुद्रोडे तच्च
दृश्यपदेशे अत्रापि वीरभद्राख्य एवामोभावात्महारुद्रः सूक्ष्मद्रुपेण स्तइत्यभिप्रायः तच्च विष्केभाक्तो
सार्धमेतन्मानमित्यर्थः विस्तृतं त्रियेति तिर्यक्कोटि त्रयपरीमाणमित्यर्थः एतच्च निचिलात्तत्तापेक्षया
नव्याख्येयं तन्मानस्यथारोपेक्षया दशगुणत्वेन प्रागेवोक्तत्वात् यदुक्तं भवनस्यास्य देवेशस्य तत्ताव
राणामहत् अस्मयंत्यनेवापि पाकचापाकृतिस्थितं वित्तानमिव तद्भद्रं अंतरे समवस्थितमिति रुद्रोडे
इति विख्यातं रुद्रलोक इति प्रिये यत्र वास्ते महात्मा सावंगुष्टाग्रप्रमाणकः तत्र यो जने कोटिर्वै विष्केभा
हर्धमुच्यते तिर्यक्त्रिगुणविस्तारमायमावरणं प्रिय इति च एवमिति सिद्धं यदसत्तस्यारंभ एव भद्रका
ल्या भुवनं अतएव तत्र शितरुद्रोर्ध्वतश्चुक्तं प्रांते त्वीरभद्रस्य स्थूलसूक्ष्मतया पुरद्वयमिति तन्मथो
भुवनोत्तराणि किं स्थितानि तवेत्याशंक्याह आ वीरभद्रभुवनाद्भद्रकाल्यालयस्तथा त्रयोदशभिर
नैश्च भुवनैरुपशोभितं आद्रुशो मर्यादा यो तेन भद्रकाल्यालयादारभ्य वीरभद्रभुवनं यावदथाद्भ
द्रकाल्यालयेन सह सदश भुवनान्यवस्थितानीत्यर्थः उपशोभितमित्यर्थादप्रज्ञम् एवं पाद एव चामा
मश्नुयोत कारवाख्यानभूमित्वं ज्ञात्येवाह ततो भुवः महादेः पूर्णं यत्तन्मात्रधारणात् मृतारा
कृत्तितो भूतिं धरित्र्याः परमां बुधाः अथोपेतं तस्मात्परमतन्मात्रधारणात् ततः प्रियः पुरं रुद्रकीडाव
तरणेष्वथ प्रयागादौ श्रीगुरौ च विशेषात्तरणेन तत् सारस्वते पुरं तस्मात्सह ब्रह्मविदो पुरं रुद्रचित्ता

श्री.
नै. ला.
२०

स्नातृव्यातादुद्ग्रेभ्योत्पास्तयास्थिताः पुरेष्ठवज्रयागंगादेवादौष्ठीः सरस्वती लज्जलायमरेषांताग्रष्टावपसः।
राथियाः महादेरिति मेर्यादितिरसतन्मात्रधारणयेत्यर्थः सृतागच्छतीति प्राचेन संबन्धः रुद्रस्य क्रीडया।
वतरणे पुननुजिह्वायातत्रदिनेत्तावन्मात्रप्राप्तिर्भवेदिति भावः एतच्चाग्रतएववक्त्री भविष्यतीति नेहाय
स्तेतस्त्रियः पुरंगच्छती पूर्वैर्गोवसंबन्धः शब्दब्रह्मविदामीति गीतज्ञानोवाकृत्वधारणानिष्ठानोच तदुक्ते
हाहाहूहूचित्ररथस्तेबुरुनारदस्तथा विश्वावसुर्विष्णुरयोदिव्यागीतविचक्षणाः संयोज्यमानमात्मा
नेत्यक्ताकर्मफलसृष्टां तैवैसारस्वतं स्थानं प्राप्तावैसरपूजिते येचवाग्यारणयात्वाप्राणान् संवेतिदे।
हितः तैवैसारस्वतं लोकं प्राप्नुवंति नरोत्तमा इति श्रियस्त्यनेन तत्तज्जयोजनाद्यमपि प्रमेयमुद्देकितं एव
सुत्तरत्रापि ज्ञेयं ग्रष्टावित्यत्र भद्रकाल्याभुवोद्योः श्रियः सरस्वत्याश्च भुवनानां पेक्षकेन सह त्रयोदश भवेती
ति प्रागुपक्रांतायाः संख्याया अपि संकलनं स्मारितं तदुक्तं लज्जलीभारभूतिश्च दिग्गवादीसपुष्करः नैमि
षश्च प्रभासश्च अमरेशस्तथाष्टमः एतत्पष्टकं प्रोक्तमिति श्रीस्वच्छंदशास्त्रे पुनरेषां अमरेशां प्रभासे च।
नैमिषे पुष्करे तथा आषाढे दिंडिमुं ईचभारभूमिश्च भारभूमिश्च लाज्जलं गुह्याष्टकमिति त्र्यातेजलाः चर।
णगे प्रिये इत्यादिना न्यथापादः इह श्रीस्वच्छंदशास्त्रानुसारं प्रक्रमेपि सर्वत्र पूर्वशास्त्रप्रक्रियैषां पालेय
माशयोयदेतदेव भूषने प्राष्टकममन्त्रे सर्वांगमेषप्रधानतयोक्तमिति अतएव प्रतिष्ठायां मेतदाष्टक
सप्तकस्वीकारेणैव सर्वत्र भवनानां संकलनं ततस्त्वैतत्तसंतत्तेशिवाग्रे रत्रसंस्थितिः तैवैनेव क्रिमायांति

वक्त्रोद्योधारणं श्रिताः भैरवादिहंतीतेतैजसेनायकाष्टकं प्राणस्य भुवनं वायोर्दशधा दशधा ततश्च ॥
वायुकायवाप्राणान्कृत्वा तत्रैवधारणम् तं विप्रं तिमहात्मानो वायुभूताः खमूर्तयः भीमादिगयपर्यंतं
मष्टगं वायुतत्त्वं पतन्ने भुवनं वोम्नः प्राणं तद्योमधारणात् वस्त्रापदं तस्या एवादिद्योमतत्त्वे सप्तष्टकं
ततश्च मत्वा ततश्च तत्रैव च केदारं महाकालाः समथमाः प्राप्ता तं केशजल्ये शश्रीशैलः सहरेदव
ति श्रीस्वच्छंदे त हरिश्चंद्रं च श्रीशैले जल्ये म्वात म्वात के चरं महाकालं मथ्यं च केदारं भैरवं तथा प्रतिगु
हं समाख्यातमिति वायाविति वायुतत्त्वे दशधेति प्राणादिनागादिभेदात् ध्यानायायेवमिति पुनर्दशधे
ति भीमादीति ततश्च भीमिश्चरं महेन्द्रं दहासाः सविमलेश्वराः कनखलेनाखले च कुरुक्षेत्रे गयातथेति श्री
स्वच्छंदशस्त्रे रायो चैव कुरुक्षेत्रे नाखलेन खले तथा विमले वाटहा से च महेन्द्रं भीममष्टमे गुह्याद्गुह्यतरे
गुह्यमिति वोम्न इति प्राकाशस्य ततश्च स्थाणुस्वर्णहका वायौ रुद्रगोकार्णगौपुरौ महालया विमु
क्तेश्वरुद्रकोत्सं वरापदा इति श्रीस्वच्छंद वस्त्रापदं रुद्रकोटि मविमुक्तं महालयं गोकर्णं भद्रकर्णं च स्व
र्णहं स्थाणुमष्टकं प्रवित्राष्टकमेतदिति नवतवादि कारित्वा दीप्तो विना योगोस्ति शंकरे इत्याद्युक्त
युक्ता दीप्त्या मंतरेणाधिकारयवशांकरे योगो नास्ति इति काकथा तदभ्यासादेः दृतायां च दीप्तायां नि
र्दूष्ये च योगाभ्यासे जीवनपवमुक्तिर्भवेदिति कस्तत्र शरीरांते संदेहः गंधतत्त्वावधारणाय भूम्येतोयो
गिनः शरीरांते यथादिभुवनान्यासादयंतीति कथमुक्तमिच्छांशक्याह अदीक्षिता ये भूतेषु शिवतत्त्वाभि

श्री.
ते. लो.
३१

31

मानिनः ज्ञानहीना अपि प्रौढधारणासंज्ञतो बहिः धारायितो जे निविल प्रगादीक्षिताश्च तावत्संस्कारयो
गार्थेन परंपदमीहितं तथा विधावतारेषु क्रमाद्योति शिवात्मतां भूतेष्विति पृथिव्या एव प्राथान्यादृक् भव
नेन निर्देशः यद्वा तन्मथ्या प्रौढधारणा इति पाते जलादिपाशवयोगाभ्यासात् दीक्षिता इति यो यत्राभि
लषेद्भगान्सतत्रैव नियोजितः सिद्धभाषित्या धुक्त्वा परादिपदाप्रये एव कृतलोकधर्मिसाधक दीक्षा इत्य
र्थः तदाह तावत्संस्कारेत्यादि तथा विधावतारेष्विति भूमेऽलगातेषु मरेणाद्यायतनेषु किमत्र प्रमाण
मित्याशंक्याह पुनः पुनरिदं बोद्धे श्रीमद्देव्याद्यायामले पुनः पुनरिति प्रत्यष्टकं तदुक्ते तत्र ये मृता जेतव
स्तत्र ते ब्रजेते ब्रजेतीह तत्पदमिति एतेषु पिरुताः सम्यग् विद्यालोकानशेषतः दीप्यमानस्तु गच्छन्ति स्थाने
ष्वेतेषु ते प्रिये इति च न केवलेतत्रैव तदुक्तं यवदन्वयापीत्याह श्रीकामिकायो कश्मीरवर्णने बोद्धवन्ति
भुः तदुक्तं येमेव पदति सुरेश्वरी महाधाम्निये मियेते वतसुरे ब्रह्मणाद्याः शंकराः पश्यवः स्यावरांत
गाः रुरुजातय एवैते इत्याह भगवां शिवः आकाशावरणादुर्ध्वमहंकारादयः प्रिये तन्मात्रादिमनोता
नां प्रयणि शिवशासने शिवशासन इत्युक्तानीति शेषः तदुक्तं आकाशावरणादुर्ध्वमहंकारादयः प्रि
ये भुवनानीति प्रवक्ष्यामीति तात्परेवाह पंचवर्णांशुते गोयतन्मात्रमंडले महत् आकाशयो जनान्येक
कोटिभिः स्थितमंतरा एवैस्मादिमात्राणां मंडलानि स्ववर्णतः शर्वभवं पशुपतिरीशो भीम इति क्रमा
त् तन्मात्रेणादिच्छातो प्राज्ञाद्याः एवकारिणः ततः सूर्येऽवेदानां मंडलानि विभुर्महान् उपसेतेषु प।

तयस्तभ्योर्केनमयाजको इत्यष्टौतनवः शोभोर्थाः पुराः परिकीर्तिताः अपराब्रह्मणोरेता व्याप्य सर्वं व्यवस्थि-
ताः कलेकले प्रसूयन्ते धारायस्ताभ्यपवत ततो वेगादिकर्माक्षयुक्तकारणमंडले अग्नीश्विस्तमित्राः स
ब्राह्मणस्तेषु नायकाः प्रकाशमंडले तस्माच्छित्तं बुद्धयस्तयंचकं दिग्विबुधद्वंद्वरुणभुवः प्रोवादिदेवताः
प्रकाशमंडलाहर्धस्थितं पंचार्थमंडलं मनोमंडलमेतस्मात्तोमेनाधिष्ठितं युतः वासुदेवे- धिष्ठितासा
म्येष्ट्यं सत्वात्मकः मनोदेवस्ततो दिव्यो सोमो विभुरुदीरितः पंचवर्णयुतमिति तदुक्तं शुक्लपीतमि
तरक्तहरितं स्फटिकप्रभं पंचवर्णसमायुक्तं शात्रुचापसमप्रभमिति अंतराक्षयेति वितानवदाकाशाः
दिसवसेतर्गभीकृतेत्यर्थः तदुक्तं आदौ त्रगं यतन्मात्रं विस्तीर्णं मंडलं महत् स्थितं वितानवदेवियोजना
नेककोटय इति शर्वास्त्रापि पतिसूत्र एकपववरानने तस्मात्तु जायते एष्टी शर्वेशेन प्रचोदितेति यदि
स्त्रात इति अन्यथा कथमेव जातानां कारणता भवेदिति भावः तदुक्तं तस्मात्तु मंडलाहर्धं रमतन्मात्रमंड-
ले हरितं मकरश्यामं चापयत्ननिभं प्रिये भवोस्त्रापि पतिसूत्र एकपववरानने तस्मादापो विनिष्क्राता
भवेशेन प्रचोदिताः तस्मात्तु मंडलाहर्धं रूपतन्मात्रमंडले स्फुरत्सूर्योऽग्नीमाभं पद्मरागसमप्रभं रुद्र
पशुपतिसूत्र एकपवावतिष्ठते तस्मात्त्रेजो विनिष्क्रातं तद्वै पशुपतीक्ष्ण्येति तस्मात्तु मंडलाहर्धं स्पर्शत-
न्मात्रमंडले संध्यासुतासमक्षायमिति तत्रैव मंडले देवितीशानः संव्यवस्थितः तस्माद्वायुविनिष्क्रातं
ईशोऽक्षायैरितः प्रिये इति तस्मात्तु मंडलाहर्धं शाहृतन्मात्रमंडले नीलोत्पलदलप्रणामं स्वच्छोदकसमा-

श्री.
ते. ला.
३१

प्रभमिति भीमस्तत्राधिपतेन एकपवावतिष्ठते तस्मात्त्रभेदिनिष्क्रांतेभीमेकाचोदिते महतरिति ततश्चित्तत्रा
मात्रमेतलमाश्रित्येत्यर्थः तेन च शास्त्रतन्मात्रस्यापरितेनेभागे मलत्रयमेतद्वर्तते इति विधुरितिरुद्रः महानि
तिमहादेवः तेभ्यस्तथात्रिजनिजरुद्राद्यधिपतिचोदितेभ्यः सूर्यादिमंडलेभ्यः यदुक्तं ततश्च सूर्यसंज्ञे महा
देवश्च तत्पतिः ज्येष्ठाधिष्ठितं तस्मादुर्ध्वं वै वेदमंडलं यभ्यः सूर्यस्तथा सोमा यजमाना विनिर्गतः कल्पेक
त्येयसंवाता इति परा इति तन्मात्रादीनां सत्त्व उपजात ताभ्य इति पराभ्यस्तसुभ्यः ततश्चित्तन्मात्रेभ्यो नेतरे
करणमंडलमिति तत्र स्रष्टृदेदीरणादिवापारात्मकात्करणप्रधानं पंचानां तत्त्वानां मंडलं समूह इत्यर्थः
तच्च वागादिभिः कर्मेन्द्रियैः संबद्धं न तदुर्ध्वं दिशे रित्युक्तं वागादिकर्माक्षयुक्तमिति तदुक्तं यभ्यः परतरे वा
पिमंडले करणात्मकं इत्युपक्रम्य कर्मदेवाः प्रवर्तते तस्माद्वै सर्वदेहिनां वाक्यानि पादपायुश्च उपस्यञ्चेति
पंचम इति ते धितिवागादिषु पंचसु तत्त्वेषु तेन वाक्त्वेन विनिर्नायको यावदुपस्यतत्त्वब्रह्मा तदुक्तं कर्मेन्द्रि
याणां पतयो वक्त्री इति वेयसः मित्रञ्चेति तस्मात्कारणमंडलादुर्ध्वं तत्त्वस्रष्टार्यप्रकाशात्वात्प्रकाशप्रथा
नेतत्त्वानां मंडलं बुद्ध्याद्येव कं विष्कृतं तत्त्वेन विख्यातमित्यर्थः तदुक्तं तेभ्यः प्रकाशकेनामपरितः सूर्यस
न्निभं तस्माद्वै संप्रवर्तते पंच बुद्धीदियाणि त आत्रेत्तत्त्वक्षणीजिह्वा नासिका च यथाक्रममिति श्रोत्रादी
नीति तेन श्रोत्रेदिशो देवतात्वे यावत्प्राणोऽपि व्याश्रित इति तदुक्तं प्राणादिश्रोत्रपर्यन्ताः पृथिवी च अपो पतिः
रविर्विद्युद्विशोऽसि वैस्पिता बुद्धीदिये प्रते इति प्रकाशमंडलादुर्ध्वमिति मनस्तत्त्वे तत्रैव पंचानां सपिशाद्या

दीनामर्थानामवस्थानमवित्तं यत्र द्विष्यते नैव मनस्तातिता नो द्विष्याणि प्रवर्तयति इति तदत्रैवोपरेण त्रयेणै
तद्भवनमिति भावः यदुक्तं एभ्यः परतरं वापि चेदमंडलमत्रिभं तस्माद्वै संप्रवर्तते तेष्वर्थाः सर्वदेहिनामि
ति मनोमंडलमिति मनसः प्रधानं भवनमित्यर्थः तस्मादिति प्रकाशमंडलादप्यर्थं अत्र च सौम्यादिष्टान्
त्वे किं निमित्तमित्याशङ्क्याह यत इत्यादि यतः सोमो नाविशेषेण सर्वे द्वियाणां तत्र द्विष्योक्त्यविनप्रवर्त
कत्वात्मकं यदैश्वर्यमुवे स्वाते अत्र सत्कारस्तदात्मकस्तत्र तत्संकल्पात्मव्यवहाररूपत्वात् न नपवदेवोवा
ह्यदेवेषु बह्वीरूपतया चोत्तमानेषु बुद्धीद्विष्यादिष्वधिष्ठिता ततो दिव्यः सर्वदेवानामाप्यायकारितयादि
वेदिताः सोमो विभूरित्यर्थः ततोऽपि सकलाक्षाणो यो नोर्बुद्ध्यात्मजन्मनां स्थूलादिस्वरालोताष्टयुक्तं वाहं
कृतः पुरम् बुद्धितत्त्वं ततो देवयो न्यष्टकपुराथियं पेशाच प्रभृति ब्राह्मणपर्यंतं तच्च कीर्तितं यतानि देवयो
नीनां स्थानान्येव पुराणतः अवतीर्यात्मजन्मानंथायंतः संभवेति ते ततोऽपीति मनसोऽप्यनेतरं अद्वैते
रित्यहंकारस्य ननु किमिति नामास्य मनसुर्धुं बुद्धेः आवस्थानमित्याशङ्क्याहं सकलाक्षाणो यो नोर्बु
द्ध्यात्मजन्मन इति स्थूल इति स्थूलेश्वरः सूक्ष्म इति सूक्ष्मेश्वरः तदुक्तं स्थूलस्थूलेश्वरौ शंक्रकर्णकालं जरा
वपि मंडलेश्वरमाकोटदंडं कालांडका इति श्रीस्वच्छंदे च सूक्ष्मालांडे दंडं त्रशाकोटं मंडलेश्वरं का
लेत्तरं शंक्रकर्णस्थूलेश्वरस्थूलेश्वरौ स्थाण्वष्टकं समाख्यातं इति देवयो न्यष्टकमेव पुराथियं भवने श्वरेय
उतत्रथा तदिति देवयो न्यष्टकं तदुक्तं पेशाचैराह संयाहं गांथर्वं नैवैव च सौम्यतथा च प्राज्ञे शं ब्राह्म

श्री.
ने.लो.
२२

एकमयतेति एतान्येव बुद्धिगतानि कुरुमादीनि पुराणानां देवयोनीनां स्थानानि मुखात्पवस्थिते र्थमा।
नीत्यर्थः अथः पंचाष्टकादिनृपतया वस्थितानां पुनरासामुखात्पवस्थिते र्थमा। अथः पंचाष्टकादिनृपतया वस्थितानां पुनरासामुखात्पवस्थिते र्थमा।
ब्रह्मांशदौ संभवेतीति पुनः पुनः सृष्टिमासादयेतीत्यर्थः अत्रैव निमित्तमाह परमेशानियोगाच्चोय।
मानाश्चमायया नियामितानि यस्यावब्रह्मणो वाक्कजन्मनः व्यज्यंते तेन सर्गादौ नाम नृपैरेनेकया
ब्रह्मणः सर्गादौ व्यज्यंते तथा तस्यासूलेन नृपेण व्यक्ती भवतीत्यर्थः अनेकयेति तारतस्यादिभेदात् न
चैवमप्यामां बुद्ध्या वस्थितेभ्यो भवनेकः प्रचाव इत्याह स्वांशेनैव महात्मानोऽप्यजंति स्वकेतनं एतच्च
ब्रह्मस्य तिपादैरेवं स्वशेषे व्याकृतमित्याह उक्तं च शिवतना विदमधिकारपदस्थितेन गुरुणानः अष्टा
नां देवानां शास्त्राविर्भावयोनयो ह्येताः देवानां पिशाचादीनामा विर्भावो व्यक्तिः तेन शक्तिव्यक्तिरू
पाद्विविधयोनय इत्यर्थः तत्र बुद्धौ शास्त्रात्मना सामवस्थिति रथस्तव्यक्तात्मनेति तदाह तत्र भागाः
पुनरेवमथः प्रभूतात्मकाः प्रोक्ताः भूतात्मकाः सूतस्याः तदेव दर्शयति चत्वारिंशत्तल्योपभोगादे
शाधिकानि भुवनानि चत्वारिदितिलकल्यादिभेदात् ननु यथेष्टं तल्योपभोगादित्वमस्ति तत्तथे।
गुणाष्टकाद्यष्टकपंचकतया भेद इत्याशंक्याह साधनभेदात् केवलमष्टकपंचकतया क्तानि तेषु मा
पतिरेव प्रभुः स्वतंत्रेन्द्रिया विकरणात्मा साधनभेदमाह एतानि भक्तियोगा प्राणत्यागादिगम्यानि
तरतमयोगेन ततोऽपि देवयोऽन्यष्टकं लक्ष्यं प्राणत्यागादावेतत्तत्त्वेनादौ आदिशद्वा लोकथर्मिमा

यकदीक्षादि एषां चैवं व्यक्तीभावः किं स यमितकस्याप्यधिष्ठानेनेत्याशंक्याह तेष्टित्यादिपिशाचादिषु
स्वतंत्रैर्द्रियत्वादेव विकरणत्वात्स्वेच्छाधीनीन्द्रियादृतिरित्यर्थः यङ्क्ते तत्रैव इच्छादीनानि पुनर्विक
रणमज्ञानीति तत्त्वसामविशेषेणैव किं सर्वत्रावस्थानेन वेत्याशंक्याह तरतमेत्यादितत इति बुद्धेः
अपिभिन्नक्रमः तेनाष्टापीतियोज्यं न केवलमासामेव तरतमभावो यावदज्ञाणामपीत्याह लोका
नामज्ञाणि च विषयपरिच्छिन्निकरणानि पिशाचादयो हि व्यवस्थितमपि वस्तुवापश्यंतीत्याशय
न केवमासां प्रतितत्त्वमेकतरतमभावो यावदन्यान्मपीत्याह गंधादेर्महदेतादैक्याधिक्येन ज्ञा
तमैश्वर्यं अणिमायात्मकमस्मिन्पेशाचायेविरिचोते गंधशाब्देनात्र पृष्ट्या अभियाने कार्यकारण
यो रभेदोपचारात् एकाधिक्येनेति तत्पेशाचेयादृशमैश्वर्यततोपि हि गुणो राक्षसेयावद्वाहोष्टगुण
मित्यर्थः अतएव दीक्षायामेव शुद्धौ यतितवमित्याह ज्ञातैवैशोध्यै दुर्द्धि सार्थं पर्यष्टकैर्द्रियैः एव
मिति बुद्धेरेवेदं निखिलं जगद्विज्ज्ञेभितमिति अतएवोक्तं पुर्यष्टकैर्द्रियैः सार्थमिति न केवलमत्र देव
योऽन्यष्टकमेवास्ति यावदन्यदपीत्याह कोट्येष्टाष्टकमानीलं संवर्ता येततो विदुः तेजोष्टकं बला
यत्तत्प्रभृति कोट्याष्टकात् अकृतादिततो बुद्धौ योगाष्टकमुदाहृतं स्वस्वदशासनेतत्तत्सोमं श्रीकं
ठमेव च ततो मायापुरंभूयः श्रीकंठस्य च कथ्यते तेन द्वितीयं भवततयोः प्रत्येकमुच्यते ततो मायापुरं
देव्या यया विषमयिष्ठितं प्रतिकल्पं नाम भेदैर्भाष्यते सामदेसरी उमापतेः पुरे पश्चात्मात्तभिः यतिः

श्री.
ते.लो.
३५

विचारितं श्रीकंदर्पवपरयामूर्त्तौ मापत्तिरुच्यते अनीलनीलोत्पलामे तडक्ते संवर्तस्त्वैकवीरश्चकृतोतेजनना
शानः सृष्टुहेताचरक्ताक्षोमहाक्रोथश्चर्जयः नीलोत्पलदलाभानितेषां वैभुवनान्निति क्रोथनाष्टकारि
तितदर्थमित्यर्थः तडक्ते क्रोथे सृष्टाष्टकार्द्विस्थितेतेजोष्टकेमहत बलायक्षोराणां यत्तत्तिदशस्त्रिपुरा
तकाः सर्वरूपशशांतश्च निमेषान्नेमेषपवचेति ततश्चित्तेजोष्टकादेनेतरं तडक्ते अकृतंचकृतंचैवैवैभवं
ब्राह्ममेवच वैभवेतयकोमारं सोमंश्रेकंदमेवचेति तत्राष्टोत्पतिरेके मूलइति प्रकृतौ यडक्ते तत्रयो
गाष्टकेप्रथानेचेतियोगाष्टकपदइति उपरेण रूपेणोक्तं भूयइति परेण रूपेण तयो रिसुमा श्रीकंदेयाः
तत्रेति द्वयनिर्धारणे प्रमित्यर्थाद्वितीयं एवंविस्वाधिष्ठानेहेतुर्भाष्यते सामहेसरीति तडक्ते ततः साक्षा
द्भगवती जगन्माता व्यवस्थिता उमा तमेया विश्वस्य विश्वयोनिः स्वयंभवेत्यादि कल्पे पूर्वजगन्माता ज
गद्योनिर्द्वितीयके तृतीयेशां भवेनामचतुर्थीर्विष्वरूपिणीत्यादि मथ्यंकात्यायनीतिर्हरेतिविविधे
र्नामपर्यायेः मानुष्याणां तमक्तानां वरदाभक्तवत्सला पूर्वमेवावतीर्णासि विंध्यापर्वतमूर्धनीत्येते
पञ्चादित्युमापुरातेतरं ननु श्रीकंदस्य भूयः पुरं कथ्यते इत्युपक्रमकथसुमापतेरित्युक्तं मित्याशंका
ह श्रीकंदपदेत्यादि कास्तामातरश्चाशंकाह ब्राह्म्यशीस्कंदजाहारीवाराह्येन्द्रीमविश्विका पीता
शुक्लापीतनीलेनीलाशुक्लारुणाक्रमान् अग्नीशंसौ मया स्यात् पूर्वनेन्द्रतगास्तताः श्रेष्ठानमाच
षेलोकेथावातास्रवताविताः तडक्ते ब्राह्मीकमलपत्राभा आग्नीयां दिशीति शोखेगादीरसंकाशाः

तैशान्यान्तरातने माहेसरीतिकौमारीयमगर्भाभादिप्रपुत्रस्यामिति स्थित्यनीलोत्पलनिभाहारकैरु
लमेडिता दक्षिणस्यादिशितमाउपास्तेपरमेश्वरे वैष्णवीचेतिविद्यातेति नीलजीमूतसंकाशासर्वाभ
रणभूषिता नैलत्पादिशिचामुडेतिच श्रेणेनेति नतसर्वसर्विकया तडकं नतजंतिहितादेवंसर्वभाव
समन्विते श्रेणनमात्रघेलोकं ब्रह्मणवावतारिताः असुराणां वधार्यायमानुषाणां हितायचेति नचे
यदेतेपवासां व्याप्तिरित्याह स्वच्छंदास्ताः पराश्चात्याः परेद्योन्निवस्थिताः स्वच्छंदेता निषेवते सप्तथेय
मुमायतः परेद्योस्तीति उक्तनाथास्मि उमेति परमशिवाभिजापारपारमेश्वरीशक्तिः तडकं स्वच्छंदा
श्चाः पराश्चात्ये परेद्योन्निवस्थिताः स्वच्छंदे पर्युपासीनाः परापरविभागाताः उमावै सप्तथाभूतानाम
रूपविपर्ययैरिति उमापतिप्रसोर्धं स्थितं मर्त्येष्टकं परं शर्वाधिकं यस्य सृष्टिर्धरायायाजकांततः ता
भिर्इशानमूर्तिर्या समैरोमं प्रतिष्ठिता श्रीकंष्टस्फटिकादौ साव्यासातन्वष्टकैर्जगत येयोगे सगुणो प्रोभो
संयाताः पर्युपासते तन्मेडं लेहृष्टैवसक्तदैताहितत्रया सूर्येष्टकमिति तदधिष्ठातृपरमित्यपरस्यप
रापरस्यच पूर्वसक्तत्वात् यस्येति सूर्येष्टकाधिष्ठातः शर्वादेष्टाभ्यस्तपष्टाभ्यो मूर्तिभ्यो सथात् सगु
णमिति सत्तादिदृतिप्रथातेन तपरादय इत्यंतं उलमिति श्रीश्रीकंठा युक्तं सक्तदैता इति साव्यादि
क्रमेण लब्धकैवल्याः ननु यदिनामयोगस्य यदेतं प्राप्नोसामर्थ्यं सस्ति तत्तथमस्याधाराथरतत्तत्रा
मिषुक्तेत्याशंक्याह गुणानामाथरौतयां सुहासुदतसंस्थितेः तारतस्याश्रयोगस्य भेदाफलद्विवि

श्री.
ते.लो
३५

ता ततोभोगफलावामिभेदाद्देवयुच्यते आथौतयादितिगुणप्रधानभावात् शुद्धतेनिवीतत्वात् प्रसुद्धते
सवीजत्वात् तारतस्यादिति मृदुमय्यादिमात्ररूपत्वात् फलविविचेति तत्त्वप्रामिदूपायेनायं भेदः कस्यचि-
योगस्योर्ध्वार्धं तत्त्वेषु प्रामिनिमित्तमन्यस्य चाथराथरेष्विति मर्मष्टकोपरिष्ठात् सृष्टिवाहादयोदिताः वा-
सायेकशिवांतास्ते कुरुमाभाः सतेजसाः तदूर्ध्ववीरभद्राख्यो मेरुलाथिपतिः स्थिताः यत्र त्सायुज्यमापन्न
सतेजसहसोदते ततोऽप्यंगुष्ठमात्रांते महादेवाष्टके भवेत् सतेजस इति सूर्यकोटिसमप्रभाः तदुक्तं वामो
भीमस्तथोग्रश्च शिवः पार्वस्तथैव च विद्यानामपिकश्चैव एकवीरः प्रचेतश्च इष्टानश्चाप्युमाभर्ता अजेष्टो
नंत एव च तथापकाशिवश्चैव सृष्टिवाहादशासृताः सर्वे कुरुमसर्वाशाः सूर्यकोटिसमप्रभा इति तदूर्ध्व
मिति तच्छब्देन सृष्टिवपरामर्शः तत इति वीरभद्रमेरुलादप्यनेतरं तदुक्तं महादेवो महातेजा वामदेवभवा
द्भवो एकपिंगोत्तणोऽज्ञातभुवनेऽपराः सराः अंगुष्ठमात्रसहिता महादेवाष्टकेशिवा इति यत्र देवोपसेहर-
ति बुद्धितत्त्वमिदं प्रोक्तं देवयोऽष्टकादिताः महादेवाष्टकांते तयोगाष्टकमिदोदितं तत्र श्रीकंदमुक्तेयत्र
स्यैवोमापतिस्तथा मूर्तयः सृष्टिवाकृदो महादेवाष्टके वपुः एवंविधे च बुद्धितत्त्वयोगाष्टकसंयोगदष्टमे
अष्टके भुवनमुक्ते तदधिष्ठाता च यः श्रीकंदनाथ उक्तः तस्यैवायमुमापतेरारभ्य सर्वः प्रपंच उत्पन्नं तस्यै-
वेत्यादि वीरो वीरभद्रः तदुक्तं सर्वेश्वरानधिष्ठाय श्रीकंदकारोऽष्टया एकः स्वब्रह्मभूतैरास्ते प्रतिनि-
केतनमिति उपरिष्ठाश्च यो यश्च प्रकृतेर्गुणसंज्ञितं तत्तेन तत्र संज्ञाया गुणाः प्रसवते थिये गुणसंज्ञितं

त्रे गुणतत्त्वमित्यर्थः ननु प्रकृतेर्महानि सुत्रा प्रकृत्यनेतरं तत्कार्यभूतं बुद्धितत्त्वमन्यैरुक्तमिति कथमिहोतरा
गुणतत्त्वमुच्यत इत्याशङ्क्याह तत्र नित्यादि तत्राद्ये हेतौ संसृत्वा इति परस्परं गंगिभावेन वैषम्यापत्त्या कार्य
जननोक्तावा इत्यर्थः प्रकृतौ हि तेषामविशेषेण वस्थानं यदुक्तं सत्त्वरजस्तमसो सास्यावस्था प्रकृतिरिति
ननु वैषम्यमनापन्नं कारणं कार्यजनयेत् बीजे हि जलादि संपर्काद्यनतामापन्नं सदेकराद्युत्पादयेत् नान्य
था तथा ते हि मूलस्यादपि तदुत्पादः स्यात् तदाह न वैषम्यमनापन्नं कारणं कार्यमूतये अतएव वैषम्य
मनापन्ना प्रकृतिः कथं बुद्धिजन्मनिकारणस्यादित्याशङ्क्याह गुणसास्यात्मिकात्वेन प्रकृतिः कारणं भवे
त् तेनेति वैषम्यापत्तिभावेन तदवश्यं प्रकृतिकार्यतत्त्वोभयपुं गुणतत्त्वमपि प्रकृतिः किं दोभं विना जन
येन्न वा तत्राद्ये पक्षे बुद्धितत्त्वमेव तथा जनयत किमेतरा कल्पितेन गुणतत्त्वेन अथ सति दोभे तत्त्वोपि दोभः
किं दोभां तदे सत्यमतिवेत्त्यनवस्था स्यात् येन न गुणानां नापि बुद्धेर्जन्मसिद्धौ तदाह नन्वेवं सापि संक्षो
भं विना तां त्विषमानुगुणान् कथं सवीत तत्राद्ये दोभे स्यादनवस्थितिः ननु भवेदयं दोषः किं तस्योत्पत्त्यन
पुनरस्माकं न हि नाम जडं कारणं दोभं विना कार्यमेव जनयितुमलं लोके बीजां ऊरादौ तथा दर्शनात्
तदाह सांख्यस्य दोष एवायं एव कारोभिन्नक्रमः तेन सांख्यस्यैवेति यद्वा तस्यापि नायं दोषो यत्नेन ननु
एव तत्त्वसांख्ये गुणाश्च व्यक्तस्य रूपमिष्टं अन्यथा कथं तत्कार्योत्पादः स्यात् अतएव प्रसवधर्मीत्युक्तं तदाह
यदि वा तेन ते गुणाः अचक्षुमिष्टः ननु यद्येवं तत्त्वस्य सत्त्वरजस्तमसो सास्यावस्था प्रकृतिरिति कथं संरा

श्री.
ते.लो.
३५

३६
छेतेत्याशंकाह सास्येतसंगमात्रेनवेतरत्त साम्येपुनरत्रगुणानांसेगमात्रेत्तद्यत्तेपिसमस्यार्थितयासमुदिततमे
वकेवलविवक्षितेनत्तिरदित्तद्यत्तादविशेषेणावस्थानंतयातेहियथोक्तदेवावकाशात्तावायःस्यात् त
नसंगानांकश्चिदोषउक्तः किंतुगुणतत्त्ववादिनामेवेत्याशंकाह अस्माकेतस्वतेष्टातथेच्छातोभसंगतं
अव्यक्तेबुद्धितत्त्वस्यकारणंक्षोभितागुणाः इहतावज्जउंकारणंक्षेत्रतामनापनैसकार्यजनयितमेवालेउ
त्तुक्तं नचासत्त्वयतापत्तावपितोभांतरमपेक्षिणीयंईश्वरेच्छातस्तथाभावात् तवतासंतरेणकार्यकार
णभावएवस्यादित्येभविष्यतीतिनेहायस्तं अतश्चास्मदृशानेप्रकृतितत्त्वाधिष्ठातःस्वतंत्रस्येश्वरस्यतथा
स्वतंत्रैवेयमिच्छातथात्त्वमव्यक्तंक्षोभितागुणागुणात्मतत्त्वात्मतांयातेसदुद्धितत्त्वस्यकार्यतत्त्वसव
समर्थमित्यर्थः ननुयथेवंतदीश्वरेच्छातः त्वयंसदव्यक्तेबुद्धितत्त्वमेवजनयत्तकिमेतरापरिकल्पितेन
प्रतिपत्तिकारिणगुणतत्त्वेनेत्याह ननुतत्त्वेश्वरेच्छातोयःक्षोभःप्रकृतेःपराः तदेवबुद्धितत्त्वस्याक्तिसमैः
कल्पितैर्गुणैः एतदेवप्रतिविधत्ते नैतत्कारणत्वात्परासर्शविरोधिययत्त क्षोभांतरेततः कार्यवीजो
क्षुनोकरादिवत् तद्विनामकारणमुच्यतेयत्तोभापत्तावपितद्रूपतापरामर्शमेवावरुंथात् उच्छूनमा
पिहिवीजंबीजएवमुच्यतेतेनतत्त्वोभद्रूपमपिगुणतत्त्वकारणत्वेपरामर्शमवरोद्धुत्सहतेतथातेपि
कथंचित्प्रकृतैकानपायात् अतश्चगुणवत्त्वंनामनप्रकृतितत्त्वातिरिक्तंतत्त्वांतरंकिंततस्यैवकार्यज
ननोक्तत्वेत्त्वयंउपांतरमिति तस्यहितत्वांतरत्वेसमविशतत्त्वानिस्वरिति षड्विंशतत्त्वमुच्यानियथा

शेग्यानिपार्वति पृथिव्यादिव्यवांतानिश्चयादिश्चेत् चतुर्विंशतितत्त्वानिब्रह्माद्याव्यवस्थितः प्रथानो
तमितितथापुरुषः पंचविंशकस्यायपिविरुद्धोत् एवंदिप्रथानंपंचविंशोस्यात्पुरुषश्चषड्विंशकश्चित् त
स्यायथा मायया गृहितत्वात्मना हे विद्यंतथा प्रकृतेरपि तत्त्वास्तथा रूपतयेत्यवगतं व्ययेन सर्वं मेज संस्था
त् बुद्धितत्त्वं तत्सर्वं सैवोद्देकोदत्तं तमेव ततो विलक्षणं बीजादिवोक्तरश्चित्तकार्यमेव न तत्कारमणमपी
त्यवप्रमं तरा बुद्धिकारणं गुणतत्त्वं संगीकार्यं एवं स्वतः तत्त्वा एव गुणाः प्रकृतिरिति अभिदधतोपि
संस्था स्य न दोषावकाश इति प्रकाशितं तथा ते हि गुणानामस्तथा मपि पूर्ववत्तत्त्वमन्यथा तत्त्वात्वे कि
मप्येवं स्यात् अतएवात्र बीजोक्तोक्तोक्तः दिवदित्यवस्थात्रयमेव दर्शितं एवं गुणतत्त्वं साधयित्वा तदे
तर्वर्ति भुवनजातमपि दर्शयति क्रमात्तमोरजः सत्त्वं गुणोपेक्षयः स्थितः अशीति प्राकृत्यस्त्रिंशत्तत्त्वे
प्राक्चविंशतिः स्वज्ञानयोगावलतः कीदंतो देशिकोक्तमाः त्रिनेत्राः पाशानिर्मुक्तः स्तोत्रावुग्रहकारिणः
तमोरजः सत्त्वं इति समहारः तदुक्तं प्रथमं तमसः येन किरुपरिष्ठाद्यवस्थिताः तेषां नामानि कथं ते य
थावदनु पूर्वशः शिवः प्रभुर्धामदेवश्चैव प्रतापवान् प्रह्लादश्चोक्तमो भीमः करालः पिं गलस्तथा
महेन्द्रो दिनकरश्चैव प्रतोदो दत्त एव च " " वरश्च विद्यास्तथैव च कदं कदः शंभुर्हर्ता च नारीशः श्वेतः
वेद एव च यत्तवेदः सामवेदस्त्वथर्वः सुशिवस्तथा विदुषा तस्तथा ज्येष्ठो विप्रो नारायणस्तथा मंडो
दरो यमो माली गहनेशश्च पीडनः प्रथमापेक्षिरुद्रिष्टारुद्रैर्द्वीविंशताहता रजसश्चोपरिष्ठात्तद्वितीया

श्री.
ते.लो.
३७

पंक्तिरुच्यते शुक्लोदासः सदासमलोकात् सूर्यपवच सहोत्रपकपादप्रद्वष्टैवशिवेश्वरः गौतमश्चैवयो
गीशोदधिवाहस्तथापरः ऋषभश्चैवगोकोणदेवश्चैवगुहेश्वराः गुहेशानः शिवेशीचजटेमालीतथाय
कः भृगुः शिवीतथाशुलीसगतिश्चसपालनः श्रद्धासोदाहकश्चलो गलिश्चविदेहकः भावनश्चत
थाभावो लज्जलेशस्तथापरः त्रिंशदुद्राः समाख्याता द्वितीयापंक्तिरुत्तमा सत्त्वस्योपरिष्ठातृती
यापंक्तिरुच्यते देवारुणो दीर्घबाहुरिभूतश्चसृणकाः सद्योजातस्तथाषष्ठीषत्वेज्जतराननः वक्र
पाणिश्चक्षुर्मातस्त्वयनारीयवच सेवर्तकश्चभस्मीशः कामनाशानवचकपालीभूर्ध्वश्चैववषट्का
रस्तथैवच वौषट्कारस्तथास्वाहास्वथाचपरिकीर्तिता एवेतिशक्तिरुद्रास्तपंक्तिरेषातृतीयकेति श्य
देतंभुवनानि संकल्पयति बुद्धेश्चगुणपर्यंतमुभेसमाधिके शान्ते रुद्राणोभुवनानांचमुत्पत्तौ न्येतदे
तरे बुद्धेरिति कार्यप्रयेचरूपायाः तेनपृथीतत्वादारभ्यगुणतत्त्वपर्यंतमुत्पत्तौ न्यथासंख्यायाश्चनेत्या
भुवनानां समाधिके शान्ते भवेत् तथाहि पृथिव्यामथस्ताथतंतस्यैकं भुवनमंतः कालाग्निरुष्माद
हाटकब्रह्मविस्तरुद्राणोषट् बहिः शान्तरुद्राणो शान्ते तदधिष्ठातृवीरभद्रस्यैकमित्यष्टोत्तरशान्ते अ
मन्त्रे तदधिष्ठातृवीरभद्रस्यैवगुणाष्टकस्येति नवभुवनानि तेजस्तत्त्वेषिवाग्नेरिति गुणाष्टकस्येव
तिनववायुतत्त्वेषाणस्पष्टगुणादुत्तराष्टकस्येति नव शुकाशान्तत्त्वेषाकाशस्य पवित्राष्टकस्येव
तिनव तन्मात्रेषु मूर्तीनामष्टौ कर्मेन्द्रियाधिपानां पंचज्ञानेन्द्रियाधिपानां पंचमनसिसोमस्यैकम्

प्रहेकारेहेकास्मस्याएवष्टकस्यवेतिनव बुद्धेदेवयोनिकोयतेजोयोगाद्यानिचत्तार्यष्टकानीतिहाविं
शत गुणतत्वेचपेक्षितयमिति अन्यत्रपुनरियान्विशेषाश्चाह योगाष्टकगुणस्कंदेप्रोक्तेशिवतनौपु
नः गुणस्कंदेगुणतत्वेतद्गुणमेवपठतियो नीरतीत्यगोणस्कंदेसुर्येयाथातारः अकृतकृतविभुर्विं
चाहुरिर्गुहः क्रमवशात्तेतोदेवीकरणात्परिणामादिगुणाः कार्याणिप्रत्ययप्रपंचश्च अयक्ताइत्यत्र
गुणाश्चसत्त्वादयोमीमांथर्मज्ञानविरागानैषर्धतत्फलानिविविधानियच्छेतिगुणोभोभीपुरुषेभ्यो
योगाथातारः तेभ्यः परेताभुवनंसत्त्वादिगुणमनस्यदेवस्यसकलजगदेकमातःभर्तः श्रीकंदना
यस्यप्रत्ययप्रपंचइतिविपर्ययादिः पंचाशदायः अमीमांयोगाथातारोमहतादीनो एतश्चेष्टोथा
तत्वेयत्परेभ्योपिप्रयच्छेतीतिपरतश्चार्थं नन्वेभ्योप्यर्थमवस्थानेनास्यकिंस्यादित्याशंक्याह येनो
मागृहनीलब्रह्मरूपमुक्ताकृताधिभुवनेषु गृहद्रुपिण्यप्राज्ञाप्राग्वायिष्ठानिभूतानि नीलोवि
स्तःगृहद्रुपिण्येवष्टमात्मिकयेत्यर्थः अयिष्ठान्ययिष्ठितानि तत्रदयिष्ठानमेववाच्ये उपसं
जिहीषुरिहयश्चत्तराननपेकजंसमाविश्य दग्धाचत्तरोलोकांजनलोकात्रिभिर्गोतिपुनः या
येच्छातःसत्त्वादिगुणशरीराविसृजतिरुद्राणी अनुकल्पोरुद्राणावेदीतवेज्यतेनकल्पेन पञ्च
पतिर्विंदोपेद्रविर्विचैरशतउपलंभतोदेवैः गंधर्वयक्षराक्षसपितृमुनिभिश्चित्रितास्तथायागाः
समाविशेत्पयिष्ठायदग्धेत्यर्थात्कालाग्निरूपतया रुद्राणीउमादेवी अनुकल्पोरौणीमूर्तिःवेदी

श्री.
ते.लो.
३८

क्रियाशक्त्यात्मापीडिकातेतिवेद्यो यश्चपतिवितर्थादासलिंगरूपः घणानोयत्परंसास्येतदव्यक्तं गुणोर्ध्वतः को
येषाचेरुसंवर्तज्योतिःपिंगलसूकरः येचोतकेकवीरेशशिखोदश्चाष्टतत्रते परंसास्यमित्यत्रयतयावस्था
नेग्रतपवाच्यक्तइत्यक्तं इहसर्वत्रभुवनेशराणामादिग्रहणेनैवप्रकोतेपिसंग्रहेस्वकैरेनैवपादेयमाशये
यदत्रबहुनिशास्तोतरेषुसमेजसानिपादोतराणिसेभवेतीति श्रोत्राणामाभुत्संमोहइति तउक्तंश्रीरुगे
कोथेषाचेरुसंवर्तज्योतिःपिंगलसूकरः येचोतकेकवीरेशशिखोदात्त्यामहेस्वराइति श्रीनेदिशिखामपि
अष्टौभुवनपालायेकोथेषाचेरुसंज्ञिकः संवर्तःपिंगलोज्योतिस्तथायेचोतकोविभुः एकवीरःशिखोदः
अगुत्राणोपरतःस्थितइति अशापिशिवतनाउक्तंविशेषेदर्शयति गहनंपुरुषनियानेप्रकृतिर्मूलप्रधान
मव्यक्तं गुणकारणमित्येतेमायाप्रभवस्यपर्यायाः नन्वेवमभिधानानामत्रप्रवृत्तौकिनिमित्तंइत्याशंका
दयावेतःक्षेत्रज्ञःसहजागोत्रकमलोपदिग्धचित्तः तेसर्वत्रविनिहितारुदाश्चतउत्रभोगाभाजः मूलविष्ट
नविलीनैःकरणैःकेचित्तविकरणाकाः यतोवसर्वएवक्षेत्रज्ञारुदावातिहिताः संतःकेचिन्मूलादित्रैः
करणैस्तउक्तंभोगंभुजतेकिंचित्तविकरणाएवेति सहजआणवःआगोत्रकौकर्मसायीयो मूलादित्र
पक्षमेवव्याचष्टे अकृताधिष्ठानतयाकृत्याशक्त्यातिमूलातिप्रतिनियतविषयभोजिस्फुटानिशास्तेनि
वृत्तानि भग्नानिमहाप्रलयेसृष्टौनोत्पादितानितीलानि इक्ष्वायीनानिपुनर्विकरसंज्ञानिकार्यमप्येव
कृत्येशद्यालोचने अतएववाधिर्यादिविशिष्टवृत्तिहेतुः प्रतिनियतविषयभोजीति सृष्टावमुत्पादः

नयवलीनवेहेतः इच्छाधीनानीति स्वात्मा यत्नानीत्यर्थः अतएव श्रीकंदर्पादीनां स्वतंत्रेन्द्रियत्वे यदुक्तमेव हेतुमा-
यतिरेव प्रभुः स्वतंत्रेन्द्रियो विकरणमिति एवमिति मूलादिभेदाश्चतथा पुंस्तत्वेतद्विनवकांसिद्धयोद्योतत
सुनः तावत्पववाणिमादिभुवनाष्टकमेव च तावत्पवनवाद्यैव तदुक्तं अंवाचसलिलाशेचादृष्टिः सार्थेस
तारयाः सताराचसनेत्रावसमासीचततः परं उन्नमोवसिकाचतष्ट्योनवकीर्तिताः ताराचैवसताराचतार
येतीप्रमोदिका प्रसदितामोदमानारम्यकाचततः परा सदाप्रसुदिकाचैवसिद्धाष्टकमुदाहृतं ग्रणिमा
लक्षिमाचैवसहिमाप्रामिरेवच प्राकास्येवतथेशितेवषितेयदुदाहृतं यत्रकामावसायितमणिचष्टः
कंस्तुतमिति तस्यादीनां किंरूपमित्याशंक्याह अतस्तेतत्तुद्यायाः संतोषस्तुष्टिरत्रसा हेयोपायीययीः
सिद्धिः नचैतदस्मदुपपत्तमेवेत्याह तथाचोक्तं हि कापिलैः तदाह ग्राध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानका
लभाः एवाः पंचविषयोपरतोत्तनरत्नासंगमेक्षयविद्यातैः ऊहः प्राज्ञेऽथयनंदः खविद्यातासयः सहस्रा
भिः दानं च सिद्धयोद्योसिद्धेः पूर्वोक्तशक्तिविधयः ग्राध्यात्मिकाश्चतस्रस्तत्तुष्ट्ये प्रकृत्यादौ भवेतीत्यर्थः तत्रप्र
धानमहदादिद्रूपतयाष्टविधा प्रकृतिरेवविशेषात्प्रतिनिमित्तं भोक्तृत्वाद्यथावस्यतो योगिनः प्रकृत्याद्यै
तद्विः एवंचप्रकृतेरविशेषात्सर्वदा सर्वस्माच्च सर्वस्योत्पत्तिः स्यादिति यथासुसुपादानेभावनामुत्पादो-
त्पायइतितदेवविश्वकारणमिति पृथिव्यादाबुपादानयवभोक्तृत्वाद्यथावस्यतउपादानाद्याएवमपि
कालमयेसभावनामुत्पत्तिरितिसएवविश्वकारणमिति तत्रैवभोक्तृत्वाद्यथावस्यतः कालाद्याएवमपिभा-

श्री.
ते. लो.
३१

39

यविशेषात्कलविशेषरति तेषामेवविश्वकारत्वमिति तत्रैवभोज्यत्वाद्यथवस्यतोभागात्वेतिचतस्रःपंचेतिवा
त्यविषयोपरमस्यपंचहेतत्वात् तेचार्त्तनादयःसर्वस्यमुखांर्यविषयेषुप्रवृत्तिःनचतेभ्यःकदाचिदपितद्वे
त् तद्विषयाणामर्जनादौत्रतयेयतमानस्यपुंसःपरंकष्टमेवएवमपिष्वासाकस्मिकःस्वयमेवसंज्ञयश
तिमहत्कष्टं नचैतत्परोपचातेविनासिञ्जेदितिकाष्टाकष्टतरंतदेवामेवंदोषदर्शानान्नाथस्यमवलंब
मानस्ययोगिनःपंचेतिनवांवाचास्तद्वयःक्रमेणोक्ताः अनेनचपादेनैवमीश्वरकृतःशिक्षितोयदस्य
नवानांतष्टीनांबुकंदेनैवोपादनंनस्यादितिउक्तः प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेणस्वयमेवतत्तदर्थविषयः
प्रत्ययःशब्दःस्वयमेवमप्रतिपत्तौतत्रैवयौनःपुन्येनाभ्यासःएषोपंचप्रत्यनीकाडःखत्रयंसंदेहोदोर्भागेवे
ति तत्रडःखत्रयस्यशास्त्रांतरैरुपायैर्विद्यातेकृत्वाकल्याणमित्रपरिदयाश्चसन्देहेभ्युदस्यदानेनचदो
र्भागेमयाकृत्यपूर्वेषांत्रयाणामन्यतमेनसाधयेतीत्यष्टौसिद्धयःतारायाःक्रमेणोक्ताः ननुसर्वेषांअवि
शेषेणोक्ताःकिंनस्पृष्ट्याशंकोक्तंसिद्धेःपूर्वोक्तशक्तिविधिरिति पूर्वोविपर्ययाशक्तिरहितक्षणाःग्रंथे
निरर्थकारित्वात् तेनाविशेषेणसर्वप्राणिप्रसिद्धीमामप्रवृत्तिरिति अणिमाशुर्धनस्त्रिभुवःपंचयोगुरु
शिष्याःतत्रापित्रिगुणक्यायोगात्रिभुमुदाहृतं नाडीविद्याष्टकैवार्थयेत्तीनांस्यादिसादिकं तत्रा
पीत्यपिशब्देननकेवलंगुणतत्त्वेगुणत्रययोगितयात्रिभुमुक्तेयावदिद्वयमिहितं तदुक्तं अथार्थं
गुरुशिष्याणोपेक्षित्रयमतःशृणु मस्करीपूरणःकृत्यःकपिलःकाशएवचसनत्कमारगोतमवसिष्टौ

३५

शकास्तथा कश्यपोनामकेतश्चगालवोभौतिकस्तथा शाकल्पस्तसमाख्यातोऽर्वाचः परमोमृतिः वाल्मीकिः
अगुरुश्रेष्ठः सपराश्रगालवः पिप्पलादश्चसौमित्रावायुपुत्रभेतकः मत्स्यदिभदेताद्याहृष्टाहृष्टस्यवादिनः
द्वाविंशतिगुरुवराः प्रथमायेंकिरिष्यते जङ्गमत्तणविंडमुनिस्तार्पस्तथैवच ध्यानाप्रयोगदीर्घश्चहोताजरा
रएवच अगस्तेषावसभौमश्चउपाध्यायश्चकीर्तिताः शुक्रोभूवंगिरारामोजमदग्निस्तोर्धराः स्थूलशिरावा
लखिलोमनुजाश्चेतिकीर्तिताः वत्सात्रेयोविश्वदुश्चशिवश्चारुरथाजराः जिह्वादिचारुपर्येतादितीयायेंकि
रिष्यते हरोज्जदीप्रतोदश्चअमरेशश्चतर्थकः कृत्वापिंगीशारुद्रश्चइंद्रजिह्वसभः शिवः यमः कूरश्चविख्या
तोर्गंगाधरउमापतिः भूतेश्वरः कपालेशः शंकरश्चतथैवच अर्धनारीश्वरश्चैवपिंगलश्चतथापरः महाका
लश्चसेवर्तोमंडलीत्वेकवीरकः तथाचान्यश्चविख्यातोभारभूतोश्वरोध्रवः जिह्वादिचारुपर्येताश्च
यः पंचविंशतिः द्वादयोऽध्रवोताश्चगुरवोविंशतिः स्मृताइति अत्रचपेंकिद्वयेगुरुश्रेष्ठादानानामथ
मायापेंकौशिष्यएवेत्यर्थमिदं नाडीरूपश्चताविद्यास्तदधिष्ठाददेवताइत्यर्थः तदुक्तं इज्जवेद्रिणी
चैवशान्तिः शान्तिकरीतथा मालाचमालिनीचैवस्वाहाचैवस्वधातेथेति ननुताऽधिष्ठाददेवतानोपे
स्तत्वावसानेकिंतिमित्रमित्याशंक्याह पुंसिनादमयीशक्तिः प्रसराख्याचयत्स्थिता वैवधारणायय
स्मात्तुंस्तत्वाधिष्ठातरिसंजुचितरूपतादणशब्दादिव्यपदेशेवनदतिस्वात्मभेदेनपरामृशतिइतिनाद
स्वातंत्र्यात्मपरकर्तृत्वलक्षणोविमर्शस्तन्मयीशक्तिर्वहीरूपतयाप्रसरणशीलतात्प्रमराख्यास्थिताकि

श्री.
ते. ला.
५०

५०

याशक्तिविषयतेन स्यात्तद्वेषणस्य रतीत्यर्थः इदमुक्तं भवति चिच्छक्तिरेव हि स्वस्वात्ते आत्मेकचित्तात्मरूपता
सामास्यदेहायात्मतामपि जिहृत्तः प्रथमेनारीरूपतामियादिति यदुक्तं प्राक् चित्तस्य दशाण्युत्तीतामेत्या।
यास्य लतासुषिः सानारीरूपतामेव देहे संतानयेदिति ननु भवेदेवेयदि पुंसः कर्तृत्वं सिद्धेत देवपुन
रिति दुर्लभं यत्तथा तैस्सहीरादिव दैवैतन्मस्यादित्याशंक्याह न स कर्ता पुमात्कर्तः कारणत्वं च संस्थितं ए
वं हि भुजिक्रिया कर्तृत्वा योगाद्भोक्तृत्वमपि न स्यात् ननु भवद्भिर्जगतां कार्यत्वं साधयितुं पुंसः कर्तृत्वं प्रभुपे
येत तस्यास्माकं प्रकृतिरेवोद्बोद्धुमुक्तं हते इति किं तेनैवैतन्माधायिनेत्याशंक्या कर्तः कारणत्वं च संस्थि
तमिति कर्तरि न तजस्य प्रकृतेः एतच्च समनंतरा क्ति क एव साधयिष्येतेतत एवावधार्य ननु यद्येवैतन्मा
स्य पुंसः कर्तृत्वं ताम्रुपेयेत तत्र यावेपितत्रोपरमेदित्याह अकर्तृर्यपि वापुंसि सहकारितया स्थिते शेषका
यात्मतैष्ट्या न्यथा सत्कार्यदानितः इह तावद्विश्वात्मनो प्रकृतिः कारणं सा च पुरुषमपेक्ष्य न किंचिदाथा
तं प्राक्नुयात्तत्संयोगेनैव विश्वात्मा दस्योक्तत्वात् यदाहुः पुरुषस्य दर्शनार्थः कैवल्यार्थस्तथा प्रधानस्य
पेक्षेयवद्भूयोरपि संसर्गस्तत्कृतः संसर्ग इति तदन्वयव्यतिरेकावविधानात्सुमातपि विश्वात्मना कारण
तस्य विषयस्य तद्भावावृत्त्यसंभवात्त्रोपादानरूपे किंतु सहकारिरूपे तथोपादेयातिरिक्तसहका
यात्मतावशमेवित्याश्रयस्यासत्कार्यवादे हीयेतेत्येवमप्यविश्वात्मतापरिणामादाच्चैतस्य मेवाप
तेत तदेव विश्वात्मनो पुंस एव कर्तृत्वं मेष्टव्येनास्य तत्र तद्भावावृत्त्यसंभवात्प्रत्युते राक्षेत न स्यात्तत

दाह तस्मान्नदाविधाकार्येयाशक्तिः पुरुषस्य सा तावेति दूपाणां याय पूर्णतामपि गच्छति तथा विधयति।
क्रियाशक्त्यात्मनि स्थूलरूपेतावेतीति नारी विद्यादि दूपाणि पूर्णतामिमेवमपि स्वात्ममात्रविश्रान्तता।
त इदानीं प्रकृतमेवाऽनुसरति नास्यैकेर्धे कथितं विग्रहा एकस्य च ते कथितमिति सर्वशास्त्रे तदाह
कार्यहेतुः। एवमेव विज्ञानसाधेकराणानि साधनमिति विग्रहता युगपदभवति पुंस्तत्त्वे कार्यतन्मा
त्रहेतुरिति चागादी द्वियदशाकात्मकारणं विज्ञानसाधेत्पनेनैव बुद्धिकर्मद्रियाभिव्यंरपेक्षानमात्रेया
पारमात्रं चोक्तं करणेऽन्तःकरणत्रयं साधनमिति सर्वकारणं प्रधानमित्यर्थः विग्रहतायुमिति सूत्रम्।
शरीरारंभकत्वाद्भवतीति सूत्रेण रूपेण स्थलेन रूपेणैवात्मकत्वात्परेण च रूपेण मायया वक्ष्यमाणत्वा।
त भुवनं देहयर्माणं दशानां विग्रहाष्टकात् अहिंसासत्यमस्तेयं ब्राह्म - - - - - गुरोः शुश्रूषा शौच संतो
षाऽऽजतेति दिशोदिताः पुंस्तत्त्वपवरां यान्ते स्थितेषां उपाकं पुनः आरभ्य देहपाशां परं बुद्धिगुणस्त
तः तत्रैवाष्टावहंकारस्त्रिधा कामादिकास्तथा पाशाग्रगंतकगणेषां वैयर्थ्यविभेदितः विविधास्तैस्त्रि
ताः पुंसि मोक्षमार्गो परोक्षकाः विग्रहाष्टकादिसूक्ष्मं पुंस्तत्त्वपवेत्यर्था दशाविधस्यापि धर्मयोग्यं देहपा
शात्पायाहृत्पापे तदनंतरं देहपाशानां सूक्ष्मदेहानां भिन्नो विषयः शास्त्रवाचानां शास्त्रादीनां पंचामपि
पुरंवाच्ये तदुक्तं शास्त्रैः सार्थं रूपं चरसो गंधश्च पंचमः विषयास्तसमाख्याताः शाथनीया प्रयत्नतश्च
एतच्च यद्यपि श्री स्वर्णं देवि विधादहंकारादनंतरं मुक्तं तथापीतिकारणोऽपाकसंज्ञायेनैवेत्याख्याते

त. लो.
५१

शब्दादीनामेव सर्वतोमुखं परं वेद्यकत्वं समस्तीति परसूक्ष्मसूक्ष्मतया एषोतत्र तत्रोपेयः पुन्येन शेषाध्यतेनाभि-
धानमिति न कश्चिदोषः कामादिकाः पाशास्त्रिविधा उदिता इति संबन्धः एषां चात्रावस्थाने हेतुः मोक्षमार्गोपरोध-
का इति तदुक्तं कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहः येनैवमेव जन्ममृत्युजरा व्याधिरुद्वेगद्वन्द्वत्वात् तथैव च विषाद-
श्च भयं चैव मदो हर्षणमेव च रागशेषश्चैव चिन्मयं कृपितान्यतिदोहिता मार्यामात्मर्यथर्माश्च यथर्माश्च सन्ते
उता आगतकाश्चोद्वेगाणां पाशान्निबोधमे देवीनेदिमहाकालौ गणेशो ह्यसभस्तथा मृगीचैरीश्वर-
श्चैव कार्तिकीयोष्टमः स्मृतः प्रनेतस्वितनुः सूक्ष्मः श्रीकण्ठश्च शिवोत्तमः शिविजीवने च अष्टकं रुद्रस्तथाप-
रः विद्येश्वराष्टका न्याशास्तीता काले विशेषायेत नन्विह विविधः पाशाद्याणावः कार्मा मायी चैति तत्र वि-
कारषोऽप्यकादेः पाशात्ते यथभिधीयते तदा स्तोमहि मायीयस्यैव पाशास्यप्रपञ्चः यत्पुनरिदं गणानां विद्ये-
षा लोचपाशात्तमुच्यते तव पूर्वमिव नः प्रतिभासते इत्याशंक्याह यत्किंचित्परमाद्वैतसंवितात्ते अहं दरा-
त् परास्त्रिवाङ्मूपादन्यतया पाश उच्यते इह त्वत्पूर्वमुक्तस्वरूपात्प्रकारेणैकमात्रवपुषः परात्पूर्णस्त्रिवा-
द्यत्किंचित्तत्तनियतमेवात्पदतिरिक्तं तन्निविलमेव पाशा उच्यते येन कतयैवाभिमतमित्यर्थः ननु परस्मा-
प्रकाशादन्यत्रासन किंचिदेव संभवेत्तदतिरेकेणासमाना योगात्तथात्वेवातदेकमात्ररूपात्तत्तकस्य
पाशात्तेनाभिधानमित्याशंक्याह परमाद्वैतसंवितात्ते असंदरादिति सहि परः शिवः परमाद्वैतसंविद्रूप-
त्वेपत्वात्ते असंदरो येन स्वरूपेणोपयितात्तेन तेन कृतेन रूपेण प्रस्फुरायतो यं भेदप्रथात्मा मायी य एवम-

लः प्रबलतामियात् तत्वेवेदकेकस्वरूपात्परास्त्रिवादत्वेवेद्यैकद्रुपास्तत्रकरणादयोजयदिपाशवेने
घोतेनदास्तोकथेवेदकेकस्वभावात्पराद्रुपाः प्रमातागोपीत्याशंकाह तदेवपेस्वमादनेपूर्तेपिपरमे
स्यरे तत्स्वरूपापरिज्ञानेचित्रेद्विपुरुषास्ततः इहावल्लपारमेस्वरद्रुपाभेदेनप्रयत्नेनामवेधायदात्याति
रितिसर्वत्रोद्घोष्यते तच्चवेदकानांवेद्यानांचाविशिष्टमिति सर्वेषामपिपाशद्रुपतायांसमानः पंथाः एव
मपितत्स्वरूपापरिज्ञानेपुंसामन्योन्यमिति शयः संभवेयेनैवामपिवैचित्र्ये तथाहिकस्यचिदेकएवमलः
कस्यचिद्द्वौ कस्यचित्रयोपीति एवमपिपाशद्रुपतायामेवोनकश्चिद्विशेषः परमेश्वरस्यस्वरूपापरिज्ञान
स्यतादवस्थात् एवंचविशेषात्तेनपरामुक्तिरित्याययुक्तमेव अतएवसमनेतरंवरारोहेपाशजालमने
तकमित्यायुक्तं एवसिद्धायुक्तंयत्किंचित्परास्त्रिवादत्वंतत्सर्वपाशतयेवचेयेइत्याह उक्ताचक्तास्तये
पाशाः परतेवोक्तलक्षणाः तेपुंसिसर्वेतांस्तत्रशोधयन्त्यतेभवात् पुंसद्रूपेनतियत्तिस्तत्रस्याः शंकराद
श हैमाभाः समिताः कालतस्तेतदशतेशिवाः कोटिः षोडशसहस्रं प्रत्येकं परिवारिणः रागेवीरेशभव
नेपुर्वतेवासिनोपरे पुर्वेतामुदविद्यायां स्यात्कृत्तिनवकोज्ज्वले मनेर्मन्यस्तगास्ताश्चवामायाः परिकीर्ति
ताः कलायांचमहादेवत्रयस्यपरमुन्नमं शंकराइत्येतत्संज्ञाः वामदेवस्तथाशर्वस्तथाचैवभवाद्भेदो वज्र
देहाः प्रभुश्चैवदाताचक्रमविक्रमौ सप्रभेदश्चदशमोनियत्यां शंकराः स्मृताइति हैभामाइतिशंकराः सु
सिताइति शिवाः तदुक्तं हैभामाः शंकराः प्रोक्ताः शिवाः स्मृदिकसन्निभाइति शुद्धोबुद्धापुद्गलश्चप्रशान्तः पर।

ते.लो.

५२

५२

मात्माः शिवश्च शिवश्चैव भवश्चाक्षरशेभुयाद् दशैते कालतत्वे तन्निवाजे यावन्नने इति च वीरेश भुवनमित्य
र्थादष्टसंख्यावच्छिन्ने पुरमित्यन्यदृशसंख्यावच्छिन्ने तदुक्ते अत ऊर्ध्वं हरिहरो रागतत्वेति बोधमे संख्याः सप्रह
ष्टसंख्यरूपोऽप्यवर्धनः मनो मनो महावीरो वीरेशः परिकीरि कीर्तिता इति कल्याणः पिंगलो बभ्रु वीरश्च
प्रभवस्तथा मेधातिथिस्ते दक्षदाहकाः शास्त्रकारिणः पंचशिष्टास्तथा चार्या दशैते मंत्रव्यवस्थिता इति
च नाशतिशक्तयः तदुक्ते वामाक्षेष्टा चरौ द्वीच काली विकरणेतथा बलविकरणी चैव बलप्रमथनीतथा
सर्वभूतदमनी च तथा चैव मनो नमनीति च अत्र स्त्री पार्वत्यवसाधुर्महाजनैः परिरुद्धीतत्वात् उन्नममिति
विंशत्यपरायां काष्ठाया मथिरोहात् तदुक्ते महादेवो महातेजा महाज्योतिरिति इदानीं यथितस्य शक्त्यात्म
ना विप्रकारं मायायाः स्वयं निरूपयति ततो माया विप्रटिका मुख्यतेनेतकोटिभिः प्राकृता सभगवि
लैः प्रोक्तं शिवांतनौ पुनः अंगुष्ठमात्रपर्यं ते महादेवाष्टकं निशि चक्राष्टकाधिपत्येन तथा श्रीमालिनीम
ते मुखात् इति अत्र यथा स्यात्संख्यावत्समा एव दृशा पुदाना मानैक्यम् महादेवाष्टकं निशीत्यत्रापि शिवांतना वि
तियोज्यं तदुक्ते तत्र भगविलसहस्रकलितं गुहाशिरो यत्प्रपंच सर्वगतमिति तत्रानुप्रभावः प्रथमश्चक्रा
धिपो महातेजाः वामो नास्त्रा बलवान् द्वितीयश्चक्राधिपो रुद्राः चक्रं भवेद्भवाख्यस्तृतीयमतिष्ठति स्ववी
णप्रभुरेकपिंगाचक्रस्य पतिश्चतुर्थस्य ईशान इति प्रथितो यश्चक्रं पंचमेव प्रवर्तयति षष्ठ्या धिष्टाता भुवने
शे भुवनचक्रस्य प्रथितः परः स्रग्विद्यः सप्तचक्रनायको देवः अंगुष्ठमात्रनामापतिरष्टमभुवनचक्रस्य

५२

तिच न केवलमत्रैतदेवोक्तं यावदप्यत्रापीत्याह तथा श्रीमालिनीमत इति यदुक्तं तत्र महातेजः प्रभृतयो मेरु
लेशान संज्ञकाः माया तत्रैष्यतास्तत्र वामदेवमवोद्भवौ एकपिंगोक्षो लोशान भुवनेषां प्रवः सराः ग्रंथमात्र
सहिताः कालानलसमन्विता इति अत्र च श्रीपूर्वशास्त्रादौ अपि विशेषोत्तरमस्तीत्याह वामाद्याः पुरुषादौ
ये प्रोक्ताः श्रीपूर्वशास्त्रे ते माया तत्रैवोक्तास्तनौ शैव्यासनंततः पुरुषादावित्यादि शास्त्रद्वारा तत्रैव उक्तं
तत्र पुरुषे वामभीमो गृभवेशानैकवीरकाः प्रचेजो माधवो जश्च अनेनैकशिवावयेति अनेन तत्रैव तत्रैव
तमित्यर्थः यदुक्तं तत्र वामस्य ततो भुवने तस्माद्भैमं ततोऽपि चोग्रस्य तस्माद्भुवनं तदपरिशर्वस्य देवस्येति
अपरिमितगुणानि यानि भुवनवरे चैकवीरस्येति तदुपरि प्रचेजस्य यदप्रचेजनामास्थितो ज्ञास्येकवीरमादी
निति च अत्रैवामुपदेशेन कार्य इत्याशंकाह कपालव्रतितः स्वांगो होतारः कष्टतापसः सर्वाभयाः खड्ग
यारात्रतस्तत्र तवेदिनाः तत्र तवेदिन इति वामादिसाद्युज्य भाज इत्यर्थः तदुक्तं ज्ञातते या विद्याः कपाल
व्रतभृतो विरातसंगाः भस्मापलेपनिष्ठा व्रजेति वामस्य साद्युज्ये उपलब्धवेदनीया प्रतिभीमपदे सवोनि
जपिरोभिः स्वयमुल्लतैरिष्टा भैमसंगं छंति तदामविहितो योगविधयो ये यीराडश्चरेतपस्युपे ध्यायेत्स
गुमजस्वतेपिलभैते गुणानौ गान् विज्ञाय भवेदेवंभीतानामभयदानं संसिद्धाः भवपदमारोहं तोयानादि
तचेतसो विद्याः सखसखालंकारैरभिरामं रूपमात्मनः कृत्वा अस्थितारात्रतनिष्ठाः शर्वपदं ध्यायितो योती
ति तत्रैवामपि सृष्ट्यादिकारी प्रभुरनेतोस्तीति किमेतावत्पदप्राप्तेत्याशंकाह क्रमात्तत्र तमायोनियत्रेणा

श्री.
ते.लो.
५२

५३

नेतउच्यते तन्नमितिमायीयेप्रधानेभुवनमित्यर्थः ईशित्यर्थादियदेतस्याध्वनः किमत्रप्रमाणमित्याशंक्याह उक्तं
चतस्यपरतः स्थानमनेताधिपस्यदेवस्य स्थितिविलयसर्गकर्तृर्गुहाभगवद्वारपालस्य उक्तमिति शिवतनावेव
परतश्चैवं गृहेतिमाया स्थित्यादिकारितमेवास्यदर्शयति यस्मिन्नणिमादिगुणोज्ञाननितयः सत्त्वानियो
गांश्चमायाविलास्यदत्तेषुसोनिष्कृष्ट तच्छक्तीदेवबलागुहोयकारगणदीपाः सर्वेनेतमुवादीप्यतेप्राप्तम
वप्रमुखांतः सोव्यक्तमधिष्ठायप्रकरोतिजगन्नियोगातःशोभोः शुद्धाशुद्धसोतोधिकारहेतुः शिवस्तस्मात्
तच्छक्तीतितच्छब्देनानेतपरामर्शः अनेनचकेवलमयंहेतुज्ञानामेवस्थितिंविधत्तेयावदुद्वाणामपीत्युक्तं
गुणाःसर्वज्ञादयः अनेनप्रमुखाइतिअनेनस्वामिकाइत्यर्थः जगदितिकार्यकारणात्मनियोगः शोभोरिति
नतस्वेच्छामात्रात् अत्रहेतुः शुद्धेत्यादिना तउक्तंतत्र अद्यक्तमधिष्ठायप्रकरोतिजगद्यतःसदेवेशः संसार
महाविवरेपर्यस्तास्त्रायतेचयतः शिवयोगबलोपेतः तस्मात्प्रसन्नियोगासीनः शुद्धाशुद्धसोतोथिका
रहेतुः शिवोज्ञेयइति ननुकोनामशुद्धाशुद्धयोःसोतसोरधिकारउत्पाशंक्याह शिवगुणयोगोतस्मिन्म
हत्तिपदेप्रतिष्ठिताः प्रथमं तेनेतादेर्जगतः सर्गस्थितिविलयकर्तारः मायाविलमिदमुक्तंपरतस्तुगुहा
जगयोनिः महत्तिपदेइतिशुद्धेसोतमित्यविशेषणेशिवगुणयोगइतिसर्वज्ञत्वादिसंभवात् अनेनदेवि
त्यनेतोमायातत्वादिएतामायाविलमितिग्रंथिद्वयामायागृहेतितत्तद्रूपापरतइतिशुद्धेसोतसीत्यर्थः
तेनग्रंथितत्तद्रूपतयादिविधापिमायाजगयोनिरितिसेवेयः उक्तंचतत्र परतोगुहाभगवतीजगतास

त्यक्तिकारणमया यस्यास्थितिमनुभूय प्रविलीयेते पुनर्लोका इति अत्र च भगवन् संज्ञायाम् प्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशङ्क्य
ह उत्पत्त्यानेषु स्याः पतिशक्तिस्तोभमनुविधीयमानेषु योनिविवरेषु नानाकामममृद्देशु भगवन् संज्ञा कामयेत।
पतिरेनामिच्छाचविधायिनी यदा देवीम् पतिभगवन् यथायाः प्रजास्तदा स्याः प्रजायेते ते स्थितिसृष्ट्यादिलाभ
रूपे स्थित्यर्थः अस्या इति श्रेयि रूपायामायायाः पनामिति श्रेयि रूपा मेव माया प्रतिभगमिति भगो भगो इत्यर्थः
अतएव प्रकृत्येरादेर संख्यातत्वे एतत्तास्य निमित्त एव चात्र लौकिकः स्त्रीपुं वृत्तौ तोपिकटाक्षितः एते चानव
च्छिन्न इत्याह तेषामतिरूत्तमाणा मेतावन्नेन वर्णयेते विधिषु विधिषां सेषु एतदेव दृष्टं तोपदर्शनेन द्रव्यं
ति अत्र वरकात्मेकस्मिन् स्तद्वत्मायाः शिरःशाले मायापदलैः स्रलैः ऊर्जैः पिहितः परस्परमदृश्याः निवसेति
तत्र रुद्राः सुखिनः प्रतिबलमसंख्याताः स्यान्नेसायुज्यगताः सामीप्यगताः परमलोकस्थाः तत्र स्थाने इति श्रे
यि रूपायामायायां असंख्यातत्वे निमित्तमाह सायुज्येत्यादि एतदेवात्यत्रापि तिदिशति प्रतिभुवनमेवम्
ये निवासिनो गुरुभिरुद्दिष्टः एषा चाधिष्ठातृभिः सममियन्ता कालनेन निमित्ताभावं दर्शयति अपि सर्व
सिद्धवचः स्त्रीयेरन्दीर्घकालमुद्गीर्णः न पुनर्योन्यानेत्या रुच्यते स्नातसा संख्या नन्वस्मात्स्नातसः किं स्ना
तौ तत्राणि विलक्षणानि तवेत्याशङ्क्याह तस्मान्निरया येन यत्नोक्तं द्वारपालपर्यन्ते स्नातस्ते नान्यान् अपि त
न्यविधानानि वेद्यानि अयं काले यदहं प्रकृतिकलाभो विकारश्चात्मीयः उजः प्रोतो व्याप्तः कलितः पू
र्णः परित्यक्तः यद्वायावत्प्रकृतिकलाचविकारः अतश्च तया यत्प्रकृतिकले योरोतस्मादित्याये कारणेन हि स्रका

श्री.
ने.लो.
धप

यौपूरणेनभावां यदाहुः। कारणभापूरकंचतस्यैवेति अपूरणमेवचोतः प्रोतइत्यादिनाविभक्तं शास्त्रीयइतिमहदा
दिरविद्यादिश्च एवमस्याः शास्त्रोत्तरेभ्योविशेषं दर्शयित्वा प्रकृतमेवाह मध्येपुष्टयेतस्यारुद्राः सद्यन्तेतरे ए
ककुर्धेतिपंचेतिद्वादशैतेनिरूपिताः अथपुष्टेयवसन्तत्र तदेवपठति गहनासाथहरिहरदशैस्त्रिदश
गोपतीषडिमे मथेनंतः क्षमादिजेशविशेषविश्वशिवाः इतिपंचषुतेषुपंचसुषुद्रसुषुद्रगेषुतत्पराहृत्पाप
रिवर्ततेस्थितिः किलदेवोनेतस्तुसर्वथा मथे तउक्तं गहनसुप्रसाथअतथाहरिहरः प्रभुः दशेशानअदेवे
प्रात्रिकलो गोपतिस्तथा अथः पुष्टेविज्ञेयामायातत्तेवरानते क्षेमेपौआत्मणः स्वामीविशेषानस्तथैवच
विशेषाश्चशिवश्चैवअनेतः षष्टुच्यते कुर्धमायापुष्टस्यात्तरुद्रापतेप्रकीर्तिताः एषामथेतभगवाननेतेशाज
गत्यतिः इति अत्रचैषोपरेणरूपेणान्यथावस्थानेप्यनेतस्यकश्चिद्विशेषेइत्याह तेक्षित्यादिप्रदभागैश्चित्थीः
हृद्वाथः तत्पराहृतेतितस्महेनरुद्राणांपरामर्शः तेनाथः पुष्टेकुर्धपुष्टेयवचोपयुपरिभावस्यवत्पयादेशोस्थि
तिः परिवर्तइतियावत् तउक्तं प्रथमेनतर्भेदेनरुद्राद्वादशकीर्तिताः अस्मिस्तयेमहारुद्रामायातत्तेववस्थि
ताः तानहंसंप्रवक्ष्यामिभेदत्रयविभागाः गोपतिश्चततोदेविग्रयोपेथोववस्थिताः येष्टुर्धसंस्थितोविश्वसि
कलः क्षेमएवच ब्रह्मणोधिपतिश्चैवशिवश्चैवसपंचमः अतकुर्धमनेतस्त्विति एवमत्राथः पुष्टेपरापररूपतया
सप्तभवनानि कुर्धपुष्टेचदशमथेपुष्टे पुनरेकमेवेत्यष्टादशान्यत्रपुनरियान्तिशेषइत्याह कुर्धायकपालः
कपुष्टषड्रकयुगेनतत्पराहृत्पा मथतोष्टाभिर्दि- येः वातोपेथिः श्रीसत्तंगशास्त्रोक्तः षड्युगेनेतिरुणाम

तेनोर्ध्वकापालेवस्थितैः षड्विंशतैस्तथैरथस्य गोपत्यादिभिर्मध्ये च विग्रहेषां धैर्यभिरिति विंशत्या रुद्राणां मा
यायैरथि रथिष्ठित इत्यर्थः तदुक्तं तत्र ग्रंथे उर्ध्वकापालानि षट्संख्यातानि स्रजत तावेत्यथस्तादृश्याणि रचिता
नीह धातुभिरित्याद्युपक्रम्य अनेतोनेतवीर्यात्मा सर्वेषां मूर्धिसंस्थितः ततो यस्तास्त्रिवोनाम रुद्रो भवन्
कृत्यभुः विशेषश्च महातेजा विद्येशानः परस्ततः ततो न्यत्र ह्मणस्वामी तेमेषां प्राणनेतरे एतेषु भुवनेषा
ना इति एभ्यो यः संस्थितो ग्रंथिर्मुभेद्यश्चातिविस्तृतः यत्रासौ विग्रहेशान इति यत्र शर्वो भवश्चैव उर्ध्वभीमश्च
वीर्यवान् भस्मोत्कोड्डं भिष्म श्रीवत्सश्च महाबलः तस्माद्गुणैरथश्चक्रे षट्कपालमयं महदिति गोपतेर्ध
वनं दिव्यं विकलस्याप्यनेतरे तदथस्तादृशेषां स्रजभुवनं चारुनिर्मले हरे हरस्य देवस्य तथा हरिहरस्य च
ति श्रीसारशासने पुनरेवा षट्पुटतया विनिर्दिष्टा यदुक्तं तत्र तस्याथस्ता महामाया षट्पुटा संव्यवस्थि
तेति एवं मायायां ग्रंथि नृपतासुपसंहरेस्तत्र नृपतासुपक्रमते प्रज्ञाया मिदंतत्तं माया कार्यं ततो मया
माया कार्यमिति जननौ क्वाद्यान्माया तत्तमेवैवैषम्यमापन्नमित्यर्थः तस्य पुनरक्षयमेव तत्तमतप्राह
माया तत्तं विभु किल गहनमद्रूपं समस्तविलयपदम् विभु व्यापकमत एव गहनं प्ररूपमिति सूक्तता
त समस्तविलयपदमिति सूक्तेण क्रमेण त्रविषयावस्थान् अतएव न चात्र कश्चिद्भौवनविभाग इत्या
ह तत्र न भुवनविभागो युक्तो ग्रंथावसोतस्मात् ग्रंथाविति तस्यैव स्पष्टलेख्ये इत्यर्थः नन्वेवमप्यस्याजामा
कथमेवं कार्यं विभावने सामर्थ्यमित्याशङ्क्याह माया तत्ताथिपतिमानंतः समुदिता निवार्या एतत् युग

श्री.
ते.ला.
५५

पत्तोभयतिनिशोसासूतेसंपुटैरनेतैःस्वैः तोभयतीति कार्यप्रसवयोगो करोतीत्यर्थः संपुटैरिति भगाकभैः प
षांचानेसंशिवतत्रयैनेवोक्ते अतएवकार्यस्याप्यनेत्यमित्याह तेन कलादिधारोतेयइत्तमावरणजाल
मखिलेतत् निःसंख्येव विचित्रं मायेवैकात्म्ये न च कारणस्यैकोपिकार्यमनेतमित्यत्र किंप्रमाणमित्या
शंक्याह उक्ते श्री पूर्वशास्त्रे च धरायक्तात्मकं दये असंख्याते निष्पाशक्ति संज्ञे ते कचूपकं तदुक्तं तत्र एयरह
यमसंख्यातमेकैकं च एयरहयमिति एवमेतत्संज्ञादभिधाय प्रकृतमेवावतारयति पाशाः पुरोक्ताः प्र
णवाः पंचनामाष्टकं मुनेः कुलेयो निश्चवागीशीयस्यो जातो न जायते पुरेति पुंस्तत्प्रकरणे मुनेः कुलमिति
गुरुशिष्यादि रूपतया प्राप्तेवोक्ते यो निरिति वागेव विस्थाध्वनानि जज्ञे इति स्थित्या विश्वकारणे जात इति संज्ञा
दिवलेन न जायत इति परशिवे योजितत्वात् किंबहुना यत्किंचित्तालादावधराधसुक्तं तत्सर्वमेवेव स्थित
मित्याह दीक्षाकाले धराधस्तश्चोयश्चाधराधरो अनेतस्य समीपे तत्सर्वं परिनिष्ठितं कार्येण हि का
र्यस्य सूक्ष्मेण क्रमेण व्यवस्थानं सूचितमिति भावः न च भवत्तनामेतत् प्राणवादि पुनः किमुच्यते इत्याशंक्या
ह साध्यादत्तादमनोभस्मेति विंदवः पंच पंचार्थगुप्त रुद्रांशुशारुदयलक्षणं सव्यूहं आकर्षादंशो चेत
ष्टकमेतत्प्रमाणम् विंदवः प्राणवः येषां च सर्वेषामेव यथासंभवं स्वरूपमभिधातुमाह अलसविभ
वाः सर्वमायातत्त्वाधिकारिणः मायामयशरीरास्तेभ्यो संपरिभुंजते स्वमिति स्वाधिकारोचितमित्य
र्थः मायामयशरीरमेव व्याचष्टे प्रलयोते नैतेन संख्यातास्ते न हर्षात्वे अत्यानेतप्रसादेन विडुया

अपितेपरम समबुद्धं मन्यतया स्वतंत्रं मन्यता जगत् स्वात्मानमेव जानेति हेतुं मायान्तरालगाः अहर्षत्वे पुनः
सृष्टौ अमानेतेत्यनशब्दो मायाधिकार्यापेक्षया ते परमनेतृ हेतुं न जानेति अपितु स्वात्मानमेवेति संबन्धः
अत्रैवकारसामर्थ्यान्निषेधावगमः तदपरिज्ञाने च हेतुद्वयं समबुद्धं मन्यमानः स्वतंत्रं मन्यमानः स्वतंत्रं
मन्यता जगत्मेति स्वात्मनि च तथा परिज्ञाने हेतुहेतुर्मायान्तरालगा इति इदमुक्तं भवति यद्यप्येषां बुद्धेः
निश्चिन्तः कर्ता प्रोक्तो न तोमि ते प्रभुरिति अयुक्तानं तानामेव सृष्टि संहारस्तथाप्येते मया हितत्वादेश्वर्य
मदेनेतज्जानेते प्रत्युत वयमेव जगत् सृष्टि संहारकारिणो न पुनरस्मभ्यमप्यधिकः कश्चिदस्तीति य
तेयत एते स्वात्मनि पारतंत्र्येऽपि स्वातंत्र्याभिनिवेशात्समप्रबुद्धन्यायेन सृष्टिप्रलेये च स्वात्माधीनमेवम
न्यत इति तदुक्तं ऐश्वर्यमदमाविष्म मन्यमाना महोदयः सत्तः श्रेष्ठतरेनान्यकारणं जगत्तौ परं अहमे
व समस्तस्य जगत्तौ स्याजगत्पतिरिति यतो यो हृष्टयः सर्वे सृष्टिमदमोहिताः तस्मिन् भिरतः सतः की
जभोगेषु निदिताः स्वकारणकारैः सम्यक् संहारे स्वापमाप्नुयुः ततः सोभिकया विष्टाः संप्रबुद्धाः परस्परं
तद्विधामेव पश्येति स्वां हृष्टि रचनोच्चलां सप्ताभ्युत्पत्तयै किंच स्वनिद्रावशावर्तिनः जीरामो विगतोक्तौ
शास्त्रार्जितेषु बुभुक्षुः सूक्ष्मपाशवृताः सर्वे नवसूलेः स्तिरस्कृता इति एवमायायां प्रथितं नृपतयो द्वे
विध्यं निरूप्य शक्तिरूपतामप्याख्यातमाह अतः परं स्थिते माया देवी जंतुविमोहिनी देवदेवस्य सा शक्तिः
इति उर्ध्वदकारिता निर्वैरिपरिप्रेक्षितया भ्रमितबुद्धयः इदं तत्र मिदं नेति विवदंती हवादिनः अरुदेवा

श्री.
तं.लो.
५५

५६

प्रियास्तस्येन भक्त्या न राधसाः सत्यं चेतान्यवित्यज्य सोत्पद्येन यतिश्रवे अस्युक्तिविचारतो शुक्ततकी वले विनः
भ्रामयेते वतानायास्य मोक्षो मोक्षलिप्सया देवीति देवाभिन्नत्वात् अतिश्च दकारितेति स्वातंत्र्यपक्षात् विव
देते विमतिं कुर्वतीत्यर्थः अस्तेति वस्तुशून्यत्वात् न चैवे विद्याया अस्या कथं समुच्छेदः स्यादित्याशङ्क्याह शिवदी
क्षासिनास्त्रिणाशिवज्ञानासिना तथा न प्ररोहे तु न नान्यो देत सस्ते दनं प्रति दीक्षेति क्रियानान्यो देत रिति शो
सोतरोदितः महामाये धृतः शुद्धा महाविद्याय मातृका वागीश्वरी च तत्र स्थेयामादिन सत्पुं शुद्धता देववास्य
महत्तमि त्यक्तं महाविद्येति वामाया एव पठति वामा ज्येष्ठारौ द्री काली बल विकरणी बलविकारी तथा मयनी
दमनी मनोर्मनी च त्रिदशाः पीताः समस्तास्ताः समकोटो मुखमंत्रा विद्यातत्वे त्रसंस्थिताः एकैका बुदलमहो
णाः पद्माकारपरा इह विद्याराजस्त्रिगुणयाः सप्तमस्तायुते श्वराः अंशोऽतिपरिवाहः समार्बुदेश्वरा इत्यर्बुदशब्दे
नात्र कोटिर्लक्षते तेन सप्तकोटिसंख्याकानां मंत्राणामीश्वर्य इत्यर्थः तदुक्तं त्रिगुणी ब्रह्म वेताली स्यात्तु मंत्रं वि
कापरा इषिणी मर्दिनी ज्वाला सप्तसंख्यास्तदीश्वराः विद्याराज्ये तद्यात्वा ता इति विद्यातत्त्वार्थमैशोत्ततत्वे तत्र
ऊमोर्ध्वं शिवे जयमनां तांते पुराष्टकयुते पुं शिवे द्री श्रीचलो मूर्तिरेकनेत्रैक रुद्रको शिवोत्तमः सूक्तम
ज्ञेतेतो विद्येश्वराष्टकं ऊमाहर्ध्वोर्ध्वं संस्थान सप्तानां नायको विभुः अनेत एव ये यश्च पूज्यश्चा पुत्रोत्तराः ये
शोतस्त्वमीश्वर तत्त्वे तत्र परमेष्वमर्थाद्यो ज्ये यत्र भगवानीश्वरः सोत्तादस्ते तदुं वास्ये तस्यैश्वरं तत्त्वं भूवना
न्यत्र मेश्वर एव त्याद्युपक्रम्य तत्र स्थैश्वरो देवो वरदः सर्वतो मुख इति पुराष्टके स्पष्टं तस्मिन्नेपि विशेषणं

शिवेशयमनोतांतमिति तत्राक्रमोर्ध्वमिति तत्रैवैषां यथायथे गणयित्वा शिवेति नो हि स्वरूपादिका मिते श्रीः
केतोधिकस्तस्माच्च विमूर्त्यादिरपीति यदाहुः ततश्चाः नेतास्तस्मै कलया नूनं कर्तव्यं ततः शिवो ज्ञमस्येत्या
दि सर्वेषामत्र सिद्धिमिति देशतः पुनरत्रानव्याख्येयं येषां पूर्वादिगष्टकक्रमेण संस्थानस्य प्रमाणत्वात्
यदुक्तं विद्येष्टानतो वक्ष्ये पूर्वादीनां तत्रागन्तव्यमादि एवं क्रमाधोर्ध्वसंस्थानमित्यपि व्याख्येयं येषां च विद्येष्ट
रत्नाभिधाने किं निमित्तमित्याशङ्क्याह सुखमंत्रेष्वराणां यत्सार्थकोटि त्रयं स्थितं तत्रायका इमे तेन विद्येष्टाः
अत्रवर्तिनः सार्थकोटि त्रयमित्यस्य सार्थकोटि त्रयस्य तत्कालमेवाप्युक्तत्वात् यदुक्तं ब्रह्मादिस्तं वपर्येते
जातमात्रेण रात्पले संज्ञाणां कोटयस्ति स्त्राः सार्थाः शिवनियोजिताः प्राग्भरत्तान संज्ञातयाताः पदमनामय
मिति तत्त्वनेतस्यैव प्राधान्ये किं निमित्तमित्याशङ्क्याह उक्तं च यत्सुभिरित्यं शिवे तन्वादि प्रवासनेष्टे तत् प्रादि
प्राद्यादुरुवार्तिदि तदेवाह भगविलशतकलितगृहा पूर्वासनगोष्टशक्तियुग्देवः गहनाद्ये निर्याते सृज
तिवरुद्रोऽविनियुक्ते उद्धरति मनो र्मन्यापुस्तस्तेष्वेव भवति मथस्यः तेनेनोदस्तयिन्नः परतत्वालोचनेति
निविशते सपुनरथः पश्चिर्वर्तिष्वधिकृत इति शिवेन अवसितपत्तिविनियोगः सार्थमनेकात्ममंत्रकीटीभिः
निर्वीत्यनेतनाथमहातां विशतिस्तस्मै रुद्रस्तु अनुगृह्याणमपूर्वस्यापद्यतिपत्तिः शिवेति नः स्थाने इत्य
ष्टोपरिपाद्यायावद्भामानिर्यातिगुरुरेकः तावदसंख्यातानां जंतूनां निर्हतिं कुरुते तेषां वपि शास्त्रकृतयो
गामलजलरुद्रासीनाः आलोकयेति देवैरुदयसंकारणं परमं तं भगवन्तमनेतं यायेतः सहृदिकारणं शां

श्री.
तै.लो.
५०

५७

ते समान्या येनपि मेवाणोकोदयः शुद्धाः गुहाभूवेति मायेपरिवर्तिनी शुद्धविद्या अष्टौ शाक्तयो वामाद्याः देवानेतः रु
द्राक्षरत्नादीन्विषुंते इति सृष्टादौ मनोर्मन्येति नवम्या आसौ हिनवानामपि शाक्तीनां भिन्न एव नियोग इत्यभिप्रा
यः तदुक्तं नयते परमेस्थाने मन्त्रन्या परमेष्ठ इति मथ्यस्य इति तदस्यः अतएव सर्वेषां मेवां यथोचितमेव सृष्ट्यादि
विदधातु तदस्तेषु त्रेजिता एव कारो भिन्नक्रमः तेनाः थः पथिवर्तिष्वेवेति यदुक्तं प्रोक्तानेतो सिते प्रभुरिति अने
कास्तेति मेव कोटीनां विशेषणम् तदुक्तं तत्रैव तस्मिन्नुदित सुदारं शांकरमौरो हति प्रभो यामति निर्वाति मेव
कोटानेकाः परिहार्यकार्यमिति निर्वातीति कृतकृत्यत्वादधिकारे ह्यया अणुपरमा निर्वाणमेतीत्यर्थः न
हि मगवाननिष्ठा बलादधिकारे विद्यते इत्याशयः उदात्तेन तस्याने सत्स रुद्रो द्वितीयः अष्टौ विज्ञानाकले
शिखेडिन इत्यष्टमस्य स----- तदानीं श्वेकं दे पदमथितिष्ठतीति भावः तदुक्तं तत्रैव तत्रोपरते तेनेपरिपाद्या
नायकास्तदधिकारम् ऊचेति सेचरतः पदात्पदेशात्सनात्पत्सुः उपरमिति पतिरनेतस्मात्पदमथितिष्ठति।
प्रभुः सूक्ष्मः सूक्ष्मपदमपि शिवोत्तमपद्यविधिः सर्वमेवाणो वामाद्यान्वविभवान्मगवात्रिजतेजसः समु
द्योत्प अष्टादश्याणमपूर्वस्यापयति पतिः शिखेडिनः स्थाने इति श्रीमते रोपि निर्वाति कृतकृत्यत्वादनेतेन
तवीर्यवान् ततस्तस्मिन्समाश्रुते पंचमेतत्तनुः शिवः ददात्यनुत्तो सूक्ष्मस्य विद्येशस्य महात्मनः सच प्राप्तव
रः श्रीमान्भर्तारज्ञानवर्तकः तत्रैवः पदमानेतमथिष्ठाय महायसाः निर्वर्तयत्यथ श्वकं यत्तन्मायात्मकं म
हत् एवेशिवोत्तमस्यापि सूक्ष्मस्योपरमेशिवः प्रददातीशसेचस्य कारणमनिंदिते पदात्पदे विचरते।

एकैकस्य महात्मनः यावत्ता परमाकाशात्तावच्चक्रस्य कारणं शुभ्रक्षेदाय रुद्राणं कृत्वा शक्तिवलात्त्वितम्
नियुनक्ति पदेन स्मित्ययीयस्य शिवेति न इति यत्पुनः पुनर्नैतो यस्मै तेषां महता चक्रवर्तिनो विहितं सर्वकर्तृ
न कारणं परमं पदमित्याद्युक्तं तन्महाप्रलयविषयत्वेन योज्यं तत्र हि युगपदेव सर्वेषां सुपरम इत्युक्तं प्राक्
श्रीमते गोपि शुद्धाध्वपतयो देवामहोतश्चक्रवर्तिनः समापि स्वाधिकारे ते प्रयोजितं पदसूत्रमिति एक इति प
कय क इत्यर्थः परमं देवं परमशिवं अपि शब्दो भिन्नक्रमः तेन समापि मंत्राणां कोटय इति तन्वथर एवाध्वन्य
नैतो धिक्कृत इत्युक्तं तस्मात् सावथरोत्येवाध्वेत्याशक्याह मायादिरवीच्येता भवस्तु नैतादिरुच्यतेण भवः शि
वश्च द्विगुणार्थी कारोतः सोऽप्येव हीयश्च पुनर्नैताश्चितानेता यधिकारपर्यंत इत्यर्थः हीयते चात्र किं निमित्त
मित्याशंक्याह अत्रापि यतो नु प्राप्ता नो नियोज्यता शौवी इष्टा च तन्निवृत्तिर्द्यभवत्त्वथरेण भूयते यस्मात्
ननु यद्येवं तत्कथमत्राभवशादस्य प्रवृत्तिरित्याशंक्योक्तं स भवत्त्वथरेण भूयते यस्मादिति तन्निवृत्तिमेव
आचष्टे यत्पुनरप्यस्य यति यतः कारणता कार्यता च सिद्धेभ्यः कंचुकवक्त्रिबसिद्धौ तावति भवसंज्ञयाति
मथस्यो कारणत्वानियोक्तृत्वं कार्यतानियोज्यत्वं सिद्धेभ्य इति सुक्ता एतभ्यः कंचुकवदिति मायीयावर
णावत् तदपि तथा निवर्तत एवेति भावः यस्मै शिवसिद्धावति भव रूपत्वादिति मथस्यावत्पुदासीनो नि
योज्य नियोक्तादितो भूत्यो भवत इत्यर्थः इदानीं प्रकृतमेवादर्थमज्ञानविरागौ च तत्तद्व्यपरेत यत्
रूपावरणसंज्ञं तत्तत्तस्मिन्नेवरे विरः वामाज्येष्टाचरोऽतीति भवनत्रयशोभितं वामाज्येष्टाचरोऽतीति भवन

श्री.
ते. लो.
५८

५८

त्रयशेषाभिते सूत्मावरणमाख्यातेमीशान्तैः पुत्रमैः तत्रैस्त्रिंशदशैः तथेषान्तैः इत्यनेनेदमुक्तं यदि यदेवधुवम
जातमीश्वरतत्त्वेषां यनीयमिति तदुक्तं दशपंचचशेषायां निभुवनान्तैः श्वरेकमादिति तत्रविद्येशानामष्टौ भुवना
निद्रूपवरणोच्चमामि सूत्मावरणोच्चीर्णीति पंचदश अतएव इत्यनेनैवोपसंहारगभीकारेण श्रीस्वच्छंदशास्त्रे
तेषां पतं दिवं ये चरंति जितेन्द्रियाः भस्मनिष्ठा जपयथानात्रे ब्रजं तैः श्वरं पदं तत्रैश्वरस्तु भगवान्देवदेवो निरं
जनः अधिकारं प्रकुरुते शिवेच्छाविधिचोदित इत्याद्युक्तं श्रीनंदिशिष्यायामपि अत्राधिकारवानेवमीश्वरः
शिवचोदितः तजपयथाननिष्ठा ये ते ब्रजं तैः श्वरं पदमिति पेशात्सादाशिवं ज्ञानक्रियायुगलमंजिते शुद्धावर
णमित्याहुः रुद्राश्च शुद्धाहतेः परं विद्यावृत्तिस्ततोभावाभावशक्तिद्वयोच्चला शास्त्रावृत्तिस्ततः शास्त्रे निद्रूपिता
शास्त्रावृत्तेस्ततेजस्विभवेणाभ्यासलंघने तेजसावरणं देवपुरमानावृत्तिस्ततः मानावृत्तेः स शुद्धाहृत्य
त्रितयशेषाभिता स शुद्धावरणार्द्धमेवमेकपुरं भवेत् शिवावृत्तेः कूर्ध्वमाहुर्मोक्षावरणसंज्ञिते अस्यामोक्षावृ
त्तौ रुद्रा एकादशानिद्रूपिताः मोक्षावरणतस्त्वेकपुष्पावरणं भवे कूर्ध्वं फवावृत्तरिच्छावरणं तत्रोत्तिशवाः ३
श्वरेच्छावृत्तः स्यात्तत्पुरं चैकमुच्यते इच्छावृत्तेः प्रबुद्धाख्येदिपुद्राष्टकवर्चिते प्रबुद्धावरणार्द्धं समयाव
रणं स हतं भुवनेः पंचभिर्भीकृता तंत समावृत्ति सामयात्सौ शिवे तत्र सादाख्यं भुवने स हतं तस्मिन्सादा
शिवो देवस्तस्य सचापसवयोः ज्ञानक्रिये परेच्छात शक्तिरुत्संगगामिनी सृष्ट्यादिपंचकृत्या निरुक्तैः सत
येकया पंचब्रह्मण्येगधेकं सकलं यच्चैकं शिवं दशाष्टादशरुद्रा अतैरेव स शिवो हतः सदाशिवमिति तत्रै

यथाज्ञप्रशुद्धावरमाह्वरितिसेवेयः शुद्धाह्वतेःपरमितिशुद्धावरणहृर्धमिन्त्यर्थः विद्याह्वतिविद्यावरणमित्यर्थः
तदुक्तं भावसेजातभावाख्यातस्मिंशक्तिद्वयंस्थितिमिति ततश्चिद्विद्यावरणात् तेनतद्वर्धंशक्त्याह्वतिस्तद्व
र्धमपिप्रमाणह्वतिरितिशास्त्रतश्चिद्विद्यावरणात्तद्वर्धंशक्त्याह्वतोरुद्वयं तदुक्तं तेजेशश्रुवे
शश्रुप्रमाणानोपरमिदमिति शाक्त्यावरणमूर्ध्वेतिप्रमाणवरणोर्ध्वमितियोगकारहृष्टः पादः पुरतसा
धुर्महाजनेरपरिरुद्धीतिवात् श्रीनेदिशिखायामपि तेजेश्वरेभ्रुवेषाशक्त्यावरणसेस्थिता विद्यादिरासा
कपवपादः प्रमाणवरणशहृस्वचाप्रवृत्तौकिंनिमित्तमित्याशेकोक्तं तेजोद्यावरणमिति तेजोशश्रुवे
शोदिमायातत्तावस्थितस्यप्रमाणहृकस्यपरंपदंतयोदपीदंदितीयेपरमावरणमिति देवप्ररेतिचतुर्ध्व
ना तदुक्तं ब्रह्मारुदः प्रतोदश्चयनेतश्चतुर्थकश्चि श्रीनेदिशिखामपिब्रह्मारुदः प्रमाणहृकः प्रतोदोनेत
सेजकः प्रमाणवरणोसेतेचत्वारःपरिकीर्तिताश्चि सद्वाह्वदिसशुद्धावरणमित्यर्थः तदुक्तं शिवावरण
मूर्ध्वततत्रैकोभ्रवसेजकश्चि एकादशेतिब्रह्मादयः तदुक्तं ब्रह्मदर्कदिशिमुद्राः सौरभश्चतथैवच जन्ममृत्य
हरश्चैवप्रणीतःसुखदुःखदः विज्ञेभितःसमाख्याताश्चि आवरणोभ्रवेब्रह्मावरणमित्यर्थः ततश्चिततःप्रभ
तिष्टयीपर्यंतमुक्ताःसर्वपवेत्यर्थः ईश्वरेखात्तत्तत्तस्याइतितदेकत्रयाश्चियावत् यदभिप्रोयेणैवस्वामिनः
आत्मसंस्थस्यभावजातस्यभासने अस्तेवविनातस्मादिह्यामर्षाः प्रवर्ततेइत्याद्यन्यत्रोक्तं एकमितीच्छाश
क्तेवाधिष्ठेयत्वात् प्रवृद्धाख्यमित्यावरणं तदुक्तं प्रवृद्धावरणोर्ध्वकययामिसमासतः प्रीतःप्रमुदितश्चैव

श्री.
ते.ला.
५५

५९

प्रलेवनः विलसमदनपवायगहनः प्रथितस्तथा रुद्राष्टकं समाख्याते विज्ञेयं प्रादिशः। क्रमात् इति पंचभिर्ध्वनैर्धु।
केशतिशेषः तदुक्तं प्रभवः समयः सद्गोविमलेशः शिवस्तथा ततोच्चनः समाख्यातो निरंजन इतः परं रुद्रोकारा
स्तप्येति इति गर्भीकृतानंतसमावृतीति सर्वेषो घत्वेनोक्तं यत्रासि किंचिदपरिवर्तितत्सर्वसयस्तने गर्भी
कृत्यवर्तते इति सो शिवमिति स शिवावरणं सादाख्यं भुवनमिति सदा शिवभट्टारकस्य साक्षादधिष्ठानमि।
त्यर्थः अतएव सदा इतीत्युक्तं उद्योतकृता पुनरीश्वरस्य तथोक्तिः अथैव सदा शिवादिपदपरिकल्पितः अ
भृतिसादा शिवेति त्वमिति यदुक्तं तदुक्तं अस्यार्थस्य महाजनस्यापरिग्रहीतत्वात् अतएव चैवमप्युक्तं इति
पुनरुक्तं अथैव सदा शिवादिपदसंज्ञातं तत्रैव तस्योक्तत्वात् अपरिक्लितं तेष्वेतदिष्टं यथा कथं चिद्व्याख्ये
ये यदीश्वरस्येति रुद्रोकारस्य सदा शिवादिपदधिष्ठातः अथिष्टे ये एधिष्ठात रथ एव भवेदिति यत्र श्रीनेदिशि
लायां कथं तैस्त्वेति स तत्र मतमुक्तं सदा शिव इत्युक्तं तदप्येव सवर्गं तव्यं यदैश्वरमिति सादा शिवे सदा शिव इ
ति तत्र साक्षात्स्थित इति अन्यथा सुभयत्रापीश्वरतत्त्वोपसंहारं यस्य व्याघातः स्यात् तन्महाजनत्वात् एव
मार्ग एवावगतं यत्सुधातकारव्याख्यानधर्मितव्यमित्यलंबकृता तस्मिन्निति सादाख्ये भुवने स शिवः
सदा शिवः हृतश्च तर्थावरणकमेण एतदेव कमेण पदं तिस्रो वामाद्यौ पुरुषेणो ब्रह्म पंचकं हृदये
मूर्ध्नि शिखावर्महृत्तसेगानिषद्ग्राहः सकला कलश्रुतैः सह कालाख्यातमलंकृतं तत्तं ओंकार शिवो
दीप्तो ह्येव दशकौ स शिवकालो स ससतेजः शर्वाः शिवा दशैते त्रपूर्वा दिवि ज्योतिः आसश्च स्वयं भुवो

वक्त्रिवीररौरवकाः सकृद्विसरेडविंडप्रोद्गीताललितसिद्धरुद्रौचसेतानशिबौपरकिरणपारमेशाशितस्त्र
तारुद्राः सर्वेषां एतेषां ज्ञानातिविडः स्वतन्त्रनामानिग्रकलनिष्कलः असंमतेमवेक्षयोतंहेत्वीशः कार
णेश्वरः सत्त्वः सत्त्वत्रयः सर्वेषामिति शिवानोरुद्राणां च शतपददशाष्टादशभेदभिन्नेष्वेवमुच्यते मंत्रः।
मुनिकोटिपरिभृतमथविभवामादिरुद्रतच्छक्तिपुते तारादिशक्तिजष्टसुशिवसन्मतिमितचकजम
संख्यदलेयः शक्तिरुद्रवर्गः परिवारेविष्टरेचस्वशिवस्य प्रत्येकमस्य निजनिजपरिवारपरार्थकोटयोसे
ख्यः मायामलनिर्मुक्ताः केवलमधिमात्रसंज्ञकाः सुशिववरणेरुद्राः सर्वज्ञाः सर्वशक्तिपरिपूर्णः श्रुति
कारवेयविलपेशोक्ताः शिवरूपिणे पुनर्भवितः मुनीतिसप्त रुद्रा इत्यावरणादिगताः ऊर्ध्वैर्येद्वावृतिदी
मातत्रयमेशाशिप्रभम् शोभ्यतीतः शिवस्तत्रतच्छक्त्युत्संगभूषिताः निवृत्त्यादिकलावर्गपरिवारसमावृ
तः असंख्यरुद्रतच्छक्तिपुरकोटिभिर्गृह्यतः ऊर्ध्वेति सशिववरणात् तच्छक्तीति शोभ्यतीताः तदुक्तं
निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शोभति स्तथैव च परिवारः स्मृतस्तस्य शोभ्यतीतस्य सत्त तस्य वामे तदिगभागे
शोभ्यतीता व्यवस्थितेति एतच्च भेदगतेरेणोक्तमिदम् श्रीमन्नतंगशास्त्रे च लताख्ये तत्र मुत्तमं परिभा
षिकमिमेतन्नाम्ना विंडरिहोच्यते इति यन्नाम सर्वकर्तृत्वादिकगुणयोगा इत्तमं लताख्ये तत्रैतदेवैतद्
हिरभिवक्तंसदिह स्वशास्त्रपरिभाषया विंडरुच्यते श्रीमत्तंगपारमेश्वरे सप्तशासमयः कृत इत्यर्थः तस्मा
देवपरंतत्त्वमचले सर्वतोमुखं यस्मिन्प्राप्तस्य पुनर्जन्मे हस्तिकदाचनेति इत्यंगुणावतस्तस्मात्तत्त्वात्तत्त्वम

श्री.
ते.लो.
५०

निदिने स्वरूपमसहासायमथस्तापकेमहत परिभाषिकमितेन त्रास्त्राविडरिहोच्यते चतुर्थावस्थिते च
देषेरकेनगतोवयमिति नन्विहपस्यल्यभोगाधिकाराकृत्रित्तोक्तिनिदर्शनात् पदार्थः पतिनामा
सौप्रथमः परिकीर्तितः इति तदत्रास्ययद्येवेतद्भोगादिद्रूपत्वे पुनः कृत्रेत्याशङ्क्याह चतुर्मूर्तिसयंश्रयत्र
त्सकलनिष्कले तस्मिन्भोगः समुद्दिष्ट इत्यत्रेदेववर्णितं यदेतन्निष्कलायात्मना चतुर्मेतत्पितड्नीर्ण
त्वात्रिर्मलमतएवसकलेपिपरस्मिन्नेवतत्तेलीनत्वात्रिष्कले पदेतस्मिन्भोगः समुद्दिष्टः सदाशिवे तत्ते
प्रस्यभोगस्यानमित्यत्र श्रीमते गशास्त्रपदेदमुक्तं तड्कृतं तत्र सदाशिवस्य देवस्य लयस्त्विति निष्कले
चतुर्मूर्तिसयंश्रयत्रत्सकलनिष्कले तस्मिन्भोगः समुद्दिष्ट इत्यत्रेदेववर्णितं यदेतन्निष्कलायात्मना
चतुर्मेतत्पितड्नीर्णत्वात्रिर्मलमतएवसकलेपिपरस्मिन्नेवतत्तेलीनत्वात्रिष्कले पदेतस्मिन्भोगः
समुद्दिष्टः सदाशिवे तत्तमस्यभोगस्यानमित्यत्र श्रीमते गशास्त्रपदेदमुक्तं तड्कृतं तत्र सदाशिवस्य दे
वस्य लयस्त्विति निष्कले चतुर्मूर्तिसयंश्रयत्रत्सकलनिष्कले तस्मिन्भोगः समुद्दिष्टः पत्युर्विषयस्य
सर्वदेति अधिकारपदं पुनरस्य विद्यादीत्यर्थमिदं यड्कृतं तत्रैव लये च शिवतत्त्वाख्ये यत्तो विंदाकृत्यं
पदे भगः सदाशिवस्याण्ड ईश्वराख्ये च शासने विद्यातत्त्वधिकारोऽप्येतेर्ज्ञेयः सदैवहीति तत्र सकले
नामकलाविहितं तदेहयोग्यत्वं मुच्यते तस्मै सदाशिवमहाराकस्य संभवति तत्तयमस्याप्यः सदा
दिवक्षित्यादिद्रूपत्वेन लक्ष्यते इत्याह निष्कलादी ससत्त्वत्वाद्द्वारायारब्धदेहता मातः सूत्रेन साक्षात्तानी

नत्तात्रविभायते मातः सदाशिवभट्टारकस्य निवृत्त्यादेः सूक्ष्मत्वे हेतुः स्फूर्जन्महाज्ञानलीनत्वादिति स्थिता
चथरादिरूपज्ञानविभायते इत्येतद्विप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्याह उद्विक्तैर्जनेन हेतुः भूयः परमाणवः यथापृथ
ङ्गभावे च मूर्त्या योरुद्देहगाः यथासवर्णस्य तेजः परमाणवनामद्विक्तत्वात्काहिन्याद्यान्यथाप्यप्यस्याः
स्थिता अपि भूयः परमाणवः पृथङ्गभावे ते तथा तत्तानतिरस्कृतत्वात् शुद्धा शुद्धात्मनिसर्गे तत्तदुवने चर
देहगा अपि इति वाक्यार्थः इदानीं प्रकृतमेवाह विद्वद्ध्येर्देहेतस्य कला ज्ञेया तत्तावतद्वती कांतिः प्रभवः
विमलाः यच्चैतरोधिकास्ततः रुचनीरो यतीरौद्धीज्ञानवोधातमोपहा एताः पंचकलाः प्राज्ञविरोधि
न्याग्रहोत्तमाः तद्वती ज्ञेया तत्तावती तत्तत्संयं दोरपृथग्मर्दवेदादेश्च मेव प्रमेय रूपत्वात् तद्वितमेव य
थोत्तरे सूक्ष्मतरादिरूपत्वे दर्शयति अर्थमात्रः स्मृतो विद्वद्ध्येर्मात्रावपी चतुष्कलः तदर्थमर्थवेदस्तदष्टोशो
नतिरोधिका तदर्थमात्रावतर्भागाः तदष्टोशेन मात्राष्टोशेन निरोधिका मेव निर्वक्ति हेतुत्वत्वादिका
द्वेदेरोधिकांतां त्यजेत्ततः निरोधिकां मिमांभित्वा सादात्म्यं भवने परं पररूपेण यात्रास्ते पंचमेव महात
तुः हेतुनित्तिकारणातिरूपरूपेणेति सशिवावरणोत्पत्त्याः पररूपमित्युक्तं अस्त्यैव स्थाने रूपं च निरूप
यति इत्यर्थेऽतिरिक्तो विदावपृथग्मर्दो महात नादः किं नल्क सहशेषा महद्भिः पुरुषैर्दृतः चत्वारिभुव
नान्यत्र दित्तमथे च पंचमे इधिकादीपिका चैव तरोधिका मोचिके धर्माः मथेव पंचमेतद्विधगामीत
कृत्तिभिर्दृताः नादोर्ध्वतस्तु सौ प्रमाणं तत्र तत्कृत्तिभूतभुः तदीशः पिंगले लाभ्यो हतः सव्यापसव्ययोः

श्री.
मं.लो.

५१

51

याप्रभोरेकदादेवीसुषुम्णाशशिसप्रभाप्रथितोधातयासर्वकुर्धश्चाथनस्तथा नादःसुषुम्णाथारास्तुभित्तावि
समिदेजगत्प्रथःशक्त्याविनिर्गच्छेदुर्ध्वशक्त्याचमूर्धतः नाज्जाब्रह्मविलीलीनःसौम्यक्तधुनिरत्तरः नद
त्सर्वेषुभूतेषुशिवशक्त्यास्यथिष्ठितः एवमर्धेर्दुर्ध्वनिरोधिनीचविंदोरेवप्रसरत्युक्तंस्यात् मदद्भिःपुरुषैवि
तिमंत्रमहेष्टरूपैःतत्त्वशक्तिकुर्धगामिनी तउक्तं तस्मिन्नादेसुविस्तीर्णमूर्धगेशःस्थितःप्रभुरिति कुर्धगात्
कलात्तस्यनित्यसुत्तंगगामिनीतिच सौषुम्णामितिधुवनंतत्त्वशक्तिःसुषुम्णातदीशःसुषुम्णाशःप्रथितः
त्पोतप्रोत्तत्तेनव्याप्तःकुर्धशक्तिशिवत्तमकः प्रथस्तनोनादोत्तादिःअस्याश्चोर्ध्वाधारयोरेवव्यापकत्वेदर्श
यतिनादःसुषुम्णाधारइतिआदिनाइह-----नादःसुषुम्णाख्योमथ्यनाडीमथितिष्टत्रयःशक्त्यात्प्रायम्
लाधारत्प्रबोधमासाद्यप्राणात्मिकयोर्ध्वशक्त्यानिखिलमिदेजगत्तत्त्वकारणोलेचनक्रमेणभित्तात्तस्या
एवसुषुम्णाख्यायानाशुमूर्धतउपरिष्ठातिर्गच्छेयेनासौब्रह्मविलेविश्रोतःसत्सर्वेषुभूतेषुनास्योश्चारयि
ताकश्चित्प्रतिहंतानविद्यतेस्यसुश्चरतेदेवःप्राणिनामुरसिस्थितइत्याद्युक्तानदन्नतपवचोवादिस्वभा
वांतरातुदयादव्यक्तधुनिरतपवायिचलत्रयत्वादहरोयतःशिवशक्त्यास्यथिष्ठितःपरसेविन्मात्रात्मकं
इत्यर्थः तउक्तं नाज्जाधारस्तनादोवोभित्तासर्वमिदेजगत्प्रथःशक्त्याविनिर्गत्पथावद्ब्रह्माणमूर्धतः ना
ज्जाब्रह्मविलेलीनतस्तव्यक्तधुनिरत्तितः नदतेसर्वभूतेषुशिवशक्त्यास्यथिष्ठित सुषुम्णोर्ध्वब्रह्मविलसे
त्तयावरणंविहक तत्रब्रह्मासितःशुलीपंचास्यःशशिशेखरः तस्योत्तंगोप्रादेवीब्रह्माणीमोक्षमार्गीगा रौ

५१

द्वीयाजीवमोक्षस्य तत्रेति ब्रह्मविलावरणे मोक्षमार्गो नितितन्मार्गावस्थितेऽर्थः अतएवास्यास्तदोयनेतदनेव
 सामर्थ्यामित्युक्तं रौद्रीयाजीवमोक्षस्येति तौ भिन्ना चोर्ध्वं ऊर्ध्वं ली शक्तिः सुमादिसदृशी सा विद्याधार उच्यते त
 स्यात्सूक्तोऽसूक्तौ च तथा न्ये असूक्तमिति सयतो व्यापिनी तस्या व्यापी शेषा व्यापिनी थरः तौ भिन्ने तितत ऊर्ध्वमि
 त्यर्थः ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं ली नीति निविलस्यास्य विषयस्यानुमिषतत्वेनान्तर्गभीकारात् अतएव समादिसदृशी तत्त्वं
 अतएव स्वभिन्ना वेव विद्या सनादिसाधार उच्यते इत्युक्तं शक्तिरित्यनेनेतः प्रभृति शक्ति तत्त्वमित्यासूत्रि
 तं तदुक्तं श्रीतं दिशि स्वायं तत ऊर्ध्वं शक्ति तत्त्वं कथ्यमानं निबोधमे प्रसमभुजगा कारा उणाते त समप्रभा या
 थारः सर्वतत्त्वानां भुवनानां च स उच्यते इति तस्यामिति शक्तौ तदुक्तं सूक्तौ चैव सूक्तौ च तथा चैवामृता सि
 ता व्यापिनी मथतो ज्ञेया शेषाः पूर्वादिताः क्रमादिति तस्यामिति व्यापिन्यामिति व्यापी श इति यस्यानां चि
 त्तमेव कापेक्षया पूर्वस्यो दिशि वस्थानं ननु व्यापिनी शक्तेः एय गिति तावद विवादः तत्किं तस्याः शक्ति
 त्वे एवावस्थानमनुतनेत्याशंक्याह शक्ति तत्त्वमिदं यस्य प्रयं चोयं थरांतकः शिवतत्त्वं ततस्तत्त्वतर्दिक्तं च
 वस्थितः व्यापी व्योमात्मको नैतो नाथस्तच्छक्ति भागिनः सधे तनाश्रितं तत्र देवदेवो एनाश्रितः तच्छक्त
 त्संगभृत्सूर्यशतकोटिसमप्रभः शक्ति तत्त्वमित्यमाश्रितं भुवनं तत इति तच्छक्ति तत्त्वमेव वाश्रितेत्यर्थः
 तद्विशक्ति तत्त्वे एव व्यापिन्यामवस्थितमिति भावः तत्रेत्यनाश्रितं भुवने तच्छक्तयो व्यापिन्याद्याः अनाश्रित
 मिति भवने तच्छक्ति रनाश्रिता तदुक्तं व्यापिनी व्योमरूपा चानेता नाथानाश्रितेति शिवतत्त्वमिति पुनः स्वा

श्री.
ते.ला.
५२

यद्यप्यादि व्याख्यायते तत्सर्वं व्याहृत्येत यत्त एवैवैशिवतत्वे तत्कथिते तत्सञ्ज्ञे शोथयिता तत्तस्यार्थे शिवस्यैव
रासृता समानमसंज्ञेयेत्याद्युक्ता शिवतत्त्वाद्यर्थं समना प्राप्नोतीति तेन अपि समना ते वरा रोहे पाशजा-
लमनेतकमित्याद्युक्ते रनेतरे पाशजाले प्रसक्तं स्यात् एवं हेया ध्यानमयः ऊर्ध्वत्रैव ये ते वरानने यावत्तास-
मनाशक्तिस्तद्दुर्ध्वं चोक्तनासृतेत्यादिव्याहृतं स्यात् तन्मन्त्रे परः शिव इत्याद्यपि उच्येत समना यत्तस्योक्त-
त्वात् तस्यापि तत्त्वान्तरतेषद्द्विंशतज्ञानीति प्रतिज्ञाहानिः नास्य शिवतत्त्व एवास्मायात् तदुक्तं प्रागेवात-
द्याशक्तिर्यसितव्यावरानने व्यापिनी समना बोधे तत्रैव तत्र विशेषार्थेदिति अनाश्रिता दीनां च शिवतत्त्वाव-
वस्थाने तस्यापि कालकलितत्वायतेत ते हि क्षयिणः यदुक्ते प्राक् शक्तिः स्वकालविषये व्यापिन्यो लीयते
पुनः व्यापिन्यो तद्विवारात्रै लीयते मायनाश्रिते परार्थको दाहतात शक्तिकालमनाश्रिते दिनरात्रिश्च त-
त्काले पुरार्थगणितेपि च सोपियातिसंयं साम्यसंज्ञे सामुनसे पदे इति तत्र ऊर्ध्वमुन्नमसो यश्च तत्र कालो-
नविद्यते न कल्पः कल्पते कश्चिन्निष्कलः कालवर्जितः यः शोकयुं ननातीतः स नित्यो व्यापको व्याप इत्याद्या-
श्रुतयो विरुद्धाः स्युः तच्चानाश्रिता दीनां शिवतत्त्वे वस्थानमस्ति अपि तत् शक्तितत्त्वे एव व्यापिन्यो प्रयो ब्रह्मविले-
देवि शक्तितत्त्वे ततः परं पंचकारणसंयुक्ता व्यापिनी ततथा परा समना उक्तना चैव प्रक्रियो रैर्युता प्रिये इति
तस्मादसदुक्तमेव व्याख्याने युक्त इत्यन्यदुपेक्ष्य शिवतत्त्वे धृतः शक्तिः परासा समना कृपा सर्वेषां कारण-
नां साकर्तृभूता व्यवस्थिता विधर्मण्यनेकानि शिवेन समर्थिता शिवतत्त्वा धृत इति व्यापिनी पदानाः

श्रितभुवनादपुर्णमित्यर्थः नचोत्रैवापूर्वतयाततशब्दस्य भुवनवाचित्वेविंशतत्वेसमाख्यातमित्यादावपितथा
प्रयोगदर्शनात्कर्तृभूतेतिक्रियाशक्तिरूपत्वात् तदधिष्ठानमेवस्फुरयति तदाशुभःशिवःकृत्यपंचयंऊरु
तेप्रभुःशिवइतियःसर्वत्रसद्विंशतत्वनयोद्योष्यते तन्वयमेतदाशुभःसत्कस्मात्सृष्ट्यादिविदयादित्याशं
क्याह समनाकरणेतस्यहेतुर्कर्तृमहेशितः करणमित्यसृष्ट्यादिक्रियायां मनुसर्वत्रक्रियायांक तारायेति
तेकर्तृहेतुत्वेभवेदिति महेशितरपितथात्वेपरतोन्मूलतयास्वातेग्रहंहेतेतिक्रिमेतदुक्तमित्याशंक्याह
अनाश्रितेव्यापारेनिमित्तेहेतुरुच्यते व्यापारइतिसृष्ट्यादिक्रियायांइहिसपवपरमेस्वरःस्वस्वातेआत्प्रथम
श्रुत्यात्मतामवमासत्रनाश्रितादिद्रव्यतयाप्रथितइत्यपेक्षणीयस्यैवाभावादस्यैवतात्पारमार्थिकेमुद्देकर्तृ
त्वे अनाश्रितादीनांततदधिष्ठानवशाद्भिन्नकार्यविषयमशुद्धमुपचरितशयेकर्तृत्वेअतश्चानाश्रितादिस्त
दिष्ट्यैवसृष्ट्याकरोतिइतितस्यसाक्षात्तदवशयोगात्तत्रनिमित्तमात्रत्वेयथाविद्ययायशइत्यादाविसुक्तनि
मित्तेहेतुरिति यदाशुभः अनाश्रितेतव्यापारेनिमित्तेहेतुरिच्यतेइति तदधिष्ठानेपिसमनैवकारणमस्येत्याह
तथाधितिष्ठतिविभुःकारणानांतपंचके अधितिष्ठतीतिस्वस्वातेग्रह्यायानुवेधेनसृष्ट्यादिकादितेयोर्ग्ये
ऊर्यादित्यर्थः एतश्चकथमित्याशंक्याह अनाश्रितोनाद्यमयमनेतत्त्ववपुःसदा सव्यापिनंप्रेरयतिस्वश
क्त्याकारणेनत कर्मरूपास्यतामायायदयःशक्तिर्ऊली नादविंहादिकेकार्यमित्यादिजगदुद्भवः त्ववपु
र्धोमात्मास्वशक्तेरितियथाशिवस्यसृष्ट्यादिसमनाकरणेतथैवामयनाश्रिताद्याःस्वाःशक्तयइतिकर्मरूपे

श्री
ते.लो.
५३

निसृष्टादिक्रियोविशेषकत्वात् मायाशक्तिरेव पारमेस्वरी तत्रादविंशत्यात्मविषयतया प्रस्फुरतीत्यभिप्रायः॥
शक्तिर्ज्ञेयलीति विशेषस्य विश्वस्य स्वतादात्म्येन गभीकारात् इत्यश्वविश्वेदेयमेवेत्याह यत्तदाशिवयर्थेतेषां
र्थिवाघेयशासने तत्सर्वं प्राकृतेशोक्तं विनाशोत्पत्तिसंयुतम् सदाशिवो ज्ञानाश्रितः प्रकृतिश्च समना तस्याप्य
वमूलप्रकृतिमात्रं एवं पुरमानतस्य योजनात् प्रमेयद्वयमभिधाय पुरमेग्रहाद्यं प्रमेयमासृज्यति तमुपक
मते अथ सकलभुवनमानं यन्मह्येति गदितं निजैर्गुरुभिः तदस्य ते समासात् बुद्धौ येनाश्रमे कामे तयेनेति
समासाभिधानेन अतएवैतन्निष्प्रयोजनमित्याशयः तदेवाह प्रेम्णोत्तरमेतः कालः कृष्णोऽहोऽहो ब्रह्मह
रीरुद्रशते सवीरं बहिर्निहतिस्तसाष्टशतभुवनास्यात् जलतेजःसीमीराणभोदे कृद्धीमूलसमके प्रत्येकम्
अष्टौषद्वये चाष्टाद्वयनात्तेन प्रतिष्ठेति कलाकायिता अत्र प्राहुः प्रोक्तानां शोके चित्रिता एकाधियतीते अन्ते
तसमस्तानां प्रोक्तानां वर्णयन्ति भुवनानां श्रीभूतिराजपुत्रः पुनः पुनः बह्वीरुद्रशते अष्टावेतः साकं शर्वे
णेतीदृशी निहतिरियं स्यात् रुद्रः कालो वीरो धरादिलसः सरस्वती गुह्ये इत्यष्टके जले रनौ वद्वति गुह्ये द्ये
मरुतिवायोः अथ रंगयादिवेचव्योमपवित्राष्टके वभुवनयुगं अभिमाने हेकारे स्रगला एकमथांतरानभो
हेकृते तन्मात्राकेंद्रकृतिपराष्टके बुद्धिकर्मदेवानां उशतमात्रसमूहे भुवनं पुनरतवर्गविनिपत्तिरिति मन
सञ्चेत्यभिमाने द्वाविंशतिरेव भुवनानां धियि देवीनां शोक्तेनो योगसंज्ञकं त्रयं तदुमा उत्पत्तिरुत्पत्त्यष्टकस
शिवहादशाकवीरभद्राः सः तदथ महादेवाष्टकमिति बुद्धौ समदशासंख्यागुणतत्वेपि किञ्चयमिति सद्रपं

वाशतपुराणि विदुः श्रुतस्योतर्वदिः साष्टशतभुवनानि ह्यतिः स्यादिति संवेद्यः यद्वातः शब्दः प्रागेव व्याख्यातः तदु-
क्तं निह्यभ्यंतरीष्टपीशतकोटिप्रविस्तरा तस्यैव भुवनानां तशतमष्टोत्तरावथीति प्रष्टाविति गुहाष्टकादी-
नियोगाष्टकांतानि सप्ताष्टकानीत्यर्थः तेनैति सप्तकस्याष्टभिर्गुणानात् तदुक्तं प्रतिष्ठाया भवेद्यामिष्यतवि-
शतितत्त्विका षट्पंचाशद्भुवनिकेति प्रवेति प्रतिष्ठायां प्रष्टाविशतिकोथाष्टकेन सहस्रसंस्तानामिति षट्-
पंचाशतोपिमिश्राः प्राथानाः शर्वेणेति भूर्लोकाधिपतिना तीरवीरभद्रस्थानेयमिति गणना साम्यं रुद्राया-
कादशागुणमिति गुहाष्टकभुवनं श्रुतरानमोहं ह्यदिति ग्रहंकारतमसोरंतर्गत्यर्थः तन्नात्रेति पंचबुद्धिकर्मदे-
वानामिति बुद्धिकर्मैश्चिदशकस्येत्यर्थः तन्नात्रसमूहे -- भवनमिति पंचार्थमेकलाभ्यमित्यर्थः नन्वेवाम-
प्युक्ते भुवनपंचकेकस्यात्पुनरेतदुच्यते इत्याशंक्योक्तं ग्रहवर्गनियतितरति एतद्वैषां मनोधिष्ठानेनैव भवेदि-
ति अत्र पुनः परेणापि रूपेणावस्थानमिति भावः कुत्रेतेन योगसंज्ञकमित्यर्थात् कोथाष्टकत्रयाधिष्ठेयं भुव-
नत्रयं यं क्तित्रयमिति रुशिषा विषयं षट्पंचाशत्पुराणीति जलतले ह्ये भुवनानि तेजः प्रभृतौ तत्र त्रये प्रत्ये-
कं द्वयमिति षट् ग्रहंकारे द्वाविशतिबुद्धौ सप्तदशागुणेषु च जीणीति तत्त्वत्रजलादौ सर्वेषु तेषु भुवनानि
प्राथम्येन योक्तानि प्रकृतौ कस्मात्तेन्याशंक्याह यद्यपि गुणसाम्यात्तानि मूले कोधिष्ठराष्टके तथापि धियितेषा-
धिष्ठमिति गणनानपुनः प्राप्तं प्रतिष्ठायां प्रष्टादितृष्टवर्गस्तारायाः सिद्धयोनिमादिगणः पुरवो गुरुशिषा-
ऋषिवर्गैश्चादिष्टग्रहाष्टकपुगोथादिविकारपरंबुद्धिगुणाष्टके ग्रहंक्रयाविषयगणः कामादिसप्तविंशक

श्री.
तेला.
५५

मागेततथागणेशविद्येशमयौ इति पाशेषु परत्रयमिथे पुरुषे विभुवनशोऽशकं नित्यतौ शोकरदशकं काले शिवद
 दशकमिति पुरहितये रागे सरुष्टुभुवने गुरुशिष्यपुत्रे च वित्तलाघुगले भुवने भुवने निशि पुट पुरत्रये वा कुरे प्र
 माण पुत्रे इति सप्तविंशति पुराविद्या पुरुषादितत्त्व सप्तकयुक्त वामेशा रूपसूक्ते पुष्टे विद्या यशक्ति तेजस्विमिति
 सुविशुद्धि शिवो मोक्ष भवो सुबुद्ध समयं सौ शिवसेनाः सप्तदश पुराणोता विद्येश सदा शिव शिव चित्त ययुक्ता
 विदुर्धे इति रोच्यः परसौ शिव मिथिकादि पुरसौ पुमो परतादो ब्रह्म बिलसूक्ष्मादियुतो र्धं कुंजलागा शक्ति र्ध्या।
 शिवो माने तानाथानाश्चित्त पुराणि ये च ततः षष्टे च परममना श्रित मय समना भुवनघोऽशीयदिवा विंद्वा क
 णं परसौ शिवे च ये ते धिकादि भुवनानि सौ पुमो ब्रह्म बिले कुंजलिनी व्यापियेव कं समना इति घोऽश भुवने तत्त्व
 युगेशोत्पत्तीता स्यात् तत्त्व च तत्त्व विंशति रिति प्रकृति तत्त्व सप्त व्याख्यातया द्वैविध्यात् पुरवर्त्तित शापि गुरु
 शिष्या विषये पंक्ति त्रयमुक्ते विषयेति विकारघोऽश को ते तर्पण व्याख्याताः प्राद्यादयः ये च गुणा देह धर्म तेन
 प्रागुक्ता अहिंसा दयः चः समुच्चये तेन रागतत्वे बीरेश भुवने भुवनमिति वा मादिशक्ति नवकस्य महादेव त्रय
 स्य च पुट पुरत्रयमिति त्रिपुटत्वमः स्यात्वा कुरे यो न्या व्याया वागीशा भुवने सप्तविंशति पुत्रेति तदुक्ते सप्तत
 त्वानि भुवन सप्तविंशति रेव चेति वामेति वा माद्यानवशक्तयः ईश ईश्वरः रूपेत्यादिसमावरणोत्ते प्रागुक्ते तेज
 स्वि प्रथाना वामौ मिति र्मानावरणमित्यर्थः शशिश्वा सप्तदश पुत्रेति तदुक्ते विद्या तत्त्वानां सदा शिवे तत्त्वानां त्रि
 तये व्याभिर्वर्णानां त्रय एव च पदैकादशकाज्ञेया पुराणि दश सप्त चेति परसौ शिवमिति यत्र परेण रूपेण सदा

शिवः शुनाश्रिते इति शर्वाश्रयत्वात् यदि वेति यत्तोते वेषोऽश्रयभवनमिति तदुक्तं यदमेकं मंत्रपको वर्णः षोडशकी
 तिताः भुवनानि सस्रस्त्राणि शोभन्तीति विभावये एवं स्वर्गस्वर्गद्वयक्रियायो विभागा मभिया यशास्त्रांतरप्रक्रमेण
 षाह श्रीमन्मते गशास्त्रे त्रमेये पुरपुरगः अयमिति वक्ष्यमाणः तदाह कालाग्निर्नरकाः स्वाधियुतं मयत्त
 याशतं कृष्णोऽः समपाताले समलोके महेष्टराः इत्येवमथेतदाशेषात् रुद्रा इति स्थिताः स्थानानां दिशातीभू
 मिः समपंचाशतायुता पंचाशतस्य मध्याद्वा त्रिंशद्भुतचतष्टये तन्मात्रेषु च पंचसुर्विषे देवास्ततोष्टकं पंचमं सै
 द्रियगर्वं बुद्धौ देवाष्टकं गुणे योगाष्टकं क्रोधसंतं मूले काले सैन्यते पतङ्गाद्याश्चां गुष्टमात्राद्या रागतत्तगाः
 द्वादशैकशिवाद्याः सुर्विद्यायां कलने दश वामाद्यास्त्रिंशती मेये प्रियर्वण्यधिरस्य युक् स्वाधिरिति चत्वारिंश
 त् महेष्टरो रुद्रः पंचष्टकमिति स्या एवात्र पतङ्गाद्याश्चैष्टौ प्रंगुष्टमात्राद्याश्चैष्टौ कलने कलायां प्रियर्वणीति
 त्रिभिर्भूतभावतत्त्वात्त्रैः पर्वभिर्युक्ते कलादिति पयंते पत्यादिपदार्थापेक्षया तृतीयस्मिन्पदार्थे इत्यर्थः यदुक्तं
 तत्रैव भूतभावतत्त्वात्त्राया मायातः त्रितः सदा सपादार्थस्त्रिपर्वये तृतीयः शिवशासने इति अथिरस्य युगिति
 रसनीयारस्यारसाः षट्तेन चतः षष्टिरित्यर्थः भुवनेष्टराश्चात्र विचित्रा इत्याह शैवाः केचिदिहानां ताः शैवेका
 इति संग्रहाः येषां च शिवादिदीक्षितत्वादेव मभियानं यदाहुः कालाग्निर्नरकानां तत्र चत्वारिंशस्ततेततः कृ
 ष्णोऽः समपातालैः समभिर्लोकसमकं रुद्रश्चेत्येवमथेतततो रुद्रशतं बहिः स्थानानां देशते सैवं समपंच
 शातायुते पंचाष्टकानां द्वात्रिंशत्ततो भूतचतष्टये तन्मात्रेषु तथा पंचविषे देवास्ततोष्टकं पंचाष्टकानां षष्टेय

श्री.
ते.लो.
५५

केंदियेगर्धपवते स्थितेबुद्धौततोदेवाग्रष्टावष्टौचयोगिनः गुणेष्वष्टौतथावर्तेकोथायाः परतस्ततः कालेनियति
संयुक्तेपतद्रुक्कमाकास्ततः अष्टाष्टास्तरागोष्टौद्वादशैकशिवादयः विद्यायांतकलातस्तेवामाद्याः परतोद
शा एवंविपर्वणिप्रोक्तंभुवनानांशतत्रये चतःषष्ट्यधिकंतेषुविचित्राभुवनेष्टराः शैवाः केचित्तथानंताः श्रे-
कंदाः केचिदेवतइति अत्रचसाक्षादागमेसं वादितेश्चविस्तरः स्यात् इति तद्वृत्तिरुक्तंसेवादिनं नन्वेवंभ
वनविभागप्रदर्शनेन कोर्धइत्याशंकाह यत्रयदापरभोगान्भुजतेतत्रयोजनंकार्यं शेषाथनमयतदानौ
शेषंतेतर्गतंकार्यं इत्यागमेप्रथयितं दर्शितमेतद्विकल्पितंतेन यत्तुक्तं योयत्राभिलषेद्भोगान्स्ततत्रैवनि-
योजितः सिद्धिभास्त्रसामर्थ्यादिति अथेतिपक्षांतरेनज्ञानइतिभोगेष्टात्यागइत्यर्थः अंतर्गतमिति प्रथा-
नमुद्धैवतसूत्रदर्शितमिति अन्यथाहिकथमेवंपरितानंभवेदितिभावः तेनेतितेनतेनगुरुणेत्यर्थः नन्वत्र
किमिति यंतएवविकल्पाः संभवेतिनवेत्याशंकाह अन्येपिबहवोविकल्पाः स्वधियाचार्यैः समभ्यूह्याः ननुय
द्येवंमनेकेविकल्पाः स्वधियाचार्यैः समभ्यूह संभवेति तदिह पुनः किं ग्राह्यमित्याशंकाह श्रीपूर्वशासनेपुन
रष्टादशमधिकंशतं कथितं तदिहप्रथानमधिकंसेत्तेपेणेच्यते शोथं शतमितिभुवनानां तत्तुक्तं तत्र एवं
तसर्वतस्तेषुशतमष्टादशोत्तरम् भुवनानांपरितेयंसेत्तेपात्रतविस्तरादिति प्रथानमितितदधिकारेणेवा
स्यंथस्यप्रहृतेः तदेवाह कालातिनः कृष्णोदेनरकेशोहादकोथभूतलयः ब्रह्मा मुनिलोके शोरुद्राः पंचांत
गलस्याः ग्रथेनंताः प्राच्याः कपालोवस्मंतनि --- बलात्वाः लघुनिधिपतिविद्याधिपशंभ्रधाः तंसवीरभद्र

पतिः पकादशभिर्वापि ब्रह्मांडं पंचभिरुच्यते तैः इति चोऽशपुरमेतन्निवृत्तिकलयेह कलनीये कुंडलीशभा
भृती देवावाजीवपुष्करनिमेषौ प्राभासपुरीशावितिसलिले प्रत्यात्मके सपरिवारे भैरवकेदारमहाकालाम्
थाप्रजल्पात्वाः श्रीशैलहरिश्चंद्राविति गुह्याष्टके महसिभी मेंद्रोदाहासविमलकनखलनाखलज्जरुष्य
तिगयात्वाः इति गुह्याष्टकमेतन्मरुतिवसतन्मात्रके साक्षे च स्यात्सुवर्णाख्यौ किल भद्रो गोकर्णमहाल
यकः अविमुक्त रुद्रकोटी वस्त्रापदः इत्यदः पवित्रं तेषु लस्यलेश शंक्रप्रतिकालजराश्च मंडलभृत् माको
दां उदितयस्त्रगलांशश्चष्टके हंकारे मुनीति सप्तपदामी शान्तविशेषणौ घातदेतः कारः प्रकाशितः प्रा
च्याश्चरभ्यं तं इत्येतकारित्वा यमः लघ्विति शीघ्रकारित्वा स्त्रीचः यडक्त्वं आदौ कालानि भुवनं शेषाद्यित्वा
प्रयत्नत इत्यपक्रम्य कामिदे सर्वे ब्रह्मांडार्थवस्थिते तद्गहिः शान्त रुद्राणां भुवनानि पृथक् पृथक् दशमं शेषाय
येत्यच्चादेकं तत्रायकात्मके अतः तः प्रथमस्तेषां कपालेशस्तथापरः अग्निरुद्रो यमश्चैव तैस्तैर्बलपव
च शीघ्रो निधीश्वरश्चेति सर्वविधायिपोपरः शंभुश्च वीरभद्रश्च विधुमज्ज्वलनप्रभः एभिर्दशैकसंख्यातैः
मुदैः मुहं शान्तं मते इति प्रत्यात्मकमिति नामोत्तरेण गुह्याष्टकमेवात्रोक्तं सतन्मात्रके साक्षे चेति तस्य वि
शेषणं एतदेतं ह्यनेनैवाष्टकेन व्याप्तमिति वक्तव्यं चिन्तते अन्येषां पुनः कार्यस्य कारणं तत्रावस्थानौ वि
त्यादि यदहंकारेण व्याप्तमिति तदाह अन्ये हंकारांतस्तन्मात्राणीदियाणि चाप्याहुः थियो यो न्यष्टकसु
क्तं प्रकृतौ योगाष्टकं किलाकृतप्रभृतिरिति सप्ताष्टकभुवनप्रतिष्ठितैः सलिलहिमूलांता न विवामो भीमो

श्री.
ते.लो.
५६

56

गोभवेशवीराः प्रचंडगौरीशो भुजमानेनैकशिवो विद्यायां क्रोथवैतुगमस्यात् संवर्तो ज्योतिरघे कलानियमां च
मुरपंचांतौ वीरशिवे च श्रीकंदसेनैतत्रयं च काले स्यात् समहाते जायामो भवेद्भवावेकपिंगलेशानौ भवनेशप
रः सरकावेगष्टमे निशि स्थिता सष्टौ श्रष्टाविंशति भवना विद्या पुरुषा त्रिंशो तस्ये ह्याला हल रुद्र कुंदे विकाचो
रिकाः सवासाः स्यः विद्यायां विद्येशास्त्वष्टा वीश सदा शिवे पंचवामा ज्येष्ठारौ दीशक्तिः सकला च शोते ये श्रष्टा दश
भुवना स्यात् श्रवचकेषां चित्तकंदेनान्येषां पर्यायेणान्येषां च पदैके देशेनाभिधानमिति स्वयमेवाभ्युपगम्य एत
स्वप्रागेवसेवादि तं नरीत्यर्था देतर्भा वितरागतत्वे तेन पुंस्तत्त्वेषामादयः षड्रारो प्रचंडादयः पंच तदुक्तं ततोप्य
र्या गुलव्याप्या पुरषेकमवक्रमान् चतुर्ध्वजद्वयेत्यस्मिन्नेकमेकत्र चिंतयेत् इति सानेतेत्यनेन सहित एकशिव
इत्यर्थः निशीतियो मायायां ईश इति ईश्वरत्वे एवं निवृत्तौ षोडशप्रतिष्ठायां षड्र पंचाशद्विद्यायामष्टाविंशतिः
शोतायामष्टादशेति भुवनानामष्टोत्तरं शोते ननु शोत्पतीतायामप्यन्यत्र भुवनविभाग उक्तः तत्पुनरिह कस्मा
न्नेत्याशंक्याह शोत्पतीता भुवनैव ननु त्रदेशादिकलनाका विद्भवेदिति भावः एतस्मादर्थ्याः प्रथमार्थेना
पसंहरति इति देशाध्वविभागः कथितः श्रीशंभुना समाधिष्टः श्रीशंभुनेति परमेश्वरेण गुरुणेति शिवं जंबु
द्वीपेन तथा भारतवर्षे श्रीमति तत्रादितस्थितिर्विदये जगद्व्यनामा कश्चिद्विद्वति मिमामष्टमाक्रिके स्यष्टौ
इति श्रीतेजालोकविवेके देशाध्वप्रकाशनेनामाष्टिकममाक्रिकम् ॥ ८ ॥ जेतत्समावभासनविभाग
विभवो भुजगमाभरणः भक्तजनजयावहतां वहति जयावहो वहति इदानीं द्वितीयेनार्थेन तत्प्रविभाषकः

ययित्तेप्रतिजानीते अथतत्रविभागोविस्तरतः कथ्यतेकमप्राप्तः विस्तरत इति परपरिकल्पितसमाशेषापसारण
पुरःसरंयथातत्रैववस्थापनात् कमप्राप्त इतिभुवननिर्गुणानंतरंतदनुयायिनोतत्तानोनिर्गुणस्यप्राप्ताव
सरत्वात् ननुतत्रमेवनामकिमुच्यतेयस्यप्रविभागोभियातयोभवेदित्याशंक्याह याचुक्तानिपुराणपुननिवि
विथेर्भवेद्यदेष्टव्यंतेनूपेभातिपरंप्रकाशनिविदेवः स एकः शिवः इदेहिनामपामेसरेदर्शनेतत्रैमित्युच्यते
यदेकमेवत्रूपमव्यभिचारेणानेकत्रभुवनादौअनुगामिस्यात् तत्रपृथिव्यायनेकप्रकारेष्टतस्यपृथिव्या
देर्भावस्तत्रैतथाव्यपदेशनिमित्तमित्युक्तं तत्रसमनेतराङ्गिकोक्तेषुनानाप्रकारेषुभुवनेषुयदेतत्प्रकाशैक
चनेपरंप्रकाशमानतान्यथाचुपपत्त्यानुयायिभासते सतिखिलविश्वकोटीकारेणघोतमानोतयवैकः शि
वस्तदास्याष्टद्विंशतत्त्वमिथः तस्यैवस्यंस्फारोयदिदेविश्वेसामावभासते यदाहुः पंचद्विंशतत्त्वाशिवनाथा
स्यैवशक्तिरुक्तेयमिति अतएवचतनोतिसर्वमितितत्परंप्रपंतस्यभावस्तत्त्वमिति ननुयथेनंप्रकाशैकपरमा
र्थमेवेदेविश्वंतत्त्वस्यपृथक्सत्त्वैवनास्तीतिकानामपृथिव्यादिपरिभाषापिस्थादित्याशंक्याह तत्त्वातंत्र्यसाम
नःशिवयदाहेदेविभातेपरंप्रपंतबहुयाचुगामितदिदंतत्त्वैविभोःप्राप्तने पुनरपितस्यशिवस्यैवस्वातंत्र्यव
शेनशिवपदादेवेविथात्तद्विंशादेवतत्त्वात्परमत्वर्येपृथिव्यादिपर्यंतंभेदेनसमलसितेयद्रूपेपृथिवीतत्त्वा
विरनेकैः प्रकारैरनुगामिभातितदिदंपृथिव्यादितत्त्वमुच्यतेइतिवाक्यार्थः एतदेवोपपादयति तथाहिकालस
दनाद्दीरभद्रपरोत्तमं धृतिकादिनगरिमायवभासाद्गुणात्मता एवंवापिचवनायतथाहीतिनिदर्शने धृत्पाद

श्री.
तै.लो.
५०

57

योदिष्टीगणास्तवभिन्नरूपत्वाच्च एष्ट्यातदुद्दरणेनैवप्रदणं सिद्धेदित्युक्तं धृत्वादावभासाद्वरात्मतेमितेन सास्त्रादि
योगाद्यथावेरमृशदौ गोत्रमनुगामितया धृत्वादियोगात्कालाग्निभुवनादावपि एष्टिवीक्षमिति एतदेवायत्रा
णदिशति एवंजलादितत्त्वेषवाचंयावत्सदाशिवे तेनयथाधृत्वादियोगात्सर्वज्ञान्वितेष्टीत्वेतथासोसिद्धिकद्व
त्तमासरत्वादियोगाजलादित्वेति नन्वेवंप्रत्येकत्रपिज्ञादौ तथात्वात्तुगमादेहभुवनादौ प्रपित्तत्वांतरूपत्वेत्या
दित्याशंकाह स्वस्मिन्कार्येयथैर्मेवेष्ट्यापिस्वसहगुणे आस्तेसामान्यकलेनतननाद्यास्तुभावतः तत्तत्त्वैकम
शः एष्टीप्रथानेपुंशिवादयः देहांतोभुवनानोचनप्रसंगस्ततोभवेत् वापीतिविकल्पघातकभिन्नक्रमेदष्ट्यो
स्वसहगुणेपिवेतियोज्यं एवंस्वस्मिन्चरदशरावादौ कार्येयर्माणां सत्तादीनां गुणानां मन्योन्माभिभवहृत्वादि
नानैकादौ चोस्वसहगुणे संकुचिते प्रमातृवर्गे प्रकाशौकपरमार्थे वा विस्मयत् एष्टीत्वादिकं रूपमनुगामित
यास्तेतत्तनोतिस्वकार्या दिव्याप्नोतीति कृत्वाक्रमशोयथासौख्येन एष्टीप्रथानेपुंशिवादयश्चतत्त्वमित्युच्यते
ततश्चदेहभुवनादौ नैवंप्रसंगः तद्विस्वकार्येचेष्टादौ तत्तद्देहादि त्वमनुगामित्वामित्यात् आदिशब्दः
प्रकारेतेनाहंकारादीनां तत्त्वांतराणामपीदियाद्यात्मनिस्वकार्यादावनुगामित्वमस्तीत्याद्यवसेयं एतदर्थग
भीकारेणैवान्तरासदाप्रलयस्थायसर्वप्राणपुण्यभोगत्वात् तत्त्वमित्युच्यते तद्वैतशरीरद्यदायतइत्याद्युक्तं नन्वे
वमभिधाने किंप्रमाणमित्यशंकाह श्रीमत्तत्तंगशाखादौ तदुक्तं परमेशित्वा एतश्चतत्रविद्यापादादावनेकप्र
कारमुक्तमिति कियल्लिख्यते इति ग्रंथविस्तरभयात्पत्तामात्रमेव कृतं तथाचतत्र तत्त्वैवदस्तत्रूपस्यास्त्वय

मेषकटाक्षकम् तत्तदेवस्तपदेवार्जुनस्तुतमात्रावदर्शनात् यदद्युतं स्वकाहुतात्रवेवात्मवशं जगत् ततमनेवान
स्यात्तत्रज्ञेयं तत्र संज्ञाविदि तथा पार्थिवाणामसमूहस्य विप्रकीर्णस्य सर्वतः किं स्वयं स्वकं तत्र पृथिव्यास्तत्र संज्ञ
कमित्याहोपपूर्वकं मृत्तमस्ति मृदस्तत्र येनासाद्युपदिश्यते तत्तन्मोष एषु संवेभ्यो विशिष्टमविद्यान्येत्यादि
बहूक्तं तदेवमवस्थिते कार्यकारणभावात्मा तत्रानां प्रविभागो वक्तव्य इत्याह तत्रैषादृश्यते दृष्टः सिद्धयोगीश्वरे
मते कार्यकारणभावोयः शिवेच्छापरिकल्पितः सिद्धयोगीश्वरीतं त्रंशतकोटिप्रविस्तरं यत्तया कथितं पूर्वमेव
त्रयविसर्पितं मालिनीविजयीतं त्रैकोटिवितयलक्षितं योगमार्गस्त्वया प्रोक्तसर्वस्तीर्णो महेश्वरः भूयस्तस्या
पसंहारः प्रोक्तोद्वादशभिस्ततः सहस्रैः सोऽपि विस्तीर्णो रदृश्यते नाल्पबुद्धिभिः अतस्तदुपसंहृत्य समासादत्प
दीहितं सर्वसिद्धिकरं बुद्धिप्रसादात्परमेश्वर एवमुक्तस्ततो देव्या प्रहस्योवाच विश्वराट् शुण्डदेवि प्रवक्ष्यामि सि
द्धयोगीश्वरे मते यन्न कस्यचिदाख्यातं मालिनीविजयोन्नरमिति वक्ष्यामि च कार्यकारणभावेयेतन्नेष्ट्यं वाच
स्थिते श्रीपूर्वशास्त्रे कथितं कश्मः कारणकल्पनामिति कार्यकारणभाव इत्यनेनानुजोऽदिष्टस्य तदाख्यस्यापि
प्रमेयस्यासूत्राण्युक्तं नन्विह मृद्वदादावस्तीक्ष्णायामनुप्रवेशः किं तस्यार्कं भरी बीजां कुरादौ तत्रे ततस्यैवाव
प्रवेशो नास्तीति कावार्ता तद्दुर्मभूताया इच्छाया इति किमेतदुक्तं कार्यकारणभावः शिवेच्छापरिकल्पित इतीत्या
शंकाह वस्तुतः सर्वभावानो कर्तेशानः परः शिवः इह खलु जट्टस्य कारणाभिमतस्य बीजादेरियान्महिम्नायद
सदा कार्याभिमतमेकं रेपरिदृश्यमानसत्ताकं कुर्यात् न हं कुरोजायते इत्येतद्दीजस्य किंचित्तस्य ततो न्यत्वात् तत्

श्री.
ते.लो.

५८

58

यान्तेवाचरोदेख्येवंभावायनेः नाप्यंकरस्यनवानीतस्यासत्तात् यदिचासदेवांकरादिनर्हितस्यासद्रूपनैवपरमार्थर
तिकथंस्वरूपविरुद्धं सत्त्वमभ्युपेयात् अथोच्यते नासन्नामकिंचिद्वस्तु यस्य सत्त्वेनविरोधः स्यात्तज्ज्ञेयमयवस्तु
यिष्टाज्ञात् एतद्विद्यवहारमात्रेयदत्तः सत्ताकार्यत्वमिति वस्तुतोहिबीजे सत्त्वं करञ्चेदस्ति तदसौ सर्वदैवसत्त्वा
त्रोच्येत कदाचिदित्युक्तं स्यात् अतश्च सर्वदास्य सत्त्वेन कदाचिदन्यथात्वेनयोमाः अन्यथात्वेहि किंचिद्रूपतस्य
तेकस्तेनयो गार्थः तथात्वेवाकिं नामास्यस्वरूपमधिकं स्यात् यदृशादसद्यवहारपात्रत्वमप्युदियात् नचबीजा
पेक्षसत्तास्वभावोकरइतिवाच्यं सर्वभावानां स्वस्वरूपमात्रपरिनिष्ठा नादन्यस्यान्यस्यपेक्षस्वभावत्वानुपपत्तेः
यद्यपिचासन्नामनकिंचिद्वस्तु तथाप्येतच्छाविशालावदसत्कल्पनाविषयस्योक्तः करणभुविपतितस्यपरिष्क
रतः स्वभावस्य संभवाद्वास्तुविषयतापेक्षेन सत्त्वभावेन सहविरुद्धात् एवेति युक्तमुक्तं प्रसतः सत्त्वेविरुद्धमि
ति अथ सदेवतस्य किमुपायाचनीयेयद्बीजादेः प्रार्थयेत् अथाभिव्यक्तिनियति तत्त्वादीति चेन्न तत्रापि सदस
द्रूपतायायो जयित्वाकात्वात् नचतदभयात्सकसत्त्वभयात्सकमनिर्वाच्यं वायुप्यतेविरुद्धत्वादेवं स्वभावस्या
तत्सर्वदालोकप्रसिद्धः कार्यकारणभावो नुपपद्यते इति सर्वएव व्यवहारः ससत्त्वीदेत्तेन कार्यकारणभावस
मावाबलात्कर्तृकर्मभावएवाश्रयणीयो यत्कार्यमाभासनक्रियाविषयत्वात्तमेव कार्यते तत्तदेकराद्यवभा
स्यते तेन कर्ता तत्समर्थाचरणेनेतिकरणमपि कर्तयेव विश्रुते तस्माच्छ्रुययवपरमेश्वरः स्वस्वावशादियदि
समवभासयति किंचित् न नियतिदशायां प्रयांतरव्यवधानेन बीजादेकुरोमृदोचदइत्येवमायात्मिका लोकस्य

तीति नत्वेवेसोपिकिसदसद्वाविषमवभासयेदित्युक्तयवदोषः नेहावत्त्वेतरत्तग्राह्यत्वात्तमेदाविधार्यः परि
स्थिते तत्तादिसर्वस्यप्रमातृमनोरोचरत्वात्तपपत्रेपिपूर्वस्वसंविदेकात्म्येनपरिस्फुरतोर्थस्योत्तरत्तमेतः कर
णैकवेद्यतयासुखादेरिवग्राह्यत्तमपिश्रुतवह्निस्फुरणद्वयवेद्यतयाचुटादेरिव वाह्यत्तमपीतिसंविदात्मन्यव
स्थितस्यवार्थस्यवह्निवभासनमन्यववज्जशः तदुक्तं स्वामिनश्चात्मसंस्थस्यभावजातस्यभासने शुल्लेवन
विनातस्मादिच्छामर्शः प्रवर्ततइति तदवमेवकार्यकारणभावोयदेतकः परिस्फुरतएवार्थस्योत्तरवह्निस्फुर
णोभयवेद्यतभास्यतेइति यदुक्तं यदसन्नदमयुक्तानामतामत्वभावता सतोपिनपुनः सन्नालाभेनार्थोयतो
द्यते कार्यकारणतालोकेसोत्तरवपरिवर्तिनः उभयेदियवेद्यततस्यकस्यापिशक्तिरिति तच्चोत्तरवस्थितस्या
र्थस्यवह्निवभासनेनामापूर्वकिंचिदपितमेवातिमात्रमिति नकिंचिदोषः ततश्चयुक्तमुक्तेस्वातेप्रभाक
रः शिवः सर्वभावानोवस्तुतः कर्तेति तत्तत्स्वेवबीजोक्तोदोमृद्वदोत्तनायेदुत्तः तत्रहिरण्यतएवकंभ
कारः कर्तेतिकिमदृष्टेनकर्त्रेणपरिकल्पितेनेत्याशंक्याह प्रस्वतेउस्यकर्तृत्वेनहिजात्रूपपद्यते कंभकारोहितः
स्वेच्छामात्रेणचुदेज्जनयेदपितमृदायपेक्षनवावेतनामृदादयः तदिच्छामनुरोधेरन् एवंहिचुपटसंपदिने
क्षामनुरोधेरन् ततश्चास्यमृदादिसंस्काराथानमात्रएवोपयोगः तथात्वेहितस्येयनृदादिभ्योधिकेयशुकी
र्षितं चुदादितदिदानीवेतसिपरिस्फुरेत् नवतावतैवचुटादेः कार्यस्यवह्निवभासः ततश्चपरपवशिवः स्व
क्षयानियतिदशायांकंभकारस्यमृदादेश्चपरस्परपेक्षयाकार्यस्यजनयेत् यस्तत्तस्यसत्यपिमृत्तिंउदोम

श्री.
ते. ला
५६

59

येदेकतमित्यभिमानः सोपितनादिस्त्रैवेतश्च सर्वपरस्मादेव भविष्यतीति नेहायस्ते तस्माद्युक्तमुक्तमस्वते त्रस्य कर्तृत्वेन क
दाविदप्युपपन्नमिति सहिर्जंभकारादिजडेशरीरादौ गृहीताभिमान इति कथं स्वदृश्यविरुद्धं स्वातंत्र्यमभ्युपगच्छेत् त
द्विचिदेकगामीति व्यापकविरुद्धोपलब्धि अत आह स्वतंत्रतावचिन्तात्रवपुषः परमेशितः चोत्तर्ये ननु लोके शास्त्रे
च जडस्यापि स्वतंत्रात्मककर्तृत्वमभ्युपेयते तथा च काष्ठानि ज्वलन्ति पथाने च जगन्मातमिति तत्किमेतदुक्तं जडस्या
तंत्रेणोपपन्नमितीत्याशङ्क्याह स्वतंत्रं च जडं चेति तदन्योन्यविरुद्धते स्वातंत्र्ये हि स्वप्रकाशात् मुच्यते जासंच परप्रका
शात् मुच्यते न चानयोस्तादात्म्ये संसर्गावाभवेदित्युक्तं तदन्योन्यविरुद्धते इति अत एव तज्जडं वस्तु संविनिष्ठत्वात्
ह्यवस्थया स्वात्मसिद्धावपि परं स्वप्रकाशात्मकं प्रमातारमपेक्षते इति स्वातंत्र्यं कथं जडस्य स्वदृश्यसन्निधेः स्यात् तदा
ह जासंप्रमातृत्वं तत्र त्वं स्वात्मसिद्धिमपि प्रति यत्तु लोके शास्त्रे वा जडस्याकर्तृत्वे तत्त्वतः त्राधिष्ठानादिनावोपवर्तितत्वा
यं ननु माभूत्कर्तृत्वं कारणत्वं मेव भविष्यति यत्तु ऐतज्जडयो रपि संगतिमियादिना शङ्क्याह न कर्तृत्वाद्देते वा
न्यकारणत्वं हिलभ्यते स्यादेवेत्यर्थं स्वबाह्यताभासनादन्यकार्यत्वं भवेत् यावतास्तेतराभासनादन्यकार्यत्वं
भवेत् मानसार्थस्य तथा इत्यापरित्यागेनैवा बहिराभासनेनासकार्यत्वं ततश्च यदपेक्षयैवांतरवस्थितोर्थस्तदा
पेक्षयैवांतरवस्थिते बहिर्भवेत् प्रमातृत्वं वा तः स्थितोयमिति तत एव च बहिर्भावात्तान्यत इति स एव च दोषो का
र्यकारणं तज्जडं मृदादितदपेक्षया स्वबहिराभासाभावात् प्रमातृत्वं न कर्तृत्वादन्यकारणत्वमिति युक्तमु
क्तं कर्तृत्वमात्रसत्तंत्रं जडस्य कारणत्वं तयुज्यते इति तन्नेवं विधौ भावस्वभाव एव यदस्मिन्नातीदं भवति इति कथं

स्यात् न च भूताकाराभावनमन्तरेणान्यत्किंचित्कार्यकारणभावः यद्गर्भालंकारः भावयवपरस्परकार्यताभावश्चि।
स्वभावो जनको र्थानामभूताकारभावकश्चित् न च स्वभावसत्त्वभावा नामान्यत्किंचिदपेक्षणीयमिति किम
उच्यते ननु प्रवेशेनेत्याशङ्क्याह तस्मिन्सतिहितद्वावश्चित्पेक्षैकजीवितं निरपेक्षेषुमावेष्टुस्वात्तानिष्टतया कथं
बोद्धव्यं न हि नैकस्यैव भावस्य कार्यकारणभावो नापि द्वयोर्योगपद्येन च दत्तं न च क्रमिकत्वेप्यन्यत्पेक्षणीयं
तादृशानवत् न च नियमक्रिमिकत्वेपि पूर्वभाविकार्यपश्चाद्भाविकारणं अपि नियतपूर्वभावेकारणं नियत
परभावेकार्यमित्युक्तं तस्मिन्कारणभिमते बीजादावेव सत्कार्या भिमत्तस्योक्तुरादेरेवाभूजपूर्वतया वश्यं भाव
श्चि नियमश्चात्रयस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तम्यात्तिमो यदप्यस्मिन्सत्यं भवत्तस्मिन्नेव सति भवतीति स्या
देतदेवेज्जज्ञानं यदि नियमो न भवेत्तत्तिष्ठेद्युमोपिन स्यात् किं न नैयत्पेक्षेनेति नियमो ह्यपेक्षणीयः जीविते सा
वज्ज्ञानं न संभवति ते हि स्वात्ममात्रपरिनिष्ठत्वादयोऽन्यवार्तानभिज्ञा इति कस्मिन्सति किं स्यात् न त्वग्निधुमावे
व तथा परिदृश्यमाना वयोऽन्यात्मतामनासादयेतावप्यन्यथा भवेत्तौ नियता विसृज्यते न तन्नियमो नामापरः क
श्चित्पदार्थो यो न यो रत्योऽन्यापेक्षां प्रसजयेत् तदनेन यमेव नियमो यत्तस्य पश्चाद्भावस्य स्यात्तस्य यमेव यत्ततः पूर्व
नानग्निरित्यनयोः स्वात्ममात्रपर्यवसितं अनत्यस्पर्शतया विशिष्टं रूपमेव कारता कार्यता चेति न कश्चिदपेक्षा
र्थः अत्रोच्यते एवं हि दर्शनमात्रमेव प्रमाणीकृतं स्याद्यत्पुरुषेणार्गने अपश्चाद्भूतमप्यवप्रतीयते नाभूतस्य अपि पू
र्वमग्निरेव नानग्निरिति न च हृषणानपेक्षा दर्शनमात्रादेवार्थतया त्वत्पदवस्थाप्येत्यनयोः सत्त्वसत्त्वित्वः कश्चि

श्री.
ते. ला.
६०

दिशेषोभ्युपगमनीयोयोगिभूमौतयानियमयेत् अन्यथासन्नेः पञ्चाङ्गमपवनापरः सनाग्नेः स्वभूयातिशयो नापियोध
मात्पूर्वमग्निरेवनापरः सधूमस्तेतिकथमेवंभावोभवेत् नहिपरः परस्वस्वपमितिशाययतिनचबहुशोपिदेव
योगासुरुषेणचदादन्तरेपदौहृष्टइतितयोः परस्परयोः निरपेक्षयोःपिकार्यकारणोभवेद्यद्विदासकृत्तिकास
नियमेनरोहिण्युदयइतिप्रथमकृत्तिकाभ्योरोहिणीनामभूतपूर्वतयानोदयः पूर्वदिनेषुतथाहृष्टतादितिचेन्नैतः
द्विष्टमेपिसमानंयत्तस्यापिपूर्वदिनेषुवृत्तिनैरेतरेणोदयोहृष्टइति ननुपूर्वस्यसामर्थ्यात्परस्यभावः कार्यकार
णभावः सचकृत्तिकारोहिण्युदययोः संभवति अवावबहुं हिनत्तत्रवक्रंयुगपदेवनिर्गम्यप्रवहदवस्थितंकिंतच्च
टीयंत्रवत्क्रमेणपरिवर्तमानेदृश्यतेयेनायमनयोः पूर्वापरत्वेनावसायो नतस्वभूयसन्निविष्टः कश्चिदिशेषः
नान्विदेहिनामभवेद्भूहे पूर्वसामर्थ्यगीयतेयत्तदभावादधृत्तोपिपरस्तस्मिन्कतिभवनदृश्यते यद्वर्मांलेकारः
तत्रसामर्थ्यं हितस्यजनकत्वे तच्चयदितस्मिन्कतिनभवतिकथं नामतत्सामर्थ्यमयभवतिकथमसामर्थ्यस्या
दितित्रैकाल्यपरीक्षापिप्रथमप्रागसम्भावः कारणोमतिदृश्यतेइतितच्चापिसमातेयत्कृत्तिकोदयात्पूर्वमभ
वन्नपिरोहिण्युदयस्तस्मिन्कतिभवनदृश्यतेइतितत्सर्वथासमानेपिविधौकृत्तिकारोहिण्युदययोः कार्यकार
णभावोनास्तिधुमाग्न्योश्चास्तीतिनिर्निवृत्तनः कथमसौविभागः अज्ञातमः स्यात् तस्मात्कार्यकारणयोः स्रू
पसन्निविष्टेकिंचिज्जायतेमभ्युपगमनीयेयस्यान्वयमतिरेकोऽस्यातो ज्ञापकेनहिसर्वत्रवस्तुनिसंभवेदेवभूय
ज्ञापतेनाप्यथातथात्वेवाभूतिः स्यादिति न वस्तुज्ञापितेभवेत् नचतदपेक्षासं हायान्यत्किंचिद्भवितम्

हंति सावदिविधान्योन्यानुषंगितात्मिकाभिप्रायात्मिकावानवोभयापिसाकार्यकारणतयासंमतानां जगतां सं
भवति अन्योन्यानुषंगितादिद्वयोरर्थयोः परस्पररूपत्वाद्वैकौल्ये विवसन्नायामेकात्म्ये एकतरापाये पुनः पु
नः परस्य सत्तैव न स्यात्तदभावे वा द्युमरतिप्रत्यक्षविरोधः स्यात् द्वितीयावानुसंधानरूपाय धामोक्तरत्ने प्रति भो
क्तास्य प्रति साक्षे योपि अत्रानुषंगितयान प्रतीयते किंतु तदस्य संविद्यमिमुखीभावमेतियेनायं तदभिलाषा।
यात्मनानुसंधानेन तत्र प्रवर्तते न चैव कार्यकारणयोः संभवति तयोर्जन्तत्परं परस्य स्वरूपमनुसंधातुं सामर्थ्या
त् तत्सर्वथा जगतां किंचिज्जातेयं विना कार्यकारणभावो नोपपन्न इत्येव स्थिते न नूक्तमेवात्र ज्ञातेयं यत्कारण
स्य पूर्वत्वं कार्यस्य च परत्वमिति पूर्वसत्ताप्रयोजकीकारेण हि परस्या पूर्वतया सत्ताविर्भावः अतएव न भविष्य
द्वर्तमानयोस्तदा विर्भावेन सामर्थ्यजावन्तरेणापि तस्य भावात् पूर्वस्य हि प्रभोवसत्ता तदा विर्भावेन सामर्थ्येन।
भविष्यतस्तदानीं तस्या किंचिद्रूपत्वात् वर्तमानश्च समानकाल उच्यते समानकालत्वे च लब्धसत्ता कयोर्भव
ति न च तदानयोः किंचिद्वर्तमानस्य वशिष्यते यदेकस्यान्येन क्रियेते तियौ वा पर्यमात्रमेव कार्यकारणयोर्ज्ञाते
यमित्याह मपूर्वमथ पश्चात्स इति चेत् पूर्वपश्चिमौ स्वभावेन तिरिक्तौ चेत्समस्तवशिष्यते न च नयो पूर्वत्वेप
रत्वे च किं स्वभावादतिरिक्तमनतिरिक्तं वा तत्र नायः पक्षः न हि भवद्भूते पूर्वत्वायपि किंचिद्वस्तु सदस्ति यत्तद
तिरेकेण सत्तामियात् व्यवहारमात्रसिद्धत्वे वा तस्य कार्यकारणभावोपेव स्यादिति स्वसिद्धांतभंगः कार्यका
रणभावस्य वस्तुस्वभावेनाभ्युपगमात् यद्दर्मीलेकारः तदेव संयं वस्तु स्वभावपव कार्यकारणभावो न तत्र च

श्री.
ने.लो.

६६

61

हारमात्रसिद्धिर्न अनतिरेकयत्ने च कार्यकारणत्वेन संभवे भावद्वयमेवावशिष्यते न तयोर्जाते ये किंचिदुक्तं स्यात्
त न च भवदर्शने धूमाग्नौ धूमाग्निरूपतां विहायान्यः कश्चित् कार्यकारणभावात्मा विशेषः अतएव वात्राभ्युच्चय
बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमुक्तं यत्र केवलं मयमग्निर्धूमो वा यावत्कारणपि कार्यमपीति नन्वेवं वदद्भिर्भवद्भिर्नक्षरमेव
धूमाग्निरूपतया अन्यत्वात् कारणत्वं कार्यत्वं चोक्तं तथा हि यद्यग्निरूपमेव कारणत्वं तत्प्रतीतेरग्निरेव एकस्यार्थस्वभा
वस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयं को न्योन भागो दृष्टः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्षते इत्याद्युक्तं युक्त्या किमिति न तत्प्रतीयाद्ये।
नाभ्युच्चयबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमप्यस्यात् सत्यमेव किंतु विकल्पस्य एतद्वैराग्यं यदग्निरूपमवस्थानावदेवा
वस्यति न कारणत्वमपि येनैव प्रतीत्येतराभ्युच्चयः न च विकल्पेन चेत्तथावसिते तावताकः प्रतीत्येतराभ्युच्चयः
यार्थः न हि गौः शूकर इत्येवमादिष्वभ्युच्चयबुद्ध्या किंचित् कार्यं एतद्विकल्पस्य स्वशिल्पेनैव पुनैव दमिन्नमपि भेदय।
तिभिन्नमपि संसृजतीति अथ प्रतिभासमूलमेव विकल्पस्य माहात्म्यं रक्षत न तथानहिकारणत्वं कार्यत्वं वा।
सन्निवेशादिवदर्थान्तिशयरूपं येनानयोः प्रतिभासिकत्वं स्यात् अथ च प्रतीयमानरूपस्वभावत्वेन क्षणिकत्वं
वदवस्थाप्येते इत्यत्राभ्युच्चयबुद्ध्या कार्यं न ह्यकारणस्योर्थः स्यादवेयं वावेदने तदगत्याकारणवधूमकारण।
तायाश्चाकारः अतथा संज्ञावस्थामप्राप्नोष्यग्निरग्निर्न स्यात् क्षणिकत्वं च योगिनो प्रतीयमाना नीलरूपा
दन्त्यदेवपर्यवस्येत् नीलादिकं हि निवृत्त्यनिवृत्त्यभ्ययर्मसाधारणरूपं क्षणिकत्वं पुनर्निवृत्ते कथमस्वभावं
यत्प्रामाण्ये निवृत्तिर्यमता हि मेति तस्माद्वासरायाकारत्वेनामाग्निर्धूमावु विहितान्वयव्यतिरेकत्वे च।

कारणत्वेणोपराधाकारत्वेव धर्मत्वमन्यन्त्यव्यतिरेकानुविधायित्वेव कार्यत्वमिति धर्माग्निरूपतातिरिक्तकार्य
त्वेकारणत्वेवानुक्तमिहमेव अन्यथाहिकारणत्वेन संसर्गभावद्वयविशारदप्रायं यथैव ननु भवत्वेव न हि
कार्यकारणभावात्मकमिति संवेद्योस्माकं विवक्षितः सर्वपदविभावाः स्वात्ममात्रपर्यवसित्वा यवेत्यापोका
रबीजमंजु इत्यस्मिन्सतत्वे हेतुतद्वतोः घटः पटश्चेति भवेत्कार्यकारणतान् किं अन्यस्मिन्सतत्वे इति परस्य
रमपेक्षाशून्ये इत्यर्थः किं न भवेदिति परस्परनैरपेक्षया विशेषादत्रापि कार्यकारणभावो भवन्नित्ययावत्
इहावलम्ब्यपेक्षाशून्यत्वाज्जडानां कार्यकारणभावो न भवेदित्युपपादितं प्रथमलोके बीजादेः कुरो जायते इत्ये
वमाधात्मिका प्रतीतिरित्यवश्यं केनचिद्व्येण प्रमात्राभावाद्यत्र व्युत्पत्तौ सद्भावद्वयकार्यकारणव्यपदेशः
पात्रात्मासादयेत् न हि विदात्मैकैकप्रमात्रविश्रान्तिमन्तरेणात्मेविशारदगुणोपसिक्तता नामिव जडानां
भेदाभेदात्मासंश्लेषः स्यात् अतएव कर्तृकर्मभावमतत्त्वव्यवहारकारणभाव इति नः सिद्धोक्तः यदुक्तं जड
स्य तनसाशक्तिः संतापदसतः सतः कर्तृकर्मत्वतस्तैव कार्यकारणता तत इति ततश्चेत्युच्यते यत्कृषीवि
लो बीजादेः कुरो जनयति ईश्वरश्च गच्छात्कारमेतर्वा धूममिति नत्वेव बीजांजुरयोर्भेदे सत्येकप्रमात्रविश्रान्ति
तिमात्राकारणत्वं कार्यत्वं च न सिद्धेत् एवं हि घटपटाभासयोरपि तादृशे स्यात्सर्वाभासानां प्रमात्रैव वि
श्रान्तिः तत्र योरैकात्म्यमेवांगीकार्येन कारणमेव तत्र रूपतया परिणामकार्यमित्युच्यते इत्याह बीजमंजु
रपञ्चादिजयापरिणामे तच्चेत् इह तावत्सर्वपदभाववर्गः परिनिष्ठितनिजरूप इति चेद् बीजं कथमिवांजुरादि

श्री.
तेलो.

६५

62

रूपतामियादतथास्वभावस्यतथास्वभावयोगात् नदिकदाविद्वदोपिपटः स्यात्तदाह अतस्त्वभाववपुषः सस्वभा
वानयुज्यते अथोच्यते बीजस्येयानेवस्वभावोयत्कमेणोक्रायात्मनावतिष्ठते इति एकमिवहिवस्तुक्रमविवि
अस्वभावमिति सकार्यवादिनः अतश्चाह स्वतस्त्वभाव इति चेत् ननु यथेवंतद्बीजमेक्रोवा बीजतमात्रपवांक्रान्ते
मात्रएववा रूपेविश्रान्तः बीजस्याबीजात्मकमेक्राद्यप्यंतंरूपं संभवेदेक्रस्यवांक्रायात्मकमाद्येबीजायपीति
तदाह तर्हि बीजांक्रौ निजेतावत्येवनविश्रान्तौ तदप्यंतं संभवात् नचैकमेववस्तुह्यात्मकं संभवेदित्यवश्यं
केनचिदेकेनभावंयस्यबीजांक्रायात्मनाविविश्रान्तौमाकारः प्रसूरेत् तदाह ततश्चविश्रान्तोसौतावात्क।
चित्ससज्यते नन्वभीष्टमवैतदस्माकमित्याह नचयुक्तोज्जेन्योन्यविरुद्धाकारसंभवः नस्येकएवचटोलोहि
तश्चालोहितश्चभवेदितिभावः स्यादेवंयदियुगपश्चित्तमभ्युपगच्छेत्किंतुक्रमेणेतिकोविरोधार्थः अतश्चा
ह क्रमेणविश्रान्तोस्तजः किंनविरुध्यते यत्सकार्यमिद्विः परिहृयमानमेवभावशरीरंस्वभावभूतेनक्रमे
णतथातथाभवतीति एकएवसंश्रकारः क्रमविश्रान्तस्ततः स्वस्वरूपनिसंगतेतद्वैचित्र्यं सर्वमश्नुत इतिचजद
इति अजरेहिचित्रविज्ञानादियुगपश्चित्तमभवेदितिभावः किंनविरुध्यते इतिलोहितोहिपिचदः क्रमात्रिमि
तांतरेणापिलोहितोपि स्यात् ननुक्रमोयोगपद्येवानवस्तनः स्वरूपाधिकः कश्चिदक्रमः क्रमोवाभवेदि
त्येकस्मिन्वस्तुनिक्रमाभ्युपगमेपिनविरुद्धधर्मायासोभ्युपरमेदित्याह क्रमोक्रमोवाभावस्यनस्वरूपाधिको
भवेत् तथोपलभमात्रेणैव नस्वरूपाधिकोभवेदितिनकाश्चिदित्यर्थः अत्रहैतः तथोपलभमात्रेताविति उपलं

भोहि कमेणान्यथा भवन् क्रमा क्रमाभ्यांभावस्वरूपेण वदयतीति ननु यत्नं भस्याप्येवंभावे किं निमित्तमित्युक्ते उप।
लेभश्च किं तथा इह त्वत्पलथा क्रमा क्रमाभ्यामेव तत्र तदर्थं ज्ञातुं यत्नं भवति इति उपलंभस्यापि क्रमा क्रमायोगः
उपलब्धुश्च सेविता इत्येतेपि क्रमा क्रमोपलंभस्वभावत्वादेवंभावः तदेतदाशंकते उपलब्धापि विज्ञानस्वभा
वायस्य सोपि हि क्रमोपलंभरूपत्वात् क्रमेणोपलभेत चेत् अत्रापि स एव पर्यन्तयोग इत्याह तस्य तर्हि क्रमः को सौ त
दप्यानुपलंभतः उपलभ्यस्य हि उपलंभस्येन क्रमा क्रमयोग उक्तस्तस्याप्युपलब्धुस्येनोपलब्धुः पुनरुपल
ब्धं तदं नास्त्यनवस्थापनेः तदस्य कृतस्यः क्रम इत्युक्तं तदप्यानुपलंभत इति स्वभावपक्षाश्रयेण स्य नोपलब्धस्य
रूपादधिकं पर्यवसेदित्याह स्वभाव इति चेन्न सोऽस्य रूपादधिको भवेत् अथ स्वभावभूतत्वात् स्वरूपानतिरिक्तत्वे
पि क्रमस्य स्वस्वातंत्र्यादतिरिक्ताय मानतया वभासनमित्युच्यते तर्ह्यस्मदर्शनमेवागतोसीत्याह स्वरूपानति
कस्यापि क्रमस्य स्वस्वभावतः स्वस्वातंत्र्याद्भासनस्याश्वेति मन्यद्भूमहेवयं इत्यं श्रीशिवपदैकः कर्तेति परिभा
ष्यते किं नाम चास्य कर्तृत्वमित्याशंक्याह कर्त्तृत्वेनैतदेतस्य तथासात्रावभासने तथासात्रावभासनमिति तथा
विचित्रेण रूपेण प्रमात्तुमेयास्ततो मात्राणां मांशानां मवभासनमतिरिक्ततयेव प्रथमतः सत्यर्थः ननु विज्ञेया
दार्थायथाभवात्तास्त्रेह्यैवावभासितास्तथा कार्यकारणभावोपीत्याह तथावभासने चास्ति कार्यकारणभा
वगं तत्त्वे वेबीजोऽङ्गदौघदपुटादौ च सर्वत्र भगवत्कर्तृकमविशेषाणावभासने इति कथं कार्यकारणता व्यवस्था
र इत्याशंक्याह यथा हि च दसाहित्यं यदस्यापि वभासते तथा च दौतरता किं तस्य नियमोऽपि ज्ञाता अतो यन्नियमे

श्री.
ते.लो.
६३

63

नैवयस्मादाभासनेतरे तत्तत्कारणभूमः सतिरूपान्वयेधिके नियमोक्तितेति तयोर्विपर्ययेणाविशेषिणचदर्शनात्
नन्वेवंबौद्धेयवत्तथापि कृतिकारोहिण्युदयादौ कार्यकारणभावः प्रसज्येतेशोक्तोक्तसतिरूपान्वयेधिके इति स्मृता
वन्मायापदेचदादेः कार्यस्यमृद्वेचकादीनिबहुनिकारणानीत्यविवादः तत्रास्यमृद्वपादानकारणयत्तैवशि
वकस्त्रपाकादिक्रमेणग्रन्थानपेक्षितयानुवर्ततइतिदेशदितसहकारिकारणप्रयत्नपरिवर्तनाद्युपकारमात्र
चरितार्थतात्तेनयथेवंयस्यरूपेकेनचिद्वर्मेणानुयायिभासतेतदेवतस्योपादानकारणमिति यद्वैद्याग्रण्यन
पेक्षानुष्टेतेऽभेदेण्यथांतराश्रयेतस्योपादानहेतुत्वेमृदः कंडादिकेयथेति यत्पुनरेवमात्रज्ञाणोरपिधूमादाव
नुपादानमेवकार्यत्वमभ्यधायतः कारणविभागानभिज्ञत्वेवतेषांयतोधूमस्यनारितरुपादानकारणमपि
ताम्रेयनादितथाहितवत्तरुष्कादेरुपादानादस्यरोथायत्रयदवभासतेतदेवतस्योपादानकारणं अत्रलौकि
कानामपिचैड्यं चंद्रकांतोदकद्रवादेचंद्रकांतेद्रवोपाकृताश्चंद्रकिरणपवोपादानेग्रन्थथाहिचंद्रकांतस्य
द्रवीभावेक्षणान्तरांप्रत्ययः स्यादित्यलमवांतरेण नन्वेवंरूपान्वयोपकृतः पौर्वापर्यनियमात्माकार्यकारणः
भावोघदिवस्तवस्तकथंचाभिचरेदित्याशंक्याह नियमश्चतथारूपभासनामात्रसारकः बीजादेऊरुइत्येवभा
सनेनहिसर्वदा भासनामात्रसारेत्वेहेतुपवंभासनेनहिसर्वदेति कदाचिद्विबीजाभावेप्यंजरोभवेदितिभावः
तदाह योगीक्षानंतरोद्भूततथाभूतोऽजरोयतः इष्टेतथाविधाकारेनियमोभासतेयतः स्वल्पचटपटादीनांहेतु
स्तद्वत्त्वभावता भासतेनियमोववाथाशून्येनतावता स्तत्त्वयो रितो निरुपादानमेवेक्षामात्रेणोऽजरादि

कार्यं कुर्वतीति विवादः तेन योगिनो तत्तत् सुदूतो जपवत्तथा भीतो बीजाभावेऽपि षाड्भूतो यो सावङ्कुरस्तस्मिन् न पी-
तः पौर्वाय यो न्यायि यो मोभासते बीजादेवोङ्करो जायते यतिनायमेको त इत्यर्थः योगीश्वरमभिनवर्तितं श्रोत्रो बी-
जकार्यं कुरममानजातीय एव न तशा लूकादि जायत इत्याह तथा विधाकार इति श्रुत्या हि योगीनामिच्छा
विसेवादा योगिन्नेव न सिद्धे न चैतद्भोतिमात्रमित्युक्तमिष्ट इति तत्र तस्मीहितार्थक्रियाकारिणीत्यर्थः
तत्र के योगिनामपि मृद्दीजे विनैवेच्छा वशेन यत्तु चटादि जायते तत्र स्थिरस्वार्थक्रियाकरमिति तथा यतः स्व-
प्नेऽपि नियमेनैव चटकार्यः पटोऽपि भासते चटाभासानेतरं पटाभासस्योदयात् स्यादेवमेतद्विबधानस्यादिसा-
ह वाथाश्रूयेनेति बाधश्चात्र किं तादात्मिकः कालोत्तरभावी वा तत्र तावदुत्तरः पटो जाग्रद्भाविनोऽपि स्वप्नापेक्ष-
या बाधसंभवात् तदात्मिकस्तु नास्ति वबाधः प्रबोधपर्यन्तं दाफेन तथावभासात् अतएव तावति स्वप्नावस्था-
या मेवोत्पत्तिरिति एवं निर्वायो नियम एव कार्यकारणोत्तियानिवेधनमित्याह ततो यावति यादृशानियमो बाध-
वर्जिताः भातितावतितादृशान् हृष्टहेतुफलात्मता नन्वेवमपि सौगतमतमेवापेतेदित्याशङ्क्याह तथा भूते च
नियते हेतुतद्वत्तकारिणि वस्तुतश्चिन्मयस्यैव हेतुता तद्विसर्गो तदित्यत्रासचिन्मयस्यैव हेतुतेति सर्व-
मितिसर्वेषामेव मृदंशयाभासानां विप्रोत्तिर्यामत्तेनानुवर्तनात् एवं च नैकं किं वजनकं सामग्रीवैजक्तिके-
त्याद्यपि संगच्छते इत्याह अतएव चटोऽङ्करो सामग्रीहेतुरुच्यते सामग्रीति न पुनर्यस्ताः समग्राः ननु समग्रा-
न्दंशदीन्विहाय कानामान्या सामग्रीत्युच्यते इत्याशङ्क्याह सामग्री च समग्राणां यथेकं नेष्यते वपुः हेतुभेदात्

श्री.
ते.लो.
६५

64

भेदः स्यात्फलेतश्चाऽसमंजसं चेद्देतो एकवप्ररितिसमप्रत्ययनिमित्तमेकप्रमात्रविश्रान्तिलक्षणं श्रुतावन्त
दंशदयोचस्ता एव यदि च दहेतवः सस्तकारणभेदाकार्यस्याविवादादनेकेचराः प्राडभवेयुः नचैवमित्यो
कप्रमात्रविश्रान्त्यासामग्रीशमृवाच्यमेवैषावपुरपेवणीयं यदेकमेव च दजनयेत् यदपेक्षयेव च कार
कानां पारंपरिकोभेदो यतः फलभेदोपि स्यात् नेतिकाकायोऽप्ये प्रत्यक्षविरुद्धं चेत्तदित्याह तश्चासमंजसा
मिति ननु यद्यस्यान्वयव्यतिरेकावज्जयते तन्नस्य कारणमित्युक्तं यस्तानां च मृदंशदीनामिव भावो ना
स्ति समग्रानां वास्तीतिकोऽर्थः सामग्रीशमृवाच्येनैकेन वप्रभाभ्युपगमेनैवामित्याशंकाह यद्यस्यानु
विधत्तेतामन्वयव्यतिरेकतां तन्नस्य हेतुः चेत्तोयंकं दत्तकौतनः प्रियः ऊं दशतिसमनेतरमेव तन्नदृष्टो
दीरणो न भवतशाक्तीकृतत्वात् ननु समस्तानां मपेक्षां केन विदूषेण यथैकात्म्येन स्याद्देशकालविप्रक्ता
र्हनामपि हेतुत्वे प्रसज्येदित्याह समग्रान् यथा देउसूत्रचक्रकरादयः हराश्च भाविनश्चैर्ये हेतुत्वेनेति मा
नसहे हरा मेवादयः भाविनः कर्कादयः इत्यमितितथा एव यथा देउदयो च दहेतत्वेन भवेति तथा हरा
दयोपीति मन्महे प्रसंगेन मत्यामहे इत्यर्थः नन्वत्र हरभाविनोरन्वयव्यतिरेकावविधानमसिद्धमित्या
शंका यदि तत्र भवेत्तेरुर्भविष्यत्यापि कश्चन न जायते च दौ न तत्तत्प्रत्यक्षविरुद्धं यथा च चक्रं वि
यते देशकालेव हेतुतां यातिकर्किसमेवाद्यास्तद्वत्सस्यावधिस्थिताः तनुचक्रादीनां किं देशकालस
न्निकर्षविवक्षितउत्तूपसन्निकर्षः तत्र देशादिसन्निकृष्टत्वे च दौ दीनामपि संभवेदिति तेषामपि एकका

यकारिते प्रसजेत उपसन्निकर्षश्चेत्ते भवद्भिः तन्नियतदेशाय वस्यायितेनामसन्निकर्षः पर्यवसेत् तत्र
मेवादीनामप्यविशिष्टमिति तेपि हेतवो भवेयुः तस्मादेशा मेकप्रमात्यविश्रान्तिमतत्वे मेकत्रयमवश्या
भ्युपगमनीयेन तत्तं योजनवियोजनादावेकस्यैव परमेश्वरस्य कर्तृत्वे विश्वमिदमुन्मिषेत् तदाह
तथा च तेषां हेतुना संयोजनवियोजने नियतेषां वयं वेकः स्वतेजः कर्तृतामियात् ननु कथं सर्वत्र शि
वस्यैव कर्तृत्वमिष्यते च दौर्हि कं भकारी वा प्रियमाणो दृश्यते इत्याशंक्याह कंभकारस्य यासं विश्वक
देहादियोजने शिवपवदिसायस्मात्संविदः का विशिष्टता का विशिष्टतेति को भेद इत्यर्थः न हि संविदः
संविदूपादणमात्रेणापि दिक् त्र्यं तरे किं विद्मवेदिति भावः ननु कौंभकारी संविदेशकलाय वक्षेदा
त्तं ऊचितस्वभावापरा पुनरनवच्छिन्नत्वात्पराह यत्र येति कथं तयो रविशेष उक्त इत्याशंक्याह कौंभ
कारी तसंविदिरवक्षेदावभासनात् भिन्नकल्पाय दिक्षेणा देउचकादिमथ्यतः देउचकादिमथ्यतः
क्षेपेति देशादिवत्सहकारणमात्रमेतदिति तात्पर्यं प्रतश्च नात्र कंभकारस्य साक्षात्कर्तृत्वमिति शि
वपव सर्वत्र कर्तेति सिद्धं तदाह तस्मादेकैकनिर्माणो शिवो विश्वैकविग्रहः कर्तेति पुंसः कर्तृत्वाभि
मानोपि विभोः कृतिः ननु यद्येवं तद्देशादिसमानकस्यैपि कंभकारस्य कथमेवमभिमानो भवेय
न्मयेदं कृतमितीत्याशंक्याह पुंस इत्यादि यश्चायमस्य कर्तृत्वाभिमानः प्रतिभुवाय मर्णाभावः साया
रमेश्वर्येवनियतशक्त्या तथा व्यवस्थापितो यतो यथार्थार्थादिव्यवस्थापिसिद्धेदिति न कश्चिदोषः एव

कः नहियाहरोवहृशिकाजातोहृशिकास्ताहरोवरोमयादेरितिभवितमर्हति कारणभेदात्कार्यभेदस्याः
विवादात् नचोक्त्यभेदेवस्तनोः शास्त्रसाधारण्यमात्रेणैवेकत्वेन्यायं यदाज्ञः वस्तुभेदेप्रसिद्धस्यशास्त्रमा
स्यादभेदिनः नयुक्तंसायनेगोत्राहागादीनांविषाणिवदिति तदाह अन्यएवसचेत् सत्यमेवमित्याह
कामंरुतश्चेत्स्वविशेषतः हृशिकाज्ञोमयावेर्वाजातानोहृशिकानांनूनमस्तिकश्चिदात्मीयेदेशकाले
कारायात्माविशेषायेनैषामन्योन्यभेदः किंतुहृशिकाजातानामपिसत्त्वः तेषामपिहिदेशकाला
कारादिनाव्यक्तिभेदमुपलभंतेलौकिकाग्रजग्राह सत्सर्वत्रतत्पस्तत्परासर्षोक्तमस्तित्वं यथहृशि
कोयमितिप्रत्ययात्रगमस्तत्रसंभवेत्तदिहापिसमानमित्युक्तंतत्परामर्शोक्तमस्तित्वमिति नचायमह
श्रिकेहृशिकप्रत्ययेविसंवादाभावात् इहचपरामर्शोएवहरोक्तिकत्वादिनाभिज्ञावभासत्वेप्यर्थाना
मैकप्रतिष्ठापनेपरंजीवितं यउक्तं हरोक्तिकतयार्थानां परोक्षायास्तत्पत्तना वाह्योत्तरतयादोषैर्व्य
जकस्यान्यथापिवा भिन्नावभासस्वायानामपिमुत्वावभासतः एकप्रत्यवमर्शाख्यादेकत्वमनिवारि
तरिति अतश्चैकस्यापिकार्यस्यानेककारणत्वेनकश्चिदोषः आभासमात्रपरमार्थोक्तिकार्यकारणा
भावइतिपरिस्थापितंअतएवचकार्यस्यस्वरूपेक्रमेवाप्यन्यथाभावेपदेशेनायुक्तइत्याह ततएव
स्वरूपेपिक्रमेणन्यादृशीस्थितिः शास्त्रप्रयुज्यतेचिज्ञातयाभावस्वभावतः स्वरूपइतिप्रथामनसःकु
चिदुद्धीदयत्तमुक्तंकाविश्रुतःकरणत्वं तउक्तं आत्रंनक्तत्वांजिफानासाचित्तंचयीव्रजइति अंतःक

66

गत इति प्रयेदानीं मुनिवाचकारणस्यामित्युते। शक्तिर्नियामिका प्रसः सतत्वेन समर्पितेति प्रथमं स्तुतिर्देशः
स्वाधिष्ठानोपसर्धित इति च क्रमस्यान्यादृशी स्थितिर्निगदसिद्धेति न विभक्त्या व्याख्यातो इदानीं प्रकृतमेवावुस
रति कार्यकारणभावीयेतत्वे इत्यं व्यवस्थिते श्रीपूर्वशास्त्रे कथितो वक्षः कारणकल्पना श्रीपूर्वशास्त्रे इति।
तदधिकारेणैव तस्य प्रथमं प्रवृत्तेः कारणकल्पनाचात्र तत्प्रतिप्रविभागस्य प्रकृतत्वात् तद्विषये वपर्यवश्ये।
दित्यनुजोद्देशो दिष्टस्य तत्त्वक्रमनिरूपणात्वात् सापि प्रमेयस्य मावकाशतेत्यर्थसामर्थ्यालभ्ये तदेवाह शिवः स्व
तेन दृश्यः पंचशक्तिसुनिर्भरः स्वातंत्र्यमासितमिदः पंचथा प्रविभज्यते स्वतेन दृश्य इत्यनया कोलत्वात् स्वते
त्रायेयं दृक्कद्रूपेति राशंस इत्यर्थः अतएव पंचशक्तिसुनिर्भरः पूर्ण इत्युक्ते पंचथा प्रविभागमिव दर्शयति वि
दानेन्द्रेषणाज्ञानक्रियाणां सफटत्वं तः शिवशक्तिसंदेशानविद्यात्वं तत्पंचके सदेतिसदाशिवः तदुक्ते
चिदानेन्द्रेषणाज्ञानक्रियापंचमहातत्त्वः विवर्तते महेशानस्तत्त्ववर्गेषु पंचथेति तथा शिवशक्तिसदाशिवता
मीश्वरविद्यामयी च तत्त्वदशां शक्तीनां पंचानां विभक्तभावेन भासयति इति नन्विह सर्वस्य सर्वात्मकत्वादे।
कैकापिशक्तिः सर्वशक्तिस्वभावेति कथमेकैकशक्तिसुवेन तत्पंचकनिरूपणमित्याह एकैकत्रापित।
तेस्मिन् सर्वशक्तिसुनिर्भरे तत्तत्त्वाथान्ययोगेन समभेदो निरूप्यते तत्तदिति विदानेदादि इहावलविन्ना
उस्वभावः परएव शिवः पूर्णत्वात् निराणोसोपि स्वस्वातंत्र्यमहात्वाद्दहिरुहिलमिषया परानंदवमका
रतारतम्येन प्रथममहमिति परामर्शतया शक्तिदशामभिधायानः प्रसूरेदनेतरं चाहमिदमिति पराम।

श्री.
ते.लो.
१७

67

श्रीशालाहयमवभासयेत् तत्रचसुद्विन्नात्राधिकरणपदाहमित्येवयदापरमेस्वरइदमेशमुत्तासयति तदात-
स्योमीलितमात्रचित्रकल्पभावराशिविषयतेनास्फुटत्वादिस्याप्रधानमदाशिवतत्त्वमहमिदमितिभावराशो
पुनःस्फुटीभूतेतदधिकरणपदेदमेशोयदाहमेशोनिषंचतितदाज्ञानशक्तिप्रधानमेश्वरतत्त्वमिदमहमिति
अतएवचाहेविमर्शस्याविशेषणवेदमेशस्यामलत्वाध्यामलत्वाभ्यामयंविशेषः यदापुनःप्रवृत्तेभेदभा-
वराशिरातेदमेशस्वरणोविन्नात्रगतत्वेनाफमेशः समुलसतिभेदाहेतवाचिनामिवेश्वरस्ययः समस्त
तलापुटन्यायेनाहमिदमितिपरामर्शस्तुक्रियाशक्तिप्रधानंविद्यातत्त्वमिति विभागः यद्यपिपरमेवैवेदमेक
चनमेश्वर्यतथापितस्ययथावहिरौक्तत्वेन व्यापारः शक्तितत्त्वंतथासदाशिवेश्वरयोरपि विद्यातत्त्वमिति अ-
मुनैवचाशयेनामत्र निराशंसात्पूर्णदहमितिपराभासयतियद्विशाखायाशास्तेतदत्रचविभक्तंनितक-
लो स्वरूपाइमेवप्रसरणनिमेषस्थितिजषस्तद्वैतेवेदेपरमशिवशास्त्रात्मनिखिलमित्यायनेनोक्तं ननुय-
दिनामात्रपरेरूपेपेवेभेदः संभवेत्तस्य कथमतवच्छिन्नपरप्रकाशाकंस्वरूपेतिहेदित्पाशंकाह तथाहि
स्वस्वतंत्रपरिपूर्णतयाविभुः निःसंख्यैर्वर्जुभिः रूपैर्भात्यवच्छेदवर्जनात् एवमवहिशिवः स्वस्वातंत्र्यमाहा-
त्याद्भुतभावभुवनाद्यात्मकैर्विच्छिन्नैरनेनैरूपैः स्वात्मन्यवच्छेदवच्छेदेवर्जयित्वाभाति एवमपुप्रच्युतप्रा-
च्यस्वरूपत्वादतवच्छिन्नपरप्रकाशात्मकपवेत्यर्थः नन्वेकैकैकरूपातुगमस्तत्त्वमित्युक्ते तस्याइकथमि-
त्याशंक्याह शोभवाशक्तिजासंज्ञमहेशासंज्ञनायकाः मेशा इतिविशुद्धाः सुरमीपंचगणाः क्रमात् स्वस्मि

त्वस्मिन्त्रणेभाति यद्यङ्गं समन्वयि तदेतत्तन्मिस्त्रकं कालाग्रादेर्यथादिवत् एष्टिति शिवादिपञ्चसु तत्त्वेषु क
 शेषां स्तोत्राणां इत्याशं कोक्तं शोभवाद्याग्रमीपञ्चराणां इति क्रमादिति यथा संख्येन तेन शिव तत्त्वेषां भवाद्या
 वद्विधा तत्त्वमेवा इति शोभवा इति शोभोः परप्रकाशात्मन इमे परप्रकाशानां न्ययानुपपत्त्या वा सततत्वादात्
 स्पष्टत्वे यो भुवनादयो विषेभावा इत्यर्थः यत्किं प्राक् यान्युक्तानि पराण्यमूनि विविधैर्भैर्यदेष्टुन्वितं तदङ्गं भाति
 परप्रकाशानि विद्धे देवः स एकः शिवः इति शक्तिजा इत्यनाश्रितायाः मंत्रमहेशाद्यस्तु पूर्वमेवाक्ताः एवं तमे
 त्रमहेशाद्यात्मनि त्वस्मिन्त्रगे द्वये किं त्वांतरदेशो द्वेकात्मादात्वं तत्त्वमादितः बहिर्भाव परत्वे तत्परतः परमे
 स्वरमित्याद्युक्त्युक्त्या यदांतरदेशो द्विक्तत्वादिकमत्र या यिदमभासते न ह भिषायेणात्र सदा शिव तत्त्वमी
 श्वरे तत्त्वैवेत्युक्तं पुनरधिष्ठातृदेवताभिषायेण संदेवांता नृपतया शिव तत्त्वस्य भासनादहो नृपतया चैश्वर्यस्यै
 व परिसृजराणां एवं हि ब्रह्मादीनामपि पृक्तत्वं परिगणनं प्राप्नुयात् अन्यथा सैवाकारणत्वात् विशेषाद
 वजरतीयस्यात् तथा चैव एधिषाधिष्ठातृत्वात् सर्वभौमस्यापिरात्तत्त्वांतरत्वे प्रसजेन चैव मितियथोक्त
 मेव युक्तं तदाह येन यत्प्राज्ञात्मानसादृशेन विद्धे भिन्नाः सुद्रुपासां विनैवार्तं पुस्तकाभीष्टदृष्टयः ब्रह्मा
 निवृत्त्याधिपतिः पृथक्त्वेन गण्यते सदा शिवाद्यास्तु पृथग्गण्येते इति कोणायः ब्रह्मा विस्महरेणानुशि
 वानाश्रितात्मनि षट्कारणसंज्ञैर्यजरतीयमियेकतः इति तत्कूलते ध्वस्तं गणितं न हि कारणं यथा पृथि।
 यधिपतिरपस्तत्त्वांतरं न हि तथा तत्त्वकलेशानः पृथक्त्वांतरं कथं आत्मानसादृशेनेति सदा शिवादी-

श्री.
ते.लो.
१८

68

तिनामसादृशेपतएतदेवायिकावापेनोपसंहरति तदेवेयं च कमिदं सातास्त्रिवेक्षेव कर्माभासितभेदिका ननु य
थेवंतदशुद्धे धनिकः कर्तेत्याशंकार इत्येवमावशात्तद्यभोगालोलिकचिह्नणान् संविभुक्तमद्योरेणः सृ
जतीहसितेतरं इत्यस्य समनंतरोक्तस्य शुद्धस्वातंत्र्यमयस्येकावशेनतयाः दोभस्यलोलिकावापस्यसह
कारितयासुदं तिष्ठमायोग्यतौ न स्वामीस्येकावशात्तदित्यादिवसमागनीत्याकार्मल्यमलस्यसह
कारितायासुदं लोलीभोगालोलिकाभिलाषात्मिकमाणावेमल्यस्यैवविधेयचिह्नणः संकचितश्रात्मव
र्गसंसंविभुक्तं तत्रोपासायसंसिद्धासंविभागं कर्तुं यद्योरेणमंत्रमहेष्टराणां पुण्यमान्यत्रानंतप्राप्तवाच्य
सितेतरमशुद्धमध्यानमिहासदनेहृजतिमयासेतोभसुरः सरंकलादित्तिश्रुतेन वैचित्र्यावभासय
तिबहिरित्यर्थः तदुक्तं इत्येवमावशादस्यभोगोक्तासंप्रजायते भोगसायनसंसिद्धौ भोगोक्तेरस्यमंत्ररा
द्र जगदुत्पादयामासमायामाविश्यशक्तिभिरिति तथा शुद्धधनिशिवः कर्ता प्रोक्तो नंतोसितेप्रभुरिति
ननु देवादीनांच सर्वेषां भविनां विविधं मलं तत्रापि कर्ममेवैकं सत्त्वं संसारकारणमित्यात्तुक्तयुक्तास
र्वत्रमलस्यत्रैविधेपि सुखातया कर्मस्य संसारकारणत्वमिह पुनः सृष्टिहेतुताभियानेन लौकिकाया
इति किमेतदित्याशंकार इत्येवमावशात्तदालोलिकानामतिष्कर्मायाभिलाषिता यपूर्णा मत्पतात्तानं मलं सा
वक्षिदेव जिता यानां मारुतां निष्कर्माक्रियायुत्वाभावादिच्छामात्रस्वभावाभिलाषिता सा प्रतिनिय
तविषयाभावादवक्षिदेव जिता लोलिकास्वात्मनिसाकांक्षते वातयवा पूर्णमत्पतातयव पूर्णात्ताना

तत्कस्वरूपात्वात्तेरज्ञानं संज्ञितं तानं प्रत्यक्षं स्वस्वरूपापहान्यामले स्वाते अहानिर्वोयस्य स्वाते अस्याप्यवोय
ता द्विधानं वंमलमिदं स्वस्वरूपापहानि इत्याद्युक्तादिप्रकारमाणावात्वं सर्वत्रैवोच्यते इत्यर्थः एवंकार्म
स्यैवमलस्य सुखजन्या संसारकारोत्वेत्येतदेवेह प्राधान्येनोक्तं यत्तस्याप्यपीदं कारणमिति यदुक्तं निमित्त
सोभिलाषाद्यमिति इयमेवा एरुनाम एतत्ताया यो गता यत्तस्यो सत्यो तत्तदवच्छेदपात्रत्वमेवामुदियात्तदा
ह यो गतामात्रमेवैतद्भावोच्छेदसंग्रहे मलस्तेनास्य न पृथक्त्वभावे स्तिरागवत् यो गतामात्रमिति सा
हादवच्छेदाया यित्वा भावेन यस्येति मलस्य इह खल्ववस्तनावच्छ्रियते वस्तन एव च प्रपञ्चत्वभावे भवेत्
न चैतदस्तु किंचिदपि तद्वर्णस्वरूपस्यात्वात् मात्रमित्युक्तं यत्तत्तदवच्छेदसंग्रहे यो गतामात्रमेवै
तन्मलमिति ननु संख्येन वैराग्यलक्षणो बुद्धिर्धर्मो रागस्तत्र द्विषयाभिलाषस्वभावो भ्युपगत इति किमेत
नात्येनैवेवियेत रागतत्वेन मलेन च प्रयोजनमित्याशङ्काह निरवच्छेदकर्मणा मात्रावच्छेदतत्त्वसा राग
पुंसिधियो यर्मः कर्मभेदविचित्रितो निरवच्छेदेति निर्विशेषः तेन सालोलिकैव किंचिन्नेभ्यो दितिसामा
न्याकारविषयमात्रावच्छिन्ना पुंथर्मत्वेनाभिमतो रागोयः कंचुकपंचांतस्तत्तांतरेण सर्वत्र परिगणितः बु
द्धिर्धर्मस्ततस्यैव बुद्धिर्धर्मतत्तया प्रसरणं येन तत्तद्विषयभेदवैविध्येण बुभुत्तापिपासास्त्रीसंबुभुत्तादिल
क्षणाय मथ्यवसायः समुदियात् आणवे पुनः सामान्ये मजीयविषयो लोवतो न्नाखता मात्रा यतो यमेव
विधः समुत्तासस्तदाह शुभ्रं मन्तावेयं यथा रूपावभासनं वेहेतो यस्मादियमपूर्णमन्यता ग्राणवम।

श्री.
तेला.
१०

69

ललतणातथापुंर्वादिधर्मतयाभिमतस्य रागावैरागात्मनो रूपस्यावभासने तथा तथासैवावभासने इत्यर्थः अतएवै
तदानवे उक्तं रित प्रायेणो मक्तलिते बुद्धौ पुनः स्फुलिते पलिते चेत्यलमवां तरेण वरुना ननु स्वते प्रोक्तवो यएव
परमार्थ इत्यस्मत्तिष्ठोतः तत्तदतिरिक्तः कृतो येमलो नामेत्याशंकाह स्वते तस्य शिवस्येच्छात्तद रूपो यथात्तद
स्वात्मप्रच्छादनैस्ते वस्तुभूतस्तथा मलः वस्तुभूत इति प्रच्छात्तात्मरूपत्वात् इह खलु परमेश्वरः पूर्णज्ञाना
क्रियात्मकं स्वरूपे स्वेच्छया प्रच्छाद्य संकुचितात्मतामवभासयेत् अतश्च संकुचितमेव ज्ञानमस्य रूपमिति स
र्वत्रोद्घोषाते तदुक्तं मलमज्ञानमिच्छेतीति नन्वावेदः परपवप्रकाशः समस्तीति तदतिरेकेण कथं कारम
येमलो नाम वस्तुभूतस्तथा मलः वस्तुभूत इति प्रच्छात्तात्मरूपत्वात् इह खलु परमेश्वरः पूर्णज्ञानक्रियात्मकं स्वरूपे
स्वेच्छया प्रच्छाद्य संकुचितात्मतामवभासयेत् अतश्च संकुचितमेव ज्ञानमस्य रूपमिति सर्वत्रोद्घोषाते त
दुक्तं मलमज्ञानमिच्छेतीति नन्वावेदः परपवप्रकाशः समस्तीति तदतिरेकेण कथं कारमयेनाम वस्तु
रूपतामियादित्याशंकाह यथैवाव्यतिरिक्तस्य यथावेभावितात्मता तथैवास्म्येति शास्त्रेषु व्यतिरिक्तः स्थि
तो मलः अस्म्येति मलस्य इतीति वस्तुतः परप्रकाशाव्यतिरिक्तत्वे पिथरादिवद्य निरिक्ततया सभान्नात् प्रा
स्वेष्टित्वे स्वयंभुवादेषु यदुक्तं तत्र ग्रथनादिर्मलः प्रसंगं पश्यन्तं परिकीर्तितमिति तथा प्रोक्तो येन मले ज्ञाने
मलस्तद्विन्नलक्षण इति तथा ततः प्रसंगमलस्त इति अतएवाव्यतिरिक्ततयावभासने नामना पूर्व किं
चिदेनात्र तपरेषां संरंभः स्थायतामियात् स्वते त्रेण हि अस्याव्यतिरिक्तत्वे सञ्जायाः स्यात् न चैवमित्याह

यतिरिक्तः स्वतंत्रस्वनकेपिशकटादिवत् इहशकटादयः पदार्थाः यथावदिः परस्परस्वान्तं त्रैलोक्यमतिरिक्ताः
स्थितौ न तथा यं परप्रकाशापेक्षया मभेदेन भानायोगात् एवं हि मद्दितीयः सन्निहित इत्येतावत्ते वात्माने न
पामिप्रलेप्याणवश्यामशुद्धिं विदध्यादिति व्यापकतया तत्तन्निधानस्याविशेषाच्चिबमक्ता एनपि किं ना
दृष्ट्यादित्युक्तं तत्सद्दितीयासाशुद्धिः शिवमुक्ताव्याकिं ननु व्यापकैपिमलः प्रतिपुरुषमेकैकयाशा
त्मानानक्रियात्मकं स्वरूपमादृष्ट्यात यदाहुः मलशक्तयो विभिन्नाः प्रत्यात्मा चतुष्टुणावरिका इति तत
श्चायं परिणामवैचित्र्याये प्रत्यावरिकायाः शक्तेस्तन्निवृत्तिपरिणामे भजते प्रतिनसन्निदध्यादिति नमुक्ता
एनपि प्रादृष्ट्यात शिवं प्रतिप्रस्य पुनरावरकत्तमेव नास्ति तस्यानादिशुद्धबोधप्रपत्तात् तदाह मल
स्योद्गीकाप्यलिशक्तिः साचाप्यमुक्ता इति त्यायो जितो वादः शुद्धासात्रैककल्पिताः शुद्धकरोति न पुन
संक्तावगाशिवगावेति मन्यसावशाक्तिरणभुषामस्यमाना तद्वदेव सन्निधिसात्रेणावारिकेत्युक्त एव दो
षः शिवरक्तत्वे स्याः सर्वमेवाचार्यस्याज्ञवा किंचिदिति कृते म्येनैयत्तेनावसायः नहि वस्तुभवत्तपा
तितस्यान्यकिंचिदादृष्ट्यात्किंचिन्नेति नहि नीलंकस्य चिदप्यनीलं भवेदिति भावः अथानेकाक्ता इ
ति परिणामवैचित्र्यात्किंचिदुणाद्विनवायेणमुक्तामुक्ताविभारा इति चेन्नैतत् इहावलसर्वपदार्था
नांतत्तकार्यान् यथा नृपपत्त्याशक्तिः परिकल्प्यते तथा वक्तेर्दाहम्यथा नृपपत्त्यादाहिकाशक्तिः साचप
दार्थस्यात्मैव किंतव्यापारभेदादसौ पभेदः यदाहुः फलभेदादसौ पभेदः पदार्थात्साशक्तिरिति प्रतप्य

श्री.
ने.ला.

३०

७०

वास्यापारभेदाद्देदयेनानेकशक्तयेभीयदार्थस्य चते यथावक्तेर्दहनपचनाद्यनेककारयोभात् दाहि।
कापाचिकेत्येवमायाः अनेकाः शक्तयः स्वतः पुनरेकैकस्याः शक्तिर्भेदेन युक्तः स्वस्याविशेषाद्वापारस्या।
चैकत्वात्समाणांतरस्याप्यभावात् दृष्टसिद्धयेह दृष्टकल्प्यतश्चैकयाशक्त्यासिद्धिमितिकिमहत्प्रभेदकल्प।
नायामेनपवेसलस्यापियथावरणावापारे शक्तिरस्ति तत्सर्वमेवाह एतयात् किमस्याभेदेन येनैकांस्या।
त् अतएवमलस्यापिकापिरोड्डीशक्तिरस्तीत्येकवचनेनैव निर्देशः अत उक्तमेव न्यायोक्तिरस्यादिम।
लस्यपरिणामयोगाज्जस्योयिकाशक्तिरभ्युपगम्यमानास्वयेतावजात्यादेवनपवर्ततेतथात्वेनामु।
माह एतयादमुनेत्यभिसेयानाभावादिष्वपि प्रतिप्रवृत्तास्यायेन सर्वपवाहताभवेयुः एवंचेष्टरेपिकिं।
प्रमाणेयः शुद्धबोध्यस्वभावपवासाविति नचायमनादिबोध्यस्वभावइतिवक्तैयुक्तमनादेरेवतन्निरेथ।
कत्वस्यविचारयितुमयज्जोतत्वात् तदेवाह रोड्डीशक्तिर्जडस्यासौ स्वयेनैवपवर्तते स्वयेप्रवृत्तौविसेस्या।
तथाचेष्टानिकाप्रमा इहाचेतनश्चेतनाधिष्ठितएवप्रवर्तते इतितावदविवादः ततश्चपरमेष्ठरपवत।
स्वकित्तथापेरेयेदितिचेत्तदपिनेत्याह मलस्यरोड्डीतोशक्तिरीशश्चेत्तेयुनक्तिनत् कीदृशंप्रत्यामि।
तिप्रश्नानास्तत्तरेवचः कीदृशमिति किं निर्मले समलेवातत्राप्येपत्तेमुक्ताएरत्यजितोसेनियुंजायेन।
सर्वदेवसेसारः द्वितीयस्मिन्नुनर्वक्तः तन्नियोगस्तत्पूर्वमपितस्यमलयोगात् तडभयथापितन्नियोगे।
नयुन्यतइत्यत्रप्रतिसमाधानेनविद्यतेइत्युक्तेनास्तत्तरेवचइति मलेनचचदस्येवपदादिनाचार्यस्याएव

रास्यावृत्ततेपिनसंयुतेविशिष्यतेप्रपितेतद्विषयंज्ञातज्ञानेविद्वन्तेतथातेचशिवस्यैवासौमलोभवेद्यस्य
तद्विषयमनेनज्ञानमवृत्तमितितदाह मलश्चावराणं तश्चनावार्यस्यविशेषकं उपलभंविद्वन्तेतद्वदस्यवप
दावृत्तिः मलेनावृत्तरूपाणामारमायत्ततत्तकं शिवएववृत्तस्यैवासौमलोभवेत् ननुयथैवंतर्हि
मलेनज्ञातकर्तृत्वात्तत्तकंस्वरूपावरणास्त्रिवस्याएरनोचस्वरूपनाशएवकृतोभवेदित्याशंक्याह विभोज्ञान
क्रियासात्रसारस्याणमाणास्यच तदभावेमलेनैवधैसायैवप्रकल्पते सारस्येतितदेकत्रयस्यैवार्थः तदभाव
इतिज्ञानक्रिययोर्वभावकादिनात् ननुशिवस्याएरनोचज्ञानक्रियेनामर्थः किंतसौमलोभवेतः तस्यैव
मलेनापहस्तनंकृतं तावतायमिणः किं वृत्तेयतस्यस्वरूपधैसाभवेदित्याशंक्याह यमिदमिणियेभेदः
समवायेनचैकता नतद्भवद्विरुद्धितेकर्मभोजनशिष्यवत् यडक्तं प्राक्त परमेश्वरशास्त्राहितकणादादिह
ष्टिवत् शक्तीनांयमरूपाणामाश्रयः कोपिकथ्यतेइति एतश्चतत्रैवनिर्दिष्टमितिततस्यावधार्य इहत्त
यंशविस्तरभयात्रपुनरायस्तम् तश्चसंविन्मात्ररूपास्त्रिवदादणवर्गाहाज्ञानक्रिययोः नाधिकं किंचिद्वृत्त
मितिभवतांमते यडक्तं क्रियाधिकाः शक्तयस्ताः संविद्रूपाधिकानहीति एवंचैषांमलेनतदपहस्तना
त्स्वरूपनाशएवकृतोभवेदित्युक्तमुक्तंविभोरएरनोचमलोधैसायैवप्रकल्पतेइति ननुरूपानपहस्तस्त
नेपियथाचक्षुरादेः पटलादिरावराणंतथैवहापिभविष्यतीत्याशंक्याह नास्मृतेननमृतीप्रावरीतचरा
क्यते ज्ञानेचाक्षरप्रमीनोतथाभावेपिसंसरति ज्ञानमित्यमृतं शुद्धचित्तभावात्तत्रैव नचैवविद्यस्यात्म

श्री.
ते. ला
२९

ज्ञानस्यामूर्तेन मूर्तेन वा केन विदावरणे युक्तममूर्तस्यावरीतमशक्यत्वात् तथाभावप्रतिप्रावरीतेशक्यते च त्रः सूर्यादि
रूपमीनां हि भौतिकत्वात् मूर्तेरिति मूर्तेः परत्वाभादिभिस्तयुज्यत एवेत्याशयः नन्वसावमूर्तेस्तु मूर्ते वा को भिति
वेषाः सपुनरावरणाय यातो स्यात् स्वभावत्वात् ज्ञेयो भवेत् तथा भूतस्यासौ तादस्यामवलंबते भवन्मते तात् ज्ञेयभा
वस्यैव रूपत्वात् एवेवाप्यस्वरूपमावरीतेन शङ्कया द्वित्र दृष्टित्वात् ततश्चासौ निर्मलत्वात् पूर्णज्ञानक्रिय एवेति स
र्वः सर्वतो भवेत् तदाह स एव च मलो मूर्तः किं ज्ञानेन न विद्यते सर्वगेन ततः सर्वः सर्वज्ञत्वेन किं भजेत् मलो मूर्तः
त्याकारप्रक्षेपाभ्यो यो ज्ञे सर्वगेनेति मलादृष्टत्वाद्वापकेन सर्वज्ञेन वेत्यर्थः ततश्चित्तस्वभावस्यानिरोधात् सर्व
इति प्राणवर्गः ननु तमसः प्रकाशाभावमात्रमयत्वादमूर्तस्यापि प्रकाशप्रत्यावरकत्वे दृष्टमेव मलस्यापि भविष्य
तीति चेत् तदपि नेत्याह यश्च धोता त्वकाशस्यादृष्टिस्तत्प्रतिज्ञातिभिः मूर्तानां प्रतिचक्षेजो एरानां नामेत ईदृशम
केचिद्विप्रकाशाभावमात्रे तमः प्रतिपन्नाः अन्ये प्रकाशाभावयोजनीयसारे पिते नीलिममात्रं हि मूर्तिरिति एव
मणनेनावस्थितस्य प्रकाशस्यादृष्टिः कार्य्य अपि तस्थितेरेव प्रतिवेद्यः तन्मूर्तेतात्प्रतिज्ञातिभिः तमः परमा
णमिमूर्तानां तेजः परमाणानां प्रतिहननमेव क्रिय इत्यनयोः प्रतिज्ञात्प्रतिज्ञातकभावो नावार्थावारको भा
वइति नायं मत्र दृष्टोतः ननु चेत्तनश्चेतनाधिष्ठितः सत्यदि किंचित्कुर्यात्तदस्तु को दोषः चेत्तनमेव पुनराव
रीते कृतो स्यामर्थमस्तीत्याह ननु चेत्तनमात्मानं संस्पृते ज्ञेयमलं ततः प्रावरीतं मद्यदिति चेत्तदपि नेह स
मानमित्याह नवाच्ये च मद्यादृष्टिनिदर्शने नखलजदंसयादि स्वयं चेत्तनमात्मानमादृष्ट्यात् किं त्वचेत्त

नाधिष्ठितं न सचेतनं चेतनं प्रेरणामेतेरेण किंचिदपि कर्तुं शक्यतां तथा च भवंत एवेत्याह उक्तं भवद्भिरेवेत्येतरः ।
कर्तानादि स्वयं स्वतंत्रं चैव प्रेरणायः शक्तयः प्रेरकः किल तदुक्तं जज्ञस्य स्वतः प्रवृत्तौ निवृत्तौ च सामर्थ्यानां स्त्री
त्युक्तं अतः पाशानामीश्वर एव तदानीं वर्तकत्वात् संभो मोक्षदो रक्षादि बद्धमेवादिवदितीत्यादिततः किमि
त्याशंक्याह अतः परविपाकत प्रभुशक्तिबले रितं मयं स्वते मदेहः । एवमस्वमोक्षफलात्तकं तेन जज्ञमपिम
यादि परमेश्वरशक्तिप्रेरणया चेतनमात्मानमाहृत्य मदयेत् किं न गृहीत संकोचं प्राणादि मयं न तत् शुद्ध
चित्तभावं तस्योक्तं युक्त्या वरीतमशक्यत्वात् न त्वेवं मलोपि स्वतंत्रं चैव प्रेरणायः प्रेरितमेव चेतनमणवर्गं प्रेरक
माहृत्य यादित्याशंक्याह न चेश्वरप्रेरितः प्रेमो मलप्राहृत्य यायतः निर्मले प्रसिने शस्य प्रेरकत्वे तथोचितम्
रहानादिनेपिमलस्य वंधकतायामवश्यमीश्वरप्रेरणमादितरमययुक्तमचेतनस्य चेतनाधिष्ठानं विना ।
कार्यकारिणाभावात् अतश्चासौ परमेश्वरः को प्रतिबंधनाय मलं प्रेरयेत् किं समलान्न तत् निर्मलान्न तत्रायेय
देवार्थं तत्प्रेरणं तत्पूर्वमपि तेषां मलयो गतं द्वितीयस्मिन्नशक्यमुक्ता एतत्प्रतिप्रसंगात् अत एवोक्तमीश्वरस्य
निर्मले प्रसिने प्रेरकत्वे हि तौचित्यं इति प्रसृतं पूर्वज्ञानक्रियात्मनो निर्मलस्या विशेषात् परमेश्वरोऽणवेऽप्यपरस्य
रस्य निरोधाय मलं नित्यं जीरन् अत एव वा परमेश्वरं प्रति यदेकापेक्षया भूयसां सामर्थ्यातिशयः यदाहुः वि
प्रतिविद्धसमवायो भूयसां सामर्थ्यातिशयमिति तदाह तले निर्मलभावे च प्रेरयेयन्नैकं यं तमीशं
प्रतियुक्तं यद्भूयसां स्यात्सम्यक्ता इदानीमेतदपसंहरत्युक्तमनुसरति तेन स्वस्वप्राप्तं त्रमात्रं मलविज्झं

श्री.
ते.लो.
७१

72

ते निर्णीते वितते चैतन्मायायत्रेत्पले पुनः प्रत्ययेति प्रथमा क्रिया दोषत एव पुनरित्युक्तं न चास्य कचिदपि विगीत
तास्तीत्याह मलोभिलाषश्चाज्ञानमविया लो किका प्रथा मवदोषो वल्लवश्च ग्लाविः शेषो विमूढता ग्रहं म
मात्मताते कोमाया शक्तिरथाहृतिः दोषबीजे पशुत्वे च संसारो ऊरकारणं इत्याद्यन्वर्थं संज्ञाभिस्तत्र तत्रैव
भज्यते नन्वसावन्नगतेर्यः कश्चा शंकाह अस्मिन्निति भवति भवेदुष्टो भेदात्मनेति भवदोषः संवदस्मि
न उः एवोतो एत्त्वहृति यत्सर्वसेन भवदोष इति तत्कामितात् संवदिति तत्र तस्यैवेति सप्तस्ये तोपमानं
सव इति तात्पर्यं नन्वेव सर्वस्यानु गतेर्यः किं न दर्शितः इत्याशंकाह शेषास्तु सगमाद्याः शब्दास्तु जा
र्यमूहयेदचितं अत एवास्माभिः पित्रे यवित्तरमया देतत्र वा कृतमिति स्वयमेवाभ्युत्थे नन्वउसंसारो ऊ
रउत संसारस्यो ऊरस्तस्य कारणमितीत्याशंका मपत्र दन्य कृत प्रमेय संगति संदर्शन पुरं कामं मले प्रस्तौ।
ति संसारकारणं कर्म संसारो ऊर उच्यते चतुर्दश विधं भूतं वैचित्र्यं कर्म जेयतः कर्मणः संसारकारणत्वे हि।
तीयमर्थं हेतुः तेन संसारस्य शरीरभुवनाकारं मायीयं परिकीर्तितमित्यादिना निरूपितस्य मायीयमलस्य
ऊर उवा ऊरः कारणं कर्म मलं तस्यापि कारणमाणावमिति यदुक्तं मलः कर्मतिमितं तने मितिकमतः
परमिति निमित्तमभिलाषावमिति च पवेयतः कर्मवशादेव विचित्रः संसारः समुद्भवेत् अतः सर्वेषामे
व तदुच्छेदायैव यत्न इत्याह अत एव सांख्ये माया चराचादिशासने ग्रहं समेति संन्यागो नैष्कर्म्यो यदि।
शपते शासन इति शास्त्रे इदं हितं त्रयोपदिष्टं ययः कश्चित्परं ब्रह्माणदित्तचितः सर्वमपि ऊर्वनाहं किंचित्तरो

मीत्यभिमानादहंतांसेत्यजेत तत्रचसेगाभावाभमानेनकृतेनकश्चिदर्थश्चित्समताग्रहमपिसनैकर्म्यप्राप्तुयाये
नास्यतदेकनिमित्तः संसारएवतभवेदिति यद्गीते नमोऽकर्मणि लिप्येति नमेकामः फलैश्चपि इति सोऽपि
जानातिकर्मभिर्नसद्व्यतेति सत्ताकर्मफलासंगेनित्यत्वेनिराश्रयः कर्मण्यभिप्रष्टुत्रोपिनैवकिंचि
त्करोतिसरति योसायुक्तोविशुद्धात्माविचितात्मान्तिर्नैन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्माऊर्वत्रपिनलिप्यते नैव
किंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्रवित्तिरिति ब्रह्मण्यदायकर्मणि संगेन सत्ताकरोतियः लिप्यतेन सपापेन
पद्मपत्रमिवोभसेति च नत्रययेवंतर्हिमुक्तपवासावित्याशङ्क्याह निष्कर्मोहिस्थितोमूलमलेष्यजानना
मनि वैचित्र्यकारणाभावाच्चेर्ध्वं सरति नाप्ययः केवलेपारमिमेन शिवाभेदमसंस्पृशन् विज्ञानकेवली
प्राक्तः शुद्धचिन्मात्रसंस्थितः अपि आर्येभिन्नक्रमः तेन निष्कर्मोपीति ऊर्ध्वमिति शुद्धमध्यानेन सरत्यज्ञानन
सेमूलमलस्याणवस्थावस्थानात् नाप्ययः शुद्धेतरवैचित्र्यकारणे स्य कर्ममलस्याभावात् केवलसौमसो
मायेर्ध्वं शुद्धविद्यायः संति विज्ञानकेवला इत्यायुक्तयुक्त्या शुद्धा शुद्धमयवर्ती शुद्धबोध्यस्वभावोपि स्वात्ते
अहाणोरावणमलोऽशक्तस्य स्वरूपसंकोचस्य संभवादी विमित्येन स्वात्ते आवियुक्तबोध्यस्वभावपरमेष्वरा
विभेदमप्राप्तुवन्विज्ञानकेवली विज्ञाने वेदात्मकं रूपं केवले स्वात्ते अरहितमस्वेति प्रकर्षेणोक्तः सर्वत्रोद्घो
षात्तरत्यर्थः यद्वक्तुं शुद्धबोधात्मकमेपियेषो नोत्तमकर्तृता निर्मिताः स्वात्तनोभिन्नाभर्वाते कर्तृताप्ययात्
बोधादिलक्षणैकोपियेषा मन्योऽपि भिन्नता तथेष्टरेखाभेदेन ते च विज्ञानकेवला इति नन्वस्य सर्वदैवशिवा।

श्री.
ते.ला.

२१

73

भेदसंस्पर्शतत्वेत्याशंकाह सपुनः शांभवेच्छातः शिवाभेदपरामर्शनं क्रमान्नेवेशतन्नेत्युच्यते शिवात्मतां
क्रमादिति शिवाभेदपरामर्शस्य तारतम्यमिति शयात् अतएव तदाह्येति शयादक्रमेणामिमेवमहेस्वरत
सम्भवेदिति भावः तदुक्तं ससिस्तत्त्वर्जगात्तद्वेरादावेवनिजेस्यया विज्ञानकेवलानष्टोवाथयासासपुङ्गवान्
इति ईशामंत्रेस्वरसंज्ञेतारेमंत्रमहेस्वराः नन्वस्तितावद्विज्ञानाकलस्याणवोमलः सचकर्मणः कारणतत्त
यमसौ स्वकार्यजननयेयेनास्यपुनः पुनः संसारितमेव स्यात् प्रत्युतमंत्रादिक्रमेण शिवात्मतां यातीति क
स्मादुक्तमिति गर्भीकृताशंकाशंकांतरमाशंकते ननु कारणमेतस्य कारणश्चेन्नलः कथं सविज्ञानकल
स्यापिनस्तत्कर्ममेतत्ति एतदेव प्रतिविद्यते मैवंमहिमलोत्ताना कलेदिधुंसिषुः कथं हेतुः स्यादुं समान
तस्वातंत्र्यादेव बोद्धव्येत् दिधुंसिषुरिति स्वातंत्र्यस्याप्यबोधतेत्यापुन्यादेहायहं भावाभिमानस्वभावभेदात्
रविंश्चाव अतएव स्वकार्यजननासामत्याक्तये हेतुः स्यादित्युक्तं प्रत्युतास्यधुंसो न्नावतात्मनास्वमहिमा
धुंसोमानवमेव तत्रोत्तरीयकंधस्तत्त्वमेव बोध्यात् नहिनिर्लेख्यजिपुनः पुरोहमियात् नाप्यस्यनप्य
ज्ञायानष्टतायावानिनेत्तत्त्वादेवात्यक्तिं विंदयेत्तणीयं संभवेत् अनेणैव चाभिप्रायेण विज्ञानादिकलादि
क्रमकल्पना सर्वकृतेत्याह दधुंसिषुधुंसमानधस्तात्वास्तिसृषुश्च दशास्वतः कृतावस्थांतरासस्वक्रम
स्थितेः विज्ञानाकलमंत्रेशातादीशादित्वकल्पना अवस्थांतराणीति किंचिदुंसमानवकिंचिदुस्तत्त्वादिशू
पाणिच तदेतः कारेव हेतुः स्वक्रमस्थितेरिति नहिदधुंसिषुतादिदशांतरं कदिनेवावावंतयाधुंसमान

तंधस्तत्वेवाप्राडर्भवेदितिभावः तेनपंचस्वप्नासुदशासुयथासेवेनविज्ञानाकलादिद्रष्टव्यकल्पितमिति ई
शामंत्रेष्टराः तदीशामंत्रमहेष्टराद्यादिरादिसिद्धः शिवः अन्यथाहितदीशादिकल्पनेत्येवस्यात् एवंवा
सामवस्थानोभेदात्तत्त्वप्रमत्तयोरपिप्रनेकरूपत्वमित्यर्थसिद्धं अतश्चाह ततः सप्रमेतयेववस्तुतेवद्
भेदता तस्माद्युक्तसक्तं दधंसिधुर्मूलमलः कर्मणोर्ननिमित्तमिति तदेवाह अतः प्रधंसनोत्पत्त्याविलीभू
तस्वशक्तिकः कर्मणोर्हेतुतामेतुमलः कथमिहोच्यतां विलीभूतेति श्रवणं शक्तिं पुनः कर्मणोर्हेतुता
मिथादित्याशयः एतच्चाभ्युपगम्योक्तं वस्तुतस्तुसलस्येतन्नचदतेत्याह किंचकर्मापिनमलायतः
कर्मक्रियात्मकं क्रियाचकर्तृतातृणास्वातंत्र्यात् पुनर्मलात् मलादित्यकर्तृतात्मकास्वातंत्र्यश्रयादि
त्यर्थः कर्तृकर्मवृत्तत्वेवचकार्याकारणभावइतिसमनंतरमेवोपपादिते ननुयथेवेतत्तत्त्वमलमता
नमित्तेति संसारोक्तकारणमित्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह यावत्स्यकर्मणश्चित्रफलदत्तेनकर्मता प्रसिद्धा
सानसंकोचं विनात्मनिमलश्चसः सेतिचित्रफलदत्तेनकर्मतासइतिसंकोचः तेनसंकोचंविनास्यन।
तत्रफलदानेसामर्थ्यसंकोचपवमलइतिप्रस्यतत्कारणत्वमुपचरितंसंकेचितोद्दिभोक्ताशुभाशुभा
यात्मकंभिन्नेसफलमात्मनिभोग्यत्वेनाभिमनुते येनदेवमनुष्यादिविविद्रूपतयावस्थानेतदाह वि
चित्रं हि फलंभिन्नेभोग्यत्वेनाभिमनुते मोक्षर्यात्मनितेनेयंभेदरूपव्यवस्थिति अतश्चनास्यस्वसेपताबु
पादानेसहकारिवाकारणमलः किंतुकार्यकरणहस्तावलंबनप्रायइत्याह इतिस्वकार्यप्रसरेसहका

श्री.
ते.लो.
०५

रितमाश्रये सामर्थ्यं योजकत्वेन कर्मणः कारणं मलः न हि संकोचो विना स्य विवित्रफलदाने किं विना सामर्थ्यं मभिव्य-
ज्यत इति भावः नन्वेवं विज्ञाना कला नामपि स्वातंत्र्यं संकोचप्रयुक्तमलद्वययोगात् तत्र विज्ञानं केवलं मलैक्य-
कृत्यादिदुष्प्रसूततत्कर्मयुक्तः प्रलयकेवलशक्त्या प्रलयकेवलत्वे प्रसज्येदित्याशंकते नन्वेवं कर्मस-
द्भावात् मलस्यापि स्थितेः कथं विज्ञाना कला तातस्य संकोचो ह्यस्ति तादृशः केनेदमुक्तं मलद्वययोगोऽप्येति त-
दाह तस्येत्यादि तादृश इति प्राग्देव प्रलया कलादिदेशाच्चितः कर्म सामर्थ्यं योजनयोग्य इति यावत् तदेव।
वियते मैवमधुलसंकोचोऽप्यसौ भावनया दृढम् नाहं कर्तेति मत्त्वानः कर्मसंस्कारमुज्जति भावनयेति च
हंममेति संन्यासादि रूपया यत्त आस्य नैक कर्मजनकर्म मलयोग इति स्थितं विज्ञाना कलत्वे ननु संसारोक्तेः
देपूर्वापरावसंथानाभावो भवेदित्यस्य प्रमादत्तमेव न स्यादित्याशंक्याह फलिष्वाती देकर्म इति यादृज्जाह
तिरात्मनि संस्कारः फलायेहनत स्मरणकारणं दृष्टेति यनादितात् द्विधा ह्यात्मनि भावात्मा ह्यस्यादि।
शास्त्रव्यपदेशः संस्कारः सादिरनादिर्वाता न भवादि तोयः प्रबोध्यवलात्प्रबुध्यमानः स्मरणकारणता-
या प्रमात्तरवसंथारत्वे प्रवेत्त अन्यः पुनः कर्मवासनात्मा यद्वशाद्विविधफलदायकं कर्म स्यात् ननु कर्म
संस्कारचेदं हि ज्ञानस्त्वावता कर्मणः किं ह्येतदस्य जन्मलभाषितं न स्यादित्याशंक्याह अप्रधुक्षेपि संको-
चे नाहं कर्तेति भावनात् तफलं हीवमूढादे प्रायश्चित्तेन वा कृते अप्रधुक्ष इति सन्निहितेऽपि सहकारि-
णीति यावत् न फलमिति सकृत्तदुक्तात्मातः कर्मण इत्यर्थावसेये न हि जीवमूढादेरिदमहं करोमी

तत्र संस्थानमस्ति यत्र संस्थानाय च कृतं कृतमेव न भवेदिति किं फले तत्र यदभिप्रायेणैव च स संस्थानात्क्रियाद
यस्याद्यनैरुक्ते प्रायश्चित्तेऽपि कृते नाहमत्र कर्तेति निवृत्तिभावनात्तत्र दिष्यान् संस्थानशौचित्यादेव न त
फलदायि स्यात् यदाहुः पापं कृत्वा तसंज्ञाय तस्मात्पादादिमुच्यते नैवेक्यमहमिति निवृत्त्यात्तस्य पूय
तेति नन्वेवं सत्रया फलदाने कर्मन प्रयोजकं कित्त्वभि संस्थानादिना यातं सत्यमेतदित्याह यत्तथाय।
तपस्तप्ते तदसौ स्यादिति स्फुटं अभिसंधिमतः कर्मन फलेदभि संस्थितः स्फुटमिति दाढ्येन कर्मैतितपो
त्रूपेन फलेदिति कर्तः तद्विपरस्से स्यादित्यभि संस्थितमिति कथं स्वस्वस्मिन् फलदायि स्यात् यदाहुः न
ममीदितं फले भवतीति नन्वेवं कर्म फलयोर्वैयधिकरणत्वात्कृतनाशकृताभ्यागचोक्त्येव कारण
उच्यते इत्याशंक्याह तथा अभि संस्थानात्वात्मानमेकमसंस्थितान् फलोपरको विदथत्कल्पते फलसंप
दे तपः प्रभृति हि कर्म तथा परत्रैव फलमिति अभि संस्थानात्मकं मनसि संसारं समर्पयत्फलसंपदे कल्प
ते तथैव फलदानं कुशलतामियादित्यर्थः यथा अभि संस्थानमेव कर्म वा वक्ष्ये तमभिप्रायः यदाहुः यद्यथा
चाभि संस्थाने तत्र स्यात्तथा फलेदिति तत्र च नैतच्छेद्यम् तद्विपरस्मे भवेद्यदि स्वत्रैव फलाभि संस्थाने परत्र फ
लेदिति नन्वेवमभि संस्थानमात्राय तत्रैकं कर्म फलयोस्तद्वैव त्रयेयत्सर्वं एव फलाभि संस्थानेन यत्र
कर्म कर्वाणेपि तत्फलभागी भवेदिति कृतं सति रयाभ्यामिति सत्यमेतत् यद्यत्र कश्चित्तीव्रमभिनि
विष्टो भवेत्तदाह यस्तत्रापि दाढ्येन फलसंस्कारमुज्जति सत्तत्फलभागा कृतं विशिष्टं फलमश्नुते यः ३

श्री.
ते.लो.
२५

नस्तत्रासंयाने कर्मफलसंस्कारमपि दार्ढ्येनोक्तं अनाश्रितः कर्मफले कार्यं कर्म करोति य इत्याद्युक्ता तदासे
गे ज्ञात्वा तत्तत्फलस्यानासेन जनिते विशिष्टं लोकोत्तरं फलमश्नुते मायो जीर्णं पदमासादयेदित्यर्थः यद्वा
ते कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं तत्कामनीषिणः जन्मवैयविनिर्मुक्तः पदे गच्छेत्पनामयमिति ननु यदि एवेत
दीवरादेः प्रजागरणमात्रेणैव शिवरात्रिफलभागित शक्तिरकामत एवापेयमानादि कुर्वतां प्रायश्चित्त
सृतिश्च कथं संगच्छतां नहि तेषामेतदनुसंधानमस्ति यदेतदर्थमेवेत्यं कर्म इति प्रोच्यते कुत्र नामाश
नुसंधानमुपयुक्तं किं कर्मणः स्वप्ने किं वा फलेन तावत्फलेन हि ब्रह्म हत्या निरयो मे भूयादित्यभि संधाय
कश्चिद्वाह्यं हत्यात् एवेदिततोऽपि निवृत्तिरेव सा हस्ततः सर्वस्यैव लोकस्थतिरयभीरुतात् प्रसूतनि।
कृदेकीकरणयमि समीहितं दृष्टमपि फलं ततोऽप्यनस्यात्तदैव कौटकांतरोत्पादस्य शतशो दर्शनात्
नापि कृपादाना किंचित्फले भवेन्न ब्रह्मणामात्रेणैव प्रसूतेः फलानभि संधानात् प्रयत्नरूपेण दत्तास्त्येव।
नहि यदीवरादेर्जागर्मीत्यभि संधानेनास्ति जीवमूलादिवदस्यास्त्वसृष्टित्वाभावात् किंतु तत्तान्न तथादा
र्ढ्येन येनास्य परिमितफलभाक् प्रतिपादनं एवेसां गतमतेऽपि कस्य चन किमिविशेषस्य प्रसंगाच्चैतत्
महार्कप्रदर्शनाय तोऽप्येव तथा प्रक्रमेणो समुत्पानेन हि र्थलस्ये वास्य वातादि प्रेरणा देव विथत्ते अतश्च
मायोऽस्य भगवदायि यत्नेन वस्तुवलोपनीतो जन्मांतरे सकृत्प्रतिलेभः अपेयमाना दावणपेयत्वाना
भि संधेय कामस्य सामान्येनेदं पिवासीत्यभि संधानमस्ति येनापरीक्षकापित्वादिनास्य प्रायश्चित्तं सृजं किं

तसकामापेक्षया नूनं यन्मनुः प्रायश्चित्तमकामानोद्दिशते तत्सकामत इति तस्मादनुसंधायाणि तैव कर्मफल
लवावस्येत्पलेचरुता एतदेव प्रकृते योजयति अनया परिपाद्यायः समस्तो कर्मसंज्ञतिम् अनहं युतया
प्राक्तेत्स संकोचोपि सो कलः अनयेति फलत्पारा पर्यंत इत्यया समस्तमिति शुभामशुभं अनये युतये।
तितदनासकृत्तयेत्यर्थः एकल इति विज्ञाना कलः नन्वेवं कश्चिद्देवशादप्यात्मीयं दुष्कृतेन तत्फलभा।
रभवेदितिकर्मफलवावस्यायाविसंस्थलतमेवापेततजदाह नन्विह दुष्कृते किं विदात्मीयमभिसंधितः
परस्मै स्यात् इत्यभिसंधिं संधानमात्रा यत्तत्तेन कर्मफलवावस्यायावविज्ञातकर्मफलकस्यैतच्छाये इत्युक्ते न
विज्ञाते भवता तात्त्विकं वचः एतदेवापपादयति तस्य भोक्तृत्वाच्चेत्यादभिसंधिस्तथात्मनि तदवश्येप
स्यापि सतस्तदुक्तं भवेत् पराभिसंधिं संविज्ञौ स्वाभिसंधिर्दृढी भवेत् अभिसंधानविरहे तस्य नो फलयोग
गता तमे दुष्कृतमित्येषा दुष्कृतिस्तस्या फलाय सा यथा तस्य दुष्कृतकर्तृत्वात्तत्तेन तदस्मै स्यादित्यभिसंधान।
मस्ति तथैव वेदोक्तत्वेनाभिसंधितस्य परस्य स्तान्ममेतदनुसंधानं स्यात्तद्देवेदेयं यतः सकृत्तदुष्कृतात्मकस्य
संबन्धिन्यामेवमभिसंधानं संविज्ञौ तदप्येव विषयस्यात्मीयमभिसंधानं दृढी भवेत्तत्फलभा मित्वेनावष्टे।
भभारभवेदित्यर्थः यस्य पुनरेवमात्मीयमभिसंधानं नास्ति तस्य जातस्तत्फलभारितं भवेत् प्रत्युत मामे दुष्कृ
तं भूयादिति वरुडमस्यानुसंधानं स्वरसत एव प्रयेहमुपगतं संभाव्यते वस्तुतो हि सर्व एव यं लोकः पापभी
रुः तश्चास्य फलभाव एव निमित्तिमिति कृतः परानुसंधानमात्रा देवपरस्य दुष्कृतफलभाक्ते भवेत् एवमित्यु।

श्री.
ते. ला.
११

76

कं स्यात् यत्कर्तृभिः संयाना कर्म फलेन दर्पणविषयस्य च पुराभिः संयौ स्वाभिः संयानविरहान्न फलोदय इति कर्तृभ्य
नुसंधानाभावे पुनः किंतु कृतं कर्म स्वसौ परमेवाफलेन ताफलमिति संतः कृतं संसेवेणाभिप्रेतमेव पक्षमुपपत्ति
पराभिः संधि विच्छेदे स्वात्मनानभिः संहितौ द्वयोरपि फलेन स्यान्नाशहेतुर्व्यवस्थितेः द्वयोर्वित्पण्यक्रियाविषये
नाशहेतुः स्वपराभिसंयथाभावलक्षणः नन्येतदीयं इष्टकृतं मभूयादित्यनुसंधानं यथा परस्य नास्ति तथा सकृत्ते मे
भूयादित्यपि साभूदिति कथमुक्तं यथा यादित्यस्तममित्यादीनां शङ्काह सावहेतौ सखे वास्य सामान्यादभि
संधितः निर्विशेषादपि न्यायायार्थादिफलभोक्तृता इः एवमेतः एव हेतुर्वास्तादित्येष पुनर्नत सामान्येऽपि भिसंधि
स्यात्तदायमस्य नारायणः सर्वो हिलोकः स्रवस्तु हया लडः एवमिहा स्रष्टेति सर्वेषां सखे तदेतं वप्रतीति युक्तमुक्तं
परस्य सकृत्तफलभावितामेव भवेन्न इष्टकृतफलभावितामपीति निर्विशेषादिति अनेनाद्यतपस्तमंतपो मेभू
यादित्येवैवैव त्विहादपीत्यर्थः एवमेतत्संसादभिधाय प्रकृतमेवानुसरति प्रकृतं भूमहेतुना कालस्योक्त
वरस्य यत् अनेन हेतुतया सर्वा विलीना कर्म संस्क्रिया उक्तवरस्येतेन प्रागुक्तं कर्म मलाभावोपपादकेति।
त्विलमेव प्रमेयमनुस्मारितं अतश्चास्य विज्ञाना कलस्य कात्म एव मलो नास्तीति तत्सामर्थ्यवोज्ञकत्वात्मक
निजकरणीया योगादिभ्यः सिद्धिर्मलस्तत्त्वादेव किंचिदुं समानत्वादिक्रमेण ध्वंसमानत्वं तत्रोत्तरीयकं ध्वंसत्वे च
यायात्तदाह तस्मादस्य न कर्मास्ति सहकारितां मलः करोततेनायं ध्वंसमानत्वं सप्रवृत्ते तेनेति सहकारिता
करणेन ननु मलस्य ध्वंसत्वे सर्वमहमिति सर्वत्राहंभावोदया कर्मणि तत्फले च तथाभावादस्य पुनरपिका

ममलयोगः स्यादित्याशंक्याह अपथस्तमलस्त्वेतः शिवावेशवशीकृतः अहंभावपरोपेति न कर्मादृष्टिः कर्मादीन
 दृष्टिना भावेशिवावेशवशीकृतत्वे हेतुः एवमेतन्मलस्य संसारोत्तरकारणत्वे तस्य संगेन च संसारोत्तरस्य स्वयं
 गर्भीकृतप्रागुक्तसकलप्रमेययात्रीमालिनीविजयोक्त्या संवादयति उक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे च तदेतत्परमेशिना
 मलमज्ञानमिच्छन्ति संसारोत्तरकारणं यस्माद्यथात्मके कर्मसुखदः एवादिलक्षणं तत्र कर्मसुखं व्याचष्टे लक्ष
 येत्सुखदः एवादिस्वकार्यहेतुभावतः लक्षयेदिति स्वसत्ताप्रयोजकीकारेण तथा व्यवस्थापयेदित्यर्थः कथं वा
 स्यात्तल्लक्षकमिति ताशंक्याह हेतुभावत इति ननु तावद्वशं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति न्यायान्नियमेन क
 थं कार्यं हेतुव्यवस्थापयेदित्याशंक्याह नहि हेतुः कदाप्यस्ते विना कार्यं निजं क्वचित् हेतुता योरप्यते
 वासौ फलानेतर्यभाविता कानामप्यप्यते तत्तत्फलानेतर्यभावितेति अतएव नैयायिकार्ययः सामग्रा
 एव कारणत्रयमभ्युपागमन्ममग्राणि कारणमिति तावद्वशमित्यादि पुनरसमग्रापेक्षयेत्तत्तत् ननु यद्येवं तत्कार्या
 त्वेव सामग्रीतरत्र प्रविष्टस्यापि वज्रादेः किं कारणत्वं स्यान्न वेत्याशंक्याह पूर्वकस्य हेतुत्वं पारंपर्येण ते।
 न सुखदः एवादेर्लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुषगर्भमेतद्व्याख्याने अत्रैव बह्वीहि गर्भव्याख्यानांतरं दर्शयति किं
 चतत् लक्ष्यते सुखदः एवाद्यैः समानेदृष्टकारणे चित्रे हेतुतरे किंचित्तत्त्वकर्महदर्शनात् किंचित्दित्यनेन
 पूर्वाज्ञानवक्तृत्वा नायं व्याख्या विकल्पः किं तादृश्या समुच्चय इति योति तत्प्रतिपुरुषसमानेपि सेवायना
 दोदृष्टे कारणीयत्सुखदः एवादीनां वैचित्र्येन तदवस्थानपपत्त्या तत्र किंचिददृष्टमेतत् हेतुतरे लक्ष्यते न।

थीन.

श्री.
तेल्लो.

७७

मीयत इत्यर्थः कार्यविशेषजनकताश्रितेन विशिष्टेन केनचिद्वाच्यमित्याह तत्र कर्म इति विशिष्टत्वेऽपि कर्म इति।
कृतो निर्णीतेऽपि शास्त्राद्यस्तित्याशङ्क्या कर्मिह दर्शनादिति इह सर्वत्रैव हि कर्म वैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्येऽप्यु-
त्तराशयः एतदेवोपपादयति संगोपसादिरोत्पादिजायमाने स्वकर्मणा दृष्टमित्यन्यदेहस्य कारणक-
र्मकल्पते यतः संगोविचित्रं प्रसादरोत्पादिस्वेतयोः सलेपाद्यात्मना कर्मणा जायमाने दृष्टे श्रुतो दृष्टवह।
एककल्पनेति न्यायादत्रापि कर्मवन्तपि शास्त्रादिकारणकल्पते किंतु तदन्यदेहस्य देहांतरोपचितमि-
त्यर्थः न चैतावन्तैवात्र वैषम्यमुद्भाव्यमित्याह इहाप्यन्यान्यदेहस्य स्पृष्टं कर्म फलेयतः कृषिकर्ममथो-
भेदाः शरयत्याचसातनुः इहापि शरीररूपाण्येकत्वे सर्वेषामविवादादन्यदेहस्य कर्मान्यदेहस्य फल-
मिति नास्ति विमतिः यतः कृषिकर्मवसेततत्फलशरदीति एतच्चावस्थावैचित्र्यात् शरीरभेद एव च दत्त-
तियुक्तमुक्तं अन्यदेहस्य कर्मकारणकल्पत इति नन्वेवं कृतनाशा कृताभ्यागमवोच्यमापत्तेरित्याशङ्का-
ह अनुसंधानेऽप्येकस्य संभवस्तद्वत्ततः तस्यैव तत्फले चित्रं कर्म यस्य प्रगतं येनैव मया प्रागुक्तं स-
वाहमयमोक्ष इत्यनुसंधानैक्या कर्मफलयेर्वैयधिकरणभावात् कृतस्य नाशो नाप्यकृतस्याभ्याग-
म इति युक्तमुक्तमन्यान्यदेहस्य कर्मफलेदिति ननु भवेदेवं यद्यनुसंधानमेव स्यात् तर्हि जन्मांतरी-
ये कर्मण्येहि केच फले कस्य चित्तदस्तीत्याशङ्क्याह क्षीणेऽपि जातस्य देवेदादिशेषात्तरीदृशं भोयत्।
नुसंधानविना प्राप्नोति तत्फले इत्येजन्मांतरोपातकर्मणाप्यनुसंधाना विना भुंक्ते फले हेतुस्तत्र प्रा-

आसकं यता नहि जीवस्य राजादेरेव मनुसंयिः संभवति यन्मया स एव मादिसः सूर्यो दयेनायतया तदा
देशफलमेव भोगः प्राप्त इति भोजयेति भोगं कृत्वित्यर्थः एवमिहाप्यनुसंधानमन्तरेण जन्मोत्तरीयाक्त
मणः फललाभो भवेदिति न कश्चिद्दोषः नन्वनुसंधानमात्रायैव कर्मफलव्यवस्थेति समनंतरमेवो
क्तं तदयुर्नैव कथं विपर्ययास्यते इत्याशं केवाक्ते हेतुस्तत्राद्याह कं पतेति पूर्वहितेवैवमहं करोमीति हृ
निरुद्धोऽनुसंधिरभूयत्संस्कारदार्ढ्यादिहेतुफलमिति इह वस एव प्रयोजको नहि फलतत्संबंधादौ
कचिदसावुपादेय इति समनंतरमेव उपापादिते एव फलदानोक्तत्वेन कर्मणः प्रचानुसंधानसं
स्कारस्य दार्ढ्यमवश्यं भाविश्रुत्या तया तया योगात् ततश्च तदनुत्पत्तयस्तथा तदार्ढ्यं न संभवेदिति
तत्केनचिदुपायेन फलदानाय निरोद्धुमपि शाक्यं तत्रैतः प्रतिबोधोपनिपाताद्यपि संभाव्यते इति
भावः तदाह अतएव कृते कर्म कर्मणा तपसापि वा ज्ञानेन वा निरुध्येत फलपाकेषु ननु त्वे अतः
ति फलोक्तत्वे कर्मणः प्राच्यानुसंधिनिष्क्रयस्यावश्यं प्रयोगात् कर्मणेति क्रियादीनां निरु
ध्येतेति फलदानायोगं कुर्यादित्यर्थः अतएव फलदानोक्तत्वे कर्म निरोधमेवेत्याह शारद्वकार्यं
देहे स्मित्यस्य नः कर्मतत्त्वार्थं तस्मिन् यत्ना मेत्यदशं निरोद्धुं न हि शक्यं कथमुल्लिख्यतामिति न कथं चि
दपि क्लेशं मित्यर्थः अत्र हेतुशारद्वकार्यमिति यदि यावत्कार्यमेवावच्छेदं प्रवृत्तं तव तदा रंभकत्वे मे
वासांतरा केनचिदुपायेन प्रतिबध्यते इति युक्तं निरोधः यत्नस्तदा रंभमेव प्रवृत्तं तस्य प्रवृत्तत्वादे

श्री.
तेलो.
७८

78

वकिंनिरुप्यते इत्युक्तमेतदशो निरुद्धं न हि शक्यते इति यदभिप्रायेणैव प्रारब्धकेन शोधयेदिति येनेदेतद्विभोरातः
त्यादि सर्वत्रोद्देश्यते सद्यो निर्वाणदीप्तादि पुनरासन्नमरणादेरेकमवेदिति तत्रापि दत्तप्रायफलत्वात् ततः प्राप्नुव
सेवकर्मणो यमिति न कश्चिद्दोषः तदुक्तं दृष्ट्वा शिष्यो जराग्रस्तं व्याधिना परिणीरितं उत्क्रमय्यत तस्त्वेनेपरतस्ते
न योजयेत इति ननु देहारेभकजात्याद्युष्टादकर्मरथकार्यत्वात्मानामनिरोधियस्य न रयतने प्राक्तने वा
स्मिन्नेव दिने र्मासैः सेवत्सरे र्वा भोगमात्रलक्षणं कार्यमारप्स्यते तत्किं निरोद्धं शक्यते न वेत्याशङ्क्याह तत्रैव देहे
यन्नन्यदयगंवापरातने कर्मतज्ज्ञानदीप्तायैः शोदीकर्तप्रसह्यते अन्यदिति सद्य एवानारब्धकार्यं शोदीक
र्तमिति फलदानयोरपत्ताय हस्तेन धंसयित्वमित्यर्थः प्रसह्यत इति न तत्र तथा कियते प्ररब्धकेन शोधयेदि
ति सामान्येनोक्तेः एवे विशेषस्य चावचनात् आदिशद्वा तत्रोपधादि तदुक्तं येति हारोत्तरः प्राक्ताते प्रशाम्प
तिभेषजैः जपहोमप्रधानैश्चेति रसायनादि पुनरा रब्धकार्यस्यानुपरतकार्योत्पत्त्या मास्तेयदवश्यादवश्यं
भाविनोपि कालमृत्योरभियुक्तौ नो किंचित्काले प्रतिबन्धात्मा जयः स्यात् तदुक्तं रसायनतपोजापयोगा
सिद्धैर्महात्मभिः कालमृत्युरपि प्राप्नोतीत्येते न लभेर्जनैरिति विषादि पुनः प्रयुज्यमाने दीप्तायुषो व प्रति
पेति नात्यसित्यरेतदुक्तं भजः प्रयोक्तारभिमानमात्रे सयेदेकतमिति मत्पते इति एवे चेदेदेहकृतारं
भकः ..... याभेषजादिसाधोप्यर्थे समाश्रम इति किं दीक्षयेति न वाचं न हि भेषजादिभिर्न वै किं
चिक्रियते यदेतदनाश्रमाय एव वसेदित्यलमवोतरेण ननु केनामास्पधंस इत्याशङ्क्याह तथा संस्कार

दाह्यदिफलायदृक्तापुनः यदायदाविनश्येत्तत्कर्मध्वस्तं तदा तथा तथेति प्राक् सूक्तानुसारेणोत्तरार्थः एवंप्र
रोहः पागतो तत्संस्कारः फलनिमित्तमिह स्यादित्यप्यादिते यत्तत्संस्कारस्यैव फलोपजननप्रयोज
कं दार्ढ्यमपक्रियते तदकार्यकारितादुच्यते कर्मध्वस्तमिति निरुद्धमिति तच्चित्रमिति शोदीकृतमिति
च यत्तज्ज्ञावनात्रकालनियमः कश्चिदित्युक्तं एवेमोहवशात्कृतमपि कर्मज्ञानदीप्तादिना सर्वेषां विनापि
भोगसकृमेणैव विनाशमियादिति पिंशार्थः तदाह अतो मोहपरार्थी नो यद्यप्युक्तं किंचन तथापि ज्ञान
काले तत्सर्वमेव प्रदस्यते किंचनेति शुभमशुभं ज्ञानकाल इति संविज्ञात्तात्कारत्वात् इत्यर्थः किमत्र प्रमा
णमित्याशङ्क्याह उक्तं श्रीपरेक्षानादानः सर्वदृग्गुह्यताः सहूर्ता निर्देहसर्वदेहस्य सकृत्कृते कृते इह कश्चित्त
र्वहकसर्वमेव संविद्रूपतया जानानोत एव विगलितभेदनादहानादानीत एवो ह्यणस्य कृते हेयोपादेय
विभवाः क्षणादेव सर्वेऽस्मृते सकृत्कृतं वदेहस्य निर्देहज्ञानाग्निना तज्जयादित्यर्थः ननु सर्वमेव यस्य संवि
निष्टं तस्य कथं कर्मापि देहस्य संभवेदित्याशङ्क्या गभीरकृत्य स्वयमेव देहस्य पदे व्याचष्टे देहस्य मिति देहे
न सहतादात्म्यमाश्रितास्वाक्केयात्संविदेवोक्ता तत्रस्य कर्मदस्यते देहेत्यवा सनात्यागात्सर्वविद्यात्मता
स्थितेः प्रकालकलिते व्यापित्यभिनेया हि संस्क्रिया संकोच एव सानेन सोऽपि देहे कतामयः संविदेवेति
सर्वो हि भाववर्गः संविस्फार एवेति भावः तत्रस्य मिति देहावच्छिन्नसंविनिष्ठमित्यर्थः कर्मणश्चेत्यान्दाहो
यदेहादेभावसंस्कारगुणीभावो न मेति सर्ववैश्यात्म्यमाश्रिता यो संविदि प्राप्ताभिमानस्य सुखात्ताद्वेदि

श्री.
त. ला.
२५

79

त्यक्ते सच विष्णुत्मास्थिते रिति न सद्यैकपरमार्थे नित्ये व्यापके च संविद्व्येकश्चिदतिरेकेण देहादिसंस्कारोः
न्यायः सहि संकोच एव सति स्यात् संकोचश्च देहाद्येकत्रय एवेति युक्तमुक्तं सर्वमेव संविदैक्यात्मेन जानतः
कर्मदाहो भवेदिति यदभिप्रायेणैव यत्करोषियदशनासियजहोषिददासियत् यत्तपस्यसि कौंतेय तत्तोरु
ष्टमदर्पणं शृणादिगीतं एतदुपसंहरन्नप्यदवतारयति एतत्कर्ममले प्रोक्ते येन सा कलया कालाः सृष्टेहा
गहमांतःस्थाः सप्ताश्वसरीसृष्टाः ततः प्रबुडसंस्कारास्ते यथोचितभागिनः ब्रह्मादिस्थावरो जेस्मितं संसरंति
पुनः पुनः येनेति कर्मणामलेन हि मलवडादिप्रलया कलाः गुहागहने मायागर्भः एतेने यदेतमेवाव्या
प्तिरित्यपि सूचितं तत इति मायांतरवस्थानां तत्तरे सृष्टिप्रारंभ इत्यर्थः संस्कारः कर्मवासनात्मा तद्वै चित्रादे
देववेधो यथोचितभागिते उक्ते संसरंतीत्यर्थादयोरेश संसृष्टाः उक्ते च प्राक् तदिनप्रतये विसे मायायां
प्रविलीयते क्षीणा यो निशितावत्यो गहनेशः सृजेत्स नरिति नन्वेवामविशेषणायः संसरणमेव किं स्या
इतो धर्मपीत्याशोक्याह ये पुनः कर्म संस्कारहान्यै प्रारब्धभावनाः भावनापरिनिष्पत्तिमप्राप्य प्रलयं या
ताः सदा ते ते तथातः स्य भवनापाकसाष्टवात् संव्रतं प्रतिपद्यंते श्रित्रा श्रित्रे च कर्मतः प्रप्राप्येति तस्या
मोहि विज्ञाना कलममेवा भवेदिति भावः तथातः स्येति कर्म संस्कारहान्यनुसारेण दत्तवासनेत्यर्थः
चित्रादितिकाकादिन्यायेन भावनासौष्टव्यकर्मण विशेषणमेतयो ज्यं यत्तपव संव्रतमपि सो जत निरे
जनभेदा श्रित्रमित्युक्ते कारणस्यैव चित्रा कार्यमपि तथा भवेदिति भावः संव्राणां च प्रलया कलोपादत्त

तेनाप्यथासंभावो यदाहुः संज्ञाणोचप्रलयाकलानां सतामनुवर्तनीतानामिति श्रीपूर्वशास्त्रेचमंत्रमहेश
राणोविज्ञानकलानां संज्ञेष्टराणोचसकलाउपादानतेनोक्ताइतिपारिषोषात्संज्ञाणोचप्रलयाकलोपा
दानत्वेसिद्धे इदानींप्रकृतमेवोपसंहरति अस्यकार्ममलस्येवमायोताध्विसारिणः प्रथानकारणो
प्रोक्तमज्ञानात्माणवोमलः प्रथानमितितत्सामर्थ्यव्यञ्जकत्वात् नयेतत्सहकारित्वामेतेरेणस्वस्वका
र्यप्रसवेकिंचित्सामर्थ्यंभवेदितिभावः यदुक्तं जन्माभिजतिकाशक्तिः कर्मणोनमलेविना प्राप्तरत्नानर
हितः क्वचित्जातो न दृश्यते इति ननुभवतनामेतत्तत्त्वतरेष्वेष्टावपुस्तद्व्यभोगालोलिकेत्यादौत
द्वत्तेप्राक्प्रस्तावितेतत्किमुच्यतेइत्याह तोभस्यलोलिकाव्यस्यसहकारितयास्फुटे तिष्ठमायेभ्यतौर्मुखा
मीष्टेष्टावशाञ्जतत् सहकारितयेत्यर्थात्कार्मस्यमलस्य तत्त्वजदत्तसामर्थ्यादेवसिद्धेदित्यत्रेष्टेष्टा
याः किंप्रयोजनमित्याशङ्क्याह नजदुश्चिदधिष्ठानेविनाक्वापित्तमायतः तत्त्ववमीष्टराः स्वेष्टयाव्या
तिमित्तानएतत्त्वमेवमलेनियुज्यादितीहभेदवाएवपरापतेदित्याशङ्क्याह अणवोवात्मनैवान्यत्रका
णात्सामहेश्वरः चिदचिद्रूपताभासीत्यङ्गलः क्षेत्रवत्पशुः तस्याणवेनामप्रकाशात्मनोमहेश्वरादन्यत्किं
चियत्सयवस्वस्वते आत्मात्मनिचिदचिद्रूपतामवभासयन् पुरोहितासंज्ञेष्टायास्त्वस्यकिंपिक्वतेषु
याहिसयापरताबुद्धाल्लेशेनचलतीतिप्रहलः कर्मबीजपुरोहावहेष्टेष्टापीरमेवात्मत्वेनज्ञानतः
पशुत्वात्पश्वरित्युच्यतेइत्यर्थः तदुक्तंशिवएवगृहीतपशुभावइति नत्वेवंपशुभावग्रहणोपचिदचिद्रूप

श्री
न.लो.
८०

यतावभासनेन किंस्यादित्याशंक्याह चिद्रूपताश्च सत्त्वापीनिर्गुणो निश्चियस्ततः भोगोपायेषको नित्योभ्यः
तिवैयः प्रभाष्यते अविज्ञादत्तताभेदोभोगाद्भोक्तृतरादय निर्गुण इति सत्तादयो हि जडस्य प्रकृत्यादेरेव भ
वैतीति भावः अतएव तद्वत्तयोपायन संभवतीत्युक्तं निश्चिय इति एवेव ततो निर्गुणात्तादेवेति चाख्येयं भो
गोपायेषक इति भोगासोपायात्कारणादीनामुत्पत्तिरित्येका सक्त इति यावत् मूर्तिबांथ इत्यमृतं
इत्यर्थः अतएवेति जडेहि देहादावस्यात्माभिमान इति भावः अतश्च तात्पादेव निखिलविषयीकार
प्रभव नशीलत्वाभावाद्देदप्रथात्तकमायीयमलगाभीकृतताश्च सर्वतो व्यावृत्त इत्युक्तं भोगाद्भोक्तृ
तराश्चास्य भेद इति तदुक्तं अणवच्छिदचिद्रूप इति तथाप्युत्पत्तिरित्यो मूर्तीज्ञो निर्गुणो निश्चियः
प्रभुः व्यापी मायोदरोतः स्यो भोगोपायविचित्रक इति एवेतदनतिरेकेण तिरेकायमाणानामाण
नामीश्वरेच्छावशादेवमलः प्रबोध्यमियायेनैषां कर्मवैचित्र्यात्तत्तत्स्काराविर्भावो भवेत्तदाह ते
षां स एतानां समल ईश्वरेच्छावशाद्भूषो प्रबुध्यते न चैतदुक्तिमात्रसिद्धमेवेत्याह तथा चोक्तं शास्त्रे श्री
पूर्वनामनि तदेव परति ईश्वरेच्छावशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते भोगोच्छेदरूपकारार्थमयो मेवमहे
स्रवः मायो विहोभ्य संसारे निर्मिमीते विचित्रकं तदुक्तं तत्र ईश्वरेच्छावशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते
भोगसाधन संसिद्धौ भोगोच्छेदरस्य मेवराट् जगदुत्पादयामास विप्रशक्तिभिरिति न च मायायितद
तिरिक्ताकाचित्तं भवतीत्याह मायाचनामदेवस्य शक्तिरव्यतिरेकिणी भेदावभासस्वाते अंतया।

हिसतयाकृतः यत्रासहिनिविलजराडहासकीशशालिनः परमेश्वरस्यभेदावभासनेस्वातेऽंतदेवा
भातिरेकिणीशुपूर्णताप्रथनेनमीनातिहिनस्तिइतिमायाशक्तिरुच्यते तथाहितयेवायंभेदावभास
समुहासितः अतएवकारणकारणकार्योपचारात्तैवभेदावभासइत्युच्यतेतदाह ग्रायोभेदावभास
सोयोविभागमनुपेयवान् गर्भीकृतानंतभाविविभासासापरानिशि इहहिवहिरुल्लसिषामात्रने
नासूत्रितप्रायत्तादिभागमप्राप्तेतएवाद्योयोभेदावभासः सापरानिषामहतीमायेत्यर्थः अतएवव
दिर्भुवतायोभाविनोविभागस्यशिविकाफलवदस्योर्गर्भीकरोस्तिइत्युक्तेगर्भीकृतानंतभाविविभा
रोति एवमस्याः शक्तिरूपतामभियायसाचैकाव्यापिनीसूक्तानिक्लजगतोतिथिः अनायेताशिवे
शानीवयहीनाचकथ्यतइत्यागमार्थगर्भीकारेणतत्ररूपतामपिभियात्तमाह व्यापिनीविषहेतत्ता
त्सूक्ताकार्यैककल्पनात् शिवशक्त्यविनाभावात्त्रितैकासूलकारणं भेदरूपत्वादितिअयमेवहित
इत्यस्वभावोयदिदमत्रेदानींभातीतिपरिक्लिन्नतयाप्रकाश्यतेइतियउक्तेप्राक् परिक्लिन्नप्रकाश
त्वेजइत्यकिललक्षणं तस्ममीयतेहीयतयापरिक्लिंयतेयोमिभिरितैवमस्याप्रभियानं अतएवा
शिवेसुक्ते यदाहुः अशिवाभेदप्रथाप्रदेतिअनायेतास्याः कार्यमपितयास्यात्इत्युक्तेकार्यचास्य
जडंयतइतिकलादेर्मायाकार्यस्यजायेत्येकस्मिन्नेवहिदेहेचेतनानेकत्वेपुंभेमायकार्यकारणा
त्ततोविषयनेकस्वोतोभुवेनकारणादित्यर्थः यउक्ते व्यापिनीपुरुषानंतभोगायऊरुतेयतः स

श्री
तेजो
८१

वकार्याणामवसोतोभिर्विषयामभिरिति तच्च सर्वत्र सामेति सूत्रात् सर्वज्ञतावेधेति यावत् इयं सर्वोद्दर्शिभिः का
र्यान्वयात्तु पश्चात्परिकल्प्यते इति भावः शिवशक्त्याविनाभावादिनिशिवस्तावन्नित्यः शक्तिश्च तदविनाभूता
ननु मयि मीणीत्युक्तं नित्येति अतएव नाद्येतेति अयदीनेति चेत् ततश्च माया शब्दवाचादिनाश उपातिषेया
यातेति शिवश्चैक एव स्वतंत्रः पदार्थः शक्तिश्चास्यात्मभूतेत्यभिन्नादभिन्नमभिन्नमित्यायात्सापेक्षैवेत्युक्तं
मेवेति अतएव निरंशत्वात्त्रिफलेत्युक्तं शिवश्च शक्तिवशादेवांतरैवावस्थितमपि त्रिष्वेव द्विरवभासयेदित्युक्तं
मूलकारणमिति अतएव जगतो निधिरतीशानीचेत् ततश्च मोक्षस्यो विष्णुमिति स्वात्मभिन्नमपि भावमेव
लेशिवो ययामिमीतेभिर्याववस्थायतीति च नन्वेतैः प्रकृतेः मूलकारणत्वमुक्तं तत्तथामिह मायाया एवम
भियानमित्याशेक्याह अचेतनमनेकात्मसर्वकार्ये यथा च दः प्रथाने च तथा तस्मात्कार्येनात्मा त्वचेतनः अत्र
येचावयवे पदार्थमनमाने निर्दिष्टं यथा प्रथाने कार्यमाचेतन्ये सत्यनेकत्वात् यदाचेतन्ये सत्यनेके तत्सर्वका
र्यं तदचेतन्ये सत्येनेकेन भवति यथात्मा याचेतन्ये सत्यनेके च प्रथाने तस्मात्कार्यमिति ब्रह्मशब्दे तदेवादि
भिरुपपादिते इतीह प्रकृतविस्तरभया त्रिवितानितेयत्पतितत्वात् दानेन कोनामपौरुषोक्तवैतिमाया पुन
राचेतन्येपेकेत्यस्याः कारणत्वमेव न कार्यत्वमपीति सिद्धं ततश्च कारणस्य पूर्वभावितात्सर्वत्र तत्राद्यधोपदे
शो प्रथममस्या एव निर्देशस्तदाह अतएवाद्यनिशोक्ता पूर्वमायादि धास्यता तस्याश्च तत्रैधिरूपतया दित्या
वस्थानमित्युक्तं द्विधास्यतेति कारणमस्य सूत्रेणा उक्त्वा न च रूपेणेति भावमिति भावः ननु समनेतरमे

वोक्तं यत्रासमायादेवस्यावधारिणी शक्तिरिति तत्कथमसौ भेद निरूपणं तत्र भावमियात् नन्वल्पमिदमुच्यते
तेयन्मायावत्परमेष्ठ्यपवशाक्तयः कलादिरपि तत्रासमश्रित्यदभिप्रायेणैव शक्तयोभ्यज्यमाक्ततन्मिताद्यु
होष्यतेः तत्राह यथावमायादेवस्याशक्तिरभ्येति भेदेन तत्र भावे तथा न्यायिकलादिस्तत्र विस्तरः यतदेवो
पपादयति निरुद्धशक्त्यै किंचित्कर्तुं तो वलनात्मिका नाथस्य शक्तिः सा यस्मात्सं सः दोषी कलोच्यते नि
रुद्धशक्त्येति स्वरूपस्य गोपितत्वात् अथ स्तादिति प्राणादिप्रमात्तायो कलाशब्दस्य चात्र प्रवृत्तावयः प्रत्ये
एव निमित्तं एतदेवान्मत्राप्यतिदिशति एवं विद्यादयोप्येते योजः परमार्थतः शिवशक्तिमय एव प्रोक्तव्या
यामवसृतेत्यर्थः तेन यथानाथस्य किंचित्कर्तुं तो हलानात्मिका शक्तिः कलोच्यते तथा किंचिद्देवनात्मि
का शक्तिर्वैद्येत्यादि नन्वेवेकलादेस्तत्रासमश्रित्य शिवशक्तिमयत्वे मवययस्ति तर्हि कस्य माया कारणे स्यादि
त्याशङ्क्याह तथापि यत्पृथग्भावेन कलादेरीश्वरे कया ततो जडत्वे कार्यत्वे पृथक्त्वस्थितौ धत्वे उपादाने सृ
तामाया क्वचित्कार्यमेव च तथापीति शिवशक्तिमयतायामपीत्यर्थः तत ईश्वरे स्यात्कृतात्पृथग्भावात्
तेन कलादेर्भेदं रूपताजडत्वं ततः कार्यत्वं ततोपि कार्यत्वं ततोपि पृथक्त्वेनावस्थानमिति ततश्चात्र माया
याः कारणत्वे युक्तमित्युक्ते उपादाने सृता मायेति क्वचिदिति अक्ता दोतत्कार्यमिति कलादि ननु पृथग्भा
वेनामभागासिद्धेहेतोः नहि पक्षीहितस्याष्टयिष्यादेरिव कलादेरप्येवार्थदर्शिनः प्रतीतदस्तीत्याशङ्क्या
ह तथावभासविशेषरूपमन्योऽन्यवर्जितं यद्भातिकिल्लसं कल्पे तदस्ति च दृढं हि यत्किल तथा पृथग्भावभा

श्री.
ते.लो.
८१

सनेनवित्रंजस्तकार्यज्ञादिनानात्मकमतएवपरस्परयोर्द्वेषेस्वतेत्रविकल्पादवभासतेतद्दृढवद्वहिरस्तिना
हिभातमभातेभवतीतिन्यायादस्तसदेवेत्यर्थः तेनायमत्रप्रयोगः तन्मात्रादितत्त्वज्ञातेवद्वहिरस्ति संकल्पा
दौष्ट्यगभानात् यत्संकल्पादौष्ट्यगभवतितद्वहिरस्ति यथाचदादियत्रवहिरस्ति तत्रपुष्ट्यगभातियथापर
मात्मापुष्ट्यगभातिव तन्मात्रादितत्त्वज्ञातेतस्माद्वहिरस्तीतिपरमात्मनश्चसंक्रुद्धातोयमात्मेत्यादौष्ट्य
गवभासः स्थितोपिविद्युदयोतवत्रप्ररोहमुपराक्षेत् स्वातंत्र्यामुक्तमात्मानमित्यादिन्यायेनमूलभूतान
वच्छिन्नाहेविमर्शमयतस्यतिरोभावाभावात् यद्वाविशेषाग्रभिधेयाः प्रमेयत्वात्मा मान्यवदिति न्याय
केवलान्वयेवयेनचात्रास्तितायोसाध्यायोनासिद्धेभावथर्मास्तिवभिचार्युभयाश्रयः थर्माविरुद्धोभा
वस्यसासत्तासाध्यतेकथमित्यायुक्तयुक्ताभावाभावोभयथर्मस्यहेतोरसिद्धविरुद्धानैकोतिकतायाम
हेतुत्वमितिवाच्येवद्विष्टुनिष्ठायाः सत्तायाः साधनत्वात् ननुखपुष्पादेः संकल्पादौष्ट्यगभातेपिनवद्वि
रस्ति तेनैकोतिकोयहेतुरित्याशोक्याह खपुष्पायस्ति तोडूमस्तनोनवभिचारिता तत इतिखपुष्पादेः
रपिवहिरस्तितात् ननुविरुद्धमभिधानेखपुष्पादिनास्तितायाः सर्वप्रमात्साक्षित्वात्तैतदित्याह ख
पुष्पंकालदिङ्मात्रसापेक्षेनास्तिशब्दः यदादिवत् नास्तीतिकाकात्तिवयोऽप्येतेनायमत्रप्रयोगः खपु
ष्पादिकालदिङ्मात्रसापेक्षेनास्ति तेनास्तिशब्दप्रयोगविषयत्वात् यच्चास्तिशब्दप्रयोगविषयस्तत्काल
दिमात्रसापेक्षेनास्ति तेतन्ननास्तिशब्दप्रयोगविषयोयथासेवित् नास्तिशब्दप्रयोगविषयश्चखपुष्पादि

तस्मात्कालदिस्त्रात्रसापेक्षानास्तिमिति यस्मिन्निदमिदानीमिह न वेदीत्यादिसेविदिकालयपेक्षयाना-
स्ति तेनैव क्रियते तदेवोपाधिनिबन्धनमित्युक्तं ब्रह्मणः ननु यथेवं तत्कृतमत्यन्ताभावव्यवहारेण त्वाशोर्क-
ह तथाप्येताभावेणेवैविविचितां एवमिति त्वपुष्पादिनास्ति त्वत्तेनायमत्र प्रयोगः अतएताभावादि
स्त्रात्रसापेक्षानास्ति शास्त्रविषयत्वात् यत्रास्ति शास्त्रविषयस्तत्कालदिमात्रसापेक्षे तत्र नास्ति शास्त्रविषयो
यथासेवित् नास्ति शास्त्रविषयश्चात्यन्तभावः तस्मात्कालादिमात्रसापेक्ष इति एव तस्मादादावुपपादिते त-
त्तज्जाते प्रसंगादेह भवनाय पुनपादयति यत्संकल्पतया तस्य बहिर्देहोस्ति चेत्ततः चैव तस्यो शिवांते
तत्सर्वतादृशदेहवत् यस्य देहो यथा तस्य तज्जातीयं प्रवेदितः अतः स शिवपर्यन्ता सिद्धा भवनपडतिः
संकल्पमित्यागमः तथेति देहित्वेन चेत्तत इति चेत्तनाधिष्ठितः तादृशदेहवदिति चेत्तनाधिष्ठितबाह्यदे-
हेह युक्तमित्यर्थः यथेति श्रद्धाश्रद्धादिहृणः तज्जातीयमितितदनु रूपमित्यर्थः इदं चात्र प्रयोगाद्वयं सौशि-
वांते तत्तज्जाते चेत्तनाधिष्ठितबाह्यदेह युक्तं तत्र प्रमाणमूलतया संकल्पविषयो यथा चटादिप्रमाण-
मूलतया संकल्पविषयश्च सौशिवांते तत्तज्जाते तस्माच्चेत्तनाधिष्ठितबाह्यदेह युक्तमिति स शिवांतादे-
हिनेन रूपविशिष्टभवनयोगिना देहत्वात् यो देही सो न रूपविशिष्टभवनयोगी यथा पृथिवीगतः पा-
थिवदेहवैजादिः यो नानु रूपविशिष्टभवनयोगी स न देही यथा परः शिवः देहिनश्च स शिवांतास्तस्मादनु-
रूपविशिष्टभवनयोगिन इति नन्वेवमण्णां सर्वेषां विशेषेण भेदपक्षादद्यावन्धक इति विरुध्यते इत्याशे

श्री.
तेलो.
८३

४३

क्याह शास्त्रनांतसुरेपापदेवशातादन्तदेशवत् शास्त्रनामधुभोक्तंततोयत्नेनसिद्धति तत्परमिति तत्तत्तरा
तंनिविलमित्यर्थः प्राणमितिभोग्यतायोग्यतात् अयत्नेतिप्रमाणंतरानपेक्षितेनेत्यर्थः अयेचात्रप्रयोगः
तत्तद्वनजातमाएरनांभोग्यदेशात्तात् योदेशःसोएरनांभोग्योयथाग्रासादिःयोएरनांभोग्यःसनदेशः
यथाद्वितीयोएः तत्तद्वनजातंचदेशास्तस्मादननांभोग्यमिति एतमेतत्संगादभिधायप्रकृतमेवानुस
रति सामायादोभसायनाविश्वमूर्तेसमेततः दंडाहतेवासलकीफलानिकिलययापि तथापिततथाचि
त्रपौर्वापर्यावभासनात् मायाकार्येपित्तौचेकार्यकारणतामिथः ययपिसामायास्तथासत्यक्रमेणा
विश्वेसूतेतथाप्रतिशास्त्रेभेदाभिधानांतेनतेनप्रकारेणचित्रस्यपौर्वापर्यस्यावभासनात्कलादावपित्तौ
चेकार्यकारणताभवेदितिवाक्यार्थः किलेतिआगमे यउक्ते श्रीस्वच्छंदे मायातत्तेजगद्दीप्तिसंविभुतथा
अये तत्संस्कृतात्मवर्गतयुगापत्तोभयेत्यभः हेल्लादेडाहतायास्तवयर्थावाफलानित्त त्रिर्युद्धमधस्तात्
निर्गच्छंतिसमेततइति नकेवलंमायाकारणंकलादित्तिन्यंतंचविश्वेकर्ययावत्तत्कार्यंकलादावप्येवैरूप
तमित्यपिशास्त्रार्थः तच्चैषोपरंस्परिकमित्युक्तंमिथइति तेनयदेवकार्यंतदेवकारणंयदेवकारणंयदेवका
रणंतदेवकार्यमिति यथासायपेतयाकलाकार्येवियापेतयाचकारणमिति तच्चप्रतिशास्त्रेयदितात्ती
यस्यकार्यकारणभावस्यभेदेनाभिधानंतत्तद्विकतरस्येहोपदेशः इत्याशंक्याह साययण्यशास्त्रेष्ववज्ञया
दृश्यतेस्फुटंतथापिमालिनीशास्त्रदृशातांसेप्रवत्सहे सेतिकार्यकारणता नन्वावैतन्येपिसाययाएकता

कार्यते पराकृत्य कारणमेवोक्तं एवेकलादीनामपि वाच्यमावेतमे सत्येकत्वाविशेषात् तत्रावेतमे परमतम्
प्रतिषिद्धमनुमतमेवेति भेदगानभिधायैकत्वे प्रतिक्षेप्तमनेकत्वमुपपादयति कलादिवस्योतं यन्मायातः
संप्रवृत्तते प्रत्यात्मभिन्नमेवेतत्सखडः। एवादिभेदतः संप्रवृत्तते इत्यग्रे ननु कलादीनां स्रष्टृणाभेदेऽपि सखडः॥
एवादिभेदे किं हीयेतेत्याशङ्क्याह एकस्यामेव जगति भोगसाधनसंहतौ स्रष्टादीनां समं वाक्तेर्भोगभेदः कृतो
भवेत् जगतीति जनिमरणधर्माण्यवर्ग इत्यर्थः भोगसाधनसंहतावितिकलादित्येतायो सममितियु
गापत्साधारणतयेति यावत् इह कारणभेदात् कार्यभेद इति तावदविवादः तच्च प्रत्यात्सलादिवस्योतं भोगसा
धने चेदभिनेतत्तज्जतस्तेषां स्रष्टादिभोगस्य भेद इति नन्वसौ कर्मभेदाद्भविष्यति स्रष्टादीनां कर्मनिमित्ततश्च प्र
त्यात्मभिन्नमित्याशङ्क्याह नचासौ कर्मभेदेन तस्यैवानुपपत्तिभिः तस्यैवेति कर्मभेदस्य एवेत्यात्मनां भेदे
धिकलादित्येता भोगसंहतिरेकैवेत्युक्तं तस्मान्नादित्वात्संसारस्य युगापदेव मासर्वैरात्मभिः सममेव कर्म
णि प्रयुज्यते इति विशेषणसर्वान्प्रतिकर्मादयनाकथं कर्मभेदे विदध्यात् ततश्चात्मनां भेदेऽपि न कर्मणो भे
द इति तत्कारितोऽपि स्रष्टादीनां भेदो नास्ति एवेकलादित्येता भोगसाधनसंहतिः प्रत्यात्मभिन्नैव येन मु
खादिभेदो भवेत् तदाह तस्मात्कलादिको वर्गो भिन्न एव कदाचन एकमेतीश्वरे स्थातो न तज्जगतीति विवादेने य
द्भोगकारिकाः वसुधाधिकलाप्रांता भोगसाधनसंहतिः नियता प्रतिभोक्ता रपरितेयामनीषिभिः अन्यथा
हिस्रष्टादीनां दृष्टेभेदेन युज्यते योऽप्येते कर्मणो भेदानुभेदो यदि योऽप्येते संबद्धा युगापत्सात्तज्जगती कर्मका

श्री.
नेलो.
८५

दीभिः कथं भिन्नानि कर्माणि कर्तुं भेदात्कथं विधायति इति श्रुत्वा च ये प्रयोगाः कलादिजन्तुजाते प्रत्यात्मभिन्ने सुखदः स्वा
 दिभेदितात् यत्सुखदः स्वादिभेदितात् प्रत्यात्मभिन्ने यथा देहादियत्र प्रत्यात्मभिन्ने तत्र सुखदः स्वादिभेदि यथा
 माया सुखदः स्वादिभेदि च कलादिजन्तुजाते तस्मात्प्रत्यात्मभिन्ने इति न त्वेवमात्मभेदात् कलादीनामपि भे
 द इत्युक्तं इह चात्मभेद एव न तात्त्विक इति कथं मेघां मण्यसौम्यादिति चेत् बाष्पमित्याह कदाचन ऐक्यमेती
 श्वरोक्ता तो न तत्र गीतादिवा दने ऐक्यमेतीति तावत्परो भेदविशालनात् यद्यपि सर्वेषां प्रमादूणां प्रमेया
 णां चैकचित्तमयत्वं मेव सत्त्वं तथापि मायाशक्तिसमुत्पत्तिर्यदृच्छा निरुद्धा भेदावभासावर्तन्ते तत्रापि
 तत्र प्रतिप्रसवभेदात् क्वचिदं देशे सृष्टमेघां मेघं च कास्ति सर्वत्रैवं किं न स्यादित्युक्तं ईश्वरेक्यात् इति श्रुत्वा
 शिवा इयमयत्वा देशां शुद्धत्वमपि संभवेदित्याह एकां कलादितत्त्वानां सर्वेषां मपि भाविनां शुद्धत्वमस्ति ते
 षां ये शक्तिपातपवित्रिताः भाविनामिति वक्ष्यमाणत्वात् कलादीनां शुद्धत्वं कस्यास्तीत्युक्तं तेषामिति तेव
 के इत्युक्तं ये शक्तिपातपवित्रिता इति ननु कलादीनां भोगसाधनत्वाविशेषाद्भुज्यशुद्धेः को भेद इत्याशंका
 ह कलादिशुद्धात्तादृक्कर्मत्वं संप्रसूयते मित्तमप्याश्रयेनास्मात्संसारोदोषमुच्यते तादृगिति परमेराव
 नथानादिविषय एतदेवात्यत्रायतिदिशति रागविद्याकाल इति प्रकृत्यर्थसंबन्धः इत्यं शुद्ध इति प्रो
 चेत् गुरुर्मानस्तौ विभुः इत्यमिति कलावत् तेन रागो भवत्येवाभिषंगो संप्रसूयते विद्यापितद्विषयमेव वि
 वेकं कालश्च तद्वयदेशादिविषयमेव कलनं नियतिश्च तदारादनादावेव नियमने एव सत्यत्वं यमभूहे न

चेतदस्मादपत्तमेवेत्याह इतीत्यादियुक्तः श्रीविद्याधिपतिः मानस्ततोप्रमाणस्तोत्रे एवमेतत्संगादभिधायप्र-
कृतमेवाह एवमेषाकलादीनामुत्पत्तिः प्रविचिद्यते तदाह मायतत्त्वाकलाजाता किंचित्कर्तृत्वलक्षण-
तदुक्तं असृजसाकलान्तं यद्योगादभ्युमान् जातकर्तृत्वसामर्थ्या इति नन्वात्मा स्वत एव ज्ञाता कर्ता चे-
त्तुक्तं तदस्य कलया किंचित्कर्तृत्वे ज्ञस्य ते इति किमेतदित्याशङ्क्याह माया हि चिन्मया ज्ञेयदेवि वाहिदयती-
पेशाः सृष्टमतामिवायते तत एव सृष्टक्रियः चिन्मया हि वा ज्ञेयदेवि दतीति स्वप्नयोगोपयेतीत्यर्थः अतए-
व स्याच्चिन्मया त्वत्कर्तृत्वं प्रायनामा विष्णुर्यादित्युक्तं सृष्टमतामिवायत इति तत एवेति सृष्टमाभिधानात्
असृष्टक्रिय इति तिरोहितपूर्णज्ञानक्रिय इत्यर्थः नन्वेवेजमेव जगत्प्राज्ञदपि वा न स्यादृक्कृत्तिनिरोभा-
वेन तथात्वा प्रथनात् तदेतदाशङ्क्याह कला हि किंचित्कर्तृत्वे सते स्याल्लिङ्गनादणोः तस्याप्राप्य एतान्मा-
नं सृजने स्यात्प्रसूयते नन्वणोः कलालिङ्गितमसृष्टग्रन्थस्यास्य किंचित्कर्तृत्वं नोदियात् प्राणालिङ्गने
न पुनरास्याः कार्य इत्याशङ्कोक्तं ग्रन्थोत्पत्तिरित्यादि श्रृङ्गनं संश्लेषः एतदेव निदर्शनद्वारेणोपपादयति
सद्यो निर्वाणदीप्तोक्तपुंविश्लेषे हि सामती स्त्रियं त्यपि च नोसृजे तथापि स्वफले कचिन्न यतः साकला-
संश्लिष्टोत्पत्तिरसती सद्यो निर्वाणदीप्तायां कलात रुधं नियोजात्संस्तिविश्लेषिते तथापि दीप्तांतरवत्स-
त्कारमोत्रेणपि कचिदप्यणो किंचित्कर्तृत्वायात्मकं स्वफलेनोसृजे न जयतीत्यर्थः ननु सृष्टात्मेव का-
र्यं जनयेदिति किमस्याः पुंश्लेषेणोत्पाशंको निदर्शनद्वारेणोपपादयति उक्तं नतो वप्रथमासृत्तां कृत्क

श्री.
ते. लो.
८५

लेवच बीजसो धारिन्मृत्कंबुतषयोगात्प्रसूतिरुत यथा बीजस्य प्रथमावस्थात्मिके स्मृता तदनुसृतो वां ऊ.
रो शोजलादियोगादेव कार्यं कुर्यात् तथा माया कार्यं कलादिप्रयोगादेवेति युक्तमुक्तं प्रविशेषे कलासं.
फले प्रसूयत इति श्रुतीति तेजोमात्रविवक्षिते ननु ते तस्य योगा जनि ते यदेयथैकोपितं तत्र उपादाने.
तस्या तया तद्वत्माया एव संयोगाद्वा ज्यते चेत्तना कलेत्याद्युक्ता माया एव संयोगा ज्ञायाः कलाया मायाया
दानकारणं न तत्र एव पितिकथं निश्चिणमश्रुता शंकाह कला माया न संयोगा ज्ञाप्येष्टानिर्विकारकं नाणं
कुर्यादुपादाने किंतु माया विकारिणं नाणमुपादाने कुर्यादिति प्रणरस्योपादानकारणं न भवेदित्यर्थः
अत्र हेतुर्निर्विकारकमिति उपादानकारणं हि स्वतंत्रविकारमासाद्य कार्यानुगामित्वेन वर्तते यथा च द्वा
दौ मृत् नैव मस्य तस्य चिदेक रूपतया नित्यत्वात् अतश्चोभयसंयोजने षस्या मायैवोपादानकारणमि
त्युक्तं किंतु माया विकारिणी मिति तत्र हृत्तिपरिणामभेदभिन्ना मित्यर्थः ननु माभूत् कलाया निर्विकारत्वा
दनुरुपादानकारणं मायैवेति तत्रुक्तो येनियमः संयुक्तानां हि मलमाया कर्मणां संसारकारणत्वमित्य
क्तं तदेतदाशंकाह मलश्चावारको मायाभावपादानकारणं कर्मस्यात्सहकार्येव सखडः खिड्डवे
प्रति एषो हि समानेपि संसारकारणत्वे प्रतिनियत कार्यकारित्वे यत्तलस्य ज्ञानक्रियावरणमेव कार्यं
अतश्च तावत्तैवोपहीणा सामर्थ्याय कथमिव किंचिच्चारं तौ ते जना मयीतद्विरुद्धं कलामपि जनयेत्
सखारीनां च वैषयिकत्वेन सत्त्वादिगुणमयसकंदना युपादानकारणानां सहकारित्वेयैव कर्मनिमि

तेष्वतश्चपारिशेषात्कलादित्येता नोभावानामुपादानकारणमायेतिविभागः। एवमावरकतयासलेनसंच्छन्नचैत
न्यस्याणोः किंचित्तत्त्वकर्तृत्वसमुद्बलननिमित्तेनकेनचिद्भावंतश्चनतावत्कर्मतस्यभोगोत्पत्तावेवपरिदृष्टशक्ति
त्वात् अतश्चपारिशेषात्कलैवेत्याह अतःसंच्छन्नचैतन्यसमुद्बलनकार्यकृत् कलैवानेतनायस्यशक्त्यासंप्रेरि
ताजडचैतन्यमितिचिन्तितक्रियाकर्तृत्वमित्यर्थः ननुजडावकलाचैतन्येवोपेक्षलयेतिइतिविप्रतिषिद्धमेतदि
त्याशङ्कोक्तमनेतनायस्यशक्त्याप्रेरितेति ननुयथेवंतदीशशक्तिरेवैतत्समुद्बलयत्किंकलयेत्याशङ्काह
नचेवशक्तिरेषास्यचैतन्यंबलयिष्यते तदयोर्वलितेतद्विनकिंचित्तत्त्वकर्तृतां ब्रजेत् एकेनजडहेनेशशक्तिः य
दासृष्टाग्रयेनचैतन्यंरहयदिनासमुक्ताएरुनामिवबडाएरुनामपिपरमेश्वरः कलादिनिरूप्यतयास्वश
क्त्यैवकर्तृतादितयोद्बलयेतत्सर्वदासर्वत्रचस्यादित्युक्तंनकिंचित्तत्त्वकर्तृतां ब्रजेदिति यदाहुः पाशाविनान
शंभुर्व्यजयतियतो नसर्वविषयेतत् नचविगातांनचविगातांजनसंगंमुक्ताएरुगकर्तृशक्तिमिवेति ननुभो
गेकर्तृत्वेषुसःकर्तृत्वमितिनास्तिविप्रतिपत्तिः कलापुनः कतरत्कारमिति नजानीमः नतावत्कर्मचैतन्या
द्वलकारितयाभुजिक्रियांप्रत्यविषयत्वात् नापिकरणंतद्विकर्तृप्रयोज्येभवति इदंपुनः कर्तृरपिप्रयोज
कमिति कथंविद्यादिवक्तरणतामियात् तत्रास्याः कारकांतरवत्कर्तृत्वंस्याप्येतमित्यभिप्रेत्याहकारण
त्वमेवाशङ्क्यहमयति सेयंकलावकरणमुद्योविद्यादिकंयथापुंसिकर्तृरिमाकर्त्री प्रयोजकतयायतः स
त्वमित्यंतः करणापेक्षयापरमित्यर्थः करणेनयेतयोरपेकरोतिपुरुषः प्रवोयमहदावीतांभोगेभोगेचपु

श्री.
तै.लो.
८६

नः साविद्यात्तत्परकारणमिति पुंसि कर्तृत्वेति विषये प्रयोज्यनिष्ठे हि प्रयोजक व्यापारः एवं चोभयोरपि कर्तृत्वे प्र-
योजक व्यापारविशिष्टः प्रयोज्य एव प्रमान साक्षात्क्रिया प्रतिस्वातंत्र्ययोगात्प्रधानभूतः कर्तृत्वे तदुक्तं कर्तृ-
शक्तिसकलामातः प्रयोजिका ततः कलासमायुक्तो भोगात् कर्तृकारकमिति एवं प्रकलयोः प्रयोज्य प्र-
योजकतया तत्तदभयं विप्रसन्नयान न्यवत्सितं भागक्रियाविधौ जेतोर्निजगुः कर्तृकारकमित्याहुः कौका-
कर्तृकारकीभूतत्वेनालस्यतांतरत्वेपि भगवदनुग्रहाकस्य चिद्यदानयोर्विवेकज्ञानं जायते तदा सोमाया प्र-
विवेकः सर्वकर्मक्षयादिज्ञानाकलता च भवेद्येनायं प्रमानायाधेन संसरेदिति तदाह अलस्यतांतरयोः रि-
त्येयदा प्रकलयोर्भवेत् मायामर्भे शास्त्रादेरंतरज्ञानमांतरे तदामाया प्रविवेकः सर्वकर्मक्षयाद्भवेत्
विज्ञानाकलतामायायस्तान्त्रोयात्प्रथः प्रमान मायागर्भेशो नेतः शास्त्रादीत्यादिशास्त्रात्तदुपदिष्टे ज्ञाना-
दि तदुक्तं किं त्वकारणवक्राज्जसमुद्भूतेन सव्रत ज्ञानचक्षुः प्रदीपेन सम्यग्गालोकासादरे अये प्रमानियं चै-
षा कलादोषालया शुभा अनयोरंतरज्ञाना स्वस्थानिर्वात्म्यं चय इति आंतरमिति प्रकृति पुरुषविवेकापे-
क्षयांतरमिति ननु प्रकृति पुरुषविवेकज्ञानादेव सर्वकर्मक्षयः सिद्ध इति किं माया प्रविवेकेनेत्याशंकाह
थी प्रविवेके ज्ञाते च प्रधान पुरुषोत्तरे अपिणादीण कर्मास्मात्कलायात्तद्वि संभवेत् थी प्रविवेके इति तद्वपे-
प्रधान पुरुषविवेक इत्यर्थः बुद्धिद्वारेण हि प्रकृतेः पुरुषस्य चाविवेको विवेको वा भवेत् तत्र प्रतिसंज्ञा-
याः विच्छायाः कर्तृताभिमानो हि अविवेकः तस्यामेव विगलितविषयवृत्तिपरिणामरूपत्वात्तिष्ठे पदीपशि

त्याप्रत्याययितव्यकर्तृताभिमानेविवेकइतिपुंसायायापिकलाद्वारकएवपुंसाविवेकइत्युक्तंअपिभिन्नक
मःतेनविज्ञातेपीत्यर्थःकलायामितिसमांकलैवहि किंचित्कर्तृताभिमानेनानाकर्मणःसात्तानिमित्तेउक्तं
गुणतत्त्वोधिभोगस्यकर्मणोनुप्रलेभतः केवलमपिसांख्यानोनैवयुक्तसमैहयादिति एवंप्रकृतिपुरुषवि
वेकेप्रकृत्यंतेपुंसःकर्मज्ञयोभवेत् कलापुंविवेकेतमायातंयेनास्यतदयःसंसरणेनस्याततदाह अतःसा
ख्यदृशासिद्धःप्रधानाथोनसंसरेत् कलापुंविवेकेतमायाथोनैवगच्छति सांख्यदृशेति सांख्यदर्शनवत्
कृतिपुरुषविवेकेनेत्यर्थः सचास्मदृशेनोक्तप्रकृत्यादियरणाक्रमेणसिद्धइत्यवगतव्यंअन्यथास्यपुन
रपितदयःसंसरणेनस्यात् यउक्तेषाक सांख्यवेदादिसंसिद्धोश्रीकंदस्तदहमेवेत्येतेवपुनस्तेननसम्य
मुक्तिरीदृशीति तत्रयथेवंतन्मायोधिपुनःकदागच्छेदित्याशंक्याह सलाहिभक्तमात्मानेपश्येत्तत्प्राप्तो
ब्रजेत् नन्वत्रिविधेपिविवेकदर्शनेद्राष्टातावद्वायंसचशुद्धबोधस्वभावएवेतिकथं कस्यचित्कदाचिदे
वेतद्भवेदित्याशंक्याह सर्वत्रचैश्वरःशक्तिपातोत्रसहकारणेतन्त्रशक्तिपातश्चेदविशिष्टस्तदिवेत्रया
त्मनितत्कार्योयेकतत्त्वेविशेषइत्याशंक्याह मायागर्भाधिकारीयोहयोरुत्पत्तिनिर्मलः मायागर्भाधिका
कारिणोनेतादेःहयोरितिप्रकृतिमायाविवेकयोरतएवनात्रमोक्षपर्यंतंयुंत्तइतिमलविवेकेइतिनि
र्मलइतिमोक्षपर्यंतंयुंत्तत्वात् तन्वियंमायैवास्त किमस्यास्ततोमतेनेत्याशंक्याह सेयंकलाकार्यमे
दादमेवसुवमीयते अतथैकंभवेदिसंकार्यायेत्यनित्यः कार्यभेदादित्यमायासणोमर्कितप्रा

श्री.
ते.लो.
१७

यत्ताविदध्यात्तद्व्यपनः किंचित्कर्त्तृतामिति अमेवेत्पार्थमायातः प्रत्ययेत्यादिनात्रयतिरेकः एकमितिमायातवे.
तत्रतस्मादेवकिंचित्कर्त्तृतादीनि विस्त्रानिकायाणि जायेरन्नित्यस्य स्थितस्यापि निखिलस्य विदायेः तत्रजा.
तस्यापक्रवः प्रसजेदित्युक्ते अत्यनिक्रवइति ननु कलायाः श्रीमतेगादौ किंचित्कर्त्तृतायाय कंतु तत्राचतत्र ई
षड्कीलितात्मानः कलयाविद्वसृजयः प्रसंदमानास्तरलाप्रयात्तनतामिवेत्यायस्ति श्रीष्टवंशास्त्रेपुनः सा
सांयेन कर्त्तृतायाय कत्वमेव यउक्तंतत्रतयोगादभवत्समानजातकर्त्तृतामर्थ्यइति इहचतदधिकारेणैवतत्र
कमनिद्रूपणोप्रकोतमिति कथमिवास्यावास्यास्तद्विरुद्धं किंचित्कर्त्तृतायाय कत्वमिति शक्याह इतिमाते
गशास्त्रादौ योप्रोक्तासाकलास्वयं किंचिद्रूपतयाक्षिप्यकर्त्तृत्वमिति भवितः इत्युक्तेन किंचित्कर्त्तृतायाय कत्वा
त्मना प्रकारेण श्रीमातेगशास्त्रादौ याकलाप्रोक्तासामुसिपूर्णकर्त्तृतात्रयपत्तेः स्वसामर्थ्यादेव किंचिद्रूप
त्वमाक्षिप्यकर्त्तृत्वमिति सामान्यद्रूपयाभंगार्थादिह पूर्वशास्त्रेप्रोक्तेति वाक्यार्थः आदिशास्त्रान्तरैर्गोदादि तउ.
क्तंतत्र कर्त्तृताक्षिरणेनित्यावि -- चेष्टरशाक्षिवत् तमच्छन्नतयार्थेषु नाभातिनिवगृहाताद्वच्यगृहकतेत्वेक
लाख्यैतैजसंहारः मायाविद्वेभ्यः कुरुते प्रहृश्यं गेपं हितत तेन प्रदीपकल्पेन तदा स्वच्छचित्तेरणः प्रकाशयते
कदेशं विदर्यति मिरंचने कलयत्येव यो यातसंख्याने प्रेरणेचसः प्रोत्सारणे प्रेरणे साकुर्वतीतमसाकला
इमेतउभयेविप्रसंभूयानन्यवत्स्थितं भेमाक्रियावियोजेतोर्निजगुः कर्त्तृकारकमिति ननु किंचिद्रूपविशिष्टम
पि कर्त्तृत्वं कथमजस्य भवेदित्याशंक्य किंचित्तेयतायायिनस्तत्तांतरस्याप्युत्पत्तिप्रतिजानीते किंचिद्रूपविशि

ष्टेयकर्तृत्वेन कथं भवेत् प्रज्ञस्येति ततः सृते किंचि ज्ञात्वात्मिकां विदं तत इति प्रकृतत्वात्कला यदुक्तं ज्ञाने
विज्ञानकर्तृत्वे कस्यचिदृश्यते यतः अतः कलातः संजातमविद्यारूपमप्रथममिति किंचिज्ज्ञेन पूर्णो न हि
ज्ञेन पूर्णमेव कर्तृत्वं व्याप्तमिति भावः नन्वात्मनः सांख्यैः कर्तृत्वेनाभ्युपेयत इति तदुपपादकं कलात
त्वे यदुक्तं तदास्तौ ज्ञेयं पुनरस्य बुद्ध्यादिद्वारेणैरुपपादितमिति किमनेनेत्याशंक्याह बुद्धिं यथा तिसावि
या बुद्धिर्मेण चारिणः सत्त्वादीन्त्यया मोहप्रभृतीन्कार्यकारणे कर्मजालं च तत्र स्ये विविनक्ति निजात्मा
ना मोहशब्देनात्र तमोऽप्युपलस्येति न तमो मोहप्रभृतीन्विपर्यया शक्तिरिति सिद्ध्या व्यान पंचाशत्समया
नित्यर्थः यदुक्तं तमो मोहो महा मोहस्तामिसोऽसंयतः अविद्या येन यैर्वेषा प्रादुर्भूता महात्मन इति क
रणमेव कारणं तेन कार्यकारणे भूते दिव्याणि विविनक्ति इति शब्देन उः खं मोहात्मना विवेकेन जाना
तीत्यर्थः अत एव निजात्मना यथा हृत्तेन प्रातिविकेन रूपेण सक्तं तदुक्तं विद्याविवेचयत्यस्य कर्मजकार्य
कारणे इति ननु प्रसक्तत्वात्पयविशिष्टजायां बुद्धौ वेद्यायामस्तनामविद्याकरणं विषयोऽपलब्धोऽपुन
रस्यानया कोऽर्थः तत्र बुद्धिरेव तथा स्तीत्याशंक्याह बुद्धिस्तु गुणसंकीर्णा विवेकेन कथं सत्वे उः खं मोहात्
मकेऽपि विषये दर्शयेदपि गुणसंकीर्णत्वेन तत्रोत्तरीयकं जायमानं स्यात्तु उक्तं उक्तं च त्रैगुण्यात्मा
विवेकेन शास्त्रादर्शयितुं न हि विषयाकारमात्मानं विविक्तायतः स्वयमिति ननु सांख्यमतमजाना
नैरिव भवद्भिरेतदुक्तं यद्गुणसंकीर्णत्वाद्बुद्धिः सत्त्वाद्यात्मकं विषयविवेकेन कथं दर्शयेदिति ते हि वरणा

श्री.
ते.लो.
८८

४४

तन्नातमसः सर्वतः समावृतमपिरजसाशनेन सद्यसा रणान्न कचिदेव प्रवर्तितं सदविशेषेण प्रकाशकमपि स
त्वेकमेव नित्यं सुखादिप्रकाशयेदिति त्रिगुणैव बुद्धिः क्रमेण सुखाद्यात्मनो विषयस्य विवेकेन प्रदर्शिका
इत्युभयाजगत्सुः सत्यं सुखाद्यात्मकं विषयं बुद्धिर्दर्पणवेदवदर्शयेत्किंतु गुणसंकीर्णत्वात्तन्विवेकेनेत्य
भिदध्यः बुद्धिर्हि गुणतेपि नीलादिवैलक्षण्येन सत्त्वभागास्यैव काव्यति संज्ञा तमपि कथं डः खादिविवि
क्ततया थावसेत् न हि दान्ती डः खादेरपि दर्शनं येन ततो विवेकेन सुखादेरथावसायः स्यात् न च दर्शन
मात्रमेव विषयसंवेदने येन भवेदपि विवेकः तस्य स थावसायो जीवितं यडक्तं प्रतिविषया थावसायो
दृष्टे इति तच्चेयं सर्वदृष्टा डः खादेरस्य विवेकं कर्तुं शक्नुयात् तस्मात्स्वच्छयां बुद्धौ प्रति संज्ञातोपि प्रकाश
स्तयोगादेमत्तात् जासमेवासादयेदितिकथं सोपि विषयप्रकाशन कुशलः स्यात् अथ स्वयमेवासा विष
यस्य प्रकाशोक्तिस्तुक्तं सुखोद्यप्रकाशास्य भासनमिति एवं तर्हि विषयस्यापि साक्षाद्वा स्यैव प्रका
शानमस्तु किमंतरालपरिकल्पितेन बुद्धित्वेनेत्युक्तं बुद्धेः किं कल्पना कृतेति एवं हि सुखाद्यात्मप्रकाश
मप्येत्य तदतिरिक्तेन किंचिदपि प्रकाशयेत्ति संर्व प्रकाश एवेत्यभेद एव सर्वतः परित्यजेदिति यावया
हकभावाद्यात्मा सकलार्थभेदवावहारः समाप्तः स एव चेह विचारयित्ते प्रकाश इति विरुद्धमिदमभिया
नं भवेदित्याह अभेदभ्रमिरेषा च भेदश्चेह विचार्यते एवं पर एव प्रकाशः स स्वातंत्र्यात्संस्पृष्टोपयित्वा यदा
संज्ञवत्तात्मा तामवभासयति तदा सकल एवार्थभेदवावहारः समुत्पद्यते येनार्थप्रमात्रिन्द्रियप्राणालि

कया बुद्धौ प्रति संज्ञांते सखडः स्वायात्मकं विषयं विचया परस्परवैविज्जेन जानातीति बुद्धादिकल्पनेन कश्चिदोषः
तदाह तस्माद्बुद्धिगतोभावो विद्याकरणोत्तरः ननु विद्यायास्वरूपस्य वैद्यप्यभावे भोचरः सच्चवाद्यप्येव
निकथमेव मुक्तमित्याह भावानां प्रतिविंबं च वेयं यी कल्पनाततः साक्षात्तदेदने युक्त एव दोषः नन्वेवमणो
किंचिज्ज्ञतोत्पत्त्या किंचिक्तरत्तं तावदुपपादितं तद्वत्समानेपि किंचिन्नेकस्मादिदमेव किंचिज्ज्ञानातिचकार
रोति चेत्तांशं कात उपपादकं रागतत्वं तावदाह किंचिच्चक्रुते कस्मान्न मस्व परंततं रागतत्वमिति प्रोक्तं
यत्तत्रैवोपरंजकं कलाविषयोर्हि किंचित्समपूर्णं तत्र मत्राभिधायीत्युक्तं इदं पुनस्तथापि प्रतिनियतवस्तु
पर्यवसायीत्यवश्यमात्रस्य केनचिदपरेण निमित्तेन भावं यद्दशात्तत्रैवाणोरसंगो भवेत् किंच तदित्युक्तं
तत्र रागतत्वमिति प्रोक्तं इति उक्तं च रागोत्तरं जयते तं स्वभोगेषु चिच्चपि इति नन्वेवैराग्यलक्षणो बुद्धि
धर्मो वसांख्यैर्निमित्तमुक्तमिति किमनेनाप्येत रागतत्वं नैत्यांशं काह नचावैराग्यमात्रं तत्राप्यसक्तद
त्तितः विरक्तावपि तत्र ससूक्ष्मरागा व्यवस्थितेः तदितिरागतत्वं तत्राप्यैव वैराग्य एव स वैराग्यासंगोपि
एतदेव निमित्तमिति भावः कस्यचिच्च निवृत्तिविषयाकांक्षस्यावैराग्याभावेपि सूक्ष्मेति कया भिषंगभा
भवत्येव किंचिन्नेभ्रयादिति प्रतिपत्तिरस्तिहात तद्रागतत्वं स्यैवायं स हि मायद्बुद्धौ ग्रंथैराग्यादीनां सर्वेषां
मेव धर्माणो बहिर्वायं न तथा विशेषेणोलास इति तदुक्तं धर्मादयोऽप्यभिषंगवा मनाया एव यल्लवा इति
समस्तो धैरमावर्गस्तेन विशेषोलात्मनो बुद्धिधर्मत्वेन गणिता इति एवं देष्टव्यस्यैव वसरस्तत्राप्यतिष्ठ

श्री.
ते.लो.
८५

४९

प्रहारादावभिष्टेगस्यैवेसंभवात् तस्माद्यत्र क्वचनोपादेयो हेयो वा किंचिन्नेभूयादिति सा सन्नेनाभिष्टेगमात्रेण गतत्वं
सम्यथा पुनस्तस्यैव प्रपञ्च इति प्राद्वि. त्रुपित प्रायमित्यलं वदन्ना नन्वणोः कलया किंचिद्वृणो विद्यया विविक्तविषयो
रगेन तियत वस्तु पर्यवसायितो चनीते कर्त्तव्यं मकरवं करोमि करिष्यामीति प्रतीत्यन्यथा उपपत्त्या कालेनापि कलि
तमिति तदुपपादकं कालतत्त्वमस्याह कालस्तस्यादिभिश्चैव तत्कर्त्तव्यं कलयत्यतः कार्यावच्छेदिकर्त्तव्यं कालो
वश्यं कलिष्यति ननु कर्त्तव्यं तामवेतनस्य स्वातंत्र्यं अतश्च तदनतिरिक्तमिति कथमस्या नित्यस्य सतः कालेन योगाः
इत्याशङ्कोक्तं कार्यावच्छेदीति द्विधाह कर्त्तव्यं अहं मायं च तत्राद्यमनवच्छिन्नं तद्विषयं मयं कार्यानां श्रुति
मेव श्रुत्यश्च दक्रियापदक्रियेत्यादिकार्याश्रितं एतेनास्य कलमयापि भावमित्येवमुक्तं अवश्यमिति भावाभा
वाभासाक्रमजीवितत्वात् कार्यक्रियायाश्चार्थः एवमेतत्सर्वेन परिमितोऽपि प्रमातृत्वेन कलित एवेत्यर्थमिदम्
तदुक्तं कालोऽपि कलयत्येतेन तस्यादिभिरवस्थित इति ननु तामर्थक्रियामर्थयमानो जनः किंचिद्विशेषापायते किंचि
द्विशेषापायते किंचिद्विशेषजहातीति नास्ति विमृतिः कुतः पुनरर्थनियमो यथा गार्थी वक्तिमेवावयत्सति तलोष्टे स्वर्गा
धी च ज्योतिषो मेव न प्रपन्नमिति तदवश्यमत्र केनचिन्निमित्तेन तत्र किमप्याशङ्क्याह नियतियोजनार्थतेविशि
ष्टकार्यमंडले नियतिर्हि अस्मादेव कारणादिदेवकार्यं भवेदिति नियमादप्यादिसुक्तं विशिष्टकार्यमंडले
योजनोपपत्तिरिति तदुक्तं नियतियोजयत्येतेनैव के कर्मणि सुदुर्लभमिति अतश्च नियतामर्थक्रियामर्थयतानियतमे
ववस्थापादात्तव्यमिति न कश्चिदोषः नन्विह तत्त्वानां कार्यकारणभावनिश्चयणस्य प्रकृतत्वात् कलायास्तत्त्वानां

या कार्यतमुक्तं विद्यादितत्त्वचतष्टये पुनः तस्मात्कलासमुत्पत्त्या विद्यारभास्तथैव कालोनियततत्त्वेषु स्तत्त्वे
प्रकृतिस्तथेत्यादि श्रीस्वच्छंदशास्त्रस्थिता कलावर्तिमायया एव कार्यमुत्तनेत्याशंक्याह विद्यारगोशनि
यतिः काल इत्येव चतष्टये कलाकार्यं प्रवचनियतिः काल इत्येकमः श्रीपूर्वशास्त्रानुगुणोक्तः ननु हि
नियतेन नेतरं कालस्य निर्देशः पूर्वपुनः कालस्य प्रथमं निर्देशो यमाशयः यन्नियते कार्यकारणविषयेति
मनवाधारः तच्च प्राग्भाविकारणं पश्चाद्भाविकार्यमिति कालावच्छेदमन्तरेण कार्यभवेदिति यद्वाश्रयपद
त्पादनेषां नक्रमविवक्षेत्येवमुक्तं यद्यपि श्रीपूर्वशास्त्रे विद्यारगोशतो दित्येतावदेवोक्तं तथापि नियतिः
कालयोः कार्यत्वेन सप्ततन्त्राकारणान्तरस्य साक्षादभिहितमात्रत एव तेषां कारणवत्त्वोक्तमस्याः कला
या एवादिशेषेण कारणतस्याभिधानादविशिष्टा प्रतिषिद्धं कलाया एव कारणत्वं पर्यवसेदित्युक्तमेतच्च
तष्टये कलाकार्यमिति ननु भोक्तृभोग्यतया विषेभावद्विविधं तत्रैतत्कालादिकिं भोक्तृपक्षपातितमुक्ता
न्यथेत्याशंक्याह भोक्तृभावेतिष्टेद्रोक्तपूर्वकं भोक्तृभावावस्थाने हेतुर्भोक्तृत्वपूर्वकमिति भोक्तृत्वस्याण
वादिनोपक्रांतमपि कलादिना किंचिद्वर्तमानेन पूरितमपहृदितं कार्यपदेतीकृतमितियावत्तत्र
न एव तेषां तद्वर्तमाना भोक्तृत्वे वावस्थाने तथा च पर एव प्रमाता मायया प्रथममपहृते चर्य सर्वस्वः ससुत्त
पित्तदैश्चर्य सर्वस्वमप्या कलादिमुखेन प्रतिविस्तीर्णं किंचिदंशः परिमिततामश्नवानः पशुविरस्यते त
त्र कलाविषयोस्तावन्न तद्वर्तमानेति विवादसिद्धं नहि तत्र कर्तृत्वयोः प्रमार्तृधर्मत्वे कस्यचिद्विवादः रागोपित

श्री.
ते. ला.

५०

५०

इमं यत्तु भोगे प्रवृत्तिहेतुत्वात् भोग्यसंज्ञायाः स्यत्तु कश्चिदपि वीतरागः स्यात् भोग्यस्य सर्वान्यस्य विशेषणरंज
कत्वात् उक्तं च यजुनिताभिर्भोगो भोग्याय नरि क्रियासरागो भोग्यविशेषेण भोगे नहि कश्चिद्वीतरागः स्यादिति
कलाप्येव प्रथमे सौ क्लृप्ते भवेत्सुलो वर्तेत्सुलतराश्चाश्च गेथाश्चुत्तेययोगे न भविष्यामीत्येवं क्रममासूत्र
यत्प्रमात्संलग्नत्वेनैव परिसृजेत् स एव पुनरेव कालेन कलितस्मान् स्वापेक्षया भूताद्यात्मकमावभासन्
पुरःसरं स्वसहचारिभ्यो मपि कलयेद्यदि रमासीद्वर्तते भविष्यतीति नियतेऽकार्यकारणयोर्नियमनं नृपे
कार्यकारणभावश्च कर्तृत्वमात्रपर्यवसाययेवेत्युक्तं प्राक्कर्तृत्वं प्रमातृत्वमिति तन्नियमनादियमपि
तथा मातृत्वे दमेवास्मिकरोमीत्यभिमानात् एवं कालरागनियतिविद्या कलानिमित्तका अहमिदानी
मिदमेव जानामि करोमीति विमर्शः प्रमातृत्वे वा चित्तान् प्रमेयस्येति युक्तं पुनः कलादिभोक्तृभावेति ह्येदिति
एतयोरादेव हि परस्पाः सविदः परे भोक्तृत्वलक्षणं परमिदं समुदयात् तदाह साया कलारागविद्ये कालो
नियमिरेव च कंचुकानि षड्भूतानि संविदस्तत्स्थितो यश्च कंचुकानीत्यावरकत्वात् तत्स्थितावितितक्त्वेन
कंचुकपरामर्शः तदुक्तं साया कलाश्च विद्यारागः कालो नियंत्रणं षडेतात्याहृतिवशात् कंचुकानि मितात्म
न इति तत्र सर्वत्र देहपर्यष्टकादिरेव वेद्यश्च यः पश्यति भोक्तेति श्रृणोति चोवाते यस्येदमेतरेण मावरणं कं
चुकषट्कं यदुक्तं साया सहितं कंचुकं षट्कमनोरंतरंगमिदमुक्तं इति तत्तथमिहोक्तं संविदः षट्कंचु
कानीत्याशंक्याह देहपर्यष्टकाद्येषु वेदेषु किल वेदने एतत्षट्कं मसंकोचं यदवेद्यमसावणः यदेदेषु

देहेषु मध्ये प्रमात्रे कद्रूपतादवेयमेतन्नेमायाविकेन वदकेन समंकोचं परिमिततामापादितं विदिक्रियाका
र्तद्रूपे वेदने सोयमाणः किलागमेष्टुचते इत्यर्थः इदमेव च पंचविंशोऽंशस्तन्मिमुच्यते यः पूर्वशास्त्रेषु प्रमानि
तिश्राव्यरिति पुद्गलमिति चोक्तं परस्पाएव संविदः चोक्तयुक्त्या मया रणात्संस्ते जातमिति तत एवास्मिन् पुस्तक
स्य श्रीस्वच्छंदशास्त्रोदोतत्र तत्रागमे जन्मोक्तमित्यत्राप्येतत्तदेवावसेयम् तदुक्तं श्रीमृगेंद्रेऽपि ग्रंथिजन्यक
लाः कालविचारागान्यमात्र इत्यादिसामान्यो नोपक्रम्य पुस्तके तत एवाभूत्तस्य यतिबंधनमिति एतश्चा
पूर्वशास्त्रे तथानभिधानात्रात्र स्वकंदेनोक्तं नन्वनयेव परिपाट्या कंचुकवदकस्य किं सर्वत्र दृष्टोतः संभवे
न वेत्याशंकाह उक्तं शिवतनुशास्त्रे तदिदं भरणे तरेणा पुनः तदेवाह आवरणं सर्वात्मगमशुद्धिरन्याप्यन
न्यरूपेव आवरणं संसारकारणत्वेनोक्तं आणवंमले तदुक्तं तत्र तस्मात्सर्वात्मगतातेभ्यस्त्वया विभास्यन
मेव संसारोक्तकारणमाणावेवेतसो शुद्धिरिति ननु कथमेकस्या एवास्याग्रन्यतमन ..... स्यादित्याशं
क्याह शिवदहणकिरणजाले दीप्तत्वात्मायतन्यो रूपैव अतिदं पूर्वतया यद्वैजयति निजात्मना ततो नया
सहजा शुद्धिमतो लोपी शयुहायो हिकंचुकस्त्रिविधः दास्यतादित्यनेनास्याग्रपायितमुक्तं भिन्नसैव हि
ग्रामा मापयौ भवत इति भावः यत इति सर्वात्मभ्यः यद्वा विज्ञाना मृतसर्विज्ञा प्राप्त्वा तादिति पादो ग्राह्यः
तदुक्तं तत्र विज्ञाना मृतसरिता शिवशशिः संदमानयामलया प्रलाभयतस्तेभ्यो निरस्यते यस्ततः सामे
ति पूर्वत्र पुनः कंचुकानां दास्यत्वमुचितमित्येवमुक्तं अतिदं पूर्वतयेत्यनादिकालानुबेधित्वात् अतएवास्याः

श्री.
ते.लो.
४
॥

सहजत्वात्ताम्रकालिकावरसेलक्ष्यभेदेत्वेनानत्यन्तं तदुक्तं तत्र स्त्रिया यस्मादात्मस्वनादिकालावबोधनीयमिति
वत् तद्मानयेजयेतीतस्मात्प्रतिभातिनयेवेति एवमाणसवलावरणतोषणोरीशस्तदीयमस्मादिष्टाधिकानि
रोधशक्तिर्गृहाकर्माणोवस्थितिस्थानेमायाताभ्योसहत्रिविधोमलईशशक्तिमायात्वाः प्रावरणप्रायाद्वाक्तेव
कट्टोबोधः तदुक्तं तत्र एवं सहजातससासहजेनाविद्वेत्तसः प्रेसः परमेश्वराद्गुहातः प्रवर्तते केचुकस्त्रिवि
धः इति एवं बोधत्रयभाजएव हि कलायोग्यताभवेदिति भावः अतएव त्रिविधचित्तलायोग्येत्याद्यत्रोक्तं अ
तएवाह तस्य द्वितीयचित्तिविवस्वकस्थनियुज्यते कलासत्त्वा अतया विद्वस्यपशोरूपभणोसमर्थताभवति
विद्याचास्यकलातः शरणोतर्दीपकप्रभावाभूत् सत्त्वः त्वसेविदेयाविविनक्तिपशोर्विभावोन रागश्चकला
तत्ताच्छुचिवस्वकषायतात्ममुत्पन्नः तत्तैवोक्तितनयतः संसृतिसत्त्वसंविदानेदे एवमविद्यामलिनः स
मर्थितस्त्रिपुणकंचुकबलेन गहनोपभोगागर्भेपुश्रवशमथोसावः पतति द्वितीयेति स्वाभाविक्याएव
स्याश्चितेरुक्तयुक्ता कंचुकत्रयेणाहृतत्वात् स्वकस्येति स्वभावतः स्नेहोति प्रथमद्विजन्त्वात् सत्त्वेत्यर्थः अ
स्याश्च किंचित्सकाशात्वेन शरणोतर्दीपकप्रभावेत्तत्तं शुचिवस्वस्थानीयप्रात्मा अविद्यामलिन इति अवि
द्याणवेनमलेन तदुपालक्षितामीशशक्तिमायाभ्योचमलिनः संस्कारादित्युक्तं ज्ञानक्रियेत्यर्थः विविध
कंचुकबलेनेति विविधस्य कलाविद्यारागात्मतः कंचुकस्य बलेन किंचिद्विज्ञानकर्तृतायुपोद्बलकेन सामर्थ्ये
विशेषेणेत्यर्थः एवमाणवादि कंचुकत्रयेणासहस्रकंचुकानीत्यत्र भेदेतरत्वे कलानियतोस्त्वनभिया

नेयसाशयोक्तत्वादिसुखे तत्र श्रुतिरिति यदुक्तं कलादिभिरेव सुखे तत्र सुखदृष्ट्या मित्यभिप्रायतो न भिधा
नेनाभावादिति श्रेयास्तु इति सायेयभोगान्मोहात् ननु प्रकृते एवेमलस्यावरकत्वात् केचुकत्वमेव
क्तं यत्कमिति कथं षट् केचुकानीत्युक्तमित्याशङ्क्याह एमेनमलः कथितः केचुकवदनोः कलादिकंतषव
त एतेनेति सायादीनां षण्णामेव केचुकत्वाभिधानेन केचुकवदित्यंतं श्रुतत्वात् एवेमलाहृतस्य हि सतो
दिपुंसः प्रतिप्रावरणप्राय केचुकषट्कमिति श्रुतयोक्तंतषवदिति तदुक्तं एवेव प्रकृतस्यांतमलः केचु
कवदित्यतः तषव केचुकानि स्वरिति एतदेवोपसंहरति एवेकलाख्यतत्रस्य किंचित्कर्तृत्वलक्षणं विशेष
षभागे कर्तृत्वेव चित्तं मोक्षपूर्वकं कलायास्तावत्किंचिदप्यताविशिष्टं कर्तृत्वलक्षणं तत्र विशेषभागे र्थादव
स्थितं विशेषो रूपं यत्कर्तृत्वं तद्भोक्तृरूपे च चित्तं विद्यायुत्पादकमेणोक्तं यत्तन्माभोग्यत्वाधायकत्वेन विवा
र्योक्तमित्यर्थः तत्र विशेषभागावस्थितं किंचित्तमित्याशङ्क्याह विशेषणतया योत्र किंचिद्भगस्तदे
स्थितं वेद्यमात्रं स्फुटं भिन्नं प्रधानं सूर्यते कला इह कर्तृत्वस्य स्वयमनवच्छिन्नत्वेऽपि किंचिद्विषयत्वा किंचि
दप्यतं ज्ञातमिति किंचित्तं वेद्यपक्ष एव तिष्ठेत् ततश्च तदंशप्रयोजकी कारेणोक्तमित्येवमद्वा विवेच्य विशेषा
पेक्षया वेद्यसामान्यात्मकं भोग्यरूपं प्रधानं कलासूर्यते बुद्धीरूपतया यत्किंचिन्नयेदित्यर्थः तदुक्तं तत एव क
लात्तत्वादवक्तुमसृजदिति तत्र भिन्नं प्रतिपुनियतत्वादेन कमितियावत् कलादीनां च तया त्वेपि स्फुटं
तदपेक्षया स्थूलमित्यर्थः तत्र भोक्तृभोग्ययो परस्परपेक्षितत्वात् कथं नाम कमेणोत्पत्तिः सैराकृतो न हि भो

श्री.
ते.लो.
५२

गोविनाभोक्तमेव किं विद्महेदोक्तं विनापि भोग्यमिति तत्तयं भोक्तं प्रसूय भोग्ये कलासूते इत्युक्तमित्या।
शोक्याह सममेव हि भोग्यं च भोक्तारं च प्रसूयते कलाभेदाभिसंथानदविद्युक्तं परस्परं भोक्तारमिति भोक्तार
ते भोक्तृत्वमित्यर्थः यत्तत्तद्भोक्तृभोग्यात्मकमुभयं परस्परविद्युक्तं सापेक्षमित्यर्थः वस्तुतो ह्यनयोः भोक्तृ
वभोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थित इत्याद्युक्तं रदयमयतेनाभेदेपि मायीयं भेदमभिसंथाय परस्परमपेक्षा।
लक्षणमविद्युक्तं तदर्थं तमित्युक्तं भेदाभिसंथानादित्युक्तं तत्त्वनयोरेवमवियोगेन कोऽर्थ इत्याशंक्याह भो
क्तृभोग्यात्मतानस्यादियोगाच्च परस्परं वियोगादिति परस्परसापेक्षताभावात् तत्त्वेन विद्याय भोक्तृभोग्या
त्मतापि माभूदित्याशंक्याह विलीनायां च तस्यां स्यात्ताया स्यापि न किंचन भोक्तृभोग्यात्मता लक्षणादि
हि होभे प्रलीनसंसारयवनमवेदिति भावः यदुक्तं निजाश्रया समर्थस्य कर्तव्येष्वाभिलाषिणः यदा होभः
प्रलीयेत तदा स्यात्परमं यदमिति ननु कथमेतदुक्तं अत्र हि पूर्वकलातो भोक्तृभोग्योत्पाद उक्त इत्याह न
नु श्रीमद्देवदौ रागविद्यात्मकं हयं सूतके लाहियुगपत्ते वाक्तमिति स्थितिः तत इति रागविद्यायुग्मप्र
सरादनेतरमित्यर्थः तदुक्तं स्कंदोः परः कलायास्तयस्मादेताः प्रजतिरे विद्यारागप्रकृतयो युग्मायुग्म
क्रमेण तिति तथा च श्रीकृष्णे कालविद्यादाराविद्येतत्संबभूवतः अवाक्ते च तत इति वाक्यभेदेन पाहः
एषा हि सममेवोत्पादे रागविद्यात्मकानि संबभूवुरित्येकवाक्यतैव स्यात् पूर्वपुनर्वा व्याहृते भेदसंबलेन
मायातो वाक्कि कलयोरित्याद्युक्तं तत्र हि वार्थिककारस्तस्मै न मायां व्याख्यातवान् वृत्तिकारस्तानेत

यमिति एतदेव प्रतिविद्यते उक्तमत्र विभात्येव क्रमः सत्यं तथा ह्यलं रज्यमात्रो वेद सर्ववि... आण्यत्र रज्यते उ
च्यते इति वक्तव्ये बुद्धिस्तथा सिद्धतामभिप्रेत्य निर्विलंबमेवैतदत्रोक्तमित्युक्ते सत्यमेव न दमिप्रेतः क्रमो
त्र विभाति तथा ह्यलमनर्थं रागविद्ययो रपि परस्परं क्रमोक्तमित्यर्थः सर्व एव हि प्रमानं रज्यत्वा सर्वं वेत्ति विद
त्वा सर्वत्र रज्यतीत्यसावपि क्रमः कथं न भवेत् ननु यद्येवं तत्कथं भोग्यं पुरुषा पदुत्पादो भवतैवेति चेत्तत्रापि
क्याह तथापि वस्तु सत्त्वे यमिहास्माभिर्निर्दिष्टा तस्यां च न क्रमः कोपि स्याद्वा सोपि विपर्ययं यातु तथापी
ति एवमेवां क्रमसद्भावेनैपि इत्यर्थः वस्तु सत्त्वेति वस्तु नो भोक्तृभोग्ययोः सत्ता पारमार्थिकाः संभव इत्यर्थ
न क्रम इति परस्परसापेक्षत्वात् यदुक्तं मनेनैवात्र अत्रैवां वास्तवने यथाक्रमवर्थे वस्तुस्थितिरित्युक्तमि
ति यदिचात्र वस्तु सत्तामपहाय संभावनामात्रेण क्रम उच्यते प्रसृतविपर्ययेनाप्यसौ स्याद्भोग्योत्पादो न
तत्र भोक्तृत्वोत्पाद इति तस्मात्त्रात्र विप्रतिपत्त्या मित्याह तस्माद्विप्रतिपत्तिनो क्रयास्मात्सो दिते विधौ शा
स्त्रोदिते विधाविति कुरुशास्त्रो दितविधिमाश्रित्येयः इयदेव हितत्र विवर्तितं यत्कलातत्वाद्वाद्यादित
त्वे त्रयं सञ्चय नमिति अस्यापुनर्मुखापदयुगापहासस्यत्पादस्तत्त्वरूपनिर्गुणान्तिकादिवागलभ्यते न
यथा कृताङ्गानादर्थमात्रादेवेत्यस्मदुक्तमेव ज्यायः ननु वेद्यमात्रं प्रधानमित्युक्ते नुची विशेष इत्यस्य
एवादेवेव वेदनात् एवमास्यवेद्यतमस्तीत्याशंकाह एवंमेव यमात्रं यत्स एवः एव विमोहतः भोक्तृत्वेय
तत्रः प्रोक्तं तस्मात्प्राप्तकमादितः एवमुक्तेन प्रकारेण संवेद्यमात्रं भवद्यत्त्वादिभ्यो भोक्तृत्वे कार्यतस्त

श्री.
ते.लो.
१३

इयलविरिति नीत्यानुमास्यते ततो विशेषस्य सामान्यपूर्वकतादेतोः साम्यात्मकमविभागात्पेतदादितः प्रो
क्तकारणतयानिर्गुणितमित्यर्थः ननु सत्त्वरजस्तमसो साम्यावस्था प्रकृतिरिति मात्वाः तत्कथमिह सुखा
दिभ्यस्तद्गोत्यते इत्युक्तं इत्याशङ्क्याह सत्त्वे सत्त्वे प्रकाशात्वात् प्रकाशोक्तादुच्यते सुखे रजः क्रियात्मता ३ः
वित्तदतः क्रमः मोहस्तमो वराणाकः प्रकाशाभार्ययोगतः ननु सुखस्य प्रकाशरूपत्वमसिद्धं सत्त्वे हि
सुखमेव न प्रकाश इत्युक्तं प्रकाशोक्तादुच्यते इति क्लाद इत्यहं च मत्कारमयत्वात् ३ः खमिति प्रकाशा
प्रकाशरूपे प्रकाशरूपत्वे हि सुखमेव स्यादनेन यात्र मोहः क्रियात्मता विभार्याभाव रूपतया स्य क्रमे
कत्वात् नन्वेवे ३ः खस्य क्रमिकत्वमस्तु क्रियात्वे तत्तः इत्युक्तं क्रियादितदतः क्रम इति तत्तदेव विनिप्र
काशा प्रकाशयोः तदुक्तं प्रीत्य प्रीतिविषादात्मकः प्रकाशप्रवृत्तिरिति नित्यमर्थ इति सत्त्वे लघु प्रकाशक
मिष्टं सुखं भवेत्तत्त्वं च रजः गुरुवराणाकमेव तम इति च श्रीप्रत्यभिज्ञायामपि सत्त्वा नन्दः क्रियापसस्तद
भावोपि सापेक्षाः दद्यात्मा तदुक्तं ३ः खे स्नेहि सत्त्वं तमो मयमिति तदेवे सत्त्वरजस्तमसो साम्यात्मकमस्तव्यं
रूपे प्रथानमित्युक्तं ननु प्रथानस्य यत्तद्व्यमेवं रूपे तत्कार्यं न कति प्रभवेदित्याशङ्क्याह तपते तो भमपत्रा
गुणाः कार्यप्रतन्वते यत्तद्व्यस्य विजातीयं न स्यात् कार्यमदः पुरा उक्तमेवेति शास्त्रे स्मिन् गुणोस्तत्त्वोत्तरं
विदुः कार्यमिति महदादिविजातीयमिति गुणानां वैषम्यादिति एतच्च पुरा भवनाध्वनिरूपणावसे
यवेत्तमिति न पुनरिहायस्तं तत्तत्तद्व्यावधार्यमिति भावः तदुक्तं तत्र उपरिष्ठादियेयश्च प्रकृते गुण

संज्ञितं तन्नेतत्र तसंज्ञायाः प्रसवतेयि न वैषम्यमनापन्नकारणं कार्यस्य ज्ञेयस्यादिनैतत्कार
णानात्रपयमर्शावोपियात् हो भोजरंजतः कार्यवीजसूत्रांकरादिवदितं तं तत्र युक्तमिदं म
स्मिन्पुत्रोत्पत्तिश्चैव शास्त्रेण संज्ञितं तत्र प्रकृतेरेव कार्यजननोत्पत्तिमत्तत्त्वमत्तत्त्वमिति तीर्थे
मायया एव ग्रंथिविदः श्रीश्रीकंदनायाया उपदेशतया जानीयुर्विषयः तदुक्तं तत्र गुणानिति प्र
चयं चिद्वद्वनविभागोपि पूर्वमेव दर्शितः स्यात् भवतेत्येव वा तदर्थितं गुणभेदतः तदुक्तं प्राक्
क्रमान्नमो रजः सत्त्वं गुणं पञ्चतयः स्थिता तिस्रोऽङ्गा विंशदेकांतः विंशदप्येकविंशतिरिति नत्वस्यात्ता
आत्मार्थकारं कार्यजननोत्पत्तिमत्तत्त्वमेव ज्ञायते येन तत्त्वमपि स्यादित्याशंकाह ईश्वरेच्छावशात्तत्त्वा
लालिकं पुरुषं प्रति भोक्तृतायस्वतंत्रेशः प्रकृतिर्होभयेद्भूतं स्वतंत्रेश इति श्रीकंदनाथः तदुक्तं एवं
विधेप्रधाने तद्व्याख्यासहितं पुरा श्रीकंदर्कराणां व्याक्तिमायातितत्त्वणादिति एवैव सोऽव्याना
मिवास्माकमपि नैतच्छास्त्रं यत्संसारनिर्विकारत्वाद्देयमेतदशुभोदविशेष एवेति बह्वन्तरात्तमपि
प्रति प्रकृतिः किमिदं नमहदादिविकारजातं जनयितुं प्रवर्तते प्रकृत्यात्मनः स्वभावस्यानयेतत्तात्
नवास्यादृष्टाहमतेनेति न पुनरेतदर्थं प्रवर्तते इत्यनुसंधानमस्यावेतत्यात् तस्मादतिर्भास एवेति त
दाह तेन यश्चायते सोऽयं मुक्ताणं प्रतिकेन सा मृतेपुंसो विकारित्वादिति तन्मात्रावधकं ज्ञेनेति एवं
विधेनियतमेव पुरुषं प्रति ग्रस्याः स्वतंत्रेशकार्त्तकेन होभणेनेहेतुनात्यर्थः श्रवत्यस्मदर्शने एवमेतत्

श्री.
ते.लो.
५५

१५

संगादभियाशप्रकृतमेवाह योभ्योबुद्धितत्त्वोतत्सर्वतोनिर्मलैस्ततः पुं प्रकाशोमवेयत्रोप्रतिबिंबत्वमाह।
ति तत्रस्मात्त्वतेत्रेणकर्तृकादेतो रित्यर्थः बुद्धितत्त्वमित्यर्थो ज्ञाते तद्वत् सप्रमाणोतेभ्योविद्यमिति तत्र
इति सर्वतो निर्मल्यात् नन्वववदितत्वात्पुं प्रकाशोत्रप्रतिबिंबमायत्तो तथात्वाभावादाद्येवेद्येपुनः क
थमित्याशङ्क्याह विषयप्रतिबिंबेचतस्यासद्वृत्तेवहिः अतद्वारं समुत्पत्त्याप्रतिभादिप्रतदृशी वृत्तिम
वेदुडेः साचाप्यालंबनेभवे आत्मसंविद्यकाशस्य बोधोसौतजोप्यलं द्विधाहिवुडेः बहिर्विषयप्रति
बिंबमत्तद्वारकमतद्वारकं च तत्रार्थप्रत्यक्षादौ अन्यथेत्यादादौ आदिशद्वात्त्वमादि अत्रहिसयमुप
स्थापितपदार्थोऽस्याः परिस्फुरेदितिभावः तत्रादृशपक्षानदाहिता विषयप्रतिबिंबसहिस्तत्त्वज्ञाना
वृत्तिः बुद्धेर्विषयावसकोबोधेभवेदिति संबंधः तत्रजडत्वादुडिबोधः कथंविषयेप्रकाशयेदित्याशं
क्याह सचेत्यादि बोधार्थसाबुद्धिरपि स्यात्संविदः पुंवोयस्य प्रकाशो व्यक्तिराविर्भावस्तस्य भवमा
लंबनेस्थिरः प्रतिबिंबयारइत्यर्थः तत्रस्मादात्मसंविदमिव्यक्तिस्यानत्वादेतो रम्याहृत्वात्मा बोधो ज
ज्ञेयमावलंबिषयप्रकाशनाय समर्थ इत्यर्थः तद्वत् प्रकाशो विषयाकारो देवदृशिनवाकचित्
पुंवोयव्यक्तिभूमित्वाद्यो वृत्तिर्मतः मतेति एवेवुडेः कारणरूपतोतिरूपकारणरूपतामप्याह
बुद्धेरहं कृत्ता इहे प्रतिबिंबित संस्कृतेः प्रकाशेवेद्यकलशाय दाहं मननात्मता अहंकृदित्यर्थो ज्ञा
ता तद्वत् पीतोहंकृतमिति साचतादृते पुं प्रकाशस्याभिव्यक्तिस्यानभूतेवेद्यकलषेच बुद्धिदृश्या

तन्निष्काशे यदि दे करो भिजानामीति अहमात्माभिमानः ननु बुद्धिबोधेपि लेशोक्तो बुद्धिबोधेयं चेत्तेनो।
पभुज्यते भोग्यते चास्य संसिद्धयेनोत्पन्नो नुभूयते इत्याद्युक्ताभोग्यतादेय एवेति कथमिदं ताभाजनेस्मिन्।
इमित्यभिमानोति शब्दमुपगच्छेदित्याशंकोक्तं प्रतिविधितं प्रसंस्कृत इति अभिवक्तं प्रमोसमुद्दिश्येयस्य
एवामपि नायमात्मन्यहमभिमानः किं त्वनात्मरूपायां बुद्धावेवात्मप्रतिविम्बस्य बुद्ध्याधारतया तदेकय
रिणामत्वात् अस्यासमाधारणं कार्यमाह तया ये च विधेः सवायुसंभूयया प्रीरितो जीवनाय स्या।
दन्वयामरणं पुनः संभूययेति अहंकृतसंभूयैति अहंरूपिहृतिहृतिमतोक्ताद्रूपाद्रूपमित्युक्तं तदु।
क्तं ये च कर्मकृतो वायोः जीवनाय प्रवर्तकः संभूयैति अहंकृतो हृतिरिति अन्यथेति प्रेरितः एवमहंकृतः सं
भूयैति कथाहृत्पाशादीनां प्रेरणामप्रेरणं च कार्यं येन सर्वेषां जीवने मरणं वा स्यात् एवेचास्या अहं
कृतः अहं चित्त्वात् अमयात्त्वात्मा विभ्रंति सत्तत्त्वमोदिता दहं भावादियान्ति शेषाद्यदियं जडागाम।
नात्मरूपायां बुद्धावभिनिविष्टेति तदाह अत एव विभ्रंति सत्तत्त्वमोदिता दहं भावादियान्ति शेषाद्यदियं जडागाम।
यदित्युक्तं कृतिशब्दितः इदमित्यहंकृतं अन्यदिति कृत्रिमं नन्वस्य कृत्रिमत्वे किं प्रमाणमित्याशंकोक्तं
क्तं कृतिशब्दित इति श्रीपूर्वशास्त्रेण अहंकृतमित्युक्तं कृतं कृत्रिममेवाच्यते करोतेरेवमर्थत्वात् एवमु
पसंदरन्नत्यदवतारयति इत्यस्य करणस्कंदो हंकारस्य निरूपितः त्रियास्य प्रकृतिस्कंदः सात्त्विकस्य
तामसः त्रियेत्येकैकस्यां गतितात् तत्र सात्त्विकस्य तावत्प्रकृतिस्कंदतो निरूपयति सत्त्वप्रधानादहंका

95

राज्ञोऽङ्गं स्यात्स्पर्शिनः मनोबुद्ध्यात्तद्वत्कृतं ज्ञानं भेदस्तु कथ्यते यथनेत्येतेनैवामन्योन्यमिथुनवृत्तिनाहुणभूतः
यो रजस्तममोरपि सद्भावेऽर्थादर्थितः स्फुटं भोक्ता स्यात्स्पर्शिन इति साक्षात्तत्त्वरूपप्रत्यक्षमपरीक्षकत्वादहे प्रत्यक्षः
यस्य मनोबुद्धिष्वद्वयमिति मनःषष्ठानीन्द्रियाणीत्यर्थः तदङ्गं श्रोत्रे तत्त्वत्तत्त्वविज्ञासाक्षमनसासह प्रका
शान्वयतः सत्तातेजसश्च समात्मिक इति तन्नेषामेकस्मादेवाहेकारादुत्पादेऽपि कथं मनसः सर्वमेव विष
यो न्येषां च नियतमित्याशङ्क्याऽङ्गं भेदस्तु कथ्यते इति भेद इति विषयस्य नैयत्यानैयत्याभावात्प्रापित इत्य
र्थः तदाह मनोयत्सर्वविषयतेनात्र प्रजिहृत्तितं सर्वतन्मात्रकर्तृत्वे विशेषणमहेक्यैः तेनेति मनसः
सर्वविषयतेन हेतुनेत्यर्थः अत्रेति सर्वशस्त्रे प्रवृत्तिरिति भूतादेस्तन्मात्रः सतामस इत्याद्युक्तेः तेन
तमः प्रथानादहेकारात्तन्मात्रानामुत्पाद इति नास्ति विवादः तमश्च सत्प्रधानेऽहंकारे संभवादेशाम
न्योन्यमिथुनवृत्तिना तदङ्गं अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिन इति ततश्च तद्विशिष्टात्मात्मिकाद
हेकारात्मनो जायते इत्यस्य सर्वविषयत्वं यवयस्मान्न मनसः सर्वविषयत्वे अत इदं जायते यदहेक्यतः स
र्वतन्मात्रकारणत्वे येन मनसः प्राज्ञादीनां च ग्राहकभावो भवेत् एवं चास्य बुद्ध्यादेस्तद्व्यवसायासाधा
रणक्रियामुखेनांतःकरणरूपमेवाह बुद्ध्याहेक्यमनः प्राज्ञः बोधसंभोगो घणो करणं बाह्यदेवैर्यत्नै
वाप्येतमुखैः कृतं बोधः प्राज्ञादेर्विषयस्याथवसायः संभोगमात्माभिमानः एषणमिच्छासंकल्पः अ
त्र च क्रियात्तत्करणानता बुद्ध्या च तस्मिन् वक्ष्यमाणे श्रोत्रादितस्य बाह्यक्रियाविषयत्वादासां चोत्तरपेता

दासोवांताश्रयत्वात् तस्मादेतः कृतिसायकत्वात्तदन्वदेवांतः करणाव्यमित्युक्तं बुद्धहेतुत्वमिति हेतुः
संहारे ननु बहिष्करणेऽपि श्रेयादीन् प्रमाद्वत्तमस्त्वानि संति संभ्रयवोधादीनां साधनत्वं प्रति
पद्यते इति किमेतः करणान्तरेण पदेषु नेत्याशंकाह बाह्येत्यादि श्रुतमस्त्वानामपि बाह्येन्द्रियाणां नैव
वोधादिकर्तृत्वाप्रमित्यर्थः यदि नाम हि बाह्यात्मना हृत्मांतर्मात्रतया संभ्रयवोधादिकर्तृत्वं स्तुतत्वात्
या लोचनावसरे वा बोधादेरप्यपलंभोन स्यात् पक्षो हि बहिरमंशाद्या लोचनमिष्टमंतर्मात्रतायांच
संहतानां बोधादिकमिति कथमेतदेकस्मिन्नेव काले भवेत् दृश्यते च युगपदेतदिति न युक्तं युक्तम्
बाह्येन्द्रियाण्येवांतर्मात्रानि संति संभ्रयवोधादेः साधनमिति तदुक्तं श्रुतमस्त्वगतानां च चित्ताद्यर्थं प्र
कृतं वा सार्थवृद्धिभिस्साकं न स्यादित्यादि काः क्रिया इति ननु चैतन्याविभागवती प्राणपचवोधा
दिविदयादिति किमेभिर्दंतः कारणैरित्याशंकाह प्राणश्च नान्तर्करणं जडत्वात्परेणात्मनः प्रयत्ने
स्याविबोधांशहेतत्वादि निश्चितं प्राणश्च जडत्वात्ततः कारणं भवेदिति निश्चितमिति संबन्धः ननु ज
डमपि वास्यादिकर्त्री प्रेर्यमाणं कारणं दृष्टमित्याशंकाह परेणात्मनः प्रयत्ने स्याविबोधांशहेतत्वा
दिति प्रेर्यमाणो हि कारणं प्रयत्ने विना न भवेत् प्रयत्नश्चेच्छापूर्वकः इच्छा च बोधपूर्विकेति प्राणस्य
तः कारणत्वाद्युपगमेऽपि बोधाधिकार्यायाप्येकं कारणं तरेणावश्यमाद्यमिति किंबुद्ध्यादिभिरप
राहं तदुक्तं श्रुत्येतः कारणं प्राणमिच्छेति वाक्तव्यं चेतनं प्रयत्नेन विना मोक्षितं तत्तदौ कारणं तकिमिति न।

श्री.
ते.ला.

२६

१६

त्वेतादृशताविशेषादेकमेवातः करणमस्तु किमस्यैविधेनेत्याशङ्क्याह अत्रमायोभिमानश्च कल्पनेवेति न.
क्रिया एव रूपातास्तितेयुक्तमेतः कृतौ स्यादे नैकरूपेति स्थितिमन्ययति कृतीनां भिन्नतात् अत्र व्यवच्छेदेनाभि.
मतस्यावसायोऽप्येवमेकविषयत्वेपिविभिन्नेकार्येभवेदिति भावः तदुक्तं क्लृप्तिर्मितिः स्थितिश्चैवजाताभिन्ना
र्थवाचकाः इच्छासंभवाधार्यास्तेनातः करणं त्रियेति नत्वमेविधितेतावत्काराणानस्यात् बुद्धिश्च मनोहंका
रवन्नमेवेयेति कथमस्याः करणत्वेयुज्यते इत्याशङ्क्याह नचबुद्धिरसंवेद्याकरणतात्मनोऽप्यथा प्रथानवद
संवेद्यबुद्धिवादस्तु इज्जितः असंवेद्यबुद्धिवाद इति सांख्यभ्युपगमः अयंचात्र प्रयोगाः बुद्धिः संवेद्यकार
णत्वात् यत्करणं तत्संवेद्ये यथा मनः यन्नसंवेद्यं तन्न करणं यथा प्रथानं बुद्धिश्च करणं तस्मात्संवेद्येति
संवेद्यत्वेचास्या गुणान्वितत्वं हेतुः प्रथानेनानैकांतिक इति तल्ये गुणान्वितत्वे तत्संवेद्येचित्तमिष्यते बु
द्धिश्चापि स संवेद्याध्याता किं तत्तात्वेत्याशुपेक्ष ननु भवत्तेषामेतः करणानां बुद्धीन्द्रियाणां पुनर्मनोवद
हेकारिकत्वेपिनियमविषयत्वे किं निमित्तमित्याशङ्क्याह शास्त्रतन्मात्रहेतुत्वविशिष्टाया तदहेतुः मा
त्रेकारणं यावत्तन्मात्राणोभयवर्धभादिता अहंकारस्य हि मनसि जन्ये स्य विशेषेण तन्मात्रकर्तृत्ववैशिष्ट्यं
प्रयोजकं बुद्धीन्द्रियवर्गात्तन्नैयत्येनयेनैषानियतविषयत्वं भवेत् यदुक्तं तत्र मनसि जन्ये सर्वतन्मात्रा
जननसामर्थ्यायुक्तः स जनकः श्रोत्रज्ञे प्रादु जननसामर्थ्यं विशिष्ट इति यावत्तन्मात्राणोभयजननयोऽप्य
तायुक्त इति एवं चाहंकारिकत्वादेवैषां विषयेषु नियमो यच्छास्त्रे प्रादु संचैकं रट क्त्वाति नस्पर्शादि तत्त्वा

स्पर्शमेवैकं नैतन्न यावत्त्राणोगंधमेवैकमिति येः पुनर्नवाप्यहंकृतो जन्मनियमसमकारणमित्याशुक्तम्
तदहंकारसदृशेनिरूपणाभिज्ञत्वमेवैतेषां नन्वेवामन्त्रेणाहंकारादहंकभावेनियमान्यथानप्यपत्त्याभौतिक
त्वमुक्तं यदाहुः ज्ञानरमाणवत्तत्त्वक श्रोत्राणीन्द्रिया भूतेभ्य इति तेन पार्थिवत्वात् ज्ञाणोगंधस्यैवग्राहकं
नरमादेयावदाकाशादूयत्वात् श्रोत्रेशब्दस्यैवग्राहकं न स्पर्शादेरिति अशुक्तं चैतदित्याह भौतिकत्वम-
तोप्यस्तनियमादिष्वेष्टत्वम अतस्तत्र हृत्तिविशिष्टाहंकारजन्यतयैवविषयनियमस्य सिद्धत्वाद्देतोः प-
र्याविषयेषु नियमाद्यद्वैतिकात्मन्येवैकं तदलमस्तनकिंचिदेतद्वाच्यमित्यर्थः एवं सच्युमानेवाय-
रपित्तिगिन्द्रियास्यः स्यात्तत्प्रकृतिकत्वात्तत्त्वमनचेष्टतेभवभिर्वायोरग्राह्यत्वेनाभ्युपगमात् द्वीन्द्रियग्रा-
ह्यं हि द्वयंदर्शनं स्पर्शनं च वायुश्च द्रव्यमितिकथमेकैन्द्रियग्राह्यतामियात् किंच त्तिगिन्द्रियं पृथिव्यादि-
द्रव्यत्रितयंतद्गतं श्रयथोक्तलक्षणात् स्पर्शान्तरालीयाद्वयप्रकृतितात्तस्य प्रकृतिप्रक्रमेणैवग्राह्य-
ग्राहकभावनियमस्योक्तत्वात् एवं च तैजोद्रव्यं तद्गतमेव च रूपं गृहीयात् न पृथिव्याद्यापितेजः प्रकृ-
तितादस्य एवैकर्मनि सामान्ये समवाये चैन्द्रियप्रत्यक्षत्वेन स्यादिन्द्रियाणां भौतिकत्वमेवोच्यतदात्मकत्वा-
त् तद्व्यपत्ते चैतत्सर्वं तस्मान्भौतिकानिन्द्रियाणीति वाच्यं यद्भेदाकारिका च तद्व्यगतांस्पर्शाश्च तयोमा-
रुतः द्रव्याणां त्रितयं चैव गृहीतान् च माकृतं त्रीणि द्रव्याणि च तत्र तेषु रूपानि चैव हि अतस्तन्नियमो-
क्तानां विषयाणां च कल्पने भौतिकत्वाच्चनियमेकर्मसामान्ययोः स्मृतं देवभ्योऽप्युद्योतस्यः समवाये च दे-

श्री.
ते.ला.

५०

१७

हिनरति नन्विदियाणो प्रकृतिनियमेविषयनियमाव्यांशक्तिमन्त्रयोपपादयताभवताभौतिकत्वेतावन्निरस्ते
ग्रहकारिकत्वेपुनः। कायुक्तिरित्याशंक्याह ग्रहशृणोमियश्यामितिज्ञामीत्यादिसंविदि ग्रहतात्रगमादाह
कारिकत्वेसुदंस्थितं आदिशास्त्रात्स्पर्शामिरमयामीतिस्फुटमिति स्वानभवसिद्धमेवेत्यर्थः एषोवाहंका
रिकत्वादेवकारणत्वेचदत्तेतात्पर्येत्पाह करणत्वमतायुक्तकर्त्रंशःसृक्तयोगातः कर्तृविभिन्नकरणंप्रय
त्वात्करणं कृतः अतग्रहकारिकत्वादहंस्पर्शानुवेयात्कर्त्रंशस्पर्शित्वादेवकारणत्वेयुक्तं अस्याहिकर्तृ
श्रेदिभिन्नकरणमिच्छते तत्त्वेरकत्वात्करणमेवकृतोभवेदपित्प्रेरणविषयत्वात्कर्मेत्यर्थः नचाकारणि
काक्रियाभवेदिति तत्रकरणान्तरमन्वेष्टं तच्चकर्तृविभिन्नत्वात्त्रयमेवेति तत्रान्यत्कारणमित्यनवस्थास्या
दित्याह करणान्तरवस्थायांभवेन्नानवस्थितिः एवंहिदेवादौरदहीताभिमानःसंजचितःप्रमाता स्वयं
मेवस्ववपुःपृथक्पृथक्पाहंतासंस्पर्शात्स्वांगरूपमपिश्रोत्रादिशास्त्रादिविषयतयातदालोचनक्रियादौ
सायनतांनयेत् तदाह तस्मात्स्वातंत्र्येणोनकर्तासंभेदयन्त्रपुः कर्मांशस्पर्शिनस्वांशंकरणीकुरु
तेस्वयं तस्मादिति कर्तृविभेदकरणत्वस्यानुपपन्नत्वात् स्वातंत्र्ययोगातेति कर्तृतावपेनेत्यर्थः कर्मांश
स्पर्शिनमिति शास्त्रादिविषयसंबद्धमित्यर्थः स्वांशमिति श्रोत्रादिद्रूपं ननुयथेवंतत्तयैकदोरेणस्मिन्
तीत्यादौकर्तृविभिन्नस्यापिऊहादेःकरणत्वेस्यादित्याशंक्याह करणीकृततत्त्वांशतन्मयीभावनाव
शात् करणीकुरुतेत्यंतव्यतिरिक्तैऊहावत् संजचितपवहिप्रमाताकरणीकृततेनतेनबुद्धिकर्मेदियाया

तनास्वोशेतयतनयीभावनमविभागाभिमानस्तनाहिस्त्रावतिरिक्तहस्वादिकसपेक्षायंतवतिरिक्तमपि
ऊढारादिकं करणीकुरुते छिदिक्रिययोमाधकतमतोनयेदित्यर्थः एवंकर्तः स्वपदंशः पृथक्कृत इति
मुख्यतया करणत्वात्तमियात्त इति तदाह तेनाश्रुद्वैवविद्यास्यसामान्यकरणेपरा नप्राकृतौतसामान्येक
लाकरणमुच्यते प्रेतिपूर्वं विद्याकलयेरेवमनंतरं बुद्धिकर्मेन्द्रियाघाताविशेषवपुः प्रसरः ननु कला
सर्वप्रयोजककर्तृत्वेनाभिधानमित्याह ननु श्रीमन्मतेगादौकलायाः कर्तृत्वादित्ता तस्यासत्त्वादिविद्याया
करणत्वाद्गतात्तुषः कर्तृप्रयुक्तानामेवहिकरणादिभावेभवेदितिभावः तदेवप्रतिविधत्ते उच्यतेकर्तृ
त्वेवाक्ताकरणत्वेप्रयोजिका तयाविनातनान्येषांकरणानांस्थितिर्यतः करणत्वेसंतीत्यर्थः प्रयोजिका
श्रुत्येत्यर्थः करणत्वेप्रनरस्याश्रुमुखमित्यर्थसिद्धे कर्तृत्वेवहिव्यभिरेकमुवेनमुख्यतायोहेतुस्तया
विनेत्यादि श्रुत्याः प्रयोजककर्तृत्वाभिधानात्रकरणवर्गातः पातइत्याह अतोसामान्यकरणवर्गात्तत्र
पृथक्कृता पृथक्कृत इतिकरणत्वात्तस्यामुख्यत्वात् ननुयद्येवंतत्तथैविद्यावत्तुंशस्यशिवात्कला
याअपिमुख्यकरणत्वात्तुमिन्नाशंक्याह विद्यांविनाहिनान्येषांकरणानांनिजास्थितिः कलांविनात
तस्याश्चकर्तृत्वेज्ञादेतायतः कलाविद्येततः पुंसोमुख्यतत्करणंविडः अन्येषामितिकर्तः कथंविन्नानं
अतर्बहिक्षरणानां एषोहिकथंविद्वेदेपिस्वोश रूपविद्यायविभागाभावनयाकरणत्वेभवेदितिभावः
तस्याविद्यायाश्चननिजास्थितिरितिसेवैयः यतःकर्तृत्वेज्ञात्ताभवेत् नहिकर्तृत्वेविनाज्ञानक्रियायाम

श्री.
ते.लो.
५८

१४

पिकर्तृत्वे भवेत् ततश्चि विद्याया अपि करणत्वं स कलाधीनत्वात् यदधीनेत्यस्य करणत्वं तस्यापि हस्तधीन-
करणभावदात्रादिव करणत्वं दृष्टं ननु घटरादेरिव त्रयादौ क्तानयो विवेकेन करणत्वं दृष्टमित्याशंक्या
यत्तु हेतुतया निर्दिष्टा न ह्यनपवविहीनेपि बुद्धिः कर्मेन्द्रियैः क्वचित् अर्थे पंगो रूपगतिप्रकाशाननशाभते
अतएव विद्याकलयोर्भावकरणत्वात् क्वचित्काले कदाचिदित्यर्थः अथ इति पंगेरिति च बुद्धिर्कर्मेन्द्रियहीन-
त्वापलक्षणमेतत् ननु भासते अपि भासते एवेत्यर्थः ननु यद्येथानामपि त्रयादिभाषातत्कृते बुद्धिर्कर्मे-
न्द्रियैरित्याशंक्याह किंतु सामान्यकरणबलादेष्टेपितादृशि तादृशीति सामान्यरूपो एवेत्यर्थः तदाह रूप-
सामान्यपदोऽयः प्रतिपत्तिप्रपद्यते अथादीनामपि सस्माकमिव मर्थे परपाश्वर्तिषु पदार्थेषु सामान्यात्म-
ना त्रयादौ प्रतिभासो भवेत् अत्र लिखितत्रयादिप्रतिभासत्वे एषो वाच्यमर्थं प्रतिप्रवृत्तिरेव न स्यात् यवमे-
तत्प्रसंगादभिदायप्रकृतमेवाह ततएव तदेकाराजन्मा त्रस्पर्शिनोधिके कर्मेन्द्रियाणि वाक्क्रियाणि पाशूय-
स्यानि जज्ञिरे ततस्त्रिके दतयोक्तादहेकारादित्यर्थः ननु सत्प्रधानेप्यहेकारे तन्मा त्रस्पर्श उक्त इति त-
तेस्पर्शको विशेष इत्याशंक्याह मधिकेत्विति ज्ञानरूपोऽयं हि उपक्रांतेऽपि तत्स्पर्श इह क्रियाप्रधानतया
कार्यपर्यंती भूत इत्यर्थः अनेन वासराजसत्त्वे प्रकाशितं तदेकं वाणीपाणीभवाः पायुः पादौ चेति रजोद्भ-
वाः कर्मान्वयाद्भूता भूयानां वैकारिकोऽय इति वक्ष्यति च उक्त इन्द्रियवर्गोऽयमहेकाराजराजसादिति
अत्र च प्राग्देवाहेकारानुवेदादाहेकारिकतस्य द्यति वक्ष्यादयेत्यजास्या अविस्मृता मित्रजा मित्र ३।

संविदः सास्त्रिवाचयिः शिवतत्त्वमतः प्रोक्तमतिके सर्वतोमतः अत इति भेदकासनिमित्तकं संविन्नैकसात् अति
के प्रोक्तमिति विशेषा उपपादानात्सर्वत्र यदुक्तं न सावस्थानया शिव इति अतः सर्वस्य शिवमयत्वात्तद्विशेषो
महात्मनामुपायादिकौ कनात्मानकश्चिद्यत्नः संभवेत् विप्रकृष्टमेवासादयितुं हियत्नः स्यात् तदाह
अतएव प्रयत्नाद्येयत्वे शेषो न विद्यते यथा यथा हि हरत्वे यत्नयोगास्तथा तथा अतएव भावनायात्मनामुपा
यानामवकाश एव शिवेतास्तीत्यस्माद्भुवः तदाह भावनाकरणादीनां शिवेति अवकाशतां अतएव हिम
त्येते संप्रथाययता जनाः भावनादि हि भाव्यमनादिनिष्ठं न चास्वभाव्यमनादि त्वेनायं प्रमात्रेक रूपत्वाद्वा
वनादिविषया उपपत्तेः तदाहुः करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावतयापि वेति ननु विप्रकृष्ट एव कस्माद्यत्न
योगाः स्यान्मन्त्रिकृष्ट इत्याशंकां दृष्टं तोपदर्शनेन शामयति तथा हि दृष्टपतो लोको दृष्टो देवदेवने यथा
प्रयत्नवानिवाभाति तथा किं सखवेदने प्रयत्नवानिवेति जिज्ञासापरत्वात् नन्वेवं सखादिवदंतरत्नमात्र
मस्य सिद्धेने सखायायत्ने स्यात् नतपरप्रमात्रेक रूपताप्रयुक्तं भावनायविषयमित्याशंकाह अंतरत्नमि
दं प्राहुः संविन्नैके सशालितां इंदहिनामांतरत्नमुच्यते यदहरविप्रकर्षेण संविदः परिसुराणमित्युक्तमात्र
रत्वे संविन्नैक सशालितां प्राहुः इति नन्वेव संप्राप्य तदवस्थिमेव सखादिमाप्यमित्याशंकाह तावच्चिद्रूपतो
मेव प्राहुः इति इंदहिनामसंविन्नैक सशालितै विवक्षितं यच्चिद्रूपतायाः प्राथान्यमित्युक्तं वास्यत्वेना
न्निमेषतामिति ततो भेदो हि वास्यतेत्याहुः सखादीनामपि अतः करणेन केवयत्नेपि एथ कथं कथं वास्य

श्री.
ते. ३.
३५

खवात्तालक्षणयोगाद्वात्तमेवसक्तमन्यवक्रशः ननुययेवंशिवसविद्रुपताप्राधान्यमेवोत्तरते तच्चित्तः स्वप्रका
शतात्सर्वत्रयवप्रकाशमानत्वेत्यादितिसर्वेषामेवंतितकमत्तात्सर्वत्रैवमकस्माद्वायादित्याशङ्क्याह भविना
त्वेतिकेयेवेनभातीत्यतिहरता एवमित्युक्तगत्याभवित्वादेवदिनैवांतथापरामर्शासीति येनायंसर्वतोतभा
यादितिभावः अतएवैषांतथापरामर्शायोगाद्गूराएवसंविदवभासेयेनायमित्यासंसारउंभरः यइत्ते स्वपि
रामर्शमात्रंयदपरायः कियानसौ तावन्मात्रेणतजातेयइत्तेनैवपार्यतेइति नत्विददेशकालस्वभाववि
प्रकर्षाविधेयवह्यसुच्यते संविदिपुनरेतन्नसंभवतीतिकथमेतडक्तमित्याशङ्क्याह हरेपिसंजिकीभूतेभा
नस्यात्तत्रतत्तथं देशतोहिहरेवस्तुनिप्रयत्नवशान्निकटतामुपेयुषिभानमर्थान्नैकद्वेनभवेत् संविदिपु
नरेविहरत्तमशाकक्रियमपसर्पणादेरभावात् एवंसंविदिदेशतोविप्रकर्षेनिरस्यकालतोपिरस्यति नच
बीजांजरलतादलपुष्पाफलादिवत् क्रमिकेयंभवेत्संविद्वृत्तस्तत्रकिलोजरः बीजालतातेजरात्रोबीजादि
हेतुसर्वतः संवित्तत्त्वंभासमानंपरिपूर्णंहिसर्वतः क्रमिकेयंनभवेदितिप्रकालकलितत्वात् बीजादीनां
मेवंक्रमिकत्वेनिरूपयतिसूतेइत्यादिना लतायाअपिबीजाडुत्पत्तावेंजरलतयोः क्रमिकत्वेनभवेदितिभा
वः एवंदलादेरपिलतादेरोवात्यतिः नांजरादेरित्यवसेयं येनैषांक्रमिकत्वेमेवस्यात् संवित्सुतः देशकाला
नवक्वेदात्सर्वत्रसर्वदैवावभासते यतोम्याः सर्वतः पारिपूर्णं तदाह इहत्यादि ननुचकारदशाद्योकार्यस्य
प्रागभावादनागतत्वं इहचसंविदः कावाचित्कत्वेनकर्यत्वात्तथाभावापपत्तेः आगतः कालविप्रकर्षइति

कथमुक्तं किमकेयं संविन्नभवेदित्याशंक्याह सर्वस्य कारणं प्रोक्तं सर्वत्रैवोदितं यतः संविदो ह्यकार्यं ते संविदेव
कारणमुतासक्तिं जडं तत्र जडस्य तावत्कारणत्वेन युज्यते इत्युपपादितं प्राग्ब्रूयाः संविदश्च संविदेतराद्दे
दानुपपत्तौ रैकैवाख्येन संविदिति किं कस्य कारणं कार्यं वेत्ति संविन्नमेव सर्वस्य कारणं यत्स्यात्तत्र विज्ञेभ
मात्रमेव विद्यमिदं अतएवोक्तं सर्वत्रैवोदितमिति सर्वत्रैवोदितत्वाच्चास्थानेकस्वभावविप्रकर्षोपि न
स्तः ननु प्रमादश्चासंविन्नस्य कारणमस्तु प्रतिलिखति च तदादि प्रमेयप्रमितिश्चात्तसाकथं तथा त्वमशु
वीतेत्याशंक्याह ततएव वदस्वैवाप्राणहृतिर्यदि सृष्टे विष्णोर्मेष्ठापितं वैवशिववीजेलये त्रजेत् ततः सार्व
त्रिकोदयप्रयुक्तसर्वकामणभावाद्देतोरेषायां च दृश्यात्मनानिर्हृयिता प्राणहृतिर्यदि च देपि सृष्टे दिश्चा
मेव नैयसेनापुदयेलयंचलभते तत्रापि तत्र समनंतरोक्तसत्तमे शिववीजे एव लये त्रजेत् सर्वतः परिपूर्ण
प्रकाशमात्रसारतयान किं तत्र मित्युक्तं अतएवाह न तत्र कृमिकृताकाचिच्छिदात्मने कदाचन ननु मंत्रत
दीशं तत्सहेशादि परंपरया शिवात्मत्वेन विश्रान्तिरुदिता अज्ञात्तिकोण्यं क्रमो नाम तत्रैव शिवे कृया तथा
वभासनात् तस्मिन् एव सर्वस्य कारणमिति परकमरणताभिप्रायेण भवत्तमेवादिनायादि पुनरवोतर
कारणं पराकरणीयमित्याशंक्याह अन्यमेवादिनायादिकारणं तत्र सन्निधेः शिवाभेदाच्च किंचाद्येदं
नैकसंवेदनात् यदा किल मृदे कैवसती शिवकस्यैकपिंशद्यवस्थाक्रमेण च दस्य कारणमिति नेयता
पिंशद्येव कारणमिति युक्तं कार्यात्मनितया च ह्यभावात् तत्र दवस्था तदंशदिवत्कारणमिति युज्यते व

श्री.
ते.ला.
३६

कं इदमेवकारणं यत्कार्यं निर्वर्तनाय व्याप्य मपि न कारणं विदधात् एवमिदं यत्पुण्यं संविदायः शिवयवनि
जेष्वावभासितमंत्राधिनाथाद्यवस्थाक्रमेण जगतः कारणं नैतावतामंत्राधिनाथाद्यवस्थावकारणं कर्तृप्रयो-
ज्यतया कारणं तमेवेदेव तद्विजगदवभासेन व्याप्येते न च तथाभावेऽपि पुण्यं विदात्मनः शिवस्य कारण-
तां व्यवयते इतीच्छादिशक्तिवन्मंत्रादिनाथादेः कारणत्वं मेव व्याप्यमित्युक्तं मंत्रादिनाथाद्यवस्थावकारणमित्यर्थः य-
त्तु श्रद्धेयं निशिवः कर्ता प्रोक्तो न तोमिने प्रभुरित्यादिनामंत्राधिनाथादेः कारणत्वं सच्यते तद्वैयर्थ्ये देशिकमि-
त्याह कारणत्वं मित्यादि तदिति मंत्रादिनाथादिसंक्रियेरिति च दोषताविवदिक्कालकाशादीनां शिवाभेदा-
दिति शिवस्तावत्कारणमित्युक्तं तदभेदान्मंत्रादिनाथाद्यपि तथोच्यते चटकारणमंत्रभिन्नरूपादिवत्तद्वै-
तेनैकस्त्ववेदनादिति भेददशायामेषां यथायथं प्रमात्तपेक्षया सन्निकर्षाद्वाजाज्ञानानियुक्तवदकवत्
एतदेव च परमुपादेयमित्यत्रैव निवृत्तिः कार्येत्याह अनया च दिशः सर्वं सर्वदा प्रविवेचयन् भैरवो वत एव द-
क्षि च्छेकेश्वरभागतः प्रकृतमेवोपसंहरति स इमं प्राणो भेदः विष्णो वक्रगोपितः मया प्रकटितः श्रीम-
ह्यं भवाज्ञानवर्तिना इदानीं तत्तत्विधानमस्तु यत्तु ज्ञेयं शो हिष्टं जाग्रदादिति नृपयति अत्रैवाध्यानिवेयत्वं
प्राप्तेया संविदुद्भवत् तस्याः स्वकं यद्वैचित्र्यं तदवस्थापदाभिये अत्रोच्यते दशपादिक्रमात्मन्या निवृत्तिरिति तत्त-
द्यधनिस्वरूपेति न प्रमेयतामापन्नैवैव शिवाद्येकैकप्रमात्तत्वा संविदुद्भवत्तदवस्थायास्तस्याः स्वकं स्वस्व-
वभासितत्वं तस्य मेयोपहृतं तत्तत्साधारणसाधारणदिप्रयुक्तं यद्वैचित्र्यं तज्जाग्रदाद्यवस्थायाश्चैव यदेषां

स्वादितिवाक्यार्थः अवस्थापदान्यवेविभजति जाग्रत्स्वप्नः सप्तमशतयोयतदतीतकः इतिपंचपदाभ्यांरैक।
स्मिन्वेदकेसति तदतीतकमिति तर्थातीतं एकस्मिन्वेदकेसतीति अनेकस्मिन्वेदकेयन्यस्य जाग्रत्स्वप्नस्यव
स्थानामवस्थातं पंचमकं च न स्यात् एकमेवावस्थातारमधिकृत्यासांतथाभावोभवेदितिभावः ननुयये।
वंततर्थातीतत्रयस्यापेकस्यशिवस्य जाग्रदाद्यवस्थाः प्रसज्जेरन्नित्याशंकातदेवाभ्युपगच्छति तस्यामेकः प्र-
माताचेद्वश्ये जाग्रदादिकं तदृशेते शंभनाथप्रसादाद्विदिते मया एक इति सकलः शिवोवा अवश्यमित्य-
नेनात्यथा पुनरेतन्न स्यात् इति सूचितं एतन्नास्माभिः स्वापत्तमेवाद्यते इत्याह तदृशेते इत्यादि तदेवाह
यदीष्टेयमेवेह नाथिष्टात्कदाचन संवेदनगतं वेद्यं तज्जाग्रत्सदाहृतं एवकारार्थमेव सूदयति नाथि-
ष्टात्कदाचनेति संवेदनगतमिति अन्यथा ह्यस्य वेद्यमेव न भवेदितिभावः नहि स्वात्मनि वेद्यमेवेद्येव सक्तं
वदुषाः एतदेव प्रपेचयति चैत्रमैत्रादिभूतानि तज्जातिवधरादितः अभियाकरणीभूताः प्राद्याः किंचाभियाप्र-
मा प्रमात्तमेयतन्मातप्रमात्रपंचतष्टये विषमेतदधिष्टेयेयदाज्ञाग्रतदासृते भूतानीति च तदंशविधभू-
तसर्गांतः पानिजातं तेन स्यात्वर वलं येषां चाधिमानांतं सर्वसनेन संरुद्धीतं शब्द इति थरादितत्त्वोतः पा-
तित्वात्प्रमेयतेपि परप्रत्यय कारित्वादेवां प्रमाणत्वमित्युक्तमभियाकरणीभूता इति अभिधेत्पर्यप्रतीतिता।
फलरूपेत्यर्थः एवमेतन्मात्प्रमेयमात्रप्रमात्मकं च तष्टयमधिष्टेयत्रयमेव यदा भवेत्तदा जाग्रत्स्वप्नं तज्जाग्र-
दवस्थेयमित्यर्थः अधिष्टात्रधिष्टेयभावमेव विभज्य दर्शयति तथाहि भासते यत्तन्नीलमंतः प्रवेदने संकल्प

श्री.
ते लो.
३०

रूपे वास्यतदधिष्ठातृवोथकं यत्तवाप्ततया नीले चकारुष्यनविद्युतो कथं विदपिधिष्ठातृभावस्तज्जाग्रदच्यते य
किंचन नीलादिसंकल्पायात्मनि ज्ञानेन स्नादात्तेन भासते तदधिष्ठातृयतो वास्यस्य बोध्यस्य नीलादेस्तद्देय
कमवभासकमित्यर्थः अतश्च बोध्यात्वा देववासे नीले कथं विदपिधिष्ठातृभावे मयि रातेनोत्सहते इत्यधिष्ठे
यैकरूपता जाग्रदशात्मकत्वेनैव सर्वत्रोच्यते इति युक्तमुक्तं मयि ध्येयं तज्जाग्रदिति नन्वस्य च तदृच्यस्य समाने
प्यधिष्ठेयित्वे किमन्योत्सकं शिद्धि शेषः संभवेन वेत्याशंक्याह तत्र चैव भासमाने ये दोषाः सकथ्यते अत्रुद्धा
यस्तमानांशः सबुद्धा मितिकारकः प्रबुद्धः स प्रबुद्धस्तप्रमामात्रमिति क्रमः देहांश इति देहस्य भौतिकत्वा
त्प्रमेयरूप इत्यर्थः तत्प्रबुद्धे प्रमाणदिप्रेरणामयत्वात् तस्यैव शीत्नीतिमानांशस्य प्रबुद्धत्वमुक्तं प्राणादि
संस्पर्शान्तेषां चेतनायामानत्वे जायते इत्युक्तं प्राक् मितिकारक इति मितिकथेतीति मितिकारयवमिति
कारकः प्रमात्रं शास्त्रार्थः स च बुद्धादि रूपत्वात् प्रबुद्ध इत्युक्तं स प्रबुद्ध इति वेद्यकालस्य श्रुत्यतया स्वात्मनि
विश्रान्तिमयसंविन्निमात्ररूपत्वात् प्रमासात्रेति प्रमित्यंश इत्यर्थः न च बुद्धादि रूपत्वमस्माभिः स्वापत्त
मेवोक्तमित्याह चातर्विध्यं हि पिंडस्थानां त्रिजाग्रतिकीर्तितं ननु जाग्रदानीं यच्च पदानि परस्परं विभि
न्नानि इत्युक्तं तत्तथमियं संकीर्णप्राया जाग्रत्संज्ञा जाग्रत्प्रममित्यादि प्रसिद्धिरित्याशंक्याह जाग्रदा
दि च तच्चैहि प्रत्येकमिदं विद्यते प्रत्येकमिति परस्परं तेन जाग्रजाग्रत्संज्ञा इत्यादि प्रसिद्धिर्न विरुध्यते इति
सिद्धे न केवलमेवं रूपत्वमेवात्रास्ति यावदबुद्धादि रूपत्वमित्याह जाग्रजाग्रदबुद्धे तज्जाग्रत्संज्ञा बुद्धता

इत्यादि त्रयातीते तसर्वगत्वात्पुनरुक्ततेः ननु पंचावस्थाः सक्तं तत्र तद्व्यवस्थावृद्धादिरूपमभिहितं त्रयातीतस्य पु
नः किं नृपतमिमांशं व्याहृतं त्रयातीतं तसर्वगत्वात्पुनरुक्तं इति विप्रचनार्थं तैलवेदामेवमिति श्रीशिवसूत्र
दृष्ट्या यत्र त्रयमपि सर्वत्राविभक्तं तत्र काचातीतं त्रयातीतस्येव त्रयातीतं यत्तदेव संवादयति तदुक्तं पिंडं राजाग्र
दवुद्धं बुद्धमेव च प्रवृद्धं सवृद्धं चेति एवमवस्था च तद्व्यवस्था परस्परं संकीर्णत्वेऽपि यो देहांश इत्याद्युक्तं प्रमेय
दं सुखाजाग्रदवस्थेत्याह मेयभूमिरियं सुखाजाग्रदाख्यातदंतरा अन्यदिति मानार्थं शास्त्रं स्वप्नादि श्रु
तेरिति तन्मथ एतित्तमसुखमित्यर्थः ननु मेयभूमिरिव सुखाजाग्रदवस्थेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशंक्याह भू
ततत्वाभिधानां योऽंशोऽपि दृश्य उच्यते पिंडस्य मितिते प्राकुरिति श्रीमालिनीसुते नन्विदं प्रमेयभूमौ पिंड
स्य मेव सुखमुक्तं स्यान्न जाग्रदित्याशंक्या जाग्रत एवेदं संज्ञांतरमित्याह लौकिकी जाग्रदित्येषां संज्ञापि
उमित्यपि योगिनां योगसिद्ध्यर्थं संज्ञेयं परिभाष्यते तदुक्तं पिंडस्यः सर्वतोभद्रो जाग्रतामद्वयमतमि
ति श्रुत्येव योगसिद्धौ पिंडस्य मिति परिभाषणे किं निमित्तमित्याशंक्याह अथिष्टेयसमापत्तिमथासीनस्य
योगिनः तादात्म्यं किल पिंडस्य सितं पिंडं हि पिंडितं अथिष्टेयेन धारादिना यासमापत्तिस्तादात्म्यमयः
समाधि विशेषस्तु मथि शयानस्य योगिना यद्दरायैकात्म्यं तदागमे पिंडस्य मुच्यते यत्तथायै न सीय
मानं पिंडितं विषारासुतापरिहारेण शरीरभूतं सति पिंडं गभीरुतततदर्थं जातं व्यापकं रूपमित्यर्थः न
केवलमिदमेव जाग्रतः परिभाषकं संज्ञांतरं यावदस्य दधीत्याह प्रमेयानैकदृष्टानो ज्ञानिनो तत उच्य

श्री.
ते.लो.
३८

ते सर्वतोभद्रमापूर्णं सर्वतोवेद्यमज्ञया तदिति ज्ञायत एवंपरिभाषणे चात्र किं निमित्तमित्याशंक्योक्तं अपूर्णं सर्वतोवे
द्यमज्ञयेति एवमापि प्रसंगान्तरं परेष्टे वा यं संज्ञानियमेशितिको भिषा यस्याशंक्याह सर्वसत्ता समापूर्णं विस्मयेष
यतोयतः ज्ञानीततस्ततः संवित्तत्त्वमस्य प्रकाशते एवंचात्र निस्वयं संज्ञा इत्यवधारणं कुतस्तमित्याशंक्याह
लोकयोगप्रसंगान्तरं त्रैलोक्यवर्षतः किल नामानि त्रीणि भाषणं ते स्वप्नादिष्वप्ययं विधिः एतदेवान्यत्राप्यतिदि
शति स्वप्नादिष्विति तेन लौकिकी संज्ञा स्वप्नः सप्रसन्नं यंच योमि कीयदसंश्रुयातीतं च ज्ञानी याव्यामिः स।
हाम्यामिः प्रचयश्चेति संज्ञा त्वयमेवोक्तं एवंचात्र द्रव्यं निद्रूपं स्वप्नावस्थो निद्रूपयति यत्तद्विष्टानकरणाभा
वमयस्य वर्तते वेद्यं मत्पूर्वकथितं भूततत्त्वाभित्यासं तत्सुप्नो मुखतो ज्ञेयं तच्चैकल्यिके पथि यत्सुतः जा।
ग्रहणादिप्राप्यपि चैत्रमैत्रादिभूतानीत्यादिनोक्तं भूततत्त्वाविहितिक्रियायां प्रमाणपदास्ते दनेनास्ते तन्म।
ख्यातः स्वप्नो मेयस्यायावभासिनी मानप्रयाना स्वप्नावस्थेयमित्यर्थः सुखत इति श्रुतरास्य सुखाग्रण्यस्य जाग्रदा
दयेभेदाः संभावन्तीति भावः ननु विकल्पाविकल्पात्मके पदद्वयं पेषामेवं रूपत्वं भवेत् इदं पुनः किमधिकृतो
क्तमित्याशंक्याह ज्ञेयं तच्चैकल्यिके पथीति तदुक्तं स्वप्नो विकल्प इति ननु लोके सर्वस्य स्वापावसरे स्वातुभ
वसाक्षिकमविकल्पकहं त्रैलोक्यं ननु भवो भवेदिति किमेतदित्याशंक्याह वैकल्यिकपथादृष्टवेद्यसाम्या
वभासनात् लोकद्रष्टव्यसो स्वप्नः साम्यं चावाप्तद्रूपता लोकेऽपि साधारणादिना वैकल्पितार्थसमानमे
वावभासमधिकृत्य स्वप्नावस्था प्रोक्तमुपगतेति नेदमपूर्वकिंचिदुक्तं तच्चैकल्यिके पथि ज्ञेयमिति ननु विक

त्यस्य प्रयोरथावभासे कृतस्य मेव साम्यमित्याशङ्कोक्तं साम्यं चावाप्त्युपेतं चेदेतौ अवाप्त्युपवादिवचाश्रया
राणादिभवेदिति भावः एवं वैकालिका र्थत्वेऽप्यत्र स्पष्टा स्पष्टतया द्वैविध्यं विभजति तस्यैतास्य संकल्पसूत्रा
दादिदृष्टिषु विस्पष्टं यद्वेद्यजातं जाग्रत्स्वप्नतयैव तत् एतस्यात्र भयादिविषयत्वेन वाच्यं भावनावलतः स्पष्टं भ
यादादिवभासते यज्ज्ञानमविसंवादि तत्तत्तत्तमकल्पकमिति गाढासाक्षरादिनादिपुरःस्फुरद्वयमेवा
ततायिनायिकादिभायादिसुक्तं विस्पष्टं वेद्यजातमिति आदिशब्दात्कामशोकादि तदुक्तं कामशोकभयो
क्तादौ रस्वप्नाद्युपसृताः अभूतानपि पश्येति पुरतो वस्थितानि वेति सुखतयेति स्पष्टं तस्यासाधारणजाग्र
हताणां ज्ञानेनार्थस्य वैकालिकत्वात् स्वप्नत्वं स्पष्टत्वात् जाग्रत्त्वमिति सा प्रजागरो यमिसुक्तं स्यात् एवं स
प्रजागारं निद्रुणस्वप्नमपि निद्रुयति यत्र तत्राप्यविस्पष्टं स्पष्टाधिष्ठातृभासते विकल्पांतरं वेद्यं तत्त्व
प्रपदमुच्यते अपिभिन्नक्रमः तेन जाग्रदविशिष्टाधिष्ठातृविकल्पांतरेऽप्यविस्पष्टं वेद्यजाते पुनस्तत्रोच्यते
दोषाद्भासते तत्त्वप्रपदमुच्यते स्वप्नस्वप्नरूपत्वान्नायाः स्वप्न इत्यर्थः नन्वर्थस्य स्पष्टा स्पष्टत्वाभ्यां जाग्रत्स्वप्नवि
भागा उक्तः तच्च स्पष्टा स्पष्टत्वाभ्यां सन्निकर्षं विप्रकर्षाभ्यां देवकृलालोदोदृष्टमिति कथं तावन्तैवेदित्याशङ्का
ह तदेव तस्य वेद्येव स्वयमेव वा सतां तदेवेति निर्विचारमित्यर्थः तस्यैतत्वेत्ता विषयस्यार्थस्य स्वयमेवे
ति न तन्तैमिरिकादिद्विचंशादिवदाम्रवचनात् ननु वासुतानामकिमुच्यते इत्याशङ्कोक्तं प्रमात्रांतरसाथा
रभावर्हन्त्यस्थितान्मते वासुतेत्यर्थस्य सर्वप्रमातरसाधारण्ये स्थितत्वं च भवेदिति भावः नन्वत्र स्वप्नजागाराद्योव

श्री.
न.लो.
३५

39

भेदतया किं स्तितताम्यदपीत्याशंकाह तत्रापि चातर्विध्यं तत्प्राग्दिशैव प्रकल्पयेत् गतागतं सुविस्मि संसृते स्वसमाहितं न केवलं जागरायामेव चातर्विध्यमस्ति यावत्स्वप्नेपीत्यपिशब्दार्थः प्राग्दिशैवेति मेयादिगतत्वेन स्वल्पस्वप्नादिगतत्वेन च ते देवाह गतागतमित्यादि यतश्चक्रमेण सद्रविंशद्देशुलप्राणचारो यजायमानसंवेद्या ह्यतरे देशकालोल्लिख्यामाणपदार्थसंस्पर्शात्संकल्पनैककृत्तिमानो मात्रसंसृगाद्वैकल्पिकार्थकज्ञानता स्येतेवमन्वर्थनामानसद्वारोभेदाः तदुक्तं द्विसंज्ञं स्वप्नमिच्छंति पदसंख्यातिरित्यपीयुषक्रम्यपदसंज्ञं च तर्विध्यं गतागतं सुविस्मि संसृते स्वसमाहितमिति स्वप्नेपि जागरावत्रिथैव संज्ञाभेदोऽस्तीत्याह अत्रापि पूर्ववन्नामलौकिकं स्वप्नइत्यतः बाह्याभिमतभावानां स्वापोऽस्य ग्रहणं सत् सर्वधनः पदप्राणः संकल्पोऽव्यामात्मकः पदं च तत्समापत्तिपदस्ये योगिने विदुः लोकेऽपि स्वप्नशब्दस्याप्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशंकोक्तं बाह्याभिमतभावानां स्वापोऽस्य ग्रहणमिति सर्वधनः पदमिति स्थानं यथा चैतन्नया वष्टाक्रिकेयवनिर्णीतं यद्येते ज्ञायते तेनेन सर्वमित्यवचमात्मकत्वात्संकल्पापि पदे तदैकात्म्यमेव च तत्स्यत्सु चाने इत्युक्तं तत्समापत्तिपदस्यमिति तेन प्राणोकात्म्ये संकल्पे कात्म्ये चेत्यर्थः योगिन इत्यस्याः संज्ञायाः योगिविषयत्वं यत्सुक्ते यवेज्ञानविषयत्वेनापि संज्ञोत्तरं योजयति वेद्यसत्तां बहिर्भूतामनयेत्येव सर्वतः वेद्योऽस्वातेऽभास्तानी स्वप्ने व्याप्तिरित्याभजेत् इह खलु बह्वीश्वरतापारतेऽप्रमयहाय सर्वतः स्वात्ममत्रालिखितरथैव स्वज्ञेयं संयोजनवियोजनाकारिवैकल्पिकज्ञानमेव स्वप्नं ज्ञानं प्रव्याप्तिरित्याभजेत् यावत्प्रवहोरेदि

तर्ह्यः जागरायांचयथाप्रमेयस्य जघेहापि प्रमाणस्येत्याह मानधूमिरियं सत्यासमोत्यामर्शनात्मकः मान
प्राथम्येहेतुः स्वप्नोत्यामर्शनात्मक इति आमर्शनात्मक इति मानसावसायदूषत्वात्तिस्रयात्मैत्यर्थः नन्वा
धिष्ठितिक्रियाकरणं स्वप्नस्य कृतं तत्कथमांमर्शनात्मकत्वमिहास्योक्तमित्याशङ्क्याह अत्र भूतो विकल्पे च
योसौ दृष्टा स एव हि त्वभावग्रहणं तेन सृष्टुस्वप्नत्वमुच्यते य एव जागरायां स्वप्ने च प्रमातोक्तः स एव सौ प्रमे
यीति प्रमिणोतीति प्रमाता प्रमातृत्वादेवावश्यं प्रमेयमानादितोभेन भवितव्यमिति कथमुक्तं तस्मीभूतमि
ति श्रुत्याशङ्क्याह स एव हि न भावग्रहणमिति न हि प्रमातेव भावः प्रमेयं ग्रहणं वा प्रमाणं तथा चेदि च तद्व
यमेवैतन्न स्यात् इति समग्र एव व्यवहारः समुत्तीदेत अतश्च मानमेयादितोभसंज्ञेरेण प्रमातापि स्वात्म
मात्रविश्रोतो भवेयेनेयमवस्था सर्वत्र सृष्टुस्वप्नमित्युच्यते श्रुत्याशङ्क्याह तत्साम्यालौकिकीनिर्दोषस्य मे
मन्वते बुधाः बीजभाष्ये ग्रहणं साम्यं तस्मी स्वभावतेति तस्मी स्वभावेपि किं निमित्तमित्याह बीजभावः
इति संभाव्यमानभाविकार्यसंबंधात् अग्रहणमिति च विषया संवेदनात् इदमेव जाग्रजाग्रदादिवत्सु
त्वं सृष्टुस्वप्नमित्याह रूपकत्वाच्च रूपं तत्र दातव्यं योगिनः पुनः रूपस्य तत्समापन्नोदासीन्यं रूपं विदुः प्रमे
त्यानवतः कापि वेद्यसंकोचनात्रयात् नास्ति तेन महात्माभिरियं तदवसारतः प्रमातृमातृसारतादिषु
स्य रूपयति तत्र दर्शनात् स्वात्मसात्कारेण रूपवत्त्वोतीति रूपं प्रमाता तदेकात्म्येनामयोगिषु रूपस्य
विदुः तथा व्यवहरंतीत्यर्थः नन्वेवं प्रमात्रैकात्म्ये योगिनां तर्ह्यसृष्टयोः कोविशेष इत्याशङ्क्याह तत्समाप

श्री.
नं.लो.
५.

सादृशाणासौदासीन्यमिति अत्र हि प्रमात्र रूपसमापसादृशाणाभावनामीदासीन्यसचदेकोनततर्यादशायासिवसर्व
तोविगलनेयेनाविशेषः स्यात् तेनवेयसंकोचनास्ति तेनहेतुनेत्यर्थः तदनुसारतइति संप्रख्यानवतोनुसृतेत्य
र्थः तदुक्तं रूपस्येतमहाकातिः सुप्रसम्पापितद्वयमिति अत्रापिपिंडस्यादिवद्देवचारूपमस्तीत्याह उदासी
नस्यतस्यापिवेद्येनवत्तर्वियं भूतादितदयाधुनमत्रभेदचतष्टयं तदिदेविप्रलंशान्तसुप्रसन्नमथापरं वेद्या
दिहोभश्चन्यस्यापिप्रमात्रभूततत्वादिवेद्येनवत्समाणेदिततत्त्वादभेदाश्चतर्वियंतेनापुपाथिवलायात।
मुदितत्त्वादभेदचतष्टयमेवेतिवाक्यार्थः उदितमिति संस्कारमात्रावस्थानात् विपुलमिति तथैवप्ररोहान्
शान्तमिति प्रलीनसंस्कारत्वात् सुप्रसन्नमिति उद्भवदहंभावरसोन्मत्त्वात् तदुक्तं चतर्थादृपसंस्तत्तातव्यं
योगचिंतकैः उदितंविपुलंशान्तसुप्रसन्नमथापरमिति इदानींक्रमप्राप्तंतर्क्यलक्षयमिति यत्रप्रमात्रकैरूपेप्रम
तरुपरिस्थितं पूर्णभगवन्मनोन्मत्त्वसौदासीन्यात्परिच्युतिः तत्तर्क्यमच्यते शक्तिसमावेशाद्यसौख्यतः प्रमात्रा
रितिमित्यपूर्णस्यहिचतसोपिविधाः स्वातंत्र्यविजृम्भमात्रमित्यभिप्रायः उपरिस्थितत्वमेवदर्शयति पूर्ण
तागमनोन्मत्त्वसौदासीन्यात्परिच्युतिरिति ननुकथंकारंतामतर्यदशायासौदासीन्यस्यभावामात्रात्
रूपताग्रहोन्मत्त्वभावोभवेदित्याशङ्काह समावेशाद्यसौमतइति परामर्शरूपायांशक्तौसमावेशस्तत्त्वा
थान्यमेवोत्तरार्थः नन्विदंपूर्णतागमनं प्रत्योन्मत्त्वंनामकिंपूर्णरूपस्यतापूर्णं तत्रापूर्णंवेजाग्रदादययव पू
र्णंचेतर्थातीतमेवेत्यंतराकिमिदंतर्क्यनामेत्याशङ्काह सासंवित्प्रकाशातकैश्चिदुक्ताप्रमेयतः मनात्मात।

अभिनेवतदर्थं चितयेयतः सात्तयोदृषामेविकैश्चित्प्रकाशात्तात्पर्यमेयादिभ्यो व्यतिरिक्तैवेत्येति वाक्यार्थः अतः
शास्त्राः परप्रकाशावदेपरप्रकाशत्वेन च प्रमाणादपरोक्षसंविदादेव तथा विधादेव प्रमातृभेदो न तिष्ठति ननु स्व
प्रकाशतमण्याः कृतस्त्वमित्याशङ्कोक्तं उदर्यं चितयेयत इति यतस्तज्जाग्रदादिविद्येतस्यांसंविद्योवाधेयार्थनाम्नि
कायां जाकां व्यस्यतस्तं विद्विष्टां तन्मात्रमित्यर्थः अतश्चाहि जाग्रदादिविद्येतस्यास्तस्यापि विद्येत्येत
रोक्तत्वेन न व्यथा भवेदिति भावः कथं चास्यामेते विविष्टां नीत्याशङ्क्याह मेयं माने मजरित्तो पित्तस्यो सितो
स्फुटं विश्राम्यतीति सैवैषा देवी विश्वैकजीवितं देवीति स्वप्रकाशात्ताद्योजमानेत्यर्थः विश्वैकजीवितमिति प्र
मेयादेः सर्वत्रैवात्मविश्रामात् यदुक्तं वेद्यवेदकतामात्रं वेदकः संविदात्मतां संविन्नदात्मा वेत्ता स्यं नेदं तन्मयं
जगत् इति नन्विदं प्रमाणफलरूपा मेवा मेयादित्रयसाध्यामिति अतो मेयादयोऽस्य जीवितं न तत्सातेषामिति
किमेतदुक्तं इत्याशङ्क्याह रूपं दृशाहमित्यंशत्रयसु तीर्थवर्तते द्वारमात्राश्रितो पाय यप्रपामीत्यनुपायिका प्रमे
त्ततास्वरूपतत्त्वाचेयं प्रकाशते संविन्नरीयद्रूपेवं प्रकाशात्मा स्वयंतसा रूपमिति प्रमेयं दृशेति प्रमाणं ब्रह्म
मिति प्रमाता मेयं विश्वैकजीवितं अज्ञापरासंविदेव मेशत्रयो जीर्णा यप्रपामीत्येवमाकारं बहिः प्रसरणानंतरं
प्रत्यावृत्त्यस्वात्मविश्रान्तो यत् द्वारं तावत्पेक्षाश्रितो मेयादित्रयलक्षण उपायो यथा सास्वरूपे प्रनुरत्नपयुज्यमा
नानुपययमानो पायो स्वातंत्र्यमयी परप्रमात्ता सेति वाक्यार्थः ननु कर्मकणकर्तृव्यतिरिक्तो कदाचन सं
वित्तरिस्फुरति यस्याः प्रपामीति द्वारमुपेयतेत्याशङ्क्याह प्रकाशते इति चेद्वैतो सा हि परप्रमात्तरूपा शुद्धा सं

श्री.
ते.ला.
५१

वित्तयं प्रकाशते नतपश्यामीत्यादिविकल्पोहोतभूमिरित्यर्थः यस्मिन् रीयाभिमतस्य पश्यामीति प्रकाशस्य सैवात्मा त
स्योद्दिष्टाणामप्यप्रकाशमात्रायां न किंचिदेव परिसृजेत अतएवाह तत्समावेशादात्म्येन मात्स्व्ये भवति स्फुटं तत्
मावेशेण परागान्मानं मेयजायते तत्समावेशेनैकदा त्रयं तत्तदनुग्रहात् प्रमाणादीनां हितयं संविदमपेक्ष
यथायथं विप्रकर्षे इत्याशुक्तं तत्समावेशात्तादात्म्यतत्समावेशेण परागादिति तत्समावेशेनैकदादिति च प्रमा
णफलविलक्षणं संविदादयवचारमप्रसिद्धिरुच्यतेत्याह वेद्यादिभेदगलना उक्तामेयमनामया संवाद्यनुश
हादाना सखापारेति भाष्ये उक्तेति इहैव समनेतरमनामया सखापाराचभाष्येति श्रीपूर्वशास्त्रेयदत्तर
एवं संवादयिष्यति एतदेव स दर्शनभंगप्राप्तियोजयति जाग्रदाद्यपि वेद्यस्य शक्तिरेतव्यवस्थितं अपरं परापरं
वद्विधा तत्सापराद्वये तत्तच्च जाग्रदादिव्रयमेव द्विधा परमेश्वरी शक्तिरित्युक्तं द्विधा तस्मैति सैति शक्तिः
इयं तत्र रीत्या संवित्परातेन जाग्रत्संज्ञावपरा सख्यमेव परापरा त्रयं च परेति अत्रापि च प्राग्देवसेनाभेदास्ती
त्याह रूपकत्वा उदासीना श्रुतेर्यं पूर्णतोक्तास्ती दशा तस्यां समापत्तीरूपातीतं तयो गिनः पूर्णतोक्तास्त्वयोरा
त्वादि संवत्पतितन्मयः प्रमाणात्ता प्रचयतस्तेनोयं प्रचयो मतः पूर्णतोक्तास्त्वो उदासीना रूपकत्वात्प्रमात्वा
श्रुतायां सस्यां त्रयां दशायां योमिषु समापत्तिना सत्त्वं मितरमपि मातरमतिक्रान्ता रूपातीतमिषु व्युत्पद्यते प्रच
यत इति राशीभूतत्वेन अतएव तन्मयस्य सत्त्वं विषयकरा मलकवस्य चित्ततया दर्शनेन हेतुनेत्यर्थः तदुक्तं प्रच
यो रूपातीतं च सम्पत्कार्यमुदाहृतमिति नन्वस्यामपि परस्परं स्यां कार्यं जाग्रदादिवशात् रूपं किं संभवेत्तेत्याशौ

क्याह नैतस्यास्यरात्रयोदशासंभाव्यतेकिल संवित्रकिलवेद्यासातमेनैवहभासते तयंहिपरासंविताचवेदित्रेक।
स्वभावेति वेद्यदशासंस्पर्शोपस्थानस्यात् तत्कथमियंवेद्यवेदकोभयदृष्टतामश्नुवीतयेनोभयदशाधिषायित
तयमपिस्थात् ननुयद्येवंतर्हितयज्ञागदादिसंभवेत्रवेत्याशंक्याह जाग्रदाद्यास्तसंभाव्यास्तिस्वास्याः प्राग्दशा
यतः प्रितयात्रग्रहात्सेयंतेनोक्तात्रिकशासने मनोऽन्तमनंतंचसर्वार्थमितिभेदतः संभाव्यति जाग्रदादयो
हिपस्यापवसंविदाः स्वातंत्र्यविज्ञंभित् यत्तपवाह यत्स्वितयात्रग्रहात्सेयमिति यत्तपवजाग्रदात्रग्रहणेश्री
श्रीपूर्वशास्त्रेविकारतयेयमुक्तेत्याहनेत्यादि तेनेतिजाग्रदवस्थात्रयात्रग्राहकत्वेन मनोऽन्तमिति ज्ञानार्थ
मविकल्पकप्राथान्यान्मनसोमननरूपस्वभावापरोक्तमणोनदृतेः शुनेतमितिस्वप्नेविषयेन्द्रियायनपेक्ष
णोनदेशकालायनियमात् सर्वार्थमिति स्वप्नेविषयेन्द्रियायनपेक्षणोनदेशकालायनियमात् सर्वार्थमि
ति सुषुप्तेविषयप्राप्त्यात्मनावस्थात् एवेतयमभिधायतयोतीतमप्यभियुते यत्रपूर्णानवच्छिन्नवपुरानंद
निर्भरं तयोतीतंततत्वाकृत्तदेवपरमंपद ननुतयोतीतंतामयंचमंपदं किमताप्यन्यत्पदमस्तिनवेत्याशंक्या
ह तदेवपरमंपदमितिपदमिति अनन्याकांक्षयविश्रान्तिथामत्वात् यत्तपेवोक्तं पूर्णानवच्छिन्नवपुरिति श्र
नंदनिर्भरमितिच ननुलोकोयोगप्रसंगानवशाद्यथाजाग्रदादीनोद्यतसृणामप्यवस्थानोऽङ्गीणानामासु
क्तानितद्वदिहापिकिसुच्यतेनवेत्याशंक्याह नात्रयोगाससद्भावोभावनादेरभावतः अप्रमेयेपरिच्छिन्नस्वातं
त्रेभाष्यतः योगायभावतस्तेननामास्मिन्नादिषादिभः तेनेतियोगादेरसद्भावेनयथाचेततथादितीयाक्रिका।

श्री.
ते.लो.
५२

दातुं प्रतश्चात्र संविदेक उपनाम संख्यानमेव प्रतपतीति तदभिप्रायेणैव नामास्तीत्याह प्रसंख्यानेव लातेत इयं
पूर्णतये भातः शुभत्रादिह प्रोक्तं महाप्रचय संसितं एतद्व्यमिति तच्छेन तर्थातीति परामर्शः ननु तर्थाप्रचयः
तिसंज्ञानसक्तं इह तत्ततोपि महत्त्वे किं तिमिन्नमित्याशं व्याक्तं मनुत्रादिति पूर्णतये रात इति शुभत्रादिति
तर्थात् तत्र हि संविदे विषोऽतीर्णमेव रूपमिह तत्तथापि विषमयमिति ततोप्यस्य पूर्णतये रातः तदुक्तं म
हाप्रचयमिह तर्थातीति विचक्षण इति अतएव चात्र प्रचय इव भेद संभावनापि नास्तीति न किं विदिशेषकत
यामेद उक्त इत्याह पूर्णत्वादेव भावानामस्य संभावाना न हि तन्निरासा येन तस्य भेद उक्तो विशेषणं ननु श्री पूर्व
शास्त्रे मनो नानमने तच्च सर्वार्थ सत्तोदितं प्रचयेत तत्र सैव मेकं तस्मात् सिध्यति मित्यादिना महाप्रचयेपि सत्
तोदिताप्ये भेद उक्त इति कथमवोचस्तर्थातीति तदशायां नोक्तो भेद इतीत्याशं व्याह सत्तोदितमित्येतत्सर्वव्यापि
तसूचकं सत्त्वैलक प्रकाशक मित्यादौ सत्त्वस्य लक्षणादिना तद्यातथा स्व रूपमेवोक्तं तथैहापि सत्तोदितत्वेन
सर्वव्यापित्वलक्षणमस्त्वरूपमेव प्रकाशितमिति किमत्र प्रमाणमित्याशं व्याह नत्येकभाव भवति भेदः
क्वचन कश्चन भेदादिप्रतियोगितमपेक्ष्य भेदका भवेत्पुनरिति कथमेक एव भेदः स्यात् स हि स्व रूपमेवोचते अ
तश्चात्रैको भेद इति तत्तत्प्रलपितमित्याह तर्थातीति भेद एकः सत्तोदित इत्ययं मुख्यवादस्तेन सिद्धमविभेद
तमस्य तत्तेनेत्यादि अतएवाचमोपेक्ष्य मित्याह श्री पूर्व शास्त्रे तेनोक्तं तेनेत्यादि अतएवाचमोपेक्ष्य मित्याह श्री
पूर्व शास्त्रे तेनोक्तं तत्रापि उक्तस्य शास्त्रे वादितत्वात् तदस्यात्प्रभृति तदेव यदति यदस्य मयं विदः मंत्रास्तस्य तयः मे

शास्त्रस्यमिति कीर्तते नृणांतीनेयराशक्तिः सत्त्वापारा निरामया निष्प्रपंचो निरामासः शुद्धः स्वात्मन्यवस्थितः स
र्वातीतशिवो ज्ञेयो यो विदिता विमुच्यते अथ मित्तमिष्टान्तराकरणं सप्रमेचप्रमात्रेव प्राथम्यमित्युक्ते मंत्रास्त
त्यतः मेषा इति शक्तिरिति संवित् सैव हि तस्य रूपमित्युक्ते प्राक् निष्प्रपंच इति विभिन्नसंभाव इत्यर्थः अतए
वोक्ते स्वात्मन्यवस्थित इति निरामास इति शुद्ध इति च सर्वातीत इति तयोपपत्तेः सर्वानुषंग्यमित्येत्यर्थः न
न्विह श्रीशंभुना याज्ञात्वा मयेतदुपपत्ते इति प्रागुक्तं तेन पुनः सोपपत्तमेव किमेतदुक्तेन वेत्त्याशंक्याह इति श्रीस
मन्तिप्रज्ञावेदिकाशांतमानसः श्रीशंभुनायः सद्भावे जाग्रदादौ तद्रूपयुत श्रीसमन्तिनाथो यस्य परगुरु र्यस्या
रं पर्यादेनैतदधिगते इदानीमिषामेव सर्वतरमताभिप्रायेणापि स्वयं निरूपयित्तमयक्रमेते अनेन कथ
येत्येषां भोगी मन्मादृशी श्रिताः यदुपेजाग्रदादीनां तदिदानीं निरूप्यते अने इति श्रीप्रत्यभिज्ञाकारादयः न
देवाह तत्रातद्वृत्तिमाश्रितवासाकारग्रहोद्विहः तत्राग्रतस्फुटमासीनमनुबंधिपुनः पुनः आत्मसंकल्पनि
र्माणं स्वप्ने जाग्रद्विपर्ययः लूयकालस्य भोगो सौमलकर्मवशात्तत्र स्थिरी भवेत्तिष्ठाभावात्सप्तसौख्यायैव दने
ज्ञाता कलस्य मलतः केवलाद्देवामात्रतः यन्नाम बाह्यत्वात्सर्वप्रमात्रसाधारणस्यार्थस्य सर्वात्तगोचरतयाग
हं तत्राग्रजागरावस्थेत्यर्थः तत्रार्थस्य बाह्यत्वादेव स्फुटमासीने स्पष्टावभासतयतिष्ठदत्तएव बाधा उदयो
त्यतः पुनरनुबंधिस्फुटं स्थिरार्थविषयमित्यर्थः तदुक्ते सार्वात्तगोचरत्वेन याज्ञात्वात्तया स्थिरा स्मृतिः सा
धारणी सर्वप्रमात्राणां सजागर इति स्वप्नस्य जाग्रद्विपर्यये हेतुतात्तमसंकल्पनिर्माणमिति तत्र हि मम नो मा

श्री.
ते.लो.
५३

43

विषयतादर्थस्य सर्वात्तगोचरते सर्वप्रमात्साधारणं पुनः पुनरुच्येयितं न चेति तदुक्तं मनोमात्रपयेष्यत्विषयत्वे
न विभ्रमात् स एवावभासाभावानां स्वरूपं प्रपदेमतेमिति यस्मिन् न च स एवावभासतत्त्वज्ञेयं तदपि सर्वात्तगोचरता
यभावाज्ञाग्रहिपरीतमेवेति न कश्चिद्विरोधः लयाकलस्य बोधोऽसौ इति लयकालोऽभोक्तैवेत्यर्थः अतएव ज्ञा
ग्रस्यपि सकलः प्रमातेत्यनेन सूचितं तदुक्तं तत्र स्वदृष्टेयास्य संसकलोऽग्राहको मतः ग्रहणाकारतासमाशक्ति
सकलसंमतेति ननु चात्र लयाकलस्य सकलवक्तृत्वात्तन्मोहाः स्थिरत्वे यायादित्याशङ्क्याह नन्वित्यादि अस्या
दिश्राणवकान्ममलद्वययोगाज्ञातोऽपि भोगो मायीयमलाभावात्तत्प्ररोहमियात् प्रारीयदेराश्रयस्यासंयत्नेः तद
क्तं प्रलयाकलसंज्ञोऽयस्तस्य कर्ममलस्थितेः समो गोज्ञायते मायाभावात्स्वैर्यन्मा कृतीति सौख्यादीत्यादि
शब्दाञ्जीलादि तदुक्तं सौख्ये प्रलयोपममिति ज्ञेयमन्यतेति च तच्च ज्ञानाकलस्य पदमिति शेषः अत्र हेतु
भिलाषैकदूपाणवमात्रोऽयाद्भोगयोग्यतादिति ननु विज्ञानाकलानामपि किमानवमलयो गोज्ञातनिमित्त
कं भोगयोग्यत्वेत्याशङ्क्याह भेदवन्तः स्वतोभिन्नाश्चि कीर्णो जराजराः तर्ह्येतद्विज्ञानमेव तन्नायायी आस
यः यावद्वैरवबोधांतः प्रवेशानसद्विस्तवः भावाविबालदात्मीयसाराः स्वयमभेदिनः तर्ह्यतीतपदे संसृति
तिपंचशतात्मके तेहिविज्ञानाकला बोधायेकदूपाणादभिन्ना अपि स्वतः परमेश्वरेऽस्याभेदवन्तः चि कीर्ण
तेतएव भेदभाक्ता जराग्रभेदभाक्ता जराग्रभेदभाक्ता जराग्रभेदभाक्ता जराग्रभेदभाक्ता जराग्रभेदभाक्ता जराग्रभेदभाक्ता
भिन्नता तथेष्टरेऽस्याभेदेन ते च विज्ञाने केवला इति तत्र स्थित इति तत्र ज्ञाग्रदादौ स्थिताः सकलप्रलयाकल

विज्ञानाकलायवयेयथायोगं संज्ञादिदृष्टां प्राप्ताः संतस्तुर्ये प्रमातारः तदुपादानकत्वात् संज्ञादीनां तदुक्तं
विशिष्टसुखदुःखादिसाधनवेदने सति तत्सामान्यमयो भोगो जागरेस्सति मागताः सौषुप्तो मलमात्रो।
तस्मात्त्रविज्ञानकेवलाः भेदवेतः स्वतोभिन्नाश्चिकीर्षते जराजराः तत्राविध्यवत्तदसंस्वाते अतर्क्यमीदृशे
मंत्रउत्पत्तिमंत्रेशमदेशस्थितिभाक्कमादिति सर्वे हि परसंविद्धिं शोभन्त्यावापेवेति भावः अतएव तर्क्यो
तीतपदे प्रमातृप्रमेयात्मानः सर्वएवभावः परसंविदेकात्म्यसहितत्वादिगलदात्मीयसाराः अथवस
स्वयमभेदिनः संसृः शिवशक्तिमात्रात्मना रूपेण परिस्फुरेतीत्यर्थः यथोत्तरं भेदविगलनं क्रमावयोज
कोयावच्छब्दः पांचदशकमेवैवं ज्ञायाद्यवस्थास्तु क्तमिति पांचदशात्मक इति एवमतमेवेति ज्ञाय
दाद्यवस्थानोत्पत्त्यर्थे एकमेव रूपं विश्वमस्तीति यस्य यत्स्फुटं रूपं तज्जायदिति मन्यतां यदेवास्ति रसा
भाति सपूर्वसपुनर्इदृशः अस्फुटं तदाभाति संप्रतत्तत्सुरोपियत् त्रयस्याप्यनुसंधिस्त यदृशा उपजा
यते प्राक्सूत्रकल्पे तर्क्ये तत्सर्वभेदेषु गदस्यतां यत्तद्देतभयोलासदा विज्ञाशेषभेदकं तर्क्यतीतं तत्तत्
प्राक्षरिसं सर्वत्रयोजयेत् सपूर्वमिति पूर्वानुभूतमित्यर्थः अस्फुटमिति सपुनरेविशेष्यशास्त्रात्मना।
वस्थानादनुद्भिन्नरूपमित्यर्थः ननु यथेवेतर्हि अत्रन किंचिदपि भावादिन्याशङ्काह तत्सुरोपियदिति
ततः सपुनरास्ये जागरण्यामपि तद्भवतीत्यर्थः अतएव सुखमहमस्वाप्समित्यादिकास्सतिः स्यात्
अतएव समनेतरं संवादि तज्जागरेस्सति मागत इति त्रयस्य जाग्रदादेः सर्वभेदे धिति जाग्रजाग्रदा।

श्री.
ते.लो.
५५

५५

यवोत्पत्तिकारेणैतत्पर्यः सकलत्रकल्पमिति सर्वाङ्गमात्रं यत्तपवोक्तं त्रिषु च तर्धेतैलवेदासेषमिति तर्थातीति पुन
रुत्पत्तिरुत्पत्तिगमायभावादेदं गोपिनास्ति इत्युभयस्य तावदायिनात्पर्यतो जाग्रदादीनां त्रयमुक्तं एवं पांचदशक
मेण जाग्रदाद्यवस्थापंचकमभिधाय जाग्रदाद्यावत्पत्तिदिशति इत्यनिरादिना तदेवाह लयाकलोहिस्त्र
यं जाग्रतस्य सर्ववृत्तिरसंप्रदीति क्रमं सर्वसर्वत्रावस्मरेदुयः तत्सर्ववृत्तीति ततः स्वप्नात्सर्ववृत्तिलया कलादी
त्यर्थः सर्वत्रेति शिवांते तवाह एकत्रापि प्रभोऽर्णो चित्तर्थातीति मुच्यते आनंदस्वर्यमिच्छेव वीजभूमिः सप्रसता
नचैतदग्निः माणवक इत्यादिव उपचरितमित्याह नचैवमुपचारः स्यात्सर्वतत्रैव वस्तुतः नचेत्तत्रापि स्यात्त
नोपचरितोपि तत्कचित् यत्तत्तत्र विदेकत्रे पूर्णप्रभावेव सर्वभावजानं वस्तुतोस्ति अस्य याहिन किंश्चिच्चका
स्यात् यदुक्ते स्वामिनश्चात्मसंस्थाप्यभावजानस्य भासनं अस्मैवनविना तस्मादिच्छामर्षीः प्रवर्तते इति तत
श्च सकलादौ तन्मस्वमेव न स्यादप्रकाशनादेव तथा ते च सुखाभावाद्याचारोपि व्याहृत्येतेति वास्तवमेव
शिवेपि जाग्रदाद्यवस्थापंचकं अत्रैव प्रमाणं सिद्धतामाह एतच्छीर्ष्वशास्त्रे च स्फुटमुक्तं मदेशिना एतदेव
वैश्वानरार्थं नचक्रमेणाह तत्र स्वदृष्टं शक्तिश्च सकलश्चेति तत्र ये इति जाग्रदवस्थेयं भेदे पंचदशात्मके अ
कलो स्वप्नसौषुप्ते तर्धमंशदिवर्णभाक् तर्थातीति शक्तिशंभु त्रयोदश्याभिधेयुनः स्वदृष्टं जाग्रदतशावत
प्रलयकेवले संजाग्रत्स्वप्नसंज्ञे तर्थाय च पूर्ववत् विज्ञानाकलभेदेपि संमंत्रांसे वनायकाः तदीशः शा
क्तिशंभुर्धृष्टं च सृजाग्रदादयः सप्तभेदेपि मंत्रांसे संमंत्रेशामहेश्वराः शक्तिः शंभुश्च पंचोर्थाय वस्थाजाग्र

दादयः स्वयंपंचमहेशीशक्तिर्महेश्वराः शक्तिः शंभुरिमाः पंचमंत्रेषु पंचभेदके संक्रियाज्ञानमिच्छावशो।
भ्रूयचपंचमी महेशभेदे विविधे जाग्रदादि निरूपिते स्वयंपंचधराय चक्रांते सकलशक्तिसन्निधा तदीयेव शक्तिः
अकलौषलयांकलविज्ञानाकलौ स्वयंप्रमिति सकलतत्त्वकृत्सहिते कलाने अस्मत्पारवदिति तदकलौ स्वप्नस
प्रमेतये मंत्रादिवर्णाभाक् तर्थातीति शक्तिशंभु इत्यत्र मंतयं प्रलयाकल इत्यर्थादेये तेनैकादशात्मके भेद इत्यर्थः
स्वमिति प्रलयाकलायात्मके स्वयंप्रयत्नाक् स्वप्नपदं समभवत् देशेति विज्ञाकलतत्त्वकृत्तीतेनाकलशक्तिः स्व
प्रविज्ञानाकलस्तस्य प्रमे इति पूर्ववदिति तेन तर्ये मंत्रादयस्तर्थातीति शक्तिशिवाविति विज्ञानाकलभेद इति
नवात्मके भेदे इत्यर्थः स्वमिति विज्ञानाकलादि रूपं यत्नाक् स्वप्ने सौप्त्यदशा मथ्यते जाग्रदादय इत्यनेन क्रमः सू
चितः तेन सशक्तिर्विज्ञानाकलो जाग्रद्यावच्छक्तिशिवात् तर्थातीति मिति स्वमंत्रादि रूपं जाग्रद्यत्नाक् स्वप्नदशा।
मथि शायानमासीत् तेन स्वप्ने मंत्रेष्वयः स्वप्नमंत्राश्च समहेश्वरा स्तर्ये शक्तिस्तर्थातीति तत्राशंभुरिति स्वयंप्रमि
ति मंत्रेष्वरादि रूपं जाग्रद्यावच्छंभुः पंचमी तर्थातीतावस्थान् अस्मदशने च वस्तुतः शिवशक्तिभेदे रूपमेवोदिते
इत्युक्तं क्रियाज्ञानमिच्छावेति न केवलमियदंतमेव जाग्रदादि निरूपणीयतया संभवेद्यावद्विगलितभेदसद्भा
वे शिविपीत्याह व्यापारादाधिपत्याश्च तद्व्यापरे कततः इच्छानिष्ठैः स्वस्यात्ताश्चिदपेकापि पंचया एतत्प्रस
मनेतरमेवोक्तं विभज्य ग्रंथकृता अस्माभिश्च व्याख्यातमिति नेह प्रनरायस्तं तदुक्तं तत्र स्वयंपेशिवशक्तिश्च स
कलसंज्ञेति तत्रयं इति जाग्रदवस्थेयं भेदे पंचदशात्मके अकलौ द्वौ परिज्ञेयो सम्यक् स्वप्नसुप्तयोः मंत्रादितस

श्री.
ते.लो.

४५

५५

तीशानवर्गस्तुर्यइतिस्ततः शक्तिशोभपरित्योत्तर्यतीति तत्र र्यातीतिवरानने त्रयोदशात्मकेभेदेस्वरूपसकः
लाबुभो मंत्रमंत्रेश्वरेशानाः शक्तिशोभचकीर्तिजो प्रलयाकलभेदेपि संविज्ञानकलाबुभो मंत्रमंत्रेश्वरेशा
नशक्तीशावपि पूर्ववत् नवधाकीर्तिजभेदेस्वमंत्रमंत्रनायकाः तदीशाः शक्तिशोभचयंशावस्थाः प्रकीर्ति
ताः पूर्ववत्समभेदेपि स्वमंत्रेशोशाशक्तयः शिवश्चेतिपरित्योः पंचैववरवीर्णानि संशक्तिः स्वानिजेशाना
शक्तिशोभचपंचके त्रिकेस्वशक्तिशक्तीक्षाशिवभेदेविलसयेत् स्वव्यापाराधिपत्वेनतदीनप्रैकत्वतः इ
हानिहनेस्वस्वत्वादभिनेत्रेतिपंचवेति प्रमादभेदश्चवस्तुथर्मादिष्वविषयिप्रमेयेष्वेतः प्रतिपदमुक्तइति
नेनेहृष्टयद्गेपातः एतदेवप्रथमार्थेनोपसंहरति इत्येवदर्शितोस्माभिस्तत्त्वाध्याविस्तरादथ विस्तरादिनि
पूर्वाङ्गिकेहिसंक्षेपेणसद्रविशतैजइक्तो इहत्प्रतितत्त्वेपांचदश्यादिक्रमेणान्यथेतिभावः अथेत्येतेमंग
लार्थमितिशावे कौमारिलनैयायिकमतविमतिसतत्त्वविजयइत्याद्यः अथापयदतिविषदोशशामाक्ति
केविद्यतिरीतिमिमो इतिजेशलोकविवेकेतत्त्वभेदप्रकाशानेनासरशाममाक्रिकम् ॥ ॐ श्रीसच्चि
दानंदचनानमः ॥ ॐ स्वात्ममहाभीमरवामर्शनवशाशकलिताधुसंतानः भवद्वग्भिन्नजजयोत्सा
होजयताजहोत्साहः इदानींअपरार्थेनकलाधानमुपक्रमते कलाधावत्सनेष्ठीमकांभवात्तानुसारत
ननुकलैवनामकिमुच्यते यस्याग्रणधपरिभाषायाम्पाशंकाह यथापूर्वाक्तभुवनमध्येतिजतिजोचने
अनयत्परतोभिनेतत्त्वेनामेतिभाणते तथातेष्वपितत्त्वेषुस्ववर्गोत्तरमात्मकं व्याहृतंपरवर्गाश्चकलेति

शिवशासने तत्रेष्टितिसंख्ये स्ववर्गभित्तवत्समापन्नोत्पत्तिरुपेक्षाहृतमिति अध्यादिभिश्च गोतं अत्रैव पक्षोत्तरं प्रद-
शयति केविदाहुः पुनर्यासौ गतिरंतः सस्मृत्तिकातत्त्वानां सकलैस्सक्ताधारणं धारिकायथा सस्मृत्तिकेतिकार्यान्
द्यानुपपत्त्यापरिकल्पमानस्वयमलसत्तात् एवं धारणायथाधारिकाशक्तिरनुगतास्ति तथा परोकाष्टां प्राप्ताहृदि-
र्मावत्तानि वर्तकैस्तेन कलयित्रीनिवृत्त्या व्यापीत्युक्तं स्यात् एवमर्थादिमूलांतं तत्त्वचतुर्विंशतेरपि भेदव्यवहार एव
प्रतिष्ठानेन कलयित्रीप्रतिष्ठाया शक्तिः एवमन्यासामपि संकृतितात्तत्त्वस्य वेदन न मायीयपदस्योपशासने
न तदतीतत्वेन च कलातर्याव्यावर्ततेयं न चात्र वस्तुतः पदद्वयेपिन कश्चिद्विशेषोस्तीत्याह अत्र पदद्वयेवस्तुनभिन्ने
भासते यत्रः अत्र गामिनसामान्यमिष्टं नैयायिकादिवत् यतः पूर्वस्मिन्नपि पक्षे शक्तिरूपतामपहायि नैयायिका
दिवत् यतः पूर्वस्मिन्नपि पक्षे शक्तिरूपतामपहाय नैयायिकादिवत् दशानुगममात्रलक्षणमेव सामान्यं नाभिप्रेतं
तदुभयत्रापि शक्तिरूपत्वा अनुगमस्या विशेषात्त कश्चिदतिशय इति अत्र चात्रेष्वापि मतांतरमस्तीत्याह अन्येव वेति
दीक्षादौ सुखसंग्रहणार्थतः शिवेन कलितोर्काः कलेतिसमयाश्रयः ननु समयो नामेकमात्रनिबन्धनः संके-
तः सचापरमार्थिकत्वादसत्यः अतएव समयोत्तरमप्युक्तं हते इत्येवं नित्यमौ न स्यादित्याशङ्क्याह कृतश्च देवदेवेन
समयोपरमार्थतां नृगच्छतीति नासत्यो न चान्यसमयोदयः अतएव मार्थत्वा ननु गमने सत्यत्वाभावे समयोत्तरानु-
दये च देवदेवकृतत्वे हेतुः अन्यथा स्यात् तत्र यमपात्रसंभाव्यं भवेदिति भावः नन्वासांच किमनुगतं तव किं वा सत्वेन
संग्रहणीयमित्याशङ्क्याह निवृत्तिः पृथिवीतत्वे प्रतिष्ठायाक्तगोचरे विद्यानिशोते शोता च शक्तोत्ते इमिदं चतः अं

श्री.
तेलो.
५८

५६

इमिति चतुरिति इदमेव निवृत्त्यादि कलासमव्याप्तकमेव चतुष्टयमिति तदुक्तं पार्थिवं प्राकृतं वैवर्ण्यं शास्त्रमेव
च इति संक्षेपतः प्रोक्तमेतदेव चतुष्टयमिति शास्त्रं तदिति अनेन व्यापिनीपदादौ कलांतस्यावकाशोऽस्तीति प्रका-
शितं तदाह शास्त्रातीताशिवेति ते कलातीतः परः शिवे शिवतत्वे इत्यर्थो दाक्षिण्यशिवतत्वे सर्वा विभागात्मनिष-
द्रविणो यस्य समनंतरमेव सकलसंकल्पनाकलेकवलीकाराभिधेयतायापदेशपञ्चनायेत्यासप्तविंशदिति ते-
न कल्पितमपि त्रुपांतरं लक्ष्यते अतएवोक्तं कलातीतः परः शिव इति कलातीत इति समयकलोक्तिनतत्त्वानिष्क-
ल इत्यर्थः अतएव इत्युक्तं एतदेवोपपादयति ननु वर्गीकरणं समयः कलनापि वा युज्यते सर्वतोदिकं स्वातं
शोलासथामिति वर्गीकरणं प्रकाराद्वयात्मापत्तयायः समयोऽन्यः कलनात्तथातथाविकल्पनमत्र सर्वतः स्वातं
शोलासथामतं हेतुः ननु यद्येवं तत्सर्वं क्रियाणां कर्ता शिवो विज्ञेय इत्युपदेशादौ कथमसौ कलनीयेतां यायादि-
त्याशंकाह स्वातंशान्तिर्ज्ञेयं बोध्यधर्मादविद्युतं उपदेशान्तावेशपरमार्थज्ञसिद्धये बोध्यतामानयन् देवः स्फुर-
मेव विभाव्यते यतोतः शिवतत्त्वेऽपि कलासंगतिरुच्यते अत इति बोध्यतेऽपि स्वस्वातंशबोध्यत्वेन विभावनात् क-
लासंगतिरिति तथातथाविकल्पनसंबन्धन इत्यर्थः तदुक्तं स्वातंशमुक्तमात्मानं स्वातंशान्ताद्वयात्मनः प्रथरीणा-
दि संकल्पे निर्माय वाच्यहारेदिति एतच्च ब्रह्म प्रकारं प्रागुपपादितमिति न पुनरिहायस्ते इयता च कलास्वरूपमु-
क्तं ननु भवतु नामैतच्चात्रास्माकं विप्रतिपत्तिः किंतु शाक्यं तमेव यावत्तस्मादेव तदेतन्न व्यापित्यादासित्याशं-
काह अंतर्चनामभुवनविभागास्थितिकारणं प्राकुरावरणं तच्च शास्त्रं तं यावदस्ति हि तदित्यावरणं न तत्र भव-

नानाविभागो नास्तीत्यपूर्वमिदमभिधानमित्याह यद्यपि प्राक्शिवोपनिषत्तत्त्वमुच्यते इतिः उक्ता तथाप्यप्रतिषेधाः
स्मिन्नाहृति संभवः शिवोपनिषत्तत्त्व इति तत्स्याद्यापि न्यादावित्यर्थः अप्रतिषेध इति विद्योतीर्णान्यासून्यत्रापत्तात् आ
हृत्तभावे चायमेव विशेषणद्वारेण हेतुः ननु प्रतीक्षातो नाम मूर्तधर्मः मूर्तत्वे च पृथिव्यामेव संभवेत् ततश्च ज्ञानमप्य
हायात्प्राक्शिवस्य संभवो न न्याय इत्याह नत्वेवं धरणीमुक्ता शाक्तौ प्रकृतिमावयोः अपि चाप्रतिषेधेऽपि कथमेव
संभवः अत्रास्मदुच्यतेः प्राक्तन्यपृथिव्यादिये चक्रे प्रत्यक्षा मिदमाभाति ततो न्यत्रास्ति किंचन मयत्वेऽस्य लक्ष्मणात्
मानत्वे कारणत्वतः कर्तृत्वात्मासतः कर्तृभावेऽस्मादतथैव दितं विंशत्तत्त्वविभेदात्मा जदभेदो निष्पासता कार्यत्वे क
रणत्वादिविभागालने सति विकासोक्तस्त्वत्तत्रैव शिवोत्तये चक्रे जगुः यतः प्रत्यक्षसिद्धा पृथिव्यादिये चकाद
न्यत्किंचिच्चास्ति उद्भिन्नवले बने नैव निखिलविश्वस्योदय इत्यर्थः यतोऽस्य मेयत्वे सत्प्रकृते हेतुपंचकबलाविंशत्तत्त्व
ज्ञानो विभेदेनोदयः तथा च स्थूल सूक्ष्म रूपं पृथिव्यादीनां पंचकद्वयमेतद्रूपमेवेति तावच्चास्ति विप्रतिपत्तिः ज्ञा
नां शास्त्राणां तत्त्वमाणा रूपं बुद्धीन्द्रियपंचकमप्येतदालंबनमेव न हि मेयमप्यहायमानत्वेनामेति किंचिद्वेदिति भावः
कर्त्रेणास्पर्शात्करणरूपं कर्मेन्द्रियपंचकमप्येतदालंबनमेव कार्यमेतरेण कारत्वायोगात् कर्तृत्वे च कार्यविष
यमेव भवेदिति मनः प्रकृतितत्त्वपंचकमप्येवं अतथा हि कर्तृत्वे नो ह्यसेत् यद्यप्यंतःकरणत्रयपक्षनिति
तमेव तथापि कर्तृत्वं न रंगत्वाद्बहिष्करणद्वारेण च वास संस्पर्शादेव मुक्तं प्रकृतेऽबुद्ध्यादिक रूपकरणकार
णत्वात्पर्येण कर्तृत्वात्मासकत्वं इत्येवमभिधानं एवं नित्यत्वादिके च कपंचकमप्यधेनैव किंचिदिदमेव सर्वं

श्री.
ते.लो.
५७

तमेव ज्ञानमीश्वर्युक्त्युक्तत्वेवोपोहलत्वात्तदवलेबनमेवेति नन्वेवमायाततोत्यस्यादित्याशंक्याह तदभेदः
इत्यादि तद्वहेनात्र पृथिव्यादीनां परामर्शः एतदभेदेव कार्यजादिविभागात् लतं निमित्तं कारणे हि कार्यस्य स
त्तद्रूपेणावस्थानं भवेदिति भावः विकसोक्त इति यथा यथा महेतायाः संकोचेनाहेतायाः समुद्रासात् इहेतायाः
संकोचेत्याश्रयमेयमिति घृत्वेति विवादमेवेति युक्तमुक्तमस्मद्गुरुभिः पृथिव्यादिपंचकादत्यकिंचिज्जास्तीति न चै
तत्त्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह श्रीमत्कालोत्तरादौ च कथिते भूयसात् तथा पंचैतानि तत्र तवानियैर्वाप्तमपीव लेज्जात् त
देवाह पंचेत्यादि एतानीति पृथिव्यादीनि यदुक्तं तत्र पृथिव्यापस्तथा तेजोवायुराकाशमथैवेति अतएव सद्यो
जाता देवपेक्षेयाभिः सर्वत्रोच्यते इत्याह पंचमंत्रतनोतेन सद्योजातादिभाषणते ईशानोतेन तत्र तत्र धरादिगगनांत
कं तेनेति पृथिव्यादीनामेवोक्तेन गजह्यापकत्वेन हेतुना तत्र तत्रेति श्रीकालोत्तरादौ यदुक्तं तत्र सद्यस्तु पृथिवी
तेजावामोस्यापः प्रकीर्तिताः अथैव स्तेज इत्युक्ते वायुस्तत्पुरुषः स्मृतः आकाशस्तु भवेदीशः स्वयंदेवो महेश्वर
इति श्रीपूर्वेपि सद्यः सितिर्जले वामो चो रस्तेजो नरो मरुत ईशः खमिति पंचशक्त्यंतमेव यावदावरणं संभवती
त्युपपादितं तत्र अवापित्यादावावरणं नास्तीत्याह शिवतत्त्वमतः शून्यातिशून्यस्यादनाहृतं अत इति शक्त्यंतमे
व यावदावरणस्य संभवान् शून्यातिशून्यमिति शून्याद्यापित्यादिपदाद्भावसंस्कारस्यापि प्रसयादतिशून्येषा
द्रिंशंतत्त्व इत्यर्थः अतएवावरणविगमादनाहृतमित्युक्तं तत्र अनात्रांशदिव्यवदेशा युक्तमित्युक्तं शक्त्यंतं यावदे
इत्यमिति नन्वेवं विज्ञोत्तीर्णमेव सद्रिंशंतत्वमित्युक्तं भवेत् ततश्च स्वतंत्रबोधैकद्रूपं विश्वमयं परंतत्वमिति वि

कावाचोयुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह यत्तु सर्वाविभागात्मकत्वं तत्र बोधस्वेदरे समविंशततत्प्राप्तत्वं पराशिवामियं
इह त्वत्त्वविशेषातीर्णत्वेपिविषमयमेकमेव रूपं स्वतंत्रबोधात्मकं परंतु तत्र यत्सर्वत्र सद्रविंशततमेव हेतुव्यते त
त्राविद्यापदयतिताः प्रतिपत्तारोविप्रतिपद्यंते यथेकस्मिन्नेव रूपे कथं विरुद्धधर्मसंसर्गः स्यात् इति यदभि
प्रायेणैवेतद्रूपमतः पृथक्कृतौ तं समविंशमिति नहि वस्तुतः किंचिदेव तत्तत्संभवति तथा नैहि सद्रविंशतत्र
मुत्तानीत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् न चैवमत्र कश्चिद्विरोधः सत्युभयवस्त्वपि हानो भवेत् न चात्रैकमपि वस्तु सं
भवति न हि परंतत्तमधिकृत्य विषममेव नाम किंचिदस्तु सदस्ति यदुत्तीर्णत्वेन यत्तु यत्वेन चात्र विरोधः परापते
त तस्मात् सद्रविंशस्यैव तत्तस्य सर्वाविभागात्मकत्वायात्मकमेकं रूपं समविंशत्वेन परिकल्पिते भेदोक्तो न्यमा
तत्त्वमेवमुपदेशात् न चैवमस्तुको दोषः एतस्यापि रूपस्य भावनोपदेशो दोषो नर्यदावेयभावः परिकल्पिते
तदा कस्य प्रमादत्वे स्यादित्याशङ्क्याह तस्याप्युक्तनया द्वेयभावेदपरिकल्पिते यदास्ते सन्तवस्मिन्नेतदष्टात्रिं
शस्यते इतनयादिति स्वाते आतति जं रूपमिमां विष्णुत्त यदिति विश्वोतीर्णात्ता यपेत्तयात्तनीयं रूपं वस्तुतो
द्विविश्वोतीर्णात्तादिरूपत्वेपि स्वतंत्रबोधः परमार्थस्यादिनीत्या नवस्मिन्ने बोधमात्रमेवास्म्यपररूपं यदष्टात्रिंश
मिति परिकल्प्यते तत्त्वेवेतथापि वेद्यस्य परिकल्पनेनः प्रमात्राकल्पनीयस्तस्याप्यन्यत्पनवस्यास्यत्तस्याश
ङ्क्याह तवानवस्यास्येव स्यादुपपत्तादिमहात्मभिः एतदेव दर्शयति यद्वेद्यं किंचिदाभाजितत्तयेयत्तकाप्ताते त
त्रमिति निर्णीते सद्रविंशो ह्दिभासते तत्तये इति तस्य समनो तस्य वेद्यस्य यदिति वेदकैक रूपं प्रकाशते इयय

श्री.
ते.लो.
५७

५८
तमेव सर्वेषां साक्षात्कृतं भवेदित्यर्थः यदाहुः नाथ वेद्यत्वे केन ह्येषामेकको भवानिति सद्रविंशमिति विधेयं त्रीणि।
रूपमित्यर्थः तन्नेव मस्य किं विश्वविविक्तं तैव रूपमुक्तान्यत्किंचित्तदतिरिक्तं तदाह तत्किं न किंचिद्वा किंचिदित्या।
कोत्तावशेषः तत्राद्याः यत्तो ह्यपेक्षः नहि च्युताभाव एव यदस्य रूपं भवितुमर्हति अतस्तेतदनागुर्यैव यत्तोत्तरं
दर्शयति चिदानंदस्वतंत्रैकं रूपं तमिति देशने समविंशं समाभाति तत्र कोत्ताचनापरा तत्र चिता बोधसंदर्भः
ग्रानंदेन च सर्वा विभागात्मकमुक्तं शक्तिदशादायामेव हि विश्वमविभागेन भवेदिति भावः एवमुपदेशवत् सद्र
विंशादतिरिक्तं रूपमुपदिष्टं भवेदित्युक्तमिति देशने समविंशं समाभातीति तद्विद्यदेव विश्वोत्तीर्णं तदेव विश्वम
यं भवितुमर्हति इत्युक्तं प्रायेणैवास्मिन् चिदानंदेत्यादिना साक्षात्तात्त्विकं रूपमुक्तमित्यत्रान्यत्किंचिदाकोत्ताणी।
येनास्तीत्युक्तं तत्र कोत्ताचनापरेति एवमुपदेशपत्त्या देववेद्यभावः पुनरवस्थित इत्यस्य केतविद्देदकेन भावो स एव
पुनः करत इत्याशं क्वाह तस्यापि त्वात्वे यत्र भातिसु चित्तयः अष्टाविंशत्तमः सोऽपि भावनायापदिशते यदि
नाम ततः समविंश एव पुनर्भवेत् चित्तय इत्यनवस्थित बोधमात्रं रूप इत्यर्थः नान्यमेव मानवस्यायत्तस्य वेद्यभा
वे कल्पिते प्रमात्रेण भावो तस्यापि वमित्येतदाशं क्वाह सोऽपि त्यादि ननु कथमष्टाविंश एव समविंशो भवेदि
त्याशं क्वाह अविभागसत्ते तत्र चित्तयत्नादि धर्मता ममेव वेद्यीकरणे केवलं अधिकं यतः विकल्पमोक्षा
सत्तावद्देहेतरिति विवादः सर्वा विभागात्मकता देशा विशेषात्मकत्वात्तास्तीति कृतस्त्वोय मन्योर्भेदः
यावता हि वेद्यतमात्रमात्राधिकं येनैकैकस्य वेद्यत्वे परिकल्पते तस्य च वेदकत्वं एवमेवेति परंतत्वे यदा क

ल्यतेवेवभातंभवेन्नदासमत्रिंशमुच्यते अन्यथात्रष्टाविंशमिति नवाष्टाविंशस्यैववेयभावेकालितेसमत्रिंशाद।
न्यदपूर्वकिंचिद्वपमुक्तंभवेत्ताण्यन्यस्यतद्देदकस्यकल्याणमानस्यततइत्यनयोः क्रियाव्यवहारवन्तारपरिकल्प
वेयवेदकभावइत्यनवस्थाया न कश्चिदवकाशः वस्तुतोहिसर्वशास्त्रेष्वष्टविंशत्वेनगीयमानमनवस्त्रिंशो
यमात्रमेवपरेतत्त्वमित्युक्तंतस्यैवप्रनः स्वस्यात्ते आदेवंभेदोहासोयेनमायाप्रमात्रयेत्यामहाप्रवृत्तांयथायम
मेवमुपदेशइत्यलेपिष्टपेषणेन आः किमुच्यतेयथागममितिकोनामायमागमः नतावत्प्रकृतंपूर्वशास्त्रेनहि
तत्रैतत्किंचित्सत्यतत्रदीक्षादौषद्रविंशत्तत्त्वमेवेन्नयासोयेसमादाहृतइत्याद्येतद्विरुद्धमेवाभिहितं ग्रंथकृ
ताचेतत्प्रकाशनादौतत्रतत्रनन्तावर्जनमेवकृतं एवंविधश्चकश्चिदागमोपिनसंवादितः प्रक्रियाप्रति
पादकाश्चान्येसर्वपवागमास्तथैवेति किंनामतथाविधमागमांतरमस्तियदनतिक्रमेणापूर्वतयैवमुपदेशः।
ति अस्त्येवसर्वेवविधमागमांतरं तथाचश्रीजलरत्नमालायां तत्राधानेप्रवक्ष्यामियथाज्ञाप्यसिस्त्रजे चरशक्ति
द्वयंपूर्वतदर्थेपंचकेस्मृतं चतस्रंचततोदेविद्विरेभंजनमपवच व्यातिर्वैकुण्ठसंघटोद्यामिश्रेवतल्लविका रंभ्रं
तत्रष्टमेदेविश्रुत्यैरुंउलीप्रिये शांतंचैवप्रशांतंचविंरुत्तित्पोदितस्तथा कुर्थनादेविजानीयाषट्चक्राणि
हृद्यंतः शक्तितत्त्वतंषट्चक्रंशिवातत्त्वतथैवच अष्टाविंशदमीतत्त्वास्तथाधायंवरानने लौकिकोयोनजाना
तिकथंदीक्षातकारयेदित्यायुक्ते नन्वत्रपरमेश्वरेणप्रतिज्ञयापितत्वाधुप्रवचनंयंचविंशषट्त्रिंशयेरेवतत्त्वयो
साक्षादभिधानंरुते नतप्रसिद्धानामपितत्वांतराणांकावार्तन्तिसमत्रिंशाष्टाविंशयोः प्रत्युतम्लिष्टप्रायमालून

श्री.
ने.लो.
५५

विशीर्णकिंतावदप्रातीतिकमुक्तमिति वजानीमः ननु स्थितमेवात्र सर्वतत्त्वप्रवचनं किंतु षट्त्रिंशत्तत्त्वविषयायामवि
गीतायामपि प्रसिद्धौ सप्तविंशाष्टाविंशयोरपूर्वाभिधानेन मुक्तमारुहदयानासागमिकानां संमोहो माभूदितिक
रुणा परस्य परमेस्वरस्य कुलार्थतया यथोक्तनीत्यामायाप्रमात्रेण या कल्पनामारमात्रमेवमभिधानेन तच्च गुडूप
मेव नादौ शृष्टकष्टैः स्वावमर्शश्रुत्यैश्च कथमेवाकास्यते इत्यामुलेस्मिष्टप्रायत्वादिलक्ष्यते वस्तुतस्तस्थितमेव
सर्वतत्त्वामभिधाने तथाच चरशब्देनात्र चरेर्गत्यर्थत्वात् गतिक्रियोक्त्यते तस्याच्चाकरणाकैवक्रियानसंभवती
तिसाधकतमनया परिकल्प्यमाना पादेंद्रियात्मिका ये यंशक्तिस्तस्यायद्वयं समस्तशरीरिवापकमेव यिष्टावधि
होययेत्तर्भेदोपचारान्नायामयिष्टानेपादयुग्मेनेतत्तत्त्वकमप्रवचनस्य प्रकांतत्वाद्भूतत्वं लक्ष्यते इति पूर्वप्रथमं
स्यौल्यस्य परं काष्ठोपास्येयान्नैस्त्वमिति मित्यर्थः तद्धर्ममणवायाकाशांतं च तत्त्वमाह्वानं तद्धर्मयं च कंच तत्त्वकं
गंथतत्त्वादिप्रमेतत्तत्त्वविंशकं सट्त्वमित्येवैवं च विंशतितत्त्वानीति सिद्धं च तत्त्वकाशस्य तद्धर्मपदानंतरं निर्देष्टुं
व्यतिष्ठेभयत्रापि संबंधसहितता प्रतिपादनाभिप्रायेणात्र निर्देशः एषोचरुणानामात्रेणैव निर्देशो दर्शनांत
रेष्वपि प्रसिद्धं निमित्ते यतएव सट्त्वमित्युक्तं न रूढ्यते इति उक्तमिति वा तदनेतरमपि तैरंशेनानक्रियालक्ष
णमार्गद्वयंतद्गतं तत्त्वस्य रूपगोपनावलान्तिरस्तस्य प्रतिप्रसवभया किंचित्त्वेन पुनराविर्भावनेनेन तदुपो
दलकंकलावियान्नाकंतत्त्वद्वयमेतदित्युक्तं स्यात् केचुकानां क्रमस्यावास्तवत्वादनयोः प्राथान्यासंस्तत्त्वानेत
र्येण वदनव्याप्तिर्विशिष्यायाप्तिः सामान्याकारविषयमात्रावच्छिन्नः किंचित्त्वेभूयादित्येवमात्मकप्रसंगोरा

गतमिति मयः वैकुण्ठेन कंठादेशेन विस्मना सह संवेदो मेलनमस्यासीत्यनेन नियतितत्तमुक्तं अस्यापि संगुल
दीप्तायां वसमाणा कमेणा हरविप्रकषीकंदयवदेशा इत्याशयः यदा स्थितिकारिणो वैकुण्ठस्य नियतिसंर
क्षणमेव सुखया हृद्याकार्यमित्यस्यास्तथा तत्संक्रंवाभिः व्यापकत्वात्कालतत्वेन हितं किंचित्तगददरवर्ति
पदार्थजाते संभवति यत्र कालेन कलितमिति लंबिकेति तस्यात्माया पाठक्रमादर्थः क्रमो बलीयानिति
स्थित्या विंशर्वेदने इति वेद्यते न नेति वा विद्यातदाख्यं विंशतत्त्वमित्यर्थः तथा स एवे सरोवरहिरुन्मेष इत्या
उक्त्या नित्योदितोत्पत्तविदिक्रियाकर्तृत्वेन प्रवृत्ततादृक्कृतसहस्रसंख्यं सरोवरस्तदाख्यं तत्त्वमितियावत्त अस्मैव
चावांतरमात्रप्रमेयसंग्रहपरत्वेनार्थे इति विशेषणं अतएव नादोत्तस्यापि नादोत्तः कारोवाकार्यः नाद
मितिसदाशिवं तत्त्वमित्यर्थः ऊर्ध्वरूपस्याप्याहृत्या सदाशिवस्यास्यैव ऊर्ध्वलिनीतहर्धेशक्ति ऊर्ध्वलीति वच
नाच्छक्तिः यथा यथा भावरणव्यापामाश्रयान्ते व्यापिन्याः प्रशान्ते समनायां रूपं एतच्छ ऊर्ध्वलिन्यादित्रयेणा
त्स्या ऊर्ध्वब्रह्मसंशोधवर्तीत्यर्थः तस्मिन्क्रमसमनादात्मवैलोम्येन तावत्तत्त्वाकत्वात् अनेन चैव रूपं पंच
विंशशक्तितत्त्वमुक्तं न च यथेवं तत्तत्तद्वचकाणि तहर्धत इति तत्त्वेन किं नादः परास्त्वृणते किमुत व्यवहितम
पि ऊर्ध्वरूप्यादित्रये एव परामर्शेऽपि तद्वचकाणीति किमुच्यते इत्याशं केनाक्तं शक्तितत्त्वतत्तद्वचकमिति तद्वच
काणि शक्तितत्त्वादस्य किंचिदित्यर्थः परमेश्वरस्य हि स्वातंत्र्यात्तात्त्वा समवायिनी शक्तिरेव समनादिनेका
दिनाचांतर्वहीरूपेण त्रैरूपेण प्रसृज्यंती सती तद्वचकं शक्तितत्त्वमित्युक्तं च कृशोदिकृती कृदने इत्यस्यथा

श्री.
ते. लो.
५.

तोऽप्येविवर्तितं तेन यथोक्तगत्याषोढाभेदितमित्यर्थः ननु यंच त्रिंशत्तद्दीशिवनाथस्यैव शक्तिरुक्तेयमित्याहुः कृपाशि
वतत्वेतावत्तद्वद्विंशमेवेति नास्ति विप्रतिपत्तिः सर्वत्रैवागमेदतथैवाविगीताप्रसिद्धिरिति कथमष्टाविंशद
मीतत्वाऽस्य संसृतामित्याशङ्क्योक्तं तथैवेति षट्चक्रमेव षोढाविकस्वरमित्यर्थः कसविकासेऽत्यस्य हिया
तोऽयं प्रयोगः नन्वेवमपि शिवतत्त्वस्य षोढाविकसितत्वादेकवत्ताविंशत्तत्त्वानि स्युः षट्त्रिंशदेवेति पुनरपि
तदवस्थ एव संशयः कथमष्टाविंशत्तत्त्वानीति नैतत् उक्तनीत्यादि षट्त्रिंशस्यैव शिवस्य स्वप्रकाशत्वोऽप्युपदेश
भावनादौ कल्पिता यामपि प्रमेयता योतया हियादृशोयत्तत्त्वाद्दृशो बलिरयस्य इति वत्ताद्दृशेनैव प्रमात्राभा
व्यमिति सप्तविंशोऽप्येककल्पितं तस्याप्येवैव प्रमात्रायामष्टाविंशो तस्याप्येवैव प्रमात्रायामनवस्थापरिहाराय पुनः सप्त
विंशमेव त्रयं प्रमात्रत्वेन कल्पितमिति त्रयस्याप्यस्य प्रत्येकं मातृत्वमेयत्वं त्रये शिवतत्त्वस्य षट्चक्रत्वेनाष्टाविं
शत्तत्त्वानीति उपसंहृतं नन्वेवमप्यष्टाविंशत्तत्त्वानीति न प्रज्यते सप्तविंशस्यापि मेयत्वेककल्पिते षट्त्रिंशत्तत्त्वय
थोक्तगत्या प्रमातास्तु किमनवस्थादायिनाष्टाविंशो नाप्येककल्पितेनेति च तत्र प्रक्रमेवास्तु शिवतत्त्वे न चूक्य
वात्र परिहारः यावतास्यैकस्यैव षट्त्रिंशत्तत्त्वस्य प्रमात्रपेक्षया विस्मृतीर्णत्वेऽपि विस्मयत्वे प्रमात्र
त्वेऽपि प्रमेयत्वे च कथं नाम संगच्छतामिति तदपास्यं वर्तते तस्मात्तदपि सप्तविंशाष्टाविंशयोरेवैवैककल्पनेनो
पशाम्यति द्वयोः अपि भिन्नविषयत्वेनैव कृतार्थत्वं स्योक्तत्वात् आप्तं तीव्रानवस्थापरिक्लियमाणं प्रोक्तं
पदं मुक्ताववाधायं स्यात्तसंभाव्यमानेऽप्यष्टाविंशस्य परिकल्पने बलवदबलं न मित्यास्तो वस्तुतस्तु षट्

विंशमेव सर्वसहमित्युक्तं प्राये अतएव श्रीप्रत्यभिज्ञाकारादिभिः प्रथमस्य तथाभावे प्रहेषः किं निवृत्तनश्यादिरु
दि समाधाय षट्त्रिंशमेव सर्वसहमित्युक्तं प्राये अतएव श्रीप्रत्यभिज्ञाकारादिभिः प्रथमस्य तथाभावे प्रहेषः किं नि
वृत्तनश्यादि रुदि समाधाय षट्त्रिंशमेव शिवस्य न्यायसिद्धं स्वप्रकाशतमभ्युपगम्य नैतत् किंचिदुक्तम् किं
त्वयि देवोक्तं स्वातंत्र्यामुक्तमात्मानं स्वातंत्र्यादहं यात्मनः प्रभुरीशादिसंकल्पे निर्माय व्यवहारयेदिति ग्रंथकृ
ता पुनस्तदेव भिन्नतया बलं व्याजदागमार्थं वाचिकीर्षा परतयैव मभिहितमिति सर्वस्वस्य एव मे तस्य संग
दभिया यप्रकृतमेवोपदेष्टेन केवलमभिरेव मखिलं जगद्व्याप्तं यावत्पर्यन्तेरेणापीत्याह धरायां गुणतत्त्वांते
मायां ते कृमयः स्थितः गंधो रसो रूपमंतः सूक्ष्मभावकमेणत इति स्थितेन ये शक्तितत्त्वांते यस्मिं सोऽस्य भा
क स्पर्शः कोपि सदायः सैयोरिनिःस्पृहया लवः तत्त्वशांतेन संविद्धिः शुद्धचिह्नो मद्रूपिणी यस्यां पूरुः स
मभ्येति स्वप्रकाशतमिकां परां स्पर्श इति संचरन्ति पीलिका स्पर्शं प्रायः यदुक्तं शक्तिभिज्ञाततो देवित्वक
वे व्यापिनी भवेत् भवेदमुभवस्तत्र स्पर्शो यद्विपीलिकेति सच सोऽस्य भाक सूक्ष्मसूक्ष्मांतरविलक्षणः अत
कोपीत्युक्तं अतश्च स एव परमपेय इत्युक्तं यः सैयोरिनिःस्पृहया लव इति नचायमकोऽहं सोऽन्यायेनात्रा
वस्थित इत्युक्तमिति स्थितेन य इति तेन यथा यं गंधः प्रकृत्यं ते रसो मायां ते रूपमित्यंतः सूक्ष्मेण रूपेण स्था
तानीति न्यायमवलंबोत्तर्यः अतएव चेत्तदेते सर्वभावसंतया ह्यो मद्रूपिणी शुद्धज्ञानरूपा संविद्धिरित्युक्तं अ
त्र च व्यामत्रूपत्वोक्त्या शक्त्यंतादौ गुणगुणिनोरभेदोपचारात् बाध्यादि रूपत्वेनेयं परामित्यर्थोक्तं विद्धि नन्वेवं

श्री.
ते.लो.
५१

गुणभूतताविशेषेपियोमिनोस्पर्शवत्सुहनीयोत्तूपादयइत्यत्रकिंप्रमाणमित्याशंक्याह अतोविंशरतोनादोऽपस
स्मादतोऽसः इत्युक्तं सोभकं तेन संदेस्य शस्त्रेनोत्तया इहो नैवादिशह्वयदेशपरतत्तनिभालनोयतानामप्यत्र
नूलितदेहाहेमावनायोगिनामचिरात्ततएवविंशनादायभिव्यक्तिवत्सिद्धिभूतोऽप्यापिपरतत्तासादनविज्ञः
प्रायत्वात्तोभकत्वेनप्रवर्ततेनेतयास्पर्शपतिश्रीसंदशास्त्रादाबुक्तम् तत्रचास्पप्रवर्ततेचिरेणैवलोभकत्वेनदेहि
नइतिहितीयमर्थं नृपमंथकारेपितत्तदृशकारदर्शनेऽसवद्वस्तुविरदेपिलोलाग्रादावस्तुताघास्वादः ननु
भवमेवंस्पर्शस्यसुहणीयत्वंकोदोषः पृथिव्यादितत्तपंचकस्य पुनरेवमवस्थानेकिंप्रमाणमित्याशंक्याह
मत्तंचैतन्महेशस्यश्रीपूर्वेयदभाषत धारिकाण्यायिनीबौद्धीपवित्रीचावकाशदा एभिः शब्दैर्व्यवहरन्निवृत्त्या
देन्निजं वपुः बोद्धीति तेजसोभासुरत्वेनदर्शनप्राथान्यात् पवित्रीतिअथराथरस्यभूतभावादेः संविदात्मकसं
संग्रहणायसारप्रायेजायादिद्रूपत्वेपिशिथिलयंतीत्यर्थः यदुक्तमने नैव निविंशजडिमवंधाद्वंधुरत्वेप्रयाते
शिथिलयतियतः साग्रंथिविस्फोटनेन अथरपदनिविष्टं तेनसाशांतंशक्तिप्रसरसरणिारुक्तातादृशेनैवना
स्तेति पुनपवनेइत्यस्यस्यं प्रयोगः तस्ययिनीतैशः पादः एभिः शब्दैरितिथामादिद्रूपत्वेगमयद्विरित्यर्थः एत
द्रूपसंहारन्यदवतारयति पंचतत्त्वविधिः प्रोक्तस्त्रितत्त्वमधुनोच्यते विज्ञानाकलपर्यंतमात्मविशेषरांतकम्
शेषे शिवस्त्रितत्त्वेसादेकतत्त्वेशिवः परः तदुक्तं विज्ञानकलपर्यंतमात्मतत्त्वमुदाहृतं ईशरांतं च विद्याकंशे
संशिवपदेविदुः रिति इहवानेनैकत्रिपंचायैस्तत्त्वकल्पनादेः प्रमेयस्यावकाशोदर्शितइति ननुपृथिव्या

देस्तत्रयेचकस्याखिलतत्राद्यकतेनाभिधानातत्राधत्तमेवेतिनास्तिविप्रतिपत्तिः त्रितत्वादेः पुनः कलादिवक्ति
सम्यं तत्र तत्र तत्राधत्तमेवेत्याशंक्याह इमौ भेद उभौ तत्र भेदमात्रकृताविति तत्राधेवायमित्येचन षडधसि
तेः हतिः अयमिति समनेतराक्रिकहयोर्यः यत्तत्तद्वाग्निराभीकारेण तत्राधनपदैतद्देववैचित्र्यमिति अतश्च
षड्विधोयाप्रकीर्तितइत्यादिप्रतिज्ञायानकाचितवेत्नेत्युक्तं इत्येचन षडधसितेः हतिरिति एतदेवान्यत्राप्य
तिदिशति प्रकृतिश्चप्रमान्कालोमायाविद्येशसौशिवौ शिवश्चनवतत्वेपिविद्योतत्राधरूपता एवमष्टाद
शाधेपिविद्योन्मायंयदेतत्तथीः उक्तं च नवतन्त्रीप्रचक्षते इत्युपक्रमप्रकृतिः प्ररुषश्चैव नियतिः काल एव च
मायाविद्यातथेशश्च सदाशिवशिवौ तथेतिन्यायमिति तत्राधरूपतायां साधकमेवेत्यर्थः तदुक्तं शास्त्रस्य
शंखचतुष्टयसोमंयश्चपंचमः मनोबुद्धिरहंकारो गुणः प्रकृतिरेव च प्ररुषेनियतिश्चैव कालोमायातथैव च
विद्याचैवैश्वरं त्वं सादाखंशक्तिगोचरः अष्टादशैवेतत्तानीति नवतत्राद्यथानामन्यतमेनैव प्रकारेण दी
क्षासिद्धेदितिमूलतः षड्विधत्तमेव किमर्थमक्तं तत्राप्यवतरेवैचित्र्यमित्याशंक्याह यत्रयत्र हि भोगोक्त
त्यायान्योपयोगातः अस्यातर्भावनातश्च दीक्षानेतविभेदभाक् अनेके हि दीक्षा इति तत्र दाशयावसारं क
स्यचिदधनः प्राधान्यमितिरेषांचगुणभावोयेनैवं दीक्षायाश्चप्यानंतं एवेतत्राधन्यपिकस्यचिन्नस्यप्राधा
न्यं कस्यचिद्गुणभावोयेनैवमनेकभेदत्वेतथाप्येवैषांतत्राधरूपताप्रशपावस्तत्तत्तदेवमात्रकृतत्वादेवेत्युप
तस्यप्रशपावस्तत्तत्तदेवमात्रकृतत्वादेवेत्युपतस्य तदाह तेन षड्विंशतोयावदेकतत्तत्विधिर्भवेत् तत्राधैक

श्री.
ने.लो.
५१

पदेनैव प्रोक्तो व्यास समासतः तेनेत्युक्तेन न्यायेन प्रोक्त इति सर्वत्रागमे यदुक्तं तस्यैव द्विंशतार्थेन तदर्थेनाथयेचभिः
स्थितिरेकेन वा कार्योपरापरविभूतयेति नन्वेके चेन्नाद्यविंदेत किमर्थं पर्वतं ब्रजेदिति न्यायेन यथेकतयात्म
नासंतिमेनेव प्रकारेण दीक्षासिद्धेति किमर्थं विरुद्धैः प्रकारैरित्याशङ्क्याह एकतत्त्वविधिश्चैव सप्रबुद्धगुरुं प्र
ति शिष्यं च गतभोगांशमुदितः शंभुना यतः गतभोगाशमिति समुत्तमेवेत्यर्थः ननु दीक्षया शिवतत्त्वेनात्मा
साध्यमिति सर्वत्रोक्तं तस्यादितपवसिद्धिमिति किमनया व्यस्तया समस्तया वेत्याशङ्क्याह भेदे विस्फार्य विस्
कार्य शक्त्या स्वसंदृश्यया स्वात्मन्यभिज्ञो भगवान्निर्मो विष्णुमयत्तियाताः एतदेव हि परमेश्वरस्य परं स्वात्मेयं
यदेवंमेव भासयति च दीक्षादिक्रमेण द्वयेकपरमार्थे स्वात्मनि च विष्णोमयति यदभिप्रायेणैव प्राप्नोव प्रति
क्षणं विष्णुमिदं स्वसंविद्विलापयन् विस्तृतं च ततोभूयः शश्वद्भैरवतां ब्रजेदित्याद्युक्तम् इदानीं प्रकृतं
मेवोपसंहरन्नन्यदतारयति इत्येवात्माधनोभेदः सूक्ष्मसूक्ष्मपरत्वनः सेवभागागतः प्रोक्तः प्रवृत्तकलात्म
कः अथुनामात्रभागासंबन्धेयानि दृश्यते प्रोक्त इत्यष्टमाह्निकात्मभूतिविधेति पदमंत्रवर्णनात् तत्र सूक्ष्मसूक्ष्म
परत्वेनेत्यर्थः एतदेव हि वर्णानां परं त्वं यत्सूक्ष्मसूक्ष्मोपदमंत्रवर्णनात् तद्भेदावेवेति अतएव याजुजो ह्येषा हिष्टस्य
वर्णोभेदकमात्मस्यापि प्रमेयस्यावकाशो दत्तः तदाह यत्प्रमाणात्मकं रूपमधुनोमात्रभागां पदं सवगर्भं
तत्प्रमावेशात्तद्व्यतिरेकं तदेव पदमंत्रः प्रतोभास्यच्युतं यदा प्रमाणीयतोमात्रात्तत्समीभूतो व्यवस्थितः य
त्रासहिप्रमात्रं शाश्वयेण न प्रमाणात्मकं बहिर्भासात्मकं सधुनो रूपं तत्पदमुच्यते तथा गमेभिधीयते

इत्यर्थः यतः पयते तायेतेनेनार्थ इत्यवगमात्तत्कथं च धनोपवगमात्तत्कथं समावेशादिमेव प्राणात्मके हेतुः
प्रकाशावेशमन्तरेण प्रकाशं नाम न किंचन प्रकाशतेत्याशयः यदा च ते देवपदं प्रमाणात्मका इत्याद्युत्तमं
तर्जवत्तावत्तद्व्यं रूपमासेन दा प्रमाणात्तामंशो यतो सौ प्रज्ञाभाभावाद्दोदासीन्येनावस्थानात् यत्ताभाषी श्रुत
परामर्शात्मक इत्यर्थः अतएव मंत्र इत्यन्तर्यमभिधानमिति भावः नन्वस्य नृत्सीभूतत्वादेतः परामर्शात्मकत्वे
किंप्रमाणमित्याशंक्याह तथापि तविमर्शात्मरूपं तज्जितेन सः प्रमाणात्मनिसर्गात्तामात्रवत्ताभभा
ङ्गः त मंत्राणां च पदानां च तेनोक्तं विकशासने अभिज्ञमेव स्वरूपेतिः स त्रहोभिते परं न ह्यसौ नृत्सीभूतत्वेपि
स्वभावमवभासस्य विमर्शविडरित्या युक्तयुक्त्या विमर्शात्मकतां जहातीति प्रमाणवदस्यापि विमर्शस्वभावो
येनामयोः स्वरूपेण कश्चिद्भेदः अतएव वक्ष्यमाणगत्या श्री पूर्वशास्त्रे पदानां मंत्राणां चैकमेव रूपमुक्तं किंचन
यो रयमेवं विशेषो यत्मानं स्वयं माता पुनरुक्त्य इति तदुक्तं मानवत्ताभभाङ्गः त्विति तिस्रो दहोभिते परमि
ति च एवं सूक्ष्मसूक्ष्मभेदेन पदमंत्राध्वस्वरूपे निरूप्य परत्वेन वर्णध्यानमपि निरूपयति औदासीन्यपरित्यागे प्रज्ञा
भानवरोहणे वर्णध्यामात्रभागे स्या पूर्वया कथिता प्रमा मातः पूर्णस्वरूपत्वादविभागा मयी यतः इह परिमि
तप्रमात्तदशामथिशाधिती सुदामीनतां परिमृज्जेतीति प्रमाणसमुचितं त्वयं पंचानवचूकेत्यर्थः सर्वता इ
पाया प्रमितिः पूर्वमुक्ता सैव प्रमात्रं शाश्वतं न वर्णध्यासाद्यदियं दशास्वात्ममात्रविश्रान्तात्ताभशमा
न्नात्मानादिगर्भीकारेण तदभिज्ञस्वभावेत्यर्थः अतएवात्र पदमंत्रकोरीकारसहितस्तथैव वर्णध्वनेति

रहरेत्रीणि पंचाक्षराणीति पंचपदानि मंत्राश्च येनोपनिषत्सु परमयाया प्रतिष्ठा मुनीति सप्तनेन प्रमादिमायां
तानि तत्वातिनादियं ताश्च वर्णाः द्विकेति तेन पंचाक्षरमेकं द्वाक्षरं द्वितीयं चेति पदं मंत्रे च सप्तकोष्ठौ प्रदिश्या
तेनेनाष्टाविंशतिभुवनानि अथ कलेति बोधित्यपरपर्याया विद्या अथ यस्त्रयः तैर्नालकाः वर्णाः विद्ये सर
सदाशिवस्तत्त्वानि एककेति तेन अक्षरं पदं मंत्राश्च सैव न्यायद्वौ द्विष्येष्टादशा तैर्येति तत्स्थित्यपरपर्याया
शोताषोडशेति विसर्गाय कारांतः स्रष्टोडशाकात्ममेवैकं पदं मंत्राश्च तत्त्वमिति शिवात्वं षड्विंशतम् त
तश्च सशक्तिरपि प्राधान्यादेकं शक्तिर्द्विंशति सतोभिन्ना भवितुमर्हतीति भावः वस्तुतस्तथा एकतया मि
मतं तत्त्वद्वयमेव यदभिप्रायेणैव श्रीपूर्वशास्त्रे षड्विंशतत्त्वभेदेन न्यासोऽयं स सुदाहृत इत्याद्युक्तं शोतातीना
योचभुवनानि न संभवेतीति नात्र तिन्निर्देशः यदुक्तं शोतातीनाश्च भुवनैवेति एवं मालिनीमण्डपिकस्य पद
वर्णविभागो मेतव्यः एवमष्टादशोक्तं शतं भुवनानि षड्विंशतत्त्वानि पंचकलाः दशपदानि तावन्त एव मे
त्राः पंचाक्षराणि त्रैविंशोऽधेति पिंडार्थः तदुक्तं आयेथारिकया व्यासं तत्रैकं तत्त्वमिच्छते एकमेकं पृथक्
र्त्तयदार्णमत्र पुस्मरेत् कालानि भुवनाद्यावद्दीर्घमत्र पुरोत्तमं पुरोऽक्षकं त्रैयं षड्विधोऽथाप्रकीर्तितः आ
णायिन्याद्वितीयं च तत्र तत्त्वानि लक्षयेत् त्रयोविंशत्यर्थादीनि तत्वाद्यक्षराणि च पदानि पंचमंत्राश्च षड्वे
चाक्षराणि च तत्त्वानि सप्तबोधिन्या तत्त्वार्थापराणि च तृतीये सप्तवर्णाः स्युः पदमंत्रद्वये द्वये वर्णत्रये मंत्र
मेकं पदमेकं चलक्षयेत् इत्येव षड्विधोऽप्यध्यासमासात्परिकीर्तित इति अभिनवगुप्तेर्निबन्ना मोदीराणस्यायमा

श्री.
ते.लो.
५५

54

शयोयदेतावत्यमेयजातेविस्तरितमिवसंग्रहीतमनस्यसाधारणंममेवपरंप्रावीण्यमिति ननुपारमेस्वरःशक्तिः
परिसंदपवषोळाधेतिशक्तिःरूपितं नक्तयमिदानींतत्त्वभुवनादितयावहीरूपत्वेनापितस्यस्वरूपमुक्तमि
त्याशंक्याह सोयंसमस्तयवाध्याभैरवाभेदवृत्तिमान् नत्वातेज्ञात्स्वतेत्रत्वमप्रुवानेस्वभासते यद्यपिव।
स्ततःसमस्तोयमधा पूर्णपरप्रकाशाभिन्नपवतथापितदिच्छयेवतदतिरिक्तायमाणतस्वातेत्रेणप्रसू
रेत् येनास्पवहीरूपतयावभासः ननुकलाद्यधामेयभारागतत्वादहिः स्वतेत्रेणावभासतोनाममंत्रायध्या
पुनःप्रमात्भारागइतिकथमस्यतथाभावःस्यादित्याशंक्याह तथाहिमात्स्वरूपस्योमंत्राधेतिनिर्ूपितः
मंत्रायधादिप्रमात्भारागोपितयास्वतेत्रएवेत्येवंसमस्तयवाध्यायमविशेषेणनिर्ूपितः समन्तरमे
वोक्तइत्यर्थः नन्वयमंत्रायधाप्रमात्भारागतस्वस्वातेत्रेणावभासतेचेतिविप्रतिषिद्धमेतदित्याशंक्येत
देवोपपादयति तथाहिविदिसर्षेत्तयस्तावाद्यवशायदि शिवज्ञानक्रियायत्तमननराणतत्परा अशे
वशक्तिपदलीलीलालोपदपटवत् अतमानमयाद्रूपान्तमंविक्तमंत्राध्यातोराता यदाहिवेतनव्यापारम
यप्रमाणरूपेणविमर्शनेनवाह्यमर्थंजातेस्वात्मसात्कृतंनदानिखिलस्यचक्षरादीदियवृत्तिस्वभावस्य
शक्तिनिर्जकैवकस्ययालीलावहिःप्रसरणंतत्रलोपदादौत्सकादौत्सत्वात्मकेपादवमेवविधात्
हवान्मातमयाद्रूपादवद्रूपातयवशिवस्यविमर्शएवदेवस्यप्रज्ञानक्रियेतइत्यादिनीत्यास्वाते
प्रमात्रइययोर्तानक्रिययोरायत्तंतदेकपरमार्थंयत्तननमिदमितिपरामर्शस्तथात्राणमिदंपरामर्शः।

विश्रान्तिभूतं तापरामर्शस्तत्र तत्परावद्विरोक्तस्य विरमातदेकविश्रान्ता संकचितप्रमात्तत्त्वा संविन्नं वाधुतां
गता तन्मयतया प्रस्फुरिते तर्थाः द्विविधे हि संविदः प्रस्फुरणं सत्यमसत्त्वं च तत्रासत्त्वं तया मस्याः प्रमात्तत्वे
संज्ञा तद्धम तदाह प्रमाणरूपतामेतत्प्रत्यया धापदात्मतां एतदेवोपपादयति तथा हि मातृविश्रान्तिर्वर्णा
संज्ञा तां बहून् प्रमाता हि वदकषादीर्वर्णानुनेकान्तो भ्यतत्र तदनिष्पत्त्या तंतमर्थमधिगच्छेनासा
स्यात्मनि हो भोयं मः स्यात् ननु संज्ञं वार्णानामेव हो भः स्यात् प्रमातरितिकस्तस्य तदुपसमार्थ इत्याशं की
ह संज्ञं वदने च कर्मिकं संज्ञलयात्मकमेव तत् विकल्पस्य स्वकं रूपं भोगावेशमयं स्यादे अतः प्रमाणतः
ये पदमस्मद् रुजगो कर्मिकमिति पूर्वापर उपवादावः अतएवैतत्सर्वजनित संस्कारसहितोऽप्येवर्णो
वाचक इति भंग्या संथाय जल्पनात्मकमित्युक्ते विना उ संथा उ मेव पदसंयमभावात् किमिदं वैर्णैः कश्वा
र्थाधिगमो भवेदिति भावः एतदेव च शास्त्रे संसर्गयोगार्थं प्रतीतिः कल्पनीत्यादिनीत्या विकल्पस्य तात्ति
कं रूपमित्याह विकल्पस्य स्वकं रूपमिति तत्र दर्शयति भवेदिति सावदुःखा दिवेदनात्मकमित्यर्थः अतः
ति भोगावेशमयत्वेन प्रमात्तत्वे भद्रपत्वात् इह वाचकतया साजातेन वर्णा धनः प्रसंगोपि ज्ञानेन न ज्ञायते
किंचिदप्युभयवर्जितमित्यादिनीत्या प्रमेयमंतरेण प्रमाणतैव न भवेदिति तदानेन तर्था प्रमेयभारास्ये
कलाद्यध्वयमभिधत्ते तत्रापि मेयस्य मानरूपता वैशोकलाद्यध्वयस्य अतथा तत्सूलमेव तत्ताध्वमेव
ताध्वमेव त्वाह प्रमाणरूपतामेषामपरित्यज्य मेयतां गच्छन्तलनयायोगादध्वः प्रोक्तः कलात्मकः शुद्ध

श्री.
ते.लो.
५५

प्रमेयतायोगेऽसूत्रसूत्रतभागिति तत्राधधवनाधसेकमेणउसरेदुरुः कलनेयेतिकलनाहिविकल्पनेतेदेववप्र
प्रमाणसततमित्युक्तं प्राग्वज्ञशः शुद्धतिप्रमाणतावेशशून्यइत्यर्थः एवं प्रमात्प्रमाणप्रमेयानंतरेतत्संबंधेयति
बंधनंप्रमाणफलरूपं वर्णध्यानं वक्तुमुपक्रमते प्रमेयमानमाहृणोयद्दुपसुपरिस्थितंमिति प्रमेयादीनां त्रयाः
एवमपि विप्रोतिथोमेत्यर्थः तदेवाह उल्ललत्सेविदामात्रविप्रोत्तासादयोमिनः सर्वाभियानसामर्थ्यादनियेवि
तशक्तयः सृष्टाः स्वार्थसहोत्पोर्यथरायंतभागिति आसृशंतः स्वचिद्रमौतावतोर्थीनभेदतः वर्णोच्चास्ते
प्रमात्रूपोसत्यांविभ्रतिसंविदं इहावत्त्वविभागातपश्येतीसर्वतः संदतक्रमा स्वरूपज्योतिरेवांतःसूत्रवाग
नपायिनीत्यादिनीत्याक्रमस्यानुत्मीलनात्परस्परमनासादितविभागावर्णेचभगवतास्वचिद्रमौपश्येत्यात्
मनिशुद्धविद्यादशायांमायादिथरांते स्वाविभिन्नेवाप्रपश्यतत्रत्रवाद्यान्त्यर्थेसनितावेतोथरांतानेवार्थान
भेदेनासृशंतोहंताह्लादिनेदेतापरामर्शसाराः संताः सृष्टाः समुल्लासिताइत्यर्थः नन्वेषोप्रतिनियतार्थवि
षयमेववाचकत्वेदृश्यते नसर्वार्थविषयमिति किमेतदुक्तमित्याशंकाह सर्वाभियानेत्यादियदभिप्रायेण
वेयाकरणैरपिसर्वः प्राहः सर्वार्थप्रतिपादनशक्तियुक्तइत्याद्युक्तंसर्वाभियानसामर्थ्येपिकिंनिमित्तमित्युक्तं
उल्ललदित्यादि परस्योहिसंविदिसर्वभावनिर्भरत्वात्सर्वमस्तीत्यभिप्रायः तएवचवर्णाः प्रमात्रूपोप्रमात्रा
दित्रयविप्रोतिमयीपारमार्थिकीसंविदंविभ्रतिप्रसंतितनयतयेवप्रसुरंतीत्यर्थः ननुशब्दाद्युत्पत्ति
वालिशानांबलादीनामपिसंभवत्येव प्रमेतिकथमेतदुक्तंवर्णाएवविभ्रतीत्याह वालास्तिर्यक्प्रमातारो

येषां संकेतभाषितः तेषां कृत्रिमसंस्कारसारासेनां स्वसंविदं भिन्नभिन्नामुपाश्रित्य योतिविज्ञो प्रमातृतां श्रुत्वा
मसंस्कारसारासिति स्वरसिकपरा मर्शपरमार्थमित्यर्थः ननु विदेकस्वभावनिर्विभागा सहजपरा मर्शसारः
प्रमाश्रयणे बालतिर्यगादीनां प्रत्युत्पत्तिविशेषेऽपि कथं कारणपरस्य प्रमातृतायाः वैचित्र्यं स्यादित्याशंको
क्तं भिन्नभिन्नामिति स्वस्वातंत्र्यमया उच्येतेषां संप्रति संकोचामित्यर्थः व्यवहाराः प्रतीयन्तेति रश्मिपितृद्वया
दिति न केवलमियमसंकेतभाषितो बलादीनां मेव विचित्रा यो प्रमातृता यो निबन्धनं यावत्संकेतभाषितो
तत्रानामपीत्याह अस्यां चाकृत्रिमानेन वर्णं संविदिरूढतां संकेता योतिचेत्तेषां योत्संकेतदृष्टिताम्
अस्यां समन्ततोक्तस्वरूपाया स्वकृत्रिमा स्वयमगृहीतसंकोचात् एवानेतायेत्येवार्णसंविन्नस्यो विमर्शः
क्रिसारायामावापोद्वापपरिरट्हीना त्वय्यतिरेकहेतुकाः शास्त्रार्थसंयोजनान्मानः संकेता अपि नू
तो विश्रान्तिर्यदा योतिरदा ते संकेता एव संकेता दृष्टिता योति शब्दे वाचकशक्तिश्चानित्येवागता विवोक्त
ता इत्यादिनीत्या संकेतसमयविलक्षणविमर्शसारशक्तिरूपसंबंधात्मकेन यावत्तत्संज्ञा भवेतीत्यर्थः
अपि भिन्नक्रमः एतदेव अतिरेकद्वारेणाप्युपादयति अनया त्विना सर्वसंकेता ब्रह्माः कृतः अविश्रो
तत्तया ऊर्ध्वरनवस्योडरुतरां बालोत्पत्त्या यथैते येन तत्र संकेतमार्गणान्न अनया समन्ततोक्ता या सं
विदूक्तया विना विश्रान्तिमलभमाना ब्रह्माः कृता अपि दृष्टस्वरूपाः शास्त्रीत्यादयः सर्वसंकेताः शास्त्रे
वशादान्वाच्ये इति भेदाडरुतरा मनवस्यो ऊर्ध्वः संकेतोत्तरमार्गणेन विरमेदित्यर्थः यतो येन येन संके

श्री.
ते.लो.
५५

तेनवालोव्युत्पाद्यतेतत्रकोवृत्तस्तुःशाखीत्यादिवत्संकेतोतरंरूपतएवेति नन्यस्यकिंसंकेतोतरमार्गोणग्रं.
गुल्यादिनिर्देशेनव्युत्पत्तिर्भविष्यतीत्याशंकाह अंगुल्यादेशेनेषस्यनाविकल्पात्तथामतिः विकल्पःशावृ
मूलश्चशावृःसंकेतजीवितः अस्याव्युत्पाद्यमानस्यबालादेर्घटोयमित्यंगुल्यानिर्देशमानेप्ररोचन्नित्यर्थेन
थावाच्यवाचकभावलक्षणामतिर्घटशावृवाच्येयमिति शावृत्रवेयादविकल्पात्तावन्नभवेत् अथचेत्सः
विकल्पात्तद्विकल्पाःशावृत्रेनयइत्यादिनीत्याविकल्पस्तावच्छब्दमूलः शावृश्चसंकेतैकपरमार्थइतिसंके
तोतरायेत्तायामनवस्थावाच्यमापततेत् अतश्चसंवित्परासर्गसारः शुद्धविद्यात्मासंकेतानयेत्तोवर्ण
ग्रामयवविश्रान्तिस्थानतयाभ्युपगंतव्येनानवस्थाशाम्येदित्याह तेनानेतोसमायीयोयोवर्णग्रामइदृशः
संविद्धिमर्शसचिवःसदैवसहितंभतेइदृशइतिसंकेतादिनिरपेक्षःसदैवेतिहृद्विममायीयवर्णव्यवहर
णावसरेपीत्यर्थः इहंहियाकावनप्रसासमुलसतितत्रावशमिदमित्यमितिसेभेदेनभावमितिभावः न
नुसर्वप्रमासप्रतिविद्याएवमायीयावर्णःसृतिंवितेनिरे येवमायीयवर्णोष्वीरत्वेननिरूपिताः संकेतनिरपे
क्षास्तेप्रमेतिपरिरट्यतां निरूपिताइतिश्रीपूर्वशास्त्रादौ यासाशक्तिजगदातःकथितस्तमवायिनीत्यादि
पीटिकाबंधंरुत्वातत्रतावत्समायेनासाहभावंविभिद्यते इत्याद्युपक्रमसतथासंप्रबुद्धःसन्त्योनिंवितो
भ्यशक्तिभिःतत्समानश्रुतीत्वर्णस्तत्संख्यानसृजत्प्रभुः तैस्तैरालिंगिताःसंतःसर्वकामफलप्रदाः भवे
तिसाद्रकेंद्राणानान्यथावीरवंदितेइति तेइत्यमायीयावर्णःपरिरट्यतामिति अन्यथाहिप्रागुक्तवदनवा

सोयनिपातासमोत्पादयवनस्यादित्यनेनमूकप्रायंविस्मभवेदितिभावः एतदेवनिदशीयति तथाहिपरवाक्ये
पुष्कतेषाद्युपवतेनिजा प्रमायस्यजरोमौनेतत्रार्थेयेतिमात्रतां अनेद्यपिहिपरवाक्येषुयस्यतद्विषया
निजाप्रमावियतेषाद्युताभवति अनवधानादिनापरवाक्याद्यवगतंनोक्तहते अतएवसजडःतत्रार्थेप्रमा
हतांनभ्येति तदर्थार्थितानभवेदित्यर्थः नत्वस्यपरवाक्यादौतस्यावाप्त्यात्रपयस्यास्त्ववावगमइति।
किंनाममुप्रमाणमित्याशंक्याह मुकवत्तपहस्येवपरंतत्कमिकैकभाक् स्वातंत्र्यलाभतःस्वाक्यप्रमालाभ
तवोद्यता सौवल्वाहतनिजप्रमितिः जडास्तेषांपरवाक्यानांक्रमिकतामेवैकांभजमानः मुकवदर्थान्परवा
क्यादिपहस्येवकेवलं तद्विषयावोद्यताप्रतरस्यस्वैकैवस्वक्यायेयंप्रमातस्यालाभेति तत्रैवकर्तृतात्मनःस्व
तंत्र्यस्यालाभाद्भवेदितिवाक्यशेषः नकेवलमस्यैवंप्रमालाभेपरकीयएववाक्यादौवोद्यतंभवेयावत्स्वकी
येपिकर्तृत्वमित्याह यस्यहिस्वप्रमावोथेविपक्षोद्भेदनिग्रहात् वाक्यादिवर्णपुंजेस्वैसप्रमातावशीभवे।
तू यस्यहिप्रमातरतवधानायात्मनांविपक्षाणांतद्भेदस्यप्रथमोलाभस्यापिनिग्रहादुन्मूलनत्वात्स्वप्रमाप्र
माप्रबुद्धाभवेत् सस्वैसहावाक्यादिह्येवर्णपुंजेवशीभवेत् स्वयमपितत्तद्दर्शनंवाक्यादिनिर्माणंस्व
तंत्र्यस्यादित्यर्थः ननुययेवंतत्प्रमावोथस्याविशेषेपिकस्मात्कस्मिन्प्रमातरोवाक्यायेवकुर्वते एवेतशा।
स्वाययीत्याशंक्याह यथायथाचकृतकंतद्दूयमितिचिन्तते तथातथाचमकारतारतम्यविभाज्यते ता
दूयमिति तच्छब्देनप्रमावोथपरामर्शाचमकारेति उत्तरोत्तरंवाक्यादिनिर्माणकर्तृतातिशयइत्यर्थः न

श्री.
ते.लो.
५०

उच्यते प्रमातृनामनवस्ति न सहजयामर्शमयीति तस्याः प्रबोधः सर्वतो मुखयवभवेन शोशिकयेति कथमुक्तं यथा
यद्यंतद्वयमिति रिचते इतीत्याशंकाह ग्राधामापीयवर्णो जन्मिन्नेवात्तरोत्तरे संकेते पूर्वपूर्वोपमजने प्र
तिभाभिदः इहावत्त्वभालादीनां प्रथमं संकेतादारभ्य यथा पूर्वनिवेशिनि संविद्धिमर्शवाद्यप्रसराभिप्राये
णोत्तरोत्तरे संकेते तदंतर्विष्टां त्वभिप्रायेण पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् संकेतोन्मात्रं शोधा इत्तरोत्तरस्य सजनेतादा
त्तो ग्राधानां निखिलसंकोचविष्टांतिभूतानो भुवविद्यात्मनो वर्णानामंतः स्वात्मनि निःशेषणमृते
तदेकमयता मायेने प्रतिभायाः प्रमाबोधस्य भिदो विशेषस्तारतस्य रूपवैचित्र्यमित्यर्थः अतएव सर्वतो मुख
एकवित्तवक्रादावप्रतिहतः प्रसरोपिकदाचिद्भवेदित्याह ग्राधोद्देकमहत्वेपि प्रतिभात्सनिनिष्ठिताः
अवंकवित्तवक्रादावप्रतिहतांति सर्वतः ग्राधोद्देकमहत्वेति ग्राधेन ग्राधमिकेनोद्देकेणोद्देकलतया
महत्वं यस्य तस्मिन् संविद्धिममविद्यवर्तिनीत्यर्थः परधाराधिरोद्धे पुनः सर्वज्ञानक्रियायेमायवस्था
दिन्याह यावद्वामनिसंकेतनिकमकलनोज्जिते विष्टांतिस्मिन्मये किं किं न वेत्ति कुरुते न वा अतएव
येवमिमाह अतएव हि वाकिस्तेषां वर्णानां सुपयास्यता मर्थक्रियाकरंतश्चेन्नर्थः को न्वसौ भवेत् न च देवेय
त्वेज्ञानात्मकं संविन्मात्रमेव यतो भावांशा एष्टामित्यतएव तत्संविन्मात्रातिरिक्तत्वेनार्थाज्ञावोशयर्थः
तद्यात्वेवास्किंतिवंधनमित्युक्तमर्थक्रियाकरमिति सावार्थक्रियासमनेतरमेव दर्शितव्यमर्थश्चेन्नैषाते
तत्र नीलासपिकश्चिद्मर्मः स्यादित्युक्तं न च को न्वसौ भवेदिति सावार्थक्रियासमनेतरमेव दर्शितव्यमर्थश्चेन्नैषाते

58 ५०

कोधनितं अधिकसंभावोवास्यात्तद्धर्मवानतावेद्यत्वेभावः तस्यहि वेद्यत्वेन तत्वेद्यत्वेमेव सः यत्तत्त
द्वर्मएवेति युक्तमुक्तं वेद्यत्वेभावथर्मशक्तिनन्वोक्तएव ॥

नंवालेक पत्रे १५० उत्तरार्ध
पूर्वार्ध पत्रे २२४

श्रु प. ५.

३ ८ १ सद्यः सर्वज
नरत्वां तं तातं
नमस्विं पुरागतः

३ ८ १ पूर्वजं नानित्या
धोभद्राजा

३ ९ १ व्याधमृत्युं प्राप्य
यमलोकं गतः

३ ९ १ यमस्मिन्नगुप्तं
प्रतिनस्य कर्म
राज्यं न ए

३ ९ २ व्याधस्य हरना
प्रोच्चाश्लोस्य म
गमनं

३ ९ ३ कर्मप्रोचं भोक्तुं
महीतले राजा
यत्

४ १ १ नृणां विदोः स्वा
श्रमगमनं

४ १ १ मुनेः स्वाश्रमा
नीचगमनं

४ ५ १ मनुना वाराण
सिंहासनाय कथा
न